

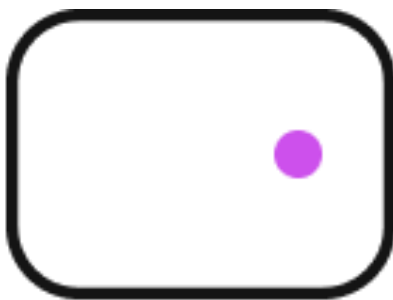
**«Жас зерттеуші - 2025»
«Молодой исследователь - 2025»
«Young Researcher – 2025»**

*Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары
Материалы международной научно-практической конференции
Materials of the International Scientific and Practical Conference*

27-28 желтоқсан 2025 ж.
27-28 декабря 2025 г.
December 27–28, 2025

Том VI / Volume VI

Шымкент 2025 / Shymkent 2025

TABYS.ME

MIRAS-пен бірге табыс тап!

Зарабатывай вместе с MIRAS!

MIRAS-та оқу үшін достарыңыз бен таныстарыңызды шақырыңыз және әрбір абитуриент үшін 60 000 теңгеге дейін алыңыз.

Приглашайте друзей и знакомых для обучения в MIRAS и получайте до 60 000 тг за каждого абитуриента.

tabys.me

Талапкерді тіркеу және байланыстыру үшін ол сіздің сілтемеңіз арқылы өтіп, тіркеуден өтуі қажет. Сонымен қатар, қабылдаудан кейін 3 күн ішінде талапкерге SMS келеді, онда ол анкетаны толтырып, сізді агент ретінде көрсетеді.

Для регистрации абитуриента и прикрепления, абитуриент должен перейти по вашей ссылке и пройти регистрацию. После зачисления, через три дня придёт SMS, в котором абитуриент заполняет анкету и указывает вас в качестве агента.

УДК 001
ББК 72
Ж 33

Жас зерттеуші - 2025: Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдары. – Шымкент, 2025. – Т. 4. Құқықтану және әлеуметтік ғылымдар – 613 б.

Молодой исследователь - 2025: Материалы международной научно-практической конференции. – Шымкент, 2025. – Т. 4. Юриспруденция и социальные науки – 613 с.

Редакция алқасы (редакционная коллегия): Н.Ғ.Халықберген, А.Б-П.Даниярова, И.Ю.Хан, Т.С.Митрошенко, А.В.Роговой, Д.С.Абдуллина, Д.Б.Ешенкулова, Ж.А.Жуматаева, Г.П.Коптаева, С.Ж. Көшкінбаев, М.Т.Сулейменова, М.А.Усербаева

ISBN 978-601-82400-6-5

«Жас зерттеуші - 2025» атты халықаралық ғылыми - практикалық конференциясының материалдарында бизнес және басқару, туризм және қонақжайлылықты басқару, ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелер, құқықтану және әлеуметтік-қоғамдық ғылымдар, педагогика және психология, филология, дизайн және көркем еңбек, дене шынықтыру және спорт, бастапқы әскери дайындық, химия және биология бағыттарының дамуы бойынша ғылыми еңбектер жарияланды.

В материалах международной научно-практической конференции «Молодой исследователь - 2025» опубликованы научные труды по развитию следующих направлений: бизнес и управление, туризм и управление гостеприимством, информационные и телекоммуникационные системы, юриспруденция и социально-общественные науки, педагогика и психология, филология, дизайн и художественный труд, физическая культура и спорт, начальная военная подготовка, химия и биология.

УДК 001
ББК 72
Ж33

ISBN 978-601-82400-6-5

© Университет «Мирас», 2025

ҚҰҚЫҚТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ / LAW AND SOCIAL SCIENCES

ОӘЖ 342.9

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Абай Ж.Т., Бахыт С.Б., Курбан М.А., Пирназарова Қ.М., Сұлтанова Б.С.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Электронное правительство представляет собой систему организации деятельности государственных органов с использованием современных информационно-коммуникационных технологий. Его основная цель - повышение эффективности государственного управления, обеспечение прозрачности и доступности государственных услуг для граждан и организаций.

Впервые концепция электронного правительства в Казахстане была принята в 2004 году. С этого времени государственные услуги постепенно переходят в онлайн-формат, что позволяет гражданам получать справки, лицензии, проводить регистрацию и оплачивать налоги через интернет.

Таким образом, электронное правительство - это не просто техническая система, а важный элемент демократического и правового государства, обеспечивающий открытость власти и повышение качества жизни граждан.

Summary: E-government is a system of organizing the activities of government agencies using modern information and communication technologies. Its main goal is to increase the efficiency of public administration, ensure transparency and accessibility of public services for citizens and organizations.

For the first time, the concept of e-government in Kazakhstan was adopted in 2004. Since that time, public services have been gradually moving to an online format, which allows citizens to obtain certificates, licenses, register and pay taxes via the Internet.

Thus, e-government is not just a technical system, but an important element of a democratic and rule-of-law state, ensuring the openness of government and improving the quality of life of citizens.

Қазіргі заманда цифрландыру үдерісі қоғамның барлық саласын қамтып отыр. Мемлекеттік басқару жүйесі де бұл үрдістен тыс қалған жоқ. ХХІ ғасырдың басты ерекшелігі – ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы мен олардың мемлекеттік қызмет көрсету саласына енуі. Осыған байланысты «электрондық үкімет» және «цифрлық құқықтық мемлекет» ұғымдары құқықтық ғылымда және мемлекеттік саясатта ерекше мәнге ие болды. Электрондық үкіметтің басты мәні мемлекет пен қоғам арасындағы өзара іс-қимылды оңайлату болып табылады. Бұл сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге, азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін арттыруға және цифрлық экономиканы дамытуға ықпал етеді.

Бүгінде Қазақстанда осындай платформалар жұмыс істейді eGov.kz, E-licensing.kz, E-notary.kz, E-salyq.kz, олар онлайн режимінде жүздеген қызмет түрлерін ұсынады. Цифрлық мемлекетке көшу (Digital Government) қазіргі

заманғы және ашық мемлекеттік басқаруды құруға бағытталған стратегиялық бағыт болып табылады [1].

Электрондық үкімет (e-Government) – бұл мемлекеттік органдардың қызметін заманауи ақпараттық технологиялар арқылы ұйымдастыру және азаматтарға, ұйымдарға қызмет көрсетуді жеңілдету мақсатында құрылған жүйе.

Қазақстанда электрондық үкіметті дамыту 2004 жылы басталып, оның негізгі мақсаты – мемлекеттік қызметтерді халыққа «бір терезе» қағидаты бойынша жылдам әрі ашық түрде көрсету болды.

Электрондық үкіметтің басты бағыттары [2]:

- мемлекеттік қызметтердің онлайн форматта қолжетімді болуы;
- азаматтар мен билік арасындағы ашық байланыс орнату;
- сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайту;
- басқару тиімділігін арттыру.

Бүгінгі таңда Қазақстан азаматтары eGov.kz, E-licensing.kz, E-notary.kz, E-salyq.kz сияқты платформалар арқылы көптеген қызмет түрлерін онлайн алады.

Цифрлық құқықтық мемлекет – бұл мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының қызметі толық цифрлық форматта жүзеге асырылатын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары заманауи технологиялар арқылы қорғалатын жаңа үлгідегі мемлекет.

Бұл ұғым тек электрондық қызмет көрсетумен шектелмейді. Ол келесі қағидаттарға негізделеді [3]:

- құқықтық ақпараттың ашықтығы және қолжетімділігі;
- цифрлық әділеттілік пен құқықтық қауіпсіздік;
- дербес деректерді қорғау және ақпараттық қауіпсіздік;
- жасанды интеллект пен Big Data технологияларын басқаруда заңдылық принциптерін сақтау.

Цифрлық құқықтық мемлекет тұжырымдамасы Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан – 2020», кейіннен «Цифрлық трансформация – 2025» мемлекеттік бағдарламалары аясында дамып келеді. Оның негізгі мақсаты – құқықтық қатынастарды цифрландыру арқылы мемлекеттік басқаруды тиімді, ашық және сенімді ету.

Электрондық үкімет – цифрлық құқықтық мемлекеттің алғашқы және негізгі кезеңі. Егер электрондық үкімет тек қызмет көрсету мен басқару тиімділігіне бағытталса, цифрлық құқықтық мемлекет оның құқықтық және этикалық негіздерін қамтиды.

Яғни, цифрлық мемлекетте [4]:

- барлық құқықтық процестер (сот, нотариат, тіркеу, лицензиялау) электронды форматқа көшеді;
- азаматтардың құқықтары мен бостандықтары электронды құралдар арқылы қорғалады;
- «смарт сот», «электрондық әділет», «онлайн медиация» сияқты жобалар кеңінен енгізіледі.

Мысалы, Қазақстанда E-Qұжат, Smart Data Ukimet, Adal AI жүйелері іске қосылып, мемлекеттік шешім қабылдауда жасанды интеллект элементтері қолданылуда.

Электрондық үкімет пен цифрлық құқықтық мемлекет тұжырымдамасы – қазіргі заманғы құқықтық мемлекетті дамытудың стратегиялық бағыты. Бұл үрдіс азаматтардың мемлекетке деген сенімін арттырып, басқарудың ашықтығын қамтамасыз етеді.

Цифрландыру – тек техникалық жаңару емес, ол құқықтық сананы, азаматтық жауапкершілікті және мемлекеттік қызметтің мәдениетін өзгертетін терең әлеуметтік құбылыс. Сондықтан электрондық үкімет пен цифрлық құқықтық мемлекеттің дамуы Қазақстанның заманауи құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігіне айналды.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірудің маңызды бағытының бірі – электрондық үкіметті дамыту болып табылады. Электрондық үкімет (e-Government) ұғымы ХХІ ғасырдағы басқарудың жаңа формасы ретінде қалыптасты. Ол мемлекеттік органдардың қызметін цифрлық технологиялар арқылы ұйымдастырып, халық пен мемлекет арасындағы өзара әрекеттестікті жеңілдетуге бағытталған.

Электрондық үкімет – бұл мемлекеттік органдардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, азаматтар мен ұйымдарға қызмет көрсетуін қамтамасыз ететін, ашықтық пен тиімділікті арттыруға бағытталған басқару жүйесі.

Басқаша айтқанда, электрондық үкімет – мемлекеттің қызметін интернет және цифрлық құралдар арқылы көрсету нысаны. Ол арқылы азаматтар мемлекеттік органдарға бармай-ақ, онлайн форматта түрлі қызметтерді ала алады.

Қазақстанда «электрондық үкімет» тұжырымдамасы алғаш рет 2004 жылы қабылданып, жүйелі түрде іске асырыла бастады. Оның негізгі мақсаты – мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру, ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету және қоғамның мемлекетке деген сенімін нығайту.

Электрондық үкіметтің негізгі мәні – басқарудың тиімділігі мен ашықтығын қамтамасыз ету. Бұл жүйе мемлекеттік аппараттың жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және азаматтардың құқықтарын қорғауға да мүмкіндік береді.

Электрондық үкіметтің негізгі артықшылықтары [5]:

1. Қолжетімділік – азаматтар кез келген уақытта, кез келген жерден мемлекеттік қызметті пайдалана алады.

2. Жылдамдық – құжаттар мен өтініштер электронды түрде қабылданады және өңделеді.

3. Ашықтық – мемлекеттік органдардың қызметі қоғамға айқын және бақылауға ашық болады.

4. Тиімділік – уақыт пен материалдық шығын азаяды.

5. Сенімділік – ақпарат қауіпсіздігі мен азаматтардың жеке деректерін қорғау қамтамасыз етіледі.

Қазақстан электрондық үкімет жүйесін ТМД елдерінің арасында алғашқылардың бірі болып енгізді. Бүгінгі таңда eGov.kz порталы арқылы 700-ден астам мемлекеттік қызмет түрі онлайн көрсетіледі. Сонымен қатар, E-licensing.kz, E-notary.kz, E-salyq.kz, E-zhastar.kz сияқты платформалар сәтті жұмыс істеуде.

Электрондық үкіметті дамыту кезеңдері мыналарға негізделеді:

- ақпараттық инфрақұрылымды қалыптастыру;
- мемлекеттік деректер қорын біріктіру;
- электрондық қызметтерді кеңейту;
- мобильді және «смарт» үкімет жүйелерін енгізу.

Бүгінгі күні Қазақстан «Digital Government» моделіне көшіп, мемлекеттік басқаруды толық цифрландыруды мақсат етуде.

Электрондық үкімет – заманауи құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі. Ол мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырып, қоғамның ашықтығын қамтамасыз етеді. Цифрландыру дәуірінде электрондық үкімет тек техникалық жүйе емес, сонымен бірге демократиялық қағидаттарды жүзеге асырудың жаңа құралы болып табылады.

Электрондық үкіметтің табысты дамуы – Қазақстанның «Цифрлық мемлекет» құру жолындағы стратегиялық жетістігінің негізі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – Астана, 2022 ж.
2. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020 ж.
3. eGov.kz – Қазақстан Республикасының электрондық үкімет порталы.
4. Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А. С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
5. Баймаханов М. Т. Құқықтық мемлекет және цифрлық даму. – Алматы, 2021.

УДК 343.544-053.2

НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ЛИЦАМИ, СОВЕРШИВШИМИ СЕКСУАЛЬНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Абдимадиева Н.Д., Жакыпбек С.Н., Төребай А.Н., Бакчиева В.В.

Научный руководитель: магистр, старший преподаватель Мамаева М.Н.

Университет «Мирас», город Шымкент

Айтбаева А.У.

Международный Университет Кыргызстана, г. Бишкек, Кыргызстан

Түйін: Мақалада кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын сексуалдық қылмыстардың таралуы, олардың әлеуметтік-құқықтық салдары және рецидив қаупі ғылыми тұрғыдан талданады. Қазақстандағы статистикалық деректер мен халықаралық зерттеулер негізінде мұндай қылмыстардың өсу динамикасы анықталып, жаза өтеген тұлғаларды бақылаудың жеткіліксіздігі көрсетіледі. Оңтүстік Кореядағы электрондық мониторинг моделі салыстырмалы талдау арқылы қарастырылып, оның рецидивті төмендетудегі тиімділігі дәлелденеді. Зерттеу нәтижесінде Қазақстанда кәмелетке

толмағандарды қорғау мақсатында бақылау жүйесін күшейту және жоғары қауіпті қылмыскерлерге арналған мониторинг тетіктерін енгізу қажеттігі ғылыми негізделеді.

Summary: The article provides a scientific analysis of sexual offenses committed against minors, their prevalence, and the social-legal consequences, with special attention to the risk of reoffending. Based on Kazakhstan's statistical data and international research, the study identifies a growing trend in such crimes and highlights the insufficiency of post-release supervision of offenders. A comparative examination of South Korea's electronic monitoring model demonstrates its effectiveness in reducing recidivism. The findings substantiate the need to strengthen Kazakhstan's system for monitoring high-risk sexual offenders and to introduce enhanced control mechanisms to ensure the protection of minors.

Сексуальное насилие в отношении несовершеннолетних представляет собой любые нежелательные или принудительные действия сексуального характера, совершённые против детей или подростков. К ним относятся насильственные половые акты или попытки их совершения, сексуальные домогательства, угрозы, оскорбления, а также любые прикосновения без согласия ребёнка. Дети особенно уязвимы из-за возраста, доверчивости и зависимости от взрослых. Проблема сексуального насилия над несовершеннолетними носит глобальный характер и требует глубокого изучения и эффективных мер защиты со стороны государства и общества. Согласно исследованиям в Южной Африке и Танзании, примерно треть подростков сообщает, что их первый сексуальный опыт был насильственным [1]. Сексуальное насилие наносит серьёзный ущерб физическому и психическому здоровью человека. Оно может вызывать травмы, проблемы с репродуктивной системой и долгосрочные последствия для психики [2]. В отдельных случаях последствия бывают крайне тяжёлыми, включая риск самоубийства, заражения ВИЧ-инфекцией или даже убийства, которое может произойти во время нападения или позже, например, как «убийство чести» [3].

Сексуальное насилие в отношении несовершеннолетних в Казахстане

Исследование UNICEF.KZ, посвящённое насилию в отношении детей, показало, что 68% взрослых и 67% специалистов, работающих в области защиты детей и правосудия, считают сексуальное насилие над детьми серьёзной проблемой в Казахстане. При этом 79% взрослых и 64% специалистов отмечают, что уровень сексуального насилия над детьми продолжает расти. Примечательно, что большинство взрослых (83%) и специалистов в сфере защиты детей и правосудия (85%) считают, что сексуальное насилие над детьми чаще всего исходит от незнакомых людей. При этом значительная часть опрошенных специалистов (54%) и взрослых (42%) полагает, что насилие может совершаться соседями. Хотя и в меньшей степени, но заметное число взрослых также указали, что друзья семьи (31%) и преподаватели или школьный персонал (25%) могут быть источниками сексуального насилия над детьми. С 2017 года в Казахстане наблюдается рост случаев сексуального насилия над несовершеннолетними, несмотря на усиление законодательных мер [4]. По официальным данным, каждый год в стране фиксируется около 800 случаев сексуального насилия. Однако

подростки и дети, ставшие жертвами, редко получают справедливость: за последние восемь лет суды выносили обвинительные приговоры лишь в двух случаях из пяти [5].

Рост половых преступлений в отношении несовершеннолетних в последнее десятилетие является одной из наиболее значимых и острых социальных проблем. Эти преступления носят глобальный характер, поскольку их жертвами становятся самые уязвимые категории населения - дети и подростки. В условиях современности увеличение числа половых преступлений во многом связано с развитием информационных технологий, которые позволяют распространять порнографические материалы с участием малолетних и несовершеннолетних. В связи с этим наблюдается тенденция к усилению защиты прав и интересов детей, в том числе мер по предотвращению сексуального насилия и эксплуатации. Насилие над детьми нельзя прощать - за это должны наказывать по всей строгости закона. Преступления против половой неприкосновенности детей часто совершаются без свидетелей, зачастую преступниками становятся родственники или люди, с которыми ребёнок живёт. Такие преступления крайне опасны: они приводят к серьёзным психологическим и социальным последствиям - депрессии, страхам, агрессии, учебным трудностям, побегам, асоциальному поведению и посттравматическим расстройствам. Дети часто боятся сопротивляться или рассказать о насилии, что делает проблему ещё более серьёзной [6].

Согласно УК РК (статьи 120, 121 и 122), лица, совершившие сексуальные преступления в отношении несовершеннолетних, подлежат наказанию в виде лишения свободы, а также лишаются права занимать определённые должности на установленный срок либо пожизненно [7]. Однако, несмотря на строгость закона, существует опасение, что некоторые преступники совершают повторные преступления после освобождения. Известны случаи, когда осуждённые возвращались к своим жертвам, особенно если они состояли с ними в родственных отношениях. В Казахстане отсутствует открытая статистика или официальные исследования, касающиеся рецидивизма среди лиц, совершивших сексуальные преступления. Это создаёт трудности в оценке эффективности мер наказания и контроля за такими лицами после освобождения. В то же время зарубежные данные показывают, что риск повторных преступлений сохраняется: например, по данным Bureau of Justice Statistics (США), среди лиц, освобождённых из тюрьмы после осуждения за изнасилование или сексуальное насилие, 7,7 % были повторно арестованы за аналогичные преступления в течение девяти лет после освобождения [8]. Это говорит о том, что даже при строгом законодательстве риск рецидива остаётся, и мы не можем быть уверены, что подобные случаи не происходят и в Казахстане.

Отсутствие официальных данных о рецидивизме сексуальных преступников в Казахстане указывает на необходимость более тщательного контроля и анализа данной категории правонарушителей. В современных условиях важным направлением профилактики повторных преступлений может

стать создание системы постоянного наблюдения за лицами, освободившимися после отбывания наказания за сексуальные преступления. Такая система позволила бы не только отслеживать их поведение и место пребывания, но и своевременно выявлять риск повторных правонарушений, особенно в случаях, когда преступник ранее посягал на права несовершеннолетних. Эта проблема актуальна для многих стран, поскольку, как показывают исследования, риск рецидива среди сексуальных преступников сохраняется даже после прохождения наказания. В связи с этим некоторые государства внедрили специальные механизмы контроля, направленные на защиту общества и предотвращение повторных преступлений. Наиболее показательный пример - Республика Корея, где создана целая система мониторинга, сочетающая современные технологии и постоянное взаимодействие правоохранительных органов. Эта модель заслуживает особого внимания, поскольку именно Южная Корея одной из первых внедрила комплексный подход к надзору за бывшими сексуальными преступниками, объединив электронное отслеживание, пробацию и информационную открытость общества. Благодаря этому стране удалось выстроить устойчивый механизм предупреждения повторных преступлений. Южнокорейская практика включает несколько ключевых элементов, обеспечивающих непрерывный надзор и быструю реакцию при возможных нарушениях:

1. Электронный надзор (GPS-браслеты). После освобождения лица, осуждённые за сексуальные преступления, обязаны носить электронный браслет с функцией GPS. Система отслеживает их местоположение круглосуточно и фиксирует любые попытки снять браслет или покинуть разрешённую зону. Это не просто формальность: в стране создан специальный центр (*Electronic Monitoring Center*), где операторы в реальном времени следят за передвижением сотен наблюдаемых граждан и мгновенно реагируют при попытках нарушить установленные ограничения.

2. Специальное отделение при Министерстве юстиции. Такое подразделение называется *Electronic Monitoring Center* (전자발찌 관제센터) и находится в ведении Ministry of Justice of Korea. В центре работают сотрудники пробации, технические специалисты и представители полиции, осуществляющие круглосуточный контроль за системой электронного мониторинга. При фиксации приближения наблюдаемого лица к школе, дому жертвы или иной «запрещённой зоне» срабатывает сигнал тревоги. После этого сотрудники центра оперативно связываются с нарушителем для уточнения обстоятельств либо немедленно направляют к месту дежурный патруль. Такая система обеспечивает возможность предотвращения потенциальных угроз ещё до совершения нового преступления.

3. Пробационные офицеры (보호관찰관). Каждый наблюдаемый преступник закреплён за офицером пробации, который регулярно проверяет условия его проживания, поддерживает связь с родственниками, оценивает психологическое состояние и следит за соблюдением всех установленных ограничений. Однако система не ограничивается лишь надзором. С целью

снижения риска рецидива с осуждёнными активно работают психологи и психотерапевты, проводятся индивидуальные и групповые консультации, направленные на коррекцию девиантного поведения. Участие в программах социальной адаптации помогает таким лицам постепенно возвращаться к нормальной жизни в обществе, контролируя свои импульсы и осознавая последствия своих действий.

4. Публичный реестр. В Южной Корее также действует система *Sex Offender Information Disclosure System*, которая предоставляет гражданам доступ к информации о некоторых лицах, осуждённых за сексуальные преступления. В открытом доступе указываются имя, возраст, район проживания и фотография правонарушителя. Такая мера направлена не на общественное осуждение, а на повышение уровня осведомлённости населения и обеспечение безопасности. Благодаря этому граждане могут заранее знать о потенциальных рисках в своём районе и принимать меры предосторожности, особенно в семьях, где есть дети. Подобная открытость создаёт атмосферу доверия между обществом и государственными органами, формируя осознание коллективной ответственности за защиту несовершеннолетних.

Данная система функционирует на основании закона, вступившего в силу 28 октября 2008 года, в рамках государственной программы *Electronic Monitoring against High-Risk Offenders*, разработанной *Ministry of Justice of Korea*. Электронный надзор стал важной частью национальной стратегии по защите граждан и профилактике повторных сексуальных преступлений. По официальным данным, доля лиц, совершивших повторное преступление сексуального характера и находившихся под контролем этой системы, составила около 2,1 %, тогда как среди преступников без такого надзора — около 14,1 %. Опыт Южной Кореи демонстрирует, что сочетание технологий, надзора и социальной работы может значительно повысить уровень общественной безопасности и снизить риск рецидива. Для Казахстана внедрение аналогичной системы могло бы стать важным шагом в совершенствовании механизма защиты несовершеннолетних и укреплении доверия граждан к правосудию.

Список использованных источников

1. Jewkes, R., Sen, P., Garcia-Moreno, C. *Sexual Violence. World Report on Violence and alth.* – Geneva: WHO, 2002. – 147 p.
2. Krug, E.G., Dahlberg, L., Mercy, J. *World Report on Violence and Health.* – Geneva: World Health Organization, 2002.
3. UNICEF. *Hidden in Plain Sight: A statistical analysis of violence against children.* – New York: UNICEF, 2014.
4. UNICEF Kazakhstan. *Насилие в отношении детей в Казахстане: аналитический отчёт.* – Астана, 2022.
5. Бюро национальной статистики РК. *Отчёт о зарегистрированных преступлениях против половой неприкосновенности несовершеннолетних (2015–2023).* – Астана, 2023.
6. Ибраева, А.С., Нургалиева, С.К. *Сексуальное насилие над детьми: криминологические и социальные аспекты.* – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

7. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями).

8. Bureau of Justice Statistics (BJS). Recidivism of Sex Offenders Released from State Prison: A 9-Year Follow-Up. – Washington, DC, 2019.

ӘОЖ 342.4

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ҚОРҒАЛУЫ: ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Абдувахап П.Д., Баходир Е.Ж., Әбдіқадыров Е.Н., Айтбаев Р.Б., Сағат А.А.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Тленшин Т.Б.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются современные тенденции защиты конституционных прав в Республике Казахстан, анализируются правовые гарантии и механизмы, оценивается эффективность правоохранительных институтов. Конституционные права-совокупность правовых норм, обеспечивающих самые основные права и свободы человека и гражданина. Они гарантируют конфиденциальность, свободу, равенство, право на выражение мнения и судебную защиту граждан.

Summary: The article examines current trends in the protection of constitutional rights in the Republic of Kazakhstan, analyzes legal guarantees and mechanisms, and evaluates the effectiveness of law enforcement institutions. Constitutional rights are a set of legal norms that ensure the most basic human and civil rights and freedoms. They guarantee confidentiality, freedom, equality, the right to express opinions and judicial protection of citizens.

Қазіргі заманда қоғамдағы құқықтық қатынастардың тұрақтылығы мен азаматтардың бостандықтарын қамтамасыз ету мемлекеттік басқарудың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Конституциялық құқықтар мен бостандықтар – адам мен азаматтың негізгі құқықтық мәртебесін анықтайтын басты институт болып саналады. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет қағидаттарына сүйене отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды басты міндет деп қарастырады. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасы бойынша әрбір азамат өз конституциялық құқықтарын қорғай білуге, сотқа жүгінуге және мемлекеттік органдар арқылы құқықтарын жүзеге асыруға құқылы. Сол арқылы құқықтық мәдениет қалыптасып, азаматтық қоғам институттары дамиды [1].

Мақалада Қазақстан Республикасында конституциялық құқықтардың қорғалуының қазіргі тенденциялары қарастырылады, құқықтық кепілдіктер мен механизмдер талданады, құқық қорғау институттарының тиімділігі бағаланады. Конституциялық құқықтар – адамның және азаматтың ең негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін құқықтық нормалар жиынтығы. Олар азаматтардың жеке өміріне, еркіндігіне, теңдігіне, пікір білдіру құқығына және сот арқылы қорғалуға кепілдік береді. Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарды нақтылайды. Мысалы, 14-бап

азаматтардың құқықтары теңдігін, 16-бап саяси құқықтарды, 20-бап ақпарат алу және пікір білдіру еркіндігін, 33-бап мемлекеттік басқаруға қатысу құқығын кепілдік етеді.

Азаматтық құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың құқықтық кепілдіктері бірнеше деңгейде жүзеге асады:

1. Конституциялық кепілдіктер – Конституция баптары мен оларға сәйкес заңдар арқылы азаматтардың құқықтарын қорғау.

2. Соттық қорғау – азаматтар мен ұйымдар өз құқықтары бұзылған жағдайда сотқа жүгіну құқығына ие.

3. Құқық қорғау органдары – прокуратура, омбудсмен институты, құқық қорғау және қоғамдық бақылау ұйымдары азаматтардың конституциялық құқықтарын қадағалайды [2].

Қазақстан Республикасында Конституциялық Кеңес конституциялық құқықтардың сақталуын қамтамасыз ететін негізгі орган болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанда конституциялық құқықтардың сақталуы мен қорғалуында бірқатар жетістіктер бар:

- Азаматтық қоғам институттары дамып, қоғамдық бірлестіктер мен үкіметтік емес ұйымдар мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік алды.

- Сот реформалары жүргізіліп, тәуелсіз сот билігі қалыптасуда.

- Омбудсмен институты азаматтардың құқықтарының бұзылуына қатысты шағымдарды қарастыруда тиімді механизм ретінде жұмыс істейді.

Сонымен бірге, құқық қорғау саласында әлі де сын-қатерлер бар. Мысалы, ақпараттық ашықтықты қамтамасыз ету, құқықтық мәдениетті арттыру және кейбір құқықтық нормалардың халыққа толық түсінікті болмауы.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы конституциялық құқықтарды қорғаудың негізгі тенденциялары мыналар:

1. Цифрлық құқықтық механизмдер – электрондық үкімет пен цифрлық платформа арқылы азаматтар құқықтарын жүзеге асыруда жаңа мүмкіндіктер алады.

2. Қоғамдық бақылаудың күшеюі – қоғамдық кеңестер, мониторингтік топтар және медиаторлық институттар азаматтық қоғамның қатысуын арттырады.

3. Құқықтық мәдениет пен құқықтық сауаттылықты арттыру – азаматтарға өз құқықтарын түсіндіру мен құқықтық ақпаратқа қол жеткізу механизмі дамуда. Сын-қатерлер қатарында: кейбір құқықтардың толық іске аспауы, құқықтық нормалардың түсініксіздігі, азаматтардың құқықтарын қорғаудағы институттық тәуелділік мәселелері бар. Конституциялық құқықтарды қорғаудағы заманауи механизмдер [3].

-Электрондық құқықтық платформалар: «Электрондық үкімет» порталы арқылы азаматтар өз құқықтарын қорғау, шағым беру және ақпарат алу мүмкіндігіне ие.

-Медиация және альтернативтік дауларды шешу: сотқа дейінгі кезеңде азаматтық дауларды шешуге мүмкіндік беретін құқықтық механизм.

-Қоғамдық мониторинг және аудит: азаматтық қоғам институттары мемлекеттік органдардың қызметін тексеріп, құқық бұзушылықтарды анықтау.

-Қоғамдық кеңестер мемлекеттік бағдарламалар мен заң жобаларының сапасын арттыруға ықпал етеді.

-Үкіметтік емес ұйымдардың тәуелсіз аудиті құқықтық мемлекет қағидаттарын нығайтуға септігін тигізеді.

-Қазақстан азаматтық және саяси құқықтарға қатысты халықаралық стандарттарды сақтау міндеттемесін мойындайды.

-Адам құқықтары жөніндегі халықаралық пакттар мен ЕҚЫҰ стандарттары конституциялық құқықтардың дамуына негіз болып табылады.

-Халықаралық тәжірибеден алынған тиімді құқық қорғау механизмдерін Қазақстанда енгізу арқылы конституциялық құқықтарды қорғау жүйесі жетілдіріледі.

-Құқықтық мәдениетті арттыру, азаматтық белсенділікті қолдау, қоғамдық бақылау механизмдерін күшейту.

-Цифрлық құқықтық платформалар мен электрондық үкімет арқылы конституциялық құқықтарды тиімді қорғау.

-Азаматтық қоғам мен мемлекеттік билік арасындағы теңгерімді өзара іс-қимыл құқықтық мемлекет қағидатын нығайтады [4].

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасында конституциялық құқықтардың қорғалуы жүйелі дамып келеді. Конституциялық кепілдіктер мен құқық қорғау механизмдері азаматтардың құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады. Бүгінгі тенденциялар азаматтық қоғамның күшеюі, цифрлық механизмдердің дамуы, қоғамдық бақылаудың нығаюы арқылы құқықтық мемлекет қағидатын одан әрі жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, құқықтық мәдениетті арттыру және құқықтық нормалардың толық іске асырылуын қамтамасыз ету – өзекті міндеттердің бірі болып қала береді. Осыған байланысты, құқық қорғау институттары мен азаматтық қоғамның өзара тиімді әрекеті Қазақстанда конституциялық құқықтардың қорғалуы мен құқықтық мемлекет қағидатын күшейтуге бағытталуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл.
2. ҚР «Қоғамдық кеңестер туралы» Заңы, 2015 жыл.
3. ҚР «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңы, 2015 жыл.
4. С.З. Зиманов. Конституциялық құқық негіздері. Алматы, 2018.

БИ-ШЕШЕНДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Абдукарим Н.З., Досымбек Ә.А. Айдархан Н.Ж., Әбдібекқызы А. Тұрарбек С.Н.
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркінбекова А.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается историческая и социальная роль института биев в системе традиционного казахского права. Анализируется деятельность выдающихся биев - Төле би, Қазыбека би, Айтеке би - в формировании правовых норм, укреплении общественной справедливости и воспитании правосознания народа. Показано, что решения и высказывания биев представляли собой не только судебные акты, но и нравственные ориентиры общества. Также отмечается преемственность традиций биев с современными институтами права и медиации.

Summary: This article explores the historical and social role of the biys (traditional Kazakh judges and orators) in the formation of the Kazakh legal system. The study examines how prominent figures such as Töle biy, Qazybek biy, and Äiteke biy contributed to the establishment of justice, legal norms, and civic awareness among the people. The biys' judicial practices and eloquence are interpreted as the foundation of Kazakh legal culture, combining moral principles and customary law. The paper also highlights the continuity between the traditional biy institution and modern concepts of legal culture and mediation in Kazakhstan.

Қазақ қоғамының дәстүрлі құқықтық жүйесінде ерекше рөл атқарған институттардың бірі - би-шешендер институты. Олар тек қана дауды шешуші төрешілер ғана емес, сондай-ақ құқықтық мәдениетті қалыптастырушы, қоғамдық санаға құқықтық нормаларды енгізуші тұлғалар болды. Бұл мақалада би-шешендердің құқықтық мәдениетті дамытудағы рөлін тарихи-құқықтық тұрғыдан қарастырамыз, олардың сөз өнері мен шешендік қызметі арқылы құқықтық сананың қалыптасуына әсерін талдаймыз. Сонымен қатар, би-шешендердің қызметі мен заманауи құқықтық мәдениет арасындағы сабақтастыққа тоқталамыз.

Дәстүрлі қазақ қоғамында «би» деген лауазым ерекше мәртебеге ие болған. Хан, сұлтан, ел көсемдерімен қатар билер халық арасында сот төрелігін жүргізіп, қоғамдық қатынастарды реттеудің негізгі тетігі қызметін атқарған. Би институты тек заңдық тұрғыдан емес, сонымен қатар саяси, моральдық және рухани беделімен ерекшеленді. Би - әділдіктің, шешендік пен парасаттың символы ретінде қоғамда үлкен құрметке ие болды.

Қазақ тарихында аты аңызға айналған билердің қатарында Төле би Әлібекұлы (Ұлы жүз), Қазыбек би Келдібекұлы (Орта жүз) және Әйтеке би Байбекұлы (Кіші жүз) сынды тұлғалар ерекше орын алады. Олар ел ішіндегі дау-жанжалдарды шешуде, руаралық татулықты сақтауда және мемлекеттілікті нығайтуда айрықша қызмет атқарған. Мысалы, Төле би әділдігімен және даналығымен танылып, ел бірлігін сақтау ісінде шешуші рөл атқарған болса, Қазыбек би ел намысын қорғаған өткір сөздерімен, әділ биліктерімен халық сеніміне ие болды. Әйтеке би болса, құқықтық нормаларды нақты өмірлік жағдайларда қолдана білген кемеңгер заңгер әрі мәмілегер тұлға ретінде тарихта қалды.

Сондай-ақ басқа да көрнекті билердің есімдері халық жадында сақталған. Едіге би, Кенжебай би, Сырым би, Байдалы би, Бөгенбай би, Бапан би, Бала би, Мөңке би, Шоң би, Шорман би және тағы басқа көптеген шешендер өз дәуірінде әділ биліктерімен, парасатты сөздерімен ел бірлігін сақтауға зор үлес қосқан. Бұл билердің барлығы да өз шешімдерінде ұлттық дәстүр мен адамгершілік қағидаларын басшылыққа алған.

Би-шешендердің қызметі, негізінен, екі негізгі бағытта жүзеге асырылды: Сот төрелігін жүргізу, дау-дамайларды шешу институты.

Билер қоғамда туындаған әртүрлі дауларды - жер, жесір, мал, құн, отбасы және меншік дауларын әділ шешіп отырған. Олар өз шешімдерін дәлел мен даналыққа сүйеніп қабылдап, халық алдында жария түрде айтып, әділдікті қамтамасыз еткен.

Сөз өнері арқылы қоғамдық тәртіпті, әділдік пен бірлікті насихаттау.

Билер тек заң шығарып, төрелік етіп қана қойған жоқ, сонымен бірге халықтың құқықтық санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Шешендік сөздері арқылы олар адамгершілік, ізгілік, әділдік және ел бірлігі сияқты құндылықтарды дәріптеді. Мысалы, Қазыбек бидің «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз» деген сөзі – бейбітшілік пен келісімнің ұранына айналды. Ал Төле бидің «Қарлығаш би» атануы оның даналығы мен елге қамқорлығын айғақтайды, Әйтеке бидің нақыл сөздері болса, әділ билік пен ел тұтастығын сақтауға шақырады.

Осылайша, би-шешендер институты - қазақ халқының құқықтық мәдениетінің тарихи және рухани тамырын қалыптастырған ерекше әлеуметтік-құқықтық феномен. Олар өз заманының заңгері, саясаткері әрі философы бола білді. Би-шешендердің әділдігі мен парасаты халық санасында құқық пен әділдік ұғымдарын терең орнықтырып, қазіргі заманғы құқықтық мәдениеттің бастауы ретінде бағаланады.

Би-шешендер қоғамдық өмірде құқықтық нормалардың жүзеге асырылуының басты факторлары болды. Қазақ хандығы дәуіріндегі дәстүрлі құқық және сот билігіне қатысты зерттеу материалдарына сүйенсек, билер кеңесі мен билер соты қоғамдық бірлік пен әділдіктің қамтамасыз етілуіне үлкен үлес қосқан. Олар құқықтық нормаларды тек қолданушы ғана емес, сонымен бірге құқықтық сана мен мәдениетті таратушы тұлғалар болған.

Мысалы, дау-жарғылар «құн төлеу», «жесір дауы», «жер дауы», «мал дауы» тәрізді мәселелерде билердің шешімдері арқылы реттеліп отырған. Бұл дауларды шешу барысында билер тек құқықтық норманы емес, сонымен қатар қоғамның моральдық құндылықтарын да басшылыққа алған. Академик С. З. Зимановтың пікірінше, «қазақ билерінің сот қызметі - жазылған заңдарға емес, халықтың құқықтық санасына және әдеттік құқық принциптеріне сүйенген ерекше демократиялық институт болды» [1].

Билердің шешімі тек фактіні анықтау ғана емес, сонымен қатар қоғамдық моральдық және құқықтық норманы орнықтыру құралы болған. Белгілі тарихшы М. Қойгелдиев те бұл туралы: «Би институтының басты күші - оның

шешімдерінің халық алдындағы беделінде, яғни әділдік пен парасатқа негізделуінде», - деп атап көрсетеді [2].

Сонымен қатар, зерттеуші З. Қабылдинов билер сотының ерекшелігін былай сипаттайды: «Қазақ билерінің соты - құқық пен моральдың синтезі. Мұнда заңнан гөрі адамдық парасат пен әділдік ұғымы басым болды» [3].

Осыған сәйкес, би-шешендер сот үкімін шығару кезінде жазалаудан гөрі татуластыру мен келісімге келтіру тәсілін қолданған. Бұл қазіргі медиация ұғымына жақын келетін құқықтық дәстүрдің ежелгі үлгісі болып табылады. Белгілі заңгер ғалым Н. Өсеровтің пікірінше, «Қазақ билері дауды ұтқан мен ұтылғанға бөлмеген, басты мақсат - қоғамда әділет пен бейбітшілікті сақтау болған» [4].

Осылайша, би-шешендердің соттық және төрелік қызметі қазақ қоғамында заң үстемдігін емес, әділдік пен адамгершілік қағидаттарын басты орынға қойған жүйе ретінде қалыптасты. Бұл институт жазылмаған заңдар мен халықтық дәстүрлерге сүйене отырып, құқықтық мәдениеттің іргетасын қалады.

Би-шешендер шешендік өнер арқылы халық арасында әдеп-ғұрып, бірлік және құқықтық ұғымдарды кеңінен насихаттады. Олар сөздің құдіреті арқылы қоғамда әділдік пен имандылық қағидаттарын орнықтырып, ел бірлігін сақтауға ықпал етті. Би-шешендердің әрбір сөзі мен шешімі терең мазмұнға, өмірлік тәжірибеге және моральдық қағидаттарға негізделді. Бұл тұрғыда олардың қызметі тек құқықтық реттеу шеңберінде ғана емес, сонымен бірге тәрбиелік және идеологиялық мағынаға ие болды.

Мысалы, би-шешендердің сөздері халықтың құқықтық санасын тәрбиелеудің пәрменді құралы ретінде қолданылды. «Қара қылды қақ жарған әділ бол» немесе «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген секілді нақыл сөздер әділдік пен бейтараптықты ұстанудың басты өлшемі ретінде танылды. Осындай афоризмдер халықтың құқықтық мәдениетінде әділ шешім қабылдаудың, заңға құрметпен қараудың және өзара келісімнің маңыздылығын терең ұғындырды [5].

Би-шешендердің сөз өнері тек шешендік қабілеттің көрінісі ғана емес, ол құқықтық сана мен қоғамдық тәртіпті қалыптастырудың маңызды тетігі болды. Олардың даналыққа толы шешімдері мен биліктері құқықтық нормаларды нақты өмірлік мысалдармен ұштастырып, халық санасында заңға бағыну мен әділдікке сену ұғымдарын орнықтырды.

Сондай-ақ би-шешендердің шешендік дәстүрі қазіргі заманғы құқықтық мәдениетке де ықпал етті. Қазіргі заңгерлік этика мен құқықтық насихат ісінде би-шешендердің сөйлеу мәдениеті, дәлелді ой айту тәсілдері, моральдық жауапкершілікті арттыру үлгілері өзекті мәнге ие. Демек, би-шешендердің шешендік мәдениеті - құқықтық мәдениеттің тарихи әрі рухани негізі, ұлттық құқықтық ой-сананың айнасы болып табылады.

Сонымен қатар, би-шешендер арқылы қалыптасқан әділдік, келісімге негізделген шешім қабылдау идеялары бүгінгі құқықтық мәдениетке рухани

сабақ болып табылады. Қазіргі уақытта қоғамда құқықтық мәдениет, құқықтық сана және құқықтық менталитет мәселелері ерекше назарда тұр.

Би-шешендердің құқықтық мәдениетке қосқан үлесі заманауи құқықтық мәдениетті дамытуда құрамдас элемент ретінде саналады. Олар сөз арқылы қоғамды тәрбиелеу, шешім қабылдауды демократиялық негізде жүргізу жолдарын меңгерген.

Заманауи құқықтық мәдениетке келер болсақ, оның ерекшеліктеріне мыналар жатады: заңның үстемдігі, азаматтық қоғам, құқықтық идеялардың кеңінен таралуы. Би-шешендердің дәстүрінде осы бағыттардың түпкі себептері жатыр. Мәселен, билер мен шешендердің халық алдында үздіксіз айтқан «Хан - халықтың қазығы» деген ұлағатты сөзі қазіргі мемлекеттіліктің, халық-билік қатынастарының ұғымымен үндес.

Сондықтан, би-шешендердің тарихи рөлі қазіргі құқықтық мәдениетті бекітуге және дамытуға бағытталған стратегиялық ресурс болып табылады.

Қорыта айтқанда, қазақ қоғамында би-шешендердің институты құқықтық мәдениеттің қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Сот-төрелік қызметі, сөз өнері мен қоғамдық санаға құқықтық ұғымдарды енгізуі арқылы олар құқықтық мәдениетті дамытуға үлес қосты. Заманауи құқықтық мәдениет тұрғысынан қарап көрсек, би-шешендердің мұрасы - қазіргі құқықтық жүйеге рухани негіз, мәдени сабақ болып табылады. Сондықтан бүгінгі кезеңде құқықтық мәдениетті нығайтуда би-шешендердің мұрасын қайта қарастырып, оның идеяларын қоғам өміріне енгізу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зиманов С.З. «Қазақтың билер соты - демократиялық құқықтық мәдениеттің көрінісі», Алматы, 2015.
2. Қойгелдиев М. Қазақ қоғамындағы билер институтының эволюциясы. - Алматы: Қазақ университеті, 2012.
3. Қабылдинов З. Қазақ әдет-ғұрып құқығы және билер сотының институты. - Астана: ЕҰУ баспасы, 2014.
4. Өсеров Н. Қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениеті. - Алматы: Раритет, 2012.
5. Рүстемова Ж.А., Медеубаева К. «Би-шешендер сөздері - халықтық тәрбиелік және мемлекеттік құқықтық мәнде». Филология сериясы № 4(64)/2011.

ОӘЖ 343.1:343.5(574.5)

ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ШЕҢБЕРІНДЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ШАРАЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Абдуллаев Ш.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу совершенствования мер противодействия коррупции в рамках административной и уголовной ответственности. Рассматриваются существующие правовые механизмы, правоприменительная практика, а также проблемы и

пробелы в законодательстве Республики Казахстан. Особое внимание уделяется предложениям по повышению эффективности административных санкций и уголовной ответственности, укреплению правового регулирования и профилактики коррупционных проявлений. Статья подчеркивает значимость комплексного подхода, включающего правовые, организационные и образовательные меры, для снижения уровня коррупции в обществе.

Summary: The article analyzes the improvement of anti-corruption measures in the framework of administrative and criminal liability. The existing legal mechanisms, law enforcement practice, as well as problems and gaps in the legislation of the Republic of Kazakhstan are considered. Special attention is paid to proposals to increase the effectiveness of administrative sanctions and criminal liability, strengthen legal regulation and prevent corruption. The article highlights the importance of an integrated approach, including legal, organizational and educational measures, to reduce corruption in society.

Қазіргі заманғы Қазақстан қоғамында сыбайлас жемқорлық қоғамның әлеуметтік-экономикалық және құқықтық тұрақтылығына тікелей қауіп төндіретін өзекті мәселе болып табылады. Сыбайлас жемқорлық тек құқық бұзушылық сипатында ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін төмендететін, азаматтардың конституциялық құқықтарына нұқсан келтіретін және әлеуметтік әділеттілік қағидаларын бұзатын құбылыс ретінде қарастырылады. Сондықтан оны құқықтық тұрғыдан зерттеу және әкімшілік, қылмыстық жауапкершілік механизмдерін жетілдіру қазіргі Қазақстан құқық жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды құқықтық тұрғыдан екі негізгі бағытта қарастыруға болады: әкімшілік жауапкершілік және қылмыстық жауапкершілік. Әкімшілік жауапкершілік — бұл мемлекеттік қызметкерлердің, жеке және заңды тұлғалардың сыбайлас жемқорлық сипатындағы құқық бұзушылықтарына қатысты құқықтық салдарларды қолдану жүйесі. Ол негізінен айыппұл салу, қызметтен шеттету, лицензияларды тоқтату немесе алып қою сияқты шараларды қамтиды. Әкімшілік жауапкершіліктің басты міндеті — сыбайлас жемқорлық әрекеттерін алдын алу, қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау және мемлекеттік қызметкерлер мен азаматтардың құқықтық санасын арттыру [1].

Қылмыстық жауапкершілік болса, сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне қатысушыларға қатысты қатаң құқықтық салдарды көздейді. Қылмыстық кодексте жемқорлыққа қатысты әртүрлі баптар қарастырылған: пара беру, пара алу, лауазымды тұлғаның өкілеттігін асыра пайдалану, қызметтік құпияны заңсыз пайдалану және басқа да әрекеттер. Қылмыстық жауапкершілік азаматтық құқықтық тәртіпті сақтау және қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз ету мақсатында маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, қылмыстық жауапкершілік тек қана жазалау емес, сонымен бірге жемқорлық әрекеттерінің алдын алу функциясын да атқарады [2].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық механизмдерді жетілдіру барысында заңнамалық база маңызды орын алады. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қылмыстық кодексі, Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Кодексі, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы сыбайлас

жемқорлыққа қарсы шараларды құқықтық тұрғыдан реттейді [3]. Аталған заңнамалық актілер мемлекеттік қызметтегі, бизнес саласындағы және қоғамдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды қамтамасыз етуге бағытталған. Дегенмен, практикада кейбір құқық бұзушылықтар әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік аясында толық қамтылмай, заңнамалық пробелдер кездеседі. Сондықтан құқықтық нормаларды жетілдіру, іс-әрекеттерді нақтылау және санкцияларды қатаңдату маңызды мәселе болып отыр.

Әкімшілік жауапкершілікті жетілдіру жолдарының бірі — мемлекеттік қызметшілердің қызметтік тәртібін қатаң бақылау және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін алдын алу шараларын енгізу. Мысалы, мемлекеттік қызметшілердің кірістер мен мүлкін жария ету, мемлекеттік сатып алулар мен тендерлерді ашық және жария түрде жүргізу, конфликт жағдайларын есепке алу сияқты шаралар әкімшілік жауапкершіліктің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, әкімшілік бақылау жүйесін цифрлық платформаларға көшіру, деректерді автоматтандыру арқылы сыбайлас жемқорлық ықтималдығын азайту мүмкіндігі бар.

Қылмыстық жауапкершілікті жетілдіру бағытында құқықтық жүйеде бірнеше маңызды аспектілер бар. Біріншіден, қылмыстық кодексте көрсетілген баптардың нақтылау және олардың құқықтық түсіндірмесін жетілдіру қажет. Бұл құқық қорғау органдарына нақты іс жүргізуге мүмкіндік береді және құқықтық сенімділікті арттырады. Екіншіден, қылмыстық жауапкершілікке тарту процесін тиімді ұйымдастыру — тергеу, сот және прокурорлық қадағалау кезеңдерінде жемқорлық қылмыстарын анықтау және дәлелдеу шараларын жақсарту. Үшіншіден, алдын алу және білім беру шараларын қылмыстық жауапкершілікпен үйлестіру маңызды: азаматтар мен мемлекеттік қызметкерлерді сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарының салдары туралы хабардар ету, құқықтық мәдениетті қалыптастыру және этикалық нормаларды насихаттау.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда халықаралық тәжірибе де маңызды. Көптеген дамыған елдерде әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті үйлестіру, мемлекеттік қызметшілерді бақылау, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ақпараттық кампанияларды ұйымдастыру арқылы тиімді нәтижелерге қол жеткізген. Қазақстан бұл тәжірибені ескере отырып, заңнамалық және құқықтық механизмдерді жетілдіру, мониторинг және бақылау жүйесін енгізу бағытында шаралар қабылдауда [4].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды жетілдіру тек құқықтық аспектілермен шектелмейді, сонымен бірге ұйымдастырушылық және білім беру шараларын қамтиды. Мысалы, мемлекеттік органдарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы бөлімдерді құру, тәуелсіз аудит және бақылау жүйелерін енгізу, мемлекеттік қызметкерлерге арналған этикалық және құқықтық оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру тиімділікті арттырады. Сонымен қатар, қоғамды ақпараттандыру, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жемқорлыққа

қарсы насихат жүргізу, азаматтық бақылауды ұйымдастыру маңызды рөл атқарады [5].

Әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті жетілдіруде құқық қорғау органдарының үйлесімді жұмысы маңызды. Полиция, прокуратура, сот жүйесі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттік бірлескен әрекет арқылы құқық бұзушылықтарды анықтау, тергеу және қылмыстық жауапкершілікке тартуды қамтамасыз етеді. Бұл шаралар қоғамда заңдылықты күшейтуге және сыбайлас жемқорлыққа қарсы сенімді арттыруға бағытталған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы профилактикалық шараларды жетілдірудің маңызды аспектісі — құқықтық мәдениетті қалыптастыру. Азаматтардың құқықтық санасы, этикалық нормаларды құрметтеуі, мемлекеттік қызметке деген сенім және жемқорлыққа қарсы қатынасы құқықтық тәртіпті сақтау мен әкімшілік-қылмыстық жауапкершіліктің тиімділігін арттырады. Осы тұрғыдан, білім беру, ақпараттандыру және қоғамдық бақылау шаралары құқықтық мәдениетті нығайтуға бағытталуы қажет.

Қорытындылай келе, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шеңберінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды жетілдіру — бұл кешенді процесс. Ол құқықтық, ұйымдастырушылық, ақпараттық және білім беру аспектілерін үйлестіру арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасында заңнамалық реформалар, құқық қорғау органдарының үйлесімді жұмысы, азаматтық бақылау және құқықтық мәдениетті қалыптастыру сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге және қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған. Әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті жетілдіру жолдары мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру, құқықтық тәртіпті нығайту және азаматтардың сенімін арттыру үшін маңызды құрал болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Силаева А.Р. Административная ответственность как вид юридической ответственности / А. Р. Силаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 42 (437). — С. 176-178.
2. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. — Алматы: Жеті Жарғы, 2015. — С.161-182.
3. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы (2025.19.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Государственная антикоррупционная политика : учебник / под ред. Р.А. Абрамова, Р.Т. Мухаева. — М., 2018. — 427 с.
5. Саттарова А.А. Причинно-факторный комплекс и основные направления предупреждения коррупционной преступности в Республике Казахстан / А.А. Саттарова. — Текст : непосредственный // Актуальные проблемы права : материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). — Москва : Буки-Веди, 2014. — С. 128-132.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫ: МӘДЕНИ ЖӘНЕ САУДА ОРТАЛЫҚТАРЫ (X–XIV ғғ.)

Абдильменов А.Р., Альхожаұлы Н., Даужанова А.С., Усманов Э.А., Қонусбек А.С.

Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының докторы, профессор

Қосанбаев Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается процесс формирования и развития средневековых городов на территории Казахстана в X–XIV веках, а также их историческая роль как культурных и торговых центров. На основе источников анализируется влияние Великого шёлкового пути, расцвет городской культуры и развитие ремесел.

Summary: The article examines the formation and development of medieval cities on the territory of Kazakhstan during the 10th–14th centuries, as well as their historical role as cultural and trade centers. Based on historical sources, the influence of the Great Silk Road, the flourishing of urban culture, and the development of handicrafts are analyzed.

Ортағасырлық Қазақстан қалалары — Еуразия кеңістігіндегі өркениеттік байланыстардың маңызды тораптары. X–XIV ғасырлар аралығы Қазақстан аумағында қалалық мәдениеттің қарқынды дамыған кезеңі болды. Бұл дәуірде Сырдария бойында, Оңтүстік және Орталық Қазақстан өңірлерінде саяси, экономикалық әрі мәдени орталықтар қалыптасты. Ортағасырлық қалалардың өркендеуіне ең басты әсер еткен факторлардың бірі — Ұлы Жібек жолы. Ол арқылы Шығыс пен Батыс арасындағы сауда, мәдени және рухани байланыстар жүзеге асты. Қазақстан аумағында алғашқы қалалық орталықтар б.з. VIII–IX ғасырларында қалыптаса бастады. Ал X–XIV ғасырларда олар дамудың жаңа сатысына көтерілді. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Сыр бойындағы Отырар, Сауран, Сығанақ, Ясы (Түркістан), Тараз, Баласағұн сияқты қалалар ерекше өркендегені дәлелденді. Бұл қалалар тек әкімшілік немесе әскери орталықтар ғана емес, сонымен қатар қолөнер, ғылым, мәдениет және дін орталықтары болды [1].

Қалалық өркениет — адамзат тарихындағы ең күрделі әлеуметтік және мәдени құбылыстардың бірі. Қалалардың қалыптасуы қоғамның экономикалық дамуы мен әлеуметтік құрылымының өзгеруін айқындайды. Қазақстан жерінде қалалық мәдениеттің бастаулары ерте дәуірлерден бастау алып, X–XIV ғасырларда айқын дамыды. Бұл үрдіске табиғи-географиялық жағдайлар, сауда жолдарының өтуі және шаруашылық өмірдің түрлері тікелей әсер етті. Қалалардың пайда болуы көбінесе егіншілік пен мал шаруашылығының ұштасуынан, сондай-ақ сауда мен қолөнердің дамуынан туындады. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірінде тұрақты егіншілік мәдениетінің болуы қалалық өмір салтының орнығуына негіз қалады. Археологиялық деректерге сүйенсек, VIII–IX ғасырларда-ақ Отырар, Тараз, Сауран, Сығанақ сияқты қалалар ірі қоныстарға айналған. Ал X–XII ғасырларда олар толыққанды қалалық орталықтарға айналды. Бұл қалаларда мешіттер, базарлар, моншалар, ұстаханалар мен тұрғын кварталдар салынды. Қалалық өмірдің дамуы

элеуметтік стратификацияны — билеушілер, дін өкілдері, қолөнершілер мен саудагерлердің бөлінісін қалыптастырды. Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың географиялық орналасуы табиғи жағдайлармен тығыз байланысты болды. **Сырдария өзені бойындағы** қалалар егіншілік пен ирригациялық жүйелердің дамуына сүйенді. Бұл қалалар Ұлы Жібек жолының маңызды тармақтары бойында орналасып, сауда мен мәдени алмасудың орталығы болды. **Жетісу өңіріндегі** қалалар (Тараз, Баласағұн, Қойлық, Шу бойындағы қалалар) өзен аңғарларында орналасып, егіншілік пен қолөнердің дамуына қолайлы жағдай туғызды. Сонымен қатар бұл аймақ Қытай мен Ферғана арасындағы сауда жолының негізгі торабы болған [2].

Орталық және Батыс Қазақстандағы қоныстар көбіне жартылай көшпелі мал шаруашылығына бейімделген. Мұнда ірі қалалар аз болғанымен, керуен сарайлар мен бекіністер (мысалы, Сарайшық, Қаратау бекіністері) аймақтық сауда желісінің бөлігі болды. Қалалардың орналасу ерекшелігі олардың экономикалық және мәдени дамуына тікелей әсер етті. Мәселен, Сырдария бойындағы қалаларда қолөнер мен керамика өндірісі дамыса, Жетісуда егіншілік пен жібек тоқу кең таралды. Сонымен қатар географиялық орналасу дін мен мәдениеттің таралуына да ықпал етті. Оңтүстік аймақтарда ислам мәдениеті ерте қалыптасып, медреселер мен мешіттер салынды. Түркістан мен Тараз сияқты қалалар діни және рухани орталықтарға айналды . [3].

Қалалық өркениеттің қалыптасуы Қазақстан тарихында маңызды бетбұрыс кезең болды. Табиғи-географиялық жағдайлар мен Ұлы Жібек жолы бағыттары қалалардың пайда болуына шешуші әсер етті. Ортағасырлық қалалар экономикалық, мәдени және рухани өмірдің ұйытқысы болып, қазіргі ұлттық тарих пен мәдениеттің негізін қалады. Осылайша, географиялық ерекшеліктер мен тарихи жағдайлардың тоғысуы Қазақстанның қалалық өркениетінің өзіндік даралығын қалыптастырды. Ортағасырлық Қазақстан қалаларының гүлденуінің басты себебі — сауда қатынастарының дамуы еді. Ұлы Жібек жолының бойындағы қалалар Қытай, Үндістан, Иран, Византия және Ресеймен тығыз сауда байланыстарын орнатты. Отырар мен Таразда қыш, әшекей бұйымдар, мата, металл өнімдері өндіріліп, көрші елдерге экспортталды. Қалаларда теңге соғу ісі жолға қойылды. Мәселен, Сығанақ пен Сауран қалаларында табылған күміс және мыс тиындар ол қалалардың сауда айналымының кең болғанын дәлелдейді . Сауда тек экономикалық емес, мәдени алмасудың да маңызды құралы болды: әртүрлі діндер, тілдер мен дәстүрлер осы қалаларда тоғысты. [4].

X–XIV ғасырларда Қазақстан қалалары тек сауда емес, мәдени және ғылыми орталықтарға айналды. Бұл кезеңде мұсылман өркениетінің әсерімен медреселер мен кітапханалар пайда болды. Отырар қаласы – әйгілі ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің туған жері. Ол қалада білім мен ғылымның дамығанын көрсетеді. Ясы (Түркістан) қаласы Қожа Ахмет Ясауи сынды діни тұлғаның ілім орталығына айналып, түркі халықтарының рухани бірлігін қалыптастырды. Қалалардағы сәулет өнері де ерекше дамыды. Кесенелер,

мешіттер мен моншалар салынды. Тараздағы Айша бибі және Бабаджа хатун кесенелері — сол дәуір сәулет өнерінің інжу-маржандары. XIV ғасырдың екінші жартысында моңғол шапқыншылығы және сауда жолдарының өзгеруі салдарынан көптеген қалалар құлдырады. Алайда олардың мәдени мұрасы мен тарихи тәжірибесі қазақ халқының кейінгі дәуірдегі этникалық және мәдени қалыптасуына зор ықпал етті [5].

Қазіргі таңда бұл қалалардың орнында археологиялық зерттеулер жүргізіліп, олардың тарихи мұралары ЮНЕСКО тізіміне енгізілуде (мысалы, Түркістан қаласы, Отырар оазисі). X–XIV ғасырлардағы Қазақстан қалалары — ұлттық тарих пен мәдениеттің алтын қазығы. Олар Шығыс пен Батысты жалғаған өркениеттік көпір, ғылым мен мәдениеттің орталығы болды. Қалалардың сауда және мәдени өркендеуі қазіргі Қазақстанның тарихи-рухани тамыры мен ұлттық бірегейлігінің негізін қалады. Ортағасырлық қалалардың мұрасын сақтау — тек өткенді зерттеу ғана емес, елдің болашағы үшін рухани сабақтастықты қамтамасыз етудің маңызды жолы. X–XIV ғасырларда Қазақстан жерінде қалалар мәдени және сауда орталықтары ретінде маңызды рөл атқарған. Бұл кезеңде қала халқының саны артқан, қолөнер мен сауда дамыған, діни және білім беру мекемелері пайда болған.

Қалаларда өндіріс пен сауда дамып, қолөнер шеберханалары, базарлар мен қаржылық институттар жұмыс істеген. Сонымен қатар, қалаларда мешіттер, медреселер, кітапханалар мен әкімшілік ғимараттар салынған, бұл олардың мәдениет пен білім орталығы болғанын көрсетеді. Сондықтан X–XIV ғасырларда Қазақстан қалалары тек экономикалық маңызы бар ғана емес, сонымен бірге мәдениет, ғылым және халықаралық байланыс саласында да маңызды рөл атқарғанын айтуға болады. Бұл қалалар қазіргі Қазақстан тарихы мен мәдениетінің қалыптасуына айтарлықтай ықпал еткен.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бейсенов А., Ермоленко Л. Ұлы Жібек жолы және Қазақстан қалаларының тарихы. — Алматы: Арыс, 2015. — 8 б.
2. Байпақов К.М. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. — Алматы: Санат, 2005. — 44 б.
3. Қожамқұлов М. Отырар өркениеті және археологиялық зерттеулер. — Шымкент: Отырар кітапханасы, 2012. — 96 б.
4. Сыздықова Р. Әл-Фараби және Отырар мәдениеті. — Алматы: Ғылым, 2010. — 52 б.
5. Байтанаев Б. Қазақстанның ортағасырлық қалаларының археологиясы. — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2018. — 121 б.

ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП

Абылай А.Ж.

Ғылыми жетекшісі- Бугенбаева Р.Н.

М.Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу правового сознания и правопорядка как ключевых элементов правовой системы общества. Рассматриваются теоретические основы формирования правового сознания, его влияние на соблюдение законов и укрепление правопорядка. Исследуются социальные, образовательные и правовые факторы, способствующие повышению уровня правовой культуры граждан и обеспечению устойчивого правопорядка. Подчеркивается значение гармоничного взаимодействия правовой сознательности населения и эффективности правовых институтов для стабильного развития общества.

Summary: The article is devoted to the analysis of legal consciousness and law and order as key elements of the legal system of society. The article examines the theoretical foundations of the formation of legal consciousness, its impact on the observance of laws and the strengthening of law and order. The article examines social, educational and legal factors that contribute to improving the level of legal culture of citizens and ensuring sustainable law and order. The importance of the harmonious interaction of the legal awareness of the population and the effectiveness of legal institutions for the stable development of society is emphasized.

Қазіргі қоғамда құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің өзара байланысы құқықтық жүйенің тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі фактор болып табылады. Құқықтық сана — бұл адамдардың құқықтық нормаларды түсінуі, қабылдауы және оларды өмірде қолдануға деген ішкі бағдарлығы. Ал құқықтық тәртіп қоғамдағы құқықтық нормалардың орындалуын қамтамасыз ететін нақты механизмдер мен институттар жиынтығы ретінде сипатталады. Құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің үйлесімділігі мемлекеттің құқықтық мәдениетін арттырып, азаматтардың заңға деген сенімін нығайтады.

Құқықтық сананың теориялық негіздері классикалық және заманауи құқықтық ой-пікірлерде жан-жақты қарастырылған. Классикалық құқық теориясында құқықтық сана әлеуметтік сананың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, оның негізгі функциясы — құқықтық нормаларды қоғам мүшелеріне түсіндіру және оларды сақтау мәдениетін қалыптастыру. Заманауи зерттеулерде құқықтық сана тек нормативтік түсінік емес, сонымен қатар психологиялық, мәдени және әлеуметтік факторларды қамтитын күрделі құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан құқықтық сана адамдардың құқықтық мінез-құлқының, шешім қабылдау қабілетінің, құқық бұзушылыққа қарсы тұру және құқықтық нормаларды ұстану деңгейінің негізін құрайды [1].

Қазақстан Республикасында құқықтық сана мен құқықтық тәртіпті дамыту мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты ретінде қарастырылады. Конституция мен басқа да нормативтік-құқықтық актілер азаматтарға құқықтық білім алу, құқықтық нормаларды түсіну және оларды қолдану мүмкіндігін береді. Бұл құқықтық мәдениеттің қалыптасуына және азаматтардың құқықтық

тәртіпке деген саналы қатынасының артуына ықпал етеді. Сонымен қатар, құқықтық сана мен тәртіптің деңгейі құқықтық институттардың тиімділігіне де тәуелді. Сот, прокуратура, полиция сияқты орган жүйелері қоғамдағы құқықтық тәртіптің сақталуын қамтамасыз етуде негізгі рөл атқарады.

Құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің өзара байланысы әртүрлі факторларға байланысты. Біріншіден, білім беру жүйесі азаматтардың құқықтық санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Мектеп, колледж, университет деңгейінде құқықтық білім беру бағдарламалары құқықтық мәдениеттің негізін қалыптастырады. Екіншіден, ақпараттық ресурстар мен БАҚ құқықтық түсінікті кеңінен таратуға ықпал етеді. Үшіншіден, әлеуметтік орта, отбасы, жұмыс орны құқықтық сана қалыптасуына әсер ететін маңызды әлеуметтік институт болып табылады. Бұл факторлар құқықтық тәртіптің орындалуына, заңға бағыну мәдениетінің дамуына тікелей ықпал етеді.

Құқықтық тәртіптің қалыптасуы құқықтық нормалардың сақталуына, құқық бұзушылықтың алдын алуға және қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған. Ол бірнеше деңгейде жүзеге асады: мемлекеттік бақылау арқылы, құқықтық институттар мен органдар қызметі арқылы және азаматтардың өз еркімен құқықтық нормаларды ұстануы арқылы. Құқықтық тәртіптің тиімділігі құқықтық сана деңгейімен тікелей байланысты. Егер азаматтар құқықтық нормаларды түсінсе және оларды құрметтесе, құқықтық тәртіпті сақтау оңайырақ болады [2].

Құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің қалыптасуында құқықтық мәдениет маңызды рөл атқарады. Құқықтық мәдениет — бұл қоғам мүшелерінің құқыққа деген көзқарасы, құқықтық нормаларды бағалауы және олардың өмірлік тәжірибеде қолданылу деңгейі. Құқықтық мәдениеті жоғары адамдар құқық бұзушылыққа қарсы тұруға, заң талаптарын орындауға және құқықтық институттарға сенім артуға бейім болады. Бұл құқықтық тәртіптің тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі фактор болып табылады [3].

Қазақстандағы құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің дамуы әлеуметтік және экономикалық жағдайлармен тығыз байланысты. Экономикалық тұрақтылық, әлеуметтік әділеттілік, азаматтардың өмір сүру деңгейі құқықтық сананы қалыптастыруға оң әсер етеді. Сонымен қатар, әлеуметтік әділетсіздік, кедейлік немесе коррупциялық факторлар құқықтық сана деңгейін төмендетіп, құқықтық тәртіптің бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан құқықтық тәртіпті сақтау тек құқықтық нормаларды қабылдаумен ғана шектелмейді, ол әлеуметтік және экономикалық саясатпен де байланысты.

Құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің тиімділігін арттыруда мемлекеттік саясат маңызды рөл атқарады. Мемлекет құқықтық білім беру бағдарламаларын енгізу, құқықтық ақпаратты тарату, құқық бұзушылықты алдын алу және құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету шараларын іске асыру арқылы азаматтардың құқықтық санасын көтеруге бағытталған іс-шараларды жүргізеді. Бұл саясат құқықтық мәдениеттің дамуына және құқықтық тәртіптің тұрақтылығына ықпал етеді [4].

Құқықтық сана мен құқықтық тәртіпті зерттеу барысында халықаралық тәжірибе де маңызды. Көптеген дамыған мемлекеттерде құқықтық мәдениетті қалыптастыру, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтық санасын арттыру бағытында арнайы бағдарламалар мен институттар құрылды. Қазақстан бұл тәжірибені ескере отырып, құқықтық тәртіпті нығайту және құқықтық сананы дамыту бағытында іс-шаралар жүргізуде.

Құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің өзара байланысын зерттеу барысында құқықтық мінез-құлық теориясы маңызды рөл атқарады. Құқықтық мінез-құлық азаматтардың құқыққа деген қатынасы, құқықтық нормаларды орындауы, құқықтық нормаларға бағынуы және құқық бұзушылыққа қарсы әрекеті арқылы көрінеді. Бұл теориялық тұрғыдан құқықтық тәртіптің тұрақтылығы мен құқықтық сана деңгейінің өзара байланысын түсіндіреді [5].

Қорытындылай кетер болсақ, құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің үйлесімді дамуы Қазақстандағы құқықтық жүйенің тұрақтылығы, азаматтардың құқықтық мәдениетінің өсуі және қоғамдағы құқықтық тәртіптің сақталуы үшін маңызды. Оларды жетілдіру бағытында білім беру, құқықтық ақпараттандыру, әлеуметтік және экономикалық саясатты үйлестіру, құқықтық институттардың тиімділігін арттыру сияқты кешенді шаралар қолданылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Оксамытный В.В. Общая теория государства и права: учебник. – М., 2012. 8. Бялт В.С. Теория государства и права в схемах: Учебное пособие. – М.: Изд-во Юрайт, 2021.
2. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учеб. для бакалавриата и магистратуры. 9-е изд. испр. и доп. М.: Юрайт, 2018. 506 с.
3. Булгакова Д.А. Теория государства и права: Учебно-методическое пособие. Алматы: Данекер, 2019. - 187 с.
4. Кукарников Д. Г. Государство и гражданское общество: взаимосвязь и взаимодействие//Личность, общество, государство, право. Проблемы соотношения и взаимодействия: мат-лы III междунар. науч.-практ. конф. 15–16 окт.2013. С. 55–58.
5. Казаков В.Н. Теория государства и права: Учебник / науч. ред. Шагиева Р.В. - М. : Изд-во РААН, 2015. - 362 с. - 500.

УДК 37.013.42:1(100)

ГУМАНИЗМ КАК ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ В XXI ВЕКЕ

Адилов Мухаммедали, студент 2 курса

Научный руководитель: Какимжанова Маргарита Кабдулаевна, и.о. ассоциированного профессора, к.ф.н.

Казахский агротехнический исследовательский университет имени с. Сейфуллина, г. Астана

Түйін: мақалада гуманизмнің тәрбиенің және білім берудің негізі ретіндегі философиялық мәні қарастырылады. Автор қазіргі дәуірде гуманистік идеялардың өзектілігін талдайды.

Summary: the article examines humanism as the philosophical basis of education and upbringing in the 21st century, analyzing its development and role in modern society.

В статье рассматривается феномен гуманизма как фундаментальная философская концепция, определяющая отношение человека к миру, обществу и самому себе. Анализируется развитие гуманистических идей от Античности до современности, а также их влияние на систему образования и формирование моральных ценностей XXI века. Цель работы — показать, что гуманизм остаётся неотъемлемой основой духовного и интеллектуального развития личности в эпоху стремительных технологических перемен.

Ключевые слова: гуманизм, человек, образование, личность, мораль, философия, ценности, XXI век.

Вводя в тему современное общество переживает период глубоких перемен, где технологии развиваются быстрее, чем духовные ценности. На этом фоне гуманизм остаётся опорой, помогающей сохранить человеческое достоинство и моральные ориентиры. Цель данной статьи — рассмотреть исторические истоки гуманизма, о развитие и значение в современном мире, особенно в сфере воспитания и образования. Гипотеза исследования заключается в том, что гуманистические идеи формируют базу для устойчивого развития личности и общества.

Теоретическим анализом истоки гуманизма уходят в античную философию. Уже Протагор утверждал: «Человек есть мера всех вещей». Эта мысль стала краеугольным камнем всей гуманистической традиции. Сократ, развивая идею познания самого себя, видел в человеке источник нравственного совершенства. В эпоху Возрождения гуманизм приобрёл новый смысл — Эразм Роттердамский и Пико делла Мирандола говорили о достоинстве человека и его способности к самосовершенствованию. Последний утверждал, что человек сам создаёт себя, выбирая между добром и злом.

В Новое время гуманистические идеи получили рациональное обоснование. Иммануил Кант писал, что человек должен быть целью, а не средством: «Поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству как к цели». Руссо, со своей стороны, рассматривал воспитание как путь к возвращению человека к естественной доброте и свободе.

Сегодня гуманизм в XXI веке приобретает новые формы. В век технологий, цифровизации и искусственного интеллекта главная задача философии — напомнить, что развитие должно служить человеку, а не наоборот. В образовании гуманизм проявляется через уважение к индивидуальности студента, развитие критического мышления и эмпатии. Современные гуманистические подходы в IT и инженерных направлениях учат не только кодировать, но и понимать этическую ответственность перед обществом.

Гуманизм XXI века — это не только гуманность, но и осознанное использование технологий во благо человека. Он требует гармонии между интеллектом и моралью, наукой и совестью.

Методом анализа в написании статьи использовались методы анализа философских источников, сравнительно-исторический подход и логическая систематизация. Основное внимание уделялось выявлению связи между

классическими и современными формами гуманизма, а также анализу роли гуманистических принципов в современном образовании.

В заключении гуманизм остаётся основой воспитания и образования, так как именно он помогает формировать личность, способную к самопознанию, ответственности и творчеству. От античных мыслителей до современных педагогов проходит единая идея — вера в человека и его потенциал к добру. В XXI веке, когда технологии изменяют мир, гуманизм напоминает, что никакая инновация не должна подменять человечность. Настоящий прогресс возможен лишь тогда, когда он служит развитию человека как духовного и нравственного существа.

Список литературы

1. Кант И. Критика практического разума. — М.: Издательство АСТ, 1999.
2. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. — СПб.: Питер, 2010.
3. Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека. — М.: Наука, 2005.
4. Эразм Роттердамский. Похвала глупости. — СПб.: Азбука, 2012.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. — М.: Эксмо, 2007.
6. [UNESCO. Education for Sustainable Development. URL: <https://www.unesco.org>]
7. [Stanford Encyclopedia of Philosophy. Humanism. URL: <https://plato.stanford.edu>]
8. [Britannica. Humanism. URL: <https://www.britannica.com>]

ОӘЖ 364.7

ҚҰМАР ОЙЫНДАРҒА ТӘУЕЛДІЛІКТЕН (ЛУДОМАНИЯДАН) ЗАРДАП ШЕГЕТІН АДАМДАРҒА ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ ШАРАЛАРЫ

Азаматқызы Нурила

Ғылыми жетекші аға оқытушы, магистр Айтеке К.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В этой статье рассматривается проблема игровой зависимости (лудомании) и меры правового воздействия на людей, страдающих этим расстройством. Анализируются основные признаки зависимости, ее социальные и экономические последствия, а также правовые механизмы профилактики, лечения и реабилитации. Подчеркивается важность комплексного подхода к защите личности и общества от негативного воздействия азартных игр.

Summary: This article deals with the problem of game addiction (ludomania) and measures of legal impact on people suffering from this disorder. The main signs of addiction, its social and economic consequences, as well as the legal mechanisms of prevention, treatment and rehabilitation are analyzed. The importance of an integrated approach to protecting the individual and society from the negative effects of gambling is emphasized.

Ойынға тәуелділік немесе лудомания қазіргі қоғамда өзекті әлеуметтік және құқықтық мәселелердің біріне айналды. Бұл денсаулыққа, отбасына және қаржылық жағдайына айқын зиян келтіргеніне қарамастан, құмар ойындарға қатысудың мәжбүрлі қажеттілігі ретінде көрінеді. Лудомания адамның жеке өміріне ғана емес, сонымен бірге қоғамдық қатынастарға да әсер етеді, бұл

құқықтық тәртіпке қауіп төндіреді, өйткені ол көбінесе қылмыстың қайнар көзіне айналады [1].

Ойынға тәуелділік пен қылмыс арасындағы байланыс статистика мен зерттеулермен расталады. Қаржылық қиындықтар мен психологиялық қысымға ұшыраған тәуелді адамдар көбінесе алаяқтыққа, мүлікті ұрлауға, заңсыз қарыз алуға немесе басқа адамдардың қаражатын иемденуге жүгінеді. Сонымен қатар, үшінші тұлғаларды, соның ішінде кәмелетке толмағандарды құмар ойындарға тарту жағдайлары бар, бұл да заңды жауапкершілікке жатады. Осылайша, лудомания тек психологиялық ауру ғана емес, сонымен қатар Заңның бұзылуына ықпал ететін фактор болып табылады. Зерттеулер көрсеткендей, лудомания қылмыс жасауға ықпал ететін факторға айналуы мүмкін. Көбінесе тәуелді адамдар: алаяқтық және басқа адамдардың қаражатын иемдену; заңсыз несиелер мен несиелік алаяқтық; мүлікті, оның ішінде отбасында немесе жұмыста ұрлау; қоғамдық тәртіпті бұзу, соның ішінде кәмелетке толмағандарды құмар ойындарға тарту. Ойынға тәуелділік медициналық немесе психологиялық проблемаға ғана емес, сонымен бірге қылмыстық мінез-құлық қаупін арттыратын факторға айналады [2].

Лудомания саласындағы құқықтық қатынастар алдын алу және жазалау шараларын қамтиды. Негізгі шараларға мыналар жатады:

Әкімшілік шаралар құмар ойындарға қол жетімділікті шектеу (мысалы, ойыншылардың «қара тізімдеріне» кіру, ойын мекемелеріне баруға тыйым салу); кәмелетке толмағандардың құмар ойындарына қатысқаны үшін айыппұлдар; жарнамалық материалдардағы және ойын мекемелеріндегі лудомания қаупі туралы міндетті хабарламалар.

Ойынға тәуелділік (лудомания) адамның жеке өмірі мен қаржысын бұзып қана қоймай, қылмыс жасауға ықпал ететін факторға айналуы мүмкін. Азаматтық-құқықтық шараларға тәуелді адамның да, оның қоршаған ортасының да мүліктік және жеке құқықтарын қорғауға, сондай-ақ үшінші тұлғаларға зиян келтіру мүмкіндігін шектеуге бағытталған әрекеттер жатады.

Тәуелді адамдар ойын мекемелеріне баруға немесе онлайн құмар ойын платформаларын пайдалануға тыйым салу туралы ерікті келісімдер жасай алады. Мұндай шарттар тәуелділердің өздерін де, олардың отбасыларын да қаржылық шығындардан қорғайды. Сот немесе нотариус тәуелді адамның ірі қаржылық операцияларына шектеулер қоя алады. Туыстары құмар ойындарға байланысты ысырапшылдықтан қорғау үшін мүлікті қамқорлыққа алуды немесе сенімгерлік басқаруды бастауы мүмкін. Сот арқылы материалдық залалды өндіріп алу [3].

Егер тәуелді адам басқа адамдарға қаржылық зиян келтірген әрекеттерді жасаса (мысалы, алаяқтық немесе басқа біреудің қаражатын иемдену жағдайында), зардап шеккендер азаматтық сот арқылы өтемақы талап ете алады. Бұл механизм үшінші тұлғалардың мүліктік мүдделерін қорғайды және тәуелдіні мінез-құлықты бақылауға ынталандырады. Азаматтық-құқықтық шаралар лудоманиямен байланысты қылмыстар жасау қаупін азайтуға көмектеседі. Қаржыға қол жетімділікті шектеу ұрлық немесе алаяқтық

ықтималдығын азайтады. Шарттық шектеулер мен мүлікті бақылау борышқа тәуелділік пен заңсыз қарыздардың алдын алуға ықпал етеді. Сот арқылы залалды өндіріп алу мүмкіндігі заңсыз әрекеттерге құқықтық салдар туғызады, бұл қайта бұзушылықтың алдын алады.

Азаматтық-құқықтық шаралар лудоманиямен ауыратын адамдарға кешенді әсер етудің маңызды бөлігі болып табылады. Олар тек үшінші тұлғалардың мүлкі мен құқықтарын қорғауға ғана емес, сонымен қатар ойынға тәуелділіктен туындайтын қылмыстардың алдын алуға бағытталған. Психологиялық көмек пен әлеуметтік бағдарламалармен үйлескенде, бұл шаралар лудоманияның қоғамға және ең тәуелдіге жағымсыз әсерін азайтуға мүмкіндік береді [4].

Қылмыстық-құқықтық шаралар ойынға тәуелділікті қанағаттандыру мақсатында алаяқтық жасағаны, бөтеннің мүлкін иемденгені немесе ұрлағаны үшін жауапкершілікті қолдану; үшінші тұлғаларды құмар ойындарға, әсіресе кәмелетке толмағандарды тартқаны үшін жауапкершілікке тарту; кейбір елдерде лудомания жүйелі қылмыстарға әкеп соқтырған жағдайда мәжбүрлеп емдеуді қолдануға болады.

Алдын алу шаралары және әлеуметтік қолдау тек жазалау шаралары мәселені толығымен шеше алмайтындығын атап өту маңызды. Кешенді тәсіл қажет, оның ішінде: психологиялық оңалту және тәуелділерге кеңес беру; емдеуден кейінгі адамдардың әлеуметтік бейімделуі; лудомания қаупі туралы қоғамды хабардар ету; құқық қорғау органдары мен медициналық мекемелердің ынтымақтастығы. Алдын алу шаралары - бұл күрделі салдарға айналғанға дейін проблемалардың пайда болуын немесе дамуын болдырмауға бағытталған әрекеттер. Әлеуметтік жұмыс және денсаулық сақтау саласында алдын алу шаралары бастапқы, қайталама және үшінші болуы мүмкін. Бастапқы шаралар қоғамды ақпараттандыруға және ағартуға, салауатты өмір салтын және құқықтық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған. Қайталама шараларға тәуекел топтарын ерте анықтау және мамандардың уақтылы араласуы жатады. Үшінші шаралар жағымсыз құбылыстардың қайталануын болдырмау үшін проблемаға тап болған адамдарды оңалту мен әлеуметтік бейімдеуді қамтиды. Алдын алу шаралары мен әлеуметтік қолдау — қоғамды қорғаудың қазіргі заманғы жүйесінің маңызды құралдары. Олардың мақсаты-психологиялық және әлеуметтік осалдыққа байланысты проблемалардың алдын алу және тұлғаның үйлесімді дамуына жағдай жасау. Ақпараттандыруды, ерте араласуды және тұрақты қолдауды қамтитын кешенді тәсіл жағымсыз құбылыстардың қаупін едәуір азайтуға мүмкіндік береді және салауатты және қауіпсіз қоғамның қалыптасуына ықпал етеді [5].

Алайда, құқықтық шаралар мәселені өздігінен шешпейді. Лудоманияның тиімді алдын-алу кешенді тәсілді қажет етеді. Оған психологиялық көмек және оңалту, емдеуден кейінгі әлеуметтік бейімделу, сондай-ақ қоғамды құмар ойындарының қаупі туралы хабардар ету кіреді. Тек құқықтық және әлеуметтік шаралардың үйлесімі ойынға тәуелділікпен байланысты қылмыс деңгейін төмендетіп, адамдарға қалыпты жағдайға оралуға көмектеседі.

Қорытындылай келе, ойынға тәуелділік тек жеке трагедия ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік – құқықтық мәселе екенін атап өткен жөн. Құмар ойындарға қол жетімділікті шектеуге, мүліктік мүдделерді қорғауға және лудоманияның әсерінен жасалған қылмыстар үшін жауапкершілікке тартуға бағытталған құқықтық шаралар бұл құбылысқа қарсы күресте шешуші рөл атқарады. Алайда олардың тиімділігі тек профилактикалық және әлеуметтік шаралармен бірге артады, бұл қылмыстық мінез-құлық қаупін азайтуға және тәуелділерді оңалтуды қолдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Асанова, Г. Ж. Проблемы игровой зависимости и правовые меры воздействия. – Алматы: Юрист, 2021. – С. 112-130.
3. Иванова, Т. П. Профилактика игровой зависимости и защита прав пострадавших // Вестник юридической науки. – 2019. – № 2. – С. 78-89.
4. Сидоренко, А. Н. Административные и гражданско-правовые меры против лиц с игровой зависимостью // Правовая экспертиза. – 2022. – № 1. – С. 33-48.
5. Бекмуратова, Л. К. Психолого-правовые аспекты работы с лудоманами. – Алматы: Наука, 2020. – С. 55-72.

УДК 347.1

ФОРС-МАЖОР И ИЗМЕНЕНИЕ ДОГОВОРА В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ

Айтмаганбетова А.И., Жағфар Н., Мухаммед Н.Ю., Сейтжан Г.С.
Научный руководитель: старший преподаватель Шинтаева Ф.Е.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан
Токсобаев Б.Т.

Кыргызский Государственный Университет им. Арабаева г. Бишкек, Кыргызстан

Түйін: мақалада форс-мажор санатын қолданудың құқықтық тетіктері мен төтенше жағдайлар кезінде шарт талаптарын өзгерту мүмкіндіктері қарастырылады. «Төтенше және болмай қоймайтын жағдайлар» мен «жағдайлардың елеулі өзгеруі» ұғымдарының арақатынасы талданып, олардың белгілері, құқықтық салдарлары және Қазақстан Республикасының сот тәжірибесіндегі қолданылу ерекшеліктері ашып көрсетіледі.

Summary: The article examines the legal mechanisms for applying the category of force majeure and the possibilities of modifying contractual terms under extraordinary circumstances. The correlation between the concepts of "force majeure (irresistible force)" and "substantial change of circumstances" is analyzed, while their characteristics, legal consequences, and specific features of application in the judicial practice of the Republic of Kazakhstan are disclosed.

Современные общественные и экономические процессы всё чаще сталкивают участников гражданского оборота с ситуациями, когда исполнение договорных обязательств становится невозможным из-за обстоятельств, не зависящих от воли сторон. Пандемии, природные катастрофы, военные

конфликты, санкционные ограничения - всё это заставляет юристов вновь и вновь обращаться к правовому институту форс-мажора.

Понимание сути форс-мажора имеет не только теоретическое, но и огромное практическое значение: именно от правильной квалификации событий зависит, будет ли сторона освобождена от ответственности за неисполнение обязательства.

В гражданском праве Республики Казахстан термин «форс-мажор» раскрывается через понятие обстоятельств непреодолимой силы.

Согласно пункту 1 статьи 359 Гражданского кодекса Республики Казахстан (ГК РК), должник освобождается от ответственности, если докажет, что неисполнение или ненадлежащее исполнение обязательства вызвано чрезвычайными и непредотвратимыми обстоятельствами при данных условиях гражданского оборота [1].

Иными словами, форс-мажор - это обстоятельства, находящиеся вне контроля сторон, которые делают исполнение обязательства невозможным или крайне затруднительным.

Данное понятие восходит к римскому принципу *vis major* («высшая сила»), означающему событие, которому человек не может противостоять [2].

Форс-мажор характеризуется рядом обязательных признаков, без которых ссылка на него не имеет юридической силы.

Чрезвычайность. Обстоятельство должно выходить за рамки обычного хозяйственного риска. Пример: землетрясение, наводнение, эпидемия, война. Обычные колебания рынка, нехватка сырья или финансов не считаются чрезвычайными обстоятельствами.

Непредотвратимость. Сторона не могла предотвратить наступление события или его последствия даже при проявлении максимальной разумности и добросовестности. Этот критерий оценивается с учётом конкретной ситуации — уровня развития технологий, времени и места событий.

Невозможность контроля (внешний характер)

Форс-мажор должен быть внешним по отношению к воле сторон. Например, забастовка работников компании по вине работодателя не является форс-мажором, тогда как забастовка государственных служб — может быть признана таковой.

Причинно-следственная связь с нарушением. Должник должен доказать, что именно эти обстоятельства стали причиной невозможности исполнения обязательства.

Само по себе существование чрезвычайных событий (например, пандемии COVID-19) не освобождает от ответственности, если обязательство могло быть исполнено иными средствами.

Документальное подтверждение. В казахстанской практике подтверждение форс-мажора осуществляется сертификатом Торгово-промышленной палаты Республики Казахстан, который фиксирует наличие непреодолимых обстоятельств. Однако окончательную оценку даёт суд, учитывая фактические обстоятельства дела.

Признаки форс-мажора позволяют отграничить его от обычных рисков предпринимательской деятельности. Так, падение курса валют, рост цен на материалы, или проблемы с поставщиками — это нормальные коммерческие риски, которые стороны должны учитывать при заключении договора [3].

Лишь события, которые действительно невозможно было предвидеть или предотвратить, образуют юридическое основание для освобождения от ответственности.

Форс-мажор не прекращает обязательство, но освобождает должника от ответственности за его неисполнение (штраф, пеня, убытки).

Однако:

- должник обязан доказать наличие обстоятельств непреодолимой силы и причинно-следственную связь между событием и нарушением;
- он должен немедленно уведомить другую сторону о наступлении таких обстоятельств (п. 2 ст. 359 ГК РК);
- при длительном действии форс-мажора возможен пересмотр или расторжение договора (ст. 401 ГК РК).

Таким образом, освобождение от ответственности не означает автоматического прекращения обязательств - исполнение лишь откладывается или корректируется в зависимости от ситуации.

Институт существенного изменения обстоятельств регулируется ст. 401 ГК РК и основан на принципе *rebus sic stantibus* - «договор действует, пока обстоятельства остаются прежними» [4].

Если обстоятельства изменились настолько, что исполнение договора в первоначальном виде приводит к нарушению баланса интересов сторон, суд по требованию стороны может:

- изменить условия договора, либо
- расторгнуть его, если стороны не достигли соглашения [5].

Ключевые условия применения:

- Изменения носят исключительный характер и не могли быть предвидены сторонами при заключении договора.
- Исполнение договора без изменения условий существенно нарушает интересы стороны.
- Сторона не приняла на себя риск таких изменений.
- Попытки урегулировать спор во внесудебном порядке были предприняты.

Таким образом, ст. 401 ГК РК направлена не на освобождение от ответственности, а на восстановление справедливого соотношения интересов сторон.

Список использованной литературы

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Гражданский кодекс Республики Казахстан Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.10.2025 г.)
2. Долгополов, А. В. Изменение договора в условиях кризиса: сравнительно-правовой анализ. - Журнал гражданского права, № 3, 2022.

3. Абдуллин Е.А. Форс-мажор және азаматтық-құқықтық міндеттемелердің орындалмауының құқықтық салдары // Қазақ университеті. Заң журналы, №2, 2023. - Б. 45.
4. Трудов Н. Г Форс-мажор в гражданском праве: доктрина и практика применения в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия юридическая, №3(75), 2022. - С. 37–44.
5. Омаров Д. Е. Договор и непредвиденные обстоятельства: сравнительно-правовой анализ норм ГК РК и международного частного права // Вестник Академии правосудия при Верховном Суде РК, №2, 2022. - С. 91–99.

ОӘЖ 342.4

КОНСТИТУЦИАЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ

Алишер Н.А., Марат Е.Ж.Ж., Амангелді Е.Н., Қалдыбаев А.Қ., Асқаров Р.М.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Серик Г.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье раскрывается сущность и роль конституционного контроля как важнейшего механизма обеспечения верховенства Конституции и построения правового государства. Автор подчеркивает, что конституционный контроль направлен на проверку соответствия законов и иных нормативных актов Основному закону, предотвращение правового произвола и защиту прав граждан.

Особое внимание уделено видам конституционного контроля — предварительному, последующему, абстрактному и конкретному, а также особенностям его осуществления в Республике Казахстан. Отмечается, что деятельность Конституционного Суда Республики Казахстан имеет решающее значение для поддержания конституционной законности и укрепления правопорядка.

В результате анализа делается вывод, что конституционный контроль является гарантом демократии, стабильности и справедливости, а его эффективное функционирование способствует развитию правовой культуры и укреплению доверия граждан к государству.

Summary: Resume. The article reveals the essence and role of constitutional control as the most important mechanism for ensuring the supremacy of the Constitution and building a rule-of-law state. The author emphasizes that constitutional control is aimed at verifying the compliance of laws and other regulations with the Basic Law, preventing legal arbitrariness and protecting citizens' rights.

Special attention is paid to the types of constitutional control — preliminary, subsequent, abstract and concrete, as well as the specifics of its implementation in the Republic of Kazakhstan. It is noted that the activities of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan are crucial for maintaining constitutional legality and strengthening law and order.

As a result of the analysis, it is concluded that constitutional control is a guarantor of democracy, stability and justice, and its effective functioning contributes to the development of legal culture and strengthening citizens' trust in the state.

Конституция-жоғары заңды күші бар мемлекеттің негізгі заңы. Алайда оның үстемдігін қамтамасыз ету үшін оның ережелерінің сақталуын бақылаудың тиімді механизмі болуы керек. Бұл функцияны конституциялық бақылау орындайды-нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруге бағытталған құқықтық қызметтің ерекше нысаны.

Қазақстандық және ресейлік заңгер-ғалымдардың (Г.Сапарғалиев, А. Ибраева, С.Т. Әлімбеков, Н. И. Матузов, А. В. Малко) еңбектеріне негізделген

мақалада конституциялық бақылаудың мәні Конституцияның үстемдігін және құқықтық мемлекеттің жұмыс істеуін қамтамасыз етудің маңызды тетігі ретінде қарастырылады [1].

Авторлар конституциялық бақылау демократияны дамытуда және құқықтық мемлекетті нығайтуда маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Н.И. Матузов пен А.В. Малко ("мемлекет және құқық теориясы") ұстанымына сәйкес, бұл институт құқықтық сананы қалыптастыруға, заңдылықты нығайтуға және конституциялық құрылысты қорғауға ықпал етеді [2].

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы үшін Конституциялық Сот іске асыратын конституциялық бақылау жүйесін дамытудың ерекше маңызы бар, өйткені ол Конституцияның үстемдігін және қоғамның сот билігіне сенімін қамтамасыз етеді.

Конституциялық бақылау-құқықтық мемлекеттің маңызды элементі, онсыз Конституцияның нақты қолданылуын, азаматтардың құқықтарын қорғауды және құқықтық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету мүмкін емес.

Конституциялық бақылау заңдар мен өзге де нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруге бағытталған құқықтық шаралар жүйесін білдіреді. Оның негізгі мақсаты-негізгі заңға қайшы келетін актілердің қабылдануын және қолданылуын болдырмау.

Конституциялық бақылаудың мәні Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ету, заңдылық, демократия және биліктің бөліну принциптерін қорғау болып табылады. Бақылау механизмі арқылы Конституция декларативті құжаттан қоғамдық қатынастарды реттеудің нақты құралына айналады.

Конституциялық бақылаудың бірнеше түрі бар [3]:

Алдын ала бақылау — конституциялық емес нормалардың қабылдануын болдырмау мақсатында заң күшіне енгенге дейін жүргізіледі.

Кейінгі бақылау-заң күшіне енгеннен кейін жүзеге асырылады және оның Конституцияға қайшылықтарын анықтауға бағытталған.

Абстрактілі бақылау-нормативтік актінің өзі оны қолданудың нақты жағдайына қарамастан тексеріледі.

Нақты бақылау-азаматтардың шағымдары бойынша немесе нақты сот ісін қарауға байланысты жүргізіледі.

Мұндай жіктеу мемлекеттегі конституциялық заңдылықты неғұрлым икемді және тиімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазақстанда конституциялық бақылау функциясы 2023 жылғы конституциялық реформаға сәйкес құрылған Қазақстан Республикасының Конституциялық сотына жүктелген. Сот Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің, соттардың, сондай-ақ конституциялық құқықтары бұзылған азаматтардың өтініштерін қарайды [4].

Конституциялық Сот заңдардың және өзге де нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін тексереді, мемлекеттік органдардың құзыреті туралы дауларды шешеді, сондай-ақ негізгі заңның ережелерін түсіндіреді. Оның шешімдері түпкілікті болып табылады және шағымдануға жатпайды, бұл осы органның жоғары мәртебесін көрсетеді.

Г. Сапарғалиев пен А. Ибраеваның ("Мемлекеттік және құқық теориясы") пікірінше, конституциялық бақылау мемлекеттік жүйенің заңдылығы мен тұрақтылығының кепілі, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың қажетті шарты болып табылады. С. Т. Әлімбеков "Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы" жұмысында конституциялық бақылау тетігі арқылы билік тармақтары арасындағы тепе-теңдік қамтамасыз етілетінін және негізгі заңның бұзылуына жол берілмейтінін атап өтті [5].

Конституцияның үстемдігін қамтамасыз етеді - барлық заңдар мен актілер оның нормаларына сәйкес келуі керек. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғайды - азаматтар бұзылған құқықтарды қалпына келтіру үшін Конституциялық Сотқа жүгіне алады. Заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтады — заңнамадағы қайшылықтарды жоюға ықпал етеді [6].

Билікті теріс пайдаланудың алдын алады-мемлекеттік органдардың ерікті әрекеттерін шектейді. Демократиялық институттарды дамытады-қоғамның құқықтық жүйе мен сот билігіне деген сенімін нығайтады.

Осылайша, конституциялық бақылау заңға негізделген мемлекеттік биліктің тұрақтылығы мен тиімділігінің кепілі болып табылады.

Конституциялық бақылау-құқықтық мемлекеттің жұмыс істеуінің қажетті шарты. Ол Конституцияның үстемдігі қағидатының сақталуын қамтамасыз етеді, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғайды, құқықтық озбырлықтың алдын алады және азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін нығайтуға ықпал етеді [7].

Демократиялық және құқықтық қоғам құрып жатқан Қазақстан үшін конституциялық бақылау жүйесін дамыту мен нығайтудың ерекше маңызы бар. Конституциялық Соттың тиімді жұмысы елдің құқықтық жүйесінің әділдігінің, заңдылығының және орнықты дамуының кепілі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями).
2. Закон Республики Казахстан «О Конституционном Суде Республики Казахстан» от 5 января 2023 года.
3. Сапарғалиев Г., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. — Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
4. Алимбеков С.Т. Конституционное право Республики Казахстан. — Алматы: Norma-K, 2019.
5. Назарбаев Н.А. Ключевые принципы Конституции и их значение для стабильности государства. — Астана: Ел Орда, 2015.
6. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. — Москва: Юрайт, 2019.
7. Решения Конституционного Суда Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — URL: <https://constsud.kz>.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭМИГРАЦИЯСЫНЫҢ АЙРЫҚША БЕЛГІЛЕРІ

Алсеева Г.И., Аймбетова Г.К., Атабай Ә.Т., Асылхан Б.Қ., Амирбек Д.М.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркинбекова А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются исторические причины и особенности массового переселения казахского народа за пределы родины в первой половине XX века. Автор раскрывает различие между политическими переселенцами (ауа көшу) и беженцами, вынужденными покинуть страну из-за голода, а также показывает масштабы демографических потерь. На основе архивных источников и научных исследований освещается процесс формирования казахской диаспоры и историческое значение этих трагических событий. Материал дополнен новыми данными по южным регионам Казахстана.

Summary: This article examines the historical causes and specific features of the large-scale migration of the Kazakh population abroad during the first half of the 20th century. The author differentiates between political refugees (aua köshu) and famine-induced migrants, highlighting the extent of demographic losses. Based on archival data and academic research, the study reveals the process of Kazakh diaspora formation and the historical significance of this national tragedy. The research also includes newly discovered materials from the southern regions of Kazakhstan.

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ұлттық тарихымызды қайта зерделеуге, бұрын бұрмаланып келген кезеңдерді ғылыми тұрғыдан бағалауға кең мүмкіндік туды. Сол күрделі тарихи беттердің бірі - XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ халқының өз атамекенінен шетелге ауа көшуі. Қазақ халқы - жер бетіндегі ежелден қалыптасқан мәдениеті мен рухани дәстүрі бай халықтардың бірі. Алайда оның демографиялық даму жолында ауыр қайшылықтар мен орны толмас шығындарға әкелген тарихи үдерістер аз болған жоқ.

XX ғасырдың бас кезі қазақ халқы үшін ерекше сындарлы кезең болды. Дүниежүзілік саяси өзгерістер мен империялық саясаттың қысымы қазақ қоғамының тағдырына тікелей әсер етті. 1916 жылдан 1933 жылға дейінгі аралықта қазақ халқы алдымен Ресей империясының отарлық саясатының, кейіннен кеңестік биліктің зорлықшыл реформаларының салдарынан өз ата қонысынан ажырап, көршілес және алыс шетелдерге жаппай көшуге мәжбүр болды.

Қазақ халқының шетелге ауа көшуінің алғашқы толқыны 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліспен тығыз байланысты. Академик М. Қозыбаев бұл жөнінде: «1916 жылғы патша өкіметіне қарсы наразылық жалпыхалықтық сипат алды. Күн тәртібінде ұлт бостандығы қойылды, қазақ мемлекеттілігінің хандық құрылымын қалпына келтіруге ұмтылыс болды. Бұл жыл қазақ халқының саяси тәуелсіздік пен ұлттық мемлекеттігі үшін күресінің маңызды белесі еді. Патша өкіметі геноцид саясатын жүргізіп, Қазақстандағы қазақтардың саны 446 мыңға азайды» деп жазады [1].

Көтеріліс аяусыз басып-жаншылғаннан кейін қазақ халқының біраз бөлігі Қытай, Ресейдің шекаралас өңірлері мен Орта Азия аймақтарына өтуге мәжбүр болды. Бұл қозғалыс көбіне саяси қуғыннан және жазалаудан қашқан босқындардың көші ретінде сипатталады.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында кеңес үкіметі жүргізген әлеуметтік-экономикалық реформалар - мал-мүлкін тәркілеу, байларды тап ретінде жою және ұжымдастыру саясаты - қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесін түбегейлі күйретті. 1928 жылғы 27 тамыздағы «Қазақ байларын кәмпескелеу туралы» қаулының қабылдануы ауа көші-қон үдерісінің жаңа кезеңін туғызды. Бұл қаулы шықпай тұрып-ақ, шекара маңындағы өңірлерде байлар арасында шетелге қоныс аудару қозғалысы басталған болатын. Ал тәркілеу мен ет дайындау науқандары басталған соң, бұл үрдіс бұқаралық сипат алды.

Деректерге сүйенсек, 1930-жылдардың басында Қазақстаннан 1 миллионнан астам адам шетелге ауа көшіп, олардың 616 мыңы елге қайтып оралмаған [2]. Демографтар бұл оқиғалардың салдары бірнеше ұрпақ бойы - шамамен 150-170 жылға дейін - халық санының қалпына келуіне кедергі келтіретінін атап көрсетеді.

Қытайға және басқа елдерге қазақтардың жаппай көшуіне бірқатар факторлар әсер етті:

1. Шаруашылық басқаруда жіберілген ірі қателіктер мен жоспарсыздық;
2. Саяси-шаруашылық істердегі бұрмалаулар;
3. Революциялық заңдылықтардың сақталмауы;
4. Ауылдық басқару ұйымдарының әлсіздігі;
5. Байлардың беделі, рулық байланыстар және көрші елдермен туыстық қатынастардың сақталуы [2, 77-б.].

Кеңестік билік шетелге өткен қазақтарды «банды», «контрреволюционер» деп айыптаса да, олар көбіне өз мал-мүлкін, отбасын және өмірін сақтау мақсатында амалсыздан шекара асқан еді.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық қазақ халқының тарихындағы ең ауыр апаттардың бірі болды. Демограф М. Тәтімовтің деректеріне сүйенсек, аштықтан 2,2-2,6 миллион адам қаза тапқан [3]. Сонымен қатар, шамамен 600 мыңға жуық адам көршілес елдерге - Қытай, Өзбекстан, Тәжікстан, Ауғанстан және Ресейге - босып өтті.

Ауа көшкендердің арасында мал-мүлкімен еріксіз қоныс аударған ауқатты және орта шаруалар болса, ашаршылық босқындары - өмір сүруге қажетті жағдайдың мүлде болмауынан туған жерін тастап кетуге мәжбүр болған қарапайым халық еді. Тарихшылар осы екі категорияны - саяси «ауа көшушілер» мен әлеуметтік «аштық босқындарын» - нақты ажырату қажеттігін атап өтеді [4].

Кеңестік реформаларға қарсы қазақ халқының наразылығы әр аймақта түрлі сипатта көрініс тапты. Солардың бірі - 1930 жылғы Созақ көтерілісі болды. Бұл қозғалысқа шамамен 5000-ға жуық адам қатысып, аз уақыт ішінде дәстүрлі билік жүйесін қалпына келтіруге талпыныс жасалды. Көтерілістің күшпен басылуы халықтың шекара асып кетуін күшейтті. Созақ, Жаңақорған,

Шаян, Қызылқұм және Сыр бойындағы басқа да аудандарда тұтас ауылдар Қытайға және Орта Азия елдеріне көшіп кеткен [5].

Қазақтардың 1916-1933 жылдардағы ауа көшуі ұлттық тарихтағы аса күрделі және ауыр кезеңдердің бірі болды. Бұл үдеріс қазақ халқының демографиялық құрылымына, шаруашылық дәстүріне және әлеуметтік өміріне орасан нұқсан келтірді. Шетелге ауа көшкендер қазақ диаспорасының қалыптасуына негіз салды, алайда ел ішінде халық саны күрт азайып, шаруашылық жүйе күйреді [6].

Ұлттық буржуазия мен дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың жойылуы қазақ қоғамының әлеуметтік тіректерін әлсіретті. Демографиялық және мәдени шығындар ұлттың кейінгі дамуына ұзақ мерзімді әсерін тигізді.

2020 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасымен «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы» мемлекеттік комиссия құрылып, оның бір бағыты XX ғасырдың 20-30 жылдарында туған өлкесінен еріксіз ауа көшкен қазақтардың тарихын зерттеуге арналды. Бұл бастама - ұлттың тарихи жадын жаңғыртып, тоталитарлық жүйенің құрбандарын толық ақтау жолындағы маңызды қадам болды.

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ халқының шетелге ауа көшуі - отаршылдық пен кеңестік саясаттың ауыр салдарын айғақтайтын тарихи шындық. Бұл көші-қонның басты ерекшелігі - оның жаппай, мәжбүрлі және ұзақ мерзімді сипатында. Нәтижесінде қазақ халқы зор демографиялық апатқа ұшырап, өз дәстүрлі өмір салтынан айырылды. Дегенмен, сол ауыр кезеңдерде елдігін сақтап қалған қазақ диаспорасы ұлттың өміршеңдігі мен рухының мықтылығын дәлелдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ШҚО ҚЗТҚО. 74-қор, тізім 1а, іс 7, 68-б.
2. Новейшая история Казахстана. Сборник документов и материалов - Т.1. - Алматы, 2010.
3. Тәтімов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша?) - Алматы: Атамұра, 2012. - 160 б.
4. Түркістан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 17-қор, тізім 3, іс 7, 61-б.
5. Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы. - Астана, 2012. - 400 б.
6. «Алаш айнасы» республикалық қоғамдық-саяси газет. Салтан Сәкен. «Ашаршылықта қырылған халықтың санын әлі де зерттеу керек». №94 (776), 1 маусым 2013 ж.

ӘОЖ 316

МЕГАПОЛИС ӘЛЕУМЕТТАНУШЫНЫҢ КӨЗІМЕН: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИФТ НЕМЕСЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТҰЗАҚ

Алтынбек Н.Б., Төрехан А.А., Худайбергян Н.А., Сарсен Ж.А., Ермахан Ә.Н.
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье феномен мегаполиса рассматривается как сложное социокультурное и экономическое пространство, в котором переплетаются процессы

социальной мобильности, урбанизации и цифровизации. Мегалополис выступает не только центром инноваций и возможностей, но и зоной консолидации социальных противоречий. Автор анализирует соотношение понятий «социальный лифт» и «социальная ловушка» и раскрывает их роль в формировании индивидуальных жизненных траекторий в большом городе. Особое внимание уделяется влиянию факторов занятости, образования, цифровой среды и культурного капитала на возможности человека двигаться вперед в социальной структуре. Мегалополис рассматривается как пространство, в котором усиливаются процессы индивидуализации, конкуренции и неравного доступа к ресурсам, что нередко приводит к формированию новых форм социальной стратификации и маргинализации.

Summary: The article considers the megalopolis phenomenon as a complex socio-cultural and economic space in which the processes of social mobility, urbanization and digitalization are intertwined. The megacity acts not only as a center of innovation and opportunity, but also as a zone of consolidation of social contradictions. The author analyzes the relationship between the concepts of «social elevator» and «social trap» and reveals their role in shaping individual life trajectories in a big city. Special attention is paid to the influence of factors of employment, education, the digital environment and cultural capital on a person's ability to move forward in the social structure. Megalopolis is considered as a space in which the processes of individualization, competition and unequal access to resources are intensifying, which often leads to the formation of new forms of social stratification and marginalization.

Мегалополис бүгінде қоғамның экономикалық, мәдени және әлеуметтік ресурстарын шоғырландыратын урбанизацияның негізгі нысандарының бірі болып табылады. Ол әртүрлі әлеуметтік қабаттар, мәдениеттер мен мүдделер тоғысатын бірегей кеңістікті білдіреді. Әлеуметтанушының көзқарасы бойынша мегалополис - бұл күрделі әлеуметтік жүйе, мұнда жеке тұлғаның тік қозғалғыштығының мүмкіндіктері де, әлеуметтік оқшауланудың, иеліктен шығарудың және теңсіздіктің жаңа формалары да көрінеді. Жеке және кәсіби өсуге қолжетімділікті қамтамасыз ететін «әлеуметтік лифтілер» арасындағы қайшылық және тұрғындардың мүмкіндіктерін шектейтін «әлеуметтік тұзақтар» урбанизацияны заманауи талдаудың басты мәселесіне айналууда.

Соңғы онжылдықтарда мегалополистер қарқынды өзгерістерді бастан кешіруде: халық санының өсуі, цифрландыру, көші-қон процестері және жаһандану мүмкіндіктердің кеңеюіне де, әлеуметтік қысымның күшеюіне де жағдай жасауда. Жастар жаңа технологиялар мен коммуникация нысандарын мейлінше ұтқыр және қабылдайтын топ ретінде бұл қайшылықтарды әсіресе қатты сезінеді. Бір жағынан, ол білім беру ресурстарына, кәсіби платформаларға және мәдени іс-шараларға қол жеткізе алады; екінші жағынан, ол қаланы «әлеуметтік тұзақтар» кеңістігіне айналдыра алатын бәсекелестікке, жоғары үміттерге және әлеуметтік шектеулерге тап болады [1].

Әлеуметтік мобильділік және урбанизация мәселесі дәстүрлі түрде әлеуметтану классиктерінің еңбектерінде қарастырылды. М.Вебер қаланы әлеуметтік айырмашылықтар мен ресурстарға қол жетімділік әлеуметтік байланыстардың жаңа құрылымын қалыптастыратын өмірді ұтымды ұйымдастырудың кеңістігі ретінде қарастырды. Ол қалалық жағдайда жеке тұлғаның мүмкіндіктері әлеуметтік мәртебеге және капиталдың әртүрлі түрлерін иеленуге тікелей байланысты екенін атап өтті.

Э. Дюркгейм урбанизация туралы зерттеулерінде аномия құбылысын талдады - бұл жеке күтулер мен қоғамның нақты мүмкіндіктері арасындағы алшақтық көңілсіздік пен иеліктен айырылу сезімін тудыратын жағдай. Пьер Бурдьё ол капиталдың үш түрін - экономикалық, әлеуметтік және мәдени - «әлеуметтік лифттерге» қол жеткізуді қамтамасыз ететін негізгі ресурстар ретінде анықтады. Мегаполис жағдайында капиталдың бұл түрлері кімнің қалалық мүмкіндіктерді тиімді пайдалана алатынын және кімнің «әлеуметтік тұзаққа» түсетінін анықтайды [2].

Р.Парк пен Л.Вирт ұсынған қалалық субмәдениеттер концепциялары халықтың жоғары тығыздығы, анонимділік және мәдени әртүрлілік әртүрлі топтар мен желілік қауымдастықтардың қалыптасуына қолайлы жағдай туғызатынын көрсетеді. Алайда, сонымен бірге бұл жағдайлар әлеуметтік бытыраңқылыққа ықпал етеді. Мегаполистерде оқшауланған топтар құрылуда, мұнда табыс, білім деңгейі және инфрақұрылымға қолжетімділіктегі айырмашылықтар теңсіздікті күшейтеді. Анонимділік және әлеуметтік өзгерістердің жоғары жылдамдығы индивидтердің жалпықалалық құрылымдарға интеграциялануын қиындатады, бұл иеліктен айырылу сезімін арттырады.

Мегаполистің әлеуметтік лифтілері - мегаполистер әлеуметтік және кәсіби ұтқырлық үшін айтарлықтай мүмкіндіктер ұсынады. Университеттерге, мәдени орталықтарға, кәсіптік бірлестіктерге және желілік қауымдастықтарға қолжетімділік жастарға өз дағдыларын дамытуға, мансап құруға және тұлғалық өзін-өзі анықтауды қалыптастыруға мүмкіндік береді [3].

Әлеуметтанулық зерттеулер көрсеткендей, қызығушылық клубтары, волонтерлік ұйымдар және кәсіби қауымдастықтар сияқты көлденең әлеуметтік байланыстар мансаптық және әлеуметтік ілгерілеуді жеделдететін әлеуметтік қолдау желілерін қалыптастыруға ықпал етеді. Мегаполистерде мәдениетаралық өзара іс-қимыл және тәжірибе алмасу мүмкіндіктері пайда болуда, бұл әлеуметтік интеграцияның жаңа динамикасын қалыптастырады.

Мегаполистің әлеуметтік тұзақтары олар шектеулі ресурстар үшін жоғары бәсекелестік, өмір сүру құнының өсуі, сапалы баспанаға қолжетімділік және білім беру бағдарламалары әлеуметтік ұтқырлыққа нақты шектеулер тудырады. Жастар бұл процестерге әсіресе сезімтал: өзін-өзі дамытуға деген ұмтылыс экономикалық, институционалдық және әлеуметтік кедергілерге тап болады.

Әлеуметтік тұзақтар ақпараттық және психологиялық қысым арқылы да көрінеді. Виртуалды платформалар мен әлеуметтік медиа бәсекелестікті арттырады және басқалармен үнемі салыстыру елесін жасайды, бұл жастардың күйзеліске, алаңдаушылыққа және дәрменсіздік сезімін қалыптастыруға әкелуі мүмкін [4].

Цифрландыру мегаполистегі әлеуметтік мобильділікке екі жақты әсер етеді. Бір жағынан, ол әлеуметтік және мәдени мүмкіндіктерді кеңейтуге мүмкіндік бере отырып, онлайн білімге, кәсіби платформаларға және желілік қауымдастықтарға қолжетімділікті ашады. Екінші жағынан, цифрлық

тәуелділік, ақпараттық қауіпсіздік және т.б. шамадан тыс жүктеме ал әлеуметтік медианың қысымы теңсіздік пен әлеуметтік шеттету сезімін күшейтуі мүмкін.

Заманауи зерттеулер цифрлық сауаттылық пен сыни тұрғыдан ойлау мегаполистің «тұзақтарын» еңсерудің негізгі дағдыларына айналғанын көрсетеді. Ақпараттық ресурстарды келесі мақсаттарда пайдалануды білетіндер өзін-өзі тәрбиелеу және кәсіби өсу артықшылыққа ие болады, ал хабарсыз топтар шектеулі аймақта қалады.

Мегаполис урбанизацияның қосарлы сипатын көрсетеді. Ол білім алуға, кәсіби өсуге және тұлғалық өзін-өзі жүзеге асыруға қолжетімділікті қамтамасыз ететін мүмкіндіктер мен әлеуметтік лифтілер кеңістігі болып табылады. Сонымен бірге ол экономикалық және мәдени теңсіздікті, оқшаулануды және иеліктен шығаруды күшейтетін әлеуметтік тұзақтардың қалыптасуына жағдай жасайды.

Жағымсыз әсерлерді азайту үшін кешенді шаралар кешені қажет:

- білім беру, мәдени және кәсіби ресурстарға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету;
- интеграцияға ықпал ететін көлденең әлеуметтік байланыстар мен желілік қауымдастықтарды қолдау;
- цифрлық және медиа сауаттылықты, сыни тұрғыдан ойлауды және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту;
- тең мүмкіндіктер туғызуда азаматтық қоғам институттары мен мемлекеттік құрылымдардың рөлін күшейту [5].

Осы тәсілдердің үйлесімі арқылы ғана мегаполис жеке тұлғаның және жалпы қоғамның үйлесімді дамуын қамтамасыз ете отырып, әлеуметтік лифтілер тиімді жұмыс істейтін және әлеуметтік тұзақтар барынша азайтылатын нақты мүмкіндіктер кеңістігіне айнала алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жусупова Б. Ж. Әлеуметтік танымдағы белгісіздік принципінің дәрежесі туралы //ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК. – 2014. – С. 117.
2. Бурдые П. и др. Социология социального пространства //М.: Институт экспериментальной социологии. – 2007.
3. Burgess E., Hassmén P., Pumpa K. L. Determinants of adherence to lifestyle intervention in adults with obesity: a systematic review //Clinical obesity. – 2017. – Т. 7. – №. 3. – С. 123-135.
4. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни //Вирт Луис. Избранные работы по социологии. – 2005. – С. 89-113.
5. Панцеров К. А. Информационное общество: Эволюция концепции в исторической перспективе //Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения. – 2010. – №. 1. – С. 65-72.

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Анваржанова М.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Научный руководитель: к.ю.н., старший преподаватель Жаналиева А.Ж.

Университет Мирас, г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық аспектілері қарастырылады. Қылмыстық кодекстің қолданыстағы нормалары мен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы заңнама талданады, қылмыстарды саралаудың және қылмыстық жауаптылық шараларын қолданудың проблемалық сәттері анықталады. Құқық қорғау органдарының тәжірибесіне, тараптарды татуластыру және отбасылық ортадағы қылмыстардың алдын алу мәселелеріне ерекше назар аударылды. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарын қылмыстық-құқықтық қорғауды жетілдіру және құқық қолдану практикасының тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар жасалды.

Summary: The article discusses the criminal law aspects of countering domestic violence in the Republic of Kazakhstan. The current norms of the Criminal Code and legislation on the prevention of domestic violence are analyzed, problematic aspects of the qualification of crimes and the application of criminal liability measures are identified. Special attention is paid to the practice of law enforcement agencies, issues of reconciliation of the parties and the prevention of crimes in the family environment. Proposals have been made to improve the criminal law protection of victims of domestic violence and to increase the effectiveness of law enforcement practice.

Домашнее насилие в современном обществе является одной из наиболее острых социальных и правовых проблем, поскольку затрагивает права и свободы отдельных граждан, нарушает институциональные основы семьи и влияет на общественную безопасность. В Республике Казахстан рост числа зарегистрированных случаев бытового насилия, высокая латентность преступлений в семейной сфере и необходимость совершенствования уголовно-правового регулирования делают данный вопрос крайне актуальным. Эффективная система противодействия домашнему насилию требует комплексного подхода, включающего правовое, криминологическое и социологическое измерения, что определяет значимость изучения уголовно-правовых аспектов этой проблемы.

Понятие домашнего насилия закреплено в законодательстве Республики Казахстан, прежде всего, в Законе «О профилактике бытового насилия» от 4 декабря 2009 года № 214-IV. Бытовое насилие определяется как умышленное противоправное деяние, совершаемое одним лицом в сфере семейно-бытовых отношений в отношении другого лица, причиняющее или создающее угрозу причинения физического или психического страдания. Закон уточняет, что семейно-бытовые отношения включают совместное проживание, общие средства к существованию, родство или брачные отношения, а также возможную зависимость жертвы от лица, совершающего насилие [1].

Уголовно-правовое осмысление домашнего насилия предполагает учет специфики семейных отношений, высокой латентности преступлений и сложности доказывания фактов, что требует особого подхода к квалификации деяний и применению мер уголовной ответственности. Домашнее насилие выступает особой формой преступного поведения, связанной с устойчивой структурой отношений между агрессором и жертвой, включающей зависимость, страх и психологическое давление, что нередко препятствует обращению в правоохранительные органы и сбору доказательств [2].

Законодательная база противодействия домашнему насилию в Республике Казахстан состоит из комплекса нормативных актов. Основным документом является Закон «О профилактике бытового насилия», который устанавливает принципы предотвращения насилия: законности, соблюдения прав и свобод человека, недопустимости причинения физического или психического страдания, поддержки и сохранения семьи, конфиденциальности, индивидуального подхода к пострадавшим и превалирования превентивных мер над репрессивными. Закон выделяет четыре вида насилия: физическое, психологическое, сексуальное и экономическое, что позволяет системно классифицировать поведение агрессора и формировать комплекс мер профилактики.

Однако законодательство до недавнего времени имело существенные пробелы в уголовно-правовом регулировании. В 2017 году из Уголовного кодекса были исключены составы, связанные с побоями и умышленным причинением легкого вреда здоровью, которые ранее применялись в делах о бытовом насилии, и переведены в категорию административных правонарушений. Эта практика привела к снижению числа уголовных дел по домашнему насилию, уменьшению сдерживающего эффекта и ослаблению защиты жертв [3]. Одновременно наблюдается тенденция к совершенствованию законодательства: в 2024 году парламентом рассмотрен законопроект об ужесточении уголовной ответственности за насилие над женщинами и детьми, что свидетельствует о готовности государства усилить уголовно-правовые меры и повысить защиту прав граждан.

Практика применения законодательства показывает, что значительная часть случаев домашнего насилия либо не квалифицируется как уголовное преступление, либо прекращается на стадии примирения сторон либо рассматривается как административное правонарушение. Статистика свидетельствует о высокой латентности данных преступлений, недостаточной прозрачности и разрозненности ведомственных данных, что затрудняет объективную оценку эффективности уголовно-правовых мер. Основной проблемой является отсутствие в Уголовном кодексе отдельной статьи «домашнее насилие», что препятствует системной квалификации преступлений, связанных с насилием в семье, и вынуждает правоохранительные органы применять нормы общего характера, часто не учитывающие специфику семейно-бытовых отношений и психологическую зависимость жертвы.

Практика примирения сторон, применяемая в уголовном и административном процессе, зачастую снижает эффективность уголовного преследования, поскольку жертва, зависящая от агрессора, может не согласиться на продолжение дела, что увеличивает риск рецидива. Проблема доказательства преступлений в сфере домашнего насилия также сохраняется, учитывая отсутствие свидетелей, скрытность деяний, страх пострадавших и сложность сбора медицинских и психологических доказательств. Не менее значимой является проблема интеграции уголовно-правовых мер с социальной поддержкой и профилактикой: без комплексного подхода, включающего психологическую помощь, временное разъединение агрессора и жертвы, защитные предписания и мониторинг, эффективность уголовных санкций снижается.

Направления совершенствования уголовно-правового регулирования включают несколько аспектов. Во-первых, введение отдельной статьи Уголовного кодекса «насилие в семье» с учетом всех видов насилия и зависимого положения жертвы позволит унифицировать подходы к квалификации и обеспечит адекватное наказание для агрессора. Во-вторых, целесообразно ограничение применения института примирения сторон в случаях повторного или тяжкого насилия, поскольку государственное обвинение должно быть публичным и независимым от воли пострадавшего. В-третьих, необходима разработка специальных методик расследования дел о домашнем насилии, включающих сбор медицинских, психологических и социальных доказательств, а также обучение сотрудников правоохранительных органов специфике семейно-бытовых преступлений. В-четвертых, важным направлением является интеграция уголовно-правовых мер с профилактикой и поддержкой жертв: развитие социальных служб, кризисных центров, программ психологической помощи, информирование населения о правовых и социальных возможностях защиты. Эти меры способствуют не только наказанию агрессора, но и предотвращению дальнейшего насилия и восстановлению нарушенных прав [4].

Особое внимание уделяется криминологической специфике преступлений в семье: повторяемость, скрытность, зависимость жертвы и сложность доказательства. Эффективное применение уголовной ответственности требует комплексного анализа всех обстоятельств дела, правильного определения состава преступления, квалифицирующих признаков, степени опасности для жизни и здоровья потерпевшего. Сочетание уголовно-правовых и профилактических мер является наиболее результативным, поскольку репрессивные санкции без поддержки жертв и предупреждения повторного насилия не способны обеспечить долгосрочную защиту. Развитие законодательства должно сопровождаться формированием правового сознания населения, повышением информированности о видах насилия и способах защиты, устранением стереотипов, препятствующих обращению за помощью.

На современном этапе важным является усиление мониторинга и анализа случаев домашнего насилия, сбор статистики, отдельной от иных видов

преступлений, с указанием конкретных категорий: физическое, психологическое, сексуальное, экономическое насилие. Такой подход позволит выявить тенденции, определить эффективность правоприменительной практики и разработать адресные профилактические меры. Важным аспектом является координация действий государственных органов, правоохранительных структур, судебной системы и общественных организаций для комплексного реагирования на домашнее насилие. Международный опыт показывает, что сочетание уголовно-правовых санкций, административных мер и социальной поддержки является наиболее эффективным способом снижения уровня насилия в семье [5].

Анализ уголовно-правовых аспектов противодействия домашнему насилию в Республике Казахстан показывает, что законодательство развивается, однако сохраняются существенные пробелы в сфере квалификации преступлений, применения уголовной ответственности и защиты жертв. Для повышения эффективности противодействия необходим комплексный подход, включающий введение специализированной статьи в УК, ограничение примирения сторон, развитие методов расследования, интеграцию уголовно-правовых и социальных мер, а также повышение правовой грамотности населения. Такой подход позволит создать систему, способную не только наказывать агрессоров, но и предотвращать насилие, обеспечивать защиту прав и свобод граждан, способствовать устойчивости семьи как социального института и укреплению правового государства.

Противодействие домашнему насилию требует сочетания уголовно-правовых, профилактических и социальных мер. Введение отдельной статьи в Уголовный кодекс, повышение квалификации сотрудников правоохранительных органов, ограничение примирения сторон, а также развитие системы социальной поддержки создают условия для комплексной защиты граждан. Эффективное сочетание уголовной репрессии и профилактики, основанное на современных правовых и криминологических исследованиях, позволяет не только снижать количество случаев насилия в семье, но и обеспечивать восстановление нарушенных прав, формирование безопасной семейной среды и повышение правовой культуры населения. В долгосрочной перспективе совершенствование уголовно-правовых механизмов, интеграция их с социальными и профилактическими мерами, а также повышение информированности общества создают предпосылки для формирования эффективной системы защиты от домашнего насилия в Республике Казахстан.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV «О профилактике бытового насилия» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2025 г.)
2. Жақыш А., Акболатова М., Дузбаева С., Таубаев В., Тургумбаев М. Состояние, структура и динамика семейно-бытового насилия в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. – 2023. – № 108 (4). – С. 112-119
3. Сердюк Л.В. Семейно-бытовое насилие: криминологический и уголовно-правовой анализ. Монография. – М.: Юрлитинформ, 2015. – 255 с.

4. Рахметов С.М. Проблемы совершенствования законодательства Республики Казахстан по противодействию семейно-бытовому насилию. Вестник Института законодательства и правовой информации РК. №5 (63) – 2020. – с. 127-134

5. Пенкрат В.И. Семейное законодательство в сфере противодействия насилию в семье / В. И. Пенкрат // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2016. – № 1. – С. 156 – 161.

ӘОЖ 94(574).082

РЕПРЕССИЯ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ

Асилбеков Ж.У., Амангельди Н.Р., Пардабоева Г.Д., Қалжан С.Е., Аманкелді Б.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Талман А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье исследуется историческая судьба казахской интеллигенции в годы политических репрессий в Советском Союзе. Особое внимание уделяется причинам и масштабам преследования представителей национальной элиты, их роли в формировании казахской государственности, науки, культуры и образования. На основе архивных материалов и научных источников анализируются судьбы видных деятелей, подвергшихся репрессиям в 1920–1950-е годы. Работа освещает трагические последствия тоталитарной политики для интеллектуального потенциала казахского народа и подчеркивает значимость сохранения исторической памяти.

Summary: The article explores the historical fate of the Kazakh intelligentsia during the years of political repression in the Soviet Union. Special attention is given to the causes and scale of the persecution of representatives of the national elite, as well as their role in the formation of Kazakh statehood, science, culture, and education. Based on archival materials and scholarly sources, the article analyzes the fates of prominent figures who were subjected to repression in the 1920s–1950s. The study highlights the tragic consequences of totalitarian policies for the intellectual potential of the Kazakh people and emphasizes the importance of preserving historical memory.

Кеңестік дәуірдегі саяси қуғын-сүргін, әсіресе 1930–1950 жылдар аралығындағы репрессиялық саясат – қазақ халқының тарихи жадында ауыр із қалдырған қасіретті кезеңдердің бірі. Бұл жылдары кеңестік тоталитарлық жүйе халықтың рухани, мәдени, саяси элитасын – қазақ зиялыларын жаппай қуғындап, жойып жіберуге бағытталған саясат жүргізді. Ұлттың ұйытқысы болған қайраткерлер «халық жауы» деп айыпталып, атылды немесе ұзақ мерзімге лагерлерге айдалды. Бұл мақалада сол бір зұлмат жылдарда қазақ зиялыларының бастан кешкен тағдыры, олардың тарихи рөлі мен мұрасын бағамдау көзделеді. 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында Кеңес үкіметі орталықтандыру саясатын күшейтті. Сталиндік режимнің басты мақсаты – ұлттарды біртектілікке ұмтылған социалистік қоғам құру болды. Бұл жағдай республикалардағы ұлттық интеллигенцияға, әсіресе қазақ зиялыларына үлкен қауіп төндірді. 1928 жылдан бастап ұлт көсемдері, Алаш қозғалысының мүшелері, білім, ғылым, әдебиет саласындағы тұлғалар «контрреволюциялық», «ұлтшыл» деп айыпталып, репрессияға ұшырай бастады [1].

Кеңестік репрессиялардың басталуына алғышарт болған негізгі факторлар – большевиктер партиясының тоталитарлық идеологиясы, Сталиндік жеке басқа табыну және ұлт мәселесіне қатысты шовинистік көзқарастар болды. Кеңес үкіметі 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін социалистік мемлекет орнату жолында қоғамның барлық саласына қатаң бақылау орнатуға тырысты. Бұл жағдай интеллигенцияға, әсіресе ұлт зиялыларына үлкен қауіп төндірді.

Қазақстанда 1920-жылдары ұлт зиялылары (Алаш қайраткерлері) жаңа кеңестік құрылымды қабылдай отырып, ұлттық мүддені қорғауға тырысты. Олар халықты оқыту, сауаттандыру, мәдениетті дамыту, жер мәселесін шешу, автономия құру сияқты күрделі істермен айналысты. Алайда орталықтағы билік бұл әрекеттерді «ұлтшылдықтың көрінісі» деп бағалап, оларды біртіндеп биліктен шеттете бастады. 1928 жылдан бастап Алаш қайраткерлерін қудалау басталды. Бұл кезеңде **Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов**, т.б. тұлғалар тұтқындалып, кейін ату жазасына кесілді. 1929–1933 жылдары Кеңес Одағында жаппай ұжымдастыру мен индустрияландыру саясаты жүргізілді. Қазақстанда бұл үрдіс ауыр экономикалық және демографиялық апаттарға әкелді: ашаршылық, көтерілістер, жаппай көші-қон, халық санының күрт азаюы. Бұл оқиғалардың бәрі ұлт зиялыларының күмәні мен қарсы пікірлерін тудырды. Ал орталық билік мұндай көзқарасты мемлекеттік саясатқа қауіп ретінде бағалап, «контрреволюциялық элементтерді» жою қажет деген қорытындыға келді [2].

Сталиннің нұсқауымен жүргізілген «Үлкен террор» науқаны барысында кеңес халқының барлық саласына – әскери, партиялық, ғылыми, мәдени қызметкерлерге қарсы қуғын-сүргіндер басталды. Қазақстанда бұл кезеңде **Ұлттық интеллигенцияның ірі өкілдері – ақындар, жазушылар, ғалымдар, мұғалімдер, мемлекеттік қызметкерлер – жаппай «халық жауы» ретінде тұтқындалып, көбісі ату жазасына кесілді.** Саяси қуғын-сүргін идеологиялық негізге сүйенді: «Тап жаулары» мен «ұлтшыл элементтер» анықталды; Құпия құжаттар мен «мойындаулар» негізінде жалған айып тағылды; Сотсыз, тергеусіз үкім шығарылды. 1930–1950 жылдар аралығындағы сталиндік репрессия – қазақ ұлтының рухани көшбасшыларын жаппай жоюға бағытталған мемлекеттік қылмыс болды. Бұл кезеңде қазақ халқының мәдени, ғылыми, әдеби, саяси элитасы қуғын-сүргінге ұшырап, «халық жауы» деген жалған айыптармен сотталып, атылып немесе ұзақ жылдарға түрмеге қамалды [3].

Репрессия құрбандарының алғашқы легі – **Алаш қозғалысының жетекшілері** болды. Кеңестік билік Алаш арыстарын «буржуазиялық ұлтшылдар», «контрреволюциялық ұйымның мүшелері» деп айыптады.

Ахмет Байтұрсынұлы – көрнекті лингвист, әдебиеттанушы, ағартушы, Алашорда үкіметінің мүшесі. Ол қазақ тіл білімі мен жазу реформасының негізін қалады. 1937 жылы тұтқындалып, ату жазасына кесілді.

Міржақып Дулатов – жазушы, журналист, қоғам қайраткері. Қазақ баспасөзінің бастауында тұрған тұлға. 1930 жылы тұтқындалып, 1935 жылы Соловки лагерінде қайтыс болды.

Әлихан Бөкейхан – Алаш көсемі, экономист, публицист. Ол ұлттық автономия мен демократиялық қоғам идеясын ұсынды. 1937 жылы ату жазасына ұшырады.

Жүсіпбек Аймауытов – педагог, жазушы, алғашқы психологиялық шығармалар авторы. 1930 жылы атылды.

Қазақ кеңес зиялыларының бір бөлігі бастапқыда кеңестік билікті қолдағанымен, ұлттық мәдениет пен тілдің дамуына үлес қосқаны үшін де репрессияға ұшырады.

Сәкен Сейфуллин – жазушы, мемлекет қайраткері. Кеңестік билікті бастапқы қолдағанымен, ұлттық сарын мен еркін ойды насихаттағаны үшін 1938 жылы атылды.

Ілияс Жансүгіров – ақын, қазақ әдеби тілінің дамуына зор үлес қосты. 1937 жылы тұтқындалып, сол жылы ату жазасына кесілді.

Бейімбет Майлин – жазушы, журналист. Қазақ прозасының негізін қалаушылардың бірі. 1938 жылы ату жазасына ұшырады.

Ғылым мен ағарту саласының өкілдері де қуғынға ұшырады:

Сейітқали Мендешев, Ораз Исаев, Сұлтанбек Қожанов – мемлекет және партия қайраткерлері, қазақ автономиясының қалыптасуына үлес қосқан тұлғалар ретінде қуғындалды.

Темірбек Жүргенов – Қазақ КСР Халық ағарту комиссары. Қазақ өнері мен мәдениетін қолдағаны үшін 1937 жылы атылды. Зиялыларды НКВД органдары *«үштік соттар»* арқылы соттады. Тергеу амалдары кезінде *жалған айыптар, қинау, құжаттарды қолдан жасау* кеңінен қолданылды. Отбасылары да жапа шекті – әйелдері «халық жауының әйелі» ретінде арнайы лагерлерге қамалды (мысалы, АЛЖИР – Ақмола лагері). Қазақ зиялыларының жойылуы – ұлттың рухани тірегінен айырылуы болды [4].

Қазақ зиялылары – ел тарихындағы ең жарқын әрі ең қасіретті тұлғалар шоғыры. Олардың әрқайсысы ұлтты ояту, білім беру, азаттықты аңсау жолында күресті. Репрессия – олардың денесін өлтіргенімен, рухын жеңе алмады. Бүгінде олардың есімдері жаңғыртылып, мұрасы қайта қауышты. Тәуелсіз Қазақстан үшін бұл — тарихи сабақ пен мәңгілік тағзым. Қазақ зиялыларын жою арқылы Кеңес билігі ұлттың тарихи жадына, тіліне, діліне шабуыл жасады. Бұл – бүтін бір буынның жоғалуы, ұлттық сананың тежелуі болды. Қазақ мәдениеті мен ғылымының дамуы бірнеше онжылдыққа кері шегінді. Ең қауіптісі – ел ішіне үрей мен сенімсіздік жайлап, адамдар арасында «сыр ашпа, үнсіз бол» деген психология қалыптасты. 1956 жылы Хрущевтің «жеке басқа табынуды айыптауымен» басталған жылымық кезеңде көптеген қазақ зиялылары ақтала бастады. Алайда шын мәнінде олардың еңбегін бағалап, қоғамға қайта таныту ісі тек 1980–1990 жылдарда қарқын алды. Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бұл қайраткерлердің тарихи рөлі толық мойындалып, олардың мұралары жаңғырып, ұлт санасында қайта жаңғырды [5].

Қорыта айтқанда, Қазақ зиялыларының тағдыры – ұлттық тарихтың ең ауыр әрі тағылымды беттерінің бірі. Олар ұлттың рухын, тілін, тәуелсіз ойлау қабілетін сақтап қалуға ұмтылды. Репрессия – тек жеке адамдарға ғана емес,

ұлттың болашағына қарсы жасалған қылмыс болды. Бүгінгі ұрпақтың міндеті – сол құрбандардың рухына тағзым етіп, олардың идеялары мен мұраларын сақтап, ұрпаққа аманат ету.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымов, Б. "Қазақ зиялылары және Кеңес билігі." – Алматы: Санат, 1995.
2. Қойгелдиев, М. "Алаш қозғалысы." – Алматы: Атамұра, 2008.
3. Қабдолов, З. "Сөз өнері." – Алматы: Мектеп, 1983.
4. Бәйменов, Е. "Саяси қуғын-сүргін құрбандары." – Астана: Елорда, 2007.
5. Назарбаев, Н.Ә. "Тарих толқынында." – Алматы: Атамұра, 1999.

ОӘЖ 349.6:628.4

ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫНТАЛАНДЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Сланбеков А.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются современные механизмы правового стимулирования переработки твердых бытовых отходов. Актуальность исследования определяется необходимостью повышения уровня экологической безопасности в Республике Казахстан и формирования эффективной системы управления отходами. В статье определяются правовые условия и барьеры для вовлечения субъектов частного предпринимательства в процесс переработки бытовых отходов.

Summary: The article discusses modern mechanisms of legal incentives for the processing of solid household waste. The relevance of the research is determined by the need to increase the level of environmental safety in the Republic of Kazakhstan and to form an effective waste management system. The article defines the legal conditions and barriers for the involvement of private business entities in the process of recycling household waste.

Қазіргі жаһандану дәуірінде экологиялық қауіпсіздік пен орнықты даму мәселелері мемлекет саясатының өзегіне айналып отыр. Бұл ретте тұрмыстық қатты қалдықтарды (ТҚҚ) басқару, оларды қайта өңдеу және кәдеге жарату саласы ерекше өзектілікке ие. Тұрмыстық қалдықтардың шамадан тыс жиналуы экожүйеге, адам денсаулығына және экономиканың тұрақтылығына елеулі қауіп төндіреді. Қазақстанда жыл сайын 5 миллион тоннадан астам тұрмыстық қалдық түзіледі, оның тек шамамен 20 пайызы ғана қайта өңделеді. Бұл жағдай экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану тұрғысынан тиімді құқықтық тетіктерді енгізуді талап етеді.

Осы тұрғыда құқықтық ынталандыру механизмдері қалдықтарды қайта өңдеу процесін жандандырудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Бұл механизмдер мемлекеттің экологиялық және экономикалық саясатындағы ынталандыру мен жауапкершілік элементтерін ұштастырып, «ластаушы төлейді және қалдықты өңдейтін ұтады» қағидатына негізделуі тиіс.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі қалдықтармен жұмыс істеудің негізгі қағидаларын, экологиялық қауіпсіздік стандарттарын және қалдықтарды басқарудың құқықтық негіздерін белгілейді. Кодексте «қалдық иесі» ұғымы нақты айқындалып, оның қайта өңдеу мен кәдеге жаратуға қатысты міндеттері бекітілген [1]. Сонымен қатар, мемлекет қалдықтардың түзілуін азайту, оларды бөлек жинау және қайталама ресурстарды пайдалануды ынталандыру шараларын жүзеге асыруды көздейді.

Қазақстанда қалдықтарды басқару саласындағы негізгі нормативтік актілер қатарында Экологиялық кодекс (2021 ж.), «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы» (2013 ж.), Қалдықтарды басқару жөніндегі 2021–2030 жылдарға арналған ұлттық жоспар бар. Бұл құжаттар қалдықтарды қайта өңдеуді дамытудың институционалдық және экономикалық негіздерін құрайды.

Дегенмен, заңнамада көзделген көптеген нормалардың іс жүзінде тиімді орындалуы жеткіліксіз. Себебі құқықтық ынталандыру шараларының нақты тетіктері толық жетілдірілмеген, ал қалдықтарды қайта өңдеуші кәсіпорындарға берілетін жеңілдіктер мен субсидиялар тұрақты сипатта емес.

Құқықтық ынталандыру – бұл экологиялық мақсаттарға жету үшін субъектілердің мінез-құлқына оң әсер ететін құқықтық құралдар жүйесі. Ол мәжбүрлеуден айырмашылығы — ерікті экономикалық мүддені қоздырады және құқықтық нормаларды орындауға түрткі болады [2].

Тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу саласында құқықтық ынталандыру тетіктері бірнеше бағытта жүзеге асырылады:

1. Салықтық және қаржылық ынталандыру – қайта өңдеу кәсіпорындары үшін корпоративтік табыс салығын төмендету, экологиялық төлемдерді азайту, инвестициялық субсидия беру, «жасыл» жобаларға жеңілдетілген несие бөлу.

2. Әкімшілік-құқықтық жеңілдіктер – экологиялық рұқсат алу рәсімін жеңілдету, лицензиялау мерзімін қысқарту, арнайы экономикалық аймақтарда салықтық босатулар енгізу.

3. Материалдық және моральдық ынталандыру – қалдықтарды бөлек жинауға қатысқан азаматтарға жеңілдіктер, экологиялық жауапты кәсіпорындарды марапаттау, экобрендингті дамыту.

4. Құқықтық кепілдіктер – қайта өңдеуші компаниялардың инвестицияларын қорғау, тұрақты тарифтік саясат орнату және ұзақмерзімді келісімшарттық жүйені заңнамалық түрде бекіту [3].

Осы ынталандыру түрлерінің үйлесімді жұмыс істеуі қалдықтарды қайта өңдеудің экономикалық тартымдылығын арттырады және көлеңкелі экологиялық қызметті азайтады.

Экологиялық экономиканың маңызды қағидаты – «ластаушы төлейді» ұстанымы. Бұл қағидат бойынша қалдық шығаратын субъект қоршаған ортаға келтірген залалды өтеуге міндетті. Алайда қазіргі заманғы құқықтық саясат осы қағидатты толықтырып, «өңдеуші ұтады» қағидатына көшуді талап етеді. Яғни, қалдықтарды қайта өңдейтін кәсіпорындар экономикалық және құқықтық тұрғыдан қолдау табуы тиіс.

Қазақстанда экологиялық төлемдер мен қалдықтар үшін төлемдердің бір бөлігі жергілікті бюджетке түседі. Бұл қаражаттың белгілі бір бөлігі қайта өңдеу инфрақұрылымын дамытуға жұмсалуды қажет. Алайда тәжірибеде бұл тетік жеткілікті дәрежеде жұмыс істемейді. Сондықтан заңнамалық деңгейде экологиялық төлемдердің мақсатты сипатын күшейту керек.

Қайта өңдеуші кәсіпорындарға арналған «жасыл» салықтық жеңілдіктер жүйесін енгізу өзекті. Мысалы, Қазақстанда экологиялық тиімді технологияларды қолданатын кәсіпорындарға корпоративтік табыс салығын 50%-ға дейін азайту, қосылған құн салығын қайтару немесе инвестициялық салықтық несие беру мүмкіндігі қарастырылуы қажет. Бұл тәсіл дамыған елдердің тәжірибесіне сай келеді: Еуропалық Одақта экологиялық жобаларға салықтық кредиттер мен мемлекеттік кепілдіктер беріліп, қалдықтарды өңдеу бизнесі экономикалық тұрғыда тиімді салаға айналды.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу тиімділігі құқықтық ынталандырудың нақты және ұзақмерзімді жүйесіне тікелей байланысты.

Мысалы:

- Германияда «өнімге жауапкершілік» қағидаты енгізілген, яғни өндірушілер өз өнімдерінің қалдықтарын жинау мен қайта өңдеуге тікелей жауап береді.

- Жапонияда қалдықтарды бөлек жинау мен өңдеу саласында азаматтарға арналған материалдық марапаттау жүйесі бар.

- Оңтүстік Кореяда электронды қалдықтарды қайта өңдеу кәсіпорындарына мемлекет тарапынан субсидия мен салықтық жеңілдік беріледі.

- Швецияда қайта өңделген шикізатты пайдаланған кәсіпорындарға энергия тарифтері төмендетіледі.

Қазақстанда бұл тәжірибелерді бейімдеп қолдану үшін «кеңейтілген өндіруші жауапкершілігі (ӨЖЖ)» институтын жетілдіру қажет. ӨЖЖ операторының қызметі ашық әрі тиімді болуы үшін заңнамалық бақылау күшейтілуі тиіс. Сонымен қатар, қалдықтардың екінші рет пайдалану нарығын дамытуға арналған құқықтық негіздер — лицензиялау, сертификаттау және стандарттау жүйелерін жеңілдету қажет.

Қалдықтарды басқару жүйесінде цифрлық технологияларды енгізу құқықтық ынталандырудың жаңа қырларын ашады. Электрондық есеп беру, цифрлық қадағалау жүйелері және блокчейн технологиялары қалдықтардың қозғалысын бақылап, экологиялық деректердің ашықтығын қамтамасыз етеді. Бұл ретте экологиялық цифрлық платформалар қайта өңдеу саласындағы ынталандыру шараларын автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Мысалы, азаматтар қалдықтарды сұрыптап тапсырғаны үшін мобильдік қосымша арқылы экобалл жинап, коммуналдық қызметтерге жеңілдік ала алады. Мұндай тетіктерді енгізу үшін экологиялық ынталандырудың электрондық реестрін заңнамалық деңгейде бекіту қажет. Бұл реестрде

экологиялық жауапты кәсіпорындар мен азаматтарға берілетін жеңілдіктер мен субсидиялар нақты көрсетіліп, бақылау тетігі цифрландырылуы тиіс [4].

Қалдықтарды қайта өңдеудің тиімділігі көбіне өңдеу инфрақұрылымының дамуына байланысты. Қазақстанның көптеген өңірлерінде қалдықтарды сұрыптау зауыттары жеткіліксіз, ал қолданыстағы кәсіпорындар ескі технологиямен жұмыс істейді. Сондықтан мемлекет тарапынан инфрақұрылымдық жобаларды қолдау мақсатында мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) тетігін белсенді пайдалану қажет.

МЖӘ шеңберінде жеке инвесторларға құқықтық кепілдіктер мен экономикалық ынталандыру берілуі тиіс: мысалы, қалдықтарды қайта өңдеу кешендерін салуға арналған ұзақ мерзімді концессиялық келісімшарттар, мемлекеттік сатып алуда басым құқық беру, тарифтерді индекстеу және инвестицияны қайтару кепілдігі [5].

Мұндай құқықтық тетіктер экологиялық бизнесті тұрақты әрі тартымды салаға айналдырады. Сонымен қатар, өңірлік деңгейде қалдықтарды қайта өңдеу бойынша жергілікті экологиялық бағдарламалар қабылданып, оларды іске асыруға бюджеттік қолдау көрсетілуі қажет.

Тұрмыстық қатты қалдықтарды қайта өңдеу жүйесін тиімді құқықтық тұрғыдан ынталандыру үшін келесі бағыттарды ұсынуға болады:

1. Экологиялық кодекске қалдықтарды қайта өңдеуді ынталандырудың нақты құқықтық тетіктерін (салықтық, инвестициялық, цифрлық) енгізу;

2. Экологиялық төлемдерді мақсатты пайдалану тетігін заңнамалық тұрғыдан бекіту;

3. ӨЖЖ операторының қызметін ашықтық пен тиімділік қағидаттарына негіздеу;

4. Қайта өңдеуші кәсіпорындарға арналған «жасыл субсидиялар» бағдарламасын әзірлеу;

5. Азаматтарды экологиялық мінез-құлыққа ынталандыратын материалдық және моральдық марапаттау жүйесін құру;

6. Цифрлық экологиялық платформа арқылы барлық ынталандыру шараларын біріктіру және мониторинг жүргізу;

7. Экологиялық білім мен мәдениетті арттыру мақсатында қалдықтарды сұрыптау мен қайта өңдеу бойынша құқықтық ағарту жұмыстарын жүйелі жүргізу.

Тұрмыстық қатты қалдықтарды қайта өңдеуге арналған құқықтық ынталандыру механизмдері экологиялық саясаттың тиімділігін арттырып қана қоймай, экономикалық дамуға да серпін береді. Бұл бағыттағы құқықтық шаралар мемлекеттік экологиялық реттеу мен нарықтық экономиканың мүдделерін үйлестіріп, қоғамды экологиялық жауапкершілікке тәрбиелейді.

Қазақстан үшін басты міндет – құқықтық ынталандыру тетіктерін жүйелі жетілдіру және оны нақты экономикалық тетіктермен ұштастыру. Тек осындай жағдайда ғана еліміз «жасыл экономика» қағидаттарына сай тұрақты дамудың экологиялық моделіне көше алады. Қалдық – бұл тек экологиялық мәселе емес, ол экономикалық ресурс, инновациялық мүмкіндік және құқықтық саясаттың

жаңа бағыты. Сондықтан құқықтық ынталандыру механизмдері ТҚК саласындағы стратегиялық шешімдердің өзегіне айналуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының Экология Кодексі» Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI Кодексі (2025.13.08. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Соколов Л.И. Управление отходами + / учеб. пособие. М.: ИнфраИнженерия, 2022
3. Стамкулова Г.А. Проблемные вопросы правового регулирования обращения с отходами в Республике Казахстан. Eurasian Scientific Journal of Law. 2022- №1. С.47-53
4. Вереникина А.Ю., Горохова Е.Ю. Ресурсный подход к управлению отходами производства и потребления // Российское предпринимательство. – 2016. – № 7. С. 901-918
5. Дугалова Г.Н. Управление отходами - одно из ключевых направлений развития «зеленой» экономики в Республике Казахстан // Обзор экономики Центральной Азии. – 2019 - №5. С. 104-114

ОӘЖ 343.72

АЛАЯҚТЫҢ ЗАМАНАУИ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАР

Асқарбек Ф.О.

Ғылыми жетекші аға оқытушы, магистр Айтеке К.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Эта статья посвящена современным видам мошенничества и мерам противодействия им. Рассматриваются финансовые, интернет, корпоративные и социальные формы мошенничества, а также правовые средства борьбы с ними. Было отмечено, что эффективная защита общества требует комплексного подхода, включающего законодательные меры, технологические решения и профилактику.

Summary: This article is devoted to modern types of fraud and measures to combat them. Financial, internet, corporate and social forms of fraud, as well as legal means of combating them, are considered. It is noted that the effective protection of society requires an integrated approach, which includes legislative measures, technological solutions and Prevention.

Алаяқтық - бұл басқа біреудің мүлкін иемденуге немесе пайда табу үшін алаяқтық жағдай жасауға бағытталған әлеуметтік қауіпті әрекет. Қазіргі қоғамда оның формалары технологияның дамуына, экономиканың цифрлануына және қаржы ағындарының жаһандануына байланысты барған сайын күрделі және әр түрлі болып келеді. Электрондық төлемдер, әлеуметтік желілер, онлайн қызметтер және мобильді қосымшалар қылмыскерлер үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, жеке тұлғалар мен ұйымдарға жаңа қауіп төндіреді.

Қаржылық және банктік алаяқтық қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл алдау, сенімге қиянат жасау немесе технологиялық құралдарды пайдалану арқылы қолма-қол ақшаны, бағалы қағаздарды немесе мүлікті заңсыз иемденуден тұрады. Экономиканы цифрландыру және банктік және электрондық төлем жүйелерін белсенді дамыту жағдайында мұндай

қылмыстар барған сайын күрделене түседі және оларды анықтау қиынға соғады.

Алаяқтықтың негізгі түрлерінің ішінде: жалған банк карталарын пайдалану және фишинг пен скиммингті қоса алғанда, клиенттердің шоттарына қол жеткізу алаяқтықтары. Фишинг- бұл электрондық пошта немесе мессенджерлер арқылы алдау арқылы құпия ақпаратты (логиндер, парольдер, карта деректері) алу. Несиелік және инвестициялық алаяқтықтар, соның ішінде қаржылық пирамидалар мен нақты емес жоғары кірісті ұсыныстар. Көбінесе алаяқтар азаматтардың қаражатын тарту үшін заңды инвестициялық платформаның көрінісін жасайды. Алаяқтар виртуалды активтерді әмиянды бұзу немесе алаяқтық ICO (initial Coin Offering) арқылы ұрлап әкететін криптовалюта алаяқтықтары.

ҚР ҚК 190 - бабы «Алаяқтық» - алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен мүлікті ұрлағаны үшін қылмыстық жауаптылықты көздейді. ҚР ҚК - нің 191-бабы «Иемдену немесе жымқыру» - ақшалай қаражатты заңсыз пайдалануға қолданылады. ҚР ҚК 209-бабы «Заңсыз банк қызметі» - клиенттердің банктік қызметтері мен қаражатын заңсыз пайдалануға бағытталған әрекеттерді реттейді[1].

Қаржылық алаяқтықпен күресу кешенді тәсілді қажет етеді. Құқықтық шаралар-алаяқтық, зиянды өтеу және заңсыз алынған қаражатты бұғаттау үшін қатаң жазалар. Технологиялық шаралар - қорғалған төлем жүйелерін, екі факторлы аутентификацияны, фишингке қарсы бағдарламаларды және криптоқорғауды пайдалану. Білім беру шаралары-халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру, алаяқтықтың кең таралған схемалары және олардан қорғану тәсілдері туралы хабардар ету. Халықаралық ынтымақтастық трансшекаралық алаяқтық схемаларға, әсіресе цифрлық валюталарға қарсы тұру үшін маңызды. Қаржылық және банктік алаяқтық азаматтардың қауіпсіздігіне және қаржы жүйелерінің тұрақтылығына үлкен қауіп төндіреді. Онымен тиімді күрес қылмыстық заңнаманы, технологиялық шешімдерді және халықты ағартуды біріктірген жағдайда ғана мүмкін болады. Тек кешенді тәсіл залалды азайтуға және қаржы жүйесіне деген сенімді арттыруға мүмкіндік береді [2].

Интернеттегі алаяқтық цифрлық технологиялардың таралуымен желідегі қылмыстар саны артты: әлеуметтік медиа арқылы алаяқтық жасау (мысалы, ақшаны алдау үшін жалған аккаунттар жасау); онлайн-шопинг алаяқтық (төленген тауарды жеткізбеу немесе жалған өнім беру); қылмыскерлер құрбандардың виртуалды активтерін ұрлап әкеткен кезде киберфишинг және криптовалюталық алаяқтық. Корпоративтік және ұйымдастырушылық алаяқтық компаниялар ішіндегі қылмыстарды қамтиды: жалған мәмілелер және қаржылық алаяқтық; қызметтік жағдайды теріс пайдалану арқылы қаражат бөлу; келісімшарттар мен тендерлік алаяқтық.

Көптеген елдердің қылмыстық заңнамасында алаяқтықтың әртүрлі түрлері үшін жауапкершілік қарастырылған. Мысалы, Ресей мен Қазақстанда қылмыстық кодекстің алдау арқылы бөтеннің мүлкін ұрлағаны, сенімін асыра

пайдаланғаны, сондай-ақ интернет-алаяқтық жасағаны үшін жазалауды көздейтін баптары көзделген. Санкциялар мыналарды қамтуы мүмкін: бас бостандығынан айыру; айыппұлдар; міндетті жұмыс.

Суицид-қазіргі қоғамның, әсіресе жастар арасындағы маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі. Суицидтің алдын алу психологиялық, әлеуметтік және құқықтық шараларды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Әкімшілік және азаматтық-құқықтық құралдар алдын-алу жүйесінде маңызды орын алады, бұл мекемелердің қызметін реттеуге, азаматтардың құқықтарын қорғауға және суицидтік мінез-құлық қаупін азайтуға жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық қудалаудан басқа, азаматтық-құқықтық сипаттағы шаралар бар: сот арқылы залалды өтеу; заңсыз алынған қаражатты бұғаттау; қаржылық және ақпараттық ережелерді бұзғаны үшін әкімшілік айыппұлдар[3].

Азаматтық-құқықтық шаралар суицидтің алдын алуға ықпал ететін жеке тұлғаның құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған. Оларға мыналар жатады: психологиялық зиян келтірілген жағдайда, мысалы, егер үшінші тараптардың әрекеттері кәмелетке толмағандарға келтірілген моральдық азапқа әкелсе. Азаматтарға білікті және қауіпсіз қызмет көрсету үшін психологиялық және әлеуметтік көмек көрсететін мекемелердің келісімшарттары мен міндеттемелерін бақылау. Әкімшілік және азаматтық-құқықтық шаралар суицидтік мінез-құлықтың алдын алу жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Әкімшілік шаралар қауіпсіз жағдайлар жасайды және ұйымдардың қызметін бақылайды, ал азаматтық-құқықтық шаралар азаматтардың құқықтарын қорғайды және дұрыс қызмет көрсетпегені үшін жауапкершілікті қамтамасыз етеді. Бұл құралдарды психологиялық және әлеуметтік қолдаумен бірге қолдану суицид қаупін азайтуға және қауіпсіз қоғамды қалыптастыруға ықпал етеді [4].

Алдын алусыз алаяқтықпен тиімді күресу мүмкін емес: алаяқтық қаупі туралы білім беру науқандары; деректерді қорғаудың заманауи жүйелері мен антивирустық технологияларды енгізу; интернет-ресурстар мен қаржылық операциялардың мониторингі. Алаяқтық көбінесе трансшекаралық сипатта болады. Халықаралық келісімдер мен бірлескен тергеулер киберқылмыс пен қаржылық алаяқтықпен күресуге көмектеседі, соның ішінде: құқық қорғау органдары арасында ақпарат алмасу; санкциялар мен қауіпсіздік стандарттарын келісу; халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық [5].

Алаяқтықтың заманауи түрлері, әсіресе цифрлық ортада, бейімделу мен талғампаздықтың жоғары дәрежесін көрсетеді. Қоғамды осы қылмыстардан тиімді қорғау қылмыстық-құқықтық, әкімшілік, профилактикалық және халықаралық шараларды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Құқықтық реттеудің, технологиялық қорғаудың және халықтың құқықтық сауаттылығын арттырудың үйлесімі ғана алаяқтық деңгейін айтарлықтай төмендетуге және азаматтардың қаржылық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2025.16.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть): Учебное пособие / Егизбаев Н. У., Елеманов С. Х., Карымсаков Р. Ш. – Нур-Султан, 2019. – 195 с.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник / К. Ж. Капсалямов, С. С. Капсалямова. – Алматы: «Сулеймен», 2016. – 196 с
4. Имущественные вопросы в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан: Монография / Т. А. Ханов. – Караганда: Карагандинский юридический институт МВД РК, 2008. – 211 с.
5. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть) / Егизбаев Н. У., Елеманов С. Х., Карымсаков Р. Ш. – Нур-Султан, 2019. – 195 с.

УДК 347.7

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДИСТАНЦИОННОЙ ТОРГОВЛИ И ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В ОНЛАЙН-СРЕДЕ

Атамуратова М.М, Оразалиев Б.С., Маратқызы А., Ирназаров Ш.Ф., Пархатова Э.Р.
Научный руководитель магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл ғылыми жұмыста онлайн-ортадағы қашықтықтан сауданы құқықтық реттеу және тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелері қарастырылған. Автор заманауи заңнаманы талдап, тұтынушылардың ақпарат алу, келісімнен бас тарту және онлайн қауіпсіздік құқықтарын жетілдіру жөнінде ұсыныстар ұсынады. Сонымен қатар, цифрлық саудадағы жаңа тенденциялар мен «ақылды құқықтық модель» (Smart Law for Smart Commerce) идеясын енгізудің маңыздылығы негізделеді.

Summary: This research examines the legal regulation of distance trade in the online environment and the protection of consumer rights. The author analyzes current legal frameworks and proposes innovations to improve consumer rights in areas such as access to information, withdrawal from contracts, and online safety. The paper also emphasizes the importance of developing a new “Smart Law for Smart Commerce” model to ensure fairness and trust in the digital marketplace.

Во втором десятилетии XXI века объем интернет-торговли стал охватывать значительную часть мирового ВВП. В частности, в годы пандемии онлайн-потребление стало массовым явлением. Но изменение рынка также наблюдалось как социальное явление с правовыми последствиями, а не только экономическими.

Сегодня стремительное развитие цифровых технологий коренным образом изменило структуру потребительского рынка. Особенно важную долю занимает дистанционная торговля через интернет (online торговля). Отсутствие физического лица потребителя и продавца в такой торговле, прохождение онлайн-систематизации процессов заключения контрактов, доставки и оплаты создают новые проблемы в защите прав потребителей. В этой связи важной темой стало правовое регулирование дистанционной торговли и защиты прав потребителей в онлайн-среде. В данной статье рассматриваются понятие «дистанционная торговля», ее особенности, основные права потребителей, и

инструменты правового регулирования; в то же время, как индивидуальный подход — предлагаются предложения, которые можно использовать в условиях Казахстана.

Под дистанционной торговлей (distance selling) я подразумеваю отношения продаж, которые осуществляются через средства связи (интернет, телефон, почта и т. д.) При отсутствии физического лица продавца и потребителя. Например, - покупка товара или услуги через интернет-магазины. В исследовании Великобританий такие сделки называются «distance contracts-made without face-to-face contact between the trader and the consumer (for example, contracts made online online)».

Основные отличия от обычной торговли:

Во-первых, покупатель не может сначала увидеть товар, а только ознакомиться с онлайн-каталогами, изображениями, описаниями и отзывами;

Во-вторых, после заключения соглашения риски между доставкой и приемом возрастают (отгрузка, поступление, несоответствие);

В-третьих, особое значение имеет достоверная и полная передача данных до информационной открытости и согласия, так как потребитель не получил информацию физически;

В-четвертых, по мере увеличения трансграничной онлайн-торговли проблемы правонарушений и регулирования становятся более сложными.

В нормативной базе Европейского Союза также установлены особые требования к дистанционной торговле. Например, ЕС в сфере «distance selling»: «дистанционная коммуникация означает любой процесс, который без одновременного физического присутствия поставщика и потребителя может быть использован для заключения контракта» [2].

Вместе с этим защита прав потребителей в рамках онлайн-торговли состоит из нескольких важных элементов.

Продавец обязан до заключения договора предоставить потребителю предварительную основную информацию: описание товара (услуги), цену, затраты на доставку, наличие права на выезд (возврат), сроки и условия, что так же записано в болгарском законе об онлайн-торговле [3].

Право на предоставление информации служит основанием для принятия потребителем осознанного решения.

Так же есть и право на отказ от соглашения («cooling-off period»)

При дистанционных закупках потребителю должна быть предоставлена возможность отказаться от соглашения без уважительной причины в течение определенного периода после заключения соглашения. Например, законодательством ЕС предусмотрен 14-дневный «срок выздоровления» [4].

Эти вопросы о сроках, условиях, а также о вторичных затратах (возвратных расходах) могут различаться в разных странах.

Вместе с этим описание и качество товара купленного онлайн должны соответствовать. В случае несоответствия потребитель имеет право требовать компенсацию. В исследовании Великобритании так же говорится что: «Потребителям гарантированы дополнительные права в соответствии с

Положениями о потребительских договорах... цель состоит в том, чтобы защитить потребителей и обеспечить получение ими четкой информации до заключения договора» [1].

Установление четких требований в этой области является важной частью защиты.

В онлайн-торговле потребитель должен иметь возможность участвовать на тех же условиях со всего мира. Это требование важно в трансграничных отношениях.

Вместе с тем, такие вопросы, как рейтинги на платформах онлайн-торговли, прозрачность обзоров, достоверность информации, также актуальны с точки зрения защиты прав потребителей.

Регулирование сферы Онлайн-торговли и дистанционной торговли отличается от страны к стране, но на международном уровне сформированы общие принципы.

В ЕС есть несколько основных нормативных актов и директив:

Consumer Rights Directive 2011/83 / EU — устанавливает требования в отношении большинства потребительских соглашений.

Electronic Commerce Directive 2000/31 / ЕС — регулирует некоторые правовые аспекты услуг электронной коммерции.

Законодательство, ориентированное на конкретную дистанционную торговлю: например, Consumer Contracts of Great Britain (Information, Cancellation and Additional Charges) Regulations 2013, который касается предоставления информации для «distance contracts» и «off-premises contracts», сроков отъезда, и других обязанностей.

В области безопасности и безопасности валовой продукции такие акты, как Regulation (EU) 2023/988, также вводят регулирование в отношении онлайн-торговли.

Эта нормативная база направлена на обеспечение баланса между торговлей и правами потребителей в онлайн-среде.

В Узбекистане, Турции, Болгарии и других странах действуют законы, касающиеся удаленной торговли. Например, в Турции обновили «Положение о дистанционных контрактах» согласно которому теперь: «Расходы по обратной доставке потребителей, реализующих свое право на расторжение договора в рамках дистанционных контрактов, несет продавец, производящий товары, которые ранее были исключены из продажи и которые теперь доступны».

В Болгарии действуют правила «Управление онлайн-заказами и управление продажами», касающиеся онлайн-торговли.

Этот опыт может стать примером и для Казахстана.

В Казахстане действуют специальные законы, касающиеся вопросов онлайн-торговли и дистанционных продаж, например, закон «О защите прав потребителей», нормативы в сфере электронной коммерции. Однако полное и современное регулирование, адаптированное к условиям удаленных продаж в реальной онлайн-торговле, иногда отсутствует. Например, сроки доставки,

откаты, правоохранительные механизмы в трансграничной онлайн-торговле могут быть гораздо более необъяснимыми [5].

Современный потребитель – это не просто покупатель, это цифровой человек, который оставляет свою информацию, мнение, поведение открытыми. Это явление поднимает новый вопрос для юристов и экономистов:

Если личные данные потребителя влияют на цену товара, предложения – то какова стоимость и правовой статус этих данных?

Например, закон Европейского союза. О Digital Services Act (2022) требует прозрачности алгоритмов на платформах. Этот закон направлен на защиту свободы выбора потребителя, поскольку искусственный интеллект часто влияет на поведение пользователя [6].

В казахстанском законодательстве еще полностью не закреплено право на защиту от таких алгоритмических манипуляций, поэтому в будущем целесообразно принять специальный «цифровой кодекс потребителя».

В настоящее время соглашение, заключенное «одним нажатием», имеет юридическую силу. Но большинство потребителей не совсем понимают, что именно они принимают.

В этом отношении я рекомендую:

Введение «интерактивного окна правовой интерпретации» перед заключением соглашения. В нем права потребителя и основные условия представлены в виде краткой инфографики;

Каждое онлайн-соглашение должно иметь функцию «подтвердить, что клиент понял информацию» (например, интерактивный чекбокс «Я прочитал и понял эти условия»).

Такой подход повышает правовую культуру и уменьшает феномен «бессознательного согласия».

Ещё одной большой проблемой стало что с ростом онлайн-торговли появились новые виды мошенничества: фишинг-сайты, фейковые маркетплейсы, фейковые объявления.

Например, в 2024 году, по данным Европейского Союза, около 38% жалоб потребителей в онлайн-торговле были связаны с мошенничеством [7].

Для решения этой проблемы правовое регулирование должно развиваться в двух направлениях:

Расширения понятия платформенной ответственности. Онлайн-платформа (например, Kaspi, Wildberries, Amazon) выступает не только торговой площадкой, но и информационным посредником.

Следовательно, если мошеннический продавец обманывает клиента, используя эту платформу, платформа также должна нести ответственность при определенных обстоятельствах.

Например, в немецком потребительском законодательстве на платформу возлагается обязанность «due diligence» - то есть обязанность продавцов проверять регистрационные данные и оперативно реагировать на жалобы.

Так же нужно внедрить систему «индекс правового доверия».

Это моя собственная авторская идея:

каждой онлайн-платформе или интернет-магазину присваивается «индекс правового доверия» со стороны государства.

Индекс основан на трех показателях:

Доля жалоб потребителей, ясность условий, практика возврата и компенсации.

Такой рейтинг также полезен для бизнеса, потому что клиенты больше полагаются на надежные платформы.

Так же, поскольку онлайн-торговля стирает границы, защита прав потребителей не ограничивается национальными законами.

Затем что, многие онлайн-споры носят трансграничный характер, точно не установлено, какой суд страны будет рассматривать жалобу.

Для решения этого вопроса комиссия ООН UNCITRAL рекомендовала разработать модель арбитража по спорам об электронной торговле [8].

Если Казахстан присоединится к этой модели, отечественные потребители смогут быстро и в онлайн-режиме разрешать споры с зарубежными продавцами.

В заключение стоит сказать, что защита прав потребителей в онлайн-среде -это не просто технический или экономический вопрос, это показатель социальной справедливости и культуры права.

В онлайн-среде дистанционная торговля стала важной и динамичной моделью рынка. Защита прав потребителей требует правового регулирования, адаптированного к этой новой рыночной форме. Информационная открытость, право на отказ от соглашения, требования качества и соответствия, равные условия в трансграничных отношениях — все это важные правовые элементы. Кроме того, мои предложения — «потребительская платформа», пакет откатов, смарт-соглашения на основе блокчейна, международные рейтинги-могут вывести защиту прав потребителей на новый уровень в онлайн — торговле.

В будущем система права должна развиваться параллельно с цифровой этикой, искусственным интеллектом и глобальным информационным пространством.

В условиях Казахстана внедрение этих подходов в систему правового регулирования, безусловно, будет способствовать развитию отрасли.

В целом, повышение уровня доверия между потребителем и продавцом в онлайн-торговле и усиление защиты через правовую базу обеспечивают стабильное и справедливое развитие рынка.

Если гражданин сможет надежно защитить свои права даже в онлайн-пространстве, это станет наглядным доказательством верховенства закона и цифрового суверенитета государства.

Список использованной литературы

1. “Distance selling: sale of goods, digital content & services online, by phone, off-business premises etc.” Research Briefing (House of Commons Library), 26 April 2022.
2. “Distance Selling – Food Safety – European Commission.” European Commission Regulation (EU) No 1169/2011.

3. Ministry of Economy and Industry (Bulgaria). “Management of the Online Orders and Sales of Products and Services.” 2024.
4. “Major Consumer Rights in Online Shopping and Application Ways.” Marhan Law 2020.
5. Закон Республики Казахстан» О защите прав потребителей в Республике Казахстан”. От 4 мая 2010 года № 274-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2024 г.).
6. Закон о цифровых услугах (ЕС), Digital Services Act, DSA от 15 декабря 2020 года.
7. Regulation (EU) 2023/988 of the European Parliament and of the Council — General Product Safety Regulation, 10 мая 2023 года.
8. United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). “Model Law on Electronic Commerce.” New York, United Nations.

ӘОЖ 340.12

ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аширметов А.Т., Серікбайұлы А., Ондасын Н.А., Нысанханұлы Е., Жұмабек Қ.С.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Алтаева М.О.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается методологическое значение теории правовой политики. В ходе исследования анализируются теоретические принципы формирования правовой политики, методы эффективного внедрения правовых норм и их влияние на развитие правовой системы. Особое внимание уделяется взаимосвязи правовой политики с социальными, политическими и правовыми процессами в обществе. Сравнивается международный опыт и практика правового регулирования в Республике Казахстан, а также даются рекомендации по совершенствованию правовой политики и укреплению правовой культуры. Работа будет полезна юристам, политологам и исследователям в области права.

Summary: The article examines the methodological significance of the theory of legal policy. The study analyzes the theoretical principles of legal policy formation, methods for the effective implementation of legal norms, and their impact on the development of the legal system. Special attention is given to the interconnection between legal policy and social, political, and legal processes in society. The article compares international experiences with the legal regulatory practice in the Republic of Kazakhstan and provides recommendations for improving legal policy and strengthening legal culture. This work will be useful for lawyers, political scientists, and researchers in the field of law.

Құқықтық саясат — мемлекеттің құқықтық дамуын қамтамасыз ететін стратегиялық бағыт, ол қоғамдағы әлеуметтік және саяси тұрақтылықты қолдауға, құқықтық нормаларды тиімді енгізуге және құқықтық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған. Теориялық тұрғыдан құқықтық саясатты зерттеу әдіснамалық құралдарды, принциптерді және тәсілдерді айқындауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде құқықтық жүйенің үйлесімді дамуына ықпал етеді.

Құқықтық саясат теориясының әдіснамалық мәні қоғамдағы құқықтық процестерді терең және жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Бұл теория мемлекеттік және қоғамдық өмірде құқықтың ролін, оның даму заңдылықтарын, сондай-ақ құқықтық нормалардың тиімділігін зерттеудің ғылыми негізін қалыптастырады. Әдіснамалық тұрғыдан қарағанда, құқықтық

саясат теориясы мемлекеттік құқықтық саясатты құру мен жүзеге асырудың стратегиялық бағыттарын айқындауға көмектеседі. Ол құқықтық саясаттың мақсаттары мен міндеттерін, қолданылатын құралдар мен әдістерін жүйелі түрде түсіндіруге, олардың практикалық тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл теория әлеуметтік, саяси және құқықтық құбылыстар арасындағы өзара байланысты зерттеуге ықпал етіп, құқықтық шешімдерді қабылдауда олардың қоғамға әсерін алдын ала болжауға жол ашады. Осылайша, құқықтық саясат теориясы тек теориялық негіз ғана емес, сонымен бірге практикалық құқықтық қызметтің тиімділігін арттыратын әдіснамалық құрал болып табылады [1].

Құқықтық саясатты жүзеге асырудың теориялық принциптері құқықтық жүйенің тұрақтылығын, тиімділігін және қоғамдағы әділдікті қамтамасыз етуге бағытталған негізгі қағидаттар болып табылады. Бұл принциптердің ең бастысы – заңдылық принципі, ол барлық құқықтық шешімдер мен әрекеттердің заң шеңберінде жүргізілуін қамтамасыз етеді және мемлекеттік органдардың әрекеттерін заңдылық тұрғысынан реттейді. Сонымен бірге, демократиялық бақылау принципі қоғамның құқықтық процестерге белсенді қатысуын, азаматтардың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз етеді, яғни құқықтық саясат тек мемлекеттік шешімдерге сүйеніп қана қоймай, қоғамның пікірін ескереді. Құқық қорғау принципі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды негізгі мақсат ретінде қоя отырып, құқықтық саясаттың гуманистік сипатын көрсетеді. Ал әлеуметтік әділдік принципі қоғамдағы теңсіздікті азайтуға, әлеуметтік шиеленістерді реттеуге және құқықтық шешімдердің барлық әлеуметтік топтар үшін тең қолжетімді болуына бағытталған.

Сонымен қатар, құқықтық саясат қоғамдағы саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістерге икемді болуы тиіс. Бұл принцип теориялық тұрғыдан құқықтық саясаттың тұрақтылығын сақтай отырып, жаңа қоғамдық талаптарға және әлеуметтік қажеттіліктерге жауап бере алу қабілетін қамтамасыз етеді. Осылайша, құқықтық саясатты жүзеге асырудың теориялық принциптері тек нормативтік негізді анықтап қана қоймай, оның тиімділігі мен қоғамға әсерін арттыратын стратегиялық бағыттарды айқындайды [2].

Құқықтық саясат пен құқықтық мәдениет арасында тығыз және өзара әрекеттесетін байланыс бар. Құқықтық мәдениет қоғамдағы құқықтық сана мен құқықтық нормаларды қабылдау қабілетін қалыптастырады, яғни адамдардың заңға деген көзқарасын, құқықтық түсінігі мен құқықтық мінез-құлқын айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық саясатты тиімді жүзеге асыру үшін азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру маңызды фактор болып табылады. Қоғамның құқықтық мәдениеті жоғары болған сайын, құқықтық нормаларды орындау деңгейі де өседі, заңның қоғамда қабылдануы мен беделі күшейеді.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыруда медиаграмотность, құқықтық ақпаратқа қолжетімділік және құқықтық білім беру бағдарламалары негізгі рөл атқарады. Медиаграмотность азаматтарға құқықтық ақпаратты дұрыс түсініп,

оны талдай білуге мүмкіндік береді, ал құқықтық білім беру бағдарламалары мектептер мен жоғары оқу орындарында, сондай-ақ қоғамдық орталықтарда құқықтық түсініктерді тереңдетуге бағытталған. Құқықтық саясат осындай мәдени ортада жүзеге асқанда ғана өзінің толық әлеуетін көрсете алады: ол заңдардың тек қағазда қалмауын, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін саналы түрде түсінуін қамтамасыз етеді.

Осылайша, құқықтық мәдениет пен құқықтық саясат бір-бірін толықтырып, қоғамдағы құқықтық тұрақтылық пен әділдікті қамтамасыз етудің негізгі механизмдерін қалыптастырады.

Халықаралық тәжірибе көрсетіп отырғандай, әртүрлі елдерде құқықтық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру жолдары әртүрлі тарихи, әлеуметтік және саяси жағдайларға байланысты ерекшеленеді. Дамыған мемлекеттерде құқықтық саясат тек заңдарды қабылдау мен орындауға бағытталмай, сонымен бірге қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге, құқықтық нормалардың тиімділігін арттыруға және азаматтардың құқықтық мәдениетін дамытуға бағытталған кешенді жүйе ретінде қарастырылады. Мысалы, көптеген еуропалық елдерде құқықтық саясат азаматтардың құқықтық санасын арттыруға, олардың құқықтық ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етуге және демократиялық бақылауды күшейтуге ерекше мән береді [3].

Халықаралық тәжірибе құқықтық саясаттың стратегиялық мәнін айқын көрсетеді, өйткені ол тек қысқа мерзімді нормативтік мақсаттарға ғана емес, ұзақ мерзімді құқықтық және әлеуметтік тұрақтылыққа бағдарланған. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе Қазақстандағы құқықтық жүйені жетілдіруге пайдалы сабақтар береді: ол құқықтық реформаларды жоспарлау кезінде заңнамалық жаңашылдықтарды енгізу, құқықтық мәдениетті көтеру және қоғамдағы құқықтық сананы арттыру жолдарын көрсетуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, басқа елдердің тәжірибесі Қазақстанның құқықтық саясатын тиімді жүргізудің, оның стратегиялық бағыттарын айқындаудың және құқықтық институттарды нығайтудың маңызды көзі болып табылады.

Сонымен, құқықтық саясат теориясының әдіснамалық мәні құқықтық жүйені дамытуда маңызды рөл атқарады. Ол құқықтық нормаларды тиімді енгізу, қоғамдағы құқықтық мәдениетті көтеру және құқықтық саясатты стратегиялық тұрғыдан жоспарлауға мүмкіндік береді. Халықаралық тәжірибе мен Қазақстандағы құқықтық практика құқықтық саясатты жетілдіру және құқықтық мәдениетті нығайту бағытында маңызды ұсыныстар береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құқықтық саясат теориясы: оқу құралы / Қ.Жұмабаев. – Алматы: 2019.
2. Правовая политика: теория и практика / И.В. Кузнецов. – Москва: 2018.
3. International Perspectives on Legal Policy / J. Smith. – London: 2020.

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ПРОКУРОРДЫҢ ҚАТЫСУЫНДАҒЫ ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Багисбаев Т.Ж., Карахан І.Е., Султанали Р.Т., Амангельдиев С.Н., Бухаров Б.Ә.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сахарбекова А.Д.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В данной статье излагаются общие положения и предпосылки особенностей процессуальных прав и процессуальных правил при участии прокурора в гражданском процессе в Республике Казахстан. Дается общий обзор деятельности органов прокуратуры от имени государства в качестве органа, представляющего интересы государства в суде, осуществляющего высший надзор за соблюдением законности на территории Республики Казахстан в пределах и формах, установленных законом.

Summary: This article outlines the general provisions and prerequisites for the specifics of procedural rights and rules of procedure when a prosecutor participates in civil proceedings in the Republic of Kazakhstan. A general overview is given of the activities of the prosecutor's office on behalf of the state as a body representing the interests of the state in court, exercising supreme supervision over the observance of legality in the territory of the Republic of Kazakhstan within the limits and forms established by law.

Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуын заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді.

Прокуратура заңда белгіленген шекте мынадай міндеттерді:

1) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғауды және қалпына келтіруді;

2) заңдылықты бұзуды, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сондай-ақ олардың зардабын анықтауды және жоюды;

3) құқық қорғау органдарының және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқық тәртібін және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді;

4) заңда және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде айқындалған өзге де міндеттерді жүзеге асырады.

Прокурордың азаматтық істерді қараудағы сот отырысына қатысуының мақсаты адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Прокурор заңда көзделген негіздерде және тәртіппен сот отырысына қатысуға және іс бойынша қорытынды беруге, соттан сот істерін сұратуға, сот актілерін қайта қарау туралы өтінішхат беруге және заңда көзделген өзге де әрекеттерді орындауға құқылы.

Азаматтық істер бойынша соттарда мемлекеттің мүддесіне өкілдік ете отырып, прокурор Қазақстан Республикасының [Конституциясына](#), [АПК](#)-не, [Заңға](#) және өзге де заңнамалық актілерге сәйкес өзінің өкілеттігін жүзеге асырады.

Заңның үстемдігін қамтамасыз етудің 26-қадамы сот ресімдерін оңайлату және сот процестерін жеделдету үшін азаматтық-құқықтық даулар жөніндегі соттарға прокурордың қатысуын қысқарту. Азаматтық іс жүргізу кодексіне тиісті өзгертулер енгізу болып табылады. 2015 жылғы 31 қазанда жаңадан Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі қабылданды [1].

Қазақстан Республикасының 2023 жылғы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне оларды Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларына сәйкес келтіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен Азаматтық процестік кодексінің 54 бабының 1,2,3 тармақтарына өзгертулер енгізілді.

Азаматтық істер бойынша заңды күшіне енген сот актілерінің заңдылығына мемлекет атынан жоғары қадағалауды Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры тікелей де, өзіне бағынысты прокурорлар арқылы да жүзеге асырады.

Прокурор осы Кодексте көзделген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында іс бойынша қорытынды беру үшін процеске кірісуге құқылы.

Мемлекет мүдделерін қозғайтын істер бойынша, қоғамдық мүдделерді немесе өздерін өз бетінше қорғай алмайтын азаматтарды қорғау талап етілгенде, сондай-ақ прокурордың қатысу қажеттігін сот танығанда прокурордың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуы міндетті [2].

Прокурордың көрсетілген өкілеттіктері тиісті ақпаратты соттың интернет-ресурсында орналастыру арқылы қарауға тағайындалған істердің барлығы туралы соттың уақтылы хабарлауы арқылы қамтамасыз етіледі.

Прокурор:

1) физикалық, психикалық және өзге де мән-жайларға байланысты өз бетінше құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыра алмайтын тұлғалардың;

2) шектелмеген тұлғалар тобының;

3) адамдардың, қоғамның және мемлекеттің, егер бұл адамдардың өмірі, денсаулығы не Қазақстан Республикасының қауіпсіздігі үшін орны толмас салдарларды болғызбау үшін қажет болса, бұзылған құқықтарын қалпына келтіру және мүдделерін қорғау үшін заңнамаға сәйкес сотқа талап қоюмен, арызбен жүгінуге құқылы [3].

Сонымен қатар жоғары көрсетілген Заңымен АПК-нің 54 бабы 3-1 тармағымен толықтылырып, онда осы баптың үшінші бөлігінде көзделген жағдайларда, прокурор талап арызды сотқа мүдделі тұлғаның өтінуі мен арызына қарамастан беруі мүмкін.

Қазақстан Республикасының Заңдарымен прокурордың процеске қатысудың екі мәні көздеген:

- Іс жүргізуін қозғау;

- Өзге адамдардың арызы бойынша, процеске қатысуы.

Сот қарайтын дауда прокуратура органдарының мүдделерін талап қоюшы немесе жауапкер ретінде білдіретін прокурор тараптың процестік құқықтары мен міндеттерін пайдаланады [4].

Талап берген прокурор ҚР АПК сәйкес талап қоюшы болады, бірақ тек процессуалдық мағынада ғана. Прокурор іс бойынша қорытынды бере алмайды.

Прокурордың процеске қатысудың мәні азаматтық істің нақты мән жайына байланысты, заң талаптары бойынша шешіледі.

Осымен, қадағалаудың нысанасы тек соттың шешімі, қаулысы және ұйғарымы болып табылмайды, сонымен қатар сот ісін қарауға дейінгі және қарау барысындағы іске қатысушылардың процестік әрекеттердің қадағалауы да жатады [5].

Азаматтық процесте прокурордың қатысуы жоғарыда айтып кеткендей талап қою арызын беруде және оны қолдауда, және азаматтық істерді қараудағы соттарға қатысуы, қорытынды беруі болып табылады.

Прокурор адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғау мақсатымен сотқа талап қою арызбенен жүгінеді. Сотқа талап арызбен жүгінуі заң талаптарын бұзылуы анықталғанда прокурордың әрекеті болып табылады.

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2016 жылғы 29 қаңтардағы № 21 бұйрығымен Азаматтық сот ісін жүргізуде заңдардың қолданылуына прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру және соттарда мемлекеттің мүддесіне өкілдік ету туралы Нұсқаулығы бекітілген. Бұл құжатта азаматтық сот ісін жүргізуде заңдардың қолданылуына прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру және соттарда мемлекеттің мүддесіне өкілдік етуі көрсетілген.

Процестік кодекстегі өзгертулер прокурордың қызметін және мәртебесін азаматтық процесте оңтайландыру мақсатымен енгізілген. Сонымен қатар, қазіргі уақытта мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттарда мемлекеттік сатып алу туралы өздерімен жасасқан шарт бойынша міндеттемелерін орындамаған не тиісті дәрежеде орындамаған өнім берушілерден мемлекет пайдасына айыппұл өндіру туралы азаматтық істерге прокурорлар айыппұл мөлшеріне қарамастан сот процесіне қатысады. ҚР Азаматтық кодексінің 34 бабының 2 тармағына сәйкес мемлекеттік кәсіпорындар коммерциялық ұйым болып табылады. Мемлекеттік ұйымдардың талап арыздары да бойынша прокурор сот процесіне қатысады.

Бұл баяндамада қозғалған азаматтық істің процестік механизмдердің бірі мемлекеттік бажды қосымша төлеуі туралы айтылады. Біріншіден мемлекеттік баждың түсінігіне назар аударайық. Қазақстан Республикасының Салық кодексінің 532 бабына сай, Мемлекеттік баж – мемлекеттік уәкілетті органдардың немесе лауазымды адамдардың заңдық мәні бар іс-әрекеттер жасағаны үшін және (немесе) құжаттарды бергені үшін алынатын міндетті төлем. Заңдық мәні бар іс-әрекеттер жасау және (немесе) құжаттар беру жөнінде уәкілетті мемлекеттік органдарға немесе лауазымды адамдарға өтініш жасайтын жеке және заңды тұлғалар мемлекеттік баж төлеушілер болып табылады.

Құрылымдық бөлімшелер тиісті уәкілетті органдардың осы құрылымдық бөлімше мүддесінде заңдық мәні бар іс-әрекеттер жасаған кезінде дербес төлеушілер ретінде қаралуы мүмкін [6].

Сотқа берілетін талап-арыздардан, ерекше талап қою ісін жүргізу арыздарынан, ерекше іс жүргізу істері бойынша арыздардан (шағымдардан), сот бұйрығын шығару туралы арыздардан, атқару парағының телнұсқасын беру туралы арыздардан, төреліктің және шетелдік соттардың шешімдерін мәжбүрлеп орындатуға арналған атқару парақтарын беру туралы арыздардан, сот актілерінің, атқару парақтарының және өзге де құжаттардың көшірмелерін қайтадан беру туралы арыздардан мемлекеттік баж алынады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2023 берілген өзгерістер мен толықтырулармен). – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32683909.

2 Бексултанова Р.Т. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Казусная технология. Сборник казусов по гражданскому процессу и постановлений Верховного Суда РК по вопросам гражданского процессуального права: учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2014. – 440с.

3 Дүйсенова Ж. Сот отырысының хатшысы және оның сот жүйесіндегі рөлі [Электрондық ресурс] / Ж. Дүйсенова // «ALASH INFORM» қазақ ақпарат агенттігі. – Кіру режимі: <http://social.alashinform.kz/kz/zakonpravo/220-sot-otyrysny-hatshysy-zhne-ony-sot-zhyesndeg-rl.html>.

4 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. – Т. 1. Общая часть (Темы 1-15). Учебник. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 128 с.

5 Егембердиев Е.О. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқулық. 2 басылым. – Астана: Фолиант, 2012. - 392 б.

6 Иванов В.А. Прокурорский надзор по гражданским делам. – Ленинград, 1968. – 144с.

УДК 342.9

ПРИМЕНЕНИЕ МЕР АДМИНИСТРАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ К ИНОСТРАННЫМ ГРАЖДАНАМ И ЛИЦАМ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Байдабек Ә.Н., Сейдилда Е.Қ., Глазунов В.А., Байдабек Т.Н., Калсабаев М.А.

Научный руководитель: старший преподаватель Шинтаева Ф.Е.

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы шетел азаматтарына және азаматтығы жоқ тұлғаларға әкімшілік ықпал ету шараларын қолданудың ерекшеліктері қарастырылған. Әкімшілік жауапкершілікке тартудың құқықтық негіздері, рәсімдері, сондай-ақ аталған санаттағы тұлғаларға қатысты әкімшілік жазаларды орындаудың ерекшеліктері талданған. Ерекше назар депортация, әкімшілік жолмен шығарып жіберу және мемлекеттің аумағында болу мерзімін шектеу мәселелеріне аударылған.

The article examines the peculiarities of applying administrative enforcement measures to foreign citizens and stateless persons in the Republic of Kazakhstan. It analyzes the legal grounds,

procedures for bringing such persons to administrative responsibility, and the specific features of executing administrative penalties with respect to these categories of individuals. Particular attention is given to issues of deportation, administrative expulsion, and restrictions on residence within the territory of the state.

В условиях активных миграционных процессов и глобализации вопрос привлечения иностранных граждан и лиц без гражданства к административной ответственности приобретает особую актуальность. Республика Казахстан, будучи участником международных договоров в сфере защиты прав человека и регулирования миграции, стремится сбалансировать интересы государства по обеспечению общественного порядка и соблюдению прав иностранных граждан.

Основным нормативным актом, регулирующим административную ответственность в Республике Казахстан, является Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях (КоАП РК). В соответствии со статьей 34 КоАП РК, иностранные граждане и лица без гражданства, совершившие административное правонарушение на территории Казахстана, несут ответственность на общих основаниях, если иное не предусмотрено законами или международными договорами [1].

Дополнительное регулирование содержится в:

- Законе РК «О правовом положении иностранных граждан в Республике Казахстан»;
- Законе РК «О миграции населения»;
- Международных договорах, ратифицированных Казахстаном (в частности, Конвенции 1954 года о статусе лиц без гражданства и Конвенции 1951 года о статусе беженцев).

Меры административного воздействия в отношении иностранных граждан и лиц без гражданства подразделяются на общие (предусмотренные для всех субъектов административных правонарушений) и специальные, применяемые исключительно к данным категориям.

К числу общих мер относятся:

- предупреждение (ст. 44 КоАП РК);
- административный штраф (ст. 45 КоАП РК);
- административный арест (ст. 48 КоАП РК);

Эти меры применяются на общих основаниях, однако с учётом статуса лица, не являющегося гражданином РК. Например, при наложении штрафа органы внутренних дел учитывают возможность исполнения наказания до выезда лица из страны.

К специальным мерам административного воздействия относятся:

- Административное выдворение за пределы Республики Казахстан (ст. 51 КоАП РК);
- Сокращение срока временного пребывания или аннулирование вида на жительство;
- Запрет на въезд в Республику Казахстан на определённый срок.

Административное выдворение является наиболее строгой мерой административного воздействия в отношении иностранцев. Оно заключается в

принудительном или контролируемом перемещении лица за пределы территории Казахстана [2].

Основаниями для выдворения могут быть:

- совершение административного правонарушения, грубо нарушающего общественный порядок;
- нарушение режима пребывания;
- неисполнение решения о выезде из страны в добровольном порядке.

Решение о выдворении принимается судом, а его исполнение возлагается на органы внутренних дел и пограничную службу. При этом закон предусматривает гарантии прав выдворяемых лиц: возможность обжалования судебного решения и временное приостановление его исполнения до рассмотрения жалобы.

Особенностью правового статуса лиц без гражданства является отсутствие государственной принадлежности, что осложняет реализацию ряда мер административного воздействия, особенно связанных с выдворением [3].

В соответствии с международными стандартами (Конвенция 1954 года), Казахстан обязуется не высылать лиц без гражданства в страну, где им угрожает опасность для жизни или свободы. В таких случаях применяются альтернативные меры - административный арест, контроль за местом пребывания, ограничение права на передвижение.

На практике при применении мер административного воздействия к иностранцам и лицам без гражданства возникают следующие проблемы:

- сложности с идентификацией личности и установлением гражданства;
- отсутствие дипломатических соглашений с отдельными странами для осуществления выдворения;
- перегрузка специализированных учреждений для временного содержания выдворяемых лиц [4].

В целях повышения эффективности правоприменения представляется целесообразным:

- Совершенствовать межведомственное взаимодействие между МВД, МИД и миграционной службой;
- Расширить международное сотрудничество в области реадмиссии;
- Усилить гарантии соблюдения прав человека при исполнении мер административного воздействия.

Применение мер административного воздействия к иностранным гражданам и лицам без гражданства в Республике Казахстан представляет собой сложный правовой институт, находящийся на стыке национального и международного права [5]. Эффективность таких мер зависит от соблюдения принципа законности, уважения прав личности и обеспечения национальной безопасности. Совершенствование правового регулирования и правоприменительной практики в данной сфере является важным направлением государственной миграционной политики.

Список использованной литературы

1. Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 05 июля 2014 года (15. 09. 2025 г. с изменениями и дополнениями)
2. Нурышева Т.С. Некоторые вопросы назначения и применения административных взысканий. // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан». 2022. № 4. С. 45–52.
3. Олейник В.И. Совершенствование законодательства о выдворении иностранцев и лиц без гражданства из Республики Казахстан. // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». 2022. № 3(107). С. 16–29.
4. Бектас А. Административно-правовое противодействие незаконной миграции: международный опыт и казахстанская практика. // Журнал «Современные проблемы права и государства». 2023. № 2. С. 74–83.
5. Турлыбекова А.С. Особенности привлечения к административной ответственности лиц без гражданства в Республике Казахстан. // Юридическая наука и практика. 2023. № 5. С. 33–41.

ӨОЖ 347.9

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ АЗАМАТТЫҚ СОТ ПРОЦЕССИНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

Байырбек Н.Н., Орақбай С.К., Мухтархан Д.Н., Абай А.Ж., Абдуллаев Б.Х.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сахарбекова А.Д.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В настоящее время цифровизация общества и динамичное развитие информационных технологий оказывают влияние и на правовую систему. Наиболее ярким проявлением этой тенденции является проникновение технологий искусственного интеллекта (ИИ) в сферу правосудия и гражданского судопроизводства. Применение искусственного интеллекта в области права направлено на повышение прозрачности, эффективности и объективности судебной системы. Реформы в этом направлении реализуются и в Казахстане. Государственная программа "Цифровой Казахстан" и концепция "электронного правосудия" легли в основу внедрения элементов ИИ в правовую систему.

Summary: Currently, the digitalization of society and the dynamic development of information technology are also affecting the legal system. The most striking manifestation of this trend is the penetration of artificial intelligence (AI) technologies into the field of justice and civil proceedings. The use of artificial intelligence in the field of law is aimed at increasing the transparency, efficiency and objectivity of the judicial system. Reforms in this direction are also being implemented in Kazakhstan. The state program "Digital Kazakhstan" and the concept of "electronic justice" formed the basis for the introduction of AI elements into the legal system.

Қазіргі таңда қоғамның цифрлануы мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы құқықтық жүйеге де өз ықпалын тигізуде. Сол үрдістің ең озық көрінісі – жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының сот төрелігі мен азаматтық сот ісін жүргізу саласына енуі.

Жасанды интеллекттің құқық саласында қолданылуы сот жүйесінің ашықтығын, тиімділігін және объективтілігін арттыруға бағытталған.

Бұл бағыттағы реформалар Қазақстанда да жүзеге асырылуда. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы мен «Электрондық сот төрелігі» тұжырымдамасы ЖИ элементтерін құқықтық жүйеге енгізудің негізін қалады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – жасанды интеллектті азаматтық сот процесінде қолданудың теориялық және құқықтық шектерін, қағидаттарын айқындау қажеттілігінде. Себебі ЖИ-дің шешім қабылдау процесіндегі рөлі артқан сайын, әділ сот пен адам құқықтарының сақталуы мәселесі өзекті бола түседі. Азаматтық сот процесіндегі жасанды интеллект ұғымы мен мәні Жасанды интеллект – адамның интеллектуалдық қызметін модельдейтін және логикалық, аналитикалық операцияларды дербес орындай алатын бағдарламалық жүйе. Ол сот процесінде адам еңбегін толық алмастырмаса да, шешім қабылдау мен талдауда көмекші құрал қызметін атқарады [1].

Азаматтық сот ісін жүргізу барысында ЖИ мынадай негізгі бағыттарда қолданылады:

- ақпараттық талдау және сараптама (іс материалдарын өңдеу, дәлелдерді жүйелеу, сот практикасын талдау);
- құжат айналымын автоматтандыру (талап арыздар мен сот актілерінің үлгілерін дайындау);
- болжам жасау (бұрынғы істер негізінде ықтимал шешім нұсқаларын есептеу);
- онлайн коммуникацияны жеңілдету (электрондық хабарлама, қашықтан тындау және медиация платформалары).

Мұндай жүйелердің негізгі мақсаты – процестің тиімділігін арттыру және адам факторынан туындайтын субъективтілікті азайту [2].

Жасанды интеллектті қолданудың теориялық және құқықтық негіздері ЖИ қолданудың теориялық негізі әділ сот қағидаттарымен және құқықтық мемлекет тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Азаматтық процесте шешім қабылдау құқығы тек судьяға тиесілі. Сондықтан ЖИ тек қосалқы көмекші ретінде қарастырылуы тиіс.

Біріншіден, ЖИ жүйелерінің әрекеті адам бақылауында болуы қажет. Бұл – халықаралық тәжірибеде «human in the loop» қағидаты деп аталады. Судья ЖИ ұсынған ақпаратты тек талдау құралы ретінде пайдалануы керек.

Екіншіден, ЖИ-дің қолданылуы конституциялық құқықтар мен дербес деректерді қорғау нормаларын бұзбауы тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясының 13-бабында әркімнің әділ сот талқылауына құқығы бекітілген. Демек, ЖИ-дің шешім қабылдау процесіндегі қатысуы бұл қағидатты бұзбауы керек.

Үшіншіден, ЖИ этикалық тұрғыдан бейтарап және әділ болуы тиіс. Жасанды интеллекттің алгоритмдері адамның этникалық, әлеуметтік немесе экономикалық белгілеріне қарай дискриминация жасамауы қажет. Сондықтан «түсіндірілетін жасанды интеллект» (explainable AI) қағидаты маңызды рөл атқарады [3].

Халықаралық тәжірибеде Еуропалық Одақтың Artificial Intelligence Act (2021) құжаты ЖИ қолданудың құқықтық шектерін белгілеп, тәуекел деңгейіне

қарай жүйелерді жіктейді. Қазақстанда да осы үлгіге ұқсас құқықтық реттеу механизмін қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр.

Жасанды интеллект азаматтық сот процесінің жаңа кезеңін бастайтын технологиялық серпіліс болып табылады. Ол сот ісін жүргізудің тиімділігін арттырып, құқықтық мемлекет қағидаттарын нығайта алады. Алайда, ЖИ-дің енгізілуі құқықтық жауапкершілік, этика және адам құқықтарын қорғау тұрғысынан мұқият реттелуі тиіс. Сондықтан Қазақстан үшін басты міндет – ЖИ мен адам интеллектінің үйлесімді әрекеттесуін қамтамасыз ететін теңгерімді құқықтық модель құру. Қазақстан жағдайындағы жасанды интеллектіні азаматтық сот процесіне енгізудің болашағы мен ұсыныстар

Қазақстан Республикасында сот төрелігін цифрландыру бағытындағы соңғы реформалар жасанды интеллектіні құқық саласына кезең-кезеңмен енгізу үшін қолайлы негіз қалыптастырды. «Электрондық сот төрелігі» жүйесі (e-Sudy.kz), «Төрелік портал», сондай-ақ «Сот кабинеті» сияқты платформалар сот ісін жүргізудің негізгі кезеңдерін автоматтандыруға мүмкіндік беріп отыр. Дегенмен, бұл жүйелердің көпшілігі әзірге тек құжат айналымын және электрондық хабарламаларды өңдеу функцияларымен шектеледі.

Азаматтық процесте ЖИ технологияларын кеңінен енгізу үшін төмендегі жеті стратегиялық бағытты ұсынуға болады:

1. Сот шешімдерінің деректер базасын интеллектуалдық талдау жүйесін құру.
2. «Сот көмекшісі» атты интеллектуалды модульді енгізу.
3. Медиация мен татуласу рәсімдерін автоматтандыру.
4. ЖИ этикасы мен құқықтық жауапкершілік жөніндегі нормативтік акт қабылдау.
5. Алгоритмдердің ашықтығын қамтамасыз ету.
6. Құқық саласындағы кадрларды даярлау.
7. Азаматтардың құқықтық мәдениетін көтеру [4].

Осы бағыттарды жүзеге асыру Қазақстандағы сот реформасын жаңа сапалық деңгейге көтеріп, азаматтық істердің әділ және жылдам шешілуіне жол ашады.

Жасанды интеллектіні азаматтық сот процесінде қолдану – тек технологиялық жетістік емес, сонымен қатар құқықтық мәдениеттің дамуының көрсеткіші. Бұл процестің табысты болуы үшін адам мен технологияның өзара жауапкершілігі мен теңгерімді қатынасы қамтамасыз етілуі тиіс. ЖИ сот төрелігінің көмекшісі ретінде әділдікке, ашықтыққа және құқық үстемдігіне қызмет еткен жағдайда ғана қоғам сеніміне ие болады. Сондықтан алдағы кезеңде ЖИ-дің құқықтық реттелуін жетілдіру, ұлттық құқықтық жүйеде оны бейімдеу және адам құқықтарын қорғау механизмдерімен үйлестіру – ғылыми және практикалық тұрғыдан басым міндет болып қала береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2023.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. – Астана, 2022.

3. Artificial Intelligence Act (EU), 2021.

4. Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.

ӨОЖ 349.6:504.062:004

КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ МЕН ТАБИҒАТТЫ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ТУРАЛЫ ЗАНДАРДЫ БҰЗУ САЛДАРЫНАН КЕЛТІРІЛГЕН МАТЕРИАЛДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ.
Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
(доцент)
Озенбаева А.Т.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В данной работе рассматриваются правовые основы возмещения материального ущерба, причинённого в результате нарушения законодательства Республики Казахстан в сфере информационного обеспечения охраны окружающей среды и рационального природопользования. Подчёркивается, что предоставление достоверной, своевременной и открытой экологической информации — это не только техническая задача, но и элемент правовой и гражданской ответственности. Нарушения в данной сфере могут привести к значительному материальному ущербу для государства, граждан и окружающей среды. В статье анализируются нормы Экологического кодекса, Закона «О доступе к информации» и международные обязательства Казахстана, включая Орхусскую конвенцию. Также рассматриваются механизмы правовой защиты и примеры судебной практики по вопросам экологического ущерба, вызванного искажением или сокрытием экологической информации.

Summary: This paper explores the legal foundations for compensating material damage caused by violations of environmental protection and rational natural resource use legislation in the Republic of Kazakhstan, specifically in the area of informational support. It emphasizes that the provision of accurate, timely, and accessible environmental information is not merely a technical task, but a component of both legal and civic responsibility. Violations in this area can result in significant material damage to the state, individuals, and the environment. The article analyzes relevant provisions of the Environmental Code, the Law "On Access to Information," and Kazakhstan's international commitments, including the Aarhus Convention. It also examines legal protection mechanisms and judicial practices related to environmental damage caused by the distortion or concealment of ecological information.

Қазіргі таңда экологиялық қауіпсіздік пен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану — Қазақстан Республикасы үшін стратегиялық маңызы бар мәселелердің бірі. Қоршаған ортаны қорғауға бағытталған заңнаманың басты мақсаты – табиғат байлықтарын сақтау, экологиялық теңгерімді қамтамасыз ету және болашақ ұрпаққа қауіпсіз өмір сүру ортасын қалдыру [1]. Осыған байланысты, қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңдарды бұзу және ақпараттық жүйелерді дұрыс пайдаланбау — елдің экологиялық және экономикалық тұрақтылығына тікелей қауіп төндіреді.

Қоршаған ортаны қорғау саласында шешімдер қабылдау үшін сенімді, дәл және өзекті ақпараттың маңызы зор. Осы мақсатта Қазақстанда түрлі

мемлекеттік органдар мен мекемелер экологиялық мониторинг жүйелерін, геоақпараттық технологияларды және ақпараттық платформаларды дамытып келеді. «Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу туралы» және «Экологиялық кодекс» секілді заңдарда азаматтардың экологиялық ақпаратқа қол жеткізу құқығы бекітілген.

Алайда, ақпараттық жүйелердегі бұрмаланған немесе жасырын ақпарат, сонымен қатар экологиялық деректерді уақтылы жарияламау қоршаған ортаға елеулі залал келтіруі мүмкін [2]. Бұл өз кезегінде экожүйелердің бұзылуына, адам денсаулығына зиян келуіне, экономикалық шығындардың артуына алып келеді.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес, экологиялық заңдарды, оның ішінде ақпараттық қамтамасыз етуге қатысты талаптарды бұзу әкімшілік, азаматтық-құқықтық және кей жағдайларда қылмыстық жауапкершілікке әкеледі. Экологиялық кодексте және «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» кодексте қоршаған ортаға зиян келтірудің түрлі формаларына, соның ішінде:

- экологиялық мониторинг деректерін жасыру немесе бұрмалау;
- табиғи ресурстардың нақты пайдаланылуы туралы жалған ақпарат ұсыну;
- экологиялық апаттар жөнінде дер кезінде ескерту жасамау;
- сияқты бұзушылықтарға қатысты нақты жауапкершілік көзделген.

Материалдық зиян — бұл заңсыз әрекет салдарынан азаматтарға, мемлекетке немесе заңды тұлғаларға келтірілген нақты экономикалық шығын. Қоршаған ортаны қорғау заңнамасы бұзылған жағдайда, зиянның орнын толтыру экологиялық және азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

Сонымен қатар, ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес, материалдық зиян келтіруші тұлға жәбірленуші тарапқа келтірілген шығынды толық көлемде өтеуі тиіс.

Ақпараттық заңнаманы бұзу мен зиян арасындағы байланыс

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етпей, табиғи ресурстар туралы жалған немесе толық емес деректер негізінде шешім қабылдау – экологиялық апатқа апаруы мүмкін [3]. Мысалы, өндіріс орындарының шығарындылары туралы нақты деректерді жасыру — ауаның немесе судың ластануына әкеліп, нәтижесінде ауыл шаруашылығына зиян келуі, халықтың денсаулығына қауіп төнуі ықтимал. Мұндай жағдайларда кінәлі тұлғалар (жеке немесе заңды) тек экологиялық емес, материалдық және моральдық зиян үшін де жауап береді.

Құқықтық тетіктер және сот тәжірибесі

Соңғы жылдары Қазақстанда экологиялық даулар бойынша сот практикасы кеңейіп келеді. Соттар келтірілген залалдың мөлшерін анықтау үшін экологиялық сараптамаларды, ғылыми зерттеулерді негізге алады. Сонымен қатар, мемлекеттің экологиялық бақылау органдары – Экология және табиғи ресурстар министрлігі, санитарлық-эпидемиологиялық бақылау департаменттері және басқа да мекемелер осы бағыттағы құқықтық процестерге қатысады.

ҚР Конституциясының 38-бабына сәйкес, әрбір азамат табиғатты қорғауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті. Бұл қағида жеке және заңды тұлғалардың жауапкершілігін бекітіп қана қоймай, азаматтық құқық жүйесінде экологиялық әділеттілікті орнатудың негізін қалайды.

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты ұтымды пайдалануды ақпараттық қамтамасыз ету – тек техникалық немесе әкімшілік міндет емес, ол – құқықтық және азаматтық жауапкершілік [4]. Ақпараттық заңнамаларды бұзу салдарынан келтірілген материалдық зиян – қоғам мен мемлекетке елеулі залал келтіруі мүмкін. Сондықтан ақпараттың ашықтығы, сенімділігі және уақытылы берілуі – экологиялық қауіпсіздіктің маңызды элементі ретінде қарастырылады. Құқықтық механизмдер мен мемлекеттік бақылау жүйесі осындай зиянды болдырмауға және келтірілген шығынды толық өтеуге бағытталған.

Қоршаған ортаны қорғау саласында тиімді шешімдер қабылдау сенімді, дәл әрі уақытылы ұсынылған ақпаратқа тікелей байланысты. Қазақстан Республикасында бұл қажеттілікке жауап ретінде мемлекеттік деңгейде экологиялық мониторинг жүйелері, геоақпараттық технологиялар мен ақпараттық платформалар дамытылып келеді [5]. Бұл жүйелер ластану деңгейін, ауа мен су сапасын, топырақтың күйін және биологиялық әртүрліліктің жағдайын бақылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, "ҚР Экологиялық кодексі" мен "Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу туралы" заң азаматтар мен ұйымдарға экологиялық ақпаратты еркін алуға, оны талдауға және таратуға құқық береді. Бұл нормалар Орхус конвенциясының талаптарына сәйкес қабылданып, қоғамның шешім қабылдау процестеріне белсенді қатысуына жол ашады. Алайда, ақпараттың сапасыз немесе жасырын түрде берілуі экологиялық құқықтардың бұзылуына, ал оның салдары ретінде материалдық зиян мен экологиялық апаттарға алып келуі мүмкін. Сондықтан экологиялық ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігі – табиғатты қорғаудың маңызды кепілі саналады.

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты ұтымды пайдалануды ақпараттық қамтамасыз ету тек техникалық немесе әкімшілік сипаттағы шаралармен шектелмейді. Бұл – құқықтық, әлеуметтік және азаматтық жауапкершіліктің тұтас жүйесі. Қоршаған ортаға байланысты ақпараттар – халықтың денсаулығына, экономикалық белсенділікке, табиғи ресурстардың ұзақ мерзімді сақталуына әсер ететін стратегиялық маңызы бар мәліметтер. Сондықтан мұндай ақпараттарды уақтылы, сенімді әрі ашық түрде ұсыну – заңмен бекітілген міндет.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, "Ақпаратқа қол жеткізу туралы", "Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу туралы" заңдарында қоршаған орта туралы ақпараттың ашықтығы мен оған қол жеткізу қағидалары нақты көрсетілген. Бұл заңнамалық негіздер Орхус конвенциясының (1998 ж.) талаптарына сай қабылданған. Аталған халықаралық келісімнің қатысушысы бола отырып, Қазақстан өз азаматтарына экологиялық шешімдерге қатысу және

ақпаратқа қол жеткізу құқығын қамтамасыз ету міндетін алған. Осы арқылы ел экологиялық демократия қағидаттарын ұстануға талпынуда.

Экологиялық ақпараттың уақытында берілмеуі немесе бұрмалануы – тек формалды қателік емес, ол өзімен бірге салмақты құқықтық және материалдық салдар алып келеді. Мысалы, өндірістік кәсіпорындардың шығарындылары, радиоактивті қалдықтардың қозғалысы, судың немесе ауаның ластану деңгейі туралы шынайы ақпараттың жасыруы – халық денсаулығына тікелей қауіп төндіреді, табиғи жүйелердің бұзылуына алып келеді, аграрлық өнімнің сапасына кері әсер етеді. Бұл өз кезегінде мемлекетке және азаматтарға материалдық зиян келтіреді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 2007 жылғы 9 қаңтардағы № 212-І ҚР Заңы.
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ.
3. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ақпаратқа қол жеткізу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заңы. 2015 жылғы 16 қарашадағы № 404-V ҚРЗ.
4. Қазақстан Республикасының Заңы «Ақпаратқа қол жеткізу туралы». 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ.
5. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Мемлекеттік экологиялық ақпарат қорын жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қаулысы. 2016 жылғы 13 қазандағы № 589.

ӨОЖ 340.12:001.8(574)

ҚОҒАМДЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ҒЫЛЫМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ОРНЫ

Балтабай А.Б., Бөрібай Ә.М., Сәдуақас Е.А., Әжібек Д.Н., Сәтілхан Е.Қ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сахарбекова А.Д.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: С развитием общества возникают различные социальные явления. Взаимодействие людей, порядок в обществе, социальные отношения – все это относится к предмету изучения социальных наук. С этой точки зрения теория государства и права занимает особое место в изучении общественных явлений.

Summary: With the development of society, various social phenomena arise. The interaction of people, the order in society, social relations – all this belongs to the subject of the study of social sciences. From this point of view, the theory of state and law occupies a special place in the study of social phenomena.

Қоғамның дамуымен байланысты әртүрлі әлеуметтік құбылыстар пайда болады. Адамдардың өзара әрекеті, қоғамдағы тәртіп, әлеуметтік қатынастар – бұл бәрі әлеуметтік ғылымдардың зерттеу нысанына жатады. Осы тұрғыдан қарағанда, мемлекет және құқық теориясы қоғамдық құбылыстарды зерттеуде ерекше орын алады. Мысалы, қазіргі кезде әлеуметтік желілердің құқықтық нормаларға әсері, мемлекеттік бағдарламалар мен жаңа заңдардың азаматтарға

ықпалы – мемлекет және құқық теориясының зерттеу объектісі болып табылады. Мақаланың мақсаты – қоғамдағы әлеуметтік құбылыстар мен заңдылықтарды зерттеу жүйесінде мемлекет және құқық теориясының рөлін көрсету, оның ғылыми әдістерін, теориялық және практикалық мәнін ашып көрсету. Ғылым қоғамдағы әртүрлі құбылыстар мен процесстерді жүйелі, әдіснамалық тұрғыдан зерттейді. Қоғамдық құбылыстар әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық және мәдени салаларға бөлінеді. Оларды зерттеу үшін әр түрлі ғылым салалары қолданылады [1]:

Әлеуметтік ғылымдар – қоғамдағы әлеуметтік құрылымдар мен қатынастарды зерттейді (социология, саяси ғылым). Мысалы, жастар арасындағы құқықтық сана деңгейін зерттеу.

Экономикалық ғылымдар – өндіріс, айырбас, тұтыну сияқты экономикалық қатынастарды қарастырады. Мысалы, дағдарыс кезінде мемлекеттік реттеудің рөлі [2].

Құқықтық ғылымдар – құқық нормалары мен мемлекеттік институттарды зерттейді. Мысалы, жаңа заңдардың қоғамдағы әсерін талдау.

Қоғамдық құбылыстардың күрделілігі оларды тек бір ғылым арқылы толық зерттеуге мүмкіндік бермейді. Осы тұрғыдан мемлекет және құқық теориясы әлеуметтік ғылымдар жүйесінде синтездік рөл атқарады, өйткені ол құқықтық, саяси және әлеуметтік аспектілерді біріктіреді. Мемлекет және құқық теориясы – құқықтық құбылыстарды, мемлекеттік құрылымды және әлеуметтік нормаларды зерттейтін ғылыми пән. Ол мына бағыттар бойынша қоғамдағы құбылыстарды талдайды:

- Мемлекеттің пайда болу себептері мен функциялары – мемлекеттің әлеуметтік және саяси құрылымдағы рөлі. Мысалы, заң шығару процесінің әлеуметтік тұрақтылыққа әсері.

- Құқықтық нормалардың табиғаты мен функциясы – құқықтық нормалар қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз етеді.

- Құқықтық мәдениет пен құқықтық сана – қоғамдағы заңға деген қатынас. Мысалы, құқықтық сауаттылықты арттыру арқылы заң бұзушылықты төмендету.

- Құқықтық жүйенің құрылымы – заңдардың өзара байланысы, құқықтық институттардың жұмысы [3].

Мемлекет және құқық теориясы дербес пән ретінде қоғамдағы құбылыстарды жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. Бұл ғылым тек теориялық емес, сонымен қатар қолданбалы сипатқа ие, себебі оның нәтижелері құқықтық саясатты, мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіруге бағытталған.

Қоғамдық құбылыстарды зерттеуде мемлекет және құқық теориясы әр түрлі әдістерді қолданады:

- Тарихи әдіс – құқықтық және мемлекеттік институттардың тарихи дамуын зерттейді. Мысалы, конституциялық өзгерістердің әлеуметтік әсері.

- Салыстырмалы әдіс – әртүрлі мемлекеттер мен құқық жүйелерін салыстыру арқылы заңдылықтарды анықтайды. Мысалы, Қазақстан мен көрші елдердің азаматтық құқықтық жүйесін салыстыру.

- Философиялық әдіс – құқық пен мемлекеттің мәнін, этикалық және моральдық аспектілерін талдайды.

- Құқықтық логика және жүйелілік әдістері – заң нормалары мен құқықтық институттарды логикалық тұрғыдан талдау.

Бұл әдістер теориялық зерттеулер мен практикалық қолдану үшін негіз болады, өйткені құқықтық тәжірибе мен заң шығарушы қызметтің ғылыми тұжырымдары бір-бірімен үйлеседі. Мемлекет және құқық теориясы қоғамдағы құбылыстарды түсіну үшін маңызды, себебі ол:

- Құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді – заңдарды зерттеу және түсіндіру арқылы қоғамда тұрақтылық қалыптасады.

- Құқықтық сана қалыптастырады – азаматтардың құқықтық мәдениетін арттырады. Мысалы, құқықтық білім беру бағдарламаларының әсері.

- Мемлекеттік басқаруға ықпал етеді – теориялық зерттеулер мемлекеттік саясатты жетілдіруге мүмкіндік береді [4].

- Әлеуметтік өзгерістерді болжауға мүмкіндік береді – құқықтық және саяси нормалар арқылы қоғамдағы даму тенденцияларын түсінуге болады.

Мемлекет және құқық теориясы басқа әлеуметтік ғылымдармен тығыз байланыста жұмыс істейді. Мысалы, саяси ғылым мемлекет құрылымы мен биліктің таралуын зерттесе, социология құқықтық нормалардың қоғамдағы әсерін талдайды.

Қорытындылай келе, мемлекет және құқық теориясы қоғамдық құбылыстарды зерттеудегі ғылым жүйесінде маңызды рөл атқарады. Ол құқықтық нормаларды, мемлекеттік институттарды және қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды ғылыми тұрғыдан талдау мүмкіндігін береді [5].

Мемлекет және құқық теориясының қоғамдағы орны – құқықтық тәртіпті сақтау, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру. Осы тұрғыдан бұл ғылым қоғамдық даму процесінде орталық орын алады және басқа әлеуметтік ғылымдармен үйлесімді зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Әбішев, Т.Қ., Мемлекет және құқық теориясы. Алматы, 2019.
2. Сыздықова, Г.М., Құқықтық жүйелердің теориялық негіздері. Астана, 2020.
3. Қалиев, Р.А., Құқық және қоғам: теориялық аспектілер. Алматы, 2018.
4. Хан, Д.Ж., Құқықтық философия. Астана, 2021.
5. Панов, В.А., Теория государства и права. Москва, 2017.

УДК- 342.5

ПРОБЛЕМА ЛЕГИТИМНОСТИ ВЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ПРАВА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Бармаков Т.М., Деханов И., Муидинова А.И., Джафаров К.И., Есенаманова Э.
Научный руководитель магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада биліктің заңдылығы мәселесі құқық теориясы тұрғысынан қарастырылып, Қазақстан мен шетел елдерінің тәжірибелері салыстырмалы талдау

негізінде зерттеледі. Зерттеу барысында Гоббс, Локк, Вебер және Кельзен сияқты классикалық құқықтық ойшылдардың тұжырымдарына сүйене отырып, биліктің заңдылығы мен легитимділігінің өзара байланысы айқындалады. Сонымен қатар, қазіргі Қазақстан Республикасындағы биліктің заңдылығын қамтамасыз етудегі конституциялық және саяси тетіктердің тиімділігіне баға беріледі.

Summary: The article explores the issue of the legitimacy of power within the context of legal theory, using a comparative analysis between Kazakhstan and foreign countries. Drawing on the works of Hobbes, Locke, Weber, and Kelsen, the study defines the relationship between legality and legitimacy. The article also evaluates the effectiveness of constitutional and political mechanisms in ensuring the legality of power in modern Kazakhstan.

Легитимность — это признание правомерности власти и ее решений широкими слоями общества. Это подтверждение того, что институты власти действуют справедливо, а принимаемые ими решения воспринимаются как законные и обязательные к исполнению. Легитимность является важной характеристикой, отражающей общественную поддержку и доверие к правящему режиму

Легитимность власти – одно из наиболее актуальных и сложных понятий в теории права и политической философии. Этот вопрос составляет основу взаимного доверия между государством и обществом, стабильности властных структур и правопорядка.

Немецкий социолог Макс Вебер разделил легитимность власти на три типа: традиционную, харизматическую и юридическую (рациональную) власть. По его мнению, "если исполнение распоряжений власти основано на вере и признании, то это легитимная власть". Отсюда выясняется, что легитимность власти зависит не только от правовых норм, но и от нравственного и социального восприятия общества.

В Конституции Республики Казахстан истоки власти определены как народ (ст. 1, п. 1), что отражает демократический принцип как главный критерий легитимности. Однако, помимо юридического закрепления, от политической культуры и правосознания общества также зависит подлинное признание и достоверность власти.

Теоретические основы легитимности власти

Одним из первых вопрос легитимности и легитимности власти рассматривал английский философ Джон Локк. В своей работе "правительство о двух трактатах" он писал: "Власть может быть законной только с согласия народа, а власть, полученная насилием, никогда не будет законной".

Согласно Виталию Ковальчуку – "Легитимность включает в себя три основных элемента: справедливость, законность и целесообразность... Легитимность является одним из фундаментальных свойств государственной власти в демократическом государстве, в котором действует верховенство закона, что проявляется в признании гражданами... порядка конституции и функционирования действующего правительства как справедливого, законного и целесообразного"[1].

Эта точка зрения определяет общественное согласие и правовую основу как главный критерий легитимности.

С другой стороны, Томас Гоббс связал легитимность власти с ее силой и способностью наводить порядок. В своей работе "Левиафан" он писал: "Там, где нет закона и порядка, нет и справедливости, поэтому подчинение власти является предпосылкой мирной жизни".

В продолжение мыслей Гоббса можно найти и у современных авторов таких как Николаос Николакакис который упомянул что в контексте политической коммуникации легитимная политическая власть позволяет политической коммуникации функционировать эффективно, поскольку сообщения, исходящие от власти, легче понимаются и усваиваются сообществом [2].

В этом смысле Гоббс интерпретирует власть как абсолютную силу, а Локк интерпретирует ее как продукт правового соглашения.

Ганс Кельзен, представитель правового позитивизма, проанализировал этот вопрос через систему норм права. Он в своей «теории чистого права» он писал: "Государственная власть считается законной только в том случае, если она регулируется нормами права и иерархия этих норм не нарушена"

Так же наряду с многими теориями «антипозитивизма» в последние годы, есть авторы что склонны к позитивизму и его правильности, к примеру Хавьер Гальего пишет "Сохранение крайне несправедливых законов не является аргументом против позитивизма, а призывом к уточнению нашего понимания законности как морального и институционального факта» [3].

Таким образом, по утверждению Кельзена, легитимность власти определяется ее соответствием правовой иерархии и нормативному порядку.

Современная теория права считает недостаточным ограничивать законность власти только системой правовых норм. Юрген Хабермас, немецкий философ и социолог права, переосмысливает это понятие с помощью концепции коммуникативной рациональности. По его мнению, "Легитимность власти должна основываться на открытой коммуникации и общественном согласии между гражданами, поскольку законность — это не просто формальная норма, а результат социального диалога" [4],

В этом смысле институты власти в современном Казахстане должны обеспечивать легитимность не только через Конституцию, но и через *расширение общественного участия и гражданского диалога*.

Концепция Хабермаса особенно актуальна для казахстанского общества сегодня, так как укрепление взаимного доверия между властью и обществом на современном этапе развития государства является главным условием политической стабильности.

Конституционные основы легитимности власти в Казахстане

Конституция Республики Казахстан 1995 года является основной правовой базой обеспечения законности власти. Конституция определяет государство как «правовое и демократическое государство» (статья 1, пункт 1). Данный принцип подразумевает конституционную гарантию обеспечения верховенства права и баланса ветвей власти.

Основные механизмы легитимности власти: Конституционный контроль (через институт Конституционного суда); Прозрачность законодательной деятельности парламента; Независимость судебной власти и справедливое правосудие; Право граждан формировать власть посредством выборов; Общественный контроль за деятельностью государственных органов.

Однако в условиях Казахстана легитимность власти определяется не только формальными правовыми нормами, но и уровнем общественного доверия. В этом контексте большую роль играют развитие демократической культуры, правовая грамотность граждан и открытость институтов власти.

Казахстанские ученые, рассматривая легитимность власти в национальном контексте, отмечают, что это понятие тесно связано с историческими, политическими и культурными особенностями. Например, профессор С. С. Сартаев пишет: "Гармония между правом и властью-главное условие законности. Если власть отходит от права, то в обществе теряется доверие к закону" [5].

В то же время академик С.З. Зиманов в своих работах анализирует проблему легитимности власти в Казахстане с точки зрения преемственности между традиционными институтами власти и современной государственной структурой. По его мнению, "Традиционная казахская власть-особый пример легитимной власти, потому что она основана на праве и справедливости, на вере народа" [6]. Таким образом, казахстанская научная школа рассматривает легитимность власти не только в связи с существующей системой правовых норм, но и в связи с *национальным правосознанием и историческими традициями*.

Сравнительный анализ с зарубежным опытом

1. Модель Германии

В Федеративной Республике Германия принцип легитимности власти закреплен в основном законе (Grundgesetz). В этой стране легитимность обеспечивается не только законом, но и общественным консенсусом и исторической ответственностью. Например, Конституционный суд оценивает не только правосубъектность актов правительства, но и их влияние на права человека.

Опыт Германии показывает эффективные механизмы обеспечения легитимности власти:

- Сила института конституционного контроля;
- Независимость судебной власти;
- Активность гражданского общества и СМИ;
- Профессионализм и открытость государственной службы.

Немецкий юрист Карл Шмитт так описал легитимность власти: "Легитимность это проявление жизнеспособности норм права и ответственности власти перед обществом».

2. Опыт Франции

Во Франции легитимность власти опирается на принцип Республики и правовой рационализм. Структура власти строго контролируется

Конституционным советом. Право граждан на протест и обращение в суд является главным механизмом поддержки легитимности власти.

Основные особенности легитимности власти в современной Франции:

Президентско-парламентская система-поддерживает легитимность посредством принципа взаимного сдерживания и равновесия ветвей власти;

Конституционный совет проверяет конституционность законов и предотвращает незаконные действия властей;

Общественное мнение и Гражданский контроль являются важными факторами, повышающими легитимность власти.

Французская школа права рассматривает легитимность власти не только в юридической форме, но и с точки зрения правовой культуры и политической ответственности.

Как сказал франко-швейцарский философ Жан-Жак Руссо: "Народ свободен только тогда, когда он сам принимает законы".

Этот принцип остается философской основой современной демократической легитимности Франции.

3. Модель США

В США легитимность власти основана на принципе конституционной демократии. Конституция 1787 года и Билл О правах 1791 года сформировали модель правового регулирования отношений между властью и гражданином.

Особенностью правовой системы США является прецедентное право и политическая роль Верховного Суда. Например, в деле Марбери против Мэдисона (1803 г.) Верховный суд впервые утвердил право проверять конституционность закона. Это решение стало краеугольным камнем обеспечения легитимности власти посредством судебного контроля.

Важные особенности опыта США:

Верховенство права – (Rule of Law) - ни одно лицо или учреждение не выше закона;

Местное самоуправление-расширяет возможности граждан участвовать во власти;

Активность СМИ и гражданских организаций укрепляет легитимность власти через общественное доверие;

Приоритет личных прав и свобод является ограничивающим критерием любого действия властей.

Важными шагами, направленными на усиление легитимности власти, являются проводимые в последние годы в Казахстане конституционные реформы, изменения в Избирательный кодекс, баланс полномочий между Сенатом и Мажилисом, а также реорганизация Конституционного суда.

Как отметил Президент Касым-Жомарт Токаев, "Верховенство закона и справедливость-основа нового Казахстана" [7].

Этот стратегический вывод показывает, что легитимность власти измеряется не только законодательным и исполнительным качеством, но и соответствием граждан чувству справедливости.

В заключение, легитимность власти-ядро правового государства, главный принцип, обеспечивающий стабильность общества и государства. Хотя легитимность власти в условиях Казахстана закреплена на правовой основе, ее фактическое осуществление зависит от развития гражданской активности, открытости власти и правовой культуры. Сочетая идею Гоббса о приоритете порядка и безопасности и формулировку власти Локка, основанную на народном согласии, Казахстан стремится найти баланс легитимности власти и доверия общества как правового государства. В перспективе главным направлением обеспечения легитимности власти станет осуществление правовых реформ через демократический контроль и общественное участие. В этом направлении Казахстан, опираясь на мировой демократический опыт, гармонизирует национальные правовые традиции и глобальные стандарты законности.

Список использованной литературы

1. Kovalchuk, Vitalii. "Legitimacy of power as a legal phenomenon and its manifestations in the conditions of democratic transformation." *Law*. Vol. 7, No. 28 (2020): 272-281. DOI:10.23939/law2020.28.272.
2. Nikolakakis, Nikolaos. "Legitimacy, power, and authority: a Weberian perspective." *Sociedade e Estado* 39(1) (2024). DOI:10.1590/s0102-6992-20243901e49343.
3. Gallego, Javier. "Legal Positivism's Internal Morality." *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 43, Issue 2, Summer 2023, pp. 456–474. DOI:10.1093/ojls/gqac030.
4. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. MIT Press, 1996.
5. Сартаев С.С. Құқық теориясының негіздері. Алматы: Жеті Жарғы, 2001.
6. Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – құқықтық мәдениет феномені. Алматы, 2008.
7. Токаев К. К. Новый Казахстан: путь обновления и модернизации (Послание Президента, 2023 г.).

УДК 343.23

ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И НАКАЗАНИЯ

Батиркулов Д.Т., Шкурлиев О.М., Сатымкулова Н.С., Аккулова А.С., Чучуладзе Л.А.

Научный руководитель: к.ю.н., старший преподаватель Имашев Б.Е.

Университет «Мирас», г.Шымкент., Казахстан

Түйін: Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату институты – қылмыстық құқықтағы гуманизм мен әділеттіліктің көрінісі болып табылады. Бұл институттың негізгі мақсаты – қоғам үшін қауіптілігі жойылған, өз әрекетіне өкінген және түзелу жолына түскен тұлғаларды заңды жазалаудан босату арқылы тәрбиелік әсерге қол жеткізу.

Қорытындылай келе, қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату институты қоғам мен мемлекеттің арасындағы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып табылады.

Summary: The institution of exemption from criminal liability and punishment is the embodiment of humanism and justice in criminal law. The main goal of this institution is to achieve an educational effect by freeing from legal punishment persons who have lost their danger to society, repented of their actions and embarked on the path of Correction.

In conclusion, it should be noted that the institution of exemption from criminal liability and punishment is the most important mechanism for ensuring social justice between society and the state.

В соответствии с Уголовным кодексом в качестве оснований для освобождения лица от уголовной ответственности рассматриваются акты примирения, активного раскаяния, истечения срока давности и амнистии или помилования. А освобождение от наказания осуществляется по приговору суда в связи с исправлением, болезнью или другими предусмотренными законом обстоятельствами лица при отбывании наказания [1].

Эти меры определяют направление гуманизации в уголовной политике государства и направлены на соблюдение прав и законности личности.

Одним из важнейших институтов в системе уголовного права является институт освобождения от уголовной ответственности и наказания. Этот институт, как проявление гуманизирующей политики государства, позволяет освобождать от наказания лиц с низкой общественной опасностью, стремящихся к исправлению или виновных в исключительных случаях. Такие меры направлены на уважение прав и свобод человека, обеспечение справедливости и повышение воспитательного воздействия уголовного права.

Освобождение от уголовной ответственности – это когда лицо не подлежит уголовному наказанию за совершенное преступление. Данная мера осуществляется путем возмещения, раскаяния или наличия иных правовых оснований вреда, причиненного обществу действиями лица, совершившего преступление.

Статьями 65-70 Уголовного кодекса Республики Казахстан (УК РК) предусмотрены следующие виды освобождения от уголовной ответственности:

Освобождение в связи с активным раскаянием (ст. 65);

Освобождение в связи с примирением (статья 66);

Освобождение в связи с истечением срока давности (ст. 69);

Освобождение на основании актов амнистии и помилования.

В этих случаях лицо признает свою вину и демонстрирует готовность исправить свои действия, причинившие вред обществу.

Освобождение от наказания осуществляется в случаях, когда после вступления приговора суда в законную силу отпадает необходимость наложения наказания. В статьях 71-76 УК РК указаны следующие основания освобождения от наказания [2]:

Условно-досрочное освобождение;

Освобождение от болезни;

Замена неотбытой части наказания легким видом наказания;

Освобождение на основании акта амнистии и помилования.

Эти меры применяются при условии, что осужденный исправлен или дальнейшее отбывание наказания нецелесообразно.

Институт освобождения от уголовной ответственности и наказания носит не только правовой, но и социальный характер. Она является эффективным инструментом реализации политики гуманизации со стороны государства.

Такие меры [3]:

обеспечивает справедливость в обществе;

допускает ресоциализацию преступника;

уменьшает количество людей в тюремной системе;

повышает доверие между государством и гражданином.

Кроме того, эффективное использование этого института напрямую зависит от профессиональной справедливости и ответственности судов и правоохранительных органов.

Институт освобождения от уголовной ответственности и наказания – важный правовой механизм, основанный на гуманистических принципах правового государства. Он направлен на гуманизацию уголовной политики, защиту прав граждан и укрепление справедливости в обществе.

В настоящее время необходимо продолжить работу по совершенствованию сферы применения этого института, унификации правоприменительной практики и гуманизации уголовной политики. Это, в свою очередь, укрепляет курс развития Республики Казахстан как правового государства [4].

Институт освобождения от уголовной ответственности и наказания является важным элементом уголовного права, отражающим принципы гуманизма, справедливости и индивидуализации уголовной ответственности. Его сущность заключается в том, что государство в определённых случаях может отказаться от применения уголовно-правовых мер к лицу, совершившему преступление, если цели наказания могут быть достигнуты иными средствами.

Освобождение от уголовной ответственности – это отказ государства от привлечения лица к уголовной ответственности при наличии предусмотренных законом оснований. Данное решение принимается только компетентными органами и означает, что лицо признаётся виновным, но не подвергается уголовному наказанию. Институт освобождения от уголовной ответственности и наказания является важным элементом гуманизации уголовного законодательства. Он способствует достижению целей уголовного права не только посредством наказания, но и через применение мер воспитательного характера [5].

Для эффективного функционирования этого института необходимо строгое соблюдение принципов законности, справедливости и индивидуального подхода к каждому делу. В конечном итоге, освобождение от уголовной ответственности и наказания направлено на укрепление правопорядка и обеспечение социальной справедливости в обществе.

Список использованной литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.09.2025 г.)

2. Сапаргалиев Г. С., Ибраева А. С. *Теория государства и права*. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.

3. Баймаханов М. Т. *Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть.* – Алматы, 2021.
4. Наумов А. В. *Российское уголовное право. Общая часть.* – Москва, 2019.
5. Дулатбеков Н. О. *Основы уголовного права.* – Астана, 2022.

ОӘЖ: 340.5

ТӘУКЕ ХАННЫҢ «ЖЕТІ ЖАРҒЫСЫ» МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Батырхан Ө.М., Умитали Н.Ғ., Әлімжан Б.С., Бекенов Ш.М., Мұқтар Б.Е.

Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының докторы, профессор

Қосанбаев Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье проводится сравнительный анализ «Жеты жаргы» хана Тауке и современной Конституции Республики Казахстан. Рассмотрены исторические основы, структура и содержание обеих правовых систем, а также их роль в регулировании общественных отношений. В ходе исследования выявлены сходства и различия между ними, показано влияние «Жеты жаргы» как истока казахской правовой культуры на современное конституционное право. Основной вывод статьи заключается в том, что между традиционной казахской системой права и современной Конституцией существует духовная и правовая преемственность.

Summary: This article provides a comparative analysis of Tauke Khan's "Zheti Zhargy" and the current Constitution of the Republic of Kazakhstan. It examines the historical background, structure, and content of both legal systems, as well as their roles in regulating social relations. The study identifies the similarities and differences between the two systems and highlights the influence of the "Zheti Zhargy"—as the foundation of Kazakh legal culture—on modern constitutional law. The main conclusion is that there exists a spiritual and legal continuity between the traditional Kazakh legal system and the present-day Constitution of Kazakhstan.

Қазақ халқының мемлекеттік және құқықтық тарихында ерекше орын алатын заңнамалық ескерткіштердің бірі - Тәуке ханның «Жеті жарғысы». Бұл заңдар жинағы XVII ғасырдың соңында қалыптасып, сол кезеңдегі қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және экономикалық өмірін реттеуде маңызды рөл атқарды. Ал қазіргі Қазақстан Республикасының Конституциясы - тәуелсіз елдің ең жоғарғы құқықтық күші бар негізгі заңы ретінде мемлекет пен азамат арасындағы қатынастарды реттейтін басты құжат болып табылады.

Осы мақалада аталған екі құқықтық жүйенің тарихи, мазмұндық және құрылымдық тұрғыдан салыстырмалы талдауы жасалып, олардың арасындағы сабақтастық пен айырмашылықтар айқындалады. Зерттеудің мақсаты - қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесінен қазіргі заманғы конституциялық құрылысқа дейінгі құқықтық эволюцияны көрсету.

Тәуке хан XVII ғасырдың екінші жартысында қазақ хандығын басқарған көреген тұлға ретінде ел бірлігін сақтау мен мемлекеттік тәртіпті нығайтуға баса мән берді. Сол дәуірде ел ішінде рулар мен жүздер арасындағы даулар жиілеп, сыртқы қауіп те күшейген болатын. Осындай жағдайда Тәуке хан билер

кеңесімен бірлесе отырып, бұрынғы заңдық дәстүрлерді жүйелеп, жаңа заңдар жинағын қабылдады. Бұл жинақ кейіннен «Жеті жарғы» деп аталды [1].

«Жеті жарғының» мазмұны жеті негізгі бағытты қамтыды:

жер дауы;

жесір дауы;

құн дауы (кісі өлтіру, дене жарақаты);

мал-мүлік дауы;

әскери міндет пен ел қорғанысы;

отбасылық-неке қатынастары;

қылмыстық және азаматтық жауапкершілік мәселелері [2].

Осы заңдардың басты мақсаты - қоғамдағы тәртіпті сақтау, дау-дамайларды әділ шешу және ел ішіндегі бірлікті қамтамасыз ету болды. «Жеті жарғыда» халықтық құқық сана, әділдік пен адамгершілік қағидалары басты орын алды. Оның нормалары жазбаша емес, ауызша дәстүр арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Бұл заң жүйесі көшпелі өмір салтына, рулық-тайпалық құрылымға және дәстүрлі билік жүйесіне бейімделген болатын.

1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін, жаңа мемлекеттің құқықтық негізін қалыптастыру қажеттілігі туындады. Соның нәтижесінде 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдум арқылы қазіргі Конституция қабылданды. Конституция - елдің негізгі заңы ретінде Қазақстанның демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде қалыптасуының құқықтық іргетасы болып табылады.

Қазіргі Конституцияның басты қағидаттары төмендегідей:

адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының үстемдігі;

билік тармақтарының - заң шығарушы, атқарушы және сот

тармақтарының - өзара тежемелік және тепе-теңдік жүйесі арқылы бөлінуі;

заңның үстемдігі және құқықтық мемлекет принципі;

халық егемендігі мен ұлттық бірлік идеясы [3].

Конституция қоғам өмірінің барлық саласын қамтиды: мемлекеттік басқару, экономика, меншік қатынастары, тіл саясаты, халықаралық қатынастар және адам құқықтары. Бұл - заманауи құқықтық мәдениеттің көрінісі әрі халықаралық стандарттарға сай құжат.

«Жеті жарғы» мен Конституцияны салыстырмалы талдау жасап көрейік.

«Жеті жарғы» әдет-ғұрып құқығына сүйеніп, дәстүрлі қоғамның моральдық және тұрмыстық нормаларына негізделген болса, Конституция ғылыми жүйеленген, жазбаша сипаттағы заңнамалық акт болып табылады. «Жеті жарғыда» құқық пен міндет түсінігі рулық қатынастар шеңберінде қарастырылған, ал қазіргі Конституцияда бұл ұғымдар жеке тұлғаның дербес құқығы мен азаматтық бостандығына негізделеді.

Тәуке хан дәуірінде билік хан, билер кеңесі және рубасылар арасында бөлінді. Мемлекет құрылымы дәстүрлі сипатта болып, биліктің заң шығару және атқару тармақтары нақты ажыратылмады. Ал қазіргі Конституция биліктің үш тармағын - заң шығарушы (Парламент), атқарушы (Үкімет) және

сот билігі (Жоғарғы Сот, Конституциялық сот) - айқын белгілейді. Бұл демократиялық басқару жүйесінің негізі болып табылады.

«Жеті жарғыда» жаза түрлері көбіне материалдық өтемақы (құн төлеу) және қоғамдық айыптау арқылы жүзеге асқан. Мысалы, адам өлтіру немесе дене жарақаты үшін «құн» төлеу жүйесі қолданылған. Ал қазіргі Конституцияда әрбір азаматтың өмір сүру, бостандық және жеке басының қауіпсіздігіне құқығы бар екені нақты жазылған. Конституция құқық бұзған адамды тек сот шешімі арқылы ғана кінәлі деп тануға мүмкіндік береді, бұл - құқықтық мемлекет қағидасының басты көрінісі [4].

«Жеті жарғы» мен Конституцияның екеуінде де қоғамның бірлігі, әділдік пен тұрақтылық идеялары көрініс табады. Егер Тәуке ханның заңы сол дәуірдегі қазақ қоғамының дәстүрлі өмір салтына сай бейімделсе, қазіргі Конституция жаһандану жағдайындағы демократиялық, құқықтық мемлекетке бағытталған. Екеуінің де түпкі мақсаты - қоғамдағы үйлесімділікті сақтау және елдің болашағын нығайту [5].

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» қазақ халқының құқықтық мәдениетінің бастауы болса, қазіргі Конституция - сол дәстүрдің заңды жалғасы. Ежелгі әдет-ғұрып құқығынан заманауи конституциялық жүйеге дейінгі даму процесі - ұлттың құқықтық санасының өсуін көрсетеді.

Қазіргі Конституцияда әділдік, теңдік, бостандық қағидаларының болуы «Жеті жарғыдағы» ұлттық әділет пен тәртіп идеяларымен үндеседі. Демек, қазақ құқықтық ойының түп тамыры дәстүрлі заңдарда жатқанын көруге болады.

Бұл сабақтастық тәуелсіз Қазақстанның құқықтық жүйесін ұлттық рухани құндылықтармен ұштастырып, мемлекет пен қоғам арасындағы сенімді нығайтуға ықпал етеді.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» мен қазіргі Қазақстан Республикасының Конституциясы тарихи кезеңі мен мазмұны жағынан әртүрлі болғанымен, екеуінің де негізгі мақсаты - ел бірлігі мен әділдікке негізделген қоғам құру.

«Жеті жарғы» қазақ халқының дәстүрлі өмірін реттеген көне құқықтық жүйе болса, Конституция - тәуелсіз елдің демократиялық даму жолындағы басты құқықтық құжаты.

Екі заңның арасында рухани және құқықтық сабақтастық бар: екеуі де әділдік, теңдік және адамдық құндылықтарды басты орынға қояды. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі Конституция - ежелгі қазақ құқықтық дәстүрінің жалғасы әрі жаңа тарихи жағдайға бейімделген түрі деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы: «Әділет» құқықтық ақпарат жүйесі, 2023.
2. Нұсқабаев Ә. Қазақтың әдет-ғұрып құқығы және Тәуке ханның «Жеті жарғысы». - Алматы: Ғылым, 2012.
3. Егемен Қазақстан газеті. «Қазақтың байырғы ғұрыптық заңы - «Жеті жарғы». - 2020.
4. Төлеубеков С. Қазақ мемлекетінің құқықтық дәстүрлері. - Астана: ЕҰУ баспасы, 2018.

5. Қазақстан тарихы. «Тәуке хан және оның билік құрған жылдарындағы құқықтық реформалар». - e-history.kz

ОӘЖ 342.12

ҚҰҚЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Бауыржанова А.С., Тураев Р.Б., Нұрмаханбет Д.С., Биназарова Ж., Сансызбай Д.Қ.
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Ағайдаров Т.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается теория прав человека, основанная на идее гражданского общества, и результаты их реализации. Кроме того, будут обсуждены вопросы по утверждению международных стандартов Республики Казахстан в области прав человека за годы независимости и развитию гражданского общества в национальном законодательстве.

Summary: This article examines the theory of human rights based on the idea of civil society and the results of their implementation. In addition, issues on the approval of international standards of the Republic of Kazakhstan in the field of human rights over the years of independence and the development of civil society in national legislation will be discussed.

Қазіргі заманғы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуы құқық принциптерін терең түсінуді қажет етеді. Құқық принциптері — құқық жүйесінің іргетасы, оның мазмұны мен бағытын айқындайтын негізгі бастаулар. Олар адамның қадір-қасиетін, еркіндігін, теңдігін қорғауға бағытталған жалпыадамзаттық құндылықтармен тығыз байланысты. Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету — құқықтық мемлекеттің басты міндеті. Ал бұл міндеттің орындалуы құқық принциптерінің қоғам өмірінде нақты іске асуына тәуелді. Сондықтан құқық принциптерін азаматтық қоғам мен адам құқықтарының теориялық негізі ретінде қарастыру бүгінгі құқық ғылымы үшін өзекті мәселе болып табылады.

1. Құқық принциптерінің мәні және мазмұны

Құқық принциптері — құқық жүйесінің ең терең, мазмұндық және рухани негізін құрайтын бастаулар. Олар құқықтың мәнін, бағыт-бағдарын және қоғамдағы рөлін айқындайды. Принциптер құқықтық нормаларды жасау, қабылдау және қолдану үдерісінде жетекші идеялық өлшем қызметін атқарады. Яғни заңдар мен ережелер кездейсоқ немесе тек саяси мақсатта емес, белгілі бір тұрақты құндылықтарға сүйене отырып қалыптасады.

Құқық принциптері қоғамдағы әділдік пен заңдылықтың негізгі кепілі болып табылады. Олар заңның үстемдігін қамтамасыз етіп, кез келген мемлекеттік орган мен лауазымды тұлғаның әрекеті заңға сай болуын талап етеді. Бұл принцип құқық жүйесінің тұтастығын сақтай отырып, биліктің шектен тыс қолданылуына жол бермейді. Сонымен бірге, әділдік пен теңдік идеясы құқықтың әлеуметтік маңызын күшейтеді: әрбір адам заң алдында тең, ешкім артықшылыққа ие болмауы тиіс.

Адамның қадір-қасиетін құрметтеу – құқықтың гуманистік өзегі. Бұл қағида адамды ең жоғарғы құндылық ретінде таниды және оның өмірі мен бостандығын қорғауға бағытталады. Кінәсіздік презумпциясы осы идеямен тығыз байланысты, өйткені әрбір адам өз кінәсі дәлелденгенге дейін кінәсіз деп есептеледі.

Қоғамдық және жеке мүдделердің үйлесімділігі де құқық принциптерінің маңызды бөлігі. Мемлекет пен азамат арасындағы өзара қарым-қатынас осы тепе-теңдік арқылы реттеледі: заң жеке адамның еркіндігін шектемей, сонымен қатар қоғамның ортақ игілігін де қорғайды. Ал жариялылық пен ашықтық құқықтық қатынастардың айқындығын қамтамасыз етіп, азаматтардың билікке сенімін арттырады.

Осылайша, құқық принциптері тек заң нормаларының техникалық немесе формалды элементтері емес, олар құқықтық мәдениеттің өзегін құрайтын рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесі болып табылады. Сол арқылы құқық қоғамдағы әділеттілікті, тәртіпті және үйлесімділікті қамтамасыз етеді [1].

2. Адам құқықтары мен бостандықтарының құқықтық негізі

Адам құқықтары мен бостандықтарының құқықтық негізі – мемлекет пен қоғамның құқықтық жүйесіндегі ең маңызды және іргелі ұғымдардың бірі. Адам құқықтары – әрбір адамның адам болғаны үшін өзіне тиесілі, туа біткен және ажырамас құқықтар. Олар ешқандай билік органымен немесе заңмен берілмейді, тек мойындалады және қорғалады. Бұл құқықтар адамның қадір-қасиетін сақтау мен оның еркін дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Адам құқықтарының құқықтық негізі, ең алдымен, табиғи құқық идеясына сүйенеді. Табиғи құқық теориясы бойынша, адам құқықтары мемлекеттің заңдарынан бұрын және олардан жоғары тұрады, өйткені олар адамның табиғатына тән. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттің міндеті – бұл құқықтарды мойындау, бекіту және қорғау.

Қазіргі құқық жүйесінде адам құқықтарының танылуы мен қорғалуы құқықтық мемлекет қағидаттарымен тығыз байланысты. Заңның үстемдігі, әділдік, теңдік және гуманизм сияқты құқық принциптері адам құқықтарының жүзеге асуына негіз болады. Мысалы, теңдік принципі әрбір адамның нәсіліне, жынысына, дініне, әлеуметтік жағдайына қарамастан тең құқыққа ие екенін білдіреді. Әділдік принципі адамның бұзылған құқығын қалпына келтіруге және әркімнің лайықты қорғалуына жағдай жасайды. Ал гуманизм принципі мемлекет пен қоғамның адамға деген көзқарасын ізгілендіріп, жеке тұлғаның еркіндігі мен абыройын басты орынға қояды [2].

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде адам құқықтары мен бостандықтарының негізі Конституцияда айқын бекітілген. Конституцияның 1-бабында: *«Мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары»* деп көрсетілуі – еліміздегі барлық заңдар мен мемлекеттік саясаттың басты бағыт-бағдарын айқындайтын нормалық-идеялық ереже. Бұл бап мемлекеттің қызметі адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс екенін білдіреді.

Сонымен қатар, Қазақстан көптеген халықаралық құқықтық актілердің, соның ішінде *Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының* және *Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің* қатысушысы болып табылады. Бұл құжаттар адам құқықтарын қорғаудың әмбебап стандарттарын белгілейді және ұлттық заңнаманың халықаралық құқық нормаларына сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, адам құқықтары мен бостандықтарының құқықтық негізі – бұл тек конституциялық немесе заңдық нормалар жиынтығы ғана емес, сонымен бірге бүкіл құқық жүйесінің адамды ең жоғары құндылық ретінде тануына негізделген философиялық, моральдық және құқықтық тұғыр. Ол қоғам мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасын гуманистік бағытта дамытып, жеке тұлғаның еркіндігі мен абыройын қорғауға кепілдік береді.

3. Азаматтық қоғам мен құқық принциптерінің өзара байланысы

Азаматтық қоғам мен құқық принциптерінің өзара байланысы — құқықтық мемлекет пен демократиялық жүйенің орнығуындағы басты факторлардың бірі. Азаматтық қоғам – бұл мемлекеттен тәуелсіз, бірақ онымен өзара әрекеттесетін әлеуметтік кеңістік. Ол әр адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, қоғамдық бастамаларды дамытуға және билік институттарының ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталған. Мұндай қоғамда адамдар өз мүдделерін тек мемлекеттік құрылымдар арқылы ғана емес, сонымен қатар қоғамдық ұйымдар, кәсіподақтар, бұқаралық ақпарат құралдары және басқа да ерікті бірлестіктер арқылы білдіреді.

Құқық принциптері азаматтық қоғамның қалыптасуы мен тұрақтылығының рухани әрі құқықтық негізі болып табылады. Мысалы, заңның үстемдігі қағидаты азаматтардың мемлекет алдындағы теңдігін қамтамасыз етіп, биліктің заң шеңберінен шықпауын талап етеді. Бұл қағида қоғамдағы әділеттілік пен сенімнің қалыптасуына мүмкіндік береді. Әділдік пен теңдік принциптері де азаматтардың әлеуметтік және саяси белсенділігін арттырады, өйткені олар әр адамның өз пікірін ашық айтуына, өз мүддесін қорғауына және қоғамдық өмірге еркін қатысуына жағдай жасайды.

Гуманизм мен адамның қадір-қасиетін құрметтеу принциптері азаматтық қоғамның адамға бағытталған сипатын көрсетеді. Азаматтық қоғамда адамның мүддесі – басты құндылық, сондықтан құқықтық жүйе әрбір тұлғаның еркін дамуына, ар-ожданын, пікірін және ар-намысын қорғауға міндетті. Кінәсіздік презумпциясы мен жариялылық принциптері қоғамның билікке деген сенімін арттырып, мемлекет қызметінің айқындығын қамтамасыз етеді [3].

Азаматтық қоғам мен құқық арасындағы байланыс өзара және диалектикалық сипатта. Құқық – азаматтық қоғамның дамуын қамтамасыз ететін құрал, ол әлеуметтік қатынастарды реттеп, әділеттілік пен тәртіпті орнатады. Ал азаматтық қоғам – құқықтың мазмұнын байытып, оның шынайы өмірде іске асуына мүмкіндік беретін күш. Яғни қоғам белсенді болған сайын, құқық та өміршең, әділ және адамға жақын бола түседі.

Сонымен бірге, азаматтық қоғам құқықтық мәдениетті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Құқықтық мәдениет – адамдардың заңға, құқыққа және

әділеттілікке деген көзқарасының деңгейі. Егер қоғамда құқықтық мәдениет жоғары болса, онда азаматтар заңды бұзудан емес, оны құрметтеуден қуат алады. Ал бұл өз кезегінде құқықтық мемлекеттің орнығуына және демократиялық институттардың нығайуына жол ашады.

Қорыта айтқанда, азаматтық қоғам мен құқық принциптері өзара тығыз байланыста және бірін-бірі толықтыратын құбылыстар. Құқық азаматтық қоғамның дамуына құқықтық негіз бен қорғаныш берсе, азаматтық қоғам құқықтың өміршеңдігін, әділдігін және гуманистік мазмұнын қамтамасыз етеді. Осындай өзара байланыс арқылы мемлекет пен қоғам арасындағы үйлесім сақталып, демократиялық, құқықтық және әділетті жүйе қалыптасады.

4. Қазіргі заман контекстіндегі құқық принциптерінің рөлі

Қазіргі заман контекстіндегі құқық принциптерінің рөлі ерекше мәнге ие. ХХІ ғасыр – жаһандану, ақпараттық технологиялардың дамуы, халықаралық өзара тәуелділіктің күшеюі және адам құқықтарының әмбебап маңызын мойындау дәуірі. Мұндай жағдайда құқық принциптері тек ұлттық заңнамалардың ішкі элементі емес, бүкіл адамзат өркениетінің ортақ моральдық және құқықтық тірегіне айналып отыр.

Құқық принциптерінің басты ерекшелігі – олардың әмбебаптығы мен тұрақтылығы. Әділдік, теңдік, заңның үстемдігі, адам қадір-қасиетін құрметтеу сияқты қағидалар уақыт пен кеңістікке тәуелсіз. Олар барлық құқықтық жүйелердің негізін құрайды және мемлекеттердің саяси-экономикалық дамуына қарамастан, жалпыадамзаттық құндылықтар ретінде мойындалады. Жаһандану жағдайында бұл принциптер халықаралық құқықтың қалыптасуы мен жұмыс істеуінің өзегіне айналды.

Бүгінде адам құқықтарын қорғау мәселесі тек бір елдің ішкі саясатының шеңберінде қалмай, халықаралық деңгейде шешіледі. БҰҰ, Еуропа Кеңесі, ЮНЕСКО, Еуропалық Одақ сияқты ұйымдар қабылдаған көптеген халықаралық актілер мен декларациялар құқық принциптерінің әмбебап сипатын нақтылап береді. Мәселен, *Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында* әр адамның өмір сүру, еркіндік, теңдік, ар-намыс пен қадір-қасиет құқығы бекітілген. Бұл құжаттарда әділдік, гуманизм, тең мүмкіндік және заң алдындағы жауапкершілік қағидалары адамзат өркениетінің тұрақты дамуының негізі ретінде қарастырылады.

Құқық принциптері қазіргі халықаралық саясатта да маңызды құралға айналып отыр. Олар мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатын үйлестіруге, адам құқықтарын қорғау стандарттарын біріздендіруге көмектеседі. Мысалы, халықаралық ұйымдар мен соттар (соның ішінде Халықаралық қылмыстық сот, Еуропалық адам құқықтары соты) өз шешімдерін қабылдағанда дәл осы принциптерге сүйенеді. Бұл құқықтың тек жазалау құралы емес, сонымен бірге бейбітшілік пен әділдік орнатудың құралы екенін көрсетеді [4].

Қазақстан да осы жаһандық үрдістерден тыс қалған жоқ. Елде адам құқықтарын қорғауға, демократиялық институттарды дамытуға және заң үстемдігін нығайтуға бағытталған реформалар жүргізілуде. Конституциялық реформа мен адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының күшеюі, сот

жүйесін жетілдіру, гендерлік теңдік пен пікір еркіндігін қамтамасыз ету бағытындағы бастамалар – осы құқық принциптерінің практикалық іске асуының айғағы. Бұл қадамдар мемлекеттің халықаралық құқық стандарттарына сай даму жолында екенін және құқықтық мемлекеттің нақты мазмұнға ие болып келе жатқанын дәлелдейді.

Осылайша, қазіргі заман контекстінде құқық принциптері тек заңнамалық немесе теориялық мәнге ие ұғымдар емес. Олар жаһандық қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау, адам мен қоғам арасындағы үйлесімді қарым-қатынас орнату, әлеуметтік әділеттілік пен бейбіт өмірді қамтамасыз ету үшін шешуші рөл атқарады. Құқық принциптері – бұл адамзаттың рухани және моральдық тәжірибесінің қорытындысы, сондықтан олардың маңыздылығы уақыт өткен сайын артып келеді [5].

Қазіргі заманда құқық принциптері құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның негізін құрайды. Олар адамның қадір-қасиетін, еркіндігін және теңдігін қорғауға бағытталған жалпыадамзаттық құндылықтармен тығыз байланысты. Әділдік, заңның үстемдігі, теңдік пен гуманизм қағидалары қоғамдағы тұрақтылық пен сенімділікті қамтамасыз етеді.

Жаһандану дәуірінде бұл принциптер халықаралық деңгейде де маңызды рөл атқарады, себебі олар адам құқықтарын қорғаудың әмбебап өлшеміне айналған. Қазақстан да осы бағытта халықаралық стандарттарға сай реформалар жүргізіп, құқықтық жүйесін жетілдіруде.

Қысқаша айтқанда, құқық принциптері – әділетті, демократиялық және гуманистік қоғам құрудың басты шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шагиева Р. В. Теория государства и права. М: Проспект, 2021. 520 с.
2. Саенко Л. В., Щербакова Л. Г. Актуальные проблемы гражданского права и процесса. М.: Юрайт, 2019. 266 с
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен).
4. Об утверждении Концепции развития гражданского общества в Республике Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 27 августа 2020 года № 390.
5. Белов В. А. Гражданское право. В 4 томах. Том 3. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы. В 2 книгах. Книга 1. Формы отношений принадлежности вещей. Учебник. М.: Юрайт, 2017. 320 с.

ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ

Баясова А.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу уголовной ответственности за причинение вреда окружающей среде в Республике Казахстан. Рассматриваются виды экологических преступлений, предусмотренные уголовным законодательством, правовые механизмы привлечения к ответственности, а также практика применения санкций. Особое внимание уделяется профилактическим и карательным функциям уголовного права в сфере охраны окружающей среды. Статья подчеркивает необходимость совершенствования законодательства и правоприменительной практики для эффективной защиты экологических интересов общества.

Summary: The article is devoted to the analysis of criminal liability for environmental damage in the Republic of Kazakhstan. The types of environmental crimes provided for by criminal legislation, legal mechanisms for bringing to justice, as well as the practice of applying sanctions are considered. Special attention is paid to the preventive and punitive functions of criminal law in the field of environmental protection. The article highlights the need to improve legislation and law enforcement practices to effectively protect the environmental interests of society.

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау қоғамдағы тұрақты дамуды қамтамасыз етудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Қоршаған ортаға зиян келтіретін әрекеттер тек экологиялық салдарларға ғана емес, сонымен қатар адам өмірі мен денсаулығына, экономикалық даму мен қоғамдық қауіпсіздікке де теріс әсерін тигізеді. Сондықтан экологиялық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауаптылықты белгілеу мемлекеттік саясаттың маңызды аспектісі болып табылады және қоғамдағы заңдылықты сақтау, табиғи ресурстарды қорғау және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында экологиялық қылмыстарға қатысты жауапкершілік анық, нақты және жүйеленген түрде қарастырылған. Қылмыстық кодекстің сәйкес баптары қоршаған ортаға зиян келтіретін әрекеттерді жасаған тұлғаларды қылмыстық жауапқа тартуды қамтамасыз етеді. Бұл баптар заңды және жеке тұлғалардың құқықтық міндеттемелерін нақтылай отырып, олардың жауапкершілігін айқын түрде белгілейді. Құқықтық тұрғыдан алғанда, экологиялық қылмыстар табиғат ресурстарын заңсыз пайдалану, ластау, қалдықтарды дұрыс өңдемеу, биологиялық әртүрлілікті бұзу сияқты әрекеттерді қамтиды. Мұндай әрекеттердің салдары табиғатқа ғана емес, қоғамға да зиян әкеледі, сондықтан олар үшін қылмыстық жауаптылықты қолдану маңызды болып табылады.

Қылмыстық жауапкершіліктің құқықтық табиғаты экологиялық құқық бұзушылықтарға қатысты ерекше мәнге ие. Жауапкершілік тек қана карательдік құрал ретінде қарастырылмайды, сонымен қатар құқық

бұзушылықтың алдын алу, қоғамды қорғау және құқықтық тәртіпті сақтау функцияларын атқарады. Экологиялық құқық бұзушылық жасаған тұлғаны қылмыстық жауапқа тарту арқылы мемлекет табиғатты қорғауды қамтамасыз етеді, азаматтардың құқықтық санасын қалыптастырады және құқық бұзушылыққа төзбеушілікті арттырады. Бұл тұрғыдан экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік қоғамдық мүддені қорғау мен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету құралы ретінде маңызды орын алады [1].

Экологиялық қылмыстардың түрлері әртүрлі болып бөлінеді. Оларға табиғи ресурстарды заңсыз пайдалану, су, ауа және топырақты ластау, қалдықтарды дұрыс өндемеу, орман мен жануарлар әлеміне зиян келтіру, радиациялық немесе химиялық қауіпті заттарды қолдану және басқа да табиғатқа зиян келтіретін әрекеттер жатады. Әрбір қылмыстың сипаты, қауіптілігі және салдары бойынша қылмыстық заңнамада арнайы баптар қарастырылған. Мысалы, су ресурстарын ластау немесе топыраққа зиян келтіру жағдайында қылмыстық жауапкершілік материалдық зиянға, экологиялық апатқа немесе адам денсаулығына қауіп төндіру дәрежесіне байланысты белгіленеді. Сот органдары қылмыстың мән-жайын, оның салдарын және құқық бұзушының іс-әрекеттерін ескере отырып, жазалау шарасын анықтайды [2].

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде экологиялық қылмыстар үшін қолданылатын жазалау түрлері әртүрлі. Олар бас бостандығынан айыру, айыппұл салу, шартты жазалау, қоғамдық жұмыстар, мүлктік жауапкершілік және кейбір жағдайларда жеке тұлғалар үшін қатаң бақылау шараларын қамтиды. Жазалау түрін таңдау қылмыстың ауырлығы мен сипатына байланысты, сонымен қатар құқық бұзушының бұрынғы әрекеттері, ниеті және зиянның көлемі ескеріледі. Бұл тәсіл жазалау әділдігі мен пропорционалдығын қамтамасыз етеді, сондай-ақ құқық қорғау практикасында тұрақтылықты арттырады [3].

Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілікті қолдану кезінде құқықтық принциптерді сақтау маңызды. Заңдылық принципі бойынша жазалау тек заңда көрсетілген жағдайларда жүзеге асырылады. Пропорционалдылық принципі жазаның ауырлығы мен қылмыстың салдарын сәйкестендіруді қамтамасыз етеді. Гуманизм және әділдік принциптері құқық бұзушының құқықтары мен бостандықтарын сақтау, жазалау процесінің заңдылығын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Жеке жауапкершілік принципі әрбір құқық бұзушының өз әрекеттері үшін жеке жауапкершілікке тартылуын білдіреді.

Қылмыстық жауапкершілікті жүзеге асыру механизмі сот шешімдері арқылы іске асады. Сот қылмыстың мән-жайын, зиянның көлемін, құқық бұзушының жеке ерекшеліктерін, бұрынғы әрекеттерін және құқықтық нормаларды ескере отырып, жазалау түрін анықтайды. Сонымен қатар, сот шешімінің орындалуын бақылау, құқықтық кепілдіктерді сақтау, адвокаттық қорғау және апелляциялық шағым беру мүмкіндіктері қамтамасыз етіледі.

Қоршаған ортаға зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілік қоғамдағы құқықтық сенімділікті нығайтуға ықпал етеді. Азаматтар мемлекет

тарапынан экологиялық құқық бұзушылық жасаған тұлғалардың жауапқа тартылатынына сенеді. Бұл сенім құқықтық тәртіпті сақтау мен құқық қорғау механизмдерінің тиімділігін арттырады. Әділ және заңды жазалау қоғамда құқық бұзушылыққа төзбеушілікті қалыптастырады және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді [4].

Сонымен қатар, қылмыстық жауапкершілік экологиялық қылмыстарды алдын алу мақсатында да маңызды рөл атқарады. Профилактикалық функция арқылы заңды тұлғалар мен жеке азаматтар өз әрекеттерінде заңды сақтауға және қоршаған ортаны қорғауға бейімделеді. Мемлекеттік бақылау органдарының инспекциялары, құқық қорғау қызметтері және қоғамдық бақылау механизмі құқық бұзушылықты дер кезінде анықтап, құқық бұзушыларды жауапқа тартуды қамтамасыз етеді.

Қазақстанда экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті жетілдіру бағытында бірқатар реформалар жүргізілуде. Бұл реформалар табиғатты қорғауды күшейту, жазалау түрлерін икемді қолдану, құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз ету, сот тәжірибесін үйлестіру және халықаралық стандарттарды енгізуді қамтиды. Экологиялық құқық бұзушылықтарға қатысты халықаралық тәжірибе Қазақстандағы құқықтық нормаларды жетілдіруге негіз болып табылады, сонымен қатар қылмыстық жауапкершіліктің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді [5].

Экологиялық құқық бұзушылықтармен күресте құқықтық ғылымның рөлі зор. Теориялық зерттеу қылмыстық жауапкершіліктің механизмдерін, жазалау түрлерін, субъектілердің құқықтық мәртебесін, қылмыстың салдарын және жазалау принциптерін жүйелі түрде түсінуге мүмкіндік береді. Теория мен практика арасындағы өзара байланыс құқықтық нормаларды жетілдіру үшін негіз болып табылады және құқықтық сенімділікті арттырады.

Қорытындылай келе, қоршаған ортаға зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілік қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау, табиғатты қорғау, азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету және экологиялық тұрақтылықты сақтау үшін маңызды құрал болып табылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы экологиялық қылмыстарға қатысты жауапкершілікті нақты және жүйелі түрде қарастырады, бұл құқық қорғау практикасының тиімділігін арттырады, сот шешімдерінің әділдігін қамтамасыз етеді және құқықтық сенімділікті нығайтады. Қазіргі кезеңде қылмыстық жауапкершілікті жетілдіру, жазалау түрлерін икемді қолдану, құқықтық кепілдіктерді күшейту және құқық бұзушылардың құқықтық санасын қалыптастыру шаралары экологиялық құқық бұзушылықтарды азайтуға және қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау жолында маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Коваленко, И. Ю. Экологическое право Республики Казахстан / И. Ю. Коваленко. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 51 (289). — С. 115-116.
2. Юрченко Р. Концептуальные положения нового УК РК об уголовных наказаниях // Заңгер. - 2014. - №8. - С. 31-36.

3. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 768 б.
4. Макконнелл, Р.Л. Қоршаған ортаны қорғау мәселелері: тұрақты болашаққа көзқарас: оқулық. - 4-басылым. - Алматы : Дәуір, 2017. - 320 б.
5. Бекишева С. Д.. Экологическое право Республики Казахстан. — Караганда: Фемида, 2002. — 247 с.

ОӘЖ 342.7:321.7(574.5)

САЙЛАУ ПРОЦЕСІНДЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ҚАТЫСУЫ

Бегдолла Б.С.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу роли институтов гражданского общества в избирательном процессе. Рассматриваются формы и механизмы участия общественных организаций, неправительственных организаций и волонтерских объединений в обеспечении прозрачности и легитимности выборов в Республике Казахстан. Особое внимание уделяется правовым основам участия гражданского общества, мониторингу выборов и информированию избирателей. Статья подчеркивает значимость гражданской активности для укрепления демократических институтов и повышения доверия к избирательной системе.

Summary: The article analyzes the role of civil society institutions in the electoral process. The forms and mechanisms of participation of public organizations, non-governmental organizations and volunteer associations in ensuring transparency and legitimacy of elections in the Republic of Kazakhstan are considered. Special attention is paid to the legal foundations of civil society participation, election monitoring and voter information. The article highlights the importance of civic engagement in strengthening democratic institutions and increasing confidence in the electoral system.

Қазіргі демократиялық қоғамда сайлау процесі мемлекет пен қоғам арасындағы өзара байланыстың негізгі көрсеткіші болып табылады. Сайлау тек билікті заңды түрде тағайындау құралы ғана емес, сонымен қатар азаматтардың өз құқықтарын іске асыру, қоғамның саяси мәдениетін қалыптастыру және демократиялық институттарды нығайту процесі болып саналады. Бұл тұрғыдан қарағанда азаматтық қоғам институттарының сайлау процесіне қатысуы маңызды рөл атқарады, себебі олар қоғамдағы саяси белсенділікті арттыруға, сайлаудың ашықтығы мен заңдылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтардың ақпараттандырылуын жақсартуға мүмкіндік береді.

Азаматтық қоғам институттары — бұл қоғамдағы азаматтардың ерікті және бейбіт негізде бірігуі арқылы қоғамдық мүдделерді қорғауға, әлеуметтік және саяси процестерге әсер етуге бағытталған құрылымдар мен ұйымдар жүйесі. Оларға қоғамдық ұйымдар, қауымдастықтар, қоры, еріктілер бірлестіктері және басқа да азаматтық бастамалар кіреді [1].

Қазақстанда азаматтық қоғам институттары құқықтық негізде дамып келе жатқанымен, олардың сайлау процесінде рөлі барған сайын маңызды болуда.

Сайлау процесі кезінде олар азаматтарды құқықтық тұрғыдан ақпараттандыру, бақылау жүргізу, сайлау заңнамасының орындалуын қадағалау және сайлау нәтижелеріне әсер ету сияқты функцияларды атқарады.

Азаматтық қоғам институттарының сайлау процесіндегі негізгі функцияларының бірі — мониторинг жүргізу. Мониторинг дегеніміз — сайлау заңнамасының сақталуын бақылау, дауыс беру процесін, сайлау комиссияларының әрекетін және сайлаушылардың құқықтарының орындалуын тексеру. Бұл функция сайлау процесінің ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталған және сайлауға деген сенімді арттыруға ықпал етеді. Мониторингті жүргізетін азаматтық қоғам институттары, мысалы, қоғамдық бақылаушылар, сайлау учаскелерінде дауыстардың есептелуін, бюллетеньдердің сақталуын, сайлаушылардың құқығының бұзылуын бақылайды. Сонымен қатар, мониторинг нәтижелері жарияланып, қоғамға есеп беріледі, бұл демократиялық институттардың тиімділігін арттырады [2].

Азаматтық қоғам институттарының екінші маңызды функциясы — азаматтарды ақпараттандыру. Сайлауға қатысу үшін азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін білуі қажет. Азаматтық қоғам ұйымдары сайлаушыларға бюллетеньдерді толтыру тәртібі, дауыс беру кезеңдері, кандидаттар туралы ақпарат және дауыс беру нәтижелерін талдау жөнінде ақпарат береді. Бұл ақпараттық жұмыс азаматтардың саяси санасын арттырып, сайлау процесіне белсенді қатысуына жағдай жасайды. Қазақстанда сайлау заңнамасына сәйкес, азаматтық қоғам институттары сайлауға дайындық, дауыс беру және дауыс санау кезеңдерінде ақпараттық кампаниялар жүргізуге құқылы.

Азаматтық қоғам институттарының сайлау процесіндегі құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Сайлау туралы» Заңы, «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңы және басқа да нормативтік-құқықтық актілермен анықталады. Бұл заңдар азаматтық қоғам ұйымдарының сайлауға қатысу мүмкіндіктерін, олардың құқықтары мен міндеттерін, бақылау жүргізу тәртібін, ақпарат тарату функциясын нақтылайды. Заңнама бойынша, азаматтық қоғам институттары сайлау комиссияларының қызметін бақылауға, дауыс беру процесіне бақылаушылар мен еріктілерді тартуға, сайлау нәтижелерін қоғамдық талқылауға мүмкіндік алады.

Сайлау процесінде азаматтық қоғам институттарының рөлі тек бақылау мен ақпараттандыруға шектелмейді. Олар сондай-ақ саяси мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді. Азаматтық қоғам ұйымдары арқылы азаматтар саяси процеске қатысуға үйренеді, өз пікірін білдіруге, ұсыныстар жасауға, заң жобалары мен сайлау бағдарламаларын талқылауға мүмкіндік алады. Бұл процесс демократиялық принциптердің, құқықтық мемлекет қағидаларының, азаматтардың құқықтық мәдениетінің дамуына үлес қосады [3].

Азаматтық қоғам институттарының сайлау процесіндегі тиімділігін арттыру үшін олардың еркіндігі мен тәуелсіздігі маңызды. Егер ұйымдар саяси қысымға немесе заңсыз шектеулерге ұшыраса, олардың бақылау және ақпараттық функциялары төмендейді, сайлау процесінің ашықтығы мен сенімділігіне нұқсан келеді. Сондықтан Қазақстанда азаматтық қоғам

институттарының құқықтық кепілдіктерін нығайту, олардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету маңызды. Бұл бағытта заңнамалық реформалар, қоғамдық бақылау механизмдерінің енгізілуі, халықаралық тәжірибелерді пайдалану сияқты шаралар жүзеге асырылуда.

Сондай-ақ, азаматтық қоғам институттары сайлау процесінде волонтерлік қызметтерді ұйымдастыру арқылы маңызды рөл атқарады. Волонтерлер сайлаушыларға ақпарат тарату, дауыс беру тәртібі мен ережелерін түсіндіру, учаскелерде бақылаушылардың жұмысын қолдау сияқты қызметтерді атқарады. Бұл шаралар сайлаушылардың құқықтық санасын арттырып, сайлау процесінің ашықтығын күшейтеді. Сонымен қатар, волонтерлік қызмет жастардың саяси белсенділігін дамытуға және азаматтық мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді.

Сайлау процесіне қатысудағы азаматтық қоғам институттарының халықаралық тәжірибесі де маңызды. Көптеген дамыған демократиялық елдерде қоғамдық ұйымдар мен волонтерлер сайлаудың ашықтығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Мысалы, сайлау процесінде тәуелсіз бақылаушылар, қоғамдық комиссиялар, мониторинг топтары жүйелі түрде жұмыс істейді. Қазақстан бұл тәжірибені ескере отырып, сайлау процесінде азаматтық қоғам институттарының қатысуын кеңейту, олардың құқықтық және ақпараттық рөлін күшейту бағытында жұмыстар жүргізуде.

Азаматтық қоғам институттарының сайлау процесінде рөлін зерттеу барысында олардың құқықтық мәдениетке, қоғамдағы сенімге және саяси тұрақтылыққа әсері маңызды болып табылады. Қоғамдық ұйымдардың тиімді қызметі азаматтардың саяси санасын арттырады, сайлауға деген сенімін күшейтеді және мемлекеттік институттарға деген сенімділікті нығайтады. Сонымен қатар, азаматтық қоғам институттарының қатысуы сайлау процесінде заң бұзушылықтардың алдын алады, дауыс беру нәтижелерінің ашықтығын қамтамасыз етеді және сайлау жүйесінің легитимділігін арттырады [4].

Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының сайлау процесінде рөлін жетілдіру бағытында бірқатар шаралар қолға алынуда. Оларға заңнамалық базаны жетілдіру, мониторинг жүргізу тетіктерін дамыту, қоғамдық бақылауды күшейту, ақпараттық және білім беру бағдарламаларын енгізу, волонтерлік және жастар ұйымдарын тарту жатады. Бұл шаралар сайлау процесінің ашықтығын, заңдылығын және азаматтардың белсенді қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Қорытындылай келе, азаматтық қоғам институттарының сайлау процесіне қатысуы Қазақстандағы демократиялық институттардың тиімділігін арттыруға, құқықтық мәдениетті қалыптастыруға, азаматтардың саяси белсенділігін көтеруге және сайлау процесінің ашықтығы мен легитимділігін қамтамасыз етуге шешуші рөл атқарады. Азаматтық қоғам институттарының құқықтық, ақпараттық және волонтерлік қызметтері сайлау процесінің сапасын жақсартуға, қоғамдағы сенімді нығайтуға және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Тихомиров Ю.А. Гражданское общество в фокусе права // Журнал российского права. 2013. № 10. С. 38
2. Волгин, Н.А. Социальная политика: Учебник. 3-е изд. – М., Экзамен, 2012. –С. 354 .
3. Леонов, И.В. Современное социальное государство: сущность, признаки и проблемы формирования. – М., 2014. – С.25.
4. Князев, С. Д. Избирательный процесс: понятие, особенности и структура / С. Д. Князев. // Известия высших учебных заведений. Правоведение. - 1999. - № 3(226). С. 42-54.

ӘОЖ 316

БЛОГЕРЛЕРДІҢ ЖАСТАРҒА ЫҚПАЛЫ: ЖАҢА ТРЕНД НЕМЕСЕ ҚЫСЫМ БА

Бейсен И.Б., Төлебай Н.Ғ., Шайназаров Ш.Р., Серікұлы Е., Тас Қ.Қ.
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается феномен влияния блоггеров и влиятельные лица молодежной аудитории в современном цифровом обществе. Под влиянием лидеров цифрового мнения особое внимание уделяется механизмам формирования мнения, моделей поведения, ценностных ориентаций и потребительских вкусов молодежи. Анализируются психологические и социологические аспекты влияния, включая процессы социального сравнения, стремление к соответствию популярным стандартам и формирование идентичности посредством онлайн-взаимодействия. Отмечается неоднозначный характер этого влияния: с одной стороны, блоггеры и влиятельные лица становятся источниками вдохновения, поощряют самосознание, творчество и развитие навыков, а с другой стороны, оказывают давление через социальные ожидания, стандарты внешнего вида, доход и образ жизни, что может привести к тревоге, заниженной самооценке и цифровой зависимости может быть. Работа основана на анализе современных социологических исследований, условий цифровой коммуникации и мониторинга поведения молодежи в интернете, что позволяет выявить как положительные, так и отрицательные последствия воздействия влиятельных лиц на формирование ценностей и социального опыта молодого поколения.

Summary: The article examines the phenomenon of the influence of bloggers and influential figures of the youth audience in the modern digital society. Under the influence of digital opinion leaders, special attention is paid to the mechanisms of opinion formation, behavioral patterns, value orientations and consumer tastes of young people. The psychological and sociological aspects of influence are analyzed, including the processes of social comparison, the desire to conform to popular standards and the formation of identity through online interaction. The ambiguous nature of this influence is noted: on the one hand, bloggers and influencers become sources of inspiration, encourage self-awareness, creativity, and skill development, and on the other hand, they exert pressure through social expectations, standards of appearance, income, and lifestyle, which can lead to anxiety, low self-esteem, and digital addiction. The work is based on an analysis of modern sociological research, the conditions of digital communication and monitoring of youth behavior on the Internet, which makes it possible to identify both positive and negative consequences of the influence of influencers on the formation of values and social experience of the younger generation.

Қазіргі қоғамда блогерлер мен ықпал етушілер жастардың мәдени, әлеуметтік және мінез-құлық бағдарларын қалыптастыруда орталық орын алады. Цифрлық медиа жай ғана ақпарат немесе ойын-сауық көзі ғана емес,

сонымен бірге сәйкестіктің, әлеуметтік өзара әрекеттестіктің және қоғамдық пікірдің жаңа нысандары жасалатын кеңістікке айналды. Жастар блогерлерді өмір салтын, сән үрдістерін, білім беру және кәсіби өзін-өзі дамытуды таңдау бойынша нұсқаулық ретінде белсенді қабылдайды.

Блогерлердің ықпалы ойын-сауық мазмұнынан асып, әлеуметтік әлеуметтену және маркетингтік ықпал ету құралына айналады. Олар жастардың бойында белгілі бір мінез-құлық стандарттары, тұтыну нормалары, сондай-ақ сыртқы келбетіне, мансаптық жетістіктеріне және өзін-өзі таныстыру тәсілдеріне қатысты күтулер қалыптасады. Бұл тұрғыда ықпал етушілер олар мәдени делдалдарға ғана емес, сонымен қатар аудиториясының психологиясы мен әлеуметтік мінез-құлқына әсер ететін цифрлық экожүйенің элементтеріне айналады [1].

Зерттеудің теориялық негізін Т. Ұсынған бұқаралық мәдениет, коммуникация және медиа кеңістік әлеуметтануының тұжырымдамалары құрайды. Адорно, М. Маклюханмен, Э. Тоффлермен және П. Бурдьё. Адорно аудиторияның қабылдауы мен мінез-құлқына әсер ете отырып, стандартталған құндылықтар мен талғамдарды қалыптастырудағы бұқаралық мәдениеттің рөлін атап өтті. Маклюхан бұқаралық ақпарат құралдарын кеңейтіп ретінде анықтады, олардың шындықты қабылдауды және коммуникативтік тәжірибені өзгерту қабілетіне баса назар аударды [2].

Цифрлық орта контекстінде блогерлер сенім, жақындық және белсенділік әсерін жасай отырып, коммерциялық брендтер мен аудитория арасында делдал қызметін атқарады. Олар өз жазылушыларының әлеуметтік сәйкестігін символдық алмасу арқылы қалыптастырады: лайктар, пікірлер, бөлісулер әлеуметтік тиесілілікті қалыптастыру және өзін-өзі таныстыру тетіктеріне айналады.

Әлеуметтанулық көзқарас әсерді қарастырады ықпал етушілер мәдени әлеуметтену процестерінің бөлігі ретінде тұтыну әдеттерін, құндылық бағдарлары мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыру. Әлеуметтік желілер мен платформаларды пайдалану жастарға білім, идеялар және эмоционалдық тәжірибе алмасу белсенді түрде жүзеге асырылатын виртуалды қауымдастықтарға қатысуға мүмкіндік береді, бұл блогерлердің аудиторияның әлеуметтік және психологиялық құрылымына әсерін күшейтеді. Блогерлердің жастарға тигізетін әсері бірнеше негізгі өлшемдерден көрінеді: құндылық, мінез-құлық, әлеуметтік және экономикалық [3].

Біріншіден, жылы **құндық өлшемде** блогерлер жастардың бойында «норма» және қоғамда бекітілген мінез-құлық үлгілері туралы түсініктерді қалыптастыра отырып, табысқа жету, сыртқы келбет, сән және өмір салты стандарттарын белгілейді. Олар шабыт, өзін-өзі жетілдіру мотивациясы, шығармашылық белсенділік және жаңа қызығушылықтарды дамыту көзі бола алады. Сонымен қатар, блогерлерді шамадан тыс ұстану кейде шамадан тыс үміттердің қалыптасуына, өзіне қанағаттанбаушылыққа және басқалармен үнемі салыстыруға әкеледі, бұл алаңдаушылық пен психологиялық қысымды арттырады [4].

Екіншіден, жылы **мінез-құлық және әлеуметтік өлшем бойынша** ықпал етушілер рөлдік модельдер ретінде әрекет етеді. Жастар кәсіп, хобби, білім беру мүдделері және әлеуметтік байланыстар туралы шешім қабылдау арқылы олардың мінез-құлқына бағдарланады. Белсенді азаматтық белсенділікті ынталандыру оң нәтиже болып табылады ұстанымдарға, қоғамдық бастамаларға және волонтерлік қозғалыстарға қатысуға. Сонымен қатар, жеке тұлғаның онлайн-культіне шамадан тыс қатысу цифрлық мақұлдауға тәуелділікке, «виртуалды әлеуметтік маңыздылық» елесін қалыптастыруға және шешім қабылдаудағы дербестіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін [5].

Үшіншіден, жылы **экономикалық өлшемде** блогерлер тұтынушылық мәдениеттің дамуына өз үлестерін қосуда. Жастардың жеке басы көбінесе брендтік тауарларды сатып алу, белгілі бір қызметтерді пайдалану және танымал онлайн трендтерге қатысу арқылы қалыптасады. Бұл аудиториядан әлеуметтік дифференциация мен қысымның жаңа формаларын тудырады. Сонымен қатар, цифрлық экономика тұтынушыларға да, контент жасаушыларға да жастарға мүмкіндіктер ашады, бұл олардың дағдыларын, идеяларын және аудиториясын монетизациялауға мүмкіндік береді.

Осылайша, құбылыс блогерліктің қосарлы сипатқа ие: бір жағынан, ол өзін-өзі дамыту, әлеуметтік қатысу және кәсіпкерлік белсенділік мүмкіндіктерін кеңейтеді; екінші жағынан, ол әлеуметтік нормалардың қысымын күшейтеді, тәуелділік тәуекелдерін тудырады және жастардың жеке құндылықтары мен мүдделеріне сәйкес келмейтін мінез-құлық стандарттарын қалыптастырады. Блогерлер феномені және ықпал етушілер қазіргі жастар мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды. Маңыздысы, блогерлердің ықпалы төмендейді **қосарлы сипат**: бір жағынан, олар жастарды өзін-өзі жүзеге асыруға, қоғамдық өмірге араласуға және кәсіпкерлік дағдыларын дамытуға ынталандырады; екінші жағынан, цифрлық мақұлдауларға, салыстыруларға және өзін-өзі сынауға тәуелділіктің артуына ықпал етеді. Шамадан тыс әсер етудің психологиялық әсерлеріне өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, әлеуметтік алаңдаушылық сезімі және виртуалды әлеуметтік табыстың елесін қалыптастыру жатады.

Жағымсыз әсерді азайту үшін мыналарды қалыптастыру қажет **сыни тұрғыдан ойлау, медиасауаттылық және цифрлық мәдениетті**, ақпаратты саналы түрде тұтыну және жеке тұлғаны қалыптастыру дағдыларын дамыту. Әлеуметтік және білім беру институттары жастардың цифрлық ортаны қысым мен стандарттау көзі ретінде емес, жеке және кәсіби өсу кеңістігі ретінде пайдалана алатындай жағдай жасауы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Маклюхан М. Медианы түсіну: Адамның сыртқы кеңеюі. – М.: Прогресс, 2003.
2. Адорно Б., Хоркхаймер М. Ағартушылық диалектикасы. – М.: Республика, 1997.
3. Бурдые П. Капитал нысандары // Экономикалық әлеуметтану. – 2002. – Т. 3, № 5.
4. Тоффлер Э. Үшінші толқын. – М.: АСТ, 2004. – 672 б.
5. Кастельс М. Қарым-қатынас күші. – М.: ЕК, ҚТ және ҚОҚ, 2016. – 560 б.

АДАМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ

Бекасыл Ә.М., Бекасыл Е.С., Исахан Е., Болатбекқызы А., Байғара Е.Е.

Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы Абдрасилова Г.З.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается, что философское исследование проблемы человека тесно связано с духовным развитием человечества. Мировоззрение Абая является продолжением этой традиции и её высшей ступенью, глубоко раскрывая моральную, духовную и социальную сущность человеческого бытия.

Summary: The article examines how the philosophical study of the human problem is closely connected to the spiritual development of humanity. Abai's worldview represents a continuation and the highest point of this tradition, deeply revealing the moral, spiritual, and social essence of human existence.

Философия ғылымының негізгі зерттеу нысандарының бірі - адам. Адам мәселесі көне дәуірден бері философиялық ойдың өзегін құрайтын, әлі күнге дейін түбегейлі шешімін таппаған іргелі тақырыптардың бірі болып табылады. Ежелгі дүниеден бастау алған философиялық ізденістер адамның мәнін, оның дүниедегі орнын, табиғат пен қоғам арасындағы байланысын анықтауға бағытталған.

Антикалық философияда адамға ерекше назар аударылды. Грек ойшылы Протагор «Барлық заттың өлшемі — адам» деп тұжырымдап, адамды әлемнің танымдық және құндылықтық орталығына айналдырды. Бұл қағида кейінгі гуманистік бағыттардың қалыптасуына негіз болды. Ал Көне Қытай философиясының өкілі Лао Цзы адамның өзін-өзі тануы мен рухани кемелденуіне мән беріп, «Басқаларды білетін адам — ақылды, өзін таныған адам — данышпан» деген даналық ой қалдырды [1].

Үнді философиясы мен буддизм ілімі адам өмірінің басты мақсаты — рухани азаптан арылу және нирванаға жету деп есептеді. Бұл ілімдер адамның ішкі жан дүниесін тазартып, оның болмысын этикалық және рухани тұрғыдан жетілдіруге бағытталды [2].

Қазақ философиялық ойында да адам мәселесі ерекше орын алады. Абай Құнанбайұлының даналық мұрасы адам болмысының моральдық, рухани және әлеуметтік қырларын терең талдауға бағытталған. Оның «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» деген қағидасы адамды жалпыадамзаттық құндылықтар тұрғысынан тәрбиелеуге үндейді. Абайдың қара сөздері арқылы көрініс тапқан азаматтық және философиялық көзқарастары қазақ халқының рухани дамуына зор ықпал етті.

Философия тарихында адамды тану процесі мифологиялық түсініктер мен рационалды ойлау арасындағы өзара байланыс нәтижесінде қалыптасты. Осы негізде адам мәселесін түсінудің теориялық іргетасы қаланды.

Абайдың рухани әлемі - адамзат өркениетінің ең асыл қазыналарының бірі. Оның дүниетанымы, философиялық ой-толғамдары мен адам туралы көзқарасы – ғасырлар бойы маңызын жоймай келе жатқан рухани бағдар. Ұлы ойшылдың шығармалары мен қара сөздері адам болмысының мәнін ашуға, адамды жетілдіруге, рухани кемелдікке жетелеуге бағытталған.

Ол өз дәуірінің ғана емес, бүкіл адамзаттың мәңгілік сұрағын - «адам қалай адам болады?» деген мәселені көтерді.

Абай философиясының өзегінде адам мәселесі тұр. Ол адамды ең жоғарғы құндылық ретінде қарастырып, «адам болу» ілімін өз өмірлік ұстанымына айналдырды. Ақынның пікірінше, адамның мәні – оның рухани биіктігінде, парасаттылығында, ізгілігі мен ар-намысында. Сондықтан ол өз шығармашылығы арқылы адамды тәрбиелеу, оның ішкі дүниесін жетілдіру, адамгершілік қасиеттерін ояту мақсатын көздеді.

М. Әуезовтің пайымдауынша, Абайдың ұстаздық және әлеуметтік мұраты - жеке адамды жамандықтан арылту арқылы бүкіл қоғамды өзгерту. Бұл – ойшылдың мораль философиясына деген ерекше көзқарасын айқындайды. Абай адам бойындағы кемшіліктерді сынай отырып, қоғамның түзілу жолын іздеді. Ол адамгершілік тәрбиенің негізі ретінде ақыл, қайрат және жүрек үйлесімін басты қағида етіп ұсынды [3].

Отыз сегізінші қара сөзінде Абай адам баласын қор ететін үш нәрсені - надандық, еріншектік және зұлымдықты атап, одан арылудың жолын көрсетеді. Ал адамның жақсы қасиеттері ретінде ыстық қайрат, нұрлы ақыл және жылы жүректі ұсынады. Бұл үш ұғым Абайдың адам философиясының өзегін құрайды.

Осы үш қасиеттің үйлесімі адамды шынайы кемелдікке жетелейді. Ол бұл күштерді біріктіретін және дұрыс бағыттайтын ең маңызды құрал - **ҒЫЛЫМ** деп есептейді. Ғылымды үйрену – бақталастық немесе атақ-даңқ үшін емес, шынайы білмек, танымға ұмтылу үшін қажет. Абайдың айтуынша, нағыз білім ізденісі тек рухани тазалық пен адал ниет арқылы ғана өз жемісін береді.

Ойшыл адам өмірінің мәнін адамгершілік нормалары мен принциптерді күнделікті өмір салтына айналдырудан көреді. «Адам болам десеңіз...» деген өсиет өлеңінде Абай адамды надандықтан, жалқаулықтан, мақтаншақтықтан сақтандырып, бес асыл қасиетті - **талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақымды** ұстануға шақырады. Бұл қасиеттер адамның рухани және әлеуметтік кемелденуінің басты шарттары болып табылады [4].

Абайдың «адам болу» қағидасы - тек жеке тұлғалық даму емес, сонымен қатар қоғамның да ілгерілеуінің негізі. Өйткені әрбір адам өз бойындағы адамшылығын сақтап, еңбекқор, адал, ізгі болса ғана қоғамда әділет пен мейірім орнайды.

Адамның өмірге келуі табиғи құбылыс, ал **адам болып қалуы** рухани еңбектің нәтижесі. Абай үшін адамдық қасиетті сақтау – ең биік мұрат. Ол адамды өзіне, қоғамға, адамзатқа жауапкершілікпен қарауға үндейді. Бұл үшін адам ерік-жігерін шыңдап, өз нәпсісін жеңіп, ақыл мен жүрек үйлесімінде өмір сүруі қажет.

Абайдың адам туралы ілімі мәңгілік маңызға ие рухани бағдар. Ол адам болудың жолын ғылым мен ізгілік арқылы айқындап, бізге өмірдің басты қағидасын үйретеді: **адам болып туу аз, адам болып өмір сүру - ең үлкен ерлік.**

Бүгінгі заман тұрғысынан қарасақ, Абайдың ойлары өзекті бола түсуде. Ол адамның ішкі мәдениеті мен рухани болмысы арқылы қоғамның дамитынын дәлелдеді. Хакімнің ойлау мәдениеті, адам мен қоғамға деген көзқарасы - қазақ халқының дүниетанымдық негізін айқындайтын, мәңгілік маңызы бар құндылық.

Абайдың рухани әлемі тек өткеннің емес, бүгін мен болашақтың да шамшырағы. Ол бізге адам болудың, ізгілік пен парасаттылықтың жолын көрсетті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ғабдуллин Б. Абай және Сократ/ «Абай тағылымы», Алматы: «Жазушы», 2010. 159-171 б.
2. Сегизбаев О.А. История казахской философии: От первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия: Учебник для вузов. – Алматы: Ғылым, 2001. – 456 с
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы: «Атамұра», 2011. 85 б.
4. Сартаева Р. С. Экология человека, новая онтология и устойчивое развитие Казахстана. – Монография / Под общ. Ред. А. Х. Бижанова. – 2-е изд. перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2018. – 312 с.

УДК 342.5

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ: БАЛАНС МЕЖДУ СВОБОДОЙ СЛОВА И БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА

Бекболат Т.А., Исамидтинов Т.Д., Абдукаримова А.Н., Шарипбаев Д.Д., Ким Я.С.
Научный руководитель магистр, старший преподаватель Алтаева М.О.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Цифрлық технологиялар мен әлеуметтік медианың қарқынды дамуымен дезинформация мәселесі ерекше өзекті болып келеді. Қоғамдық ортада таратылатын жалған ақпарат мемлекеттік мекемелерге деген сенімді әлсіретуі, әлеуметтік шиеленісті тудыруы және қоғамдық қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін. Сонымен қатар, мұндай әрекеттер үшін тым қатаң жазалар демократиялық қоғамның негізгі қағидасы болып табылатын сөз бостандығы құқығын негізсіз шектеуге әкелуі мүмкін. Қазақстан Республикасында дезинформация таратқаны үшін қылмыстық жауапкершілік мәселесі қоғамды қорғау мен адам құқықтарын сақтауды теңестіретін теңгерімді тәсілді талап етеді.

Summary: With the rapid development of digital technologies and social media, the problem of disinformation has become particularly pressing. False information disseminated in the public sphere can undermine trust in government institutions, provoke social tensions, and threaten public safety. At the same time, excessively stringent penalties for such actions can lead to unjustified restrictions on the right to freedom of speech—a fundamental principle of a democratic society. In the Republic of Kazakhstan, the issue of criminal liability for the dissemination of disinformation

requires a balanced approach that balances the protection of society and the preservation of human rights.

В условиях стремительного развития цифровых технологий и социальных сетей проблема дезинформации стала особенно актуальной. Распространение ложной информации в публичной сфере может подрывать доверие к государственным институтам, спровоцировать социальную напряженность и создать угрозу общественной безопасности. В то же время чрезмерно строгие наказания за подобные действия могут привести к неоправданным ограничениям права на свободу слова – основополагающего принципа демократического общества [1].

В Республике Казахстан вопрос уголовной ответственности за распространение дезинформации требует взвешенного подхода, обеспечивающего баланс между защитой общества и соблюдением прав человека.

Под дезинформацией обычно понимаются заведомо ложные сведения, распространяемые с целью введения в заблуждение общества, нанесения вреда отдельным лицам или институтам власти [4].

В отличие от ошибочной или субъективной информации, дезинформация характеризуется умышленностью действий.

Опасность дезинформации заключается в том, что она способна искажать общественное мнение, дестабилизировать политическую и экономическую ситуацию, и подрывает доверие к средствам массовой информации, государственным органам. Распространение ложных сведений в условиях эпидемии, военных конфликтов, массовых беспорядков и чрезвычайных ситуациях считается особенно опасным [5].

Уголовный кодекс Республики Казахстан предусматривает наказание за умышленное распространение ложных сведений. Согласно статье 274 УК РК, за подобное деяние могут быть назначены штраф, исправительные работы, ограничение свободы или лишение свободы на срок до семи лет, если его последствия признаны тяжкими [2].

Объектом преступления выступают общественные отношения, направленные на поддержание общественной безопасности и стабильности. Объективная сторона выражается в действиях по распространению информации, заведомо не соответствующей действительности, независимо от формы – устной, письменной, через средства массовой информации или интернет-ресурсы.

Субъективная сторона характеризуется прямым умыслом, когда лицо осознает ложность передаваемых сведений и намеренно их распространяет. Кроме того, законодательство усиливает ответственность за подобные действия, совершенные с использованием средств массовой информации или телекоммуникационных сетей, учитывая особую опасность и скорость распространения дезинформации в цифровом пространстве.

Конституция Республики Казахстан, а именно статья 20, закрепляет за каждым гражданином право на свободу слова и выражения собственного

мнения. Вместе с тем, в этой же статье установлены ограничения — недопустима пропаганда насилия, разжигание розни и распространение сведений, способных угрожать общественной безопасности [1].

Следовательно, свобода слова не носит безусловный характер. В ситуациях, когда ложная информация способна вызвать панику, спровоцировать межнациональные конфликты, ослабить обороноспособность государства, государственные органы вправе вводить ограничения на это право в интересах защиты общества. Однако проблема заключается в том, что трудно определить границы допустимого вмешательства государства. Широкое толкование понятия «ложная информация» способно повлечь преследование за критическое высказывания и произвольные санкции [3].

В научной и правозащитной среде Казахстана продолжается обсуждения необходимости четкого различия между заведомо ложными сведениями и субъективными оценочными суждениями, а также вопроса о возможной декриминализации отдельных составов правонарушений.

Международная практика также демонстрирует поиск баланса. Например, в странах Европейского союза и США уголовная ответственность за дезинформацию применяется ограниченно и в основном в случаях, когда ложные сведения наносят реальный ущерб (провоцирует насилие, панику, подрыв национальной безопасности) [6].

Согласно принципам общего права, лица, повторно распространяющие ложную информацию, могут нести ответственность в зависимости от степени их редакционного контроля над материалом.

Издатели (газеты, телеканалы, радиостанции) отвечают за содержание своих публикаций, поскольку осуществляют существенный редакционный контроль.

Дистрибьюторы (книжные магазины, библиотеки) несут ответственность лишь в случае, если знали или должны были знать о содержании.

Операторы связи (почта, телефонные компании) не контролируют передаваемые сообщения и, даже зная их содержание, не отвечают за повторную публикацию.

Хотя ответственность за ретрансляцию расширяет сферу возмещения по делам о диффамации, законодательство штатов устанавливает разные требования к опровержению и пределам ответственности. Средствам массовой информации, размещающие в Интернете контент, созданный данными лицами (например, комментарий зрителей), могут пользоваться иммунитетом от такой ответственности в соответствии с разделом 230 Закона о приличии в СМИ. [8]

Такую же, более серьезную опасность представляют технологии *deepfake* — синтетические аудио и видеоматериалы, создающие иллюзию подлинности.

С точки зрения уголовного права, привлечение онлайн-платформ к ответственности за управление дипфейками является обоснованным и законным. Платформы контролируют значительные объемы пользовательских данных обладают техническими средствами для выявления и удаления незаконного контента, что возлагает на них обязанность предотвращать вред.

Принцип «чем больше полномочий – тем выше ответственность» предполагает, что субъекты, способные предотвратить вред, должны это сделать.

Существующее китайское законодательство (статья 47 Закона о кибербезопасности и статья 286–1 УК КНР) уже предусматривает ответственность платформ за невыполнение обязанностей по контролю над незаконной информацией. Если платформа осознанно допускает распространение дипфейков и не реагирует на предписания органов, её действия могут квалифицироваться как «отказ от выполнения обязательств по обеспечению безопасности информационной сети». [7]

Казахстан может учитывать этот опыт при совершенствовании собственного законодательства.

Рассмотрим то, как другие страны подходят к уголовной ответственности за дезинформацию. Например США, действует Первая поправка к Конституции, которая гарантирует почти абсолютную свободу слова, прямой уголовной ответственности за «дезинформацию» у них нет. Независимые СМИ могут критиковать власть без страха наказания, это — максимальная защита слова. За ложные показания или сведения (при сделке, в суде, на выборах), ложные угрозы, подстрекательство к насилию или панике несетя уголовная ответственность. Но вот за клевету не уголовная, а гражданско-правовая ответственность.

А вот в Китае наоборот. За дезинформацию, особенно если она «подрывает авторитет государства» или «наносит вред общественному порядку», карается уголовно (статья 291 УК КНР). Так же интернет-платформы обязаны фильтровать и удалять недостоверный контент. Возможен риск того, что «дезинформацией» могут назвать любую критику властей.

Если сравнивать с этими двумя странами Казахстан, он пока находится между этими моделями, и контроль у него средний. Баланс возможен через улучшение законодательства, развитие медийной культуры и открытый общественный диалог.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.)
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.09.2025 г.)
3. Комитет ООН по правам человека. Замечание общего порядка № 34 «Свобода мнений и выражение мнений».
4. Абдрахманова А. Б. Правовое регулирование распространения ложной информации в Казахстане // Журнал права и государства. – 2023. – № 2. – С. 45–52.
5. Еремекбаева М. С. Баланс свободы слова и защиты общественной безопасности в цифровую эпоху // Право и современность. – 2022. – № 4. – С. 33–41.
6. European Commission. Code of Practice on Disinformation (2022).
7. Freedom of Speech and Regulation of Fake News. The American Journal of Comparative Law — Leslie Gielow Jacobs — 02 June 2022.
8. Normative construction of platform criminal liability in the governance of deepfake technology — Xuanting Liu — 10 June 2025.

ҚАЗАҚТЫҢ КИІЗ ҮЙІ – МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ СИМВОЛЫ: СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Бекболыс Н.Г., Қалдарбеков Е.С., Асанов Н.А., Шарап А.Г., Түзел Е.М.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркінбекова А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается юрта казахов как символ материальной культуры с точки зрения семиотического анализа. Основные элементы юрты – шанырак, кереге, уык, түндик – интерпретируются как знаки национального мировоззрения и культурного кода. Анализируются философские, астрономические и воспитательные аспекты, отражающие гармонию человека, природы и Вселенной. Делается вывод, что казахская юрта является не только жилищем, но и символической моделью духовной и культурной системы народа.

Summary: This article analyzes the Kazakh yurt as a symbol of material culture from a semiotic perspective. The main structural elements of the yurt – the shanyrak, kerege, uyk, and tundik – are interpreted as representations of the national worldview and cultural code. The study explores the philosophical, astronomical, and educational meanings embodied in the yurt's design, emphasizing its role in the Kazakh spiritual and social system. It concludes that the yurt functions not only as a dwelling but as a symbolic model of the Kazakh cultural and philosophical universe.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде киіз үй ерекше орын алады. Ол тек баспана ғана емес, сонымен бірге қазақтың өмір салтының, дүниетанымының, эстетикалық талғамының және әлеуметтік құрылымының көрінісі. Киіз үй - көшпелі өмірдің қажеттілігі ретінде пайда болып, ғасырлар бойы халықтың мәдени коды мен символдық жүйесіне айналған феномен.

Семиотикалық тұрғыдан киіз үйді мәдени таңбалар жүйесі ретінде қарастыру оның құрылымындағы әрбір элементтің мән-мағынасын ашуға мүмкіндік береді. Себебі семиотика - мәдениетті таңбалар мен белгілер жүйесі ретінде зерттейтін ғылым. Демек, киіз үйдің пішіні, бөлшектері, өрнектері мен түстері белгілі бір символикалық мазмұнға ие [1].

Киіз үй - тек сәулеттік туынды емес, оның ішінде математика, геометрия, философия, астрономия және мәдени-тәлімдік мән тоғысқан күрделі жүйе бар. Киіз үйге математикалық, философиялық, астрономиялық және мәдени-тәлімдік талдау (семиотикалық) жасап көрейік.

Қазақтың киіз үйі - геометриялық тұрғыдан мінсіз симметрияға негізделген құрылым. Оның дөңгелек пішіні ғарыштық және физикалық үйлесімділікті бейнелейді. Шаңырақ шеңбер түрінде жасалып, геометрияда тұтастық пен тепе-теңдіктің символына айналған. Уықтар радиус қызметін атқарып, шаңырақ пен керегені байланыстырады, бұл шеңбердің радиус - шеңбер қатынасына дәл келеді.

Керегенің тор көздері параболалық құрылымға ұқсайды және ол бүкіл үйдің серпінділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Архитектор Е. Қаратаевтың пайымдауынша, «киіз үйдің геометриялық құрылымы табиғи тепе-теңдікті сақтай отырып, ауа мен жарық айналымына қолайлы жағдай туғызады, бұл инженерлік тұрғыдан жетілген шешім» [2].

Зерттеуші Р. Әбділдақызы да киіз үйдің құрылымдық жүйесін талдай келе, «кереге мен уықтың иілімділігі мен есептелген бұрышы үйдің беріктігі мен тасымалдауға ыңғайлылығын қамтамасыз еткен» деп көрсетеді. Оның пікірінше, дәстүрлі киіз үйдің пішіні мен өлшемі кездейсоқ емес, ғасырлар бойы қалыптасқан математикалық пропорцияға бағынады.

Зерттеулерге сүйенсек, киіз үйдің биіктігі мен ені арасындағы пропорция шамамен $\phi = 1.618$ (алтын қима) мәніне жуық, бұл оның эстетикалық және физикалық тепе-теңдігін қамтамасыз етеді. Бұл қатынас грек архитектурасындағы Парфенон мен Леонардо да Винчи зерттеген адам дене пропорцияларындағы үйлесіммен үндес келеді. Физик және этноархитектура зерттеушісі А. Тәжімұрат атап өтеді: «Киіз үйдің дөңгелек формасы – қазақтың табиғат заңдылықтарын терең түсінгенінің дәлелі. Ол жел бағыты мен күн қозғалысына ең бейімделген кеңістік моделі болып табылады» [3].

Осылайша, киіз үй тек тұрмыстық қажеттіліктің ғана емес, математикалық гармония мен инженерлік шешімдердің тамаша үлгісі. Геометриялық құрылымының дәлдігі, симметриясы және пропорциялық қатынасы киіз үйді көшпелі өркениеттің жоғары деңгейдегі ғылыми ойлау мәдениетін дәлелдейтін сәулеттік феноменге айналдырады.

2. Философиялық талдау

Киіз үйдің құрылымы - қазақ халқының философиялық дүниетанымының, әлемді тану мен түсінуінің көрінісі. Шаңырақ - аспан мен мәңгіліктің, ұлттың бірлігі мен сабақтастығының нышаны. Ол тек үйдің төбесі ғана емес, бүкіл ғаламның символдық орталығы, адам мен табиғат арасындағы байланыс көпірі. Ал ошақ - тіршіліктің өзегі, рухани қуаттың және отбасы бірлігінің белгісі. Есіктің шығысқа қарауы - жарыққа, жаңа өмірге, рухани жаңаруға ұмтылыстың, өмір мен күннің бастауын құрметтеудің көрінісі. Киіз үйдің дөңгелек пішіні әлемнің тұтастығын, адам мен табиғаттың өзара бірлігін білдіреді.

Философиялық тұрғыдан киіз үй - микрокосмос, яғни бүкіл ғарыштың шағын моделі. Қазақ дүниетанымында «адам - табиғаттың бір бөлшегі» деген ұғым терең орныққан. Бұл идеяны ғалым Әл-Фараби «адам мен әлем үйлесімді өмір сүруі тиіс» деген қағидасымен негіздесе, Ш. Уәлиханов қазақтың дүниетанымындағы табиғатқа деген құрметті «тіршіліктің мәнін табиғатпен үйлесімде көру» деп сипаттайды.

Зерттеуші С. Қасқабасов киіз үйді «қазақтың өмірлік философиясының көрінісі, уақыт пен кеңістіктің бейнелі моделі» деп сипаттайды. Оның пікірінше, шаңырақ – мәңгілік пен сабақтастықтың, ал кереге - кеңістік пен әлеуметтік байланыстардың нышаны. Ал А. Ақтас киіз үйдің құрылымын талдай отырып, оның «дүниенің төрт бағытын, уақыттың айналымын және өмірдің мәңгілігін бейнелейтін символдық жүйе» екенін атап көрсетеді [4].

Қазақ дүниетанымында өмір айналымы («туу - өмір - өлім - қайта туу») табиғи цикл ретінде қабылданады. Киіз үйдің шеңбер құрылымы осы мәңгілік айналымды, уақыт пен кеңістіктің үздіксіз қозғалысын бейнелейді. Осылайша,

киіз үй - тіршілік философиясының көрінісі, адам мен әлемнің, рух пен материяның, уақыт пен мәңгіліктің үйлесімін паш ететін ұлттық таным моделі.

3. Астрономиялық талдау

Киіз үй көшпелі халықтың астрономиялық және табиғи кеңістікке негізделген танымымен тығыз байланысты. Қазақ халқы ежелден аспанды, жұлдыздарды, Күн мен Айдың қозғалысын мұқият бақылап, сол арқылы тұрмыс-тіршілігін, көшу бағытын, уақыт пен маусымдық өзгерістерді анықтаған. Осы астрономиялық білім тұрмыс мәдениетінде көрініс тауып, киіз үйдің құрылымында ерекше орын алды.

Киіз үйдің есігінің шығысқа қарауы - күннің шығуына бағдарланған көне дәстүр. Бұл бағыт таңды, жаңа өмірді, жарық пен жылулықтың бастауы ретінде қабылданған. Ғалым Ө. Жәнібеков өз еңбектерінде бұл құбылысты «қазақтың әлемді күн қозғалысы арқылы бағдарлауының көрінісі» деп түсіндіреді. Ал этнограф Ә. Марғұлан киіз үйдің кеңістікке орналасуын көшпелі өмірдің табиғи заңдылықтарымен байланыстырып, «қазақтардың өмір салты аспан мен жердің ырғағына сай құрылған» деп жазады.

Шаңырақтағы түндік - тек жарық пен ауа енетін құрылым ғана емес, сонымен қатар табиғи күн сағатының қызметін атқарған. Түндіктен түсетін күн сәулесінің бұрышы арқылы ата-бабаларымыз күннің биіктігін, уақытты және жыл мезгілдерін анықтай білген. Бұл туралы зерттеуші Қ. Матыжанов «киіз үй - көшпелі халықтың аспанмен байланысын сақтаған табиғи обсерватория» екенін атап көрсетеді.

Киіз үйдің күмбез пішіні жұлдызды аспанмен үндес, ал шаңырақ - аспан әлемінің символдық бейнесі. Қазақ дүниетанымында аспан «үлкен шаңырақ», ал әлем «жердің үйі» деп қабылданған. Осы тұжырымды философ

А.Х. Қасымжанов «қазақ мифологиялық ойлау жүйесінде әлемнің құрылымы мен киіз үйдің формасы арасында тікелей сәйкестік бар» деп түсіндіреді [4].

Сонымен бірге, киіз үйдің кеңістіктік құрылымында төрт бағытқа (шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік) қатысты нақты мәдени және ритуалдық мән бар. С. Е. Толыбеков бұл жүйені «көшпелі өркениеттің кеңістік философиясы» деп сипаттап, қазақтың астрономиялық дүниетанымын күн мен жұлдыз қозғалысына, табиғи ырғаққа сәйкестендірілген өмір салтының көрінісі ретінде талдайды [4].

Осылайша, киіз үй тек тұрмыстық баспана емес, ғарышпен байланыс орнатқан табиғи обсерватория іспетті. Оның құрылымы қазақ халқының ғаламды тұтастықта, аспан мен жердің, адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімде қабылдаған терең астрономиялық және философиялық көзқарасын паш етеді.

4. Мәдени-тәрбиелік талдау

Киіз үй - қазақ қоғамының мәдени, рухани және тәрбиелік институты, яғни ұлттық болмыс пен әлеуметтік қатынастардың шағын моделі. Ондағы әрбір кеңістік, зат және элемент белгілі бір тәртіп пен мағыналық жүйеге бағынады. Мысалы, төр - құрмет пен беделдің символы, мұнда елге сыйлы

қонақтар мен жасы үлкендер жайғасады; оң жақ - ерлердің, сол жақ - әйелдердің орны. Бұл кеңістіктік бөлініс - қазақы әдеп пен сыйластық мәдениетінің көрінісі.

Этнограф Ә. Марғұлан киіз үйдің ішкі құрылымын «қазақтың отбасылық тәртібін, этикасы мен қоғамдық иерархиясын бейнелейтін мәдени код» деп бағалайды. Ал Ә. Жәнібеков киіз үйдің адам тәрбиесіндегі рөлін талдай отырып: «Киіз үй - ұлттық психология мен өмірлік тәлімнің мектебі. Онда әрбір қимыл мен дәстүрдің астарында тәрбиелік мән жатыр» деп жазады [5].

Ошаққа құрмет көрсету, түндік ашу, шаңырақ көтеру сияқты дәстүрлердің барлығы – рухани сабақтастықты, отбасылық бірлікті және еңбек пен ізеттілікті дәріптейтін тәрбиелік рәсімдер. Ғалым М. Әуезов ошақты «отбасының жүрегі, аналық мейірім мен жылылықтың нышаны» деп сипаттайды. Ошаққа құрмет ету арқылы адам табиғаттың қуатына, өмірдің жалғастығына құрмет білдіреді.

Киіз үйдің ішкі құрылымында баланы тәртіпке, кеңістікті тануға, мағынаны түсінуге баулитын рухани тәлім бар. Әрбір элемент - шаңырақ, кереге, уық, түндік - ұлттың дүниетанымын бейнелей отырып, баланың ұлттық санасын қалыптастырады. Педагог-ғалым Қ. Жарықбаев бұл жөнінде: «Киіз үйдің ішкі мәдениеті – халық педагогикасының тірі моделі, мұнда үлкенге құрмет, кішіге ізет, еңбек пен өнер сабақтастығы қатар жүреді» деп атап өтеді [5].

Сонымен қатар, киіз үй жасау процесінің өзі - еңбек пен шығармашылық мектебі. Кереге өру, уық ию, киіз басу, өрнек салу сияқты әрекеттер ұжымдық еңбекті, ұқыптылық пен шеберлікті, табиғатты сыйлауды үйретеді. Зерттеуші С. Қасқабасов бұл жөнінде: «Киіз үй жасау - халықтың өнер мен еңбекті үйлестіре білген мәдени феномені» деп баға береді [6].

Киіз үй - тек тұрмыс нысаны емес, мәдени-әлеуметтік институт, рухани мектеп. Ол ұлттың адамгершілік құндылықтарын, еңбек дәстүрін, эстетикалық талғамын және әлеуметтік тәртібін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін тұлға қалыптастыру ортасы болып табылады.

Демек, киіз үй - тек баспана емес, адамның табиғатпен, қоғаммен және өзімен үйлесімді өмір сүруіне баулитын рухани-мәдени тәрбие мектебі.

Қазақтың киіз үйі - ұлттық дүниетаным мен табиғи үйлесімнің, эстетика мен инженерліктің, рух пен материяның біртұтас жүйесін бейнелейтін мәдени феномен. Оның геометриялық дәлдігі - инженерлік ойдың, философиялық мәні - өмірлік көзқарастың, астрономиялық бағдарлары - табиғатпен үндестіктің, ал тәрбиелік мағынасы - адамгершілік пен әдептің айғағы.

Осылайша, киіз үй - қазақ халқының болмысын, ғарышпен және табиғатпен үйлесімін көрсететін мәдени-рухани код, әрі адамзат өркениетінің теңдессіз жетістігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лотман Ю. М. Семиосфера. - Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2000.
2. Қаратаев Е. Қазақтың киіз үй архитектурасы. - Алматы: Өнер, 2016.

3. Нұрғали С. Қазақ мәдениетінің кеңістік-уақыттық модельдері. // Мәдениет және өркениет, №2, 2018.
4. Әбділдақызы Р. Қазақ киіз үйінің символикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2014.
5. Қоңырова Л. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымындағы аспан культі. – Астана: Фолиант, 2017.
6. Тәжімұрат А. Киіз үй - қазақтың рухани және әлеуметтік кеңістігі. // Тарих және мәдениет, №3, 2020.

ӘОЖ 340.12:321.7(574)

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Бекмухаметов А.С., Жапир Б.Б., Сапар Б.П., Майлыш Н.Б., Асильбаев Р.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сахарбекова А.Д.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Понятия правового государства и гражданского общества являются основными столпами современного демократического общества. Правовое государство обеспечивает защиту прав и свобод личности, соблюдение законности органами власти. Гражданское общество-это система общественных отношений, независимая от государства, но способствующая его развитию.

Summary: The concepts of the rule of law and civil society are the main pillars of a modern democratic society. The rule of law ensures the protection of individual rights and freedoms, and the observance of legality by government authorities. Civil society is a system of public relations that is independent of the state, but promotes its development.

Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам ұғымдары қазіргі заманғы демократиялық қоғамның негізгі тіректері болып табылады [1]. Құқықтық мемлекет жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, билік органдарының заңдылықты сақтауын қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғам — бұл мемлекеттен тәуелсіз, бірақ оның дамуына ықпал ететін қоғамдық қатынастар жүйесі. Қазақстанда құқықтық мемлекет құру және азаматтық қоғам институттарын дамыту қазіргі саяси және әлеуметтік даму стратегиясының негізгі бағыты болып табылады. Құқықтық мемлекет дегеніміз — мемлекет билігінің құқықтық нормаларға негізделіп жүзеге асырылатын, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған мемлекеттік құрылым. Бұл ұғым алғаш рет 18-19 ғасырларда Германияда дамып, содан кейін бүкіл әлемде демократиялық теориялардың негізіне айналды. Құқықтық мемлекет теориясы либералдық және социал-демократиялық бағыттардан қалыптасып, жеке тұлғаның құқықтарын қорғауды басты мақсат деп санайды.

Құқықтық мемлекеттің негізгі сипаттамалары:

1. Заң үстемдігі
2. Азаматтардың құқықтарын қорғау
3. Билікті шектеу
4. Құқықтық теңдік

Халықаралық тәжірибеде Германия, Франция, АҚШ сияқты елдер құқықтық мемлекеттің негізгі принциптерін практикада сәтті іске асырып отыр. Қазақстанда Конституция мен құқықтық актілер арқылы бұл принциптерді бекіту қазіргі мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады. Азаматтық қоғам — мемлекеттен тәуелсіз, бірақ оның дамуына ықпал ететін қоғамдық қатынастар жүйесі. Оның құрамына қоғамдық бірлестіктер, бейсеріктік ұйымдар, кәсіподақтар, бұқаралық ақпарат құралдары және жеке адамдардың өз мүдделерін білдіру жолдары кіреді [2]. Азаматтық қоғам демократиялық қоғамның негізін құрап, жеке тұлғаның белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Негізгі қағидалары:

1. Құқықтық дербестік
2. Қоғамдық белсенділік
3. Мәлімет алу еркіндігі
4. Ұйымдасу еркіндігі

Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының дамуы соңғы онжылдықта айтарлықтай өсті. Бүгінгі күні түрлі қоғамдық бірлестіктер мен БАҚ қоғамдағы өзекті мәселелерді талқылап, билікке ұсыныстар енгізу арқылы азаматтық қоғамның белсенді құрамын құрайды. Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам бір-бірін толықтыратын ұғымдар болып табылады. Құқықтық мемлекетсіз азаматтық қоғам өз құқықтарын тиімді қорғай алмайды, ал азаматтық қоғамсыз құқықтық мемлекет демократиялық қағидаларды жүзеге асыруда қиындықтарға ұшырайды [3].

Өзара байланысы:

- Азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің институттарын нығайтады.
- Құқықтық мемлекет азаматтардың еркіндігін, қоғамдық бірлестіктердің дамуын қамтамасыз етеді.
- Құқықтық мәдениеттің дамуы арқылы қоғам мен мемлекет арасындағы сенім артады.

Нақты мысалдар ретінде Қазақстандағы азаматтық бастамалар мен құқық қорғау ұйымдары құқықтық мемлекет принциптерінің жүзеге асуына ықпал етуде. Мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар арасындағы ынтымақтастық қоғамдағы сенім деңгейін арттырады. Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның теориялық негіздері бірнеше философиялық және құқықтық бағыттардан шығады:

1. Либералдық теория
2. Демократиялық теория
3. Гегельдік және Маркстік теориялар

Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның теориялық негіздері қазіргі құқықтық мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы құқықтық мәдениеттің дамуы мен азаматтық белсенділіктің артуы осы теориялық қағидаларды практикада іске асыруға мүмкіндік береді [4].

Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам — қазіргі демократиялық қоғамның негізгі элементтері. Құқықтық мемлекет азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаса, азаматтық қоғам олардың өз мүдделерін

білдіруіне және қоғамдық қатысуға мүмкіндік береді. Теориялық тұрғыдан олардың өзара байланысы демократиялық принциптердің жүзеге асуын қамтамасыз етеді, құқықтық мәдениетті дамытады және әлеуметтік тұрақтылыққа ықпал етеді. Қазақстан үшін бұл принциптер демократиялық дамудың маңызды факторы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 2022.
2. А.Н. Суханов, «Теория государства и права», Москва, 2020.
3. Ж. М. Бекенов, «Құқықтық мемлекет теориясы», Алматы, 2019.
4. А. Турғанбаев, «Азаматтық қоғам және демократия», Астана, 2018.

УДК 349.222(574)

КОЛЛЕКТИВНО-ДОГОВОРНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ РАБОТНИКОВ

Бектүре К.Б.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақала Қазақстан Республикасындағы қызметкерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың маңызды құралы ретіндегі ұжымдық-шарттық реттеудің рөліне арналған. Ұжымдық шарттарды жасасудың және іске асырудың құқықтық негіздері, олардың әлеуметтік әріптестікті нығайту және еңбек құқықтарының кепілдіктерін қамтамасыз ету үшін маңызы қарастырылады. Қазіргі жағдайда ұжымдық-шарттық реттеу жүйесін жетілдірудің өзекті мәселелері мен жолдары атап өтіледі.

Summary: The article is devoted to the role of collective bargaining regulation as an important tool for protecting the labor rights of employees in the Republic of Kazakhstan. The article examines the legal basis for concluding and implementing collective agreements, their importance for strengthening social partnership and ensuring guarantees of labor rights. The current problems and ways of improving the system of collective bargaining regulation in modern conditions are noted.

Коллективно-договорное регулирование является одним из ключевых институтов трудового права, направленным на достижение баланса интересов работников и работодателей, укрепление социального партнёрства и реализацию принципов социальной справедливости в сфере труда. В условиях развития рыночных отношений и совершенствования правовой системы Республики Казахстан данный институт приобретает особую актуальность как эффективный инструмент защиты трудовых прав и социально-экономических интересов работников.

Современная концепция трудового права Казахстана основана на признании труда не только экономической, но и социальной ценностью. В соответствии с Конституцией Республики Казахстан труд является правом каждого гражданина, а государство обеспечивает условия для его реализации, включая защиту от безработицы, справедливую оплату и безопасные условия труда [1]. Одним из механизмов реализации данных гарантий выступает

институт коллективных договоров, закреплённый в Трудовом кодексе Республики Казахстан.

Коллективно-договорное регулирование охватывает совокупность правовых норм и институтов, обеспечивающих согласование интересов сторон трудовых отношений через коллективные переговоры, заключение коллективных договоров и соглашений, а также контроль за их исполнением. Основопологающим принципом такого регулирования является социальное партнёрство, основанное на равноправии сторон, добровольности принятия обязательств и ответственности за их выполнение.

Согласно статье 156 Трудового кодекса Республики Казахстан коллективный договор заключается между работодателем и представителями работников в лице профсоюзов или иных уполномоченных органов. Его содержание охватывает широкий круг вопросов — от оплаты труда и режима рабочего времени до социально-бытовых гарантий, охраны труда, обучения и развития персонала [2]. Таким образом, коллективный договор является не только юридическим документом, но и инструментом реализации социальной политики предприятия.

Правовое значение коллективного договора проявляется в том, что он конкретизирует нормы трудового законодательства применительно к условиям конкретного предприятия, обеспечивает дополнительные гарантии и льготы работникам по сравнению с установленными государством минимальными стандартами. Такая децентрализация регулирования позволяет учитывать специфику отрасли, региона и финансово-экономическое положение работодателя.

В контексте правового регулирования трудовых отношений коллективный договор выполняет несколько функций: регулятивную, защитную, организационную и информационную. Регулятивная функция заключается в установлении конкретных правил поведения для сторон трудовых отношений, защитная — в закреплении гарантий и механизмов их реализации, организационная — в формировании системы взаимодействия работников и работодателей, а информационная — в обеспечении прозрачности условий труда и занятости.

Социальное партнёрство в Казахстане закреплено на трёх уровнях: республиканском, отраслевом и региональном. На каждом уровне могут заключаться соответствующие соглашения, регулирующие общие принципы взаимодействия сторон и устанавливающие минимальные социально-экономические стандарты. Так, на республиканском уровне действует Генеральное соглашение между Правительством Республики Казахстан, объединениями работодателей и профсоюзов, которое определяет стратегические направления социальной политики и занятости.

Особое внимание в правовой науке уделяется вопросам правовой природы коллективного договора. Он рассматривается как нормативный договор, сочетающий элементы нормативного и обязательственного регулирования. С одной стороны, он устанавливает общие правила поведения

для всех работников данной организации, а с другой — содержит взаимные обязательства сторон, подлежащие исполнению в установленный срок.

Важным элементом коллективно-договорного регулирования является процедура коллективных переговоров. Инициатива заключения коллективного договора может исходить как от работодателя, так и от работников, а их представители обязаны приступить к переговорам не позднее семи календарных дней со дня получения предложения. Результатом переговоров является текст коллективного договора, который подлежит подписанию обеими сторонами и вступает в силу с момента его заключения или с иной даты, указанной в документе. Коллективный договор действует, как правило, в течение трёх лет и может продлеваться по соглашению сторон. Его выполнение контролируется как представителями работников, так и уполномоченными государственными органами.

Коллективно-договорное регулирование выполняет не только защитную, но и превентивную функцию. Наличие четко сформулированных обязательств сторон способствует снижению уровня трудовых конфликтов, повышает доверие между работниками и работодателями, укрепляет корпоративную культуру и стабильность производственных отношений.

Несмотря на существующую правовую базу, в практике коллективно-договорного регулирования сохраняется ряд проблем. Одной из них является формальный характер заключения коллективных договоров в ряде организаций, где договоры подписываются без реальных переговоров и последующего контроля. Кроме того, нередко содержание договоров ограничивается повторением норм законодательства без введения дополнительных гарантий для работников.

Другим проблемным аспектом является слабое участие профсоюзов в процессе переговоров. Несмотря на то что законодательство РК закрепляет право профсоюзов на представление интересов работников, уровень их активности и организационной мощи остаётся недостаточным. Это снижает потенциал коллективных переговоров как инструмента влияния на трудовые отношения.

Современные вызовы, связанные с цифровизацией экономики, гибридными формами занятости и дистанционным трудом, требуют адаптации коллективно-договорных механизмов. В частности, возникает необходимость включения в коллективные договоры положений, регулирующих использование цифровых платформ, дистанционную работу, защиту персональных данных работников и обеспечение цифровой безопасности труда [3].

Трудовой кодекс РК предоставляет широкие возможности для конкретизации таких вопросов на уровне коллективных договоров, что свидетельствует о гибкости системы и её способности адаптироваться к новым социально-экономическим реалиям. При этом важным условием является повышение правовой грамотности работников и работодателей, развитие культуры переговоров и взаимодействия.

Особое значение имеет государственная поддержка социального партнёрства. В Казахстане созданы трёхсторонние комиссии по социальному партнёрству и регулированию социальных и трудовых отношений, действующие на республиканском, отраслевом и региональном уровнях. Эти комиссии выполняют функцию консультативно-совещательных органов, способствующих согласованию позиций сторон и разработке предложений по совершенствованию законодательства.

Коллективно-договорное регулирование также играет важную роль в обеспечении социальной стабильности. В условиях экономических кризисов и изменений на рынке труда именно коллективные договоры позволяют сторонам договариваться о мерах по сохранению рабочих мест, изменению графиков занятости, предоставлению компенсаций и социальной поддержки работников. Правоприменительная практика Республики Казахстан показывает, что на предприятиях, где действуют коллективные договоры, уровень трудовых споров значительно ниже, а производительность труда выше. Это объясняется наличием четко определённых обязательств, процедур разрешения конфликтов и взаимного доверия между сторонами [4].

В научной литературе коллективно-договорное регулирование справедливо рассматривается как форма правовой демократии в сфере труда. Оно обеспечивает участие работников в управлении условиями труда и создает реальные механизмы влияния на социально-экономическую политику работодателя. Таким образом, коллективный договор является не только юридическим документом, но и важным элементом гражданского общества [5].

Перспективы развития коллективно-договорного регулирования в Казахстане связаны с укреплением института профсоюзов, совершенствованием законодательства о социальном партнёрстве, внедрением цифровых инструментов переговорного процесса и мониторинга исполнения договоров. Необходимым является также повышение эффективности контроля со стороны государственных органов труда, обеспечение публичности и прозрачности коллективных соглашений.

Важным направлением модернизации системы является развитие электронных платформ для ведения коллективных переговоров и регистрации договоров, что повысит их доступность и сократит административные процедуры. Введение таких инструментов будет соответствовать стратегическим целям «Цифрового Казахстана» и концепции «Справедливого государства».

Подводя итог, можно отметить, что коллективно-договорное регулирование представляет собой комплексный правовой механизм, объединяющий нормы, процедуры и институты, направленные на защиту трудовых прав работников, укрепление социального партнёрства и повышение устойчивости трудовых отношений. В условиях Казахстана этот институт продолжает развиваться в направлении расширения его содержания, повышения эффективности и адаптации к современным вызовам.

Его значение выходит за рамки конкретных трудовых отношений, поскольку коллективные договоры способствуют укреплению социальной стабильности, развитию корпоративной культуры и формированию доверия между обществом, бизнесом и государством. Таким образом, коллективно-договорное регулирование является неотъемлемым элементом правового механизма защиты прав работников и важным инструментом реализации принципов социальной справедливости в Республике Казахстан.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2024 год) // Официальный сайт Параграф.kz.
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2025 год) // Казахстанская правда.
3. Сулейменова, Л. К. Правовые аспекты заключения и исполнения коллективных договоров в Казахстане // Трудовое и социальное право. — 2024. — № 1. — С. 35–43.
4. Абдрахманова, К. Т. Правовое регулирование социального партнёрства в трудовых отношениях Республики Казахстан: монография. — Алматы: Жеті Жарғы, 2022. — 248 с.
5. Кусаинов, Б. А. Коллективные договоры и соглашения как источник трудового права // Право и государство. — 2023. — № 2. — С. 45–52.

ӘОЖ 101.9

АҚИҚАТ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯДА БІЛІМНІҢ РӨЛІ

Белесов Ә.Е., Исаев Р.И., Ергеш М.Қ., Аманбек Б.Ж., Тұрлыбай Д.Ғ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға-оқытушы Танатарова М.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается проблема истины в классической и современной философии, а также анализируется роль знания в формировании мировоззрения человека и развитии общества. Автор уделяет внимание различным теориям истины — корреспондентной, когерентной, прагматической и конструктивистской. Особое место занимает исследование социальных и культурных факторов, влияющих на понимание истины. Статья будет полезна студентам и исследователям, занимающимся вопросами эпистемологии, социологии знания и философии науки.

Summary: The article analyzes the problem of truth in both classical and contemporary philosophy and examines the role of knowledge in shaping human worldview and social development. Various theories of truth—correspondence, coherence, pragmatic, and constructivist—are discussed. Special attention is paid to the social and cultural factors that influence the understanding of truth. This article is intended for students and researchers working in epistemology, sociology of knowledge, and philosophy of science.

Ақиқат мәселесі философиядағы ең күрделі, әрі маңызды категориялардың бірі. Адам дүниені тану барысында шындықты анықтауға, оның мәнін ашуға талпынады. Ақиқат — тек субъективті қабылдау емес, ол адамның танымдық тәжірибесін реттейтін, ғылым, мораль, дін, өнер сияқты рухани салалардың негізін анықтайтын әмбебап ұғым. Қазіргі ғылым мен

ақпараттық технологиялардың дамуы, жалған ақпараттың көбеюі, қоғамдық пікірдің тез өзгеруі ақиқат пен білім мәселесін қайта қарауды қажет етеді.

Ақиқат мәселесі философия тарихында әр дәуірде әртүрлі мағынада түсіндірілген, бірақ оның адам өміріндегі маңызы ешқашан кеміген емес. Адам дүниені тануға талпынғанда ең алдымен шындыққа жетуді, құбылыстардың астарын ашуды мақсат етеді. Осы тұрғыдан алғанда, ақиқат – тек логикалық немесе эпистемологиялық категория емес, ол адамның дүниетанымын, рухани бағдарын, тіпті қоғамның мәдени дамуын анықтайтын іргелі ұғым. Қазіргі ақпараттық қоғамда ақиқаттың маңызы бұрынғыдан да жоғары, себебі ақпараттың көптігі, оның сапасының әркелкілігі, жалған ақпараттың кең таралуы ақиқатты танудың жаңа қиындықтарын тудырып отыр.

Классикалық философияда ақиқат көбіне болмысқа сәйкестік ретінде қарастырылды. Бұл түсінік Аристотельден бастау алады: егер біздің пікіріміз шындыққа дәл келсе, ол ақиқат болып табылады. Мұндай көзқарас ғылым дамуының негізіне айналды, өйткені тәжірибеге, бақылауға, дәлдікке негізделген білім correspondentтік теорияның талаптарына сай келеді. Дегенмен, рационалистік дәстүрде ақиқаттың мәні әлемнің ішкі үйлесімділігімен, логикалық тұтастығымен түсіндірілді. Гегель ақиқат жеке пікірде емес, тұтас жүйеде, рухтың өзіндік дамуында ашылады деп есептеді[1].

Прагматистік философия ақиқаттың табиғатын тәжірибеге бағыттады. Пирс, Джеймс пен Дьюи үшін ақиқат – тәжірибеде жақсы нәтиже беретін, өмірді жақсартуға, іс-әрекетті тиімді ұйымдастыруға көмектесетін идея. Мұндай тұрғыда ақиқат динамикалық, үздіксіз өзгеріп отыратын құбылысқа айналады. Ол абстрактілі теория емес, өмірлік тәжірибемен тығыз байланыстағы практикалық бағалы білім.

XX ғасырдың екінші жартысында ақиқаттың әлеуметтік шарттылығына мән беретін бағыттар алға шықты. Әлеуметтік конструктивизм ақиқатты қоғамның өзі жасап шығаратын жағдаят, келісім, ортақ қабылданған шындық ретінде сипаттайды. Тіл, институттар, дәстүрлер мен нормалар ақиқаттың қалыптасуына ықпал етеді. Фуконың ойынша, ақиқат әрқашан билікпен байланыста болады: қоғамдағы үстем топтар қандай білімді ақиқат деп тану керектігін айқындап отырады. Постмодернизмде ақиқат жалғыз, абсолютті мән емес, көптеген дискурстарда, түрлі интерпретацияларда өмір сүретін ұғымға айналады.

Осындай көзқарастардың көптүрлілігі қазіргі адам үшін ақиқат мәселесін өте күрделендіреді. Бірақ дәл осы күрделілік білімнің рөлін күшейтіп отыр. Білім – тек ақпарат емес; ол адамның дүниені түсіну тәсілін, ойлау мәдениетін, сын тұрғысынан бағалау қабілетін қалыптастыратын рухани күш. Білімді адам ақпараттың арасынан мәндісін ажыратып, қисынсызын тани алады, қоғамдағы манипуляциялар мен жалған ықпалдарға қарсы тұра алады[2]. Сонымен бірге, білім қоғамның дамуының негізгі факторы болып табылады: ғылым мен технологияның жетістіктері, әлеуметтік өзгерістер, мәдени өркендеу барлығы да шынайы білімге негізделеді.

Қазіргі ақпараттық қоғамда ақиқаттың дағдарысы туралы жиі айтылады. Шынында да, бүгінгі цифрлық кеңістік ақиқаттың табиғатын бұрын-соңды болмаған деңгейде күрделендірді. Әлеуметтік желілердегі фейк ақпарат, жалған ғылыми тұжырымдар, эмоцияға құрылған пікірлер ақиқат пен жалғанның аражігін әлсіретіп жібереді. Мұндай ортада ақиқатты тану техникалық немесе логикалық дағды ғана емес, моральдық жауапкершілікке, мәдени сауаттылыққа, білімнің тереңдігіне сүйенетін қабілетке айналады.

Осылайша, ақиқат мәселесі бүгінгі философияда тек теориялық талқылау шеңберінде ғана емес, әлеуметтік және мәдени өмірдің өзекті мәселесі болып отыр. Ақиқатты іздеу – адамның өзін-өзі табуы, дүниедегі орнын түсінуі, болмысқа жауапкершілікпен қарауы. Білім осы жолда негізгі құрал, бағыт көрсетуші күш рөлін атқарады. Білім арқылы адам әлемді ғана емес, өзінің ішкі шындығын, рухани болмысын да ашуға мүмкіндік алады. Сондықтан ақиқатты тану мен білімнің рөлі — қазіргі қоғамдағы интеллектуалдық және рухани дамудың тірек бағдары болып қала береді.

Ақиқат пен білім мәселесін одан әрі ой елегінен өткізгенде, қазіргі заман адамының алдында тұрған ең үлкен міндеттердің бірі — таным мәдениетін жетілдіру екенін көреміз. Тек ақпаратқа қол жеткізу жеткіліксіз, оны сұрыптау, талдау, салыстыру, оның мазмұнын түсіну және бағалау қабілеті әлдеқайда маңызды. Бұл қабілет философияның негізгі мақсаты — сыни ойлауға үйретудің өзегіне айналған. Философиялық ойлау адамды дайын пікірді қабылдауға емес, оның астарын түсінуге, мәнін ашуға, шынайы білімді жалғаннан ажырата білуге бағыттайды. Осы тұрғыда ақиқатқа жету тек логикалық міндет емес, моральдық және интеллектуалдық жауапкершілік[3].

Бүгінгі қоғамда «ақиқат» пен «пікірдің» шекарасы жиі бұзылады. Әлеуметтік желілер адамның эмоциясына әсер ететін қысқа, үстірт ақпаратты алға шығарып, терең ойлануға уақыт қалдырмайды. Мұндай ортада адамның ақиқатқа деген жауапкершілігі бәсеңдейді: жалған ақпаратты тарату оңай, оның салдарын ойлау қиын. Сол себепті ақиқатты іздеу — тек жеке бастың интеллектуалдық сапасы емес, әлеуметтік этиканың да маңызды бөлігі. Әрбір адамның ақпаратты таратудағы адалдығы, шындыққа деген құрметі қоғамның жалпы мәдени деңгейін анықтайды.

Білімнің рөлі осы тұста ерекше байқалады. Білімді қоғам шындықты іздеуге бейім, ал білімсіз қоғам манипуляцияға әлсіз, эмоцияға тез берілгіш келеді. Білім кеңейген сайын ақиқаттың өлшемдері де жетіледі: ғылым дамыған сайын жалған сенімдер, догмалар, түсінбеушіліктер ығыстырылады. Адамның әлемге көзқарасы неғұрлым терең және бай болған сайын, оның ақиқат жөніндегі түсінігі де күрделенеді, жетіледі. Демек, білім — ақиқаттың қозғаушысы, ал ақиқат — білімнің өсуінің табиғи нәтижесі.

Дегенмен, қазіргі философия ақиқаттың абсолютті, өзгермейтін бір ғана формасы бар деген ойдан алыстаған. Шындығы сол — әр адамның тәжірибесі, мәдениеті, өмірлік жағдайы әртүрлі болғандықтан, ол ақиқатты әртүрлі қырынан көреді. Бұл субъективтілік ақиқатты жоққа шығармайды, керісінше оны байытады. Әртүрлі көзқарастардың кездесуі диалог туғызады, диалог

арқылы ақиқаттың жаңа қырлары ашылады. Осы тұрғыдан алғанда, ақиқатқа жету — жалғыз адамның емес, бүкіл қоғамның бірлескен интеллектуалдық әрекеті.

Білімнің әлеуметтік рөлі де осы интегративті мәнінде көрінеді. Ғылыми ілгерілеу, технологиялық даму, мәдени өзгерістер — барлығы білімнің сапасына тәуелді. Білім арқылы қоғам жаңа мүмкіндіктерге жол ашады, жаңа шындық жасайды. Бұл процесте ақиқат пен білімнің өзара байланысы ажырамас жүйеге айналады: білімсіз ақиқатқа жету мүмкін емес, ал ақиқатсыз білім өзінің мәнін жоғалтады. Білім тек құрал емес, ол адамның болмысын, оның дүниедегі орнын, өмірінің мақсаттарын анықтайтын рухани бағдар[4].

Сондықтан ақиқат мәселесі жай ғылыми немесе философиялық тақырып ретінде ғана қарастырылмай, адамның адам болуымен тікелей байланысты феномен ретінде түсінілгені жөн. Ақиқатты іздеу — адамның өзіне деген сұрағы, өз өмірінің мәнін түсінуге талпынысы. Бұл ізденісте адам әлеммен, қоғаммен, өз санасымен диалогқа түседі. Ақиқатқа ұмтылу — рухани кемелденудің жолы, ал білім — осы жолда адастырмайтын жарық.

Қорытындылай келе, қазіргі әлемде ақиқаттың да, білімнің де орны ерекше. Технология дамыған сайын шындыққа қол жеткізудің жолдары күрделене береді, алайда ақиқатты іздеу адам табиғатының ажырамас қасиеті болып қала береді. Білім ақиқатқа жетудің ең сенімді құралы ретінде адамзаттың рухани және мәдени өсуіне қызмет етеді. Ақпаратпен толған заманда дәл осы ақиқат пен білім адамды тұрақтылыққа, парасаттылыққа және жауапкершілікке жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. James W. Pragmatism. — Cambridge: Harvard University Press, 2020 (жаңа басылым).
2. Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality. — London: Penguin Books, 2019 (қайта шығарылған басылым).
3. Foucault M. Power/Knowledge. — New York: Routledge, 2021 (жаңа редакция).
4. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. — Manchester University Press, 2020 (жаңа басылым).

УДК 340.347

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ АВИАПЕРЕВОЗЧИКА И ЗАЩИТА ПРАВ ПАССАЖИРОВ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Бондарь А.Р.

Научный руководитель: Ковалева Н.П.

УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»
г. Гомель, Республика Беларусь

Аннотация: Исследование направлено на анализ правовых основ ответственности авиаперевозчиков и выявление системных проблем в механизме защиты прав пассажиров в Республике Беларусь. Выявлены ключевые проблемы в использовании понятия «непреодолимая сила».

Summary: The study analyzes the legal framework of airline liability and identifies systemic problems in the passenger rights protection mechanism in the Republic of Belarus. The key problems in using the concept of «insurmountable force» have been identified.

Защита прав авиапассажиров в Республике Беларусь - сложная, в какой-то мере привычная, но в целом развитая правовая конструкция. Основу составляет определённая система нормативных правовых актов по вопросам регулирования в области авиационных перевозок. В соответствии со статьей 4 Воздушного Кодекса Республики Беларусь приоритет отдаётся нормам международных договоров (в частности Варшавской, Монреальской, Чикагской конвенции). На национальном уровне эта система детализируется авиационными правилами, внутренними регламентами перевозчиков, которые не должны ухудшать положение пассажира по сравнению с законодательством (статья 94) [1].

Ключевые аспекты ответственности авиаперевозчика четко регламентированы и наиболее серьезным видом наш взгляд является ответственность за вред жизни и здоровью, где критически важен расширенный период ответственности, длящийся с момента прохождения предполетного досмотра и заканчивающийся выходом из контролируемой зоны аэропорта (статья 111). Если затрагивать вопрос правового положения багажа, авиаперевозчик отвечает за его сохранность с момента принятия и до выдачи, если не докажет наличие непреодолимой силы или умысла самого пассажира. Размер возмещения варьируется: при перевозке с объявленной ценностью компенсация соответствует ей, без объявленной ценности - стоимости багажа, а за вещи, находящиеся при пассажире, возмещение составляет до десяти базовых величин, если их стоимость не доказана (статья 113). Отдельно стоит вопрос задержки рейса, и, хотя прямых указаний на денежные компенсации в Воздушном кодексе нет, статья 95 вышеуказанного акта обязывает перевозчика доставить пассажира в срок, а права на обслуживание, размещение и трансфер вытекают из общих принципов, а также условий авиаперевозки пассажиров [1, ст. 99].

Механизм защиты прав включает обязательный досудебный порядок, требующий от пассажира подачи претензии [1, ст.119]. Сроки для этого также достаточно малы: для поврежденного багажа - 7 дней, для задержанного - 21 день с момента его получения [2, п.6]. На авиаперевозчике, в свою очередь, лежит обязанность рассмотреть обращение в течение 30 дней. Так как договор воздушной перевозки пассажиров является разновидностью договора перевозки, предусмотренного Гражданским кодексом Республики Беларусь, то для предъявления иска установлен также сокращенный срок исковой давности, составляющий один год с момента наступления соответствующих обстоятельств (статья 123) [1, 2].

Однако существующая законодательная база и практика её применения сталкиваются с комплексом системных проблем, ограничивающих их эффективность. Ключевым вопросом является недостаточный уровень правовой осведомлённости пассажиров. Абсолютное большинство из них не

информированы о сокращённых сроках предъявления претензий (7 дней для поврежденного и 21 день для задержанного багажа), об обязательном досудебном порядке урегулирования споров и о годовом сроке исковой давности. При этом необходимость самостоятельного составления юридически грамотной претензии со ссылками на нормативные акты создаёт для пассажира непреодолимый административный барьер. Как следствие, большинство нарушений прав пассажиров остаются без правовой реакции, поскольку граждане не предпринимают никаких действий для защиты своих интересов [2].

Стоит рассмотреть еще одну из проблем, возникающих при заключении договора воздушной перевозки, это злоупотребление понятием «непреодолимая сила», когда перевозчики ссылаются на технические неисправности или погодные условия. Неосведомленный о своих правах пассажир не в состоянии оспорить эти доводы, не имея доступа к внутренней информации авиакомпании. Обратная сторона вопроса - непрозрачность тарифной политики. Хотя существование «невозвратных тарифов» законно, проблема усугубляется недостаточным информированием, когда акцент на дешевизне и убедительность предоставленных данных при онлайн-покупке затушевывает строгие ограничения. Сложность возмещения ущерба за багаж усугубляется незнанием пассажирами процедуры и требований к доказательной базе, что приводит к символическим компенсациям. Наконец, отсутствие в изученном законодательстве четких стандартов, компенсаций при задержках аналогичных регламенту Европейского союза и размытость формулировок, ставят пассажира в положение зависимости от воли перевозчика. Эта проблема создает множественность ситуаций, в которых пассажир не знает своих прав и не требует их соблюдения [2].

Преодоление подобного рода проблем требует подхода, направленного на устранение сформировавшихся информационных и административных барьеров, а ключевым направлением на наш взгляд является информирование пассажиров и упрощение существующих процедур, по причине недостаточности влияния привычных систем визуального информирования на простого обывателя. Предлагается законодательно закрепить обязанность перевозчиков распространять краткую и понятную памятку о правах пассажира, например, на обратной стороне билета. Параллельно необходимо ввести в законодательство нормы, связанные с установлением фиксированных временных лимитов и размеров компенсаций за задержку рейса по вине перевозчика на национальном уровне.

Как вывод основной стратегией развития по вопросу ответственности перевозчика и защиты прав пассажиров является улучшение состояния правовой грамотности граждан. Успех в защите прав авиапассажиров будет определяться не только наличием качественного информирования, но и доступностью для понимания и практического применения изложенных материалов простым обывателем. Только сочетая эффективное

информирование, упрощение процедур и повышение прозрачности, можно добиться реального, а не формального соблюдения баланса интересов.

Список использованной литературы

1. Воздушный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]: 16 мая 2006 г. № 117-З: принят Палатой представителей 3 апр. 2006 г.: одобр. Советом Респ. 12 апр. 2006 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.

2. Основные правила перевозки пассажиров, багажа, груза на рейсах ОАО «Авиакомпания «Белавиа» [Электронный ресурс] // Белавиа: офиц. сайт. – Минск, 2025.

ОӘЖ 347.72

МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІКТІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бөтенбай Н.Н.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу теоретических основ государственного-частного партнерства. Рассматриваются понятие, сущность и модели государственного-частного партнерства, его роль в реализации государственной политики, а также правовые и экономические механизмы функционирования. Статья подчеркивает значимость теоретического понимания механизмов партнерства для повышения эффективности государственных программ и реализации инвестиционных проектов.

Summary: The article is devoted to the analysis of the theoretical foundations of public-private partnership. The concept, essence and models of public-private partnership, its role in the implementation of public policy, as well as legal and economic mechanisms of functioning are considered. The article highlights the importance of a theoretical understanding of partnership mechanisms for improving the effectiveness of government programs and the implementation of investment projects.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік қазіргі заманғы экономикалық, әлеуметтік және құқықтық саясаттың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Бұл институт мемлекет пен жеке сектор арасындағы өзара тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз етуге бағытталған және қоғамның тұрақты дамуын қолдауда ерекше рөл атқарады. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік әртүрлі салаларда, оның ішінде инфрақұрылым, энергетика, денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қызметтер және қоғамдық қызмет көрсету салаларында қолданылады. Бұл жүйе арқылы мемлекеттік міндеттемелер жеке сектордың ресурстары мен кәсіби мүмкіндіктерін пайдалана отырып жүзеге асырылады, нәтижесінде экономикалық тиімділік пен әлеуметтік пайда қамтамасыз етіледі [1].

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік ұғымы көп қырлы және кешенді сипатқа ие. Ол тек қана мемлекеттік және жеке сектор арасындағы экономикалық қатынастарды білдірмей, сонымен қатар құқықтық, ұйымдастырушылық және стратегиялық мәнге ие. Теориялық тұрғыдан

алғанда, мемлекеттік-жекешелік әріптестік — бұл екі немесе одан да көп тарап арасындағы ұзақ мерзімді, өзара жауапкершілік пен пайданы қамтамасыз ететін келісім негізінде жүзеге асырылатын ынтымақтастық формасы. Мұндай келісім тараптарға ресурстарды біріктіруге, тәуекелдерді бөлісуге және жалпы мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мемлекеттік-жекешелік әріптестік мемлекеттік саясатты іске асырудың тиімді құралы болып табылады, себебі ол мемлекетке өз функцияларын орындауда жеке сектордың мүмкіндіктерін пайдалану арқылы шығындарды азайтуға және тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жекешелік әріптестікті құқықтық және институционалдық тұрғыдан реттеу маңызды мәселе болып табылады. Құқықтық база тараптардың құқықтары мен міндеттерін, жобаларды жүзеге асыру тәртібін, қаржылық және экономикалық механизмдерді нақты көрсетеді. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік келісімдері тараптар арасында құқықтық міндеттемелерді белгілейді және олардың орындалуын қамтамасыз етеді. Құқықтық реттеу келісімшарттық қатынастардың ашықтығын, жауапкершілікті және тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, құқықтық база мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің тұрақтылығын қамтамасыз етіп, инвесторларға сенімділік береді [2].

Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің экономикалық мәні ерекше маңызды. Ол мемлекетке инфрақұрылымдық және әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруда қаржылық ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Жеке сектор тарапынан инвестициялар тарту мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудағы қаржылық қысымды азайтады, жаңа жұмыс орындарын құруға және экономикалық белсенділікті арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобалары арқылы қоғамға қызмет көрсету сапасы артады, себебі жеке сектордың тиімділігі мен инновациялық тәжірибесі қолданылады.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің құрылымы мен моделі әртүрлі болуы мүмкін. Оның классикалық түрі — бұл мемлекет пен жеке сектор арасындағы ұзақ мерзімді келісім негізінде инфрақұрылымдық немесе әлеуметтік жобаларды жүзеге асыру. Сондай-ақ, концессиялық келісімдер, жобаны басқару және қаржыландыруға қатысу, мемлекеттік қызметтердің жеткізілуін ұйымдастыру сияқты арнайы модельдер бар. Әрбір модельдің ерекшелігі — тәуекелдерді бөлу, жауапкершілікті нақтылау және пайданы бөлу механизмі. Мұндай тәсіл мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді [3].

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтының теориялық негіздерін зерттеу маңызды, себебі бұл жүйенің тиімділігін арттыру, құқықтық және экономикалық механизмдерін жетілдіру үшін қажетті базаны қалыптастырады. Теориялық зерттеу тараптардың құқықтары мен міндеттерін, келісімшарттық қатынастардың құрылымын, тәуекелдерді басқару тәсілдерін, жобаларды жүзеге асыру кезеңдерін жүйелі түрде түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, теориялық талдау практикалық тәжірибені жетілдіруге және

мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар жасауға негіз болады.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту бағытында құқықтық және институционалдық реформалар жүргізілуде. Бұл реформалар тараптар арасындағы өзара жауапкершілікті нақтылау, келісімшарттық қатынастарды реттеу, инвесторлар үшін сенімді құқықтық орта қалыптастыру және жобаларды жүзеге асырудағы тиімділікті арттыруға бағытталған. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік мемлекеттік саясатты іске асырудағы маңызды құрал ретінде қарастырылады, себебі ол мемлекеттік қызметтердің сапасын арттырады, экономикалық тиімділікті қамтамасыз етеді және қоғамдық мүддені қорғайды [4].

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын жүзеге асыруда құқықтық мәселелер ерекше рөл атқарады. Келісімшарттардың шарттары тараптардың құқықтары мен міндеттерін нақты белгілеп, жобаны жүзеге асырудағы тәуекелдерді бөлу механизмін қамтиды. Сонымен қатар, келісімшарттар тараптар арасындағы қарым-қатынасты реттейді, жобаны қаржыландыру және басқару жүйесін айқындайды. Құқықтық негізсіз жобаларда құқық бұзушылықтар, даулар және қаржылық шығындар туындауы мүмкін, сондықтан құқықтық реттеу мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз етеді.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің тиімділігін арттыру үшін нормативтік-құқықтық база, институттар және процедуралар жүйелі түрде дамытылуы қажет. Бұл ретте халықаралық тәжірибені ескеру маңызды, себебі көптеген елдерде мемлекеттік-жекешелік әріптестік институты мемлекеттік саясатты іске асырудың негізгі құралы ретінде қолданылып келеді. Халықаралық стандарттар мен тәжірибе Қазақстанда құқықтық және экономикалық механизмдерді жетілдіру үшін негіз болып табылады.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтының тиімділігі тек қана құқықтық және экономикалық аспектілермен шектелмейді. Ол әлеуметтік, саяси және экологиялық салаларда да маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобалары арқылы мемлекет азаматтарға қызмет көрсету сапасын арттырады, әлеуметтік инфрақұрылымды дамытады, жұмыс орындарын құрады және экономикалық белсенділікті арттырады. Бұл тәсіл мемлекеттік саясатты іске асырудағы кешенді механизмді қалыптастырады, мемлекет пен қоғам арасындағы сенімділікті нығайтады [5].

Қазақстандағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік тәжірибесі көрсеткендей, бұл институт мемлекеттік саясатты іске асыруда тиімді құрал болып табылады, алайда ол бірқатар проблемалар мен құқықтық кедергілерге тап болады. Оларға келісімшарттардың күрделілігі, тараптар арасындағы жауапкершіліктің нақты болмауы, құқықтық механизмдердің жетілдірілмеуі және жобаларды жүзеге асырудағы тәуекелдерді басқару мәселелері жатады. Бұл мәселелерді шешу үшін құқықтық және институционалдық реформаларды жүргізу, тараптардың құқықтары мен міндеттерін нақтылау және халықаралық тәжірибені енгізу қажет.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтының теориялық негіздерін зерттеу практикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Бұл ұсыныстар тараптар арасындағы келісімшарттық қатынастарды жетілдіруге, құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз етуге, жобаларды тиімді басқаруға және тәуекелдерді азайтуға бағытталады. Теориялық талдау мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік аспектілерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді, бұл мемлекеттік саясатты іске асырудың тиімділігін арттырады.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын жүзеге асыруда тараптардың құқықтық мәдениеті мен кәсібилігі маңызды рөл атқарады. Тараптар құқықтық нормаларды сақтап, келісімшарттық міндеттемелерді орындаған жағдайда жобалар тиімді жүзеге асады. Бұл тәсіл жобалардың тұрақтылығын, экономикалық тиімділігін және қоғамдық пайдасын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, тараптардың жауапкершілігі мен құқықтық кепілдіктері мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтының сенімділігін арттырады.

Қазақстанда мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту бағытында құқықтық және экономикалық механизмдерді жетілдіру маңызды. Бұл механизмдер арқылы мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру тиімділігін арттыру, жеке сектордың инвестицияларын тарту және қоғамдық инфрақұрылымды дамыту мүмкіндігі пайда болады. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтының дамуы мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты нығайтады, құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді және экономикалық тұрақтылықты қолдайды.

Қорытындылай келе, мемлекеттік-жекешелік әріптестік теориялық негіздері мемлекет пен жеке сектор арасындағы тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз етуге, мемлекеттік саясатты іске асырудың тиімді құралдарын қалыптастыруға және экономикалық, әлеуметтік және құқықтық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған. Теориялық зерттеу құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық аспектілерді жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік береді, бұл институттың тиімділігін арттыруға және қоғамдық мүддені қорғауға ықпал етеді. Мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту, құқықтық және институционалдық механизмдерді жетілдіру Қазақстан Республикасында тұрақты даму, экономикалық тиімділік және қоғамдық қызметтердің сапасын қамтамасыз етудің маңызды құралы болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алискарова Ж.А. Частно-государственное партнерство: проблемы и пути их решения // Маркетинг МВА. Маркетинговое управление предприятием. – 2019. – Т. 10. – №2. – С. 5-22.
2. Новоселова М.А. Сущность и проблемы развития государственно-частного партнерства // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Экономика. Управление. Право. – 2014. – Т. 14, Вып. 2, Ч. 1. – С. 265-269.
3. Бахметова А.К. Государственно-частное партнерство как объект проектного управления // Экономика и бизнес. 2018. № 6 (29). С. 49–50.
4. Аржаник Е.П. Финансовое моделирование проектов государственно-частного партнерства: дис. ... канд. экон. наук. СПб., 2014. 176 с

5. Капогузов Е. А. и Быкова К. Г. (2014). Государственно-частное партнерство как объект институционального анализа: к вопросу о систематизации формальных институтов // Journal of Institutional Studies (Журнал институциональных исследований), Т. 6, № 3, с. 132-145

УДК 347.19

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ СТАТУС НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Бурханова Л.Ж., Альжанова А.Г., Есенғалиева С.С., Асанов Ж.Қ., Мухаметғалиев И.К.
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Ағайдаров Т.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Адамның беделі мен қадір-қасиеті, сондай-ақ күнделікті өмірде қолданылатын жақсы есімнің мағынасы ұқсас. Қадір-бұл адамның өзін-өзі бағалауы, оның қасиеттері мен қабілеттері, яғни адамның өзін-өзі бағалауы.

Summary: The reputation and dignity of a person, as well as the meaning of a good name used in everyday life, are similar. Dignity is a person's sense of self-worth, his qualities and abilities, that is, a person's self-esteem.

Гражданско-правовой статус некоммерческих организаций представляет собой совокупность юридических характеристик, определяющих их положение в системе гражданского права и регулирующих их участие в гражданском обороте. В отличие от коммерческих организаций, деятельность которых направлена на извлечение прибыли, основной целью некоммерческих организаций является удовлетворение общественно полезных интересов, таких как благотворительность, защита прав и свобод граждан, развитие науки, образования, культуры и спорта.

Первым элементом гражданско-правового статуса является правосубъектность, которая проявляется в способности некоммерческой организации иметь гражданские права и обязанности, приобретать имущество, осуществлять сделки, выступать истцом и ответчиком в суде. Правоспособность таких организаций целевая: она ограничена рамками уставных целей, что отличает их от универсальной правоспособности коммерческих юридических лиц. Это ограничение позволяет обеспечить соответствие деятельности организации её общественно значимой миссии и предотвращает использование правового статуса для извлечения частной выгоды.

Следующим ключевым аспектом является имущественная самостоятельность. Некоммерческая организация имеет обособленное имущество, которое является собственностью организации и используется исключительно для достижения уставных целей. Она отвечает по своим обязательствам всем принадлежащим ей имуществом, но учредители не несут ответственности по долгам организации, если иное не установлено законом. Этот принцип имущественной обособленности позволяет организации

действовать независимо от своих участников, обеспечивая её стабильность и устойчивость в гражданском обороте.

Создание и регистрация некоммерческих организаций также является неотъемлемой частью их гражданско-правового статуса. Организация приобретает юридическую силу только после государственной регистрации, которая подтверждает её правоспособность и наделяет правами юридического лица. Учредительные документы фиксируют внутреннюю структуру организации, цели деятельности, порядок управления и распределения имущества, что обеспечивает прозрачность её функционирования и защиту интересов третьих лиц.

Особое значение имеет право на предпринимательскую деятельность, которая в рамках гражданского права возможна для некоммерческих организаций лишь постольку, поскольку она служит достижению уставных целей и не противоречит основным принципам их деятельности. При этом прибыль, полученная от предпринимательской деятельности, не распределяется между участниками, а направляется исключительно на цели, заявленные в уставе.

Важным компонентом гражданско-правового статуса является специфика управления и внутренней организации. Некоммерческая организация самостоятельно определяет структуру органов управления, порядок принятия решений и контроль за деятельностью, исходя из принципов добровольности, самоуправления и законности. Это обеспечивает баланс между внутренней автономией и соблюдением интересов общества и государства.

Гражданско-правовой статус некоммерческих организаций также включает право на реорганизацию и ликвидацию. Эти процессы регулируются законом и уставными положениями, что обеспечивает упорядоченность прекращения деятельности и защиту интересов кредиторов, работников и участников организации. Особое внимание уделяется распределению оставшегося имущества: оно должно использоваться для общественно полезных целей, а не переходить к учредителям.

В современных условиях гражданско-правовой статус некоммерческих организаций приобретает особую актуальность в связи с развитием гражданского общества и повышением роли общественных инициатив. Эти организации не только реализуют социальные и культурные программы, но и способствуют формированию правовой культуры, общественного контроля за деятельностью государственных органов, поддержке социально уязвимых категорий населения.

Таким образом, гражданско-правовой статус некоммерческих организаций является комплексным понятием, включающим правосубъектность, имущественную самостоятельность, целевую правоспособность, особенности управления и порядок взаимодействия с другими субъектами гражданского права. Он обеспечивает правовую основу для реализации общественно значимых целей и выступает важным механизмом взаимодействия государства, общества и личности.

Список использованной литературы

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) (с изменениями и дополнениями от 09.12.2022)
2. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями от 19.09.2022)
3. Уголовный кодекс республики казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2022 г.)
4. Бунич, Г. А. Гражданское право. Особенная часть / Г.А. Бунич, А.А. Гончаров, Ю.Г. Попонов. - М.: Дашков и Ко, 2016. - 376 с.

ӘӨЖ: 341.24

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САНКЦИЯЛАР: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗ ЖӘНЕ САЯСИ МАҚСАТ

Бустанжанов О.А., Ғабитұлы Е., Умерқұл Е.Т., Токаев Р.Я., Ергеш А.А.
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Құрбанбаева С.Ә.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые основы и политические цели международных санкций. Автор анализирует место санкций в системе международного права, уделяя внимание принципам законности, пропорциональности и соблюдения прав человека. Отмечается роль санкций как инструмента внешней политики и их влияние на международные отношения.

Summary: This article analyzes the legal foundations and political objectives of international sanctions. The author examines the role of sanctions within international law, emphasizing the principles of legality, proportionality, and the protection of human rights. The study highlights sanctions as an instrument of foreign policy and explores their impact on global political relations.

Қазіргі жаһандану дәуірінде халықаралық қатынастар жүйесі күрделі және көпқырлы сипатқа ие. Әлемдік саясатта мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділік артқан сайын, халықаралық құқық нормалары мен саяси мүдделердің өзара ықпалы да күшейіп келеді. Осы тұрғыда халықаралық санкциялар - бейбітшілікті сақтау, адам құқықтарын қорғау және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында қолданылатын маңызды құқықтық және саяси құрал болып табылады.

Санкциялар халықаралық құқықтың бейбіт шаралар жүйесіне жатады және әдетте Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Қауіпсіздік Кеңесі, сондай-ақ аймақтық ұйымдар немесе жеке мемлекеттер тарапынан енгізіледі.

Халықаралық санкциялар - бұл халықаралық құқық нормаларын бұзған мемлекеттерге немесе ұйымдарға қатысты қолданылатын мәжбүрлеу шараларының бірі.

БҰҰ Жарғысының VII тарауының 41-бабы санкцияларды бейбіт жолмен қысым көрсету құралы ретінде бекітеді. Бұл бапқа сәйкес, Қауіпсіздік Кеңесі қарулы күш қолданбай-ақ, экономикалық, дипломатиялық, қаржылық немесе көлік салаларында шектеу енгізу құқығына ие [1].

Халықаралық құқық теориясы тұрғысынан санкциялардың басты қағидаттары:

- Заңдылық - санкция тек халықаралық құқыққа сәйкес және тиісті органмен қабылдануы керек;

- Пропорционалдылық - қолданылатын шара құқық бұзушылықтың салмағына сай болуы тиіс;

- Адам құқықтарын сақтау - санкция салдарынан бейбіт халық зардап шекпеуі тиіс [2].

Сондай-ақ халықаралық құқықта ұжымдық санкциялар (БҰҰ, ЕО сияқты ұйымдар арқылы) және біржақты санкциялар (жеке мемлекеттер тарапынан) ажыратылады. Біржақты санкциялардың заңдылығы жиі талқыланатын даулы мәселе болып табылады, себебі олар кейде халықаралық құқық нормаларын айналып өту құралына айналады.

Саяси тұрғыдан алғанда, санкциялар көбінесе сыртқы саясаттың бейбіт, бірақ ықпалды құралы ретінде қарастырылады. Оларды мемлекеттер немесе халықаралық ұйымдар өз мүдделерін қорғау және халықаралық құқық нормаларын сақтау мақсатында қолданады. Санкциялардың басты саяси мақсаттары мен олардың нақты мысалдарын келесідей топтастыруға болады:

1. Құқық бұзған мемлекеттің іс-әрекетін өзгертуге мәжбүрлеу.

Бұл жағдайда санкциялар агрессия, адам құқықтарын бұзу немесе халықаралық келісімдерді орындамау әрекеттеріне жауап ретінде енгізіледі.

Мысал ретінде Ресей Федерациясына қарсы Батыс елдерінің 2014 жылдан бастап енгізген экономикалық санкциялары Қырым аннексиясы мен Украинадағы әрекеттеріне байланысты қабылданды. Санкциялардың мақсаты - Ресейдің халықаралық құқық нормаларын бұзған саясатын өзгертуге итермелеу; Иранға қарсы 2006–2015 жылдары БҰҰ мен АҚШ тарапынан енгізілген санкциялар ядролық бағдарламаны шектеуге бағытталды. Кейін бұл қысым 2015 жылғы Ядролық келісімге (JCPOA) қол қоюға ықпал етті.

2. Халықаралық қауымдастықтың ортақ ұстанымын көрсету.

Санкциялар жиі халықаралық ұйымдардың бірлескен реакциясы ретінде қабылданады. Бұл - халықаралық құқық нормаларының бұзылуына қарсы бірлік пен легитимділікті көрсету тәсілі.

Мысалы, 1990 жылы Кувейтке басып кірген Иракқа қарсы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі толық экономикалық және сауда эмбаргосын енгізді. Бұл шешім халықаралық қауымдастықтың агрессияға бірауыздан қарсы екендігін көрсетті. Сондай-ақ, Оңтүстік Африка Республикасына 1980-жылдары енгізілген санкциялар нәсілдік апартеид режиміне қарсы халықаралық ынтымақтың көрінісі болды. Осы қысым нәтижесінде елде саяси реформалар басталып, Нельсон Мандела босатылды.

3. Қарулы қақтығыстардың алдын алу немесе агрессорды оқшаулау.

Санкциялар әскери күш қолданудың алдын алу мақсатында қолданылады. Бұл тәсіл арқылы халықаралық ұйымдар мемлекеттерге қарулы әрекеттерге бармауы жөнінде саяси сигнал береді.

Мысал келтірсек, Солтүстік Кореяға қарсы енгізілген көпжақты санкциялар оның ядролық сынақтарын тежеу және қарулы шиеленісті болдырмау үшін қолданылып келеді; Ливияға 2011 жылы азамат соғысы кезінде енгізілген санкциялар режимнің бейбіт тұрғындарға қарсы күш қолдануын тоқтатуға бағытталды.

4. Демократиялық және адам құқықтарын қорғау құндылықтарын ілгерілету.

Санкциялар кейде адам құқықтарын өрескел бұзған, сайлау еркіндігін шектеген немесе авторитарлық басқару орнатқан елдерге қарсы бағытталады. Бұл жағдайда санкциялар - құндылықтар саясатының құралы [3].

Мысал ретінде, Беларуське қарсы Еуропалық Одақтың санкциялары саяси тұтқындарды босату және әділ сайлау өткізу талаптарымен байланысты болды; Мьянмаға (Бұрынғы Бирма) қарсы санкциялар әскери хунтаның этникалық азшылықтарға, әсіресе рохинджа мұсылмандарына жасаған зорлық-зомбылығына жауап ретінде енгізілді; Венесуэлаға қатысты санкциялар да адам құқықтарының бұзылуы мен демократиялық институттардың әлсіреуіне байланысты қолданылды.

Алайда, халықаралық тәжірибеде санкциялар әрдайым мақсатқа жетудің тиімді құралы бола бермейді. Кейбір жағдайларда олар кері әсер етіп, санкция салынған елдің саяси жүйесін күшейтуі немесе халыққа әлеуметтік-экономикалық ауыртпалық әкелуі мүмкін.

Мысалы, Кубаға, Иранға және Солтүстік Кореяға қарсы санкциялар ондаған жылдар бойы қолданылып келеді, бірақ саяси өзгерістер күткендей нәтиже бермеді. Бұл санкциялардың тиімділігіне емес, олардың саяси астарына назар аударуға себеп болды.

Халықаралық санкциялар жүйесінің тиімділігі бірнеше факторға байланысты:

- халықаралық ұйымдардың бірлігі мен келісілген шешім қабылдау қабілетіне;
- санкциялардың экономикалық және саяси ықпал ету деңгейіне;
- мақсаттың нақты қойылуына және оның заңдылығына [4].

Сын көзқарастар бойынша, санкциялар көбінесе саяси мақсатты ақтау құралына айналады. Әсіресе біржақты санкциялар (мысалы, АҚШ пен ЕО тарапынан) халықаралық құқықтың тең құқықтылық және егемендік қағидаттарын бұзады. БҰҰ Бас Ассамблеясы бірнеше рет мұндай санкцияларды «әділетсіз экономикалық қысым» деп атаған.

Бүгінде әлемдік саясатта санкциялар «гибридтік соғыс» элементіне айналып отыр - олар экономикалық, ақпараттық және құқықтық қысым құралдарымен бірге қолданылады. «Гибридтік соғыс» ұғымы дәстүрлі соғыстан айырмашылығы - қарсыласты экономикалық, ақпараттық және құқықтық құралдар арқылы әлсіретуге негізделеді. Осы контексте санкциялар - заманауи геосаяси қақтығыстардың бейбіт, бірақ стратегиялық қаруы, яғни халықаралық қатынастардағы жаңа типтегі қысым тәсілі ретінде қолданылады. Бұл тенденция

халықаралық құқықтың бейтараптылығына нұқсан келтіріп, оның саясилану қаупін арттырады [5].

Халықаралық санкциялар - халықаралық құқық пен саясаттың түйіскен нүктесі. Олар құқықтық тұрғыдан бейбіт мәжбүрлеу шарасы болып саналса да, шын мәнінде саяси мақсаттарды жүзеге асыру құралына жиі айналады. Сондықтан санкцияларды қолдану кезінде халықаралық құқық қағидаттарын қатаң сақтау, адам құқықтарын қорғау және пропорционалдық принципін ұстану қажет.

Болашақта халықаралық қауымдастық санкциялар институтын жетілдіріп, оны бейбітшілік пен әділеттілікті нығайтуға бағыттауы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы. - Нью-Йорк, 1945.
2. Джойнер, Д. Халықаралық құқық және жаппай қырып-жою қаруының таралуы. - Оксфорд университетінің баспасы, 2016.
3. Хафизова, К.Ш. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. - Алматы: Қазақ университеті, 2019.
4. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің санкциялар жөніндегі ресми сайттары: <https://www.un.org/securitycouncil/sanctions>
5. Хафизова, Р., Сүлейменов, М.К. Халықаралық құқық: Оқулық. - Алматы: Жеті Жарғы, 2021.

УДК 364.04

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ЕЖЕМЕСЯЧНОГО СОЦИАЛЬНОГО ПОСОБИЯ В СФЕРЕ АДРЕСНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ

Вороненко А.В,

Научный руководитель: Ковалева Н.П.

УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»
г. Гомель, Республика Беларусь

Аннотация: в статье рассматривается правовая основа предоставления ежемесячных социальных пособий как ключевого вида адресной социальной помощи в Республике Беларусь. Анализируются условия назначения, критерии нуждаемости, категории получателей и порядок определения размера выплат в соответствии с действующим законодательством.

Summary: The article examines the legal basis for providing monthly social benefits as a key type of targeted social assistance in the Republic of Belarus. It analyzes the conditions for assignment, the criteria for need, the categories of recipients, and the procedure for determining the amount of payments in accordance with current legislation.

Государственная адресная социальная помощь представляет собой форму материальной поддержки, предоставляемую на принципах проверки нуждаемости и адресности. Ее правовой фундамент составляют базовые законодательные акты, устанавливающие общие принципы социальной защиты, а также специализированное законодательство, дополняющие условия и механизмы предоставления помощи нуждающимся категориям граждан. Она

выполняет функцию дополнительной финансовой поддержки наиболее уязвимых категорий инвалидов, чьи доходы даже с учетом всех пенсий и пособий не достигают установленного прожиточного минимума.

Система государственной адресной социальной помощи характеризуется разнообразием видов материального обеспечения, одним из них являются ежемесячные денежные выплаты. Основным нормативным правовым актом, регулирующим предоставление государственной адресной социальной помощи в Республике Беларусь, является Указ Президента Республики Беларусь от 19 января 2012 г. № 41 «О государственной адресной социальной помощи» (далее – Указ № 42), который закрепляет ежемесячное социальное пособие как один из основных видов адресной помощи целью которого является обеспечение регулярной поддержки для преодоления трудной жизненной ситуации, когда среднедушевой доход семьи (гражданина) ниже наибольшей величины бюджета прожиточного минимума в среднем на душу населения, действующей на дату обращения за два последних квартала.

Правом на предоставление ежемесячных социальных пособий обладают многодетные семьи при условии, что их среднедушевой доход составляет не более 1,15 критерия нуждаемости. В этом случае размер ежемесячного пособия рассчитывается на каждого члена семьи (гражданина), как положительную разность между критерием нуждаемости и среднедушевым доходом семьи (гражданина). Так же пособие может пересчитываться при увеличении критерия нуждаемости в период предоставления ежемесячного социального пособия [1, п. 2.1].

В соответствии с Указом № 41 ежемесячное социальное пособие назначается со дня обращения и выплачивается на срок от одного до шести месяцев в течение двенадцати месяцев. При этом учитывается, какие мероприятия члены семьи или гражданин предпринимают для повышения своего благосостояния. Если же речь идет о повторной помощи, то трудоспособные заявители должны выполнить индивидуальный план по выходу из трудной ситуации, который был для них разработан комиссией.

Помимо этого, законодательство предусматривает возможность предоставления ежемесячных социальных пособий на срок свыше 6 месяцев (но не более 12 месяцев), некоторым социально уязвимым группам, таким как одинокие инвалиды I и II группы и пожилым гражданам, достигшим возраста 70 лет, неполным семьям, где родитель осуществляет уход за ребенком-инвалидом в возрасте до 18 лет или семьи, где родители являются инвалидами [1, п. 3].

Ежемесячное социальное пособие предоставляется при условии реализации семьей (гражданином) права на получение в соответствии с законодательством алиментов на несовершеннолетних детей, пенсий (кроме случаев неполучения государственной пенсии при продолжении работы после приобретения права на пенсию по возрасту на общих основаниях в целях увеличения размера такой пенсии), пособий [1, п. 2.2].

Однако ежемесячная адресная социальная помощь может предоставляться не всем, например, военнослужащим срочной военной службы, гражданам отбывающим наказания в местах лишения свободы, возмещающим расходы на содержание детей, находящимся на принудительном лечении и иные. Так же ежемесячное социальное пособие не предоставляется семье (гражданину), если в их владении более одного жилого помещения (за исключением многодетных семей и владения долей в другом помещении), сдачи жилья внаем, член семьи (гражданин) получает платное образование за исключением оплаты через льготный кредит или средствами лиц, не ведущих совместное хозяйство, владеет автомобилем, приобретенным в течение последнего года (за исключением семей, где имеются дети-инвалиды, инвалиды I, II группы, многодетных семей); невыполнение трудоспособным членом семьи плана по улучшению материального положения без уважительных причин [1, п. 3-4].

Таким образом, предоставление ежемесячных социальных пособий представляет собой строго регламентированный правовой механизм, который обеспечивает адресную поддержку наименее защищенных слоев населения. Его эффективность напрямую зависит от корректного применения критериев нуждаемости и соблюдения принципа целевого использования бюджетных средств.

Список использованной литературы

1. О государственной адресной социальной помощи: указ Президента Республики Беларусь, 19 января 2012 г. № 41 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2012. – 1/13263.

ӘОЖ 101.1

САНАНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРДЕГІ РӨЛІ

Гани Е.А., Бегалы Е.Б., Балташ Р.Н., Абдулкаиров А.Б., Сансызбай А.Қ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Рамазанова Л.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается философская природа сознания и его роль в общественной жизни. Анализируются ключевые подходы к пониманию сознания в классической и современной философии, включая дуалистическую, материалистическую и феноменологическую традиции. Особое внимание уделяется социальной обусловленности сознания, его формированию в культурном контексте и связи с познавательными процессами. Также обсуждается влияние научного прогресса и современных когнитивных теорий на понимание сознания. Работа будет полезна студентам, преподавателям и исследователям в области философии сознания.

Summary: The article explores the philosophical nature of consciousness and its role in social life. It examines key approaches to understanding consciousness in classical and modern philosophy, including dualistic, materialist, and phenomenological traditions. Special attention is given to the social conditioning of consciousness, its formation within cultural contexts, and its connection to cognitive processes. The article also discusses the impact of scientific progress and

contemporary cognitive theories on the philosophical interpretation of consciousness. This work will be useful for students, lecturers, and researchers working in the field of the philosophy of consciousness.

Сана – адам болмысының ең күрделі және көпқырлы феномендерінің бірі. Философия тарихында сананың мәнін түсіндіруде түрлі теориялық бағыттар қалыптасты. Дуализм сананы материалдық емес субстанция ретінде қарастырса, материалистік көзқарас оны мидың қызметімен байланыстырады. Феноменология сананы тәжірибенің тікелей көрінісі, әлемді интенционалды игеру формасы деп сипаттайды. Сананы философиялық зерделеу оның тек биологиялық негізін емес, мәдени, әлеуметтік және рухани қырларын да ашуға мүмкіндік береді [1].

Сананың табиғаты туралы мәселе адамның өзін-өзі тануы, еркіндік, мораль, мәдениет сияқты негізгі философиялық категориялармен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, сананы зерттеу тек теориялық деңгейде емес, адамның өмірлік тәжірибесі арқылы да түсіндіріледі.

Сананың философиялық мазмұнын ашуда оның репрезентативтік, рефлексивтік және интенционалдық қасиеттері ерекше мәнге ие. Рефлексия – сананың өзін бағыттап, өз құрылымын, өз әрекетін және өз шекараларын тану қабілеті. Бұл қабілет адамның рухани әлемін құрайтын моральдық таңдауларға, еркін іс-әрекетке және тұлғалық жауапкершілікке негіз болады. Сананың интенционалдық сипаты – оның әрқашан неге-де-болса бағытталып тұратындығы – әлемді танудағы мағыналық құрылымдардың қалыптасуын түсіндіруге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан қарағанда, сана тек «ішкі» психикалық құбылыс қана емес, адам мен әлемнің өзара байланысын реттейтін әмбебап медиатор болып табылады.

Сананың мәнін ашуға бағытталған заманауи философиялық зерттеулер оның көпдеңгейлі құрылымға ие екенін көрсетеді. Бірінші деңгей – күнделікті тәжірибеге сүйенетін эмпириялық сана; екінші деңгей – рефлексия арқылы қалыптасатын ұғынушы сана; үшінші деңгей – құндылықтық бағдар мен рухани мағыналарды біріктіретін трансценденттік сана. Бұл деңгейлер бір-бірімен үздіксіз байланыста болып, адамның танымдық, этикалық және шығармашылық болмысын айқындайды. Сананың осындай күрделілігі оны тек бір теориялық мектептің шеңберінде түсіндірудің мүмкін еместігін көрсетеді, сондықтан сананы зерттеу көппарадигмалық тәсілді талап етеді.

Сонымен қатар, сана адамның тарихи және мәдени ортасымен тығыз байланыста дамиды. Әрбір өркениет сананы қалыптастырудың өзіндік тетіктерін ұсынады: кей қоғамдарда сана көбіне діни-мистикалық дәстүрмен айқындалса, басқаларында рационалистік және ғылыми көзқарас басымдыққа ие. Бұл мәдени көптүрлілік сананың әмбебап табиғатын жоққа шығармай, керісінше оның адамзат тәжірибесінің түрлі формаларын бойына сіңіретін ашық, динамикалық феномен екенін дәлелдейді. Сананың тарихи өзгергіштігі оның қоғаммен бірге дамитындығын, ал қоғамдағы өзгерістер – білім, ғылым, коммуникация, технология – сананың құрылымына тікелей ықпал ететінін көрсетеді.

Осылайша, сананы философиялық тұрғыдан зерделеу оның тек психикалық құбылыс қана емес, тұтас адами болмысты айқындайтын негізгі құрылым екенін дәлелдейді. Сананың табиғатын терең түсіну адам әрекетінің мәнін, мәдениеттің қалыптасуын және қоғамның рухани дамуын түсіндіруге жол ашады.

Сана жеке биологиялық процестердің ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ортаның, мәдени тәжірибенің және тілдің ықпалымен қалыптасады. Әлеуметтік философия сананы қоғамдық болмыстың өнімі ретінде бөліп көрсетеді. Адамның дүниетанымы, құндылықтары, моральдық нормалары белгілі бір қоғамның тарихи-мәдени контекстімен анықталады.

Тіл сананың басты құралы ретінде ойлауды құрылымдайды, ал коммуникация адам санасының дамуына ұжымдық сипат береді. Сонымен бірге, әлеуметтік институттар—отбасы, білім беру, діни және мәдени ұйымдар—сана құрылымына терең әсер етеді. Бұл сана феноменінің тек жеке-психологиялық емес, қоғамдық сипатын көрсетеді [2].

Сана мен таным философияның ең көне әрі өзекті мәселелерінің бірі ретінде адам әлемді қалай қабылдайтынын, оған қандай мағына беретінін және ақиқатқа қалай қол жеткізетінін түсіндіруге бағытталған. Таным – адамның шындықты бейнелеу процесі ғана емес, сонымен қатар оны қайта құрастыру, түсіндіру, жүйелеу қабілеті. Осы тұрғыдан алғанда, сана танымның негізгі шарты, ал таным – сананың белсенді қызмет етуінің нәтижесі болып табылады.

Классикалық философияда таным көбіне ақылдың логикалық қабілеттерімен байланыстырылды. Платон ақиқатты «еске түсіру» (анамнезис) деп түсіндірсе, Аристотель танымды эмпириялық тәжірибемен және ақылдың ұғымдық құрылымдарымен байланыстырды. Жаңа заман философиясында сана мен танымның арақатынасы радикалды түрде қайта қарастырылды: Декарт сананы күмәнсіз танымның бастауы ретінде қарастырса, Кант танымды тәжірибені ғана емес, субъектінің априорлық құрылымдарын да қажет ететін синтетикалық процесс ретінде сипаттады. Бұл түсінік танымның тек пассивті қабылдаудан тұрмай, субъектінің белсенді құрылымдаушы рөлін көрсетеді.

Таным процесінде сананың рефлексивтік және интенционалдық қабілеттері ерекше орын алады. Рефлексия субъектінің өз ойлау әрекетіне бағытталуын, өз білімін талдауын және бағалауын қамтамасыз етсе, интенционалдық – сананың әрқашан бір объектіге бағытталғанын білдіреді. Осы екі қасиет танымды мақсатты, мағыналы және жүйелі үдеріс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

XX ғасыр философиясы танымның шектеулері мен шарттарын тереңірек қарастырды. Феноменология танымның негізінде адамның тікелей тәжірибесі жатқанын, яғни әлемді қабылдау әрқашан субъективтік мағынамен өрілгенін атап өтті. Герменевтика танымды мәтіндер мен мәдени мағыналарды түсіндіру ретінде сипаттап, танымның тарихи-мәдени шарттылығын көрсетті. Ал аналитикалық философия мен когнитивтік ғылымдар танымның логикалық құрылымдарын, тілдік модельдерін және ақпараттық процестерін талдауға бағытталды.

Заманауи ғылыми көзқарастар таным мен сананы интердисциплинарлық тұрғыда қарастырады. Нейрофилософия мидағы нейрондық байланыстардың саналық күйге және танымдық қабілеттерге әсерін зерттейді. Когнитивтік психология танымды ақпаратты өңдеу моделі ретінде қарастырып, қабылдау, есте сақтау, ойлау және шешім қабылдау механизмдерін сипаттайды. Бұл зерттеулер сананың тек философиялық рефлексия объектісі ғана емес, биологиялық, мәдени және техникалық факторлардың тоғысында тұрған күрделі жүйе екенін көрсетеді.

Осылайша, сана мен танымның философиялық талдауы адам болмысының мәнін, оның дүниемен қарым-қатынасын және ақиқатқа ұмтылуын түсіндіруге мүмкіндік береді. Таным сананың белсенді шығармашылық сипатын ашып, адамның рухани, мәдени және интеллектуалдық әлемін қалыптастыратын негізгі процесс ретінде көрінеді.

Таным процесінде сана объективті әлемді бейнелеп қана қоймай, оны қайта құрастырады. Классикалық гносеологияда танымның ақиқатқа бағытталғандығы ерекше аталғанымен, XX ғасырда когнитивтік ғылымдар сананың күрделі құрылымдық механизмдерін ашып, оның ақпаратты өңдеу жүйесі ретінде сипаттады.

Қазіргі философияда сананы зерттеуде интердисциплинарлық тәсілдер маңызды орын алады. Нейрофилософия ми қызметі мен саналық күй арасындағы байланысты түсіндіруге тырысса, феноменология бірінші тұлға тәжірибесінің қайталанбас рөлін алға тартады. Осы тұрғыдан сана таным әрекетінің орталық байланыстырғыш элементі ретінде қарастырылады [3].

Бүгінгі таңда жасанды интеллект, когнитивтік модельдер, нейробиология салаларындағы жетістіктер сананың дәстүрлі философиялық түсіндірмелерін қайта қарастыруға ықпал етуде. Зерттеулер сананың ақпаратты өңдеу қабілеті, рефлексия, еркіндік және интенционалдық сияқты өлшемдерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, технологиялық даму адамның саналық күйіне жаңа дилеммалар қояды: цифрлық ортадағы идентичность, виртуалды шындық тәжірибесі, алгоритмдік басқару мәселелері сананың философиялық түсіндірілу өрістерін кеңейтеді.

Сана философиясы – адам болмысын түсіндірудің негізгі бағыттарының бірі. Сананың табиғатын талдауда классикалық теориялардан бастап заманауи ғылыми тәсілдерге дейінгі көзқарастар қатар қолданылады. Сананың әлеуметтік шарттылығы, танымдағы рөлі және мәдениетпен байланысы қазіргі философиялық зерттеулерде ерекше маңызға ие. Ғылыми-технологиялық прогресс сананы жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік беріп, философиялық талдаудың ауқымын кеңейтуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Райл Г. Концепция сознания. – Москва, 2019.
2. Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть. – Алматы, 2020.
3. Dennett D. Consciousness Explained. – Boston, 2017.

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ: БАЛАНС МЕЖДУ СВОБОДОЙ СЛОВА И БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА

Даминова С.А., Кадыров И.А., Иззатов Н.И., Асқарбек А.Е., Сулейманов А.З.

Научный руководитель: магистр, старший преподаватель Алтаева М.О.

Университет Мирас, г.Шымкент, Қазақстан

Түйін: Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы дезинформацияны таратуға қатысты қылмыстық жауапкершілік мәселесі қарастырылады. Арнайы назар қоғамның қауіпсіздігі мен сөз еркіндігі арасындағы тепе-теңдікті сақтауға аударылады. Зерттеу барысында дезинформацияның әлеуметтік, саяси және құқықтық салдары, сондай-ақ оны болдырмауға бағытталған қылмыстық-құқықтық нормалар талданады. Мақалада халықаралық тәжірибе мен Қазақстан Республикасының құқықтық базасы салыстырылады, құқықтық саясатты жетілдіру және қоғамдағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар жасалады. Бұл жұмыс заңгерлерге, зерттеушілерге және ақпараттық қауіпсіздік саласындағы мамандарға пайдалы болады.

Summary: This article examines the issue of criminal liability for the dissemination of disinformation in modern society. Special attention is given to maintaining the balance between public safety and freedom of speech. The study analyzes the social, political, and legal consequences of disinformation, as well as the criminal law measures aimed at preventing it. The article compares international practices with the legal framework of the Republic of Kazakhstan and provides recommendations for improving legal policies and ensuring information security in society. This work will be useful for lawyers, researchers, and professionals in the field of information security.

Современное общество сталкивается с растущей угрозой распространения дезинформации, которая способна подрывать доверие к государственным институтам, влиять на политические процессы и нарушать общественный порядок. В условиях цифровизации и широкого доступа к интернету информационные потоки становятся неконтролируемыми, что увеличивает риск возникновения социальных и политических конфликтов. В этих условиях важно разработать эффективные правовые механизмы, обеспечивающие баланс между защитой прав человека, включая свободу слова, и безопасностью общества [1].

Дезинформация — это преднамеренное распространение ложной или искажённой информации с целью ввести общественность в заблуждение. Она способна оказывать значительное влияние на разные сферы жизни общества. В социальной плоскости дезинформация приводит к возникновению паники, росту напряжённости и конфликтов среди людей, подрывая доверие между гражданами и к государственным институтам. В политическом измерении ложная информация может использоваться для манипулирования общественным мнением, вмешательства в политические процессы, формирования определённого настроения населения или дискредитации государственных органов. С правовой точки зрения дезинформация нарушает законные интересы как отдельных граждан, так и организаций, создавая

условия для возникновения преступлений и правонарушений. Особенно опасным становится распространение дезинформации в цифровой среде, где интернет и социальные сети обеспечивают моментальный охват большой аудитории, что значительно ускоряет процесс её воздействия и затрудняет контроль за точностью информации. В совокупности такие последствия делают дезинформацию одной из наиболее значимых угроз современной информационной безопасности [2].

Уголовная ответственность за дезинформацию представляет собой важный инструмент правового регулирования, направленный на защиту общества и государства от угроз, возникающих вследствие распространения ложной или искажённой информации. Во многих странах законодательство предусматривает меры наказания за действия, которые могут причинить вред социальным, экономическим или политическим интересам общества. В Республике Казахстан уголовно-правовые нормы направлены на предотвращение ситуаций, когда ложные сведения или пропаганда запрещенной информации создают реальную угрозу общественной безопасности, нарушают общественный порядок или способствуют совершению преступлений.

Особое внимание при реализации этих норм уделяется соблюдению баланса между обеспечением безопасности и защитой фундаментального права граждан на свободу слова. Законодательство должно гарантировать, что наказание за распространение дезинформации не превращается в инструмент цензуры и не ограничивает возможность граждан выражать свои мнения в законных рамках. Эффективное применение уголовной ответственности требует чёткого определения критериев дезинформации, оценки её последствий и степени общественной опасности, чтобы правоприменительная практика была справедливой и не нарушала конституционные права. Таким образом, уголовная ответственность выступает не только средством наказания, но и превентивным механизмом, способствующим формированию информационной культуры, повышению критического восприятия информации населением и укреплению доверия к официальным источникам информации [3].

Международный опыт борьбы с дезинформацией демонстрирует разнообразие подходов и стратегий, направленных на защиту общества и государства от вредоносной информации. В Европейском союзе разработаны комплексные меры, регулирующие цифровое пространство и направленные на выявление, проверку и удаление ложной информации, а также на повышение медиаграмотности населения. В Соединённых Штатах и ряде стран СНГ предусмотрена уголовная ответственность за распространение заведомо ложной информации, если её действия создают угрозу общественной безопасности или нарушают общественный порядок.

Особое внимание уделяется международному сотрудничеству, которое включает обмен информацией между государственными органами, проведение совместных расследований и разработку единых стандартов для онлайн-платформ. Такой подход позволяет не только оперативно реагировать на

угрозы, но и формировать согласованные механизмы предотвращения дезинформации на глобальном уровне. Сравнительный анализ зарубежных практик показывает, что наиболее эффективной является комплексная стратегия, сочетающая правовое регулирование, образовательные инициативы, направленные на повышение критического восприятия информации, и современные технологии мониторинга цифрового контента. Такой интегрированный подход позволяет минимизировать негативные последствия дезинформации, обеспечивая одновременно защиту общественной безопасности и соблюдение прав граждан на свободу слова [4].

Проблемы уголовного регулирования дезинформации заключаются в том, что скорость распространения ложной информации зачастую значительно превышает темпы законодательного реагирования, что создаёт пробелы в правовой защите общества. Кроме того, доказательство умысла при распространении дезинформации представляет серьёзные трудности, поскольку необходимо отличать преднамеренные действия от непреднамеренного распространения недостоверной информации. Ещё одной важной проблемой является необходимость поддержания баланса между обеспечением общественной безопасности и соблюдением фундаментального права граждан на свободу слова, что требует аккуратного и взвешенного подхода со стороны правоприменительных органов.

В качестве рекомендаций для совершенствования системы противодействия дезинформации следует отметить необходимость обновления законодательства с учётом современных цифровых технологий и особенностей онлайн-коммуникаций. Также важно развивать образовательные программы, направленные на повышение медиаграмотности населения, что позволит гражданам критически воспринимать информацию и снижать риск распространения ложных сведений. Важным инструментом является внедрение механизмов раннего обнаружения и опровержения дезинформации, включая сотрудничество с онлайн-платформами и технологическими компаниями. Кроме того, эффективная борьба с информационными угрозами невозможна без международного взаимодействия, обмена опытом и выработки единых стандартов, что способствует повышению общей информационной безопасности и укреплению доверия общества к официальным источникам информации [5].

Таким образом, комплексный подход к противодействию дезинформации должен включать сочетание законодательных, образовательных и технологических мер, направленных на предотвращение распространения ложной информации и минимизацию её негативных последствий. Эффективная правовая база, адаптированная к современным условиям цифровой среды, в сочетании с развитием медиаграмотности и использованием современных инструментов мониторинга контента создаёт условия для устойчивой информационной безопасности общества. Международное сотрудничество и обмен опытом позволяют выработать единые стандарты и оперативно реагировать на новые угрозы, обеспечивая баланс между защитой

общественной безопасности и соблюдением права граждан на свободу слова. В конечном итоге такие меры способствуют формированию информационной культуры, укреплению доверия к официальным источникам и повышению устойчивости общества к манипуляциям и распространению ложной информации, что является ключевым элементом современной системы национальной и глобальной безопасности.

Список использованной литературы

1. Дьяков, А. В. Информационная безопасность и правовое регулирование: Учебное пособие. – Москва: Юрайт, 2020.
2. European Commission. Tackling online disinformation: A European Approach. – Brussels, 2018.
3. Marwick, A., & Lewis, R. Media Manipulation and Disinformation Online. – New York: Data & Society Research Institute, 2017.
4. Шамшидинова, Г. М. Криминальная ответственность за распространение ложной информации: зарубежный опыт и российская практика. – Москва: Юрист, 2019.
5. Казахстанская правда. «Новые меры по противодействию дезинформации в цифровой среде», 2021.

УДК 347.5

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПРИЧИНЕНИЕ ВРЕДА ВСЛЕДСТВИЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НЕДОСТОВЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИНТЕРНЕТЕ

Даминова С.А., Рахманкулова С.Л., Мададова Ж.М., Султан Ж.М., Хаитходжаева С.Б.
Научный руководитель: магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада интернетте жалған ақпарат таратудың құқықтық және әлеуметтік салдары талданған. Автор фейк ақпаратты тек заң бұзушылық емес, сана манипуляциясының формасы деп сипаттайды. Мақалада «digital karma», «ақпарат куәлігі», және «ақпараттық медиатор» сияқты жаңа ұғымдар ұсынылып, құқық пен технология арасындағы тепе-теңдікті сақтау идеясы негізделді.

Summary: This article explores the legal and social consequences of spreading false information online. The author argues that fake news is not merely a legal violation but a form of cognitive manipulation. New concepts such as “digital karma,” “information passport,” and “information mediator” are proposed to redefine digital accountability. The paper concludes that the right to truth should become the new foundation of legal consciousness in the digital age.

В современном обществе информация-новая валюта. У кого есть информация, так и у власти. Но когда эта власть переходит в руки иллюзий, а не правды, появляется самый опасный социальный вирус — дезинформация (fake news).

В эпоху интернета каждый человек стал журналистом, каждая страница — «новостной блог», а каждое мнение — инструментом влияния. Но неограниченная свобода всегда должна сопровождаться ответственностью. К сожалению, многие пользователи не чувствуют этого баланса.

В результате дезинформация наносит ущерб судьбе человека, бизнесу, убеждениям общества и даже стабильности государства.

В этой статье я со своей точки зрения проанализирую правовую природу дезинформации в интернете, виды вреда от нее и новую философию формирования культуры ответственности.

Дезинформация — это не просто форма лжи, это инструмент социальной инженерии. Она может управлять сознанием, коллективным поведением людей, искажая факты.

В сегодняшнем интернет-пространстве связь между «информацией» и «доверием» разорвалась.

Если раньше человек получал информацию из надежного источника, то теперь он верит в то, что подпитывает его эмоции, а не в источник информации.

Поэтому дезинформация — это не только нарушение закона, но и деформация сознания. Это ослабляет рациональные способности человека и приводит общество в состояние «виртуальной истерии».

В Казахстане ответственность за дезинформацию в интернете предусмотрена на нескольких уровнях:

Уголовный кодекс РК, Статья 274 – «Распространение заведомо ложной информации» (нарушение или причинение вреда общественному порядку путем ложного вещания) [1].

Кодекс РК Об административных правонарушениях, статья 456–1-распространение недостоверных сведений в средствах массовой информации и социальных сетях [2].

Гражданский кодекс РК-предусматривает обязанность возмещения морального вреда за ущемление чести, достоинства и деловой репутации [3].

То есть, в зависимости от последствий дезинформации, она может носить Уголовный, Административный или гражданско-правовой характер.

Но вопрос не в статьях закона, а в том, как его применять.

Например, хотя фейк намеренно распространяет информацию, иногда человек сам становится ретранслятором («цифровым посредником»), не зная, что это подделка. Определить меру юридической ответственности в такой ситуации – самый сложный вопрос.

Величайший парадокс интернета: он давал свободу, но также приносил информационный хаос.

Люди стали «активными пользователями», но также стали «невольными носителями дезинформации».

Сейчас в обществе понятие информационной этики слабое. Многие думают, что «публикация – это свобода самовыражения», но свобода не дает права подрывать реальность [4].

Я думаю, что здесь нужен не только закон, но и новая моральная культура.

Нам нужно внедрить предмет «интернет-этика» в школы и университеты. Эта дисциплина должна быть не только технической, но и ценностной защитой:

«подумайте, проверьте, научитесь отвечать, прежде чем распространять информацию».

Стоит и различать и виды ущерба от дезинформации:

Личностный вред: дискредитация человека, подрыв его чести, психологическое давление.

Экономический ущерб: репутационные потери компаний и предприятий, потеря доверия на рынке.

Общественный ущерб: социальная паника, этническая и политическая напряженность.

Государственная угроза: стратегическое использование фейковой информации (политические манипуляции, дезинформация).

Сегодня дезинформация — это не просто «неправильное мнение», это инструмент гибридной войны.

Поэтому борьба с фейками стала вопросом национальной безопасности, а не только внутренней политики.

Я считаю, что ответственность в интернете необходимо формировать не только через наказание, но и через культуру саморегуляции.

Мои предложения:

Система «паспорта точности»: аккаунты, популярные в социальных сетях, должны верифицировать достоверность своих данных (например, медийный «информационный сертификат»).

Платформа «Фейк-трекер»: независимое экспертное сообщество опирается на реальные данные и оперативно выявляет фейковые новости.

Институт «информационный медиатор»: внедрение новой специальности, которая при возникновении спорной ситуации действует как правовой примиритель между Пользователем и СМИ.

Понятие «Digital karma»: действия человека в сети (фейки, ненависть, манипуляции) влияют на его личный «рейтинг репутации».

Эти идеи - не фантазия, а краеугольный камень цифровой цивилизации завтрашнего дня.

В решении проблемы дезинформации мы не должны ограничиваться только законом.

Проблема не в технологиях, а в намерениях человека [5].

Само интернет-зеркало: когда у человека ложная мысль, он воспроизводит ее через экран.

Поэтому борьба с фейками-это не просто запрет, а формирование культуры истины.

С точки зрения философии права дезинформация является символом злоупотребления свободой.

Свобода — это не хаос; это ограниченная ответственность.

А безответственная информация-опасное оружие.

В эпоху коронавируса мы почувствовали опасность биологической пандемии. Но есть и другой «вирус» XXI века-информационная пандемия [6].

Дезинформация подобна именно вирусу: она «передается» человеческому сознанию, распространяется через эмоции, ослабляет рациональный иммунитет.

Фейковые новости — это когнитивная инфекция, а не просто ложь.

Например, если одна подделка распространяется в социальных сетях, тысячи людей успевают поделиться ею за считанные минуты.

В результате общество теряет разницу между реальностью и ложью — это финальная стадия «информационной эпидемии».

Поэтому государству необходимо разработать стратегию защиты информационной безопасности от информационных вирусов, а не только от кибератак.

Такая стратегия должна состоять из трех слоев:

Технологическая защита — это алгоритмы, которые автоматически обнаруживают поддельный контент.

Правовой иммунитет — это нормы реальной ответственности в отношении фейков.

Подсознательный иммунитет — это культура критического мышления граждан.

Пока не сформируется этот тройной симбиоз, общество не сможет оправиться от эпидемии дезинформации.

Большая часть сегодняшних фейковых новостей исходит от алгоритмов, а не от людей.

Искусственный интеллект социальных сетей «показывает, на что вы склонны смотреть».

В результате человек оказывается запертым в «информационном пузыре» (filter bubble) и живет только данными, которые только укрепляют его мнение.

В этом случае дезинформация — это не только вина человека, но и следствие этической халатности алгоритмов.

Поэтому юридическая наука должна рассмотреть новое понятие:

«Правосубъектность алгоритма» - то есть кто отвечает, если искусственный интеллект принимает решения и распространяет фейки?

Такой вопрос является ключевым моментом сегодняшней «цифровой ответственности».

В дальнейшем внедрение «морального кода» в алгоритмы — это не утопия, а правовая необходимость.

Так же «информационная кибергигиена» должна стать новой моделью правовой культуры

Сейчас страница каждого гражданина в сети — это отдельная информационная зона.

Но хотя люди заботятся о физической чистоте, они не заботятся о информационной чистоте.

Поэтому я предлагаю новое понятие «информационная кибергигиена».

Это практика сознания, формирующая культуру поведения человека в сети и критическое отношение к информации.

Например:

Проверка каждой новости как минимум из двух источников;

Обмен данными, а не эмоциями;

Перед распространением информации скажите: «почему я публикую это прямо сейчас?».

Это кажется мелочью, но именно такие «юридические цифровые привычки» защищают общество от фейков.

Если в XX веке ответственность-связана с физической деятельностью, то в XXI веке-с информационным воздействием.

Один твит или пост иногда может изменить настроение, отношение или решение тысяч людей.

Именно поэтому в современном обществе понятие «свобода слова» должно стать свободой ответственности.

То есть каждый имеет право говорить то, что хочет, но должен чувствовать, как то, что он говорит, влияет на общество.

Это начало новой этической эволюции.

С точки зрения философии права это вступление человечества в «эру информационной ответственности».

Фейковая информация иногда становится инструментом экономического бизнеса, а не просто эмоциональным.

Clickbait, манипулятивные темы, фейковая реклама, «фальшивые эксперты» – все это работает для одной и той же цели: внимания и прибыли.

То есть сама информация стала товаром, а реальность — его сертификатом качества.

Но этот сертификат часто подделывают.

В результате в обществе происходит девальвация веры: люди не верят ни в кого, ни в что.

Это самая опасная потеря социального капитала.

Поэтому борьба с фейками должна быть процессом оздоровления не только правовой, но и экономической и моральной экосистемы.

Новый этап развития права так же должен характеризоваться понятием права человека на достижение истины.

Это не просто свобода получения информации, а право на получение информации, основанной на реальности.

То есть человек должен сказать: «Я заслуживаю правдивой информации», а не «он хочет получить информацию».

Вот это-моральная революция правовой культуры будущего.

«Право на истину» – должно быть одним из основных прав человека в эпоху фейков, потому что без информации человек теряется, а человек, живущий с дезинформацией, теряет свою свободу.

Под конец стоит сказать, что в эпоху интернета информация — это власть, а реальность – борьба.

Борьба с дезинформацией — это не война с внешним врагом, а борьба с нашей внутренней беспечностью.

Если каждый человек является «воином информационной этики», общество записывается от эпидемии лжи.

Истинное справедливое государство будущего — это общество, которое ответственно относится к реальности.

Только тогда мы переходим от информационного хаоса к правовой цивилизации, от лжи к истине.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан. 3 июля 2014 года, №226-V, (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.09.2025 г.)
2. Кодекс Республики Казахстан. Об административных правонарушениях. 5 июля 2014 года №235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.09.2025 г.).
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), от 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.10.2025 г.)
4. Digital media and misinformation: An outlook on multidisciplinary strategies against manipulation. (2022) Journal of Computational Social Science, Vol. 5, pp. 123–159.
5. Infecting the Mind: Establishing Responsibility for Transboundary Disinformation. (2022) H. Lahmann. European Journal of International Law, Vol. 33 (2), pp. 411–440.
6. COVID-19 Vaccine Related Social Media Fake News in Kazakhstan: Content Analysis. (2025) A. Kaldybekova et al. Journal of Posthumanism, Vol. 5 No. 4, pp.131-141.

УДК 347.44

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ФОРМЫ СДЕЛКИ И ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Джанасова Г.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Научный руководитель: к.ю.н., старший преподаватель Жаналиева А.Ж.

Университет Мирас, г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада мәміле нысанының құқықтық табиғаты және оның Қазақстан Республикасының азаматтық айналымындағы рөлі зерттеледі. Мәміле нысанын сақтаудың теориялық және практикалық аспектілері, сондай-ақ оны сақтамаудың құқықтық салдары қарастырылады. Мәмілелердің жазбаша және ауызша нысандарын реттейтін Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің ережелері, олардың азаматтық айналымға қатысушылардың құқықтық айқындылығын және мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін маңызы талданады.

Summary: The article examines the legal nature of the transaction form and its role in the civil turnover of the Republic of Kazakhstan. The theoretical and practical aspects of observing the form of the transaction, as well as the legal consequences of its non-compliance, are considered. The article analyzes the provisions of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan regulating written and oral forms of transactions, their importance for ensuring legal certainty and protecting the interests of participants in civil turnover.

Форма сделки представляет собой одно из ключевых понятий гражданского права, обеспечивающее устойчивость гражданского оборота и предсказуемость правовых последствий действий участников. Правовое регулирование формы сделки в Республике Казахстан опирается на принципы

свободы договора, диспозитивности и юридической определённости, обеспечивая баланс интересов участников гражданских правоотношений и защиту их прав в случае споров. Форма сделки выражает внешнюю оболочку воли сторон, придаёт ей юридическое значение и служит инструментом доказывания при разрешении конфликтов, возникающих в процессе реализации гражданских прав.

Согласно статье 147 Гражданского кодекса Республики Казахстан (далее — ГК РК), сделкой признаются действия граждан и юридических лиц, направленные на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей [1]. Форма сделки определяет способ выражения этой воли и закрепления её содержания. Закон различает устную, простую письменную и нотариальную формы сделок, а также формы, требующие государственной регистрации. Каждая из них имеет собственное назначение и правовые последствия несоблюдения.

Сущность формы сделки заключается в её двойственной функции: с одной стороны, она является средством фиксации воли сторон и юридического содержания их соглашения, а с другой — гарантией законности и достоверности совершаемых действий. Именно поэтому форма сделки выступает не просто техническим элементом, а важным юридическим инструментом, обеспечивающим правовую устойчивость оборота. Теоретические основы формы сделки опираются на идеи римского права, где принцип «*forma dat esse rei*» — «форма придаёт существование вещи» — отражал значимость внешнего выражения воли для возникновения правовых последствий [2].

Современное гражданское законодательство Казахстана унаследовало этот подход, но адаптировало его к принципам свободы договора и минимального государственного вмешательства в частноправовые отношения. Таким образом, форма сделки выполняет не только доказательственную, но и предупредительную, информационную и охранительную функции.

Доказательственная функция формы сделки проявляется в возможности подтвердить факт её совершения, содержание и условия. При возникновении споров письменная форма обеспечивает наличие документа, который может быть исследован судом или иным органом для установления подлинной воли сторон. Предупредительная функция заключается в стимулировании участников оборота к осознанному и обдуманному совершению действий, что снижает риск ошибок и недобросовестных действий. Информационная функция выражается в предоставлении сведений третьим лицам, органам регистрации и контрагентам, а охранительная — в защите интересов более слабой стороны, особенно в сделках, связанных с кредитованием, залогом или недвижимостью.

В гражданском праве Казахстана форма сделки играет особую роль в обеспечении стабильности имущественного оборота. Она позволяет фиксировать содержание обязательств, предотвращать споры о правах и обязанностях сторон, а также защищать интересы участников при наступлении неблагоприятных последствий. Например, письменная форма сделки

необходима при заключении договоров займа, купли-продажи имущества, аренды сроком свыше одного года, договора залога и ряда иных соглашений, где точность условий имеет решающее значение для правового результата.

Несоблюдение установленной формы сделки влечёт различные правовые последствия в зависимости от характера нарушения. Согласно статье 152 ГК РК, несоблюдение простой письменной формы сделки не лишает её юридической силы, но лишает стороны права ссылаться в случае спора на свидетельские показания. В то же время, если закон прямо устанавливает, что несоблюдение формы влечёт недействительность сделки (например, нотариальное удостоверение или государственная регистрация), такая сделка признаётся ничтожной. Это правило направлено на обеспечение публичных интересов и предотвращение злоупотреблений в гражданском обороте.

Особое значение форма сделки имеет в тех случаях, когда закон требует обязательного нотариального удостоверения или регистрации. Нотариальная форма служит дополнительной гарантией добросовестности участников и законности совершаемого действия. Нотариус удостоверяет личность сторон, их дееспособность, проверяет законность содержания сделки, тем самым предотвращая потенциальные конфликты. Государственная регистрация сделок с недвижимостью, в свою очередь, обеспечивает публичность и достоверность прав, гарантируя защиту собственников и добросовестных приобретателей [3].

Правовая природа формы сделки проявляется в её интеграции в систему юридических фактов. Сделка как волевой акт становится юридическим фактом лишь при условии надлежащего выражения воли, соответствующего установленной форме. Таким образом, форма выступает элементом состава юридического факта, без которого невозможен правовой результат. В этом заключается её нормативное значение и роль в механизме гражданско-правового регулирования.

В юридической доктрине Казахстана ведётся дискуссия о соотношении формы сделки и её содержания. Одни авторы считают, что форма — лишь внешнее выражение содержания, не влияющее на действительность сделки при условии реального согласия сторон. Другие утверждают, что форма выполняет самостоятельную правовую функцию и придаёт сделке юридическую силу. Наиболее обоснованной представляется позиция, согласно которой форма и содержание находятся во взаимозависимости: форма является необходимым условием для существования сделки, а её несоблюдение может влечь юридическую ничтожность либо утрату доказательственной силы.

Важным аспектом является развитие электронных форм сделок. Современные цифровые технологии, внедрение электронной подписи и электронного документооборота изменили подход к понятию формы сделки. Согласно статье 152 ГК РК, электронный документ, подписанный электронной цифровой подписью, приравнивается к документу, подписанному собственноручно. Это означает, что форма сделки может быть как материальной (бумажной), так и электронной. Такая трансформация отвечает

тенденциям цифровизации экономики и способствует ускорению гражданского оборота при сохранении его юридической надёжности [4].

В практике Республики Казахстан всё большее значение приобретает судебная оценка соблюдения формы сделки. Суды нередко сталкиваются с ситуациями, когда стороны формально соблюдают письменную форму, но при этом фактически скрывают иное содержание сделки, либо совершают действия, не соответствующие её юридической природе. В таких случаях суды исходят из приоритета реального содержания сделки над её формой, что соответствует принципу добросовестности и справедливости в гражданских отношениях.

Правоприменительная практика также демонстрирует, что соблюдение формы сделки играет ключевую роль в защите прав участников при банкротстве, разделе имущества, наследовании и иных сложных имущественных отношениях. При отсутствии письменных доказательств или нотариального удостоверения стороны сталкиваются с трудностями в доказывании своих требований, что приводит к отказу в защите прав. Следовательно, форма сделки выступает не только юридическим требованием, но и средством правовой защиты.

В гражданском обороте Республики Казахстан форма сделки обеспечивает выполнение ряда фундаментальных задач: укрепление правовой дисциплины, создание предсказуемости и доверия между участниками, обеспечение доказательственной базы для разрешения споров, защита интересов государства и добросовестных субъектов. Таким образом, её значение выходит за рамки технического аспекта и становится одним из ключевых элементов правового регулирования частноправовых отношений.

Анализ законодательства и судебной практики позволяет сделать вывод, что дальнейшее совершенствование правового регулирования формы сделки в Казахстане должно учитывать баланс между свободой договора и необходимостью правовой определённости. Законодатель должен стремиться к упрощению процедур при сохранении надёжности сделок, особенно в сфере электронного взаимодействия. Важно также развивать разъяснительную практику Верховного Суда по вопросам применения норм о форме сделок, чтобы обеспечить единообразие правоприменения.

Форма сделки является одним из основополагающих институтов гражданского права, играющим ключевую роль в обеспечении законности и стабильности гражданского оборота. Она выступает гарантом осознанности и достоверности воли сторон, способствует защите их прав и предотвращению злоупотреблений. Современные тенденции развития гражданского законодательства Казахстана свидетельствуют о постепенном расширении возможностей участников оборота в выборе формы сделки при одновременном сохранении строгих требований к тем сделкам, которые затрагивают значимые имущественные интересы или публичные интересы [5].

Таким образом, форма сделки в гражданском праве Республики Казахстан является не просто внешним выражением воли сторон, но и важным элементом правового механизма, обеспечивающего устойчивость и

предсказуемость гражданского оборота. Её правовая природа отражает единство частноправовых и публично-правовых начал, направленных на защиту интересов участников и государства. Значение формы сделки заключается в том, что она гарантирует реализацию принципа законности, способствует доказуемости прав и обязанностей, а также укрепляет доверие между участниками гражданских правоотношений.

Список использованной литературы

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.10.2025 г.)
2. Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. Том 1 / М.К. Сулейменов. Часть первая. Историческая. – Алматы 2016. – 400 с.
3. Диденко А.Г. Вызовы времени: теория недействительных сделок и ее отражение в современной правовой действительности. – Алматы: Раритет, 2016. – 44 с.
4. Евдокимова И.С. Особенности правового регулирования электронной формы сделки, заключаемой в интернет-пространстве // Актуальные проблемы применения норм гражданского права и процесса, трудового, семейного права: Сб. ст. – Симферополь: Крымский федер. ун-т им. В.И. Вернадского, 2017. – С. 46.
5. Мушинский, В. О. Гражданское право / В.О. Мушинский. - М.: Форум, Инфра-М, 2019. - 224 с.

УДК 343.2

ПРОБЛЕМА СОУЧАСТИЯ В ПРЕСТУПЛЕНИЯХ, СОВЕРШАЕМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Егемкулова А.К., Тасмұрат А.А., Турдукулова Ш.Г., Нурумов Н.Т., Абдрахмани М.
Научный руководитель: магистр, старший преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Жасанды интеллекттің (АИ) адам қызметінің әртүрлі салаларына дамуы және кеңінен интеграциялануы заң ғылымы алдында оны пайдалану арқылы жасалатын құқыққа қайшы әрекеттер үшін жауапкершілік шаралары мен субъектілерін айқындауға байланысты жаңа, түбегейлі күрделі мәселелерді туғызады. Автономияның белгілі бір дәрежесіне ие немесе адаммен өзара әрекеттесу кезінде әрекет ететін АИ қылмыс белгілеріне жататын әрекеттерді жүзеге асыратын жағдайларда біліктілік пен жауапкершілікті бөлу мәселесі ерекше өзектілікке ие болады.

Summary: The development and widespread integration of artificial intelligence (AI) into various areas of human activity have raised new and complex legal issues related to the determination of measures and subjects of responsibility for illegal acts committed using AI. The problem of qualification and distribution of responsibility becomes particularly relevant in cases where AI, which has a certain degree of autonomy or operates in collaboration with humans, performs actions that can be considered criminal.

Развитие и повсеместная интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в различные сферы человеческой деятельности порождают перед юридической наукой новые, принципиально сложные вопросы, связанные с определением мер и субъектов ответственности за противоправные деяния, совершаемые с его

использованием. Особую актуальность приобретает проблема квалификации и распределения ответственности в тех случаях, когда ИИ, обладающий определённой степенью автономности или действующий во взаимодействии с человеком, осуществляет действия, подпадающие под признаки преступления.

Активное развитие автономных устройств и искусственного интеллекта обуславливает необходимость постановки вопроса об их надлежащем правовом регулировании. Использование достижений робототехники и программирования практически в любых сферах человеческой деятельности должным образом не урегулировано [1].

Поскольку законодатель сталкивается с таким явлением впервые, возможно появление множества проблем относительно определения сущности таких явлений и направлений совершенствования законодательства. Уже сейчас робототехника и кибернетика ставят ряд вопросов, ответы на которые не так очевидны:

Может ли робот (искусственный интеллект) выступать в качестве личности или он должен оставаться в статусе вещи (как, например, домашние животные)?

Кто должен нести ответственность за противоправные действия, совершенные роботом (искусственным интеллектом)?

Кому принадлежат права на вещи или произведения, созданные роботом (искусственным интеллектом)?

Хотелось бы отметить верное замечание Н.Ш. Козаева относительно того, что на сегодняшний день «существует запаздывание правового, в том числе и уголовно-правового реагирования, на изменяющиеся общественные отношения, связанные, помимо прочего, с эксплуатацией достижений науки и техники представителями преступности».

Уголовный закон, как и другие отрасли права, также столкнулся с проблемами охраны и регулирования отношений, связанных с использованием систем искусственного интеллекта. Так, разгораются бурные дискуссии по следующим вопросам:

Является ли искусственный интеллект предметом или потерпевшим в составе преступления?

Может ли искусственный интеллект выступать в качестве субъекта преступления? С этим вопросом также связана возможность соучастия с подобной системой;

Требуют ли самостоятельной охраны общественные отношения, связанные с использованием искусственного интеллекта?

Может ли искусственный интеллект являться средством, орудием или компонентом способа в составе преступления?

Какие деяния, связанные с использованием искусственного интеллекта, требуют криминализации в настоящее время?

Важность своевременного совершенствования уголовного законодательства обусловлена также тем, что уже имеют место случаи совершения противоправных деяний с использованием искусственного

интеллекта. В зарубежной литературе называется ряд наиболее вероятных криминальных рисков. По мнению ученых, военное применение искусственного интеллекта, включая автономное оружие, может спровоцировать новые гонки вооружений или дать террористам и убийцам новые инструменты для насилия [2].

Методы машинного обучения также могут быть использованы для запуска кибератак. Алгоритмы распознавания лиц, анализа настроений и интеллектуального анализа данных могут быть использованы для дискриминации по отношению к непривлекательным группам, вторжения в личную жизнь людей или обеспечения более жестких режимов для репрессивных режимов. Повышенная зависимость от сложных автономных систем для многих важных экономических и инфраструктурных функций может создавать новые виды системного риска аварий или представлять уязвимости, которые могут быть использованы хакерами.

Все вышеизложенное подчеркивает актуальность исследования. Несмотря на то, что искусственный интеллект является достаточно новым явлением, оно уже получило отражение в правовой научной литературе, в том числе, в теории уголовного права. Распределение ответственности напрямую зависит от модели взаимодействия человека и ИИ. Можно выделить следующие основные модели:

ИИ как инструмент: Человек использует ИИ как обычный инструмент для достижения своих целей. В этом случае ответственность за действия ИИ полностью лежит на пользователе [3].

ИИ как советник: ИИ предоставляет рекомендации, а человек принимает окончательное решение. В этом случае ответственность разделяется между человеком и разработчиком, в зависимости от степени влияния рекомендаций ИИ на принятое решение.

ИИ как автономный агент: ИИ принимает решения самостоятельно, без непосредственного участия человека. В этом случае ответственность возлагается на разработчика, если преступление стало результатом ошибки в алгоритме или недостаточной безопасности системы, или на пользователя, если он не обеспечил надлежащий контроль.

Определение субъекта ответственности является ключевым вопросом при совершении преступлений с использованием ИИ. Рассмотрим различные сценарии:

Ответственность разработчика: Разработчик может быть привлечен к ответственности, если преступление стало результатом ошибки алгоритме, недостаточной безопасности системы, ненадлежащего тестирования или умышленного создания ИИ, предназначенного для совершения преступлений.

Ответственность пользователя: Пользователь может быть привлечен к ответственности, если он использовал ИИ для совершения преступления, зная о его возможностях и ограничениях, или если он не обеспечил надлежащий контроль за действиями ИИ.

Ответственность оператора: Оператор, осуществляющий техническое обслуживание и поддержку ИИ, может быть привлечен к ответственности, если он не обеспечил надлежащую работу системы или не предпринял мер для предотвращения совершения преступления.

Для решения этих проблем необходимо принять соответствующие меры.

Разработать специальное законодательство, регулирующее ответственность за преступления, совершенные с использованием ИИ: В таком законе необходимо четко определить субъектов ответственности, критерии определения вины и меры ответственности.

Уточнить понятие "соучастие" в контексте использования ИИ:

Необходимо разработать специальные правила для определения соучастия в преступлениях, совершенных с использованием ИИ, учитывающие степень автономии системы и роль человека.

Создать систему обязательного страхования рисков, связанных с использованием ИИ: это позволит обеспечить компенсацию ущерба, причиненного действиями ИИ, и стимулировать разработчиков и пользователей к обеспечению безопасности систем ИИ [4].

В ЕС разрабатывается "Закон об ИИ" (AI Act), который устанавливает правила использования ИИ и предусматривает ответственность за нарушение этих правил. В частности, закон предусматривает ответственность за разработку и использование ИИ, представляющего высокий риск для прав и свобод граждан. В США ответственность за преступления, совершенные с использованием ИИ, регулируется общими нормами гражданского и уголовного права. В некоторых штатах принимаются законы, регулирующие использование автономных транспортных средств и предусматривающие ответственность за ДТП, произошедшие по вине ИИ. Китай активно развивает законодательство в сфере ИИ. Принят ряд законов и правил, регулирующих разработку, использование и безопасность ИИ. Особое внимание уделяется защите персональных данных и предотвращению использования ИИ в целях, наносящих ущерб национальной безопасности.

Казахстан активно развивает технологии искусственного интеллекта и создает для этого современную правовую базу. Недавно в стране был принят закон «Об искусственном интеллекте», который устанавливает правовые и организационные основы для использования ИИ. Документ вводит новые понятия, такие как «модель», «система» и «библиотека данных», а также регулирует вопросы прозрачности, безопасности и ответственности при применении интеллектуальных технологий. Закон содержит важные ограничения — например, в отношении анализа эмоций и управления поведением людей, что направлено на защиту прав граждан и этическое использование ИИ.

В сентябре 2025 года Мажилис принял закон "Об искусственном интеллекте".

В законе указываются три вида нейросетей.

Первый — вспомогательный искусственный интеллект. Это когда нейросеть помогает, но все решения принимает сам человек.

Второй вид — полуавтономный ИИ. Он принимает решения в рамках заданных параметров, но человек всё равно может вмешаться и изменить результат.

Третий тип — полностью автономный искусственный интеллект. Когда нейросеть принимает решения сама, без контроля и вмешательства человека. Но автономный вид ИИ будет в стране запрещён.

Системы поделят и по уровню риска:

Минимальный риск — если сбой почти не повлияет на пользователей.

Средний — когда сбой может снизить эффективность работы, привести к убыткам.

Высокий риск — случаи, когда проблемы с нейросетями способны вызвать ЧС, серьёзный ущерб для экономики, обороны, безопасности, инфраструктуры или жизни людей. Любопытно, как документ предлагает категоризировать уровень опасности. Так, в нём говорится, что:

"Отнесение систем искусственного интеллекта к минимальной, средней либо высокой степени риска осуществляется её собственником и (или) владельцем в соответствии с правилами классификации объектов информатизации". Системы высокого риска будут включать в список критически важных объектов, которые подлежат особой защите [5].

Депутат Екатерина Смышляева подчеркнула, что при этом сам ИИ не признаётся субъектом права, и ответственность за все решения по-прежнему будут нести те, кто прибегает к его помощи, то есть люди. То есть, теперь по закону ИИ всегда должен находиться под контролем владельца. Он отвечает за работу системы и её результаты на всех этапах.

Необходимы дальнейшие исследования для разработки четких критериев квалификации и методических рекомендаций для правоприменителей, чтобы обеспечить адекватную и справедливую уголовно-правовую охраной общественных отношений в условиях цифровой реальности.

Список использованной литературы

1. Закон об искусственном интеллекте Европейского Союза (The EU AI Act) (дата обращения: 30.03.2025);
2. Ли Яо Нормативно-правовое регулирование генеративного искусственного интеллекта в Великобритании, США, Европейском союзе и Китае // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2023. (дата обращения: 30.03.2025);
3. Дремлюга Р.И. Использование искусственного интеллекта в преступных целях: уголовно-правовая характеристика // Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право. 2021. (дата обращения: 30.03.2025);
4. Жижжун, И.К. Квалификация преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта / И.К. Жижжун. — Текст: Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 5 (86) Том 3. МАЙ 2025 г.
5. Мосечкин, И. Н. М816 Искусственный интеллект в уголовном праве: перспективы совершенствования охраны и регулирования: [монография] / И. Н. Мосечкин. — Киров: Вятский государственный университет 2020. — 111 с.

ОТБАСЫ ІШІНДЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ: ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН АЛДЫН АЛУ НЕГІЗДЕРІ

Елібай Мөлдір Ғалымқызы

Ғылыми жетекші аға оқытушы, магистр Айтеке К.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются проблемы генезиса семейного насилия как социально-правового явления, анализируются его причины, формы проявления и последствия. Особое внимание было уделено мерам профилактики уголовных правонарушений в семейно-бытовой сфере. Обосновывается необходимость комплексного подхода, включающего меры правового, психологического и социально-воспитательного воздействия.

Summary: The article considers the problems of the genesis of domestic violence as a socio-legal phenomenon, analyzes its causes, forms of manifestation and consequences. Particular attention was paid to measures to prevent criminal offenses in the family and household sphere. The need for an integrated approach, which includes measures of legal, psychological and socio-educational influence, is substantiated.

Отбасылық зорлық-зомбылық қазіргі қоғамның ең өткір әлеуметтік мәселелерінің бірі болып табылады. Ол адамның негізгі құқықтарын бұзады, отбасының әлеуметтік институт ретіндегі негіздерін бұзады және көбінесе қылмыстық құқық бұзушылықтарға әкеледі. Мемлекет пен халықаралық қоғамдастықтың күш-жігеріне қарамастан, тұрмыстық зорлық-зомбылық деңгейі жоғары болып қала береді, бұл оның генезисін ғылыми тұрғыдан түсінуді және тиімді алдын алу тетіктерін әзірлеуді талап етеді.

Отбасылық зорлық-зомбылық-қазіргі қоғамның ең ауыр және даулы құбылыстарының бірі. Бұл адамның физикалық және психикалық жағдайын ғана емес, сонымен бірге бастапқыда махаббат, қолдау және қауіпсіздік кеңістігі болуға арналған отбасының негізін де бұзады. Генезисті, яғни осы құбылыстың пайда болуы мен дамуын түсіну оның алдын алу мен жоюдың тиімді шараларын жасау үшін өте маңызды[1].

Отбасылық зорлық-зомбылықтың бастауы ежелгі дәуірден бастау алады. Ғасырлар бойы отбасы жеке кеңістік ретінде қарастырылды, онда отбасы басшысы оның мүшелеріне шексіз билік жүргізді. Патриархалдық негіздер, ерлер мен әйелдер арасындағы теңсіздік, балалардың тәуелділігі және әйелдердің мужчин экономикалық тәуелділігі көбінесе физикалық және моральдық зорлық-зомбылықпен бірге жүретін бағыну және бақылау жүйесін қалыптастырды. Уақыт өте келе қоғам отбасы ішіндегі зорлық - зомбылық жеке мәселе емес, жалпы қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіретін әлеуметтік және құқықтық мәселе екенін түсіне бастады. Гуманистік идеялардың дамуы, адам құқықтары үшін, әсіресе әйелдер мен балалардың құқықтары үшін күрес отбасы мен жеке басының рөлін қайта қарастырудың негізі болды. Қазіргі контекстегі отбасылық зорлық-зомбылықтың генезисі дәстүрлі мәдени

көзқарастармен ғана емес, сонымен бірге жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен де байланысты [2].

Бүгінгі таңда отбасындағы зорлық - зомбылық әртүрлі формаларда көрінуі мүмкін-физикалық, психологиялық, жыныстық және экономикалық. Оның себептері әртүрлі: құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі, алкогольді теріс пайдалану, стресс, жұмыссыздық, психологиялық жетілмегендік, сондай-ақ құрбандарды қорғаудың тиімді тетіктерінің болмауы. Мұның бәрі зорлық-зомбылықтың тамыры жеке тұлғаның жеке ауытқуларында ғана емес, сонымен бірге қоғамның жалпы әлеуметтік және мәдени құрылымдарында болатындығын көрсетеді. Отбасылық зорлық-зомбылықтың генезисін түсіну бұл құбылыстың кенеттен пайда болмайтынын көруге мүмкіндік береді. Ол біртіндеп қалыптасады, тәрбиенің дұрыс емес үлгілерінен, эмоционалды мәдениеттің жетіспеушілігінен басталады және зорлық-зомбылық төзімді немесе жасырын болып қалатын әлеуметтік жағдайларда жалғасады.

Демек, отбасылық зорлық-зомбылыққа тиімді қарсы тұру үшін жеке тұлғаны құрметтеуге тәрбиелеу, құқықтық білім беру, халықтың осал топтарын әлеуметтік қолдау және жасалған зорлық-зомбылық үшін жазаның бұлтартпастығын қамтитын кешенді тәсіл қажет. Оның пайда болу себептерін түсіну және оның генезисін терең талдау ғана отбасы институтын нығайтуға және адам құқықтарын қорғауға бағытталған алдын алу жүйесін құруға мүмкіндік береді [3].

Соңғы онжылдықтардағы отбасылық зорлық-зомбылық мәселесі ең өткір әлеуметтік және құқықтық тақырыптардың біріне айналды. Қамқорлық, сүйіспеншілік пен қолдау кеңістігі болуы керек отбасы көбінесе азап, қорлау мен қауіп-қатердің қайнар көзіне айналады. Осыған байланысты мемлекеттік және қоғамдық саясаттың маңызды бағыты ретінде отбасылық-тұрмыстық салада жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу ерекше маңызға ие. Отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу-бұл зорлық-зомбылықтың алдын алуға, құрбандарды қорғауға және қоғамда зорлық-зомбылықсыз мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруға бағытталған шаралар жүйесі. Бұл жүйенің негізін құқықтық, әлеуметтік-психологиялық және білім беру тетіктері құрайды [4].

Ең алдымен, алдын-алудың маңызды элементі-құқықтық реттеу. «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы мен Қылмыстық кодекстің нормалары отбасы мүшелеріне қатысты зорлық-зомбылық әрекеттерін жасағаны үшін жауапкершілікті көздейді. Алайда, заңнаманың тиімділігі санкциялардың қатандығына ғана емес, сонымен қатар қорғаныс механизмдерінің қаншалықты белсенді қолданылуына байланысты: қорғау ережелері, қарым-қатынасты уақытша шектеу, дағдарыс орталықтары мен сенім қызметтерінің жұмысы.

Профилактиканың екінші бағыты- әлеуметтік-психологиялық қолдау- бұл түрі отбасындағы зорлық-зомбылықтың көрінуіне ықпал ететін жеке және эмоционалды себептерді жоюға бағытталған. Әлеуметтік-психологиялық жұмыс отбасы мүшелері арасындағы қалыпты қарым-қатынасты қалпына

келтіруде, агрессия деңгейін төмендетуде және қайталанатын қақтығыстардың алдын алуда маңызды рөл атқарады.

Мұндай қолдаудың негізгі элементі дағдарыс орталықтарының, сенім қызметтерінің, консультациялық пункттер мен психологиялық кабинеттердің қызметі болып табылады. Бұл ұйымдар зорлық-зомбылық құрбандарына көмек көрсетеді, уақытша баспана береді, кеңес береді және психотерапия сессияларын өткізеді. Сонымен қатар, агрессорларға - зорлық-зомбылыққа бейім адамдарға ерекше назар аударылады. Олармен олардың әрекеттерінің салдарын түсінуге, өзін-өзі бақылау және зорлық-зомбылықсыз қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған жеке профилактикалық және түзету жұмыстары жүргізіледі.

Зардап шеккендерді әлеуметтік қолдаудың, соның ішінде тұрғын үймен, медициналық көмекпен қамтамасыз етудің, жұмысқа орналасуға және құжаттарды қалпына келтіруге жәрдемдесудің де маңызы зор. Бұл зорлық - зомбылық құрбандарына сенімділік пен тәуелсіздік алуға көмектеседі, яғни қауіпті ортаға оралу қаупін азайтады. Осылайша, әлеуметтік-психологиялық қолдау отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады [5].

Отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу Ішкі істер, әлеуметтік қорғау, білім беру, денсаулық сақтау органдары мен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы ведомствоаралық өзара іс-қимылды талап етеді. Тек кешенді ынтымақтастық зорлық-зомбылық жағдайларын ерте анықтаудың және уақтылы әрекет етудің тиімді жүйесін қамтамасыз ете алады.

Осылайша, отбасылық зорлық-зомбылыққа байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алудың негіздері құқықтық нормалардың, әлеуметтік қолдаудың, тәрбие шаралары мен ағартушылықтың үйлесімі болып табылады. Зорлық зомбылықтың алдын алу тек мемлекеттің міндеті ғана емес, сонымен бірге жалпы қоғамның міндеті екенін есте ұстаған жөн. Гуманизм, әділеттілік және адамның қадір-қасиетін құрметтеу принциптеріне негізделген бірлескен күш-жігер ғана қауіпсіз және гүлденген отбасылық ортаны құра алады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Алиева, Л. А. Внутрисемейное насилие как социально-правовое явление. - Алматы: Жеті жарғы, 2021. - 184 с.
2. Баймурзина, А. Ж. Проблемы уголовно-правовой квалификации деяний, связанных с домашним насилием. // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - 2022.- №3 (75). - С. 48–57.
3. Жакупова, Н.С. Домашнее насилие в отношении женщин: социологические и правовые аспекты. - Алматы: КАЗГЮУ, 2023. - 132 с.
4. Сатыбалдиева, Р.Т. Женщины и дети как жертвы семейного насилия: правовая защита и профилактика. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 143 с.
5. Поляков, А. В. Криминологические основы предупреждения семейного насилия. - Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2018. - 256 с.

ЖАРНАМА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Еркінбек Е.Қ., Сапаралы Б.Г., Орынбай Б.У., Бекжигит Д.Б., Бухаров А.Ә.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В современном обществе реклама выступает одним из ключевых инструментов формирования информационного пространства и потребительского поведения. Она выполняет не только коммерческую функцию продвижения товаров и услуг, но и оказывает значительное влияние на социальные ценности, культуру и общественное восприятие. Анализ показал, что реклама является сложным социально-коммуникационным явлением, включающим психологические, экономические и правовые аспекты. В Казахстане правовое регулирование рекламы осуществляется Законом «О рекламе», однако потребности цифровой среды требуют дальнейшего совершенствования законодательства, особенно в части интернет-рекламы и деятельности инфлюенсеров.

Summary: In modern society, advertising plays a key role in shaping the information environment and consumer behavior. It performs not only a commercial function of promoting goods and services but also influences social values, cultural norms, and public perception. The analysis shows that advertising is a complex socio-communicative phenomenon that includes psychological, economic, and legal dimensions. In Kazakhstan, advertising is regulated by the Law "On Advertising," however, the development of the digital environment requires further improvement of legislation, particularly regarding internet advertising and influencer marketing. content, and the priority of protecting consumer interests.

Қазіргі қоғамда ақпараттық кеңістік қарқынды дамып, адамдар күн сайын орасан көлемдегі мәліметтермен бетпе-бет келеді. Сол ақпарат ағынының ішінде жарнама ерекше орын алады, өйткені ол тек белгілі бір тауар немесе қызмет туралы мәлімет берумен шектелмей, тұтыну мәдениетін, әлеуметтік ұстанымдарды және мінез-құлық модельдерін қалыптастыруға әсер етеді. Жарнама қоғамдағы экономикалық және коммуникациялық үдерістердің ажырамас бөлігі бола отырып, жеке тұлға санасының қалыптасуына ықпал ететін әлеуметтік феномен ретінде сипатталады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында елдің экономикалық жүйесінің негізі қалыптастырылып, кәсіпкерлік қызметпен айналысу және ақпарат тарату еркіндігі бекітіледі [1]. Осы құқықтық негіз жарнама қызметін дамытуға мүмкіндік береді. Ал жарнама қатынастарын тікелей реттеу «Жарнама туралы» 2003 жылғы Қазақстан Республикасының № 508 Заңымен жүзеге асырылады [2]. Аталған заң жарнаманың мазмұнына қойылатын талаптарды, тұтынушылардың құқықтарын қорғауды, жарнаманы таратудың шектерін және жосықсыз жарнамаға тыйым салу нормаларын белгілейді.

Жарнама ұғымы тек коммерциялық сипаттағы ақпаратты білдірмейді. Ол идеяларды, көзқарастарды, қоғамдық бастамаларды және мәдени құндылықтарды таратуға бағытталған коммуникациялық құрал бола алады. Сондықтан жарнаманы зерттеу тек экономикалық аспектілермен шектелмей,

оның тарихи даму кезеңдері, әлеуметтік табиғаты және құқықтық реттелу тетіктерін кешенді түрде қарастыруды талап етеді.

Осыған байланысты бұл жұмыстың мақсаты – жарнама қызметінің мазмұнын ашу, оның тарихи даму эволюциясын талдау және Қазақстан Республикасындағы жарнамаға қатысты құқықтық нормаларды жүйелі түрде қарастыру.

Жарнама – адамдардың көпшілік тобына бағытталған, белгілі бір тауарға, қызметке немесе идеяға назар аударту, қызығушылық ояту және қолдау көрсету мақсатында таратылатын ақпарат. Оның негізгі функциялары:

- Ақпараттық: тауар немесе қызмет туралы мәлімет беру;
- Сендіру: тұтынушыны белгілі бір өнімді таңдауға ынталандыру;
- Еске салу: белгілі брендтің немесе қызметтің нарықтағы танымалдығын сақтап тұру;
- Имидж қалыптастыру: компания беделін нығайту.

Яғни, жарнама тек коммерциялық құрал емес, ол мәдениет пен қоғамдық пікір қалыптастыратын әлеуметтік құбылыс.

Жарнама мәселесін зерттеген ғалым А. Денисенко жарнаманы нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындар арасындағы ақпараттық коммуникация мен бәсекелестік құралы ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, жарнама тұтынушы санасында бренд туралы түсінік қалыптастырып, тауар айналымын жылдамдатуға ықпал етеді [3]. Бұл көзқараспен келісуге болады, өйткені жарнаманың негізгі экономикалық қызметі – нарықтағы сұраныс пен ұсынысты байланыстыру.

Ал Дж. Росситер мен Л. Перси жарнаманың психологиялық аспектісін алдыңғы орынға қоя отырып, оны тұтынушы мінез-құлқына әсер ететін сендіру тетігі ретінде қарастырады [4]. Мен бұл пікірмен ішінара келісемін, себебі қазіргі заманда жарнама тек сендіру ғана емес, сонымен бірге хабардар ету, танымал ету және брендке эмоциялық қатынас қалыптастыру қызметін атқарады.

Жарнама коммуникациясын зерттеген И. Сэндидж, В. Фрайбургер және К. Ротцол жарнаманы мақсатты аудиториямен жүйелі байланыс орнатуға бағытталған қарым-қатынастың ерекше түрі деп түсіндіреді [5]. Бұл пікір қазіргі маркетингтік стратегияларға толық сәйкес, сондықтан келісуге болады.

Еуропа зерттеушісі Д. С. Бадалов жарнама нарығында өзін-өзі реттеу жүйелерінің тиімділігін атап өтеді және кәсіби этикалық стандарттардың болуы нарықтың сенімділігін арттыратынын көрсетеді [6]. Бұл көзқарас Қазақстан үшін маңызды, өйткені біздің елде жарнаманың сапасын бақылауда мемлекеттік органдар ғана басымдыққа ие.

Жарнаманың алғашқы белгілері ежелгі Грекияда және Римде байқалды, онда қолөнершілер өз бұйымдарына арнайы таңбалар қойып, тауардың шығу тегін айқындаған. Антика дәуірінде қалалардың орталық алаңдарында дауыстап жариялау жарнаманың ауызша түрі ретінде кең тарады. Орта ғасырларда жарнамалық ақпарат көбіне діни мәтіндер, жәрмеңке хабарламалары және сауда санағы арқылы тарады. Ал баспа ісінің дамуы жарнамаға жаңа серпін

берді. XX ғасырда теледидар мен радио жарнаманың негізгі таратушы арнасына айналса, XXI ғасырда интернет және әлеуметтік желілер жарнама саласында басымдыққа ие болды [7].

Қазақстанда жарнама қызметі «Жарнама туралы» 2003 жылғы заңмен реттеледі [2]. Дегенмен, қазіргі жарнама нарығында бірқатар проблемалар бар:

- жарнаманың шынайылығын бақылау жеткіліксіз;
- цифрлық жарнама мен блогерлердің жарнамалық қызметі нақты құқықтық регламентацияға ие емес;
- жасырын жарнама және асыра мақтау тәсілдері жиі кездеседі;
- балаларға бағытталған жарнама этикалық қауіп тудырады.

Сонымен бірге, соңғы жылдары интернет-жарнаманың көлемі телеарналар жарнамасынан асып түсті, бұл жарнама таратудың жаңа формаларын құқықтық тұрғыдан қайта бағалауды талап етеді [8].

Ұлыбританияда жарнаманы бақылау кәсіби өзін-өзі реттеу ұйымдары арқылы жүргізіледі, бұл нарықтағы сенім деңгейін жоғарылатады. АҚШ-та жарнама мазмұнында айтылған мәліметтің дәлелденуі міндетті түрде талап етіледі, жалған ақпарат үшін жоғары көлемде айыппұл салынады. Франция және Германияда балаларға, медицинаға және моральдық мазмұндағы жарнамаларға қатаң шектеу қойылған.

Қазақстан үшін осы тәжірибелерді аралас модель ретінде қолдану тиімді: этикалық бақылау, заңдық жауапкершілік, дәлелдеуге негізделген талап.

Жарнама саласын жетілдіру үшін төмендегі өзгерістер қажет деп санаймыз:

Цифрлық жарнамаға арнайы құқықтық анықтама енгізу.

Блогерлер мен инфлюенсерлерге жарнама жариялауды міндетті түрде белгілеу талабы.

Балаларға арналған жарнамаға жекелеген шектеулер бекіту.

Жарнама агенттіктерін лицензиялау және кәсіби стандарт енгізу.

Салыстырмалы жарнама қолданылған жағдайда дәлелдемелер ұсыну міндетін заңда нақты көрсету.

Жарнама қазіргі қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр. Ол тек тауар немесе қызметті насихаттайтын құрал ғана емес, сонымен бірге қоғамдық пікірді қалыптастыратын, тұтынушылық мінез-құлыққа ықпал ететін және бәсекеге қабілеттілікке әсер ететін стратегиялық коммуникациялық жүйе болып табылады. Жарнаманың қоғамдағы орны мен рөлі оның тарихи даму жолынан, қазіргі таңдағы атқаратын қызметінен және құқықтық реттелу механизмінен айқын көрінеді.

Зерттеу нәтижесінде жарнама қызметінің әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы анықталды. Жарнама тұтынушы мен өндіруші арасындағы ақпарат алмасуды қамтамасыз етеді, соның негізінде сұраныс пен ұсыныстың теңгерімі, нарықтың дамуы және бәсекелестік процестері жүзеге асады. Бұл тұрғыдан алғанда, жарнама нарықтық экономиканың ажырамас элементі болып табылады.

Әдебиеттерді талдау көрсеткендей, зерттеушілердің жарнамаға қатысты көзқарастары әртүрлі бағыттарды қамтиды: А. Денисенко жарнаманың нарықтағы экономикалық айналымды жеделдету рөлін атап өтсе, Дж. Росситер мен Л. Перси жарнаманың психологиялық ықпал ету табиғатын көрсетеді.

Ал И. Сэндидж және оның әріптестері жарнаманы ұзақ мерзімді коммуникация механизмі ретінде қарастырады.

Д.С. Бадалов жарнама саласында өзін-өзі реттеу институттарының маңызын дәлелдейді. Бұл пікірлердің барлығын жинақтай отырып, жарнаманың тек коммерциялық емес, сонымен қатар мәдени, идеялық және этикалық мәнге ие екені айқындалды.

Қазақстан Республикасындағы жарнама қызметі «Жарнама туралы» Заңмен реттелгенімен, қазіргі нарықтың динамикалық дамуы құқықтық нормаларды жетілдіруді қажет етеді. Атап айтқанда, цифрлық жарнама, интернет платформалар мен әлеуметтік желілердегі жарнама, блогерлер мен инфлюенсерлердің жарнамалық қызметі заңда нақты көрсетілмеген. Бұл жарнама әлемінде алаяқтық, жасырын жарнама, асыра мақтау, манипуляциялық тәсілдердің жиі кездесуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, балалар аудиториясына бағытталған жарнаманың этикалық қауіптері күшейіп отыр.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жарнама нарығын тиімді реттеудің ең нәтижелі моделі – мемлекеттік бақылау мен өзін-өзі реттеу тетіктерінің үйлесімі. Ұлыбританиядағы кәсіби жарнама стандарттары агенттігінің жұмысы, АҚШ-тағы жарнамалық мәлімдемелердің дәлелдемеге негізделу талабы және Еуропалық Одақ елдеріндегі этикалық кодекстер Қазақстан үшін үлгі бола алады.

Осыған байланысты Қазақстанда жарнаманы құқықтық реттеуді жетілдіру үшін:

- интернет-жарнамаға және инфлюенсерлік кәсіпке арнайы заңдық нормалар енгізу;
- жарнама агенттіктерінің қызметін лицензиялау;
- жосықсыз және салыстырмалы жарнама үшін жауапкершілікті қатаңдату;
- балаларға және әлеуметтік әлсіз топтарға бағытталған жарнаманы шектеу;
- кәсіби өзін-өзі реттеу және этикалық стандарттар жүйесін енгізу қажетті.

Қорыта келгенде, жарнама – қоғам дамуының айнасы. Оның сапасы мәдениеттің деңгейін, нарықтың өркендеуін және азаматтардың саналық тұтыну мәдениетін көрсетеді. Сондықтан жарнама саласын жетілдіру тек экономикалық артықшылықтар әкеліп қана қоймай, ұлттық мәдениет пен қоғамдық жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Жарнама қызметін реттеудің жақсартылған құқықтық және этикалық жүйесі Қазақстанда әділ бәсекелестікті қалыптастыруға, тұтынушылардың құқығын қорғауға және жалпы ақпараттық ортаның сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл, 30 тамыз.
2. «Жарнама туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2003 жылғы 19 желтоқсан, №508.
3. Денисенко А. Региональный рынок рекламы // Рекламные технологии. – 2013. – №5.
4. Rossiter J.R., Percy L. Advertising and Promotion Management. – St. Petersburg: Piter, 2015.
5. Сэндидж И., Фрайбургер В., Ротцол К. Реклама: теория и практика. – М.: Прогресс, 2014.
6. Бадалов Д.С. Саморегулирование рекламы: европейский подход // Рекламный мир. – 2013.
7. Панкратов Ф.Г., Серегина Т.К., Шахурин В.Г. Рекламная деятельность. – М.: ИВЦ «Маркетинг», 2013.
8. Шалабаева А. Жарнамадағы үзіліс ағыны // Қазақстан сарапшысы. – 2020. – №88.

ӘОЖ 347.9

МЕДИАЦИЯ ПРОЦЕДУРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕЛЕРІ

Есболған Н.Н., Абдинасир Е.Ш., Досаева Н.Н., Жамбұл С.Н., Жарылқасын Е.Е.

Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ.

Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
(доцент)

Озенбаева А.Т.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается правовой статус участников медиационного процесса в Республике Казахстан. Основное внимание уделяется правам и обязанностям сторон, медиатора, а также медиаторских организаций. Подчеркивается, что участники медиации действуют на основе принципов добровольности, равенства, конфиденциальности и нейтральности. Медиатор выступает как независимое лицо, не заинтересованное в исходе спора, и выполняет функцию посредника между сторонами. Также рассматриваются особенности участия третьих лиц и лиц с ограниченной дееспособностью. Автор делает вывод о важности четкого регулирования правового статуса субъектов медиации для эффективного и справедливого разрешения споров без обращения в суд.

Summary: This article examines the legal status of participants in the mediation process in the Republic of Kazakhstan. It focuses on the rights and obligations of the parties, the mediator, and mediation organizations. The article emphasizes the core principles of mediation: voluntariness, equality, confidentiality, and neutrality. The mediator acts as an independent and impartial intermediary, not interested in the outcome of the dispute. The paper also addresses the participation of third parties and individuals with limited legal capacity. The author concludes that clearly defining the legal status of all subjects involved in mediation is essential for ensuring effective and fair conflict resolution outside the court system.

Медиация — жанжалды сотқа дейін немесе сот барысында тараптардың келісімімен, бірге келісімге келуді көздейтін баламалы шешу тәсілі. Қазақстанда бұл институтты реттейтін негізгі нормативтік акт — «Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңы (2011 ж., № 401-IV) болып табылады.

Мақалада медиация процедурасының субъектілері — тараптар, медиатор, медиаторлық ұйым және қажет болса үшінші тұлғалар — құқықтық мәртебелері тұрғысынан қарастырылады [1].

Медиацияда «тарап» ұғымы — жанжалға қатысушы жеке немесе заңды тұлға болып табылады. «Медиация туралы» Заң бойынша бұл рәсімге жеке және/немесе заңды тұлғалар қатыса алады, сондай-ақ азаматтық-құқықтық, еңбек, отбасылық және басқа да жеке құқықтық қатынастардан, сондай-ақ ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстардан туындайтын қылмыстық-құқықтық қатынастар саласында қолданылуы мүмкін. Тараптардың құқықтық мәртебесіне мыналар жатады:

Ерік-кіріктілік: тараптар медиацияға қатысуға және қатыспауға толық хуқымен; оны мәжбүрлеп енгізу мүмкіндігі заңда шектелген.

Теңдік: тараптар арасындағы тең құқықтық негізде қатысу принципі сақталуы тиіс, яғни бір тарапқа алшақаттық немесе артықшылық берілмеуі керек.

Құпиялылық және ақпараттың жарияланбауы: медиация процесінде белгілі болған ақпаратты тараптардың рұқсатынсыз жариялауға заңды жауапкершілік көзделген. Мысалы, заңда «87-5-бап. Медиацияға қатысушылардың медиацияны жүргізу барысында белгілі болған мәліметтерді жария етуі айыппұл салуға әкеп соғады» делінген.

Медиация шартына (медиацияны жүргізу жөніндегі шарт) қатысу: тараптар жанжалды медиация арқылы шешу туралы жазбаша келісімге келуі тиіс.

Келісімнің орындалуы: тараптар медиация нәтижесінде жасалған келісімді өз еркімен орындауға тиіс.

Осылайша, тараптар медиация рәсіміне тең және ерікпен қатысып, өзара келісімге келуге бағытталған құқықтық мәртебеге ие.

Медиация субъектілерінің арасында өте маңызды орын алатын — медиатор. Медиатордың мәртебесі ерекше, себебі ол жанжалды реттеудің бейтарап, тәуелсіз субъектісі болып табылады. «Медиация туралы» Заңда медиаторларға қойылатын талаптар, кәсіби және кәсіби емес медиаторлар тізілімі енгізілген[3].

Тәуелсіздігі және бейтараптығы: медиатор іс нәтижесіне мүдделі болмауы керек, тараптардың арасында тең және әділ аралық болу қажет.

Тізілімге енгізілген тұлға болуы: кәсіби медиаторлар тізіліміне енгізілгеннен кейін ғана кәсіби түрде қызмет атқара алады.

Кәсіби және кәсіби емес медиаторлардың мәртебесі: кәсіби медиаторлар жоғары талаптарға сай болу керек, кәсіби емес медиаторлар тегін негізде қызмет көрсете алады [2].

Қызметтің құқықтық салдары: медиатор тараптармен жасалған келісімге жәрдемдеседі, бірақ шешімді өзі қабылдамайды; сонымен қатар медиатор тараптарға тәуелсіз кеңес беруге бағытталған.

Осылайша, медиатор құқықтық мәртебесі жағынан жанжалды реттеу процесінің маңызды әрі беделді субъектісі болып табылады, мұнда оның

бейтараптығы, кәсіби дайындығы және заң нормаларын сақтау міндеті басты рөлге ие.

3. Медиаторлық ұйымдардың және қамтамасыз етуші субъектілердің құқықтық мәртебесі

Медиация рәсімін ұйымдастыратын, медиаторларды даярлайтын, олардың қызметін реттейтін ұйымдар да құқықтық мәртебеге ие. Заңда «медиаторлар ұйымдары» ұғымы қарастырылған: олар медиаторлардың қызмет көрсетуі үшін материалдық-ұйымдастырушылық шарттарын қамтамасыз етуге, медиация процесін үйлестіруге құқылы.

Олардың құқықтық мәртебесі мыналарға негізделген:

Ұйым ретінде құқықтық тұлға мәртебесі (немесе заңда белгіленген басқа форма) болуы ықтимал, және қызметін медиацияны реттейтін заңнамалық талаптарға сәйкес жүргізуі керек.

Медиаторларды даярлау, сертификаттау, тізілім жүргізу секілді қызметтерді жүзеге асырады.

Жария түрде (кем дегенде тоқсанда бір рет) кәсіби медиаторлар тізілімін жариялау міндеті бар [3].

Бұл субъектілер медиация институтының құқықтық инфрақұрылымын қамтамасыз етеді және олардың мәртебесі рәсімнің заңдылығын, рәсімдік үйлесімділігін сақтауда маңызды.

4. Қатысу мүмкіндігі шектеулі тұлғалар мен үшінші тұлғалардың мәртебесі

Медиация рәсімінде жанжалға қатысушы тікелей тараптардан басқа үшінші тұлғалар да болуы мүмкін, сондай-ақ қатысуға шектеулі немесе әрекетке қабілеті шектеулі тұлғалар мәселесі туындайды. Заңға сәйкес, егер дауға үшінші тұлғалардың мүдделері қатысатын болса немесе соттың қарауында тұрған іс болса, медиация қолданылмауы мүмкін. Сонымен бірге, қылмыстық тәртіпте медиация қолданылғанда, тараптардың бірі мемлекеттік орган болса немесе мемлекеттік мүдде болса, рәсімге жол берілуі шектеледі [4].

Субъектілердің құқықтық мәртебесі медиация процедурасының тиімділігі мен заңдылығын қамтамасыз етеді. Тараптардың еркін және тең қарым-қатынас негізінде қатысуы, медиатордың бейтарап және тәуелсіз болуы, ұйымдық қамтамасыз ету субъектілерінің құқықтық мәртебесінің айқын болуы — бәрі бірге медиацияны соттың баламасы ретінде, дауды бейбіт әрі әділ жолмен реттеу құралына айналдырады. Қазақстан тәжірибесінде бұл институт соттардың жүктемесін азайтуға, қоғамдағы жанжалдарды бейбіт түрде реттеуге ықпал етіп келеді.

«Жанжалдарды сотқа жүгінбестен реттеу» — заманауи құқықтық жүйенің маңызды бағыттарының бірі. Бұл тұрғыда медиация процедурасындағы субъектілердің құқықтық мәртебелерін нақты айқындау өте маңызды [5]. Тараптардың ерікті қатысуы, медиатордың тәуелсіздігі, ұйымдардың реттеуші рөлі, сондай-ақ үшінші тұлғалардың және шектеулі мүмкіндігі бар қатысушылардың мәртебесін қарастыру — барлығы медиация институтының

сапалы жұмысына негіз болады. Қазақстандағы заңнама (мысалы, «Медиация туралы» Заң) осы бағытта үлкен қадам жасап отыр. Дегенмен практикада медиаторлардың дайындығы, тараптардың ақпараттануы және медиация мәдениетінің қалыптасуы мәселелері әлі де өзекті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңы. 2011 жылғы 28 қаңтар №01-IV. (ҚР нормативтік құқықтық актілерінің эталондық бақылау банкі)
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері). 1994 ж. 27 желтоқсан, № 268-ХІІІ.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. 2015 ж. 31 қазан, № 377-V ҚРЗ.
4. Әбдірайымов С.Т. Қазақстан Республикасында медиацияны қолданудың құқықтық негіздері // «Қазақ университеті» баспасы, 2021.
5. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық негіздері. Алматы: Жеті жарғы, 2020.

ӨОЖ 342.7:35(574)

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Есениязұлы К., Култай Н.Т., Базарбек Н.Н., Саду Б.М., Бәкіржан М.С.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сахарбекова А.Д.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В наше время система государственного управления является главным механизмом устойчивого развития общества и обеспечения прав граждан. Взаимоотношения между государством и гражданином регулируются правовыми нормами. На основе этих отношений формируются права и обязанности граждан. В системе государственного управления права граждан должны осуществляться не только формально, но и практически. Поэтому деятельность органов государственного управления должна быть направлена на защиту законных интересов граждан, создание условий для их активного участия в жизни общества.

Summary: Nowadays, the public administration system is the main mechanism for the sustainable development of society and ensuring the rights of citizens. The relationship between the State and the citizen is regulated by legal norms. On the basis of these relations, the rights and duties of citizens are formed. In the system of public administration, citizens' rights should be exercised not only formally, but also practically. Therefore, the activities of public administration bodies should be aimed at protecting the legitimate interests of citizens, creating conditions for their active participation in the life of the society. azamattardyn kutyktary tek formaldy turde gana emes, is zhuzinde de zhuzege assyrluy tiis. Sondyktan memlekettik baskaru organdarynn kyzmeti azamattardyn zandy muddelerin korgauga, olardyn kogam omirine belsendi katysuyna jagdai zhasauga bagyttaluy kazhet.

Қазіргі заманда мемлекеттік басқару жүйесі қоғамның тұрақты дамуы мен азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің басты тетігі болып табылады. Мемлекет пен азамат арасындағы өзара қатынастар құқықтық нормалар арқылы реттеледі. Осы қатынастардың негізінде азаматтардың құқықтары мен

міндеттері қалыптасады. Мемлекеттік басқару жүйесінде азаматтардың құқықтары тек формалды түрде ғана емес, іс жүзінде де жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан мемлекеттік басқару органдарының қызметі азаматтардың заңды мүдделерін қорғауға, олардың қоғам өміріне белсенді қатысуына жағдай жасауға бағытталуы қажет [1].

Мемлекеттік басқару жүйесінің мәні және азаматтардың ондағы орны Мемлекеттік басқару — бұл мемлекеттің атқарушы билік органдары арқылы қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси процестеріне ықпал ету жүйесі. Басқару процесінде негізгі субъект — мемлекет, ал басты нысан — қоғам мен оның мүшелері, яғни азаматтар болып табылады.

Азаматтар мемлекеттік басқару жүйесінде екі түрлі рөл атқарады:

1) басқару объектісі ретінде — мемлекеттік билік шешімдерінің әсерін сезінеді;

2) басқару субъектісі ретінде — қоғамдық қатынастарға белсенді араласып, билікке ықпал ету мүмкіндігіне ие болады.

Демек, азаматтар мемлекеттің даму бағытына тек сайлаулар мен референдумдар арқылы ғана емес, сонымен қатар қоғамдық кеңестер, электронды үкімет, өтініш беру, қоғамдық бақылау тетіктері арқылы да қатыса алады. Бұл демократиялық мемлекеттің басты белгілерінің бірі болып табылады. Азаматтардың құқықтарының мемлекеттік басқару жүйесіндегі мазмұны [2].

Азаматтардың құқықтары — бұл Конституциямен және заңдармен бекітілген, мемлекет тарапынан қорғалатын және қамтамасыз етілетін еркіндік өлшемдері. Мемлекеттік басқару жүйесінде азаматтардың құқықтары кең ауқымды салаларды қамтиды. Олардың ішінде:

- Саяси құқықтар (сайлау және сайлану құқығы, пікір білдіру еркіндігі, қоғамдық бірлестіктерге қатысу);

- Әлеуметтік-экономикалық құқықтар (еңбек ету, білім алу, әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтау);

- Әкімшілік құқықтар (мемлекеттік органдарға өтініш беру, ақпарат алу, мемлекеттік қызметтерді пайдалану құқығы) [3].

Мемлекеттік басқару жүйесінде бұл құқықтардың тиімді жүзеге асуының басты шарты — құқықтық мемлекет қағидаттарының сақталуы. Әрбір азамат өз құқығын еркін пайдалана алатын және билік органдарының заңсыз әрекеттерінен қорғалатын жағдайда болуы тиіс.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің негізгі бағыттарының бірі — цифрлық басқару мен ашық үкімет жүйесін дамыту. Электрондық өтініштер мен онлайн қызметтер азаматтардың билікпен байланысын жеңілдетіп, олардың құқықтарын іске асыруды жаңа деңгейге көтерді [4].

Азаматтардың мемлекеттік басқарудағы міндеттері Құқықтармен қатар, әрбір азаматтың мемлекет алдындағы белгілі бір міндеттері де бар. Бұл — мемлекеттің тұрақтылығын, қауіпсіздігін және қоғамның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін факторлар. Қазақстан

Республикасының Конституциясының 34-бабында азаматтардың басты міндеттері нақты айқындалған.

Негізгі міндеттерге мыналар жатады:

- Заңдарды сақтау және мемлекеттің Конституциясын құрметтеу;
- Басқа азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сыйлау;
- Табиғатты және қоғамдық байлықты қорғау;
- Салық төлеу және мемлекеттің заңды талаптарын орындау;
- Мемлекеттік қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті сақтау.

Мемлекеттік басқару жүйесінде бұл міндеттер азаматтардың қоғам алдындағы жауапкершілігімен тығыз байланысты. Азамат өз құқықтарын пайдалану барысында мемлекет пен қоғам алдындағы міндеттерін де ұмытпауы тиіс. Тек құқықтар мен міндеттердің үйлесімді теңгерімі ғана демократиялық қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің өзара байланысы және олардың жүзеге асырылуының кепілдіктері.

Құқықтар мен міндеттердің өзара байланысы – мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігінің басты шарты. Азамат өз құқығын пайдаланғанда қоғам мен мемлекеттің мүдделерін ескеруі тиіс. Ал мемлекет өз тарапынан азаматтардың құқықтарын қорғап, олардың заңды талаптарын орындауға міндетті.

Құқықтардың жүзеге асырылуының кепілдіктеріне мыналар жатады:

- Конституциялық бақылау және соттық қорғау жүйесі;
- Мемлекеттік қызметтің ашықтығы және есептілігі;
- Қоғамдық бақылау институттарының дамуы;
- Азаматтық қоғам ұйымдарының белсенді қызметі.

Мемлекеттік басқарудың құқықтық және әкімшілік тетіктері азаматтардың құқықтарын іс жүзінде қорғауға бағытталуы қажет. Бұл бағытта адам құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен), прокуратура, сондай-ақ сот билігі маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік басқаруда азаматтардың белсенділігін арттыру жолдары

Қазіргі қоғамда азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысу белсенділігі демократиялық институттардың даму деңгейін көрсетеді. Мемлекет пен азамат арасындағы серіктестік қатынастарды қалыптастыру үшін:

- Қоғамдық кеңестердің қызметін кеңейту;
- Электронды үкімет пен ашық деректер платформасын жетілдіру;
- Мемлекеттік шешімдер қабылдауға азаматтардың қатысу механизмдерін

нығайту;

- Құқықтық мәдениетті арттыру және азаматтық білім беруді дамыту қажет [5].

Бұл шаралар азаматтардың құқықтарын жүзеге асырумен қатар, олардың өз міндеттерін жауапкершілікпен орындауына да ықпал етеді. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі азаматтардың құқықтары мен міндеттері — демократиялық және құқықтық мемлекеттің іргетасы. Азаматтардың құқықтарын қорғау мен міндеттерін орындау арасындағы теңгерім қоғамның

тұрақты дамуына, әлеуметтік әділеттілік пен заң үстемдігіне жол ашады. Мемлекет азаматтардың құқықтарын іске асыруға барынша жағдай жасап, олардың қоғамдық өмірге қатысуына мүмкіндік берген сайын, басқару жүйесінің тиімділігі мен халықтың сенімі арта түседі. Сондықтан мемлекеттік басқарудың басты мақсаты – азамат пен билік арасындағы ашық, сенімді және құқықтық қатынастар жүйесін қалыптастыру болуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2023.
- 2.«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет туралы» Заң, 2015 ж.
- 3.Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2021.
- 4.Әбдірасылов Е. Қоғамдық басқарудың құқықтық негіздері. – Нұр-Сұлтан, 2020.
- 5.Баянов Е. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. – Алматы, 2022.

УДК 347.77

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Ескермес Г.М., Канапьянова А.Т., Ким А.Р., Жәнібекова А.М., Амантай К.М.

Научный руководитель: старший преподаватель Шинтаева Ф.Е.

Университет «Мирас», г.Шымкент., Казахстан

Түйін: Мақалада цифрландыру жағдайында дербес деректерді қорғау мәселесі аса маңызды мәнге ие болуда деп қаралады. Әртүрлі мемлекеттерде бұл саланы құқықтық реттеу тәсілдері айтарлықтай ерекшеленеді. Қазақстанда дербес деректерді қорғауды күшейту үшін Конституцияға өзгерістер енгізу, деректерді өңдеу үдерісінің ашықтығын арттыру, келісім беру институтын нығайту және халықаралық ынтымақтастықты дамыту ұсынылады.

Summary: The article discusses the growing importance of personal data protection in the context of digitalization. Different countries apply significantly varied approaches to the legal regulation of this field. In Kazakhstan, it is proposed to strengthen personal data protection by amending the Constitution, enhancing transparency in data processing, reinforcing the consent mechanism, and promoting international cooperation.

В условиях стремительного развития цифровых технологий вопросы защиты персональных данных приобретают особую актуальность. Каждый пользователь интернета ежедневно оставляет цифровые следы - от имени и адреса до биометрических и поведенческих характеристик. В этой связи определение правового статуса персональных данных становится ключевым элементом обеспечения права на неприкосновенность частной жизни.

Государства по-разному трактуют понятие персональных данных и способы их защиты. В Европейском союзе действует один из самых прогрессивных нормативных актов — Общий регламент по защите данных (GDPR). Согласно статье 4 GDPR, персональные данные — это любая информация, относящаяся к физическому лицу, которая прямо или косвенно позволяет его идентифицировать [1].

Такой подход охватывает широкий спектр данных: от имени и IP-адреса до геолокации и истории покупок. GDPR закрепляет право субъекта данных как «право на неприкосновенность частной жизни в отношении обработки персональных данных», подчеркивая его фундаментальный характер. Это право не может быть ограничено другими интересами, включая коммерческие или государственные.

Статья 16 Договора о функционировании Европейского союза обязывает ЕС устанавливать правила, касающиеся защиты лиц в отношении обработки персональных данных. Это означает, что защита данных — не просто технический или административный вопрос, а конституционно закреплённое право, подлежащее судебной защите и интерпретации.

Такой подход формирует устойчивую правовую основу, на которой строится цифровая безопасность граждан. Он также служит ориентиром для других стран, стремящихся к гармонизации законодательства в сфере цифровых прав.

В Соединённых Штатах отсутствует единый федеральный закон, аналогичный GDPR. Вместо этого действует секторный подход:

Закон HIPAA регулирует медицинские данные;

Закон COPPA — данные детей;

Закон FCRA — кредитную информацию.

Защита персональных данных в США часто уступает интересам бизнеса и национальной безопасности. Хотя в отдельных штатах, например в Калифорнии, действует Закон о защите конфиденциальности потребителей (CCPA), общенациональная система остаётся фрагментарной

В России защита персональных данных регулируется Федеральным законом №152-ФЗ «О персональных данных». Он требует согласия субъекта на обработку данных, устанавливает правила хранения и передачи, а также обязывает операторов регистрироваться в Роскомнадзоре. Однако эксперты отмечают, что в ряде случаев государственные интересы могут превалировать над правами граждан, особенно в контексте слежки и контроля за интернет-активностью [2].

В разных странах подходы к правовому регулированию этой сферы существенно различаются. Китайская Народная Республика (КНР), как один из крупнейших цифровых рынков мира, демонстрирует уникальную модель, в которой интересы государства превалируют над индивидуальными правами. Это вызывает дискуссии о балансе между национальной безопасностью и правами человека [3].

В КНР понятие персональных данных закреплено в Законе о кибербезопасности, где статья 67(5) определяет их как сведения, позволяющие идентифицировать личность. К ним относятся:

- имя,
- дата рождения,
- персональный идентификационный номер,
- биометрические характеристики,

- место проживания,
- контактный телефон.

Таким образом, китайское законодательство охватывает широкий спектр информации, но при этом не рассматривает её защиту как неотъемлемое право гражданина.

В отличие от Европейского союза, где защита персональных данных признана фундаментальным правом (например, в статье 8 Хартии ЕС), Конституция Китая предоставляет лишь минимальные гарантии:

- неприкосновенность места жительства,
- свобода и тайна переписки.

Однако персональные данные включают гораздо более широкий спектр информации, выходящий за рамки этих положений. Это создаёт правовой вакуум, в котором государственные интересы могут доминировать над частными [4].

Согласно статье 18 Конституции Республики Казахстан, закреплены права на:

- неприкосновенность частной жизни,
- личную и семейную тайну,
- тайну вкладов и сбережений,
- тайну переписки, телефонных переговоров, почтовых и иных сообщений [5].

Однако прямое упоминание персональных данных как самостоятельного конституционного права отсутствует. Это означает, что защита персональных данных осуществляется косвенно — через более общие категории частной жизни и тайны коммуникаций.

По мнению ряда исследователей, казахстанская модель близка к китайской. В КНР персональные данные также не признаны как фундаментальное право человека. Государство выступает как основной оператор данных, а интересы национальной безопасности и контроля зачастую превалируют над индивидуальной свободой.

Аналогично, в Казахстане защита персональных данных регулируется специальным законом, но не имеет конституционного статуса. Это создаёт правовую уязвимость, особенно в условиях роста цифровых угроз, слежки, утечек информации и трансграничной обработки данных.

В Казахстане действует Закон «О персональных данных и их защите», который определяет порядок сбора, хранения, обработки и распространения информации. Однако эффективность его применения зависит от:

- уровня цифровой грамотности населения,
- прозрачности работы операторов данных,
- наличия независимого надзора и судебной практики [6].

Кроме того, отсутствие конституционного закрепления права на защиту персональных данных затрудняет его судебную защиту в рамках конституционного производства.

Для усиления правового режима защиты персональных данных в Казахстане необходимы следующие шаги:

- Внесение изменений в Конституцию, с признанием персональных данных как самостоятельного права;
- Укрепление института согласия на обработку данных;
- Развитие механизмов цифровой прозрачности, особенно при использовании алгоритмов и искусственного интеллекта;
- Повышение ответственности операторов данных за утечку и неправомерное использование информации;
- Расширение международного сотрудничества в сфере кибербезопасности и правового регулирования.

Список использованной литературы

1. Кашкин С.Ю., Покровский А.В. Искусственный интеллект, робототехника и защита прав человека в Европейском союзе // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2019. – № 4. – С. 80
2. Приженникова А.Н., Коляда Г.Ю. Цифровизация правосудия: теоретические и практические аспекты // Образование и право. - 2020. – - № 2. - С. 240-250
3. Белгородцева Н.Г. Теоретико-правовые аспекты защиты персональных данных. Авто- реф. ...канд. юрид. наук. М., 2012. – С.11.
4. Тлембаева, Ж.У. О некоторых подходах к правовому регулированию искусственного интеллекта // Ж.У. Тлембаева // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2021. - №2(65). - С. 61-74.
5. Амангельды А.А. Внедрение норм о цифровых технологиях в законодательство Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2021. - №3. – С.34-43.

ОӘЖ 340.1:342.7

АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Еспосынов Р. Е., Сағатбек С.А., Хасанзаева Ә.Х., Искаков К., Оралбаев Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье анализируется роль правовой культуры и правового сознания граждан в становлении правового государства. Автор рассматривает правовую культуру как осознанное отношение членов общества к закону, справедливости и правопорядку, обосновывая ее значение в обеспечении стабильности и эффективности правового государства. В ходе исследования определяется взаимосвязь правосознания и правовой культуры, их влияние на правовое поведение и гражданскую активность личности.

Summary: The article analyzes the role of legal culture and legal consciousness of citizens in the formation of the rule of law. The author considers legal culture as a conscious attitude of members of society towards law, justice and the rule of law, justifying its importance in ensuring the stability and effectiveness of the rule of law. The study determines the relationship between legal awareness and legal culture, their impact on legal behavior and civic engagement of the individual.

Қазіргі заманда құқықтық мемлекетті қалыптастыру мен дамыту кез келген өркениетті қоғамның басты мақсаты болып табылады. Құқықтық мемлекет – бұл ең алдымен заңның үстемдігі, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының жоғары құндылық ретінде танылуы және мемлекеттік биліктің заңмен шектелуі қағидаларына негізделген жүйе. Алайда, мұндай мемлекеттің табысты қызмет етуі тек қана құқықтық институттардың тиімділігімен емес, сонымен қатар қоғам мүшелерінің құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының деңгейімен тікелей байланысты. Сондықтан азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасы құқықтық мемлекеттің әлеуметтік және рухани іргетасы болып табылады.

Құқықтық мәдениет – бұл қоғамның құқық саласындағы рухани және тәжірибелік жетістіктерінің жиынтығы. Ол азаматтардың заңға қатынасын, құқықтық құндылықтарды түсіну деңгейін, заң талаптарын орындауға ішкі дайындық пен саналы ұмтылысты сипаттайды. Ғылыми тұрғыда құқықтық мәдениеттің құрылымы үш негізгі элементтен тұрады: құқықтық білім, құқықтық сана және құқықтық мінез-құлық [1].

Біріншіден, құқықтық білім азаматтарға өз құқықтары мен міндеттерін, құқықтық жүйенің құрылымын, сот және әкімшілік қорғау тетіктерін түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, құқықтық сана – бұл адамның заңға және әділеттілікке деген ішкі көзқарасы, құқықтық нормаларды қабылдау және бағалау қабілеті. Үшіншіден, құқықтық мінез-құлық – адамның құқықтық білім мен сананың негізінде қалыптасқан нақты іс-әрекеттері, яғни заңға сай әрекет ету дағдысы.

Осы үш элементтің өзара байланысы қоғамның жалпы құқықтық мәдениетінің деңгейін анықтайды. Егер азаматтар заң нормаларын білсе, оны құрметтесе және күнделікті өмірінде қолдана алса – құқықтық мәдениет жоғары деңгейде қалыптасқан деп есептеледі.

Құқықтық сана – қоғам мен жеке тұлғаның құқыққа деген рухани көзқарасын, құқықтық құндылықтарды қабылдауын сипаттайтын саналық категория. Ол құқықтық мәдениеттің өзегі ретінде азаматтың мінез-құлқына тікелей әсер етеді. Құқықтық сананың негізгі функцияларының бірі – бағалау функциясы, яғни заңдар мен құқықтық құбылыстарға баға беру арқылы құқықтық көзқарасты қалыптастыру [2].

Құқықтық сана деңгейінің төмен болуы азаматтардың заңға немқұрайлы қарауына, құқық бұзушылықтың көбеюіне, сыбайлас жемқорлыққа төзімділік пайда болуына әкеледі. Керісінше, құқықтық сананың жоғары болуы қоғамда заңдылық пен әділеттілікке құрметтің орнығуына, азаматтардың белсенді құқықтық позиция ұстануына ықпал етеді.

Қазіргі Қазақстан жағдайында құқықтық сананы қалыптастыру тек құқық қорғау органдарының немесе білім беру жүйесінің міндеті емес, ол бүкіл қоғамның ортақ жауапкершілігіне айналуы тиіс. Себебі құқықтық сана — мемлекеттің саяси тұрақтылығын, әлеуметтік әділеттілікті және демократиялық құндылықтарды қамтамасыз ететін рухани негіз.

Құқықтық мемлекет азаматтардың құқықтық мәдениеті жоғары болған жағдайда ғана орнығады. Бұл байланыс екіжақты сипатта: бір жағынан, құқықтық мемлекет заң үстемдігін орнатып, азаматтардың құқықтық санасын дамытуға жағдай жасайды; екінші жағынан, құқықтық мәдениеті жоғары қоғам мемлекеттің заңға бағынышты болуын қамтамасыз етеді.

Құқықтық мемлекеттің басты белгілерінің бірі – биліктің бөлінуі, азаматтардың заң алдындағы теңдігі және адам құқықтарының кепілдігі. Бірақ бұл қағидалар формальды түрде емес, тек құқықтық мәдениет арқылы өміршен бола алады. Яғни әрбір азамат заң талаптарын сыртқы мәжбүрлеумен емес, ішкі сеніммен орындауы қажет. Мұндай сенім тек құқықтық мәдениет пен құқықтық сананың нәтижесінде қалыптасады [3].

Құқықтық мәдениет құқықтық мемлекеттің «әлеуметтік капиталы» ретінде қарастырылуы мүмкін. Ол азаматтар мен мемлекет арасындағы сенімді арттырады, қоғамдық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді, азаматтық белсенділікті күшейтеді [4].

Қазақстан Республикасында құқықтық мәдениетті қалыптастыру – мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты. Елдің Конституциясында адам және оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық деп танылған. Бұл қағида құқықтық мемлекеттің негізі ретінде азаматтардың құқықтық мәдениетін дамытудың қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстанда құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық бағдарламалар жүзеге асырылып келеді. Мысалы, «Ашық үкімет» тұжырымдамасы мен «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы мемлекеттік органдардың қызметін ашық әрі қолжетімді етті, бұл азаматтардың құқықтық ақпаратқа еркін қол жеткізуін қамтамасыз етуде маңызды қадам болды. Сонымен қатар, білім беру жүйесінде құқық негіздері пәнінің оқытылуы, жастардың құқықтық сауаттылығын арттыру бағытындағы әлеуметтік жобалар мен БАҚ-тағы түсіндіру жұмыстары құқықтық мәдениеттің артуына ықпал етуде.

Алайда шешілмеген мәселелер де бар. Көптеген азаматтар өз құқықтарын білсе де, оларды қорғау механизмдерін толық меңгермеген. Құқықтық нигилизм мен құқықтық сауатсыздық кей өңірлерде әлі де кең тараған. Сондықтан құқықтық ағартушылық жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу, құқықтық білімді мектептен бастап қалыптастыру және құқықтық мәдениеттің жаңа формаларын (мысалы, онлайн құқықтық курстар, интерактивті платформалар) дамыту – уақыт талабы.

Құқықтық мәдениет пен құқықтық сананы дамытуда азаматтық қоғам институттарының рөлі айрықша. Үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер мен бұқаралық ақпарат құралдары құқықтық білім мен ақпарат таратудың, құқықтық реформаларды насихаттаудың негізгі арнасы болып табылады. Мысалы, адам құқықтары жөніндегі қазақстандық бюро, әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау қорлары, медиация орталықтары мен адвокаттар қауымдастықтары құқықтық мәдениетті қалыптастыру ісінде елеулі жұмыс атқарып келеді. Бұл ұйымдар қоғам мен мемлекет арасындағы диалог

алаңы ретінде әрекет етеді, құқықтық мемлекет қағидаларын практикалық деңгейде жүзеге асырады. Құқықтық мәдениетті арттырудың тиімді тетіктерінің бірі – құқықтық ағарту мен білім беру жүйесін жетілдіру. Құқықтық білім беру тек формальды пән ретінде емес, азаматтық тәрбиенің маңызды бөлігі ретінде қарастырылуы қажет. Мектептер мен жоғары оқу орындарында құқықтық мәдениет пен құқықтық сана туралы пәндерді тәжірибелік бағытта оқыту, құқықтық тренингтер мен дебат клубтарын дамыту жастардың құқықтық жауапкершілігін арттырады.

Бұдан бөлек, ересектер арасында да үздіксіз құқықтық білім беру жүйесін құру маңызды. Бұл бағытта онлайн оқу курстары, құқықтық кеңес беру порталдары және әлеуметтік желілердегі ақпараттық науқандар үлкен рөл атқара алады.

Қорыта айтқанда, азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасы – құқықтық мемлекеттің ең басты тірегі. Құқықтық мемлекет тек қана заңдардың жиынтығы емес, ол құқықтық құндылықтар мен қоғамдық санаға негізделген әлеуметтік құрылым. Сондықтан құқықтық мәдениет пен құқықтық сананы дамыту – Қазақстанның демократиялық және құқықтық даму жолындағы стратегиялық міндеті.

Мемлекеттік органдар, білім беру жүйесі және азаматтық қоғам өзара ынтымақтастықта әрекет еткен жағдайда ғана жоғары құқықтық мәдениеті бар қоғам қалыптасады. Мұндай қоғамда заңның беделі артып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары шынайы түрде қорғалады, ал құқықтық мемлекет қағидалары нақты өмірде жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бухаров И. С. Проблемы формирования гражданского общества и правового государства // Энигма. 2019. № 9-1. С. 384-393.
2. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: Учебник для вузов. М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 539 с.
3. Галиев Ф.Х., Комаров С.А. Правовое государство и правовая культура: взаимосвязь и взаимообусловленность: статья / Ф.Х. Галиев, С.А. Комаров // Юридическая наука. – 2016. – № 6. – С. 5–10.
4. Раянов Ф.М. Гражданское общество и правовое государство: проблемы понимания и соотношения: монография / Ф.М. Раянов. – М.: Юрлитинформ, 2015. – 319 с.

ӘОЖ 347.1

ЖЕКЕШЕ МЕН ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ОРНЫ

Әбдікерім Т.Ә., Абдулла А.С., Бейсенбаев Н.Е., Батырбек М.У., Нұрлыбек Ә.Б.

Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ.

Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор (доцент) Озенбаева А.Т.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В современной правовой системе физические и юридические лица играют ключевую роль в гражданско-правовых отношениях. Физическое лицо — это субъект права,

обладающий правоспособностью и дееспособностью, способный самостоятельно осуществлять свои гражданские права и обязанности. Юридическое лицо — это организация, признанная законом, которая имеет самостоятельные имущественные права и обязанности, может выступать в суде. Правовой статус физических лиц определяется их личными правами и обязанностями, в то время как юридические лица обладают более сложной структурой и действуют от своего имени в экономической и социальной сферах. Таким образом, физические и юридические лица являются основными субъектами гражданских правоотношений, обеспечивая функционирование правового порядка и экономической стабильности.

Summary: In the modern legal system, natural persons and legal entities play a crucial role in civil-law relations. A natural person is a legal subject possessing legal capacity and competence, capable of independently exercising civil rights and obligations. A legal entity is an organization recognized by law that has independent property rights and obligations and can act in court. The legal status of natural persons is defined by their personal rights and duties, while legal entities have a more complex structure and act on their own behalf in economic and social spheres. Thus, natural and legal persons are the main subjects of civil relations, ensuring the functioning of legal order and economic stability.

Қазіргі заманғы құқықтық жүйеде азаматтық-құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде жеке және заңды тұлғалар ерекше маңызға ие. Жеке тұлға — бұл табиғи адам, яғни жеке жеке құқық иесі және міндеттемелердің дербес субъектісі. Әрбір жеке тұлға құқықтық субъект болып табылады, себебі ол өз атына құқықтар мен міндеттерге ие, өз мүлкін басқаруға және азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысуға толық құқылы. Бұл құқықтар мен міндеттемелер адамның өмір сүруімен, құқықтық құзыреттілігімен, және де мемлекеттің заңнамасымен анықталады [1]. Жеке тұлғаның құқықтық мүмкіндіктері оның толық құқықтық қабілетіне байланысты, ол әдетте жеткіншек жастан басталады және заңмен белгіленген кейбір шектеулерге қарамастан толық іске асады. Жеке тұлғалар жеке кәсіпкерлік қызметпен айналысуға, мүлік иеленуге, азаматтық шарттар жасауға және оларды орындауға қабілетті.

Заңды тұлға болса — заңмен тіркелген, құқықтық дербестікке ие ұйым немесе құрылым, ол өз атымен құқықтық қатынастарға кіреді. Заңды тұлға өзінің құқықтары мен міндеттерін өз мүлкі арқылы жүзеге асырады және жауапкершілікті де осы мүлікпен шектейді. Бұл құқықтық дербестік заңды тұлғаны оның мүшелерінен, құрылтайшылары мен қызметкерлерінен айыруға мүмкіндік береді. Құқықтық тұлғалар коммерциялық және коммерциялық емес болып бөлінеді. Коммерциялық заңды тұлғалар табыс табуды мақсат тұтса, коммерциялық емес ұйымдар әлеуметтік, мәдени немесе басқа қоғамдық мақсаттарды көздейді. Заңды тұлғалар өз атымен мүлік сатып алуға, келісімшарттар жасауға, сот ісін жүргізуге құқылы. Сонымен қатар, заңды тұлға қызметкерлері мен мүшелерінің әрекеттері оның атынан жүзеге асырылады және оның құқықтық жауапкершілігін тудырады.

Азаматтық-құқықтық қатынастарда жеке және заңды тұлғалардың орны айрықша. Олар нарықтық экономика мен қоғамдық қатынастардың негізін құрайды. Жеке тұлғалар жеке құқықтық қатынастардың негізін қаласа, заңды тұлғалар экономикадағы ұйымдық және қаржылық

құрылымдарды құрушы болып табылады. Құқықтық жүйе әрбір тұлғаның — жеке және заңды — құқықтарын және міндеттерін тең дәрежеде қорғауға бағытталған. Мұндай теңдік азаматтық-құқықтық қатынастардың әділдігін және құқықтық тәртіптің сақталуын қамтамасыз етеді.

Осылайша, жеке және заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі олардың азаматтық-құқықтық қатынастардағы функционалдық ролін анықтайды және қоғамдағы құқықтық, экономикалық, әлеуметтік процестердің тұрақты және үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді.

Жеке тұлғалардың құқықтық мәртебесі негізінен олардың жеке тұлға ретінде құқықтық субъектілігімен анықталады [2]. Әрбір жеке адам өзінің азаматтық құқықтарын жүзеге асыруға және міндеттемелерді орындауға толық қабілетті. Сонымен қатар, жеке тұлғалар өз атынан келісімшарттар жасай алады, мүлік иеленеді және өз құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінуге құқылы.

Заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі әлдеқайда күрделі әрі кең ауқымды. Олар негізінен коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар болып бөлінеді. Заңды тұлға ретінде тіркелу олардың дербес мүлік иесі болуына, өз атынан келісімшарттар жасауға, меншік құқығын қорғауға және міндеттемелерді орындауға мүмкіндік береді. Құқықтық тұлғаның негізгі ерекшелігі – оның жеке мүлкі мен мүшелерінің мүлкі арасындағы бөлу. Бұл оның экономикалық тәуекелдерін шектеуге және құқықтық жауапкершілікті айқын анықтауға жағдай жасайды.

Азаматтық-құқықтық қатынастарда жеке және заңды тұлғалардың орны ерекше. Олар нарықтық экономикадағы негізгі субъектілер болып табылады, өйткені өзара келісімдер, келісімшарттар, меншік қатынастары, міндеттемелер мен жауапкершілік осы тұлғалардың қатысуымен жүзеге асады. Жеке тұлғалар негізінен жеке мүдделерін қорғай отырып, азаматтық-құқықтық қатынастардың табиғи субъектілері болса, заңды тұлғалар экономикалық және әлеуметтік қызметтерді ұйымдастырушы ретінде қызмет атқарады.

Қоғамның дамуы мен нарықтық қатынастардың күрделенуі заңды тұлғалардың маңыздылығын арттырды. Заңды тұлға – бұл дербес құқықтық қабілеті бар, өз атына меншік құқығын жүзеге асырып, құқықтар мен міндеттерге ие болатын ұйым. Заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі олардың экономикалық қызметін заңды түрде жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Бұл мақалада заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесінің негізгі ерекшеліктері, түрлері және олардың құқықтық және экономикалық маңыздылығы қарастырылады.

Заңды тұлға – бұл жеке адамдардан немесе ұйымдардан тұратын, дербес мүліктік және қаржылық жауапкершілігі бар, заңмен белгіленген тәртіппен құрылған ұйым. Заңды тұлға құқықтық қатынастарға қатысуға, өз атынан келісімшарттар жасауға, сотта талап қоюға және жауап беруге құқылы [3].

Заңды тұлға болу үшін ұйым тиісті мемлекеттік органдарда тіркелуі тиіс. Тіркеу процедурасы заңмен реттеледі және әдетте ұйымның құрылу құжаттарының дайындалуын, оларды мемлекеттік тіркеу органына тапсыруды

және тиісті мемлекеттік актіні алуды қамтиды. Заңды тұлға ретінде тіркелу ұйымға дербес құқықтық мәртебе береді.

Заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі қазіргі заманғы құқықтық және экономикалық жүйенің негізін құрайды. Олар өз атынан экономикалық қызметті жүзеге асыруға, мүлікке ие болуға және міндеттемелерге жауап беруге қабілетті дербес субъектілер ретінде нарықтық қатынастардың тұрақтылығын және тиімділігін қамтамасыз етеді [4]. Қазақстандағы және жалпы құқықтық жүйедегі заңды тұлғалардың дамуы қоғамның экономикалық дамуына және құқықтық тәртіптің нығаюына ықпал етеді.

Қорытындылай келе, жекеше және заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі олардың азаматтық-құқықтық қатынастардағы ролін айқындайтын маңызды фактор болып табылады. Бұл тұлғалардың құқықтық мүмкіндіктері мен міндеттері нақты және заңмен қорғалған, бұл құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді және қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік байланыстарды тұрақтандырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (2015 жыл). — Қазақстан Республикасының заңнамалық базасы, ҚР Әділет министрлігі. (<https://online.zakon.kz>)
2. Құқықтану: оқу құралы / Бас ред. М.Қ.Әлімқұлов. — Алматы: Қазақстан, 2020.
3. Меңлібаев Қ.Ж. Азаматтық құқық негіздері. — Алматы: Қаржы, 2018. — 280 б.
4. Төлебаев Т.Б. Заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі және олардың азаматтық-құқықтық қатынастардағы ролі // Құқықтық зерттеулер журналы, 2021, №2, б. 45-54.

ӨОЖ 101.8

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ АДАМНЫҢ РУХАНИ БОЛЫМЫСЫ

Әбдімәлік Н.А., Аширбек С., Адилхан Н.Т., Лес Ә.М., Тиышбай Н.М.
Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Абдрасилова Г.З.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье исследуются ключевые аспекты философской антропологии, включая духовную природу человека, его экзистенциальное положение в мире и культурно-әлеуметтік қалыптасу ерекшеліктері. Особое внимание уделяется связи индивидуального сознания с коллективными формами духовности. Анализируются классические и современные концепции человеческого бытия, затрагиваются вопросы свободы, смысла жизни и самореализации.

Summary: The article explores major aspects of philosophical anthropology, focusing on the spiritual nature of the human being, existential conditions of human existence, and socio-cultural factors shaping personality. Special attention is given to the relationship between individual consciousness and collective forms of spirituality. Classical and modern anthropological concepts are analyzed, including issues of freedom, meaning, and self-realization.

Адам мәселесі—философия тарихындағы ең көне әрі ең маңызды сұрақтардың бірі. Философиялық антропология адам болмысының мәнін, оның табиғи, әлеуметтік және рухани қырларын зерттейтін сала ретінде адамды тұтас жүйе ретінде қарастырады. Қазіргі қоғамдағы рухани дағдарыстар, құндылықтардың өзгеруі және ғылым мен технологияның жылдам дамуы адам табиғатын жаңаша түсіндіруді талап етеді.

Философиялық дәстүрде адам бір мезгілде табиғи жаратылыс және рухани-жаратылыстық ерекше феномен ретінде танылады. Антикалық философтар адамды космоспен үйлесімділікте қарастырса, ортағасырлық ойшылдар адамды Құдай идеясымен байланыстырды. Жаңа дәуірде рационализм мен гуманизм адам болмысының автономдығын, еркіндігін және шығармашылық мүмкіндіктерін алға тартты.

Адам болмысының философиялық мәні — адам табиғатының, оның дүниедегі орнының, еркіндігі мен жауапкершілігінің, рухани және әлеуметтік болмысының терең, кешенді талдауы. Философия тарихында адам мәселесі әр кезеңде жаңаша түсіндіріліп, әртүрлі концептуалдық тұрғыларда қарастырылып отырды. Бұл адамның әмбебап, бірақ толық шешілмеген феномен екенін көрсетеді[1].

Антикалық дәуірде адам космостың бір бөлігі ретінде қабылданды. Гераклит адамды «логосқа» ұмтылатын тіршілік иесі деп сипаттаса, Платон адам болмысын тән мен жанның дуалистік табиғаты арқылы түсіндірді. Оның ойынша, адамның шынайы мәні — мәңгілік идеялар әлеміне тән рухани бастау. Аристотель адамды «*zoon politikon*» — қоғамдық өмірге табиғи түрде бейімделген, ақыл-ой арқылы ерекшеленетін тіршілік иесі ретінде қарастырды. Бұл кезеңде адам мәні космостық және рационалдық тәртіппен байланыстырылды.

Ортағасырлық философияда адам болмысының мәні теоцентрлік көзқарасқа негізделді. Адам Құдай жаратқан ерекше жаратылыс ретінде қарастырылып, оның рухани табиғаты құдайлық ақиқатқа жақындауға бағытталған. Августин мен Фома Аквинский адам мәнінің негізін оның жан дүниесінің моральдық таңдаулары мен құдайлық заңды түсіну қабілетінен іздеді. Осылайша, адам — рухани жетілуге ұмтылатын, Жаратушыға тәуелді, бірақ ерік-бостандыққа ие тіршілік иесі ретінде қабылданды.

Жаңа дәуір философиясы адам болмысына антропоцентрлік сипат берді. Декарт адам мәнін «ойлаушы мендік» — *cogito ergo sum* принципімен анықтады. Бұл сана мен рационалды ойлауды адам табиғатының өзегі ретінде бекітті. Гуманизмнің дамуы адамды автономды, еркін, жасампаз күшке ие субъект ретінде көрсетуге мүмкіндік берді. Кант үшін адам мәнінің түпкі негізі — оның моральдық заңды өз ішінде таба алатын қабілетінде. Осылайша, адам — мақсатқа бағытталған, өз әрекеті үшін жауап беретін моральдық субъект.

XX ғасыр философиясында адам болмысы экзистенциалистік перспективада тереңірек қарастырылды. Хайдеггер адамды «*Dasein*» — болмыстың ашылу орны ретінде сипаттап, оның мәні алдын ала берілмейтінін, керісінше өмір сүру барысында қалыптасатынын атап өтті. Сартр адамның

еркіндігін абсолютті қойып, «адамның мәні оның іс-әрекетінде» екенін алға тартты. Бұл бағыт адамға түбегейлі еркіндік береді және оны өзінің өмірлік жобаларының авторы ретінде түсіндіреді. Камю абсурд әлемдегі адамның өмірінің мәнін қайта қарастырып, адамның өзіне мән беру қабілетін басты бағдар ретінде көрсетті[2].

Қазіргі философиялық ойда адам болмысының мәні биологиялық, психологиялық, әлеуметтік, мәдени және технологиялық фактілердің өзара тоғысында қарастырылады. Постмодернистік көзқарастар адам болмысын тұрақты мәнге ие жүйе ретінде емес, әлеуметтік конструкция, мәдени мәтін ретінде сипаттайды. Ал нейрофилософия адам мәнін мидың қызметімен байланыстырып, сананың биологиялық негіздерін алға тартады. Киберфилософия мен транспуманизм технологиялық прогресс адамның мәнін түбегейлі өзгерте ала ма деген сұраққа жаңа интерпретациялар ұсынады.

Осылайша, адам болмысының философиялық мәні біртұтас, бірыңғай жауаптан гөрі көпқырлы, көпөлшемді түсіндіруді қажет етеді. Адам — табиғи жаратылыс та, әлеуметтік субъект те, рухани мән иесі де, тарихи-мәдени қалыптасудың жемісі де. Оның болмысы — үнемі дамып, өзгеріп, өзін-өзі қайта анықтап отыратын ашық жүйе. Философия үшін адамның мәнін зерттеу — адамзаттың өзіне деген үздіксіз сұрағы, рухани ізденісі және шексіз ойлау кеңістігі[3].

Рухани болмыс—адамның санасы, еркі, құндылықтары, сенімдері және шығармашылық қабілеттері арқылы көрінетін ішкі әлемі. Рухани болмыс үш негізгі деңгейден тұрады:

- 1) Интеллектуалдық деңгей — білім, ойлау, түсіну.
- 2) Моральдық-этикалық деңгей — ар-ождан, жауапкершілік, еркін таңдау.
- 3) Экзистенциалдық деңгей — өмірдің мәні, қорқыныш, үміт, еркіндік мәселелері.

Бұл құрылым адамның рухани әлемінің күрделілігін және көпқырлылығын көрсетеді.

Хайдеггер, Камю, Сартр секілді экзистенциалистер адамның мәні дайын берілмейді, ол өзінің әрекеті арқылы қалыптасады деп есептейді. Адам—таңдау жасайтын, жауапкершілік арқалайтын, өзін-өзі іске асыратын тіршілік иесі. Өмірдің мәнін адам өзі жасайды, ал бұл процесс үнемі рефлексияны, ішкі еркіндікті және шынайылықты талап етеді.

Адам ешқашан қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Әлеуметтік орта тұлғаның қалыптасуына шешуші әсер етеді. Тіл, мәдениет, дәстүрлер, институттар—адам санасы мен рухани әлемін құраушы негізгі факторлар[4]. Сонымен қатар, қоғам адамға шектеулер қоятын құрылым ғана емес, оның өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік беретін кеңістік болып табылады.

Қазіргі кезеңде адамның табиғатын түсіндіруде интердисциплинарлық зерттеулер маңызды рөлге ие:

— нейрофилософия адам миы мен сананың байланысын талдайды;

— мәдени антропология адам мінез-құлқының мәдени шарттылығын көрсетеді;

— техноантропология адамның цифрлық әлемдегі жаңа формасын зерттейді.

Технологияның дамуы адам болмысын түбегейлі өзгертіп, жаңа рухани-экзистенциалдық сұрақтар туындатуда.

Философиялық антропология адамды жан-жақты түсіндіретін кешенді сала ретінде оның табиғи, әлеуметтік және рухани болмысын біріктіреді. Адам — саналы, ерікті, рухани ізденістегі, мәдени ортада қалыптасатын, бірақ сонымен бірге өзінің бірегей мәнін өз еңбегімен жасайтын тіршілік иесі. Адам табиғатын зерттеу бүгінгі әлемдегі рухани жаңғыру, тұлғалық даму және құндылықтар жүйесін қайта қарау үшін маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Scheler M. The Human Place in the Cosmos. — New York, 2017.
2. Heidegger M. Being and Time. — Oxford, 2011.
3. Cassirer E. Essay on Man. — Yale University Press, 1972.
4. Назарбаев Н.Ә. Рухани жаңғыру. — Астана, 2017.

УДК 342.5

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУТА ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ВЫЗОВЫ ДЛЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА РК

Обдихан Ә.М., Алимжанов Д.А., Шинасилова Ж.А., Шамшидин Ә.М., Аббаров И.Р.
Научный руководитель магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада цифрландыру жағдайында жария басқару институтының өзгеру үдерісі және оның Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығына тигізетін ықпалы қарастырылады. Автор цифрлық технологиялардың енгізілуінен туындайтын құқықтық сын-қатерлерді сипаттай отырып, әкімшілік құқықтың жаңа міндеттерін айқындайды. Зерттеу қорытындысы бойынша, цифрлық дәуірде құқықтық реттеу икемді әрі технологияға бейім болуы тиіс деген тұжырым жасалады.

Summary: The article examines the transformation of the public administration institute under digitalization and its impact on the administrative law of the Republic of Kazakhstan. The author identifies key legal challenges caused by digital technologies and outlines the new functions of administrative law. The study concludes that in the digital era, legal regulation must remain adaptive, transparent, and technologically responsive.

Главная особенность XXI века-интенсивная оцифровка общества. Информационные технологии проникают во все сферы государственного управления и формируют новую модель отношений между публичной властью и обществом. Эта тенденция очевидна и в Республике Казахстан: государственные услуги перешли на электронный формат, получили широкое распространение работа с данными, использование элементов искусственного интеллекта, внедрение принципов «Открытого правительства».

Однако цифровизация принесла не только возможности, но и новые вызовы системе административного права. Они связаны с проблемами, связанными с отставанием в правовом регулировании, безопасностью данных, правовой защитой граждан и прозрачностью процессов принятия решений. В данной статье всесторонне анализируется сущность публичного управления в условиях цифровой трансформации, его эволюция и влияние на административное право.

Публичное управление (public administration) — организационно-правовая деятельность, осуществляемая от имени государства, направленная на обеспечение общественных интересов. По традиционной модели он опирается на иерархические, бюрократические структуры: принятие решений централизовано, управление осуществляется непосредственно через приказы-инструкции.

Но в условиях информационного общества эта модель начала терять свою эффективность. Граждане стали вмешиваться в государственные процессы уже не только как форма правления, но и как активные участники. Государственные услуги и информация стали доступны через онлайн-платформы, сформировав новые концепции, такие как «электронное правительство», «Умный город», «цифровое государство».

В Казахстане это направление началось с начала 2000-х годов через проект «электронного правительства» (e-gov) и продолжается сегодня на основе программы «Цифровой Казахстан». Таким образом, институт публичного управления переходит от классической бюрократии к интерактивному, цифровому, сетевому управлению.

Проникновение цифровых технологий в государственное управление способствовало содержанию и структуре административного права в нескольких контекстах:

Автоматизация административных процедур. Процедуры, ранее осуществлявшиеся через человека (прием заявления, регистрация, выдача разрешения), теперь выполняются автоматически через электронные системы. Это увеличило скорость процесса принятия решений — но также вызвало вопросы, касающиеся юридической ответственности и легитимности алгоритма.

Так же появились новые формы оказания государственных услуг. Такие системы, как электронное правительство, e-licensing, e-notary изменили характер административно-правовых отношений. Здесь отношения "человек-государство «часто переходили на формат» гражданин–система".

Вместе с этим и новые формы правового контроля. В цифровой среде также трансформированы механизмы проверки и контроля деятельности публичной власти: используются big data, аналитические платформы, автоматизированные системы мониторинга.

Возникли новые правовые понятия и институты. Например, в законодательство вошли понятия «электронный документ», «цифровая подпись», «интеллектуальный административный акт».

Следовательно, цифровизация вынудила реформировать административное право как функционально, так и институционально.

Но так же для административного права процесс цифровизации создает не только прогрессивную возможность, но и ряд сложных правовых рисков. Их можно сгруппировать следующим образом:

Разрыв между правовым регулированием и технологией поскольку технологии развиваются динамично, но законодательство не успевает за этими темпами. Например, юридическая сила и ответственность административного решения, принятого с помощью искусственного интеллекта, еще полностью не определены.

Есть и вопросы по защите персональных данных, электронные государственные услуги обрабатывают личные данные граждан в больших объемах. Это увеличивает риск нарушения информационной безопасности и конфиденциальности.

Так же возникают сложности в балансе прозрачности и ответственности из-за того что государственные органы обязаны раскрывать данные, но иногда это может противоречить принципу неприкосновенности государственных секретов и частной жизни.

Не стоит забывать и про алгоритмические решения и человеческий фактор. По мере увеличения роли алгоритмов в государственных решениях субъективный контроль человека уменьшается. Это требует пересмотра принципов справедливости и законности [1].

В Казахстане за последние годы цифровая трансформация стала стратегическим направлением государственного управления. В этом направлении были реализованы следующие важные инициативы:

Программа «Digital Kazakhstan» (2018-2025);

Проекты «Smart Astana» , «Smart Region»;

Портал электронного правительства (egov.kz) и система e-Otinish;

Создание государственными органами центров "Big Data Analytics".

Данные проекты повысили прозрачность, эффективность управления, улучшили качество взаимодействия с гражданами. Но параллельно с этим возникли и новые административно-правовые вопросы:

Какая показательная сила электронного документа;

Каков порядок обжалования решения алгоритма;

Размер ответственности за управление базами данных.

В эпоху цифровизации основной задачей административного права является обеспечение технологической беспристрастности. То есть нормы права должны опираться не на тип технологии, а на правовое содержание. Кроме того, актуальными становятся следующие направления:

Совершенствование кодекса цифровых административных процедур, принятый в 2020 году «Административный процедурно-процессуальный кодекс» стал большим шагом в этой сфере. Теперь необходимо ввести в его нормы электронные элементы управления [2].

Правовое регулирование искусственного интеллекта, при использовании алгоритмов при принятии административных решений важно установить минимальный порог участия человека.

Утверждение стандартов этической политики и политики данных, определение этики работы государственных органов с данными повышает доверие граждан.

Административная справедливая цифровизация, необходимо уточнить правовой статус электронных судов и систем онлайн-жалоб.

На данный момент в государственном управлении процесс принятия решений во многом основан на данных (data-driven decision making). Административные органы переходят на «смарт» -услуги с использованием платформ, аналитических систем, искусственного интеллекта. К примеру, в Казахстане в 2024-2025 годах платформа «Smart Data Ukimet» объединила 124 системы и реализовала более 80 аналитических сценариев.

С точки зрения административного права такое изменение вызывает следующие вопросы:

Как распределяется ответственность между алгоритмом и человеком при принятии решений?

Как обеспечивается легитимность решения, основанного на предварительном предположении (Due process)?

Насколько достоверность, качество и новизна базы данных обеспечены для административного процесса?

В этом контексте к административному праву предъявляются новые требования: нормы о качестве данных, мониторинг по алгоритмическому управлению и право граждан возражать против результатов. При этом Кодекс административных процедур (осуществляемый в РК) должен учитывать управление данными.

Такие алгоритмические или административные решения на основе «искусственного интеллекта» вызывают следующие вызовы:

Понятность системы (transparency): открыто ли для граждан, как было принято решение?

Алгоритмическая справедливость (algorithmic fairness): рассматривает ли система граждан в равных условиях?

Ответственность: кто несет ответственность – если система предлагает неправильное решение-данные разработчику, административному органу, пользователю системы?

В Казахстане, согласно словам президента 2025 года: «достаточно, чтобы данные были переданы один раз», все нормативные акты должны пройти цифровую ревизию.

По моему мнению, по мере внедрения алгоритмического управления для административного права необходимо пересмотреть институт «человек-контролер»: для обеспечения законности административных актов должны усиливаться механизмы системного мониторинга, внутреннего аудита и гражданского обжалования.

Цифровизация также ускорила обмен данными за пределами государственных границ. Это особенно актуально в сфере административного права: например, данные о предпринимательстве, налогово-неналоговая информация, социально-медицинские данные имеют «быстрое» движение. В Казахстане вопрос об обработке данных за пределами страны еще не полностью правовым урегулирован, судя по тому, как данные казахстанцев «сливаются» в сеть [3].

На международном уровне это включает в себя следующие аспекты:

Как административный орган одного государства может использовать данные другого?

Соответствует ли безопасность и конфиденциальность данных международным стандартам?

Признается ли в сфере административного права решение, принятое на основании данных в одной стране, в другой?

По моему мнению, Казахстану необходимо принять арабские меморандумы и совместные стандарты по обмену и защите данных, особенно в рамках ЕАЭС (Eurasian Economic Union): для повышения трансграничной результативности решений административного права.

Так же имеются не равенства цифровизации в регионах со слаборазвитой информационной инфраструктурой или для граждан с низким доступом в интернет доступ к госуслугам может быть затруднен. Это может противоречить принципу «равных возможностей для получения услуг» с точки зрения административного права [4].

Кроме того, граждане могут не полностью понимать правовые области цифровых услуг и систем, такие как соглашения о передаче данных, способы обжалования алгоритмических решений и защита личных данных. Это свидетельствует о важности правовой грамотности граждан в обеспечении административной справедливости.

Исследование в Казахстане показало: существует разница между городами и сельскими землями по уровням количественного развития и показателям открытости [5].

На мой взгляд, реформа административного права должна учитывать это цифровое неравенство — например, важно поддерживать параллельный традиционный (бумажный) формат в качестве альтернативы, обслуживая «первых» граждан, и внедрять учебные программы по предоставлению гражданам технико-правовой информации.

Следующим этапом оцифровки является проблема цифрового суверенитета (digital sovereignty) в отношении данных и систем. Государство хочет быть независимым в управлении данными, защите и поддержании инфраструктуры, которую оно контролирует. Это приводит к усилению нормативных требований к данным и системам с точки зрения административного права, обеспечению технологической независимости на законодательном уровне [6].

Кроме того, необходимо учитывать этические аспекты цифрового административного права: этику искусственного интеллекта, предотвращение алгоритмической дискриминации, защиту окружающей среды при обработке данных (например, энергопотребление дата-центров, воздействие на окружающую среду).

Для Казахстана в будущем важен переход административно-правовой политики на цифровую и экологически ответственную модель: необходимо обеспечить не только эффективность управления, но и правовую, социальную и экологическую устойчивость.

В заключение стоит сказать что трансформация института публичного управления в условиях цифровизации требует времени. Это требует нового понимания административного права, автоматизации правовых процессов и повышения уровня участия граждан.

Вместе с тем, данная тенденция порождает множество вызовов: медлительность правового регулирования, безопасность данных, легитимность алгоритмических решений. В этой связи административное право должно быть адаптивным, гибким и технологически чувствительным.

В целом публичное управление в цифровом обществе - это не просто автоматизация государственного аппарата, а процесс формирования новой культуры доверия между гражданином и властью.

Список использованной литературы

1. Sheryazdanova, G. (2024). Impact of digitalization and e-government on good governance: achievements and challenges in Kazakhstan. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, 146, 70–81.
2. Административный Процедурно-Процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2025 г.)
3. Kuandykova, E.S., Baideldinov, D.L., & Hoffmann, T. (2023). Problems of legal regulation of digital transformation of agriculture of the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the Karaganda University "Law Series", 2023 L4, 7-17.
4. Zhumasheva, M. & Dulambayeva, P. (2023). Digitalization of public administration: the experience of South Korea and its applicability in Kazakhstan. Economic Series of the Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU, 92-103.
5. Abil, Y., & Bauyrzhankyzy, A. (2023). The creation of public value in the process of the digital transformation of public administration in Kazakhstan. Public Policy and Administration, 22.
6. OECD. (2025). OECD Public Governance Scan of Kazakhstan: Toward a More Agile, Responsive and Effective Public Administration. OECD Publishing, Paris. c.

БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГ ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК

Әбілтай А.Е.

Ғылыми жетекшісі- Бугенбаева Р.Н.

М.Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена вопросам ответственности за буллинг и кибербуллинг. Рассматриваются правовые и уголовно-правовые аспекты противоправного поведения среди детей и подростков, механизмы защиты их прав в Казахстане, роль образовательных учреждений, правоохранительных органов и родителей. Предлагаются пути усиления правовой защиты и профилактики буллинга в электронном и офлайн-среде.

Summary: The article is devoted to the issues of responsibility for bullying and cyberbullying. The article examines the legal and criminal aspects of illegal behavior among children and adolescents, mechanisms for protecting their rights in Kazakhstan, the role of educational institutions, law enforcement agencies and parents. Ways of strengthening legal protection and prevention of bullying in electronic and offline environments are proposed.

Қазіргі қоғамда балалар мен жасөспірімдер арасындағы буллинг пен кибербуллинг әлеуметтік, психологиялық және құқықтық мәселелер ретінде ерекше өзектілікке ие болды. Буллинг — бұл бір немесе бірнеше тұлғаның басқа адамға жүйелі түрде психологиялық, физикалық немесе әлеуметтік қысым көрсетуі, ал кибербуллинг — ақпараттық технологияларды, әлеуметтік желілер мен электрондық платформаларды пайдаланып жасалатын агрессия. Бұл құбылыстар тек психологиялық зиян келтіріп қана қоймай, құқықтық қатынастарға да әсер етеді, сондықтан оларды құқықтық тұрғыдан зерттеу аса маңызды.

Қазақстан Республикасының заңнамасы балалардың, соның ішінде жасөспірімдердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған. Конституция, Азаматтық, Қылмыстық және Қылмыстық-процессуалдық кодекстер, «Білім туралы» және «Балаларды қорғау туралы» заңдар баланың қауіпсіздігін, құқықтарын және мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Буллинг пен кибербуллинг құқық бұзушылықтарының құқықтық бағасы олардың сипаты мен салдарына байланысты өзгереді. Психологиялық қысым, қорқыту, әлеуметтік оқшаулау құқық бұзушылыққа жатқызылуы мүмкін, ал ауыр физикалық шабуыл немесе қорқыту әрекеті қылмыстық жауапкершілікке әкеледі.

Буллингтің құқықтық аспектісі мектептегі және қоғамдық ортадағы балалардың құқықтарын қорғаумен тығыз байланысты. Білім беру ұйымдарына заңмен балалардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеті жүктелген. Мектеп әкімшілігі мен педагогтар буллингтің алдын алу, оқушылар арасындағы агрессивті мінез-құлықты бақылау, зардап шеккендерді қолдау шараларын ұйымдастыруы тиіс [1].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жасөспірімдерге қатысты құқық бұзушылықтар үшін нақты баптар қарастырылған, мысалы, балаға қатысты психологиялық немесе физикалық қысым көрсету, қорқыту,

интернет арқылы залал келтіру сияқты әрекеттер қылмыстық жауапкершілікке тартылады [2].

Кибербуллинг — заманауи технологиялардың дамуы нәтижесінде пайда болған жаңа құқық бұзушылық түрі. Ол әлеуметтік желілерде, чаттарда, электрондық пошта немесе басқа да онлайн платформаларда жасалады. Кибербуллинг психологиялық қысым, қорқыту, жеке деректерді жариялау, жалған ақпарат тарату сияқты әрекеттерді қамтиды. Бұл құбылыстың ерекшелігі — оның кең таралу мүмкіндігі, яғни ақпарат жылдамдықпен көп адамға жетуі, сонымен қатар жасырын сипатта болуы. Қазақстан Республикасының заңнамасында кибербуллингке қатысты нақты құқықтық баптар енгізілген және олар ақпараттық қауіпсіздікті, балалардың жеке өмірін қорғауды қамтамасыз етеді [3].

Балалар мен жасөспірімдерді буллингтен қорғаудың құқықтық механизмдері әртүрлі. Біріншіден, мектептік деңгейде профилактикалық шаралар қолданылады: оқушыларға құқықтық білім беру, психологиялық қолдау, медиаторлық қызмет көрсету, құқық бұзушылыққа қарсы ақпараттық кампаниялар. Екіншіден, құқықтық деңгейде буллингке байланысты шағымдар полиция, прокуратура немесе әділет органдарына жолдануы мүмкін. Үшіншіден, азаматтық-құқықтық механизмдер арқылы зиян келтірілген жағдайда материалдық және моральдық өтем талап етуге болады. Мысалы, ата-аналар немесе заңды өкілдер мектеп әкімшілігіне немесе сотқа шағым түсіріп, баланың психологиялық жарақатынан туындаған моральдық және материалдық шығынды өтеуді талап ете алады.

Құқықтық жауапкершілік деңгейі буллингтің сипаты мен салдарына байланысты. Психологиялық қысым көрсеткені үшін әкімшілік жауапкершілік қарастырылуы мүмкін, ал ауыр физикалық немесе кибербуллинг нәтижесінде келтірілген залал қылмыстық жауапкершілікке алып келеді. Қылмыстық жауапкершілікке тарту барысында заңнама құқық бұзушының жасын, ниетін, әрекетінің салдарын ескереді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде балаларға қатысты құқық бұзушылықтар үшін 15 жасқа дейінгі және 16-18 жас аралығындағы жасөспірімдердің құқықтық жауапкершілігі ерекшеленеді.

Психологиялық аспектісі құқықтық жауапкершілікке қосымша маңызды рөл атқарады. Зерттеулер көрсеткендей, буллинг және кибербуллинг балалардың психологиялық дамуына теріс әсер етеді: олар қорқыныш, сенімсіздік, оқуға деген мотивацияның төмендеуі, психосоматикалық аурулар сияқты салдарларға ұшырайды. Сондықтан құқықтық қорғау механизмдері психологиялық қолдауды да қамтуы тиіс. Мектеп психологтары, әлеуметтік қызметкерлер және ата-аналар балалардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысады.

Кибербуллингке қарсы құқықтық және ақпараттық шараларды үйлестіру маңызды. Бұл тек құқықтық нормаларды қолданумен шектелмей, сонымен қатар балаларды цифрлық сауаттылыққа үйрету, интернет қауіпсіздігі ережелерін түсіндіру және онлайн мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру

арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында құқық қорғау органдары интернет-платформаларда қадағалау жүргізеді және зиян келтіретін контентті алып тастау бойынша шаралар қолданады.

Қазақстан Республикасында буллинг және кибербуллингке қарсы құқықтық база біртіндеп жетілдірілуде. Заңнама балалардың құқықтарын қорғау, олардың психологиялық және физикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтарды алдын алу, құқықтық жауапкершілікті нақтылау бағытында жетілдірілуде. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе де маңызды рөл атқарады: көптеген елдерде кибербуллингке қарсы арнайы заңдар қабылданған, профилактикалық бағдарламалар енгізілген. Қазақстан бұл тәжірибені ескере отырып, балалардың құқықтарын қорғауды күшейту бағытында жұмыс жүргізуде [4].

Балаларды буллингтен қорғауда құқықтық, педагогикалық және психологиялық аспектілерді үйлестіру маңызды. Бұл балалардың құқықтарын қорғауға, психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтауға мүмкіндік береді. Мектеп, ата-ана, қоғам және құқық қорғау органдарының бірлескен әрекеті арқылы буллингтің алдын алу және зиянды азайту мүмкін болады.

Қорытындылай келе, буллинг және кибербуллинг жасағаны үшін жауапкершілік — бұл балалардың құқықтарын қорғаудың құқықтық және психологиялық аспектілерін үйлестіретін кешенді мәселе. Ол құқықтық нормалар, қылмыстық және азаматтық жауапкершілік, профилактикалық шаралар, психологиялық қолдау және ақпараттық білім беру арқылы жүзеге асырылады. Қазақстанда бұл бағыттағы заңнамалық және практикалық жұмыс баланың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, құқық бұзушылықты төмендету және балалар мен жасөспірімдердің құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Амирова Д.К., Куницына Ю.В. К вопросу об установлении уголовной ответственности за кибербуллинг // Ученые записки Казанского юридического института МВД России. 2022. Т. 7, № 1 (13). С. 12–16.
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2025.16.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Ананьева Е.О., Ивлиев П.В. К вопросу о кибербуллинге и защите прав на честь, достоинство и деловую репутацию: пути и способы решения // Закон и право. 2022. № 1. С. 104–106.
4. Күмісбеков С.К., Сабитов С.М., Акимжанова М.Т. Қазіргі кезеңдегі кибербуллингтің алдын алу мәселелері // Вестник Карагандинского университета. – 2022. - №1 (105). С. 85-95.

ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІК МӘСЕЛЕЛЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮРҒЫДАН РЕТТЕУ

Әбутәліп Меруерт Сәбитқызы

Ғылыми жетекші: заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы Әлімбек Лаура

Болаттемірқызы

Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Гендерное равенство-один из главных принципов современного правового государства и важнейший аспект защиты прав человека. Это понятие предполагает обеспечение равных прав и возможностей мужчин и женщин во всех сферах жизни общества – в политике, экономике, образовательных и трудовых отношениях, в семье и личной жизни..

Summary: Gender equality is one of the main principles of the modern rule of law and the most important aspect of human rights protection. This concept implies ensuring equal rights and opportunities for men and women in all spheres of society – in politics, economics, educational and labor relations, in family and personal life.

Гендерлік теңдік – қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің басты қағидаттарының бірі және адам құқықтарын қорғаудың маңызды аспектісі. Бұл ұғым ерлер мен әйелдердің қоғам өмірінің барлық салаларында – саясатта, экономикада, білім мен еңбек қатынастарында, отбасы мен жеке өмірде тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз етуді көздейді.

Гендерлік теңдік мәселесі соңғы онжылдықтарда халықаралық құқықтың, ұлттық заңнаманың және әлеуметтік саясаттың басты бағыттарының біріне айналды. БҰҰ, Еуропалық Одақ, ЮНЕСКО, Халықаралық еңбек ұйымы сияқты халықаралық құрылымдар бұл бағытта көптеген конвенциялар мен стратегияларды қабылдап, мемлекеттерді гендерлік теңдікті заңнамалық деңгейде қамтамасыз етуге шақыруда.

Қазақстан да бұл үдеріске белсенді қатысып, әйелдер мен ерлердің тең құқықтарын қамтамасыз ету бойынша бірқатар ұлттық және халықаралық міндеттемелерді мойнына алды. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Әйелдер мен ерлердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» 2009 жылғы заң, сондай-ақ гендерлік саясаттың ұлттық тұжырымдамалары – осы бағыттағы құқықтық базаның негізін құрайды [1].

Бұл ғылыми мақалада гендерлік теңдіктің құқықтық мәні, халықаралық-құқықтық және ұлттық-құқықтық реттелу тетіктері, сондай-ақ Қазақстандағы қазіргі жағдай мен проблемалар талданады.

Гендерлік теңдік ұғымы және оның құқықтық мәні. «Гендер» ұғымы әлеуметтік ғылымдарда ерлер мен әйелдердің қоғамдағы рөлдері мен мәртебелерін айқындайтын әлеуметтік категория ретінде қолданылады. Бұл ұғым биологиялық жыныстан (sex) ерекшеленеді: жыныс адамның табиғи-физиологиялық ерекшелігі болса, гендер – әлеуметтік, мәдени және құқықтық құрылым.

Гендерлік теңдік ұғымы – ерлер мен әйелдердің қоғамдағы мүмкіндіктері мен құқықтарының теңдігін білдіреді. Бұл теңдік тек формальды түрде (заң жүзінде) ғана емес, нақты өмірде (фактілік тұрғыда) жүзеге асуы тиіс.

Құқықтық жүйеде гендерлік теңдік адамның негізгі құқықтарының бірі болып саналады. Ол халықаралық құқықтың жалпыға бірдей қағидаларының бірі – дискриминацияға жол бермеу қағидатымен тығыз байланысты [2].

Гендерлік теңдік ұғымы құқықтық қатынастарда келесі элементтерден тұрады:

- Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен бостандықтарын мойындау;
- Осы құқықтарды жүзеге асыру үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету;
- Гендерлік кемсітушілікке тыйым салу;
- Мемлекеттік саясат пен заңнаманы гендерлік тұрғыдан сараптау және бейімдеу.

Гендерлік теңдікті халықаралық-құқықтық тұрғыдан реттеу. Гендерлік теңдік мәселесі халықаралық құқықта кеңінен көрініс тапқан. БҰҰ мен басқа да ұйымдар қабылдаған бірқатар құжаттар осы бағыттағы құқықтық нормаларды айқындайды.

БҰҰ құжаттары мен конвенциялар атап өтейік

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.). 1-бапта барлық адамдардың туа біткен еркіндігі мен теңдігі жарияланған.

2. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы конвенция (CEDAW, 1979 ж.). Әйелдердің саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірдегі тең қатысуын қамтамасыз етуді көздейді. Бұл құжатты Қазақстан 1998 жылы ратификациялады.

3. Бейжің платформасы (1995 ж.). Әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған жаһандық іс-қимыл бағдарламасы.

4. Тұрақты даму мақсаттары (SDGs, 2015–2030 жж.). «Гендерлік теңдікке қол жеткізу және барлық әйелдер мен қыздардың құқықтарын кеңейту».

Қазақстан Республикасының Конституциясы гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің құқықтық іргетасы болып табылады.

14-бап: «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, жынысына, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, нанымына, тұрғылықты жеріне, тілге, дінге көзқарасына, нанымына, қоғамдық бірлестікке қатыстылығына немесе кез келген өзге жағдайларға байланысты ешкімді кемсітуге болмайды».

27-бап: Отбасы, ана, әке және бала мемлекеттің қорғауында болады.

Бұл конституциялық нормалар гендерлік теңдіктің негізгі қағидатын жариялайды – ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктері.

Арнайы заңдар мен бағдарламалар

«Әйелдер мен ерлердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» заң (2009 ж.). Бұл заңда гендерлік теңдіктің негізгі принциптері, мемлекеттік органдардың міндеттері және азаматтардың құқықтары айқындалған. Негізгі мақсат – гендерлік теңдікті саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірде жүзеге асыру.

Гендерлік теңдік стратегиясы (2006–2016 жж.) және 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы. Әйелдердің экономикалық белсенділігін арттыру, саясаттағы үлесін көбейту және тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресу бағыттарын қамтиды [3].

Қылмыстық және әкімшілік заңнамалар

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық, жыныстық сипаттағы қылмыстар және дискриминация түрлері үшін жауапкершілік қарастырылған.

2024 жылғы өзгерістер бойынша тұрмыстық зорлық-зомбылық қылмыстық іс санатына енгізілді.

Институционалдық механизмдер

Қазақстанда гендерлік саясатты іске асырумен:

Президент жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия;

Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі;

Омбудсмен институты айналысады.

Бұл органдар заңнаманы жетілдіру, мониторинг жүргізу және халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты үйлестіреді.

Гендерлік теңдік саласындағы негізгі проблемалар

Құқықтық база жеткілікті болғанымен, гендерлік теңдік іс жүзінде толық қамтамасыз етілмеген. Негізгі қиындықтар:

1. Әйелдердің саяси өкілдігінің төмендігі. Мәжілісте және жергілікті мәслихаттарда әйелдердің үлесі соңғы жылдары артқанымен (шамамен 30%), шешім қабылдайтын жоғарғы деңгейде әлі де теңгерімсіздік бар.

2. Еңбекақы айырмашылығы. Қазақстанда әйелдердің орташа еңбекақысы ерлерге қарағанда 25–30% төмен. Бұл мәселе еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптермен және жұмыс берушілердің көзқарастарымен байланысты.

3. Тұрмыстық зорлық-зомбылық. Әйелдердің құқықтарына ең үлкен қауіптердің бірі. Ресми деректерге сәйкес, жыл сайын тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері бойынша 100 мыңнан астам шағым тіркеледі. Бұл бағытта құқық қорғау органдарының жұмысы мен құқықтық мәдениетті арттыру өзекті.

4. Қоғамдық сана және гендерлік стереотиптер. Әйелдің рөлі көбіне отбасы және бала тәрбиесімен шектеледі деген дәстүрлі көзқарастар әлі де сақталған. Мұндай мәдени факторлар заңнаманың тиімді жүзеге асуына кедергі келтіреді.

5. Гендерлік сараптама мен статистиканың әлсіздігі. Мемлекеттік бағдарламалар мен заң жобаларына гендерлік талдау жүргізу тетіктері жетілдіруді қажет етеді.

Гендерлік теңдікті қамтамасыз етудегі халықаралық тәжірибеге тоқталайық. Көптеген елдер гендерлік теңдікті құқықтық деңгейде қамтамасыз етудің тиімді механизмдерін енгізген.

Мәселен, Скандинав елдері (Швеция, Норвегия, Финляндия). Гендерлік теңдік индексі бойынша әлемде алдыңғы қатарда. Заңнамалық деңгейде квоталау жүйесі енгізілген, яғни парламентте және компаниялар

басқармаларында әйелдердің кемінде 40% болуы міндетті. Францияда «Гендерлік теңдік заңы» бойынша мемлекеттік қызмет пен саясатта тең үлестік өкілдік қарастырылған, ал Исландия 2018 жылдан бастап гендерлік еңбекақы теңдігін заңмен міндеттейтін әлемдегі алғашқы ел. Түркия мен Орталық Азия елдері Заңнамалық тұрғыдан гендерлік теңдік жарияланғанымен, тәжірибеде әлеуметтік факторлар мен мәдени дәстүрлер бұл процесті баяулатады. Осы тәжірибелер Қазақстан үшін пайдалы үлгі бола алады, әсіресе квота жүйесін кеңейту, гендерлік бюджеттеу және заң жобаларына гендерлік сараптама жүргізу бағытында [4].

Гендерлік теңдік саласындағы құқықтық жетілдіру бағыттары:

1. Гендерлік заңнаманы жүйелеу және жаңарту. Қолданыстағы актілерді біріздендіріп, «Гендерлік саясат туралы кодекс» түрінде қабылдау ұсынылады.

2. Квоталау жүйесін кеңейту. Саяси партиялар мен мемлекеттік қызметте әйелдердің кемінде 40% өкілдігін заңмен бекіту.

3. Гендерлік білім беру және құқықтық ағарту. Мектеп пен ЖОО бағдарламаларына гендерлік құқық пен адам құқықтары модулін енгізу.

4. Тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы кешенді құқықтық тетік. Зорлық-зомбылық құрбандарына арналған қорғаныс ордерін жетілдіру, қайта әлеуметтендіру бағдарламаларын кеңейту.

5. Гендерлік статистика мен сараптама институтын күшейту. Барлық мемлекеттік бағдарламаларға гендерлік индикаторлар енгізу.

6. Цифрлық гендерлік теңдік. Әйелдердің IT және цифрлық экономика салаларындағы қатысуын арттыру мақсатында құқықтық ынталандыру шараларын әзірлеу.

Қорыта келе, гендерлік теңдік – қоғамның демократиялық дамуы мен құқықтық мемлекеттің кемелденуінің көрсеткіші. Ол тек әйелдердің мүддесін қорғау емес, қоғамдағы барлық адамдардың әлеуетін толық іске асыруға бағытталған жалпы адамзаттық құндылық.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, гендерлік теңдікке қол жеткізу тек заң шығару арқылы емес, сонымен қатар саяси ерік-жігер мен қоғамдық сана өзгерісін қажет етеді [65].

Қазақстанда бұл бағытта елеулі нәтижелер бар: конституциялық және заңнамалық негіздер қалыптасты, ұлттық комиссия мен бағдарламалар жұмыс істейді. Дегенмен, гендерлік теңдіктің нақты өмірде жүзеге асуы үшін заңдардың тиімді орындалуын бақылау, құқықтық мәдениетті арттыру және әйелдердің қоғамдық-саяси белсенділігін кеңейту қажет.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 1995.
2. «Әйелдер мен ерлердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» ҚР Заңы, 8 желтоқсан 2009 ж.
3. ҚР 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы. – Астана, 2016.
4. БҰҰ. «Тұрақты даму мақсаттары: 2030 күн тәртібі». – Нью-Йорк, 2015.
5. Нысанбаев Ә., Әбдіғалиев Е. Құқық философиясы. – Алматы, 2018.

МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Әділ Ж.Қ., Сенгирбаев Д.Т., Исраилов М.И., Дуйсебай А.Б., Тасболат Ә.Ж.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Мақалада Қазақстан Республикасында медиация институтын қолданудың құқықтық және практикалық мәселелері қарастырылады. Медиацияны реттейтін қолданыстағы ұлттық заңнама талданып, оның тиімділігіне кері әсер ететін факторлар анықталған. Сондай-ақ шетелдік тәжірибе талдана отырып, медиация тетіктерін жетілдіру жөнінде ұсыныстар берілген.

Summary: The article examines the legal and practical issues related to the application of the mediation institution in the Republic of Kazakhstan. The current national legislation regulating mediation is analyzed, and factors negatively affecting its effectiveness are identified. The article also reviews foreign experience and provides recommendations for improving mediation mechanisms in Kazakhstan.

Қазіргі әлемде әлеуметтік, экономикалық және құқықтық қатынастардың күрделенуі даулардың санын арттыруда, бұл өз кезегінде сот жүйесіне түсетін жүктеменің өсуіне алып келуде. Қазақстан Республикасында жыл сайын азаматтық, отбасылық, еңбек және корпоративтік сипаттағы даулардың айтарлықтай бөлігі соттарда қаралады. Мұндай дау санының көбеюі сот ісін жүргізудің ұзақтығына, сот актілерінің сапасына және тараптардың сот төрелігіне деген сенім деңгейіне әсер етуде. Сондықтан дауларды сотқа дейін тиімді шешудің баламалы жолдарын енгізу және дамыту құқықтық мемлекетті қалыптастырудың маңызды стратегиялық бағыты болып табылады.

Солардың ішінде халықаралық тәжірибеде тиімділігі дәлелденген институттардың бірі — медиация. Медиация тараптардың өзара келісім арқылы дауды бейбіт жолмен шешуіне мүмкіндік береді және дауды шешудің нәтижесіне екі жақтың да мүдделі болуын қамтамасыз етеді. Медиация рәсімі еріктілік, құпиялылық, бейтараптық және тараптардың теңдігі қағидаттарына негізделеді [1]. Бұл медиацияны тек құқықтық құрал ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік келісім мен татулық мәдениетін нығайтатын тетік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда медиация институты 2011 жылы «Медиация туралы» Заңның қабылдануымен ресми түрде құқықтық жүйеге енгізілді. Алайда оның қоғамдық қатынастарда тиімді және кең көлемде қолданылуы әлі де жеткіліксіз деңгейде қалып отыр. Тәжірибе көрсеткендей, медиация тетігінің баяу дамуына келесі факторлар әсер етеді: халықтың құқықтық мәдениетінің жеткіліксіздігі, медиаторларды даярлау мен біліктілікті арттыру жүйесінің біркелкі болмауы, медиация туралы заң нормаларының толық нақты еместігі және медиация рәсімінің артықшылықтары туралы ақпараттық түсіндіру жұмыстарының жеткіліксіздігі.

«Медиация туралы» Заңға сәйкес, медиация еріктілік, тараптардың теңдігі, құпиялық және медиатордың бейтараптылық қағидаларын сақтай отырып жүргізіледі [1]. Медиация рәсімі сотқа дейінгі кезеңде, сот талқылауы барысында, сондай-ақ үкім шығарылғаннан кейін де қолданылуы мүмкін.

Медиатор кәсіби және кәсіби емес болып екіге бөлінеді. Кәсіби медиаторлар арнайы оқытудан өткен тұлғалар болса, кәсіби емес медиаторлар - 40 жасқа толған, өмірлік тәжірибесі бар тұлғалар.

Дегенмен, медиаторларды даярлау жүйесінің бірізді болмауы тәжірибеде сапа айырмашылықтарын туындатады [3].

Медиацияны қолданудағы негізгі мәселелер:

- Халықтың құқықтық сауаттылығы мен хабардарлығы жеткіліксіз.
- Медиация рәсімін соттарда қолдану тәжірибесінің біркелкі болмауы [4].
- Медиаторларды дайындау және аккредиттеу жүйесінің әлсіздігі
- Медиациялық келісімдердің орындалуын бақылау тетіктерінің нақты болмауы.

Бұл мәселелер медиацияның кең қолданылуына елеулі кедергі болып отыр.

Статистикалық дерек негізінде тиімділігі

Астана қаласының Алматы аудандық сотында жүргізілген пилоттық жоба нәтижесінде:

- 834 іс қаралған
- 423 іс бойынша тараптар медиация рәсіміне келіскен
- 258 іс татуласумен аяқталған, бұл 70% құрайды [5].

Бұл медиацияның сот жүктемесін азайтуда тиімді екенін көрсетеді.

- «Медиация туралы» Заңға медиаторларды аккредиттеу және кәсіби біліктілік стандарттарын нақтылау жөнінде толықтырулар енгізу.

- Азаматтық процестік кодекске кейбір даулар үшін міндетті медиация қағидатын енгізу.

- Халық арасында медиация бойынша жүйелі құқықтық ағарту жұмыстарын жүргізу.

- «Соттар жанындағы татуластыру орталықтарының» санын көбейту және нақты ұйымдастырушылық қолдау көрсету.

Жалпы алғанда, медиация институты қазіргі Қазақстандағы құқықтық жүйені ізгілендіру, дауларды тиімді әрі жедел шешу, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтау үшін маңызды тетік болып табылады. Медиация азаматтарға тек құқықтық тартысты шешуге ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынасты сақтауға, өзара түсіністікке келуге мүмкіндік береді. Бұл – оның сот ісін жүргізудің қатаң формальдылықтарынан айырмашылығы бар басты артықшылығы.

Алайда, медиация институтын қолдану тәжірибесі оның әлеуеті әлі де толық іске аспағанын көрсетеді. Құқықтық реттеудегі олқылықтар, медиаторларды дайындаудың бірыңғай стандарттарының болмауы, халықтың құқықтық мәдениеті мен медиация туралы хабардарлығының төмендігі бұл институттың кең таралуына кедергі келтіреді. Медиацияны тек соттар

жанындағы механизм деп қабылдау – оның әлеуметтік маңызын тар шеңберге түсіреді. Шын мәнінде, медиация – жанжалдардың алдын алу, қоғамдағы моральдық-психологиялық тепе-теңдікті сақтау құралы.

Сонымен қатар, медиациялық келісімдердің орындалуын бақылаудың нақты механизмі енгізілмегендігі де практикалық қиындықтар туындатады. Егер медиативтік келісім орындалмаса, тараптар қайтадан құқықтық дауға оралады, бұл медиацияның тиімділігіне деген сенімге нұқсан келтіреді. Демек, медиация тек келісім жасасумен ғана шектелмей, келісімнің әділ және сапалы орындалуын қамтамасыз ететін тетіктермен толықтырылуы қажет.

Медиация институтын тиімді дамыту үшін кешенді стратегия қажет. Бұл стратегия төмендегі бағыттарды қамтуы тиіс:

- құқықтық базаны халықаралық стандарттарға сай жетілдіру;
- медиаторларды даярлау мен біліктілікті арттырудың бірыңғай ұлттық стандартын бекіту;
- білім беру жүйесінде (мектеп–ЖОО–қоғам деңгейінде) құқықтық мәдениетті көтеру жұмыстарын күшейту;
- медиацияны мемлекеттік, корпоративтік және қоғамдық ұйымдар деңгейінде белсенді қолдануға жағдай жасау.

Қорытындылай келе, медиация институтын дамыту - тек құқықтық реформа ғана емес, ол қоғамда татулық, сыйластық және ортақ жауапкершілік қағидаттарын нығайтудың маңызды құралы. Медиацияны кеңінен қолдану әлеуметтік қатынастарды үйлестіруге, сот жүйесінің жүктемесін азайтуға және азаматтардың құқықтары мен мүдделерін тиімді қорғауға нақты жағдай жасайды. Сондықтан медиацияның әлеуетін барынша ашу және оны құқықтық мәдениеттің ажырамас элементі ретінде қалыптастыру - Қазақстанның құқықтық саясатындағы басым міндеттердің бірі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 28 қаңтар 2011 ж.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, 31 қазан 2015 ж.
3. Сулейменова У.А. Медиация: не доводить дело до суда // Заңгер, 2016.
4. Скаков А. Медиация в Казахстане: опыт и практика применения // Заңгер, 2016.
5. Батыс Қазақстан облыстық соты. Электрондық ресурс: <http://zko.sud.kz/kaz>
6. ҚР Жоғарғы Сотының медиация бойынша пилоттық жобаны іске асыру туралы өкімі, 2017 ж.

ОӘЖ 34.347.61/64

НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС АЛИМЕНТ ТӨЛЕУ ТӘРТІБІ

Әділбек Е.Е., Бакберди Р.А., Пернебек Е.Н., Қадыркүл С.Е., Мырзағали Е.Е.
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Құрбанбаева С.Ә.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной работе рассматривается порядок уплаты алиментов в соответствии с законодательством Республики Казахстан о браке и семье. Раскрываются

правовые основы алиментных обязательств, формы и размеры выплат, а также виды ответственности за уклонение от их уплаты.

Summary: This paper examines the procedure for paying alimony according to the Marriage and Family Legislation of the Republic of Kazakhstan. It outlines the legal basis of alimony obligations, forms and amounts of payments, and liability for evasion.

Қоғамның негізгі ұясы - отбасы. Отбасындағы өзара құқықтар мен міндеттерді реттеу мемлекет тарапынан арнайы құқықтық нормалар арқылы жүзеге асырылады. Солардың бірі - алимент төлеу міндеті, яғни еңбекке жарамсыз немесе кәмелетке толмаған отбасы мүшелерін материалдық жағынан қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасында алимент төлеу тәртібі мен шарттары «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексінде белгіленген. Алимент — бұл бір адамның (көбінесе ата-ананың) заңмен белгіленген тәртіпте екінші адамға (көбінесе балаға) материалдық көмек көрсетуге міндетті төлемі. Алимент төлеу тәртібі Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексімен реттеледі [1].

Алимент төлеудің құқықтық негіздері келесідей:

- ата-аналардың кәмелетке толмаған балаларын асырау міндеті;
- еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж жұбайын, ата-анасын немесе өзге туыстарын асырау міндеті;
- сот шешімі немесе өзара келісім (келісімшарт) арқылы белгіленуі.

Алимент төлеу тәртібі

Алимент төлеу екі жолмен жүзеге асырылады:

- 1) Ерікті түрде (келісім бойынша) – Ерлі-зайыптылар нотариалды түрде бекітілген алимент төлеу туралы келісім жасай алады.
- 2) Міндетті түрде (сот тәртібімен) – Егер тараптар өзара келісімге келе алмаса, алимент сот шешімімен өндіріледі.

Сот алимент мөлшерін төмендегі үлесте белгілейді:

- 1 балаға — табыстың 1/4 бөлігі;
- 2 балаға — табыстың 1/3 бөлігі;
- 3 және одан да көп балаға — табыстың 1/2 бөлігі.

Алимент төлеудің нысандары

Алимент келесі нысандарда төленуі мүмкін:

- ақшалай түрде;
- заттай көмек (киім, азық-түлік, дәрі-дәрмек);
- мүлдіктік көмек (жылжымайтын мүлік беру арқылы).

Алимент төлемінен жалтару және жауапкершілік

Алимент төлеуден жалтарған тұлғаларға мынадай шаралар қолданылады:

- атқарушылық өндіріс арқылы мәжбүрлі ұстап қалу;
- жол жүруге, көлік жүргізуге шектеу қою;
- әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік[2].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 139-бабына сәйкес, алимент төлеуден әдейі жалтару – қылмыстық жауапкершілікке әкеледі.

Қорытындылай кетсем, алимент төлеу — отбасы мүшелерінің бір-біріне деген моральдық және құқықтық жауапкершілігінің көрінісі. Бұл институт қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге және балалар мен мұқтаж тұлғалардың құқықтарын қорғауға бағытталған. Қазақстанның Неке және отбасы туралы заңнамасы алимент төлеудің айқын, әділ және тиімді тәртібін бекіткен. Алимент төлеу — қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің маңызды тетіктерінің бірі [3].

Бұл тек заңдық міндет ғана емес, сонымен бірге адамгершілік пен отбасылық жауапкершіліктің айқын көрінісі болып табылады. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі» алимент төлеу институтын нақты және әділ қағидаттармен реттеп, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін айқындап отыр. Алименттің басты мақсаты — балалардың және көмекке мұқтаж отбасы мүшелерінің лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету. Себебі әрбір бала толыққанды дамуы үшін материалдық және моральдық қолдауға мұқтаж. Бұл міндетті мемлекет ата-аналардың жауапкершілігі ретінде заң жүзінде бекіткен. Сонымен қатар алимент төлеу жүйесінің тиімділігі сот пен атқарушы органдардың бірлескен жұмысымен тығыз байланысты. Сот арқылы белгіленген алимент сомасын уақытылы және толық төлеу — қоғамның құқықтық мәдениетінің көрсеткіші [4]. Ал алимент төлеуден жалтару жағдайларында мемлекет азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шараларын қолданады. Алимент төлеу — отбасы құқығының негізгі институттарының бірі болып табылады және ол қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл институттың басты мақсаты — баланың немесе еңбекке жарамсыз отбасы мүшесінің өмір сүруіне қажетті материалдық жағдай жасау. Алимент төлеу міндеті — тек заң нормасы ғана емес, сонымен қатар ата-аналық және адамгершілік борыштың айғағы. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі» алименттік қатынастарды реттеудің нақты құқықтық тетіктерін белгілейді. Бұл кодексте алименттің мөлшері, төлеу тәсілі мен тәртібі, сондай-ақ тараптардың құқықтары мен міндеттері айқын көрсетілген. Мұндай құқықтық реттеу отбасы мүшелерінің әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етеді және балалардың конституциялық құқықтарының сақталуына жағдай жасайды. Қазіргі уақытта алимент төлеудің сот және ерікті (келісім негізінде) түрлері кеңінен қолданылады. Ерікті келісім түрі — тараптардың өзара түсіністігін және жауапкершілік деңгейін көрсетсе, сот арқылы өндіру — құқықтық әділеттілікті қамтамасыз етудің кепілі болып табылады. Сонымен қатар, мемлекет алимент төлеуден жалтарған тұлғаларға қатысты мәжбүрлеу және жауапкершілік шараларын күшейтуде. Бұл өз кезегінде құқықтық мәдениетті арттыруға ықпал етеді. Алименттік міндеттемелердің уақытылы орындалуы — қоғамның әлеуметтік даму деңгейінің, құқықтық сана мен отбасылық құндылықтарға деген көзқарастың көрсеткіші. Әсіресе, кәмелетке толмаған балалардың игілігі үшін төленетін алимент — олардың болашағына, денсаулығына және тәрбиесіне салынған инвестиция іспетті. Жалпы алғанда,

алимент төлеу жүйесі — азаматтардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ететін маңызды тетік. Ол отбасылық қатынастардағы өзара көмек, жауапкершілік және қамқорлық ұстанымдарын нығайтады. Болашақта алимент төлеу саласында ақпараттық технологияларды (электрондық төлем жүйелері, бірыңғай алименттік қорлар) енгізу және заңнаманы жетілдіру бұл институттың тиімділігін одан әрі арттыра түседі [5].

Қорытындылай келе, алимент институты тек материалдық қолдау құралы ғана емес, қоғамдағы адамгершілік және құқықтық жауапкершіліктің айқын көрінісі болып табылады. Оның дұрыс және әділ жүзеге асырылуы әрбір баланың, әрбір отбасы мүшесінің әл-ауқатына, сонымен қатар мемлекеттің әлеуметтік тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Алимент институты — отбасы құқықтық қатынастарының маңызды бөлігі. Ол тек материалдық көмек емес, сондай-ақ отбасы мүшелерінің бір-біріне деген қамқорлық пен міндет сезімін нығайтады. Болашақта алимент төлеу мәдениетін арттыру және құқықтық сауаттылықты көтеру қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылық пен балалардың әл-ауқатын қамтамасыз етудің кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексі (2025 жылғы 16 қыркүйектегі өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Жоламанов Қ. «Отбасы құқығы». – Алматы: Жеті жарғы, 2020. 4. Жоламанов Қ. «Отбасы құқығы». – Алматы: Жеті жарғы, 2020ж.
3. Сарыбаев А., Бекмұхамедов Ж. «Отбасы және некеге құқықтық қатынастар». – Алматы: Рауан, 2018.
4. Ахметова Г. «Алименттік міндеттемелер: құқықтық аспектілері». – Алматы, 2019.
5. Мамытова Ж. «Алимент төлеу тәртібі және құқықтық жауапкершілік». – Астана: Құқық, 2021.

ОӘЖ 368(091)

САҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Әріпхан М.Ш., Айтбек Н.Н., Жақыпбек И.С., Аликұл М.С., Ибраев Ж.Ғ.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Шинтаева Ф.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: автор считает, что эволюция страховой системы напрямую связана с экономическим и социальным развитием общества. В современную эпоху её основная цель — защита благосостояния граждан и обеспечение экономической стабильности.

Summary: The author believes that the evolution of the insurance system is directly connected to the economic and social development of society. In the modern era, its main goal is to protect citizens' well-being and ensure economic stability.

Сақтандыру - қоғамның қауіп-қатерге қарсы қорғану қажеттілігінен туындаған әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды институт.

Ол тәуекелдерді басқару, шығындарды өтеу және болашаққа сенімділік қалыптастыру мақсатында пайда болған. Оның тарихы мыңдаған жылдарға созылады және әрбір кезеңде қоғамның даму деңгейіне сай өзгеріп отырды [1].

Адамзат тарихында қауіп-қатермен күресу және болашақтағы шығындарды азайту қажеттілігі сақтандыру жүйесінің пайда болуына негіз болды. Бұл жүйе қазіргі заманғы қаржы институттарының бірі ретінде қалыптасқанымен, оның тамыры тереңде - ежелгі Месопотамия, Египет, Қытай және Рим империясы кезеңдерінде жатыр.

Месопотамия мен Египетте саудагерлер өз тауарларын қорғау үшін қауымдастықтар құрып, шығынды бірлесіп өтеу жүйесін қолданған, сөйтіп сақтандырудың алғашқы ұжымдық формасы пайда болған. Сауда керуендері ұзақ және қауіпті жолдармен жүріп, ұрлық, табиғи апаттар немесе шабуылдар салдарынан шығынға ұшырауы мүмкін еді. Қауымдастық мүшелері бір-бірінің шығынын бөлісе отырып, өзара қолдау мен сенімге негізделген жүйе құрды [2].

Қытайда өзен арқылы жүк тасымалдаушылар шығынды бөлісу жүйесін қолданған. Бұл тәсіл де сақтандырудың ұжымдық сипатын көрсетеді. Қауіп-қатерге ұшыраған жағдайда әрбір тасымалдаушы белгілі бір мөлшерде өтемақы төлеп, зардап шеккен тарапты қолдаған. Мұндай тәжірибе сауда мен тасымал саласында тұрақтылықты қамтамасыз етіп, экономикалық қатынастардың дамуына ықпал етті.

Рим империясында сақтандырудың дамуы жаңа деңгейге көтерілді. Мұнда жерлеу кассалары мен әскери сақтандыру жүйелері пайда болды. Жерлеу кассалары - азаматтардың қайтыс болған жағдайда жерлеу рәсімдерін қаржыландыру үшін құрылған қорлар. Ал әскери сақтандыру жүйесі жауынгерлердің жарақат алуы немесе қаза табуы жағдайында олардың отбасыларына материалдық көмек көрсетуге бағытталған. Бұл жүйелер сақтандырудың әлеуметтік маңызын арттырып, оның қоғамдағы орны мен рөлін кеңейтті. Бұл кезеңдерде сақтандыру формалды емес, қауымдастықтық сипатта болды.

Орта ғасырларда, әсіресе 14–15 ғасырларда, Еуропада теңіз саудасының қарқынды дамуына байланысты теңіз сақтандыруы пайда болды. Генуя мен Венеция сияқты ірі портты қалаларда саудагерлер өз тауарларын теңіздегі қауіп-қатерден қорғау үшін сақтандыру келісімдерін жасай бастады. Бұл келісімдер тауардың жоғалуы немесе бүлінуі жағдайында шығынды өтеуге бағытталған алғашқы сақтандыру формаларының бірі болды. Теңіз сақтандыруы халықаралық сауданың дамуына ықпал етіп, сақтандырудың экономикалық маңызын арттырды [3].

17 ғасырдың соңында Лондонда Lloyd's сақтандыру нарығының негізі қаланды. Бұл мекеме теңіз сақтандыруын ұйымдастыруда жетекші рөл атқарып, сақтандыру саласының кәсіби және институционалдық деңгейге көтерілуіне жол ашты. Lloyd's моделі сақтандыру қызметін жүйелі түрде жүргізуге мүмкіндік беріп, тәуекелді бағалау, келісім жасау және өтемақы төлеу механизмдерін қалыптастырды.

19 ғасырда индустриялық революцияның әсерімен сақтандыру саласы жаңа деңгейге көтерілді. Өндірістің, урбанизацияның және еңбек қатынастарының күрделенуі өмірді, мүлікті және өндірісті сақтандыру қажеттілігін туындатты. Бұл кезеңде сақтандыру заңнамалық негізге ие болып, мемлекет тарапынан реттелетін салаға айналды. Сақтандыру компаниялары құрылып, сақтандыру полистері мен келісімшарттар заңды құжат ретінде танылды. Сонымен қатар, сақтандыру қызметі әлеуметтік маңызға ие болып, халықтың әл-ауқатын қорғау құралына айналды.

Қорытындылай келе, орта ғасырлар мен индустриялық дәуір сақтандырудың қалыптасуы мен дамуына зор ықпал етті. Бұл кезеңдерде сақтандыру тек экономикалық құрал ғана емес, сонымен қатар қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін маңызды институт ретінде танылды.

Ежелгі қауымдастықтық модельдерден бастап, бүгінгі цифрлық экожүйеге дейінгі жол - бұл саладағы үздіксіз жаңару мен бейімделудің дәлелі.

Қазіргі дәуірде цифрлық технологиялардың дамуы қаржы саласының барлық бағыттарына әсер етуде, соның ішінде сақтандыру индустриясы да түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Соңғы жылдары «Insurtech» ұғымы кең таралып, сақтандыру қызметтерін автоматтандыру, оңтайландыру және жеделдету бағытында жаңа мүмкіндіктер ашуда [4].

Insurtech – «insurance» (сақтандыру) және «technology» (технология) сөздерінің бірігуінен шыққан термин. Бұл бағыт сақтандыру қызметтерін цифрландыру арқылы тұтынушыларға қолжетімді, жедел әрі тиімді шешімдер ұсынуға бағытталған.

Insurtech технологияларының артықшылықтары:

- сақтандыру полисін бірнеше минутта онлайн рәсімдеу;
- кеңсеге бармай-ақ қызмет алу;
- уақыт пен қаржыны үнемдеу;
- жаңа өнімдерді жылдам бейімдеу;
- онлайн формат компания шығындарын азайтып, бағаны төмендетуге ықпал етеді.

Infoholic Research LLP деректеріне сәйкес, 2018 жылы insurtech-компаниялардың жиынтық кірісі \$533 млн болса, 2023 жылы бұл көрсеткіш \$1,12 млрд-қа жетті. Deloitte мәліметінше, 1998–2018 жылдар аралығында салаға \$12,5 млрд инвестиция тартылған.

Жетекші insurtech компаниялар:

Компания	Ел	Мамандану саласы
ZhongAn	Қытай	IT және Big Data негізіндегі сақтандыру
Acko General	Үндістан	Барлық қызметтерді бір платформада ұсыну
Oscar Health	АҚШ	Денсаулық сақтау сақтандыруы
Lemonade	АҚШ	IT және мінез-құлық экономикасы
Shift Technology	Франция	Алаяқтықты анықтау, SaaS шешімдері

Insurtech-стартаптар жасанды интеллект, антифрод жүйелері, телематика, бейнеаналитика және платформатизация салаларында табысты IT-шешімдер әзірлеуде.

Қазақстанда сақтандыру нарығы қарқынды цифрлануда. Қазақстандағы insurtech компаниялар сақтандыру саласын жаңа деңгейге көтеріп, халыққа қолжетімді, жедел және тиімді қызмет ұсынуда. Kaspi Life, Nomad Life, Халық Insurance және Eurasia сияқты компаниялар цифрлық сақтандырудың көшбасшылары ретінде танылып отыр. Бұл үрдіс сақтандыру қызметтерінің сапасын арттырып, тұтынушылардың сенімін нығайтуға ықпал етеді. Алдағы жылдары insurtech бағытында жаңа стартаптар мен технологиялық шешімдер пайда болып, Қазақстан сақтандыру саласында өңірлік цифрлық хабқа айналуы мүмкін [5].

Kaspi Life - Қазақстандағы ең танымал insurtech компаниялардың бірі. Kaspi.kz экожүйесінің бөлігі ретінде бұл компания өмірді сақтандыру, несиеге байланысты сақтандыру және онлайн полис рәсімдеу қызметтерін ұсынады. Kaspi Life-тың басты артықшылығы - мобильді қосымша арқылы сақтандыру өнімдерін бірнеше минутта рәсімдеу мүмкіндігі. Бұл тұтынушыларға уақытты үнемдеуге және кеңсеге бармай-ақ қызмет алуға жол ашады.

Nomad Life - өмірді сақтандыру саласында маманданған ірі компания. Компания өз қызметтерін цифрлық форматта ұсынуға көшіп, онлайн кеңес беру, электронды полис рәсімдеу және клиенттік деректерді автоматты өңдеу жүйелерін енгізді. Nomad Life сақтандыру нарығында сенімділік пен инновацияны үйлестіре отырып, insurtech бағытында тұрақты дамып келеді.

Халық банкіне тиесілі бұл екі компания сақтандырудың әртүрлі түрлерін ұсынады: өмірді, мүлікті, автокөлікті және медициналық сақтандыру. Халық Insurance мобильді қосымша арқылы сақтандыру полисін рәсімдеуге, төлем жасауға және өтемақы алуға мүмкіндік береді. Компаниялар клиенттерге ыңғайлы болу үшін жасанды интеллект элементтерін енгізіп, қызмет сапасын арттыруда.

Eurasia – Қазақстандағы ең ірі сақтандыру компанияларының бірі. Компания insurtech шешімдерін енгізу арқылы корпоративтік және жеке клиенттерге арналған онлайн платформалар әзірледі. Eurasia сақтандыру саласындағы цифрлық трансформацияны қолдап, автоматтандырылған өтемақы жүйелері мен тәуекелді бағалау алгоритмдерін дамытып келеді.

Технологиялық сақтандыру келесі бағыттарда дамуы мүмкін:

- үлкен деректер мен АТ негізінде скорингті жетілдіру;
- автокөлік иелеріне арналған экожүйелер құру;
- жаңа сын-қатерлерге жедел жауап беру (мысалы, пандемия жағдайындағы өнімдер);
- клиенттердің қажеттіліктеріне бейімделген сақтандыру шешімдері.

Insurtech – сақтандыру саласының болашағы. Ол тұтынушыға бағытталған, икемді және технологиялық шешімдер ұсыну арқылы сақтандыру қызметтерінің қолжетімділігін арттырады. Қазақстанда бұл бағыт енді қалыптасып келе жатқанымен, даму әлеуеті жоғары. Мемлекеттік қолдау, инвестициялық қызығушылық және цифрлық сауаттылықтың артуы insurtech-тің кең таралуына жол ашады. Алдағы жылдары технологиялық сақтандыру өнімдері күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналуы мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бейсенова А.Қ., Қожахметов С.Ж. Сақтандыру ісінің негіздері: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2018. – 10 б.
2. Әбдіқадыров Т.Ә. Қаржы және сақтандыру тарихы. – Нұр-Сұлтан: Көкше, 2020. – 85 б.
3. Оразбаев А.Т. Қазақстандағы сақтандыру нарығының қалыптасу тарихы. // Қаржы-қаражат журналы. – 2021. – №3. – Б. 45–52.
4. Мельников В.Д., Гребенников П.И. Страхование: теория и практика. – Москва: Финансы и статистика, 2016. – 232 с.
5. Шаяхметова Л.С. Сақтандыру жүйесінің даму эволюциясы және құқықтық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 198 б.

ОӘЖ: 341.24

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ҚАЗІРГІ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Ғылыми жетекшісі Құрбанбаева С.Ә.

Студент Әуесхан Ә., Кеңесова Ә.М., Жексенбі Д.Б., Шалхар А.Д., Абдуллаева Х.П.
Мирас университеті, Шымкент қ.

Резюме: В статье рассматриваются этапы формирования гражданского общества в Казахстане, его исторические предпосылки и современные тенденции развития. Анализ охватывает эволюцию общественного самоуправления от традиционных институтов казахского общества до создания правовой базы в период независимости. Подчеркивается роль гражданского общества в развитии демократического государства.

Summary: This article examines the stages of the formation of civil society in Kazakhstan, its historical prerequisites, and current development trends. The analysis traces the evolution of public self-governance from traditional institutions of Kazakh society to the establishment of a legal framework in the post-independence period. The article emphasizes the essential role of civil society in building a democratic state.

Азаматтық қоғам - бұл халықтың саяси, әлеуметтік және мәдени өміріндегі белсенді қатысуын қамтамасыз ететін маңызды қоғамдық жүйе. Ол мемлекеттің шектен тыс араласуынсыз, азаматтардың өзара еркін әрекеттесуіне, құқықтары мен мүдделерін қорғауына мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, азаматтық қоғам халық пен билік арасындағы алтын көпір.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы адамзат өркениетінің дамуы барысында біртіндеп жүзеге асты. Ежелгі Грекияда азаматтық қатысу ұғымы алғаш рет пайда болып, кейін Еуропадағы Ағартушылық дәуірінде жаңа мазмұнға ие болды. Бұл кезеңде адамдардың жеке құқықтары мен еркіндігі, пікір білдіру және өзін-өзі басқару идеялары кеңінен таралды. Ал Қазақстан жағдайында азаматтық қоғамның дамуы тәуелсіздік алғаннан кейін ерекше қарқын алды. Егемен елдің басты мақсаты демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құру болды.

Қазақстандағы азаматтық қоғам идеясының тамыры терең тарихи дәстүрлерден бастау алады. Қазақ даласындағы ақсақалдар институты, билер соты, жергілікті өзін-өзі басқару тәртібі – қазіргі азаматтық қоғамның алғашқы

формалары болған. Билер институтының әділдікке негізделген шешімдері қоғамдық келісімнің сақталуы мен дауларды реттеуде маңызды рөл атқарды [1].

Бұл институттар халықтың қоғамдық мәселелерге қатысуын қамтамасыз етіп, азаматтық белсенділіктің дәстүрлі үлгісін қалыптастырды.

Кеңес кезеңінде қоғамдық ұйымдар мемлекеттік бақылауға бағындырылғанымен, қоғамдық бастамалардың кейбір формалары сақталды: кәсіподақтар, шығармашылық одақтар, комсомол ұйымдары. Алайда олар дербес азаматтық қоғам институттары бола алмады, себебі мемлекеттен тәуелсіз әрекет ету мүмкіндігі шектелді.

1991 жылдан бастап Қазақстанда азаматтық қоғамды дамыту үшін құқықтық база қалыптасты:

- 1995 жылғы Конституцияда адам құқықтары мен бостандықтары негізгі құндылық ретінде бекітілді;
- «Қоғамдық бірлестіктер туралы» (1996), «ҮЕҰ туралы» (2001), «Саяси партиялар туралы» (2002), «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы» (2001) заңдар қабылданды;
- Үкіметтік емес ұйымдардың қызметін қолдау механизмдері енгізілді.

Осының бәрі азаматтық қоғам институттарының дамуына институционалдық алғышарт жасады.

Соңғы жиырма жылда Қазақстанда ҮЕҰ саны тұрақты өсті, олардың қызмет саласы да әртарапталды: экология, әлеуметтік қорғау, гендерлік саясат, білім беру, адам құқықтарын қорғау. Сарапшылардың пікірінше, бұл сектор қоғамның нақты мәселелерін шешуге қабілетті күшке айналып келеді [2].

ҮЕҰ-дардың кәсібиленуі, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстардың ұлғаюы және гранттық жүйенің енгізілуі олардың тұрақты жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Қазақстанда құқықтық мәдениет деңгейі біртіндеп жоғарылап келеді. Бұл үрдіске білім беру жүйесіндегі құқықтық тәрбие, цифрлық сауаттылықтың артуы әсер етуде. Жастар арасында волонтерлік қозғалыстардың дамуы азаматтық қоғамның жаңа формаларын қалыптастыруда.

Заманауи технологиялар азаматтық қоғамды дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады: онлайн-петициялар, қоғамдық бастамалар платформалары, әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірталастар [3].

Электронды үкімет пен ашық деректер институты мемлекеттік органдардың ашықтығын арттырып, қоғам мен билік арасындағы диалогты күшейтіп отыр.

Мемлекет пен азаматтық қоғам институттары арасындағы әріптестік «мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс», «гранттық қаржыландыру», «ақпараттық қолдау» тетіктері арқылы дамуда. Бұл модель теңгерімді қарым-қатынасты қамтамасыз етіп, қоғамның әлеуметтік мәселелерін бірлесіп шешуге жол ашады [4].

Азаматтық қоғамның рөлі өте зор. Ол мемлекет қызметінің ашықтығын қамтамасыз етеді, билік пен халық арасындағы байланысты нығайтады,

сыбайлас жемқорлықпен күресте, әлеуметтік әділдікті орнатуда маңызды орын алады. Сонымен қатар, азаматтық қоғам адамдардың өз құқықтарын қорғауға, қоғамдық пікірді қалыптастыруға және ел дамуына қатысуына мүмкіндік береді. Мұндай белсенділік елдің тұрақтылығын арттырып, демократиялық үрдістердің дамуына жол ашады.

Қазіргі таңда Қазақстанда азаматтық қоғамды дамыту - елдің демократиялық дамуының басты бағытының бірі. Мемлекет пен қоғам бірлесе әрекет еткен жағдайда ғана әділетті, құқықтық және өркениетті ел қалыптасады.

Тәуелсіздік жылдары елімізде азаматтық бастамаларды қолдайтын заңдар қабылданды, үкіметтік емес ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктердің саны артты. Азаматтардың саяси мәдениеті мен құқықтық сауаттылығы өсті. Қазіргі таңда еріктілер қозғалысы, жастар ұйымдары, әйелдер және экологиялық қауымдастықтар белсенді жұмыс істеп, қоғамның әр саласына өз үлесін қосып келеді [5].

Азаматтық қоғамның басты рөлі мемлекет пен халық арасындағы байланысты нығайту. Ол биліктің ашықтығын қамтамасыз етіп, азаматтардың өз пікірін еркін білдіруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әлеуметтік мәселелерді шешуге, қайырымдылық пен еріктілік қызметті дамытуға үлкен үлес қосады.

Қорытындылай келгенде, азаматтық қоғам мемлекеттің серіктесі әрі қоғамның тірегі. Оның дамуы халықтың санасына, білім деңгейіне және белсенді ұстанымына байланысты. Әр азамат өз елінің тағдырына бейжай қарамай, әділеттілік пен еркіндік құндылықтарын қорғауға атсалысқанда ғана нағыз азаматтық қоғам орнайды. Сондықтан азаматтық қоғам құру - тек мемлекет міндеті емес, әрбір саналы азаматтың борышы.

Азаматтық қоғам ел дамуының тірегі, демократияның негізі. Әрбір азамат өз елінің болашағына бейжай қарамай, белсенді ұстаным танытса ғана нағыз азаматтық қоғам орнайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сартаев, С. С. Қазақ мемлекеті және құқық тарихы. – Алматы: Жеті жарғы, 2012.
2. Ибраева, А. С. Азаматтық қоғам: теория және қазақстандық тәжірибе. Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Сабикенов, С. Н. Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет мәселелері. – Астана, 2010.
4. Досымбеков, Е. Құқықтық мәдениет және азаматтық қоғам. – Алматы: Норма-К, 2015.
5. Төлегенова, А. М. «Қазақстандағы азаматтық қоғам институттарының қазіргі дамуы». // Қоғам және дәуір. – 2020.

ТРЕНД ПЕН ДӘСТҮР АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫС: ЖАСТАРДЫҢ МӘДЕНИ ТАҢДАУЫ

Жаксылык Д.Б., Мусаев Б.А., Елеусіз Ұ.Е., Абдуали М.Қ. Абсамат Ж.Е.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркинбекова А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается конфликт между трендами и традициями в культурном выборе современной молодежи. Анализируется влияние современных культурных трендов на образ жизни и мировоззрение молодежи, а также значимость сохранения национальных традиций и ценностей. Показано, как через социальные сети, кино и культурные проекты формируется культурная идентификация молодежи. В заключении предложены рекомендации по гармонизации трендов и традиций для поддержки духовного и культурного развития молодежи.

Summary: The article examines the conflict between trends and traditions in the cultural choices of contemporary youth. It analyzes the impact of modern cultural trends on the lifestyle and worldview of young people, as well as the importance of preserving national traditions and values. The study highlights how social media, cinema, and cultural projects shape the cultural identity of youth. The conclusion provides recommendations for harmonizing trends and traditions to support the spiritual and cultural development of young people.

Цифрлық технологиялардың дамуы мен әлеуметтік желілердің кең таралуы жастардың мәдени тұтынуында жаңа трендтердің пайда болуына себеп болды. Мәдени тренд – бұл қоғамда белгілі бір уақыт аралығында танымал болып, жастардың мінез-құлқы мен өмір салтын қалыптастыратын мәдени үрдіс. Бұл трендтер көбінесе жаһандық мәдениеттердің ықпалымен қалыптасып, музыка, кино, сән, әлеуметтік желі контенті және ойын-сауық салаларында көрініс табады.

Мысалы, әлеуметтік желілерде танымал болған челленджер (challenge) – белгілі бір әрекетті қайталау немесе орындау арқылы қатысушылар арасында мәдени байланыс пен коммуникацияны қалыптастыратын онлайн-құбылыс. Сол сияқты мемдер (meme) – қысқа мәтін, сурет немесе бейне арқылы белгілі бір идеяны, ойды немесе әзілді тарату тәсілі, жастар арасында танымал мәдени элементке айналады [1].

Бұл мәдени трендтер жастардың таңдауларына ықпал етіп қана қоймай, олардың құндылықтары, талғамы, әлеуметтік қарым-қатынасы және дүниетанымын да өзгерте алады. Мысалы, танымал челленджер арқылы жастар бір-бірімен байланыс орнатып, жаңа идеялар мен тәжірибелерге ашық болады, ал мемдер әлеуметтік және мәдени феномендерге сын көзбен қарауды дамытады. Сонымен қатар, кейде трендтер дәстүрлі мәдени құндылықтардан алыстатуы мүмкін, бұл жастардың мәдени сәйкестігі мен ұлттық идентификациясына әсер етуі ықтимал.

Дәстүрлі мәдениет - бұл ұрпақтан ұрпаққа беріліп, халықтың тарихи, этнографиялық және рухани тәжірибесін қамтитын мәдени құндылықтар жүйесі. Қазақ дәстүрлі мәдениетінде ұлттық әдет-ғұрыптар, халық әндері мен

күйлері, салт-дәстүрлер, наным-сенімдер және батырлық эпостар маңызды рөл атқарады [2].

Жастардың дәстүрлі мәдениетке қатынасы әртүрлі. Бір жағынан, олар тарихи мәдени мұрамен танысып, ұлттық құндылықтарды сақтау арқылы рухани байланыс орнатады. Мысалы, Наурыз мейрамы, Қыз ұзату, Тоғызқұмалақ ойыны сияқты дәстүрлер жастардың мәдени санасында ұлттық сәйкестікті күшейтеді. Сонымен қатар, заманауи мәдени үрдістердің әсерінен кейде дәстүрлі құндылықтар екінші жоспарға ығысып, олардың танымалдылығы төмендеуі мүмкін.

Қазіргі қазақ киносы дәстүрлі мәдениетті жастарға жеткізудің маңызды құралы болып отыр. Мысалы, Ақан Сатаевтың «Жаужүрек мың бала» фильмі арқылы жастар батырлық рухты, тарихты және ұлттық бірлікті түсінеді. Сол сияқты «Көшпенділер» (С. Бодров, 2005) фильмінде көшпенді өмір салты, қазақтардың табиғатпен үйлесімді өмір сүру дәстүрі көркем бейнеленген. Мұндай туындылар жастардың дәстүрлі мәдениетке қызығушылығын оятады және ұлттық құндылықтарды насихаттайды [3].

Сонымен қатар, дәстүрлі мәдениеттің бейнеленуінде символизм маңызды рөл атқарады. Мысалы, киім-кешек, музыкалық аспаптар, салттық әрекеттер - барлығы көрерменге терең мәдени және тарихи мағына береді. Бұл жастарға ұлттық мәдениетті түсінуге, оны қабылдауға және бағалауға мүмкіндік береді.

Осылайша, дәстүрлі мәдениет жастардың рухани және мәдени дамуына ықпал етіп, олардың ұлттық сәйкестігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Алайда, бұл мәдени құндылықтарды заманауи трендтермен үйлестіру - бүгінгі жастарға арналған басты міндеттердің бірі.

Қазіргі жастардың мәдени таңдауларында трендтер мен дәстүрлер арасындағы қақтығыс айқын көрінеді. Бұл қақтығыс - жастардың заманауи мәдени құндылықтарды қабылдауы мен ұлттық дәстүрлерді сақтау қажеттілігінің арасындағы кері байланыс пен қарама-қайшылық.

Мәдени қақтығыс - екі немесе бірнеше мәдени құндылықтар мен нормалардың бір-бірімен үйлеспеуі немесе бәсекелестігі, бұл жағдайда ол жастардың өмір салты мен мәдени тұтынуында көрінеді. Мысалы, әлеуметтік желілерде танымал челленджер мен мемдер жастардың уақытын басым бөлігін алып, кейде дәстүрлі салт-дәстүрлерге көңіл бөлмеуге әкеледі. Сол сияқты, жаһандық музыкалық, киім-кешек және ойын-сауық трендтері ұлттық мәдени құндылықтарды екінші жоспарға ығыстырады [4].

Дегенмен, кейбір заманауи қазақ фильмдері мен мәдени жобалар трендтер мен дәстүрлерді үйлестіруге үлгі көрсетеді. Мысалы, Ақан Сатаевтың «Аманат» фильмі тарихи тақырыпты заманауи көркемдік тәсілдермен ұсынады, осылайша жастардың қызығушылығын оята отырып, ұлттық құндылықтарды дәріптейді. Сол сияқты, әлеуметтік желілерде дәстүрлі өнер мен ұлттық қолөнерді насихаттайтын онлайн жобалар жастарға мәдени сәйкестікті сақтауға мүмкіндік береді.

Қақтығыстың нәтижесінде жастардың мәдени идентификациясы екі бағытта дамиды: бір жағынан, жаһандық трендтерге бейімделу арқылы жаңа

мәдени тәжірибе алады, ал екінші жағынан, дәстүрлі құндылықтарды меңгеру арқылы ұлттық сәйкестігін сақтайды. Сондықтан бүгінгі қоғам үшін мәдени қақтығысты тиімді басқару, трендтер мен дәстүрлерді үйлестіре отырып, жастардың рухани және мәдени дамуын қамтамасыз ету маңызды [5].

Қазіргі жастардың мәдени таңдауы трендтер мен дәстүрлер арасындағы күрделі динамикамен сипатталады. Мақалада көрсетілгендей, мәдени трендтер жастардың заманауи өмір салтына, мінез-құлқына және әлеуметтік қатынасына әсер етсе, дәстүрлі мәдениет олардың ұлттық сәйкестігін, тарихи танымын және рухани дамуын қамтамасыз етеді. Осы екі фактордың арасындағы қақтығыс жастардың мәдени тұтынуында айқын көрінеді: кейде трендтер дәстүрлі құндылықтарды ығыстырып, кейде оларды жаңаша формада насихаттауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жастардың мәдени таңдауларын зерттеу олардың тұлғалық дамуы мен қоғамдық орны туралы маңызды ақпарат береді. Бұл тұрғыдан келесі ұсыныстар жасалады:

1. Мәдени білім беру бағдарламаларын жетілдіру: мектептер мен университеттерде дәстүрлі мәдениет пен заманауи трендтерді үйлестіру бойынша курстар ұйымдастыру, жастардың ұлттық мәдениетке қызығушылығын арттыру.

2. Мәдени жобалар мен онлайн платформаларды дамыту: әлеуметтік желілер мен цифрлық жобаларды қолдана отырып, дәстүрлі құндылықтарды заманауи форматта насихаттау.

3. Жастар шығармашылығын қолдау: кино, музыка, театр, сурет өнері сияқты мәдени салаларда жастардың ұлттық дәстүрлерді заманауи тәсілдермен бейнелеуіне мүмкіндік беру.

4. Ғылыми зерттеулерді қолдау: трендтер мен дәстүрлер арасындағы қақтығыстың әлеуметтік және психологиялық аспектілерін зерттеу, нәтижелерін мәдени саясатта қолдану.

Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы жастардың мәдени таңдауларында тепе-теңдік орнап, ұлттық идентификация мен заманауи шығармашылық әлеуетті бір уақытта дамытуға болады. Бұл Қазақстанның мәдени дамуы мен жаһандық мәдени кеңістікке интеграциясында маңызды қадам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смаилова Е. «Заманауи фильмдердегі жастар бейнесі». «Өнер» мәдениет және өнертану порталы (oner.kz), 2016.

2. Тлеуғабыл Ш. «Кинематография және жастар: Киноның ой-санаға әсері». – «Білім әлемі» танымдық порталы (bilim-all.kz), 2025.

3. Жұмабаева Н. «Қазақстан киносы: трендтер мен тығырықтар». – «Білім әлемі» танымдық порталы (bilim-all.kz), 2025.

4. Юлдашева Р. Э., Толибов О. О. «Жастардың рухани мәдениеті ақпараттық технологиялардың дамуы жағдайында». Электронды білім тарихы, 4, 2023.

5. Изтаева В. А. «Қазіргі жастар түсінетін құндылықтардың трансформациясы». Известия. Халықаралық қатынастар және аймақтану сериясы, 42(4), 2020.

ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ДӘСТҮРІ

Жақсыбай Е.Б., Қаратаев Ж.Н., Мұхтар Б.М., Мұқатай А.А., Бейсенов А.А.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Талман А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается государственная традиция в регионе Дешти-Кыпчак. В исследовании анализируются географическое положение, этнический состав, политическая структура, административно-правовая система, военное устройство, экономика и социальная структура региона. Также изучается историческая преемственность государственности Дешти-Кыпчак и её роль в формировании Казахского ханства. Статья раскрывает особенности развития государственных институтов кочевых тюркских племен и способствует пониманию основ современной государственности Казахстана.

Summary: The article examines the state tradition in the region of Desht-i-Kipchak. The study analyzes the geographical location, ethnic composition, political structure, administrative and legal system, military organization, economy, and social structure of the region. It also explores the historical continuity of statehood in Desht-i-Kipchak and its role in the formation of the Kazakh Khanate. The article highlights the development features of state institutions among the nomadic Turkic tribes and contributes to the understanding of the foundations of modern statehood in Kazakhstan.

Дешті Қыпшақ даласы – Орта Азия мен Шығыс Еуропаның кең аймағын қамтитын, көшпелі түркі тайпаларының отаны болған үлкен геосаяси және мәдени кеңістік. Бұл аймақтың мемлекеттілік дәстүрі – көшпелі қоғамдардың тарихи дамуы, саяси құрылымдары мен құқықтық нормаларының қалыптасу нәтижесі. Қыпшақтардың дәстүрлі мемлекеттілік жүйесі қазақ хандығының, сондай-ақ Ортағасырлық түркі-татар мемлекеттерінің іргетасы ретінде маңызы зор.

Дешті Қыпшақ даласы Ертіс өзенінен бастап, Еділ өзеніне дейінгі кең аумақты қамтыды. Бұл аймақта бірнеше көшпелі түркі тайпалары – қыпшақтар, қимақтар, оғыздар және наймандар мекендеді [1].

Қыпшақтар негізгі этникалық топ болып саналып, олардың саяси және мәдени ықпалы аймақтағы мемлекеттілік институттарының дамуына септігін тигізді [2].

Дешті Қыпшақ – Орта Азия мен Шығыс Еуропа арасындағы кең жазықтық аумақты қамтитын тарихи аймақ. Ол қазіргі Қазақстанның солтүстік, батыс және шығыс бөліктері, сондай-ақ Ресейдің оңтүстік өңірлері мен Украина, Қырым түбегі аймақтарымен іргелес орналасқан. Географиялық тұрғыдан алғанда, Дешті Қыпшақ Ертіс өзенінен Еділ өзеніне дейінгі кеңістікті алып жатыр. Бұл кең жазықтықтар өзендер мен көлдер жүйесімен, сондай-ақ шөпті дала мен орманды дала аймақтарымен сипатталады.

Бұл аймақтың маңызды ерекшелігі – оның көшпелі өмір салтына икемделген табиғи ортасы. Дала кеңістіктері мал шаруашылығына өте қолайлы, сондықтан көшпелі тайпалардың тұрмыс-тіршілігі негізінен мал өсіруге

бағытталған болды. Климаттың өзгергіштігі мен географиялық жағдай көшпелілердің жылжымалы өмір сүру салтын қалыптастыруға ықпал етті.

Этникалық тұрғыдан Дешті Қыпшақта қыпшақтар басым болды, олар Орта ғасырларда үлкен көшпелі қауымдастықты құраған. Сонымен қатар, аймақта қимақтар, оғыздар, керейттер, наймандар және басқа да түркі тайпалары өмір сүрді. Бұл тайпалардың арасында мәдени, тілдік және әлеуметтік байланыстар қалыптасып, біртұтас қыпшақ қауымдастығын құрды.

Қыпшақтардың өз ішінде де әртүрлі рулық-тайпалық құрылымдар болды, олар мемлекеттілік институттарының қалыптасуына негіз болды. Тайпалардың саяси және әлеуметтік бірлестігі мемлекеттің құрылымын және көшпелі қоғамның ұйымдасу жүйесін анықтады.

Дешті Қыпшақтың этникалық құрамы мен географиясы оның саяси-әкімшілік құрылымдарының, әскери әлеуетінің, мәдени дәстүрлерінің қалыптасуына тікелей әсер еткен маңызды факторлар болып табылады.

Дешті Қыпшақтағы саяси билік негізінен хандық жүйеге сүйенді. Хан – тайпаларды басқарып, олардың бірлігін сақтаушы ретінде маңызды тұлға болды. Хандық биліктің мұрагерлік сипаты сақталып, хандық орда – саяси және әкімшілік орталық ретінде қызмет атқарды [3].

Әкімшілік құрылымда ханнан кейінгі ақсүйектер мен бектер маңызды орын алды. Олар тайпалар арасындағы үйлестіруші ретінде әрекет етті. Сонымен қатар, «Кодекс Куманикус» құжаты арқылы құқықтық нормалар жүйеленіп, мемлекетті басқаруда заңдар мен салт-дәстүрлердің орны ерекше болды [4].

Дешті Қыпшақтағы саяси құрылым көшпелі тайпалар арасындағы біріккен билікті қалыптастыруға бағытталған ерекше ұйымдасу үлгісімен сипатталады. Бұл құрылымның негізін хандық билік пен тайпалық кеңес құрады.

Хан – Дешті Қыпшақтың ең жоғарғы саяси және әскери басшысы ретінде қызмет етті. Ханның билігі әдетте мұрагерлік жолмен, әулет ішінде өтіп отырды. Ол тайпалар арасындағы бірлікті сақтауға және сыртқы қауіптерге қарсы қорғануға жауапты болды. Ханның өкілеттігі – сонымен қатар құқықтық нормаларды бекіту, әділет орнату және әскери әрекеттерді ұйымдастыру болды.

Хандық биліктің символы ретінде орда қызмет етті – бұл хан мен оның ақсүйектерінің тұратын саяси-әкімшілік орталығы. Дешті Қыпшақта бірнеше маңызды орда болған, олардың ішінде Сығанақ пен Орда Базар ірі орталықтар ретінде белгілі. Орда тек саяси биліктің орны ғана емес, сонымен қатар мәдени және діни іс-шаралар өткізілу орны болды. Тайпалық кеңес – ханның шешімдерін талқылап, қолдау білдіретін негізгі орган болды. Бұл кеңеске ханның ақсүйектері, бектер және ықпалды рулық басшылар кірді. Кеңес арқылы билік билеуші мен халық арасында келісім мен үйлестіру жүзеге асты.

Дешті Қыпшақтың аумағы бірнеше рулық-тайпалық бірліктерге бөлінген. Әрбір рулық бірліктің өз бегі (басшысы) болды, ол жергілікті деңгейде билік пен тәртіпті қамтамасыз етті.

Сыртқы саясатта Дешті Қыпшақ көршілес мемлекеттермен дипломатиялық байланыстар мен әскери одақтар құрды. Олардың ішінде Моғолстан, Алтын Орда, Хорезм сияқты мемлекеттермен қарым-қатынасы маңызды болды.

Дешті Қыпшақ даласының экономикасы негізінен мал шаруашылығына негізделді. Көшпелі мал шаруашылығы олардың негізгі тұрмыстық және экономикалық негізі болды. Тайпалар жер ресурстарын ретімен пайдаланып, малға бай болу арқылы әлеуметтік мәртебесін арттырды. [5].

Әлеуметтік құрылымда ақсүйектер, қарапайым халық және тұтқындардан құралған көп деңгейлі жүйе болды. Әлеуметтік тепе-теңдік сақтау үшін салт-дәстүрлік нормалар мен құқықтық механизмдер кеңінен қолданылды.

Моңғол шапқыншылығынан кейін Дешті Қыпшақтағы мемлекеттілік институттары өзгеріске ұшырады. Бірақ бұл дәстүрлер Қазақ хандығының қалыптасуына негіз болды

Алтын Орда және Ақ Орда кезеңдерінде мемлекетті басқару жүйелері жетілдіріліп, хандық биліктің құрылымы нығайды. Бұл дәстүрлер қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды

Қорыта келе, Дешті Қыпшақ даласындағы мемлекеттілік дәстүрі көшпелі тайпалар қоғамының саяси, әлеуметтік және құқықтық құрылымдарының өзара үйлесуі нәтижесінде пайда болды. Бұл дәстүр қазақ мемлекеттігінің қалыптасуында тарихи сабақтастықтың маңызды буыны болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жорабаев С.А. “Этникалық құрамы мен территориясы.” Қазақ тарихы. Абай университеті, 2018, б. 45-48, 92-98.
2. Ермакбаев Р.М. “Дешті Қыпшақ дәуіріндегі мемлекеттілік.” Тарих және саясат журналы, 2017, №3, б. 57-60, 112-115.
3. Кодекс Куманикус. Түрік-қыпшақ құқықтық мәтіні, 1240 жыл, б. 15-20, 22-30.
4. Мартёбе.kz. “Сібір жұртындағы қыпшақтар.” 2019. https://martebe.kz/sibir_zhurtindagi_kypshaktar/
5. History.kz. “Дешті Қыпшақ және Қазақ хандығы.” 2020, б. 40-45.

ӘӨЖ 341.24

САЯСИ РЕЖИМДЕР МЕН АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ ДЕҢГЕЙІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Жақсылық Б.М., Темірхан А.А., Ағабек О.С., Амандосов Б.А., Құмайылхан С.Ж.
Ғылыми жетекшісі: саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
(доцент) Султанов С.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается влияние различных политических режимов — демократического, авторитарного и тоталитарного — на уровень соблюдения и защиты прав человека. Автор показывает, что характер политического режима определяется не только структурой власти, но и степенью гарантирования гражданских свобод и базовых прав человека. Сравнительный анализ демонстрирует, что демократические системы

обеспечивают более высокий уровень институциональной защиты прав, в то время как авторитарные и тоталитарные режимы характеризуются ограничениями и контролем над гражданской активностью.

Summary: This article examines the impact of different political regimes—democratic, authoritarian, and totalitarian—on the level of human rights protection. The author argues that the nature of a political regime is determined not only by the structure of power but also by the degree to which fundamental freedoms, such as freedom of speech and assembly, are guaranteed. Comparative analysis reveals that democratic systems provide stronger institutional protection of human rights, whereas authoritarian and totalitarian regimes tend to impose restrictions and exercise tighter control over civil liberties.

Адам құқықтары - кез келген қоғамның демократиялық дамуының басты өлшемі. Адамның қадір-қасиеті мен еркіндігін қорғау деңгейі көбіне сол елдің саяси режимінің сипатына байланысты. Саяси режим - билікті ұйымдастыру мен жүзеге асыру тәсілдерінің, азаматтар мен мемлекеттің өзара қатынасының жиынтығы. Сондықтан әртүрлі саяси режимдер (демократиялық, авторитарлық, тоталитарлық) адам құқықтарын қамтамасыз етуде әрқалай нәтижелер көрсетеді.

Бұл мақалада саяси режимдер типологиясы мен олардың адам құқықтарын қорғау саласындағы ерекшеліктері тарихи және салыстырмалы тұрғыдан талданады.

Ғылыми әдебиетте саяси режимдердің негізгі үш типі айқындалады: демократиялық, авторитарлық және тоталитарлық.

- Демократиялық режим - билік халық еркіне сүйеніп, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары заңмен қорғалған саяси жүйе.

- Авторитарлық режим - билік бір адамның немесе тар топтың қолында шоғырланып, саяси еркіндік шектеулі жүйе.

- Тоталитарлық режим - қоғам өмірінің барлық саласын мемлекет толық бақылайтын, жеке тұлға еркіндігін мойындамайтын билік түрі [1].

Демек, саяси режимнің сипаты адамның құқықтық мәртебесіне тікелей әсер етеді.

Тарихи мысалдар арқылы салыстырмалы талдау жасап көрейік.

XX ғасырдың алғашқы жартысында Еуропада қалыптасқан фашистік Германия мен сталиндік Кеңес Одағы тоталитарлық режимдердің ең айқын мысалдары болып табылады. Бұл мемлекеттерде билік толық орталықтандырылып, жеке тұлғаның еркіндігі мен негізгі құқықтары мүлде шектелді.

Кеңес Одағында 1920-1950 жылдар аралығында жаппай саяси қуғын-сүргін жүргізіліп, миллиондаған адам негізсіз айыптармен түрмеге қамалды немесе атылды. Еңбек лагерлерінің кең жүйесі - ГУЛАГ - адам құқықтарын өрескел бұзудың нақты көрінісі болды. Сонымен қатар сөз, ар-ождан және дін еркіндігіне тыйым салынды, қоғамда билікті сынау қауіпті әрекетке айналды [2].

Гитлерлік Германияда да адам құқықтары нәсілдік идеологияның құрбанына айналды. Еврейлер мен басқа этникалық азшылықтарға қарсы жаппай қуғын-сүргін жүргізіліп, концлагерьлерде миллиондаған адам қаза

тапты. Бұл оқиғалар адамзат тарихындағы ең ауыр қылмыстардың бірі ретінде бағаланады.

Осылайша, тоталитарлық жүйелерде жеке адамның мемлекет алдындағы құқығы емес, мемлекеттің тұлға үстінен абсолюттік билігі орнады. Мұндай режимдерде заң мен құқық биліктің құралына айналып, адам бостандығы мен қадір-қасиеті ескерусіз қалды.

Авторитарлық саяси жүйелерде азаматтық еркіндіктер мен жеке құқықтар формалды түрде мойындалғанымен, іс жүзінде олардың жүзеге асуына түрлі шектеулер қойылады. Мұндай режимдерде билік бір орталыққа шоғырланып, саяси плюрализм мен оппозициялық көзқарастарға жол берілмейді [3].

Мысалы, Испаниядағы Франко режимі (1939-1975) кезеңінде саяси оппозицияға қатаң тыйым салынып, баспасөз бостандығы шектелді. Соған қарамастан, билік әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық пен ұлттық бірлікті басты мақсат ретінде қойды.

Сол сияқты, Оңтүстік Корея мен Чилиде 1960-1980 жылдар аралығында әскери билік орнап, адам құқықтарының өрескел бұзылуы жиі кездесіп отырды. Алайда кейін бұл елдерде демократиялық реформалар жүргізіліп, саяси модернизация басталды.

Осы тарихи тәжірибелер көрсеткендей, авторитарлық режимдер кейде экономикалық өрлеуге қол жеткізгенімен, саяси еркіндіктер мен азаматтық құқықтарды шектеу арқылы адам құқықтарын толық қамтамасыз ете алмайды. Мұндай жүйелерде қоғамның тұрақтылығы мен дамуы көбіне биліктің бақылауы мен күш қолдану тетіктеріне тәуелді болады.

Демократиялық саяси режимдерде адам құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ең жоғары құндылығы болып табылады. Мұндай жүйелерде билік халықтың еркіне негізделіп, заң үстемдігі мен құқықтық теңдік қағидаттары қатаң сақталады.

Адам құқықтарының демократиялық негіздері тарихи тұрғыда Батыс өркениетінде қалыптасты. 1776 жылғы АҚШ-тың Тәуелсіздік декларациясы мен 1789 жылғы Францияның Адам және азамат құқықтары декларациясы қазіргі заманғы халықаралық құқық пен демократиялық басқару стандарттарының іргетасын қалады. Бұл құжаттар адамның тумысынан тең және еркін өмір сүруге құқығы бар екендігін жариялап, кейінгі халықаралық актілердің (мысалы, БҰҰ-ның 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының) негізіне айналды.

Бүгінде Скандинавия елдері - Норвегия, Швеция және Дания - адам құқықтарының қорғалу деңгейі бойынша әлемде алдыңғы қатарда тұр. Бұл елдер сөз, дін және ар-ождан еркіндігін толық қамтамасыз етіп, гендерлік теңдік пен әлеуметтік әділеттілікке ерекше мән береді. Мемлекет пен азамат арасындағы өзара сенім мен ашықтық олардың саяси жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 ж.) да адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең жоғарғы құндылығы ретінде белгілейді. Конституцияның 1-бабында «Қазақстан

Республикасының ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп айқын көрсетілген. Бұл - еліміздің құқықтық мемлекет құру жолындағы басты ұстанымдарының бірі.

Жалпы алғанда, демократиялық режимдердің негізгі ерекшелігі - биліктің заңмен шектелуі, азаматтардың мемлекет істеріне қатысу мүмкіндігі, және құқық үстемдігі принципін сақталуы болып табылады. Мұндай жүйелерде адам құқықтары мен мемлекеттің тұрақтылығы өзара үйлесімді дамиды [4].

Саяси режим мен адам құқықтарының өзара байланысын салыстырмалы тұрғыдан талдау олардың қоғамдағы мәні мен ролін айқын көрсетеді. Талдау нәтижелері әртүрлі режимдерде адам құқықтарының қорғалу деңгейі елеулі айырмашылықтарға ие екенін дәлелдейді.

Тоталитарлық режимдерде адам құқықтары жүйелі түрде бұзылады, себебі мемлекет жеке тұлғаның еркіндігін толықтай бағындырып, қоғам өмірінің барлық саласын бақылауға алады. Мұндай жағдайда заң биліктің құралына айналып, адам құқықтары мен бостандықтары ескерусіз қалады.

Авторитарлық режимдерде адам құқықтары формалды түрде мойындалғанымен, іс жүзінде олар шектеулі және көбіне мемлекеттің саяси мүдделеріне тәуелді болады. Азаматтардың саяси қатысу мүмкіндігі тарылып, билікке сын айту немесе оппозициялық пікір білдіру қауіп тудырады.

Ал демократиялық режимдерде адам құқықтары мен бостандықтары заңмен қорғалып, олардың жүзеге асуын қамтамасыз ететін азаматтық қоғам институттары белсенді қызмет атқарады. Мұндай жүйелерде биліктің заңмен шектелуі, еркін сайлау, сөз және ар-ождан бостандығы адамның құқықтық қорғалуын нақты қамтамасыз етеді.

Осылайша, саяси режимнің сипаты мемлекеттің адам құқықтарына деген көзқарасын айқындайды: демократиялық жүйелер адам құқықтарын қорғауға жағдай жасаса, авторитарлық пен тоталитарлық режимдер оларды шектеуге бейім келеді.

Жалпы алғанда, саяси режим мен адам құқықтарының өзара байланысы кез келген мемлекеттің саяси жүйесінің даму деңгейін айқындайтын басты өлшемдердің бірі болып табылады. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, тоталитарлық және авторитарлық режимдерде адам құқықтары жиі бұзылып, мемлекет мүддесі жеке тұлғаның еркіндігінен жоғары қойылады. Ал демократиялық жүйелерде, керісінше, адам құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің негізгі құндылығына айналып, олардың сақталуын қамтамасыз ететін құқықтық және институционалдық тетіктер тиімді жұмыс істейді.

Халықаралық қауымдастық та адам құқықтарын қорғау саласында маңызды рөл атқарады. Біріккен Ұлттар Ұйымы мен басқа да халықаралық институттардың қызметі мемлекеттерді адам құқықтарын сақтау жөніндегі міндеттемелерді орындауға ынталандырады. 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 1966 жылғы азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пакт сияқты негізгі халықаралық құжаттар адам

құқықтарының әмбебап стандарттарын бекітіп, саяси режимдердің легитимділігін бағалаудың маңызды өлшеміне айналды [5].

Сондықтан қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттердің тұрақтылығы мен халықаралық беделі олардың адам құқықтарын қаншалықты қамтамасыз ете алғандығына тікелей байланысты. Әділетті, құқыққа негізделген демократиялық жүйе ғана жеке тұлғаның еркіндігі мен мемлекеттің тұрақтылығы арасындағы тепе-теңдікті сақтап, қоғамның өркениетті дамуына жол аша алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Линц Дж. Дж. Тоталитарлық және авторитарлық режимдер. - Боулдер: Линн Риннер баспасы, 2015. – 320 б.
2. Хантингтон С. П. Үшінші толқын: XX ғасырдың соңындағы демократиялану. - Норман: Оклахома университетінің баспасы, 2021. - 366 б.
3. О’Доннелл Г., Шмиттер П. Авторитарлық биліктен демократияға өту: Белгісіз демократиялар жөніндегі уақытша қорытындылар. - Балтимор: Джонс Хопкинс университетінің баспасы, 2016. - 200 б.
4. Норрис П. Демократиялық дефицит: сыншыл азаматтарды қайта қарау. - Кембридж: Кембридж университетінің баспасы, 2011. - 395 б.
5. Калдор М. Адам қауіпсіздігі. – Кембридж: Полити баспасы (Polity Press), 2012.

ӘОЖ 342.7

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ҮШІНШІ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Жақсылықова Д.Н., Қадыр Ә.А., Абдугалиев Р.Р., Муратов Ү.Н., Болатова Е.Ж.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Алтаева М.О.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Третьи лица участвуют в гражданском процессе на равных началах со сторонами. В соответствии с Гражданским процессуальным кодексом третьи лица подразделяются на два вида, а именно: третьи лица, самостоятельно предъявляющие иски в отношении предмета спора, и третьи лица, самостоятельно не предъявляющие иски в отношении предмета спора. Каждый вид третьих лиц имеет как свои особенности, так и общие черты.

Summary: Third parties participate in civil proceedings on an equal basis with the parties. In accordance with the Civil Procedure Code, third parties are divided into two types, namely: third parties who independently file claims in relation to the subject of the dispute, and third parties who do not independently file claims in relation to the subject of the dispute. Each type of third parties has both its own characteristics and common features.

Азаматтық процесс – азаматтық құқық қатынастарынан туындайтын дауларды сотта шешу үшін құрылған құқықтық механизм. Осы процеске қатысатын негізгі субъектілер – істі қозғаған талап қоюшы мен жауапкер. Дегенмен, кейбір жағдайларда үшінші тұлғалар да сотқа қатыса алады. Олар істің шешіміне тікелей қатысы болмаса да, өз мүдделерін қорғау немесе сот шешімінің әділ қабылдануына ықпал ету мақсатында процеске араласады [1].

Азаматтық процесс заңнамасында үшінші тұлғалардың қатысуы екі негізгі формада қарастырылады: хабарлау үшін қатысу және тараптардан тәуелсіз процеске қатысу. Осы функциялары арқылы үшінші тұлғалар сот процестерінің ашықтығын, теңдігін және құқықтық әділеттілігін нығайтады.

Азаматтық процесте үшінші тұлғалардың құқықтық мәртебесі ерекше мәнге ие. Олар тікелей даудағы тараптар болмаса да, істің нәтижесіне ықпал етуі мүмкін жеке тұлғалар немесе ұйымдар ретінде қатыса алады. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар да қоғамдық мүддеге байланысты процеске араласа алады. Заңнамаға сәйкес, үшінші тұлғаларға процесс барысында өз пікірлерін білдіру, сотқа дәлелдер ұсыну құқығы беріледі, сонымен қатар кей жағдайларда олар сот шешімін бақылап, қажетті жағдайда шағымдану мүмкіндігіне ие болады. Осылайша, үшінші тұлғалардың құқықтық мәртебесі олардың тек бақылаушы немесе ақпарат беруші ғана емес, сонымен бірге сот ісінің әділ шешілуіне тікелей ықпал ететін субъект ретінде қарастырылуын қамтамасыз етеді [2].

Азаматтық процессте үшінші тұлғалардың соттағы рөлі маңызды және көп қырлы болып табылады. Олар процеске тікелей қатыспаса да, істің мәнін ашуға көмектесетін ақпараттар мен дәлелдерді ұсыну арқылы соттың шешім қабылдауына ықпал етеді. Сондай-ақ, үшінші тұлғалар өз мүдделерін қорғау арқылы да сот процесінің әділ өтуіне үлес қосады, өйткені олардың мүдделері кейде даудағы тараптардың мүдделерімен қабаттасып, сотқа жан-жақты қарауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, үшінші тұлғалар сот процесінің заңдылығын қадағалай отырып, құқықтық бақылау орнатады. Бұл олардың әділетсіз немесе заңға қайшы шешімдердің алдын алуына мүмкіндік береді және сот ісінің ашықтығы мен қоғам сенімін күшейтеді. Осылайша, үшінші тұлғалар сот процесінде тек бақылаушы емес, сонымен қатар әділдік пен заңдылықты қамтамасыз ететін белсенді қатысушы рөлін атқарады.

Азаматтық процессте үшінші тұлғалардың қатысу тәртібі Қазақстан Республикасының Азаматтық процессуалдық кодексінде нақты регламенттелген. Заңнамаға сәйкес, үшінші тұлға процеске сот шешімінің алдын ала хабарландыруымен немесе арнайы рұқсат алу арқылы араласа алады. Бұл ретте олардың қатысу формасы әртүрлі болуы мүмкін. Біріншіден, үшінші тұлғалар процесте тікелей қатысып, өз пікірлерін білдіруге, дәлелдер ұсынуға және істің мәнін ашуға мүмкіндік алады. Екіншіден, олар жазбаша түрде өз ұсыныстарын сотқа жеткізе алады, бұл әсіресе олардың физикалық қатысуына мүмкіндік болмаған жағдайда маңызды. Сонымен қатар, үшінші тұлғалар өз мүдделерін қорғау үшін шағым немесе апелляция беру құқығына ие болып, сот шешімдеріне заң аясында ықпал ету мүмкіндігін пайдалана алады. Мұндай қатысу тәртібі үшінші тұлғалардың процеске белсенді араласуына жағдай жасап, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді, сондай-ақ сот ісінің әділдігі мен ашықтығын күшейтеді [3].

Азаматтық процессте үшінші тұлғалардың қатысуының практикалық маңызы өте зор. Олар сотқа нақты ақпарат пен қосымша дәлелдер ұсына отырып, істің мәнін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Бұл сот шешімінің

негізді әрі толық болуына ықпал етеді, сонымен қатар даудағы тараптардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді. Үшінші тұлғалардың қатысуы қоғамдық мүддені қорғаудың маңызды тетігі ретінде де қызмет атқарады. Мысалы, қоршаған ортаны қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру немесе тұтынушылар құқықтары сияқты істерде олардың қатысуы сот шешімдерінің әділ, тең және заңға сәйкес қабылдануына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, үшінші тұлғалардың араласуы сот процесінің ашықтығын арттырады, құқықтық шешімдердің қоғамдық бақылауға ұшырауын қамтамасыз етеді және азаматтық қоғам институттарының құқықтық мәдениетті нығайтуына үлес қосады. Осылайша, олардың практикалық рөлі тек қосымша ақпарат беру немесе дәлел ұсынумен шектелмей, сот жүйесінің тиімділігін, әділдігін және қоғам сенімін арттыруға бағытталған кешенді құбылыс ретінде көрінеді.

Қорытындылай келе, азаматтық процессте үшінші тұлғалардың қатысуы сот ісін жан-жақты, әділ және ашық жүргізудің маңызды элементі болып табылады. Олар тек ақпарат беруші немесе бақылаушы рөлін атқармай, сот шешімдерінің әділеттілігін қамтамасыз етуге, даудағы тараптардың құқықтарын қорғауға және қоғамдық мүддені сақтауға тікелей ықпал етеді. Үшінші тұлғалардың қатысу тәртібі Қазақстан Республикасының Азаматтық процессуалдық кодексімен нақты реттелген, бұл олардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етіп, сот процесіне жүйелі түрде араласуына мүмкіндік береді. Практикалық тұрғыдан алғанда, олардың қатысуы сот шешімдерінің сапасын арттырып, азаматтық қоғамның құқықтық мәдениетін нығайтуға үлес қосады. Осылайша, үшінші тұлғалардың рөлі азаматтық сот процесін тиімді, әділ және сенімді етуге бағытталған маңызды құқықтық және әлеуметтік механизм ретінде қарастырылуы тиіс [4].

Сонымен, азаматтық процесс тек дауды шешу құралы ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы құқықтық қатынастардың үйлесімділігін қамтамасыз ететін маңызды институт болып табылады. Үшінші тұлғалардың қатысуы сот ісінің ашықтығы мен әділдігін арттырып қана қоймай, азаматтардың құқықтық мәдениетін дамытуға, құқықтық санасын арттыруға және қоғамдағы құқықтық бақылау механизмдерін күшейтуге септігін тигізеді. Бұл олардың процеске қатысуын тек формальді міндет емес, сонымен қатар азаматтық қоғамның дамуына, құқықтық тұрақтылыққа және әлеуметтік әділеттіліктің нығаюына ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осылайша, үшінші тұлғалардың рөлі азаматтық сот процесін жан-жақты жетілдірудің, қоғамдық сенімділікті арттырудың және құқықтық әділеттілікті қамтамасыз етудің айқын көрінісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық процессуалдық кодексі. – Алматы, 2023.
2. Құқықтық энциклопедия: азаматтық құқық және процесс. – Астана, 2022.
3. Сот ісі және азаматтық құқықтық қатынастар: ғылыми зерттеу. – Алматы, 2021.
4. Мұқашев Д. «Азаматтық процесстегі үшінші тұлғалардың құқықтық мәртебесі». – Құқықтық зерттеулер журналы, 2020, №3.

ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕШЕНДІ ТӘСІЛДЕРІ: ҚҰҚЫҚТЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Жанұзақ Д.Қ.

Ғылыми жетекші аға оқытушы, магистр Айтеке К.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые, социальные и психологические аспекты предотвращения самоубийств среди молодежи. Анализируются основные причины суицидального поведения, роль семьи, образовательных учреждений и государственных учреждений в профилактике. Особое внимание уделяется необходимости комплексного подхода, сочетающего правовые меры, психологическую поддержку и социальную поддержку молодежи.

Summary: The article discusses the legal, social and psychological aspects of suicide prevention among young people. The main causes of suicidal behavior, the role of the Family, Educational Institutions and state institutions in prevention are analyzed. Particular attention is paid to the need for an integrated approach that combines legal measures, psychological support and social support for young people.

Жастар арасындағы суицид мәселесі қазіргі заманның ең өткір және алаңдатарлық әлеуметтік мәселелерінің бірі болып табылады. Жастар жас дағдарысының, тұрақсыз психиканың, қоғамның қысымы мен ақпараттық технологиялардың ерекшеліктеріне байланысты осал жағдайда. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, суицид 15 пен 29 жас аралығындағы адамдар арасындағы өлімнің негізгі үш себебі болып табылады. Бұл себептерді жүйелі талдауды және құқықтық, әлеуметтік және психологиялық тәсілдерді біріктіретін тиімді алдын алу шараларын әзірлеуді талап етеді.

Жастар арасындағы суицид-қазіргі заманның ең мазасыз және күрделі әлеуметтік мәселелерінің бірі. Суицидтік мінез-құлықтың психологиялық себептері-бұл жастардың өмірді қабылдауына, эмоционалды жағдайына және мінез-құлық реакцияларына әсер ететін ішкі және сыртқы факторлардың күрделі үйлесімі. Бірінші маңызды фактор-эмоционалды тұрақсыздық. Жасөспірім және ерте Жастық шақ жеке тұлғаны іздеумен, өзін-өзі бағалауды қалыптастырумен және әлеуметтік бейімделумен байланысты. Көптеген жастар ішкі қақтығыстарға, жалғыздық пен түсінбеушілік сезіміне тап болады, бұл депрессия мен мазасыздық жағдайларына осалдық тудырады[1].

Психологиялық көмек және сенімді ересектермен ашық диалог суицидтік мінез-құлық қаупін айтарлықтай төмендетуі мүмкін. Суицидтің психологиялық алдын-алу жүйелі болуы керек және эмоционалды күйзеліс белгілерін ерте анықтауды, психологтардың тұрақты кеңестерін, стресске төзімділікті, эмоционалды сауаттылықты және жанжалдарды шешу дағдыларын дамыту бағдарламаларын қамтуы керек. Маңызды элемент-жастардың өзіндік

құндылық сезімін қалыптастыру, олардың өмірі құнды және проблемалар шешілетінін түсіну.

Осылайша, жастар арасындағы суицид мәселесінің психологиялық аспектілері қайғылы жағдайлардың алдын алудың кілті болып табылады. Тиімді алдын-алу тек психологиялық қолдаудың, білім беру жұмысының және әр жас адам өзін түсінетін және қорғалған сезінетін қауіпсіз орта құрудың үйлесімі арқылы мүмкін болады.

Жастар арасындағы суицид мәселесі қазіргі қоғамның өткір әлеуметтік мәселесі болып табылады. Психологиялық факторлар маңызды рөл атқарса да, жас адам өсіп, дамитын әлеуметтік жағдайлар мен ортаның әсерін бағаламауға болмайды. Әлеуметтік аспектілер мен қоғамның белсенді рөлі суицидтік мінез-құлықтың алдын алудың негізгі элементтері болып табылады. Орталық әлеуметтік факторлардың бірі - отбасы. Ата-аналардың эмоционалды қолдауы, сенімді қарым-қатынасы және түсінуі жастарға қауіпсіздік пен маңыздылық сезімін тудырады. Қиын сәттерде тыңдауға, қолдауға және көмектесуге қабілетті отбасы депрессия мен суицидтік ойлардың пайда болу қаупін азайтады. Керісінше, қақтығыстар, зорлық-зомбылық немесе эмоционалды салқындық жасөспірімдерде оқшаулану мен үмітсіздік сезімін тудырады.

Білім беру мекемелерінің әсері де маңызды. Мектептер мен университеттер тек білім беріп қана қоймай, әлеуметтік дағдыларды, құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын қалыптастырады. Қауіпсіз, Достық орта құру, тәлімгерлер мен тәрбиешілерді қолдау және білім беру мекемелерінде психологтардың болуы жастарға өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінуге және өмірлік мәселелерді шешудің жолдарын табуға көмектеседі. Суицидтің алдын алуда әлеуметтік ұйымдар, жастар орталықтары және үкіметтік емес бастамалар маңызды рөл атқарады. Олар дағдарыстық қолдау көрсетеді, білім беру науқандарын, эмоционалды тұрақтылық бойынша тренингтер ұйымдастырады, жастардың жауапкершілік пен өзара көмек сезімін дамытады. Жас мүшелеріне қамқорлық жасайтын қоғам үмітсіздік деңгейін төмендетеді және әлеуметтік келісімді арттырады [2].

Заманауи технологиялар мен әлеуметтік медиа да әлеуметтік ортаға әсер етеді. Олар оқшаулану және кибербуллинг қаупін арттыруы мүмкін және психологиялық қолдау, Сенім телефондары және көмек топтары туралы ақпаратты тарату құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Интернеттің жастардың психикалық денсаулығына кері әсерін азайту үшін қоғам цифрлық ортада қауіпсіз және жағымды қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруы керек.

Осылайша, қоғамның әлеуметтік аспектілері мен белсенді рөлі жастар арасындағы суицидтің алдын алудың маңызды элементтері болып табылады. Тек қолдау көрсететін және қауіпсіз әлеуметтік ортаны құру, жастардың эмоционалды қажеттіліктеріне мұқият қарау және қоғамдық көмек жүйесін дамыту арқылы қайғылы оқиғалардың қаупін едәуір азайтуға және жаңа ұрпақтың үйлесімді дамуына ықпал етуге болады. Суицидтің алдын алудың құқықтық тетіктері денсаулық сақтау, білім беру және ақпараттық қауіпсіздікті

реттеуді қамтиды. Қазақстанда, бірқатар басқа елдердегідей, өз-өзіне қол жұмсауды насихаттайтын контентті таратуды шектеу және психологиялық көмектің жедел желілерін құру жөнінде шаралар қабылданды. Сонымен қатар, балалар мен жасөспірімдерді психологиялық зорлық-зомбылықтан, қорқытудан және киберқылмыстардан қорғауға бағытталған заңнаманы дамыту маңызды.

Мемлекеттік саясат тәуекелдерді бақылау жүйесін, мамандарды даярлауды, сондай-ақ білім беру мекемелерінде психикалық денсаулық бағдарламаларын қолдауды қамтуы тиіс. Жастар арасындағы суицид психологиялық, әлеуметтік және құқықтық факторларға байланысты көп қырлы мәселе болып табылады. Осы саладағы зерттеулердің негізгі қорытындыларының бірі-алдын алу шараларының ешқайсысы жеке тиімді бола алмайды. Тек кешенді тәсіл жастар арасында суицидтік мінез-құлық қаупін азайтуға қабілетті қолдау жүйесін құруға мүмкіндік береді [3].

Кешенді тәсіл психологиялық, әлеуметтік және құқықтық шараларды біріктіруді қамтиды. Психологиялық қолдау депрессияның, мазасыздықтың, суицидтік ойлардың алғашқы белгілерін анықтауды, сондай-ақ консультациялар, тренингтер мен қолдау топтарын өткізуді қамтиды. Бұл тәсіл жастарға стрессті жеңуді үйренуге, эмоционалды тұрақтылықты дамытуға және өзін және қоршаған әлемді оң қабылдауды қалыптастыруға көмектеседі.

Құқықтық аспектілер профилактиканың нормативтік және институционалдық негізін қамтамасыз етеді. Бұл балалар мен жасөспірімдерді зорлық-зомбылықтан, қорқытудан және ақпараттық мазмұнның теріс әсерінен қорғауға бағытталған заңнама. Мемлекеттік шараларға психологиялық көмектің жедел желілері, суицидтік тәуекелдерді бақылау және психикалық денсаулық мамандарын даярлау кіреді. Кешенді тәсіл барлық мүдделі тараптарды үйлестіруді талап етеді: Мемлекет, білім беру мекемелері, отбасы, психологтар және жалпы қоғам. Әр түрлі деңгейдегі күш-жігерді біріктіру ғана әрбір жас адам назар, қамқорлық пен түсіністік сезінетін қауіпсіз және қолдау ортасын құруға мүмкіндік береді [4].

Осылайша, кешенді тәсілдің қажеттілігі жастар арасындағы суицидтік мінез-құлық себептерінің күрделілігі мен жан-жақтылығына байланысты. Психологиялық, әлеуметтік және құқықтық қолдаудың үйлесімі ғана тиімді профилактиканы қамтамасыз ете алады және жастардың өз күштері мен болашағына тұрақты сенім қалыптастыра отырып, олардың өмірін сақтай алады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2025.16.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Баймурзина, А. Ж. Проблемы уголовно-правовой квалификации деяний, связанных с домашним насилием. // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - 2022.- №3 (75). - С. 48–57.
3. Научно-практические основы профилактики суицида среди молодежи (А. Б. Айтбаева [және басқалар], Алматы: Қаз. универ., 2014) — 263 бет.
4. К вопросу разработки научно-обоснованных принципов профилактики проблем суицида среди молодежи (Г. А. Кассен, П. Т. Абдуллаева) — том 41 № 1 (2014)

ЗИЯТКЕРЛІК ҚҰҚЫҚТАР АЗАМАТТЫҚ АЙНАЛЫМ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Жасұзақ А.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена правовому статусу интеллектуальной собственности как объекта гражданского оборота. Рассматриваются основные виды интеллектуальных прав, их гражданско-правовая охрана, способы распоряжения и защиты в обороте. Анализируются проблемы реализации интеллектуальных прав, связанные с правоприменительной практикой и недостаточной нормативной определённости. Предлагаются направления совершенствования гражданско-правового регулирования для эффективной защиты и использования объектов интеллектуальной собственности.

Summary: The article is devoted to the legal status of intellectual property as an object of civil turnover. The main types of intellectual property rights, their civil protection, and methods of disposal and protection in circulation are considered. The article analyzes the problems of intellectual property rights implementation related to law enforcement practice and insufficient regulatory certainty. The directions of improvement of civil law regulation for effective protection and use of intellectual property objects are proposed.

Қазіргі заманғы құқықтық жүйеде зияткерлік құқықтар азаматтық айналым объектісі ретінде ерекше рөл атқарады. Олар жеке және заңды тұлғалардың экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени мүдделерін қорғауға бағытталған. Зияткерлік құқықтар қоғамдағы инновациялық дамуды, шығармашылық қызметті ынталандырып, интеллектуалды еңбектің экономикалық құндылығын сақтау тетігі ретінде қызмет етеді. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы интеллектуалды меншік объектілерін азаматтық айналымға енгізу арқылы құқық иелеріне мүліктік және мүлкі емес құқықтық кепілдіктер береді.

Зияткерлік құқықтардың азаматтық айналымдағы мәні олардың құқықтық табиғатында айқын көрінеді. Азаматтық құқықтық теория бойынша, зияткерлік құқықтар — бұл шығармашылық нәтижелерді, өнертабыстарды, сауда маркаларын, өнер туындыларын және басқа да интеллектуалды өнімдерді заңнамалық қорғау арқылы пайдалану құқығы. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде (АК) зияткерлік құқықтар өзге мүліктік құқықтар сияқты қорғалатын, берілетін, сатылатын немесе лицензияланатын объект ретінде қарастырылады. Бұл құқық иесіне интеллектуалды өнімді коммерциялық пайдалану, оны өз мүддесіне сай басқару және қорғау мүмкіндігін береді [1].

Зияткерлік құқықтардың азаматтық айналым объектісі ретіндегі ерекшеліктерінің бірі — олардың нематериалдық сипаты. Дәстүрлі мүліктік құқықтармен салыстырғанда, интеллектуалды құқықтар материалдық формаға ие емес, бірақ экономикалық және құқықтық құндылығы бар. Бұл ерекшелік құқық иесіне белгілі бір артықшылықтар мен міндеттемелерді туғызады. Мысалы, авторлық құқық иесі өз туындысын пайдалану және оны қорғау

құқығына ие, бірақ бұл құқық басқа тұлғалардың заңды мүдделерін бұзбай жүзеге асырылуы тиіс [2].

Азаматтық айналымда зияткерлік құқықтарды жүзеге асыру бірнеше формада болады. Біріншіден, меншік құқықтарын беру арқылы пайдалану, яғни сату, лицензия беру немесе франшиза арқылы құқық иесі өзінің интеллектуалды мүлігін экономикалық айналымға енгізеді. Екіншіден, келісім-шарт арқылы белгілі бір пайдалану құқықтарын шектеулі уақытқа беру мүмкіндігі қарастырылған. Бұл құқықтық тетіктер құқық иесіне өз мүддесін қорғауға, сонымен қатар интеллектуалды өнімді тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Зияткерлік құқықтардың коммерциялық айналымдағы маңызды аспектілерінің бірі — құқықтық қорғау механизмі. Қазақстан Республикасының заңнамасы құқық иелеріне зияткерлік меншік объектілерін қорғаудың бірнеше нұсқасын ұсынады: сот арқылы құқық бұзушылықтарды тоқтату, материалдық және моральдық өтем талап ету, лицензия және патент арқылы құқықты рәсімдеу. Бұл механизмдер азаматтық айналымда интеллектуалды құқықтарды тиімді іске асыруға және құқықтық кепілділікті сақтауға бағытталған [3].

Алайда азаматтық айналымда зияткерлік құқықтарды жүзеге асыру барысында бірқатар проблемалар туындайды. Біріншіден, құқықтық кепілдіктердің жеткіліксіздігі кейде құқық иесінің мүддесін толық қорғауға мүмкіндік бермейді. Мысалы, интернет арқылы таралатын контрафактілік өнімдерге қарсы заңнамалық жауапкершілік кейде жеткілікті деңгейде реттелмеген. Екіншіден, құқықтарды құқықтық рәсімдеудің күрделілігі мен бюрократиялық тосқауылдар зияткерлік өнімдерді нарыққа шығару мен коммерциялық пайдалану процесін тежейді. Үшіншіден, құқық қолдану тәжірибесіндегі бірізсіздік құқықтық болжамдылықты төмендетеді, бұл инновациялық жобаларға инвестиция салуға кедергі жасайды.

Зияткерлік құқықтардың азаматтық айналым объектісі ретіндегі құқықтық реттелуі халықаралық тәжірибеден де тәуелді. Көптеген дамыған мемлекеттерде интеллектуалды меншік құқықтары ерекше заңнамалық қорғауға ие және халықаралық келісімдер арқылы қамтамасыз етіледі. Қазақстан да бұл тәжірибені ескере отырып, интеллектуалды өнімдерді қорғау және пайдалану механизмдерін жетілдіруде. Мысалы, Берн конвенциясы, Париж конвенциясы және ДСҰ келісімдері зияткерлік құқықтардың халықаралық деңгейде қорғалуын қамтамасыз етеді.

Азаматтық заңнамада зияткерлік құқықтарды құқықтық айналымға енгізудің тағы бір аспектісі — құқықтық режимнің айқындалуы. Зияткерлік құқықтар жеке меншік құқықтарының элементтерімен үйлестіріліп, келісім-шарттық және соттық механизмдер арқылы жүзеге асырылады. Бұл құқықтық режим құқық иесіне өз интеллектуалды мүлкін тиімді басқаруға, оны лицензиялау және коммерциялық айналымға шығару арқылы экономикалық пайда алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, құқықтық режим құқық бұзушылықтарға қарсы тиімді құралдарды қолдануға негіз болады.

Зияткерлік құқықтардың азаматтық айналымдағы тағы бір ерекшелігі — құқықтардың бөлінуі. Авторлық құқық, өнертабыстар бойынша патенттік құқық, сауда маркасы, өндірістік үлгілер және географиялық атаулар сияқты құқық түрлері әртүрлі құқықтық механизмдермен қорғалуы мүмкін. Әр құқық түрінің өз ерекшелігі мен коммерциялық әлеуеті бар, сондықтан оларды азаматтық айналымда тиімді пайдалану үшін құқықтық түсінік пен тәжірибелік бағдар қажет [4].

Қазақстандық тәжірибеде зияткерлік құқықтарды азаматтық айналымға енгізу экономикалық дамудың маңызды факторына айналды. Инновациялық жобалар, ғылыми-зерттеу жұмыстары, шығармашылық қызметтер нарыққа құқықтық кепілдіктермен шығарылады. Бұл жағдай құқық иесіне интеллектуалды өнімді қорғау мен коммерциялық пайдалану мүмкіндігін береді, сонымен қатар қоғамның ғылыми-техникалық және мәдени дамуына оң әсер етеді.

Азаматтық айналымдағы зияткерлік құқықтарды қорғау механизмдерінің тиімділігін арттыру мақсатында бірнеше бағыттар ұсынылады. Біріншіден, құқықтық нормаларды жетілдіру, яғни интеллектуалды меншік объектілерінің анықтамасын нақтылау, құқықтарды беру және қорғау тәртібін айқындау. Екіншіден, құқықтарды құқықтық рәсімдеуді жеңілдету, лицензиялау және патенттеу процедураларын оңайлату. Үшіншіден, құқық бұзушылықтарды анықтау мен құқықтық қорғаныс шараларын іске асыруда құқық қолдану практикасын жүйелеу. Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы интеллектуалды меншік объектілерін бақылау және қорғау мүмкіндіктерін кеңейту ұсынылады.

Азаматтық айналымдағы зияткерлік құқықтарды пайдалану мәселесі тек құқықтық аспектілермен шектелмейді. Ол экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторларға да байланысты. Құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз ету арқылы интеллектуалды өнімдер нарыққа еркін және қауіпсіз енгізіледі, бұл инвестициялық климатты жақсартады, инновациялық жобаларды дамытады және ғылыми-зерттеу қызметін ынталандырады.

Қорытындылай келе, зияткерлік құқықтар азаматтық айналым объектісі ретінде Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде маңызды рөл атқарады. Олар құқық иесіне экономикалық және құқықтық артықшылықтар береді, инновациялық және шығармашылық қызметті ынталандырады. Алайда азаматтық айналымда зияткерлік құқықтарды тиімді қорғау мен пайдалану үшін құқықтық нормаларды жетілдіру, құқықтық рәсімдеуді оңайлату, құқық бұзушылықтарға қарсы шараларды күшейту және халықаралық тәжірибені ескеру қажет. Бұл шаралар интеллектуалды меншік объектілерін қорғаудың тиімділігін арттырып, Қазақстандағы азаматтық айналымның тұрақтылығы мен дамуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (ерекше бөлім) (2025.20.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Виниченко Ю.В. Гражданский оборот: опыт системного исследования. М., 2019.

3. Захаркина А.В. «Гражданский оборот» как фундаментальная цивилистическая категория // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2017. Вып. 37. С. 323
4. Объекты гражданского оборота: Сборник статей (3) / Отв. ред. М.А. Рожкова. М.: Статут, 2007. – 542 с.

ОӘЖ 349.63(574)

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Жумадуллаева А.О.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу механизмов взаимодействия государственных органов в сфере защиты прав кәмелетке толмағандар в Республике Казахстан. Рассматриваются правовые основы координации деятельности уполномоченных органов, включая Министерство образования, органы внутренних дел, прокуратуру и службы по защите прав детей. Особое внимание уделяется нормативно-правовым актам, регулирующим порядок совместной работы и обмен информацией между органами, а также организационным аспектам обеспечения эффективной защиты прав несовершеннолетних. В статье выделяются ключевые проблемы практической реализации межведомственного взаимодействия, такие как отсутствие четких процедур, недостаточная координация и ограниченные ресурсы.

Summary: The article is devoted to the analysis of the mechanisms of interaction of state bodies in the field of protection of the rights of kameletke tolmagandar in the Republic of Kazakhstan. The legal basis for coordinating the activities of authorized bodies, including the Ministry of Education, internal affairs bodies, the Prosecutor's Office and services for the protection of children's rights, is being considered. Special attention is paid to regulatory legal acts regulating the procedure for joint work and information exchange between authorities, as well as organizational aspects of ensuring effective protection of the rights of minors. The article highlights the key problems of the practical implementation of interagency cooperation, such as the lack of clear procedures, insufficient coordination and limited resources.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау қазіргі заманғы құқықтық жүйенің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылы осы қорғаудың тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі механизм ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында әрбір баланың құқықтары мен бостандықтары ерекше қорғалатыны айқын көрсетілген, бұл мемлекет тарапынан кәмелетке толмағандардың әлеуметтік, құқықтық және экономикалық мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған жүйелі саясаттың негізін құрайды [1].

Қазақстан Республикасында балалардың құқықтарын қорғауға арналған мемлекеттік органдар жүйесі көпденгейлі және әртүрлі функцияларды орындайды. Оларға бірінші кезекте білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, ішкі істер, прокуратура және жергілікті атқарушы органдар жатады.

Мемлекеттік органдардың үйлесімді өзара әрекеті балалардың құқықтарын қорғауда құқықтық кепілдіктердің толық іске асуын қамтамасыз етеді.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау мәселелері бірнеше нормативтік-құқықтық актілермен реттеледі. Біріншіден, бұл — Қазақстан Республикасының «Балалардың құқықтары туралы» Заңы, онда балалардың құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың міндеттері, құқықтары, әлеуметтік кепілдіктер мен қорғау шаралары айқын көрсетілген. Сонымен қатар, «Білім туралы» Заңы, «Әлеуметтік қызметтер туралы» Заңы және басқа да ведомстволық актілер балалардың құқықтарын қорғауға қатысты нормаларды бекітеді.

Мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимыл құқықтық және ұйымдастырушылық аспектілерден тұрады. Құқықтық аспект балалардың құқықтарын қорғаудағы нормалардың, міндеттердің және жауапкершіліктің нақты құқықтық бекітілуін қамтиды. Ұйымдастырушылық аспект мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін үйлестіру, ақпарат алмасу, бірлескен іс-шараларды жоспарлау және жүзеге асыру механизмдерін қарастырады [2].

Қазақстан Республикасының заңнамасында балалардың құқықтарын қорғаудағы өзара іс-қимыл принциптері нақты көрсетілген. Олар: заңдылық, балалардың мүддесін бірінші орынға қою, мемлекетаралық және ведомстволық координация, дербестік пен құпиялылықты сақтау, балалардың құқықтарын қорғауда кәсіби этика мен жауапкершілік. Бұл принциптер мемлекеттік органдардың әрекеттерін жүйелі, үйлесімді және нәтижелі етеді.

Ұйымдастырушылық тұрғыдан мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылы бірнеше деңгейде жүзеге асады. Бірінші деңгей — республикалық, онда министрліктер мен ведомстволар арасындағы үйлестіру комиссиялары мен жұмыс топтары балалардың құқықтарын қорғау саясатын анықтап, стандарттарды белгілейді және бағыттарды жоспарлайды.

Екінші деңгей — облыстық және қалалық, мұнда тиісті департаменттер мен басқармалар жергілікті деңгейде балалардың құқықтарын қорғауды ұйымдастырады, кәмелетке толмағандардың құқықтары бұзылған жағдайларды анықтайды және алдын алу шараларын іске асырады.

Үшінші деңгей — аудандық және ауылдық, мұнда мемлекеттік органдар нақты балалармен тікелей жұмыс істейді, олардың құқықтарын қорғау бойынша қызметтерді қамтамасыз етеді. Бұл деңгейде мектеп әкімшіліктері, әлеуметтік қызметтер, полиция бөлімдері, жергілікті прокуратура қызметкерлері бірігіп балалардың мүддесін қорғайды.

Құқықтық аспектілердің ішінде кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаудағы өзара іс-қимылдың нормалары маңызды рөл атқарады. Мысалы, тәртіптік және әкімшілік жауапкершілік нормалары, инспекциялық бақылау механизмдері, құқық бұзушылықты тіркеу және талдау процедуралары мемлекеттік органдардың нақты міндеттерін айқындайды. Сонымен қатар, балалардың құқықтарын қорғау кезінде ақпарат алмасу мен деректерді сақтау ережелері, құпиялық және дербестік қағидалары бекітілген [4].

Қазақстан Республикасының тәжірибесінде мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылының тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі механизмдердің бірі — бірлескен комиссиялар мен жұмыс топтары. Олар балалардың құқықтарын бұзған жағдайларды зерттеп, қажетті шараларды қабылдайды, профилактикалық іс-шараларды жоспарлайды және олардың орындалуын бақылайды. Осылайша, бірлескен іс-қимыл балалардың құқықтарын қорғаудың нақты нәтижелерін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимыл профилактикалық сипатта болуы тиіс. Бұл балалардың құқықтарын қорғаудағы алдын алу шараларын қамтиды: әлеуметтік бейімдеу, психологиялық қолдау, білім беру бағдарламалары, медициналық тексерулер және әлеуметтік қызмет көрсету. Профилактикалық іс-қимыл құқықтық қамтамасыз ету мен ұйымдастырушылық координация арқылы жүзеге асырылады.

Мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылының тиімділігі бірнеше факторға байланысты. Біріншіден, нормативтік-құқықтық базаның толықтығы және айқындылығы. Құқықтық нормалардың дәлдігі, міндеттер мен жауапкершіліктің нақты көрсетілуі мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін үйлестіруді жеңілдетеді.

Екіншіден, ұйымдастырушылық аспектілердің тиімділігі — мемлекеттік органдардың бірлескен іс-әрекеті, координация және ақпарат алмасу деңгейіне байланысты. Заманауи коммуникациялық құралдар мен электрондық платформаларды пайдалану өзара іс-қимылды тездетеді және балалардың құқықтарын қорғаудағы шешімдердің сапасын арттырады.

Үшіншіден, кадрлық әлеует пен кәсіби даярлық. Мемлекеттік органдардағы қызметкерлердің құқықтық мәдениеті, балалардың мүддесіне сезімталдық және кәсіби біліктілік өзара іс-қимылдың тиімділігін арттырады [5].

Қазақстанда балалардың құқықтарын қорғаудағы өзара іс-қимылдың перспективалары қазіргі таңда заманауи технологияларды қолдану арқылы кеңейтілуде. Электрондық ақпараттық жүйелер, база мәліметтерін интеграциялау, онлайн есеп беру және мониторинг механизмдері мемлекеттік органдар арасындағы үйлестіруді жеңілдетіп, балалардың құқықтарын қорғауды сапалы деңгейге көтереді [6].

Қорытындылай келе, кәметке толмағандардың құқықтарын қорғаудағы мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылы құқықтық және ұйымдастырушылық аспектілерді үйлестіру арқылы іске асады. Құқықтық аспектілер нормативтік-құқықтық база, міндеттер мен жауапкершілікке қатысты болса, ұйымдастырушылық аспектілер бірлескен іс-қимыл, координация және ақпарат алмасуға негізделген. Бұл өзара іс-қимыл балалардың құқықтарын қорғаудағы тиімділікті қамтамасыз етеді, профилактикалық шараларды іске асырады және әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

2. Куттығалиева А.Р. Возрастные периоды развития как основания для определения и формирования конституционноправового статуса несовершеннолетних / А.Р. Куттығалиева // Вестн. Казах. нац. ун-та. — 2011. — № 5. — С. 96–103

3. Жетписбаев Б.А. Актуальные вопросы воспитания несовершеннолетних в условиях формирования демократического общества в Республике Казахстан // Дальнейшая демократизация общества — требование времени: материалы науч.теор. конф. — Алматы, 1999. — С. 33–36.

4. Айтчанова Г. А., Жатканбаева А. Е., Карибаева А. А. Оценка ситуации в сфере ювенальной юстиции. — Астана, 2017. — 390 с.

5. Габуев А. Р. Ювенальная юстиция: теоретико-правовой аспект // Управленческое консультирование. — 2014. № 3 (63). — С. 38–50.

6. Толубекова Б. Х. Теоретико-методологические проблемы становления и развития казахстанской ювеналистики // Вестник Верховного Суда Республики Казахстан. — 2013. — № 1. — С. 44–49.

ӘОЖ 343:004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ОРНЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жунисали Ә.А., Уралбаева М.Т., Байрбеков Н.Ж., Оралбай С.Г., Абдрахманов И.Б.
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Шинтаева Ф.Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: автор рассматривает особенности преступлений, возникающих при использовании искусственного интеллекта, а также актуальные проблемы определения ответственности за действия ИИ. В результате исследования представлены предложения, направленные на необходимость правового регулирования ИИ и обеспечение его безопасного и справедливого применения.

Summary: the author examines the specific features of crimes arising from the use of artificial intelligence, as well as the pressing issues of determining liability for the actions of AI. As a result of the study, proposals are presented emphasizing the need for legal regulation of AI and ensuring its safe and fair application.

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі заманғы технологиялық дамудың негізгі жетістіктерінің бірі. Оның көмегімен адам қызметі автоматтандырылып, шешім қабылдау үдерісі жеделдетілуде. Бұл технология құқық саласында да, соның ішінде қылмыстық құқықта да қолданыла бастады. Дегенмен, ЖИ-дің құқықтық қатынастарға белсенді араласуы жаңа қауіптер мен құқықтық сұрақтарды туындатып отыр [1].

Жасанды интеллекттің қылмыстық құқық саласындағы қолдану мүмкіндіктері мен құқықтық жауапкершілік мәселелері, сондай-ақ ЖИ-мен байланысты қылмыстық құқықбұзушылықтардың ерекшеліктерін қарастырымыз.

1. Жасанды интеллекттің қылмыстық құқықтағы қолдану салалары

Қазіргі таңда кейбір елдердің құқық қорғау органдары жасанды интеллектті мынадай бағыттарда қолдана бастады:

Қылмыстардың алдын алу және болжау (predictive policing);

Бейнебақылау жүйелерінде тұлғаны тану;
Қылмыстық істерді сараптау және дәлелдерді талдау;
Қылмыскерлердің мінез-құлқын болжау

1. Қылмыстың алдын алу

Қылмыстық болжам жүйелері (predictive policing):

ЖИ үлкен деректерді (бұрынғы қылмыс түрлері, орындары, уақыты, әлеуметтік жағдайлар) талдау арқылы болашақта қай жерде және қашан қылмыс болуы мүмкін екенін болжайды.

Мысалы: АҚШ пен Ұлыбританияда PredPol сияқты жүйелер қолданылады.

2. Тергеу және дәлелдемелерді талдау

Бейне және аудио талдау:

Бейнебақылау материалдарынан күдіктіні автоматты түрде анықтау, бет-әлпетті сәйкестендіру, көліктің нөмірін тану.

Цифрлық іздерді талдау:

Телефон, әлеуметтік желі немесе компьютер деректерінен заңсыз әрекеттердің ізін табуда ЖИ көмектеседі.

3. Сот процесіндегі қолдану

Сот шешімдерін болжау:

Алдыңғы істер мен сот тәжірибесін талдау арқылы ЖИ соттың ықтимал шешімін болжай алады.

Құқықтық құжаттарды талдау:

Үкімдер, заңдар, айыптау актілерін автоматты түрде жүйелеу, маңызды дәлелдерді бөліп көрсету.

Сотқа дейінгі және шартты жазаларды бағалау:

Кей елдерде ЖИ күдіктінің қайта қылмыс жасау қаупін бағалау үшін қолданылады (мысалы, COMPAS жүйесі - АҚШ-та) [2].

4. Киберқылмыспен күрес

Желілік шабуылдарды анықтау:

Терроризм, алаяқтық, кибершабуыл сияқты әрекеттерді ЖИ алдын ала байқай алады.

Фишинг, алаяқтық, жалған аккаунттарды тану:

ЖИ ақпараттық жүйелердегі күмәнді әрекеттерді автоматты түрде анықтап, шабуылдарға қарсы тұрады.

2. ЖИ және қылмыстық жауапкершілік: негізгі мәселе

Жасанды интеллект қылмыстық құқық саласында тек құрал ретінде емес, кейбір жағдайларда қылмыс жасау құралы ретінде де қолданылуы мүмкін. Мысалы:

ЖИ көмегімен цифрлық алаяқтық;

Боттар арқылы жалған ақпарат тарату;

Автономды жүйелер арқылы зиян келтіру (мысалы, автономды көлік адам өліміне себепкер болса).

Мәселе:

ЖИ қылмыс жасаса - кім жауапты?

Жасаушы ма?

Бағдарламалаушы ма?

Пайдаланушы ма?

Әлде ешкім емес, себебі ЖИ «санасыз»?

ҚР Қылмыстық кодексі бойынша қылмыстық жауапкершілік тек жеке тұлғаларға (және кейбір елдерде заңды тұлғаларға) жүктеледі. Жасанды интеллект құқық субъектісі болмағандықтан, өзі жауапты бола алмайды. Алайда оның әрекеттерінен келген зиян үшін делдал тұлға жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Қиындықтар мен құқықтық мәселелер

ЖИ-ді қылмыстық құқықта қолдану бірқатар этикалық және құқықтық сұрақтар тудырады:

Қателіктер мен жалған айыптаулар болуы мүмкін;

Адамның жеке өмірі мен дербес деректерінің бұзылу қаупі бар;

Алгоритмдердің әділдігі мен ашықтығы күмән тудырады;

ЖИ қабылдаған шешімдерге кім жауап береді деген сұрақ әлі шешілмеген [3].

1. Қасақаналық пен абайсыздық

Қылмыс құрамын анықтауда кінә (қасақаналық немесе абайсыздық) негізгі элемент болып табылады. Алайда ЖИ саналы әрекет етпейді, яғни оның ниеті, мақсаты жоқ. Бұл ЖИ қатысуымен жасалған әрекеттерге қылмыстық баға беруді қиындатады.

2. ЖИ арқылы жасалған қылмыстардың дәлелдемелері

ЖИ жүйелері арқылы алынған ақпарат (мысалы, бейнежазбалар, бет-әлпетті тану нәтижесі) дәлел ретінде қаншалықты сенімді? Бұл — дәлелдемелердің заңдылығына және объективтілігіне қатысты мәселе.

3. ЖИ-дің қылмыстық процесте қолданылуы

ЖИ жүйелерінің көмегімен тергеу органдарына дәлел табуға, сұрақтар қоюға, қылмыс сценарийін модельдеуге көмектесуге болады. Алайда, бұл процесте айыпталушының құқықтарының сақталуы маңызды.

4. Құқықтық ұсыныстар мен болашақ бағыттар

ЖИ-дің қылмыстық құқықтағы қолданылуын дұрыс және әділ реттеу үшін келесі қадамдарды ұсынуға болады:

ЖИ-ге қатысты арнайы құқықтық ұғымдар мен анықтамалар енгізу;

ЖИ қатысуымен жасалған қылмыстар бойынша жауапкершіліктің нақты моделін әзірлеу (мысалы, делдал тұлға үшін қатаң жауапкершілік);

Қылмыстық процесте ЖИ-ді қолданудың шекараларын заңмен белгілеу;

ЖИ көмегімен алынған дәлелдердің заңдылығы мен сенімділігіне қойылатын талаптарды бекіту;

Халықаралық тәжірибені зерделеп, ұлттық заңнамаға бейімдеу (мысалы, ЕО, АҚШ, Жапония тәжірибесі) [4].

Жасанды интеллект - заманауи қылмыстық құқық үшін мүмкіндік пен қауіптің үйлесімі. Бір жағынан, ол құқық қорғау саласын жетілдіруге көмектессе, екінші жағынан - құқықтық жүйеге жаңа, күрделі сын-қатерлер

алып келуде. Қазақстан үшін бұл салада заңнамалық, теориялық және тәжірибелік деңгейде жүйелі жұмыс жүргізу қажет.

Тек сонда ғана жасанды интеллекттің дамуы құқық үстемдігі мен әділеттілік қағидаттарына қайшы келмей, қоғам игілігіне қызмет етеді

Қорытындылай келе, жасанды интеллект қылмыстық құқық саласында тиімділікті арттырып, әділдікке жол ашуы мүмкін. Бірақ оны пайдалану үшін заңдық негіздер мен этикалық шектеулер нақты бекітілуі қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Галиакбарова, Г. Г. Жасанды интеллектті құқықтық реттеудің кейбір ерекшеліктері: шетелдік және ұлттық тәжірибе. Journal of Actual Problems of Jurisprudence, 2024. 112 (№ 4), 4-12.

2. Бекен, А. Т. Certain Issues of the Legal Personality of Robots with Artificial Intelligence. Scientific and Legal Journal «Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan», 2019. 4 (58)

3. Құлажанова, А. Н. Жасанды интеллект азаматтық құқық объектісі ретінде. Dulary University Хабаршысы, 2024, № 3, 143-151.

4. Майтанов, А. М., & Сулейменов, Т. Н. Application of artificial intelligence in combating drug offences in Kazakhstan: new horizons and opportunities. Bulletin of the Karaganda University “Law Series”, 2025. 30 (2), 116-124.

ОӘЖ 342.4:342.7(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫ: АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ РӨЛІ

Жүсіп Е.Н., Турсунбек Н.А., Абдурахманов К.Х., Әлімжан С.С., Қамбарұлы М.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Шинтаева Ф.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье авторы отмечают, что миссия Конституционного Суда заключается в реализации духа Конституции на практике и укреплении демократических принципов, что обеспечивает защиту прав человека, верховенство закона и устойчивое развитие правовой системы Казахстана.

Summary: In the article, the authors note that the mission of the Constitutional Court lies in implementing the spirit of the Constitution in practice and strengthening democratic principles, which ensures the protection of human rights, the supremacy of law, and the sustainable development of Kazakhstan's legal system.

Қазақстан Республикасының ең басты байлығы - адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Бұл қағида Ата Заңымыздың 1-бабында бекітіліп, мемлекеттің барлық құқықтық және саяси жүйесінің іргетасын құрайды [1].

Конституция – қоғам мен мемлекеттің өзара қатынастарын реттейтін негізгі құқықтық құжат, ал Конституциялық Сот – сол құндылықтарды қорғаудың басты кепілі.

2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап өз жұмысын бастаған жаңа Конституциялық Сот еліміздің конституциялық даму тарихындағы жаңа кезеңнің бастауы болды. Ол азаматтарға, Адам құқықтары жөніндегі уәкілге және Бас Прокурорға заңдардың Конституцияға сәйкестігін тексеру үшін тікелей жүгіну құқығын берді. Бұл – құқықтық мемлекет қағидаттарын жүзеге асырудағы ірі қадам.

Конституциялық Сот – тек Конституцияның мәтінін қорғаушы емес, елдің конституциялық құрылысын қамтамасыз ететін орган. Оның басты міндеті – Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ету, заңдардың және өзге де нормативтік актілердің конституциялық сәйкестігін анықтау, сондай-ақ Конституцияны ресми түсіндіру.

Конституциялық соттың құзіреті еліміздің Ата заңы «Қазақстан Республикасы Конституциясы» және «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңымен анықталады.

Конституциялық Соттың шешімдері міндетті күші бар және республиканың бүкіл аумағында орындалуға тиіс. Бұл қағида оның ерекше құқықтық мәртебесін айқындайды. Соттың нормативтік қаулылары арқылы құқықтық жүйеде айқындық орнайды, ал конституциялық емес деп танылған нормалар күшін жояды немесе қайта қаралады.

Мұндай тетіктер Конституция үстемдігін қамтамасыз етуге, адам құқықтарын қорғауға және институционалдық тұрақтылықты нығайтуға мүмкіндік береді [2,30].

Конституциялық Сот - жеке тұлғаның бостандығын қорғаудың жоғары деңгейлі тетігі. Ол әрбір азаматқа өз құқықтарын қорғау үшін тікелей өтініш беруге мүмкіндік береді. Егер азамат әділетсіз заңға немесе нормаларға қарсы шағым түсірсе және Конституциялық Сот оны Конституцияға сай емес деп таныса, онда бұл заңның күші жойылады.

Мұндай шешім тек бір тұлғаға ғана емес, барлық азаматтарға қатысты қолданылады. Осылайша, бір адамның өтініші арқылы жүздеген адамның құқығы қалпына келеді. Бұл Конституциялық Соттың әділеттілікті қамтамасыз етудегі негізгі миссиясын айқын көрсетеді.

Мысалы, 2023–2025 жылдары қабылданған 73 қорытынды шешімнің едәуір бөлігі жеке тұлғалардың өтініштері бойынша қаралған. Бұл азаматтардың құқықтық белсенділігінің артқанын және Соттың қоғам сенімін иеленгенін білдіреді.

Конституциялық Соттың қаулылары тек нақты істер бойынша шешім болып қалмай, бүкіл заңнамалық процестің жетілуіне серпін береді. Соттың түпкілікті шешімдері негізінде заңдардағы қайшылықтар жойылып, жаңа, түсінікті және нақты нормалар енгізіледі.

Мұндай шешімдер:

- құқықтық айқындықты қамтамасыз етеді;
- заңдардың сапасын арттырады;
- азаматтардың әділдікке деген сенімін нығайтады [3,71].

Мысалы, әлеуметтік қамтамасыз ету, еңбек қатынастары мен жергілікті өзін-өзі басқару саласындағы бірнеше нормалар Конституциялық Сот шешімдерінің нәтижесінде жаңаша реттеліп, құқықтық теңдік пен әділеттіліктің жоғары стандарттарына бейімделді.

Бағыт	Нәтиже	Әсер ету аясы
Адам құқықтарын қорғау	Азаматтардың конституциялық құқықтарының қалпына келуі	Барлық азаматтар
Заңнаманы жетілдіру	Қайшылықтар мен түсініксіз нормалар жойылады	Парламент, Үкімет
Құқықтық мәдениет	Конституциялық сана деңгейі артады	Қоғам, БАҚ, құқықтық қауымдастық

Қазіргі таңда Конституциялық Соттың қызметі қоғам мен мемлекет арасындағы құқықтық диалогтың жаңа арнасын қалыптастырды. Бұл диалогтың негізгі мақсаты - биліктің заңдылығын қамтамасыз ету және азаматтардың сенімін арттыру.

Конституциялық Соттың әрбір шешімі - қоғамдағы әділеттіліктің көрінісі. Ол билік органдарының әрекеттерін Конституция тұрғысынан бағалап, азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттырады. Нәтижесінде құқықтық мәдениет нығаяды, құқық үстемдігі қағидасы нақты өмірде жүзеге асырылады.

Қорыта айтқанда, Конституциялық Сот - еліміздің құқықтық жүйесіндегі тұрақтылық пен әділеттіліктің тірегі. Оның шешімдері тек заңдық тұрғыдан емес, қоғамдық сана мен демократиялық мәдениетке де әсер етеді.

Конституциялық Соттың қызметі арқылы:

- адам құқықтары мен бостандықтары сенімді қорғалады;
- Конституцияның үстемдігі қамтамасыз етіледі;
- құқықтық реформалар тұрақты даму арнасына түседі [4,103].

Қорытындылай келсек, Конституциялық Соттың миссиясы – Ата Заңның рухын өмірде іске асыру, яғни Конституцияда бекітілген қағидаттар мен құндылықтарды нақты қоғамдық қатынастарда жүзеге асыруға бағытталған. Бұл тек заң мәтінін қорғау емес, сонымен қатар оның мәні мен идеясын өмірдің барлық саласына енгізу деген сөз. Конституциялық Сот Конституцияның нормаларын құрғақ құқықтық ереже ретінде емес, моральдық және адамгершілік бағдар беретін тірі құқық ретінде түсіндіреді.

Оның қызметі арқылы мемлекет пен қоғам арасындағы әділеттілік, теңдік, адамгершілік және заң үстемдігі қағидалары бекітіледі. Конституциялық Соттың әрбір шешімі – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау арқылы демократиялық құндылықтардың дамуына және құқықтық мемлекеттің нығаюына үлес қосады.

Сонымен қатар, Конституциялық Соттың миссиясы - мемлекеттің билік тармақтарының арасындағы тепе-теңдікті сақтау, заңнаманың тұрақтылығын қамтамасыз ету және қоғамдағы құқықтық мәдениетті арттыру болып

табылады. Оның шешімдері тек заңдық тұрғыдан ғана емес, қоғамдық сана мен құқықтық мәдениетке де әсер ететін рухани және идеологиялық мәнге ие.

Соттың қызметінің түпкі мақсаты - әділетті қоғам құруға жағдай жасау. Бұл қоғамда әрбір азамат өз құқығының қорғалғанына сенімді болуы керек, ал билік өкілдері өз әрекеттерін Конституция шеңберінде жүзеге асыруы тиіс. Конституциялық Сот осындай сенім мен заңдылықтың тірегі ретінде Ата Заңның рухын – адам қадірін, еркіндік пен әділеттілікті күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналдырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж. (2022 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Бычкова Светлана Федоровна О некоторых проблемах законодательного регулирования конституционного надзора в Республике Казахстан Вестник Института законодательства Республики Казахстан № 1-2 (29-30) 2013 г.
3. Құмарбекова А. Р. Қазақстан Республикасының Конституциясы – мемлекеттің негізгі заңы: теориядан реформалау тәжірибесіне дейін. – «Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Вестнигі», № 4(71).
4. Нұрмағамбетов А. М., Нұрмағамбетова С. Б. Қазақстан Республикасындағы конституционализм және сот конституционализмі: қалыптасуы мен қазіргі жағдайы. – Қарағанды университетінің «Құқық сериясы» Вестнигі, № 2024/2, 102–109.

ӘОЖ 94(575.2)

ҚАЗАҚ КСР-ІНІҢ ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ КЕЗЕҢІ: ТАРИХИ МАҢЫЗЫ МЕН САЛДАРЫ

Жұмабай Е.Н., Сайлыбай Б.Б., Турсыналы Н.О., Дүйсенбек Б.С., Ордабек А.Қ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Талман А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается период индустриализации в Казахской Советской Социалистической Республике, его историческое значение и последствия для республики. Особое внимание уделяется преобразованиям в экономике, социальной структуре и демографической ситуации региона. Анализируются как позитивные достижения, связанные с развитием промышленности и инфраструктуры, так и негативные аспекты, включая принудительную коллективизацию, миграционные процессы и утрату традиционного уклада жизни. Работа позволяет глубже понять сложные и противоречивые результаты советской модернизации в Казахстане.

Summary: This paper examines the period of industrialization in the Kazakh Soviet Socialist Republic, its historical significance, and its consequences for the republic. Particular attention is given to the transformations in the economy, social structure, and demographic situation of the region. The analysis covers both the positive achievements associated with the development of industry and infrastructure, and the negative aspects, including forced collectivization, migration processes, and the loss of the traditional way of life. The study provides a deeper understanding of the complex and contradictory outcomes of Soviet modernization in Kazakhstan.

Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының (Қазақ КСР) даму тарихындағы ең ірі бетбұрыстардың бірі – XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы

индустрияландыру кезеңі болды. Бұл процесс Кеңес Одағының жалпы саяси және экономикалық стратегиясының бір бөлігі ретінде жүзеге асырылды және оның басты мақсаты аграрлы елді өнеркәсіптік державаға айналдыру еді. Қазақ КСР үшін бұл кезең күрделі әрі қайшылықты сипат алды: бір жағынан, өнеркәсіптің іргетасы қаланса, екінші жағынан, әлеуметтік, демографиялық және мәдени зардаптар байқалды.

Индустрияландыру саясаты КСРО-да 1928 жылы қабылданған бірінші бесжылдық жоспармен тікелей байланысты. Бұл жоспар КСРО көлемінде орталықтандырылған жоспарлы экономика құруға бағытталды. Жоспардың негізін ауыр өнеркәсіп салаларын – металлургия, энергетика, машина жасау және құрылыс материалдарын өндіру салаларын – жеделдете дамыту құрады. Бұл саясаттың басты мақсаты – ауыр өнеркәсіпті дамыту арқылы елдің экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету және социалистік құрылымның материалдық-техникалық базасын нығайту болды. Қазақ КСР бұл үдерісте шикізат көзі ретінде қарастырылды. Республикада бай табиғи ресурстар – көмір, мыс, мұнай, темір, марганец және басқалары мол болғандықтан, индустрияландыру үшін қолайлы алаң ретінде таңдалды. XX ғасырдың 20-жылдарының соңы мен 30-жылдарының басында Кеңестік үкімет елдің экономикалық құрылымын түбегейлі өзгерту жолына түсті. Бұл кезең КСРО тарихында индустрияландыру кезеңі деп аталады. Аталған саясаттың мақсаты – Кеңес Одағын аграрлы мемлекеттен индустриясы дамыған, экономикалық және әскери тұрғыдан қуатты мемлекетке айналдыру болды.

Индустрияландыру саясатының басталуына бірнеше маңызды факторлар әсер етті: Экономикалық алғышарттар: Аграрлық-шикізаттық экономикадан арылу қажеттігі. Азамат соғысы (1918–1920) мен әскери коммунизм жылдары елдің шаруашылығы күйреді. Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) кезеңі (1921–1928 жж.) экономиканы біршама қалпына келтіргенімен, Кеңес басшылығы аграрлы бағытты өнеркәсіптік бағытпен алмастыруды стратегиялық мақсат ретінде белгіледі. Шикізатқа бай отар аймақтарды игеру. Қазақстан тәрізді республикалардағы табиғи ресурстарды игеру – орталық үшін маңызды міндеттердің бірі болды [1].

Саяси алғышарттар: Социалистік мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз ету. Индустрияландыру арқылы КСРО-ны капиталистік мемлекеттерге тәуелсіз ету, өзін-өзі қамтитын экономикалық жүйе құру көзделді. Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйенің күшеюі. Сталин билігінің нығаюы экономикаға орталықтандырылған қатаң бақылау орнатты. Бұл жоспарлы экономика саясатының басты ерекшелігіне айналды.

Әскери-стратегиялық алғышарттар: Қорғаныс қабілетін күшейту қажеттігі. 1920–30 жылдары халықаралық жағдай тұрақсыз болды. КСРО-ны болашақ соғысқа дайындау үшін әскери-өнеркәсіптік база құру міндеті тұрды.

Кеңес үкіметі Қазақстанды индустрияландыруда негізінен шикізат базасы ретінде пайдаланды. Республикадағы бай табиғи ресурстар – мыс, көмір, мұнай, қорғасын, темір – ауыр өнеркәсіп үшін қажетті шикізат көзі болды. Орталық Қазақстан (Қарағанды, Балқаш, Жезқазған) мен Батыс Қазақстан

(Ембі, Гурьев) осы бағытта ерекше рөл атқарды. Сонымен қатар, индустрияландырумен қатар инфрақұрылымдық жобалар жүзеге асты: теміржолдар салынды (Түркісіб – маңызды мысал), жаңа қалалар мен өндірістік орталықтар пайда болды. 1920–1930 жылдардағы индустрияландыру кезеңі Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуында түбегейлі өзгерістерге жол ашты. Бұл жылдары республикада бұрын-соңды болмаған ауқымды өнеркәсіп құрылысы жүргізіліп, оның құрылымы, географиясы және кадрлық құрамы жаңаша қалыптаса бастады. Қазақ КСР-дің индустриялық даму бағыты негізінен ауыр өнеркәсіп салаларын – металлургия, көмір, мұнай, құрылыс материалдары, теміржол және энергетика салаларын дамытуға бағытталды.

Көмір өнеркәсібі: Қазақстандағы көмір өнеркәсібінің ірі орталығы – Қарағанды көмір бассейні болды. 1931 жылдан бастап Қарағандыда көмір өндіру ісі қарқын ала бастады. Бұл бассейн Украинадағы Донбасс көмір алабына балама ретінде қарастырылды. 1938 жылы Қарағанды көмір комбинаты құрылып, жыл сайынғы өндіріс көлемі миллиондаған тоннаға жетті. Бұл көмір КСРО-ның өзге аймақтарындағы металлургия және энергетика салаларын қамтамасыз етті.

Металлургия өнеркәсібі: Қазақстан түсті металдарға бай аймақ болғандықтан, түсті металлургия саласы ерекше дамыды. Ең ірі нысандар қатарына: Балқаш мыс балқыту зауыты (1938 ж. іске қосылды); Жезқазған мыс комбинаты (1930-жылдардың ортасында құрылысы басталды); Риддер мен Зырян кеніштері (қорғасын, мырыш өндірісі). Бұл кәсіпорындар Кеңес Одағының стратегиялық металдарға деген сұранысын қанағаттандырды. Балқаш пен Жезқазған мыс кен орындарының маңыздылығы соншалық – олар КСРО-дағы ең ірі мыс өндірушілердің қатарына кірді [2].

Мұнай өнеркәсібі: Батыс Қазақстандағы Ембі мұнай кен орындары мен Гурьев (қазіргі Атырау) маңындағы мұнай өндіру жұмыстары индустрияландыру кезеңінде жанданды. 1930-жылдары мұнай өндірісі артып, республика мұнай өндіретін маңызды аймақтардың біріне айналды. 1939 жылы Қазақ КСР-де 700 мың тоннадан астам мұнай өндірілді.

Машина жасау және құрылыс материалдары: Индустрияландыру жылдарында Алматы, Шымкент, Семей, Орал, Петропавл сияқты қалаларда машина жөндеу зауыттары, құрылыс материалдары комбинаттары, электр станциялары және басқа да жеңіл өнеркәсіп нысандары ашылды. Бұл кәсіпорындар өнеркәсіптік инфрақұрылымды нығайтуда маңызды рөл атқарды [3].

Теміржол құрылысы – Түркісіб: 1927–1931 жылдары салынған Түркістан–Сібір теміржолы (Түркісіб) индустрияландырудың символына айналды. Ұзындығы 1445 шақырымды құрайтын бұл магистраль Орталық Азия мен Сібірді байланыстырып, шикізат пен дайын өнім тасымалын жеделдетті. Бұл жобаға 100 мыңнан астам жұмысшы тартылды, оның ішінде 10 мыңнан астамы қазақтар болды. Өнеркәсіптің географиялық құрылымы: Индустрияландыру нәтижесінде Қазақ КСР-нің өнеркәсіптік картасы қалыптасты. Қазақ КСР-дегі

өнеркәсіптің дамуы 1920–1930 жылдардағы индустрияландыру кезеңі Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуында түбегейлі өзгерістерге жол ашты. Бұл жылдары республикада бұрын-соңды болмаған ауқымды өнеркәсіп құрылысы жүргізіліп, оның құрылымы, географиясы және кадрлық құрамы жаңаша қалыптаса бастады. Қазақ КСР-дің индустриялық даму бағыты негізінен ауыр өнеркәсіп салаларын – металлургия, көмір, мұнай, құрылыс материалдары, теміржол және энергетика салаларын дамытуға бағытталды.

Қазақ халқының қатысуы және кадрлық мәселе, Индустрияландыру кезінде өндірісте жұмыс істейтін жергілікті ұлт өкілдерінің саны аз болды. КСРО-ның басқа аймақтарынан тәжірибелі жұмысшылар мен инженерлер жіберілді. Алайда 1930-жылдардың соңына қарай қазақ жастары да техникалық оқу орындарынан түлеп шығып, өндіріс ісіне белсене араласа бастады. Дегенмен басқарушы және инженерлік кадрлардың басым бөлігі ұзақ уақыт бойы орыс және өзге ұлт өкілдерінен тұрды [4].

Қазақ КСР-дегі индустрияландыру – елдің экономикалық тарихында терең із қалдырған ауқымды үдеріс. Бұл кезең Қазақстанның ауыл шаруашылығына негізделген отарлы аймақтан Кеңес Одағының маңызды өнеркәсіптік-шикізат базасына айналуына мүмкіндік берді. Алайда, индустрияландыру саясаты тек экономикалық көрсеткіштермен ғана өлшенбейді. Оның қоғамдық, демографиялық және мәдени салдары да орасан зор болды. Индустрияландыру – табысты нәтижелермен қатар, қайшылықты және ауыр зардаптарға да әкелді.

Қорыта келе, Қазақ КСР-дегі индустрияландыру – Қазақстанды өнеркәсіптік мемлекетке айналдыру жолындағы алғашқы қадам болды. Бұл үдерістің арқасында елде жаңа өндірістік құрылым, техникалық база, инфрақұрылым мен кадрлық әлеует қалыптасты. Алайда индустрияландырудың жоспарсыз, орталықтанған және күштеу әдістеріне негізделуі оның ауыр әлеуметтік, демографиялық және мәдени зардаптарын туғызды. Сондықтан индустрияландыруды тарихи тұрғыдан тек экономикалық жетістік ретінде ғана емес, сонымен қатар күрделі және қайшылықты үдеріс ретінде бағалау қажет. Ол Қазақстанның болашақ даму траекториясын айқындап берді, бірақ сол жолда халық үлкен сынақтар мен қиындықтарды бастан өткерді [5].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қозыбаев М.Қ. Тарих және тағдыр. - Алматы: Қазақстан, 1990. - Б. 112–145. (Индустрияландыру және ұжымдастыру жылдарындағы қайшылықтар мен саяси зардаптар туралы)
2. Асфендияров С.Д. Қазақстанның революциядан кейінгі әлеуметтік-экономикалық дамуы. - Алматы: Санат, 1993. - Б.87–104. (Индустрияландыруға дейінгі және кейінгі халықтың әлеуметтік құрылымы)
3. Абдакимов А. Қазақстан индустрияландыру кезеңінде (1926–1941). - Алматы: Қазақ университеті, 2001. - Б. 56–78, 123–132. (Нақты деректер, зауыттардың салынуы, жұмыс күші статистикасы берілген)

4. Маданов Х. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. — Алматы: Атамұра, 1999. — Б. 215–230.
(Қазақтардың әлеуметтік құрылымының өзгеруі мен урбанизация үдерісі туралы)
5. Козыбаев С.Ж., Нұрпейісов К. Қазақстан тарихы (Оқулық, жоғары оқу орындарына арналған). - Алматы:

СУҒА БАТЫРЫП ТҮНШЫҚТЫРУ – АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН ЖАСАУДЫҢ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Иманбекова Маншук Мажитовна

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының қауымдастырылған
профессор м.а., PhD.

Жылқыбек Нұрайлым Нақыпқызы

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
Заң факультеті, Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының 3-курс
студенті

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности утопления как самостоятельного способа совершения убийства. Исследование основано на криминалистических и судебно-медицинских признаках, позволяющих отличить насильственное погружение в воду от несчастного случая или других ситуаций. В работе анализируются тактика осмотра места происшествия, оценка повреждений на теле потерпевшего, влияние водной среды и значение диатомового анализа. Статья описывает основные методы и диагностические признаки, применяемые при установлении механизма преступлений, совершённых путем погружения в воду.

Ключевые слова: асфиксия, механическая асфиксия, мацерация, аспирация, судебно-медицинская экспертиза, определение причины смерти.

Annotation. This article examines the specific features of drowning as a distinct method of committing homicide. The study is based on criminalistic and forensic medical indicators that help differentiate intentional drowning from accidental or other types of incidents. The paper analyzes the tactics of crime scene examination, the assessment of injuries on the victim's body, the impact of the aquatic environment, and the significance of diatom analysis. The article outlines the main methods and diagnostic criteria used to determine the mechanism of crimes committed by submersion.

Keywords: asphyxia, mechanical asphyxia, maceration, aspiration, forensic medical examination, determination of the cause of death.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 99-бабына сәйкес адам өлтіру, яғни басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату, қылмыстың ең ауыр түрлерінің бірі болып табылады. Адам өміріне қылмыстық қол сұғушылықпен күрес жүргізудің маңызы, қылмысты дер уақытында ашу мен оны жан-жақты тергеуде ерекше орын алады. Адам өлтіру бойынша істің ашылмай қалуы, көбінде қылмыскерлердің қылмыстық әрекет жасау немесе оның ізін жасыру кезінде өте айлалы әдіс-тәсілдер қолдануларына байланысты. Адам өлтіру қылмыстарын жасауда қолданылатын тәсілдердің бірі суға батырып түншықтыру болып табылады.

Адам ағзасында оттегі жетіспеу салдарынан көмірқышқыл газының шамадан тыс жиналуын асфиксия деп атаймыз. Асфиксия тек тыныш

жолдарының бітелуі емес, кез келген жағдайда адам ағзасына оттегінің жетіспей тұншығуы. Бұл жағдай өлім дененің судың кіруімен толып кету салдарынан және тыныс алу жолдарының жабылуынан пайда болады. Ол су қоймаларында немесе басқа да сұйықтықтар жиналған жерлерде болады. Тұншығу күтпеген жағдайда, өлтіру және өзін-өзі өлтіру мақсатында болуы мүмкін.

Суға тұншығу – бұл адамның суға (сұйықтыққа) толық немесе толық дерлік батуынан (толық денесі суға кетпей, тек ауыз бен мұрын қуыстарына) судың тыныс жолына түсіп кетуі салдарынан туындайтын асфиксия. Адамның суға бату процессіндегі жанталасуға кететін уақыты, әдетте, шамамен 5-6 минутты құрайды [1].

Мәйіт суда ұзақ жатқан сайын оның денесі іріп, өзгерістерге ұшырайды, яғни мәйіттің денесі ісініп, босаңсып, жұмысарып кейіннен қабаттары ажырайды. Бұл процесс - мацерация деп аталады. 3 сағат ішінде немесе одан кеш саусақ терілері бозарып, қатпарланады. Уақыт өте бұл процесс мәйіттің денесінде тарала бастайды да, 3-5 күн аралығында алақан, 6-8 күн ішінде табан домбығып, қатпарланады. 10-20 күн ішінде судағы мәйіттің шашы оңай жұлынып, суда жатқан уақыты өткен сайын өзінен-өзі түсіп қалады. 2-3 аптадан кейін былжырап кеткен дененің сыртын жауып тұрған жұқа қорғаушы қабат теріден біртіндеп ажырап, тырнақтармен бірге түсіп қалуы мүмкін. 30-40 күннен соң дененің басқа жерлеріндегі терілері де қатпарлана бастайды. Бұл процес жылы суда тез жүреді. Өлік суда болған кезде, әсіресе су салқын болған сайын мацерация баяу жүреді. Яғни, су бетіне қалқып шығысымен мәйіттің шіру процесі тезірек орын алады [2].

Батып бара жатқан адам судан шығуға талпынады да, инстинктивті түрде ауа жұтуға тырысып көп мөлшерде су жұтып қояды. Адам суға апат салдарынан батса, тұнба көтерілген мезетте оның ағзасында балшық, су өсімдіктері, құм секілді қосындылар еніп аспирация процесі орын алады. Тиісінше, мәйіттің организмінен осы бөгде қосындылар табылады. Өңеш арқылы кеткен су асқазанға түседі және бұл өкпеге түскен суды ағзадан шығаруға қарағанда жеңіл процесс. Себебі өкпеге түскен су газ алмасуды тежеп, аспирациялық асфиксияға алып келеді. Суға тірідей батқан адамның өкпесінде ауа орнына су толып, сұршыл-ақ түсті көбік түзіледі.

Егер адамды суға батыру қасақана адам өлтірумен ұштасқан болса, мәйіттің денесінде және киімінде арпалысқан қорғаныс әрекеттерінің салдары байқалады. Адамды өлтіріп, оны кейіннен суға лақтырып жіберген болса, мәйіт жәйлап судың түбіне түседі және түбіне жеткенде мәйіттің ағзасындағы қанның бәрі денесінен ағып, орнына су толады. Ал ағзадан шыққан қан судың түбінде мәйіттің ізі айқын көрініп криминалист-мамандарға белгі секілді қалады. Адамды суға итеріп жіберіп өлтірсе оны нақты көрген куә, аудио-видео жазбалар немесе топырақта қалған тынымсыз, арпалыс іздері секілді дәлелдерсіз адам өлтіру екенін дәлелдеу қиындық тудырады. Судан шығарылған мәйітке сот-медициналық сараптама жүргізіледі, әрдайым сот-

медициналық сарапшысының алдында «өлім себебін» анықтау деген негізгі сұрақ тұрады.

Тұншығудан қайтыс болғанда сыртқы қарау төмендегілерді пайымдауға мүмкіндік береді:

- ауыз, мұрын саңылауында, тыныс алу кеңістігінде майда көпіршіктенген ақ түсті көбіктің болуы;
- терінің бозаруы, «кұс еттілік» және сұр-көк жаны қызғылт түс беретін өлім іздері болуы, бұл өліктің суда болғанын білдіреді;
- судан алынған өліктің тез шіру белгілері (сондықтан оған жедел түрде сот-медициналық зерттеу қажет).

Мұндай мәйітке сот-медициналық сараптама жүргізу кезінде суға батып кетудің келесі ішкі белгілері анықталады:

- өкпенің эмфиземасы, яғни оның жедел үрленуі;
- ашық қызғылт түстес сіріқауыз астында қан құйылуы (Рассказов – Лукомский – Пальтауф дақтары);
- тыныс алу жолдарының тереңгі бөлігінде құмның және басқа да заттардың болуы;
- асқазан мен ішікте т.б. жерлерде судың болуы;
- ішкі ағзаларда (сумен бірге түсетін ұсақ заттар) планктондардың болуы.

Осыған байланысты тергеу тәжірибесінен алынған бір мысалды келтіргенді жөн көрдік. Қылмыскер Н кафеде екі қызбен танысады, оларды өзенге барып шомылуға шақырады. Өзенге жақындай бергенде артынан білдіртпей келіп екеуінде желкелерінен балғамен ұрып құлатады, сонан соң екі қызды да өзенге лақтырып жібереді. Қыздардың мәйіттері табылып оларға сот-медициналық сараптамасы тағайындалады. Мәйіттерді ашу кезінде өкпелерінде тыныс алу кеңістігінде майда көпіршіктенген ақ түсті көбіктің бары анықталды, яғни бұл белгілер мәйіттерді суға лақтырғанда олардың тірі болғандарын көрсетеді. Осы қылмыс бойынша жедел-ізвестіру шараларын және тергеу әрекеттерін жүргізу барысында күдікті Н ұсталды. Тергеу барысында оның осындай бірнеше қылмыстар істегені анықталды. Барлық қылмыстарды жасағанда бір әдіс қолданғаны белгілі болды, яғни барлық жәбірленушілерді балғамен желкенің бір жерінен ұрғаны.

Суға батқан кезде зертханалық әдіспен тексеру, адамның суға батқандығын үнемі нақты жеткілікті анықтау мүмкін еместігін заңгерлер білуі керек. Суға батып өлгенде тыныс алу жолдарының бітелуінің басқа да себептерінің бірі судың адам денесіне кенеттен тусуі болуы мүмкін. Ол кезде өлім тыныс пен жүректің рефлекторлы тоқтауынан болуы мүмкін.

Мәйітті сот - медициналық зерттеу кезінде шешілетін мәселелер:

- омыртқаның мойын бөлігінің жарақатын зерттейді (омыртқаның сынуы және жұлын сұйықтығының зақымдалуы). Олар көбінесе суға секіргеннен болады;

– өлімнің себебі (мұнда сарапшы-дәрігер, өлік су көліктерінің әсерінен, ағыс салдарынан немесе тасқа соғылудан, суда тіршілік ететін жәндіктер, ағаштардан немесе судан шығарған кезде жарақаттанған ба соны анықтайды);

– өлтіру (өлікке ауыр жүк байлап өзі өлгендей келтіреді);

– өзін-өзі өлтіру (ауыр жүк өліктің қолы жететін жерде тұрады, қарсылық көрсетпеуі, сондай-ақ су шұңқырына құлаған кезде туындауы мүмкін – сыну, шайқалу, жаралану сынды зақымдардың болмауы).

Сот-медицина сарапшысы үшін суда ұзақ уақыт жатқан өлікті тексеру қиындық келтіреді. Бұндай жағдайға тән өзгерістер:

– терінің өзгерісі (мацерцание), ол судың температурасына және де өліктің суда жатқан уақытына байланысты;

– өліктің шіруі (суда ол ауадағыдан екі есе жай жүреді);

– өліктің суда салмағынын өсуі.

Суға батырып тұншықтыру – адам өлтіру қылмыстарында жиі кездесетін және айғақтарды табудан қиындық тудыратын қылмыс түрі. Адамды суға батырып тұншықтыру жағдайын тек қана мәйіттің сот медициналық сараптамасын жүргізу кезінде анықтауға болады. Адам өлімі механикалық асфиксияның суда дамуы нәтижесінде туындағандықтан тергеу тактикасын, криминалистикалық ерекшеліктерін, морфологиялық белгілерін дұрыс бағалау өте маңызды. Сондықтан осы тектес қылмыстарды ашу жоғары кәсібилікті, нақтылық пен ғылыми зерттеу әдістерін пайдалануды талап ететін процесс. Нақты әрі терең жасалған морфологиялық талдау ғана өлімнің нақты механизмін анықтап, қылмыстың жасалуын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Крюкова В.Н., «Судебная медицина 2-е издание», НОРМА ИНФРА-М, Москва, 2012

2. Мырзаханова М.Н., «Сот медицинасы», TECHSMITH, Алматы, 2022.

3. Жәкішев Е.Ғ., Исаев Ә.А., Найманова Г.Х., Талапова Р.Б., «Криминалистика», КазГУ, Алматы, 2006.

4. ҚР Қылмыстық кодексі

ОӘЖ 347.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ ФИДУЦИАРЛЫҚ МӘМІЛЕЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Зулфукарова А.И.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена актуальным вопросам правового регулирования фидуциарных сделок в гражданском законодательстве Республики Казахстан. Рассматриваются их правовая природа, особенности доверительного характера и влияние на гражданский оборот. Анализируются пробелы и несогласованности нормативных положений, а также сложности правоприменительной практики.

Summary: The article is devoted to topical issues of legal regulation of fiduciary transactions in the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. Their legal nature, the features of their confidential nature and the impact on civil turnover are considered. The gaps and inconsistencies in regulatory provisions, as well as the complexities of law enforcement practice, are analyzed.

Қазақстан Республикасының азаматтық құқық жүйесінде фидуциарлық мәмілелер институты соңғы жылдары ғылыми қауымдастықтың, құқық қолданушы органдардың және заң шығарушының назарын ерекше аудартып отыр. Бұған азаматтық айналымның күрделенуі, экономикалық қатынастардағы сенім категориясының маңыздануы және жеке құқықтық субъектілер арасындағы мүлктік қатынастарды жаңа деңгейде реттеу қажеттілігі тікелей әсер етеді. Фидуциарлық мәмілелердің басты ерекшелігі — тараптардың бірінің екінші тарапқа ерекше сенім артуы, ал бұл өз кезегінде азаматтық-құқықтық міндеттемелердің қалыпты үлгілерінен едәуір өзгеше құқықтық табиғатты қалыптастырады.

Фидуциарлық мәмілелердің теориялық негізін айқындау үшін «сенім» ұғымының құқықтық мазмұнын талдау маңызды. Классикалық азаматтық құқық теориясында сенім этикалық категория ретінде қарастырылғанымен, қазіргі құқықтық доктринада ол құқықтық мінез-құлықты айқындайтын және мәміле тараптарының құқықтары мен міндеттерінің арақатынасын өзгертетін маңызды элемент ретінде мойындалады. Фидуциарлық қатынастардың түпкі мәні — бір тұлғаның екінші тұлғаның мүддесін өзінікіндей қорғау міндетін өз еркімен қабылдауы. Осы ерекшелік мұндай мәмілелерге жоғары деңгейде адалдық, әділеттілік және тараптардың өзара жауапкершілігі талап етілетінін көрсетеді [1].

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде фидуциарлық мәмілелер терминологиялық деңгейде нақты айқындалмағанымен, олардың құқықтық табиғатын сипаттайтын нормалар әртүрлі институттарда көрініс тапқан. Мәселен, сенімгерлік басқару, өкілдік, комиссия, агенттік шарттар, серіктестік нысанындағы қатынастар – фидуциарлық элементтері басым құқықтық конструкциялар. Бұл институттардың әрқайсысында сенімге негізделген өкілеттіктер, басқаның мүддесін қорғау міндеті және адалдық принципі негізгі рөл атқарады. Алайда заңнаманың бұл нормалары фидуциарлық мәмілелердің бірыңғай түсінігін бермейді және олардың құқықтық режимін жүйелі түрде айқындамайды [2].

Фидуциарлық мәмілелердің құқықтық табиғатын анықтаудағы негізгі мәселелердің бірі – мәміле тараптарының міндеттерінің шегін белгілеу. Қазақстандық құқық қолдану тәжірибесінде сенімгерлік басқарушының не өкілдің жауапкершілік деңгейін нақты айқындауда қиындықтар жиі туындайды. Әдеттегі міндеттемелерден айырмашылығы, фидуциарлық қатынастарда тарап тек шарт талаптарын орындап қана қоймай, адалдықтың күшейтілген стандартын сақтауға міндетті. Бұл стандарттың мазмұны көбіне ашық сипатта болады, сондықтан соттар мен практик мамандар оны әртүрлі түсіндіруі мүмкін [3].

Сонымен қатар фидуциарлық мәмілелердің тағы бір маңызды ерекшелігі – ақпараттық теңсіздік мәселесі. Сенім беруші тарап әдетте сенімгердің кәсіби біліктілігіне, тәжірибесіне және арнайы дағдыларына сүйенеді. Осыған байланысты сенімгер тұлға ақпаратты толық, шынайы және өз уақытында ұсыну міндетіне ие. Алайда ақпараттық міндеттемелердің көлемі заңнамалық деңгейде толық реттелмегендіктен, көп жағдайда нақты жағдайға байланысты айқындалады. Бұл құқықтық белгісіздік туғызып, тараптардың өз құқықтары мен міндеттерін толық түсінбеуіне әкелуі мүмкін.

Қазақстандық азаматтық құқықтағы фидуциарлық мәмілелерге қатысты күрделі мәселелердің бірі – адалдық пен адал емес мінез-құлықтың шекарасын белгілеу. Азаматтық кодекстің 8-бабында азаматтық құқықтарды жүзеге асыру мен міндеттерді орындаудың негізгі қағидаттары ретінде адалдық, парасаттылық және әділеттілік көрсетілгенімен, бұл қағидаттардың нақты қолданылу тетіктері толық қалыптаспаған. Фидуциарлық мәмілелерде адалдық қағидаты формалды талап емес, құқықтық қатынастың өзегін құрайды. Сондықтан адалдықтың бұзылуы мәмілені жарамсыз деп танудан бастап, азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің күшейтілген шараларын қолдануға дейінгі салдарға әкелуі мүмкін.

Фидуциарлық мәмілелерге қатысты заманауи ғылыми пікірталастар көбіне олардың реттелу деңгейін анықтауға бағытталған. Бір көзқарас бойынша, мұндай мәмілелердің ерекше табиғаты олардың арнайы, дербес құқықтық режимін талап етеді. Яғни, сенімге негізделген құқықтық қатынастарға қатысты жалпы азаматтық нормалар жеткіліксіз, оларды кешенді түрде реттейтін арнайы институт қажет. Екінші көзқарас бойынша, фидуциарлық мәмілелер азаматтық құқықтың әмбебап қағидаттарына негізделеді және олардың нақты түрлері қолданыстағы шарттық құқық нормаларымен жеткілікті қамтылады. Алайда бұл позициялар арасында теңгерімді көзқарас қалыптастыру құқық қолдану тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [4].

Қазақстандық құқықтық жүйе үшін фидуциарлық мәмілелерді реттеудің ең өзекті аспектілерінің бірі – құқықтық терминологияның біріздендірілмеуі. «Фидуциарлық мәміле», «сенімге негізделген міндет», «адалдық стандарты» сияқты ұғымдардың бірыңғай анықтамасының болмауы ғылыми пікірталастардың ғана емес, практикалық даулардың да көбеюіне ықпал етеді. Сот практикасында да осы терминдердің түсіндірілуі әркелкі, бұл өз кезегінде құқықтық болжамдылықты әлсіретеді.

Фидуциарлық мәмілелердің тиімді құқықтық реттелуі үшін халықаралық тәжірибені зерделеу де маңызды. Англо-саксондық құқық жүйесінде фидуциарлық қатынастар дербес институт ретінде қалыптасқан және оның нақты белгіленген талаптары бар: адалдық міндеті, мүдделер қақтығысын болдырмау, ашықтық және ерекше қамқорлық таныту. Континенттік құқық жүйесінде де сенімгерлік басқару, сенімге негізделген өкілдік және серіктестік қатынастары жақсы дамыған. Қазақстан заңнамасы осы тәжірибелерді ескере

отырып, ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерімен үйлестірілген реттеу моделін қалыптастыруға ұмтылады [5].

Қолданыстағы құқықтағы тағы бір өзекті мәселе – фидуциарлық мәмілелердің жарамсыздығы мәселесін шешу. Сенімге нұқсан келтіру, мүдделер қақтығысын жасыру немесе ақпаратты бұрмалау мәмілені жарамсыз деп тануға негіз болуы мүмкін. Алайда заңнама бұл жағдайларды нақты шектемейді. Нәтижесінде әрбір даулы жағдай жеке бағаланады, ал сот тәжірибесі біртұтас қағидаларға сүйенбейді. Мұндай құқықтық олқылық нарықтағы қатысушылардың сенім деңгейіне теріс әсер етеді.

Фидуциарлық мәмілелер саласындағы құқықтық реттеуді жетілдіру үшін бірнеше стратегиялық бағыт ұсынылуы мүмкін. Біріншіден, фидуциарлық мәміле ұғымын заңнамалық деңгейде бекіту және оның негізгі белгілерін айқындау қажет. Екіншіден, фидуциарлық қатынастарда адалдық стандартын нақтылау, ақпараттық ашықтық міндеттерін кеңейту және олардың бұзылуы үшін жауапкершілік тетіктерін күшейту маңызды. Үшіншіден, сот практикасын жүйелеу арқылы мүдделер қақтығысы, өкілеттіктерді асыра пайдалану және сенімге қиянат жасау салаларында бірыңғай ұстанымдар қалыптастыру қажет.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы фидуциарлық мәмілелерді реттеу саласында елеулі әлеуетке ие болса да, бірқатар институционалдық, терминологиялық және практикалық проблемалар олардың толыққанды дамуына кедергі келтіріп отыр. Фидуциарлық мәмілелердің азаматтық айналымдағы рөлі артып келе жатқан қазіргі кезеңде олардың құқықтық режимін жетілдіру, сенім категориясының құқықтық мазмұнын нақтылау және құқық қолдану тәжірибесін біріздендіру — ұлттық құқықтық жүйенің тұрақтылығын арттырудың маңызды шарты болып табылады. Мұндай қадамдар азаматтық айналымдағы сенім деңгейін нығайтып, экономикалық қатынастардың болжамдылығы мен әділдігін қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Богданов, Д. Е. Проблема фидуциарности и фидуциарных сделок в гражданском праве России / Д. Е. Богданов, Е. Е. Богданова, Е. В. Богданов // Гражданское право. — 2017. — № 3. — С. 20–25.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2025.20.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Боровая Л.Д. Правовое регулирование фидуциарных (лично-доверительных) отношений // Проблемы в российском законодательстве, 2008. № 2.
4. Колиева А. Э. Понятие и динамичность развития фидуциарных договоров // Право и практика. — 2013. — № 4. — С. 77–83.
5. Кокоева Л.Т. Признаки и принципы фидуциарных отношений // Вестник Северо-Кавказского гуманитарного института. Ставрополь. 2016. № 1(17). С. 252-256.

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТА МОРАЛЬ МЕН АДАМГЕРШІЛІК НОРМАЛАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ПАЙДА БОЛУЫ НЕГІЗДЕРІ

Зұлпұхар Ұ.Қ., Әмір А.Н., Ахмет Ә.Қ., Исакова А.Т., Әсер Ә.Б.
Бақберді Ж.Б., Әмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ә.Ғ.
Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
(доцент)
Озенбаева А.Т.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается взаимосвязь между нормами морали, нравственности и гражданским правом. Автор анализирует исторические и философские основы появления моральных норм, а также их влияние на формирование гражданско-правовых принципов и институтов. Отмечается, что мораль служит внутренним регулятором общественного поведения, в то время как гражданское право закрепляет эти нормы в юридической форме. Особое внимание уделяется вопросу о том, как ценности справедливости, добросовестности и гуманизма интегрируются в правовую систему. В статье подчеркивается необходимость гармонизации моральных и правовых начал для обеспечения устойчивого развития правового общества.

Summary: This article explores the interrelation between moral, ethical norms and civil law. The author analyzes the historical and philosophical foundations of the emergence of moral standards and their influence on the development of civil law principles and institutions. It is emphasized that morality functions as an internal regulator of social behavior, while civil law formalizes these norms in legal terms. Particular attention is given to how values such as justice, good faith, and humanism are integrated into the legal system. The article highlights the importance of harmonizing moral and legal principles to ensure the sustainable development of a lawful society.

Азаматтық құқық — қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық саласы ретінде тек заңнамалық нормалармен шектеліп қана қоймай, мораль мен адамгершілік қағидаттарымен де тығыз байланысты. Бұл сабақтастық құқықтық реттеу мен қоғамдық сана, адамгершілік құндылықтар арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етеді. Азаматтық құқық нормалары көбіне қоғамдық қатынастардағы әділеттілік, адалдық, сенім, ар-ождан сияқты моральдық-этикалық қағидаларға сүйенеді. Осы негізде заң нормалары мен мораль нормалары өзара әсерлесіп, құқықтық жүйенің адамзатқа бағытталған гуманистік сипатын күшейтеді. Бұл қағидалар құқықтың формалды нормаларын мазмұнмен байытып, оны адамгершілік өлшемдермен толықтырады. Мысалы, Азаматтық кодекстің көптеген баптарында адал ниетпен әрекет ету, тараптардың өзара сенімі мен әділеттілігі сақталуы қажет екендігі тікелей немесе жанама түрде бекітілген [1].

Мораль мен құқық арасындағы бұл сабақтастық — азаматтық-құқықтық нормалардың өміршендігін қамтамасыз ететін алғышарттардың бірі. Заң нормалары қоғамдағы ортақ тәртіп пен әділеттілікті орнатуды көздесе, мораль сол нормалардың адамдардың жүріс-тұрысымен үйлесімді болуын қамтамасыз етеді. Азаматтық құқықта жиі кездесетін мәміле жасаудағы әділеттілік, адал әрекет ету, шарт талаптарын орындаудағы жауапкершілік — мұның бәрі құқық

пен моральдың тоғысатын тұстары. Сонымен қатар, зиян келтіру жағдайларында да заң мен мораль қатар жүреді: біреудің мүлкіне, абыройына немесе ар-намысына зиян келтіру тек заңмен ғана емес, адамгершілік нормаларымен де айыпталады. Осылайша, мораль мен адамгершілік ұғымдары азаматтық құқықта құқықтық қатынастардың әлеуметтік және адамгершілік мәнін айқындайтын құндылықтар жүйесіне айналған. Бұл ерекшелік азаматтық құқықты формалды заңдар жиынтығынан гөрі, адамның қадір-қасиетіне, еркіндігіне, мүддесіне бағытталған құқық саласы ретінде танытады. Сондықтан да азаматтық құқық — тек заңдылықты сақтау ғана емес, сонымен қатар адамгершілік пен әділеттілікке негізделген құқықтық мәдениетті қалыптастырудың маңызды құралы.

Мораль мен адамгершілік нормалары тарихи тұрғыдан қоғамда алғашқы болып қалыптасқан реттеу тетіктері саналады. Құқық пайда болғанға дейін адамдардың жүріс-тұрысын реттейтін негізгі құрал — мораль болатын. Қазіргі заманда бұл нормалар азаматтық құқықта мәмілелердің адалдығы, шарттық міндеттемелерді әділ орындау, зиян келтірмеу, заңды тұлғалардың әділетті қызмет жүргізуі сияқты салаларда көрініс табады. Азаматтық кодекстің өзінде де адалдық (добросовестность), әділдік (справедливость), теңдік (равенство) сияқты моральдық өлшемдер құқықтық нормалар ретінде қарастырылып отыр [2].

Қазіргі азаматтық құқықта мораль нормалары мен құқықтық нормалар бір-бірімен тығыз байланыста қолданылады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде «адалдық», «әділдік», «теңдік» сияқты ұғымдар бірнеше баптарда тікелей немесе жанама түрде көрініс табады. Азаматтық құқықтық қатынастарда тараптардың адал ниетпен әрекет етуі — мәміленің заңдылығы мен тиімділігінің кепілі. Тараптар арасындағы шарттарды әділ орындау, өз мүддесін асыра пайдаланбау, қарсы тарапқа зиян келтірмеу сынды талаптар — тек заңдық талап қана емес, сонымен бірге моральдық жауапкершілік.

Мысалы, мәміле жасау кезінде тараптардың бірінің екінші тараптың әлсіздігін пайдаланып, өз пайдасына теңсіз шарт қоюы — формалды түрде заңға қайшы болмағанымен, мораль нормаларына қайшы әрекет ретінде бағаланады және мұндай мәмілені сот әділетсіз деп тануы мүмкін. Сонымен қатар, зиян келтіру жағдайларында азамат тек заңмен қарастырылған зиянды өтеумен шектелмей, моральдық зиянды да өтейтін жағдайлар бар. Бұл құқықтық жүйенің адамгершілік өлшемдерге бейімделгенін көрсетеді [3].

Бүгінгі таңда азаматтық құқық тек нормалар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы сенім, әділдік пен адамгершілікке негізделген қатынастарды реттейтін құқық саласы ретінде қалыптасып отыр. Бұл — құқық пен моральдың өзара сабақтастығының нәтижесі. Осылайша, мораль нормалары азаматтық құқықтың адамдық болмысын айқындап, оны тек формалды емес, мазмұнды, әділетті құқық жүйесі ретінде қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Моральдық нормалар азаматтық-құқықтық қатынастарда әсіресе жеке тұлғалар арасындағы сенімге негізделген шарттық

қатынастарда ерекше маңызға ие. Мысалы, бір тараптың екінші тарапқа деген адал сенімі — құқықтық қатынастың тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, мораль нормалары құқықты түсіндіру мен қолдану кезінде де үлкен рөл атқарады. Соттар мен құқық қорғау органдары даулы мәселелерді шешкенде кейде заңда нақты көрсетілмеген, бірақ адамгершілік пен әділеттілікке сай шешімдер қабылдайды.

Құқық пен моральдың арасындағы шекара әрқашан анық бола бермейді. Кей жағдайларда моральдық тұрғыдан дұрыс деп танылған әрекет заңмен реттелмеген немесе тіпті заңға қайшы болуы мүмкін. Сондықтан азаматтық құқық мораль нормаларын құқықтық кеңістікке икемдеп, оларды құқықтық қатынастардың негізіне енгізуге тырысады. Бұл – құқықтың гуманистік негізін қалыптастырудағы маңызды қадам. Бірақ құқық пен мораль әрдайым бір-біріне сай келе бермейді. Кейбір моральдық тұрғыдан әділетті деп танылған әрекеттер заң жүзінде бекітілмеген болуы мүмкін. Мысалы, бір адам әлсіз жақтағы тарапқа заңды түрде көмек көрсетсе, бұл моральдық тұрғыдан құптарлық, алайда ол құқықтық міндетке жатпауы мүмкін. Керісінше, кейбір заңды әрекеттер мораль нормаларына қайшы келіп жатады. Мысалы, салық төлеуден жалтаруды заңды жолмен жүзеге асыру — заң шеңберінде болуы мүмкін, бірақ моральдық тұрғыдан әділетсіз болып саналады. Осыған байланысты азаматтық құқық моральдық қағидаларды құқықтық жүйеге икемдеуге тырысады. Бұл ретте құқық жасаушы орган моральдық құндылықтарды ескере отырып, оларды заңнамалық актілерге енгізу арқылы құқық нормаларын адамгершілік өлшемдерге жақындатады [4].

Құқық пен моральдың сабақтастығы азаматтық құқықтың гуманистік сипатын қалыптастыруда ерекше маңызға ие. Себебі құқықтың мақсаты — қоғамдағы әділеттілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету болса, бұл мақсатқа жетудің тиімді жолы – моральдық өлшемдерге арқа сүйеу. Яғни, заңнама тек формалды талаптар мен санкциялар жүйесі болмауы тиіс, ол адамгершілік пен ар-ожданға негізделген қатынастарды да қамтуы қажет. Сондықтан қазіргі азаматтық құқық жүйесі құқықтық қатынастарды реттеуде мораль нормаларына жиі сүйенеді. Бұл – құқықтың тек заң ғана емес, сонымен қатар адамгершілік пен әділеттілік жүйесі екенін көрсетеді [5].

Азаматтық құқықтағы мораль мен адамгершілік нормаларының сабақтастығы — құқықтық қатынастардың этикалық және әлеуметтік мазмұнын тереңдете түсетін, құқық пен қоғам арасындағы байланысты нығайтатын маңызды феномен. Бұл сабақтастық құқықтық мәдениетті арттырып, қоғамда құқықтың үстемдігін ғана емес, сондай-ақ адамгершілік пен әділеттілік қағидаттарының салтанат құруын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері). – Алматы: Юрист, 2023.
2. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2020.

3. Бәйменов А.А. Құқық және мораль: өзара байланысы мен шекаралары // Заң ғылымының өзекті мәселелері. – 2021. – №2(34). – Б. 45–50.
4. Баймаханов М.Т. Азаматтық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы: Norma, 2019.
5. Дидарова А.А. Мораль мен құқықтың арақатынасы: философиялық және құқықтық аспектілер // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. – 2022. – №1. – Б. 67–71.

ОӘЖ 004.8:34

ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ЗАҢНАМАНЫҢ ТӘЖІРИБЕДЕ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ ҚАТЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Иманбекова Маншук Мажитовна

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
PhD, қауымдастырылған профессор м.а.

Жадигерова Айжамал Кайрыллаевна

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
Заң факультетінің докторанты.

Заң ғылымдарының магистрі, заң консультанты

Түйін: Бұл мақалада жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының қазіргі құқықтық жүйеге әсері мен оған бейімделу тетіктері қарастырылады. Тәжірибе мен цифрлық кеңістіктегі ЖИ-дің құқықтық мәртебесін, жауапкершілігін және құқықтық регламенттеудің кемшіліктерін саралап, ұлттық және халықаралық тәжірибелерге шолу жасалады. Мақалада ЖИ-ге қатысты философиялық, құқықтық және этикалық аспектілер жүйелі түрде талданады.

Summary: This article examines the impact of artificial intelligence (AI) technologies on the modern legal system and its adaptation mechanisms. A review of national and international experience will be conducted with an analysis of the legal status, responsibilities and shortcomings of legal regulation of AI in the digital space. The article systematically analyzes philosophical, legal and ethical aspects related to AI.

XXI ғасырдың екінші онжылдығынан бастап жаһандық цифрлық трансформация үдерісі қарқынды дамып, жасанды интеллект (ЖИ) ұғымы тек ғылыми-фантастикалық әдебиеттердің тақырыбы емес, нақты құқықтық және әлеуметтік қатынастардың объектісіне айналды. ЖИ технологияларының мемлекеттік басқару, денсаулық сақтау, білім беру, сот жүйесі, әлеуметтік қолдау, сондай-ақ қауіпсіздік салаларында қолданыс табуы, құқықтық жүйенің де эволюциялық бейімделуін талап етуде. Бұл тұрғыдан алғанда, қазіргі қолданылып жүрген ұлттық және халықаралық заңнама шеңберінде ЖИ-ді құқықтық тұрғыдан тану, жіктеу және жауапкершілік пен реттеу тетіктерін айқындау аса өзекті мәселеге айналып отыр.

Жасанды интеллектпен байланысты құқықтық қатынастардың күрделілігі – оның субъектілік белгілерінің, шешім қабылдау автономиясының, адаммен тең дәрежеде жауаптылық пен құқықтылық өлшемдеріне сәйкестігінің анықталмағандығында. Осы мақалада ЖИ ұғымының құқықтық табиғатын саралап, Қазақстан Республикасының заңнамасындағы және халықаралық тәжірибедегі ЖИ-ге қатысты құқықтық реттеу үлгілерін салыстыра отырып, тәжірибе мен цифрлық кеңістіктегі өзекті құқықтық проблемаларды ашуға

тырысамыз.

Жасанды интеллект ұғымының өзі көпқырлы, пәнаралық сипатқа ие. Информатикада ол алгоритмдік модельдеу мен деректерді өңдеу жүйесі ретінде қарастырылса, философиялық және құқықтық контексте – автономды шешім қабылдайтын жүйе ретінде сипатталады. Құқық теориясы тұрғысынан ЖИ – бұл жаңа сипаттағы, бұрын құқық реттемеген субъектілікке үміткер құрал, ал кей жағдайларда – процестің тікелей қатысушысы ретінде де қарастырылады.

Халықаралық құқықтық әдебиетте ЖИ-дің бірнеше түрлері ажыратылады:

- Тар маманданған ЖИ (narrow AI) – нақты бір тапсырманы орындайтын жүйе;

- Жалпы ЖИ (general AI) – адам сияқты көп түрлі тапсырмаларды орындауға қауқарлы жүйе;

- Суперинтеллект (superintelligence) – адамның зияткерлік мүмкіндіктерінен асып түсетін гипотетикалық жүйе [1].

Осыдан туындайтын басты сұрақ: ЖИ құқық субъектісі ме, әлде объектісі ме? Егер ол субъект болса, онда оның құқықтары мен міндеттері болуы тиіс. Ал объект болса, онда оны пайдалану және қолдану бойынша адамға жүктелетін құқықтық жауапкершілік қандай деңгейде болады?

Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқықтық базасы жасанды интеллектті жеке нысан ретінде толық тануды көздемейді. Алайда, бірқатар нормативтік актілерде цифрлық технологиялар, автоматтандырылған жүйелер мен алгоритмдер туралы ұғымдар кездеседі. Бұл ЖИ-ге қатысты жанама реттеу болып табылады. Мысалы, "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы аясында цифрлық экожүйені дамыту мен автоматтандыру құралдарын енгізу қарастырылған. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде цифрлық құралдарды жұмыс процесінде қолдануға қатысты ережелер бар. Қылмыстық кодексте де ақпараттық жүйелер мен деректерді бұрмалауға қатысты жауапкершілік қарастырылған.

Халықаралық деңгейде Еуропалық Одақтың ЖИ туралы Актісі (AI Act) құқықтық регламенттеудің үлгісі ретінде қарастырылады. Онда ЖИ жүйелері қауіп деңгейіне байланысты 4 санатқа бөлінеді және әрқайсысына нақты талаптар қойылады. Бұл тәсіл қауіп-қатерге негізделген реттеу деп аталады. [2]

Жасанды интеллектінің тәжірибеде кеңінен қолданылуда: смарт-қалалар, интеллектуалды көлік жүйелері, медицинада диагноз қою, әлеуметтік қызмет көрсету мен мемлекеттік басқарудағы автоматтандырылған шешімдер. Бұл үдерістерде ЖИ қабылдайтын шешімдердің адам тағдырына тікелей әсер етуі – құқықтық жауапкершілік пен реттеуді қажет етеді.

Мысалы, әлеуметтік жәрдемақыны тағайындау жүйесі алгоритмге негізделсе, оның әділ шешім қабылдауы – құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін маңызды. ЖИ қателескен жағдайда кім жауап береді: бағдарламалаушы ма, оператор ма, әлде жүйені енгізген орган ба? Осы сұрақтар қазіргі заңнамада нақты ашылмаған [3].

Алгоритмдік әділетсіздік (algorithmic bias) пен жүйелік кемсітушілік –

ЖИ жүйелерінің құқықтық жауапкершілікке тартылуын өзекті етеді. Қазіргі қолданыстағы заңдарда ЖИ-дің жеке құқық субъектісі ретінде қарастырылмауы себепті, барлық жауапкершілік адамға немесе ұйымға жүктеледі. Болашақта арнайы "цифрлық агент" ұғымын енгізу арқылы ЖИ-дің заң алдындағы орны нақтылануы мүмкін. Бұл үшін құқық жүйесіне философиялық, этикалық және техникалық өлшемдерді енгізе отырып, жаңа құқықтық категориялар қажет [4].

ЖИ-дің қарқынды дамуы – құқық ғылымы мен заң шығару қызметінің проактивті көзқарасын талап етеді. Цифрлық адам құқықтары, дербес деректерді қорғау, шешім қабылдау процедураларының ашықтығы – ЖИ заң жүзінде реттелуі тиіс негізгі бағыттар.

Қазақстан үшін ЕО тәжірибесін бейімдеп, "Жасанды интеллект туралы" жеке заң қабылдау – болашақтағы нормативтік даму бағыты болуы мүмкін. Сонымен қатар, ЖИ этикасы мен қауіпсіздігін реттейтін ұлттық стандарттар мен ережелер қажет.

Жасанды интеллект – қазіргі заманның құқықтық жүйесін түбегейлі өзгертуге әсер ететін факторлардың бірі. Қолданыстағы заңнамада ЖИ толыққанды құқықтық феномен ретінде танылмаса да, оның әлеуметтік, экономикалық және адам құқығына қатысты салдары – заң жүйесінде іргелі жаңғыру қажеттілігін туындатады.

Мақалада келтірілген тұжырымдар мен шетелдік тәжірибелер ЖИ-ді құқықтық тұрғыдан кешенді талдаудың маңыздылығын көрсетеді. Алдағы кезеңде Қазақстанда да ЖИ-дің құқықтық статусын нақтылап, жауапкершілік пен этикалық шектерді белгілейтін арнайы құқықтық база қалыптастыру өзекті болады. Қазіргі уақытта жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерінің құқықтық мәртебесі нақты анықталмаған. ЖИ-дің күрделі шешімдер қабылдауы және адам өмірінің түрлі салаларында белсенді қолданылуы оның құқықтық табиғатын қайта қарауға негіз болады. Осыған орай, ЖИ-ді заңдастыру – заманауи құқық ғылымының өзекті мәселелерінің бірі [5].

ЖИ-ді құқықтық тұлға ретінде мойындау: халықаралық тәжірибеде ЖИ-ге 'электронды тұлға' мәртебесін беру туралы ұсыныстар бар. Бұл оның әрекеттері үшін жауапкершілікті нақтылау мақсатында қажет. Қазақстан заңнамасында құқықтық субъектілер қатарына тек жеке және заңды тұлғалар кіреді, сондықтан ЖИ-ді субъект ретінде тану үшін заңнамаға өзгерістер енгізу қажет.

Арнайы құқықтық режим қажеттілігі: ЖИ автономды әрекет ете бастағанда, оған қатысты ерекше құқықтық реттеу талап етіледі. Мысалы, медицина, қаржы, сот салаларында ЖИ қате шешім қабылдаса, салдары өте күрделі болуы мүмкін. Сондықтан ЖИ-ді белгілі бір салада қолдану үшін құқықтық шектеулер мен стандарттар қажет.

Этикалық және құқықтық сәйкестік: ЖИ-дің әрекеті этикаға сай, бейтарап және әділетті болуы тиіс. Бұл талаптарды заңмен бекіту – азаматтардың құқығын қорғауға кепіл болады. ҚР заңнамасында мұндай талаптар жүйеленбеген, ал Еуроодақ елдері 'сенімді ЖИ' тұжырымдамасын заңдастыруда

[6].

Шешімдердің дәлелділігі мен заңдық күші: ЖИ шығарған шешім сотта дәлел ретінде қолданылуы үшін оның негізділігі мен алгоритмінің ашықтығы қамтамасыз етілуі керек. ҚР қолданыстағы іс жүргізу кодекстерінде ЖИ шешімінің дәлелдік мәртебесі қарастырылмаған.

Заң шығармашылығында ЖИ: болашақта ЖИ заң жобаларын сараптауға немесе әзірлеуге қатысуы мүмкін. Бұл оның шешімдеріне құқықтық, философиялық және мәдени құндылықтар жүйесін енгізуді қажет етеді. Қазақстанда заң шығарушылардың тізімі нақты анықталған, сондықтан ЖИ-дің заң шығармашылығына қатысуы үшін заңнамаға өзгерістер енгізілуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы.
2. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі.
3. ҚР Қылмыстық кодексі.
4. Artificial Intelligence Act. European Commission, 2021.
5. Russell, S. & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach.
6. Floridi, L. (2019). Establishing the rules for building trustworthy AI.

ОӘЖ 004.8:347.9

СОТ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ: АРТЫҚШЫЛЫҚТАР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР

Иманбекова М.М.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
PhD, қауымдастырылған профессор м.а.

Жадигерова А.К.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
Заң факультетінің докторанты.

Түркістан-Қызылорда облыстарының өңіраралық заң консультанттары палатасы,
Түркістан қ., Қазақстан

Заң ғылымдарының магистрі, заң консультанті

Түйін: Бұл мақалада жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының сот тәжірибесінде қолданылу мүмкіндіктері мен құқықтық тәуекелдері жан-жақты талданады. ЖИ жүйелерінің қолданыстағы заңнама шеңберінде қандай құқықтық шектеулерге және рұқсаттарға ие екенін, оның шешімдерінің дәлелдік күші мен этикалық аспектілерін, сонымен қатар ЖИ-ді заңдастыру қажеттілігін теориялық және практикалық тұрғыда қарастырылады. Зерттеуде Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі олқылықтар мен келешектегі нормативтік жетілдіру бағыттары айқындалады. Сондай-ақ, ЖИ-дің сот шешімдеріне ықпал етуі, құқықтық субъектілік мәселесі, алгоритмдік бейтараптық және заң шығармашылығында ЖИ қолдану келешегі де сараланады. Мақалада ұсынылған тұжырымдар мен ғылыми пайымдар отандық құқықтық жүйені цифрлық дәуір талаптарына бейімдеуге үлес қосады.

Summary: This article analyzes in detail the possibilities and legal risks of the application of artificial intelligence (AI) technologies in judicial practice. It is considered in theoretical and practical terms what legal restrictions and permits AI systems have within the framework of current legislation, the validity and ethical aspects of its decisions, as well as the need to legalize AI. The

study identifies gaps in the legal system of the Republic of Kazakhstan and directions of future regulatory improvement. The influence of AI on court decisions, the problem of legal entity, algorithmic neutrality and prospects for the use of AI in lawmaking are also differentiated. The conclusions and scientific reasoning presented in the article contribute to the adaptation of the domestic legal system to the requirements of the digital age.

Қазіргі кезеңде құқықтық жүйе жаңа технологиялық жетістіктермен тығыз байланыс орнатып келеді. Осы орайда жасанды интеллектіні (ЖИ) сот тәжірибесіне енгізу мәселесі – заң ғылымының, технология мен құқық философиясының түйіскен тұсы болып отыр. Бұл мақалада ЖИ-дің сот ісін жүргізудегі қолданылу салалары, халықаралық және отандық тәжірибе, этикалық және құқықтық мәселелер, сондай-ақ туындайтын тәуекелдер мен болашағы жан-жақты қарастырылады.

Жасанды интеллект – бұл адамның когнитивтік функцияларын модельдейтін және кейде адамның қатысуынсыз шешім қабылдай алатын технологиялық жүйе [1]. Құқықтық салада ЖИ заңнаманы сараптау, сот шешімдерін болжау, құқықтық құжаттарды өңдеу, аналитикалық талдау жасау үшін қолданылады. Ол адам әрекетін толық алмастырмаса да, сот процестерін жеңілдету мен оңтайландыруға септігін тигізеді [2].

АҚШ-та ЖИ COMPAS бағдарламасы арқылы қылмыстық істерде болжам жасау үшін қолданылып келеді. Бірақ бұл жүйе расистік алгоритмдерге байланысты сыни көзқарастарға тап болды. Францияда сот шешімдерін алдын ала модельдеуге арналған ЖИ жүйелері енгізілсе, Эстония кибер-сот жүйесін тәжірибеден өткізуде. Қытайда «смарт-соттар» іске қосылып, кейбір сот процестері толық автоматтандырылды [3]. Дегенмен бұл елдерде де ЖИ-дің шешім қабылдау процесінің ашықтығына қатысты сұрақтар көп [4].

Сот тәжірибесіндегі ЖИ-дің негізгі артықшылықтары:

- Процестік тиімділік: Құжат айналымын жеделдетіп, сот жүктемесін азайтады.

- Қайталанатын істерді автоматтандыру: Ұқсас істер бойынша стандартталған шешімдер шығару арқылы біркелкілік пен жүйелілікті қамтамасыз етеді.

- Талдау және болжау мүмкіндігі: Сот актілеріне статистикалық талдау жүргізіп, ықтимал шешімдер бойынша болжам ұсынады.

- Құқықтық консалтинг және медиация: ЖИ сотқа дейінгі келісім процестерінде де пайдаланылып отыр.

Жасанды интеллектіні қолданудың тәуекелдері:

- Алгоритмдік дискриминация: Үлгі деректерге тәуелділік ЖИ-дің шынайы әділеттілікке қайшы шешім қабылдауына әкелуі мүмкін.

- Шешім қабылдау ашықтығының болмауы: ЖИ шешімі қалай шыққаны түсініксіз болып қалуы мүмкін (қара жәшік эффектiсi).

- Адам құқығына қатер: Жеке деректердің заңсыз қолданылуы, автоматты шешімнің шағымдану құқығының шектелуі.

- Жауапкершілік проблемасы: Егер ЖИ қате шешім қабылдаса, жауапты кім?

Қазақстан Республикасында ЖИ қолдану ахуалына келсек, Қазақстанда ЖИ сот жүйесінде әлі бастапқы кезеңде қолданылып келеді. Цифрлық трансформация сот саласында «Сот кабинеті», «Төрелік», Smart-сот, E-sud секілді платформалар арқылы жүзеге асып отыр. Бірақ ЖИ-дің нақты шешім қабылдауы іске асырылған жоқ. Дегенмен құқықтық статистика талдауы, сот актілерін сараптау, медиациялық келіссөздерді онлайн жүргізу бағыттарында ЖИ элементтері пайда болуда.

Этикалық және құқықтық мәселелерде ЖИ шешімдеріне сену мен оны заңды күші бар деп тану қоғамның құқықтық санасына тікелей әсер етеді. Сот – тек құқық нормаларын қолдану ғана емес, сонымен қатар әділет пен ар-ождан ұғымдарын қамтитын жүйе. Сондықтан ЖИ-дің этикалық өлшемдерге сәйкес жұмыс істеуін қамтамасыз ету – басты талап.

Сонымен қатар, ЖИ-дің сот шешімі ретінде құқықтық күшке ие болуы, оны нормативтік деңгейде бекіту – ашық әрі ұлттық заңнамаға сәйкес жүргізілуі тиіс.

Бірқатар перспективалар мен ұсыныстарға тоқталсақ:

- ЖИ-ді құқықтық көмекші ретінде пайдалану.
- Азаматтық істерде ЖИ ұсыныстарының ерікті қолданылуы.
- Судьяның міндетті түрде шешімге соңғы қол қоюын сақтау.
- ЖИ-ге қатысты ұлттық құқықтық актілер қабылдау.
- Дербес деректерді қорғаудың жоғарғы деңгейін қамтамасыз ету.

Жасанды интеллект – бұл құрал. Оның тиімділігі оны қалай қолдануға байланысты. Сот билігінде ЖИ-дің рөлі арта бермек, бірақ ол адамгершілік пен заңдылықтың орнына өтпеуі тиіс. Қазақстан үшін ЖИ-ді сот жүйесіне енгізу – бұл үлкен мүмкіндік, бірақ сонымен қатар жауапкершілікті қажет ететін күрделі процесс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы 2019 ж.
2. Еуропалық Комиссия – Trustworthy AI нұсқаулығы
3. Surden, H. Artificial Intelligence and Law 2019 ж.
4. Katz et al. Predicting Supreme Court Behavior 2017 ж.

ОӘЖ 343.615

СУҒА БАТЫРЫП ТҮНШЫҚТЫРУ – АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН ЖАСАУДЫҢ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Иманбекова М.М.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының қауымдастырылған
профессор м.а., PhD.

Жылқыбек Н.Н.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
Заң факультеті, Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының 3-курс
студенті

Түйін: Бұл мақалада суға батырып тұншықтырудың адам өлтіру қылмысын жасаудың жеке тәсілі ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу суға батыруды жазатайым оқиғадан немесе өзге жағдайлардан ажыратуға көмектесетін криминалистикалық және сот-медициналық белгілерге негізделген. Жұмыста оқиға орнын қарау тактикасы, жәбірленуші денесіндегі жарақаттарды бағалау, су ортасының ықпалы мен диатомдық талдаудың маңызы талданады. Мақала суға батырып жасалған қылмыстардың механизмін анықтауда қолданылатын негізгі әдістер мен диагностикалық көрсеткіштерді сипаттайды.

Summary: This article examines the specific features of drowning as a distinct method of committing homicide. The study is based on criminalistic and forensic medical indicators that help differentiate intentional drowning from accidental or other types of incidents. The paper analyzes the tactics of crime scene examination, the assessment of injuries on the victim's body, the impact of the aquatic environment, and the significance of diatom analysis. The article outlines the main methods and diagnostic criteria used to determine the mechanism of crimes committed by submersion.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 99-бабына сәйкес адам өлтіру, яғни басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату, қылмыстың ең ауыр түрлерінің бірі болып табылады. Адам өміріне қылмыстық қол сұғушылықпен күрес жүргізудің маңызы, қылмысты дер уақытында ашу мен оны жан-жақты тергеуде ерекше орын алады. Адам өлтіру бойынша істің ашылмай қалуы, көбінде қылмыскерлердің қылмыстық әрекет жасау немесе оның ізін жасыру кезінде өте айлалы әдіс-тәсілдер қолдануларына байланысты. Адам өлтіру қылмыстарын жасауда қолданылатын тәсілдердің бірі суға батырып тұншықтыру болып табылады.

Адам ағзасында оттегі жетіспеу салдарынан көмірқышқыл газының шамадан тыс жиналуын асфиксия деп атаймыз. Асфиксия тек тыныш жолдарының бітелуі емес, кез келген жағдайда адам ағзасына оттегінің жетіспей тұншығуы. Бұл жағдай өлім дененің судың кіруімен толып кету салдарынан және тыныс алу жолдарының жабылуынан пайда болады. Ол су қоймаларында немесе басқа да сұйықтықтар жиналған жерлерде болады. Тұншығу күтпеген жағдайда, өлтіру және өзін-өзі өлтіру мақсатында болуы мүмкін.

Суға тұншығу – бұл адамның суға (сұйықтыққа) толық немесе толық дерлік батуынан (толық денесі суға кетпей, тек ауыз бен мұрын қуыстарына) судың тыныс жолына түсіп кетуі салдарынан туындайтын асфиксия. Адамның суға бату процессіндегі жанталасуға кететін уақыты, әдетте, шамамен 5-6 минутты құрайды [1].

Мәйіт суда ұзақ жатқан сайын оның денесі іріп, өзгерістерге ұшырайды, яғни мәйіттің денесі ісініп, босаңсып, жұмысарып кейіннен қабаттары ажырайды. Бұл процесс - мацерация деп аталады. 3 сағат ішінде немесе одан кеш саусақ терілері бозарып, қатпарланады. Уақыт өте бұл процесс мәйіттің денесінде тарала бастайды да, 3-5 күн аралығында алақан, 6-8 күн ішінде табан домбығып, қатпарланады. 10-20 күн ішінде судағы мәйіттің шашы оңай жұлынып, суда жатқан уақыты өткен сайын өзінен-өзі түсіп қалады. 2-3 аптадан кейін былжырап кеткен дененің сыртын жауып тұрған жұқа қорғаушы қабат теріден біртіндеп ажырап, тырнақтармен бірге түсіп қалуы мүмкін. 30-40

күннен соң дененің басқа жерлеріндегі терілері де қатпарлана бастайды. Бұл процес жылы суда тез жүреді. Өлік суда болған кезде, әсіресе су салқын болған сайын мацерация баяу жүреді. Яғни, су бетіне қалқып шығысымен мәйіттің шіру процесі тезірек орын алады [2].

Батып бара жатқан адам судан шығуға талпынады да, инстинктивті түрде ауа жұтуға тырысып көп мөлшерде су жұтып қояды. Адам суға апат салдарынан батса, тұнба көтерілген мезетте оның ағзасында балшық, су өсімдіктері, құм секілді қосындылар еніп аспирация процессі орын алады. Тиісінше, мәйіттің организмнен осы бөгде қосындылар табылады. Өңеш арқылы кеткен су асқазанға түседі және бұл өкпеге түскен суды ағзадан шығаруға қарағанда жеңіл процесс. Себебі өкпеге түскен су газ алмасуды тежеп, аспирациялық асфиксияға алып келеді. Суға тірідей батқан адамның өкпесінде ауа орнына су толып, сұршыл-ақ түсті көбік түзіледі.

Егер адамды суға батыру қасақана адам өлтірумен ұштасқан болса, мәйіттің денесінде және киімінде арпалысқан қорғаныс әрекеттерінің салдары байқалады. Адамды өлтіріп, оны кейіннен суға лақтырып жіберген болса, мәйіт жәйлап судың түбіне түседі және түбіне жеткенде мәйіттің ағзасындағы қанның бәрі денесінен ағып, орнына су толады. Ал ағзадан шыққан қан судың түбінде мәйіттің ізі айқын көрініп криминалист-мамандарға белгі секілді қалады. Адамды суға итеріп жіберіп өлтірсе оны нақты көрген куә, аудио-видео жазбалар немесе топырақта қалған тынымсыз, арпалыс іздері секілді дәлелдерсіз адам өлтіру екенін дәлелдеу қиындық тудырады. Судан шығарылған мәйітке сот-медициналық сараптама жүргізіледі, әрдайым сот-медициналық сарапшысының алдында «өлім себебін» анықтау деген негізгі сұрақ тұрады.

Тұншығудан қайтыс болғанда сыртқы қарау төмендегілерді пайымдауға мүмкіндік береді:

- ауыз, мұрын саңылауында, тыныс алу кеңістігінде майда көпіршіктенген ақ түсті көбіктің болуы;
- терінің бозаруы, «құс еттілік» және сұр-көк жаны қызғылт түс беретін өлім іздері болуы, бұл өліктің суда болғанын білдіреді;
- судан алынған өліктің тез шіру белгілері (сондықтан оған жедел түрде сот-медициналық зерттеу қажет).

Мұндай мәйітке сот-медициналық сараптама жүргізу кезінде суға батып кетудің келесі ішкі белгілері анықталады:

- өкпенің эмфиземасы, яғни оның жедел үрленуі;
- ашық қызғылт түстес сіріқауыз астында қан құйылуы (Рассказов – Лукомский – Пальтауф дақтары);
- тыныс алу жолдарының тереңгі бөлігінде құмның және басқа да заттардың болуы;
- асқазан мен ішікте т.б. жерлерде судың болуы;
- ішкі ағзаларда (сумен бірге түсетін ұсақ заттар) планктондардың болуы.

Осыған байланысты тергеу тәжірибесінен алынған бір мысалды келтіргенді жөн көрдік. Қылмыскер Н кафеде екі қызбен танысады, оларды

өзенге барып шомылуға шақырады. Өзенге жақындай бергенде артынан білдіртпей келіп екеуінде желкелерінен балғамен ұрып құлатады, сонан соң екі қызды да өзенге лақтырып жібереді. Қыздардың мәйіттері табылып оларға сот-медициналық сараптамасы тағайындалады. Мәйіттерді ашу кезінде өкпелерінде тыныс алу кеңістігінде майда көпіршіктенген ақ түсті көбіктің бары анықталды, яғни бұл белгілер мәйіттерді суға лақтырғанда олардың тірі болғандарын көрсетеді. Осы қылмыс бойынша жедел-ізвестіру шараларын және тергеу әрекеттерін жүргізу барысында күдікті Н ұсталды. Тергеу барысында оның осындай бірнеше қылмыстар істегені анықталды. Барлық қылмыстарды жасағанда бір әдіс қолданғаны белгілі болды, яғни барлық жәбірленушілерді балғамен желкенің бір жерінен ұрғаны.

Суға батқан кезде зертханалық әдіспен тексеру, адамның суға батқандығын үнемі нақты жеткілікті анықтау мүмкін еместігін заңгерлер білуі керек. Суға батып өлгенде тыныс алу жолдарының бітелуінің басқа да себептерінің бірі судың адам денесіне кенеттен тусуі болуы мүмкін. Ол кезде өлім тыныс пен жүректің рефлекторлы тоқтауынан болуы мүмкін.

Мәйітті сот - медициналық зерттеу кезінде шешілетін мәселелер:

- омыртқаның мойын бөлігінің жарақатын зерттейді (омыртқаның сынуы және жұлын сұйықтығының зақымдалуы). Олар көбінесе суға секіргеннен болады;

- өлімнің себебі (мұнда сарапшы-дәрігер, өлік су көліктерінің әсерінен, ағыс салдарынан немесе тасқа соғылудан, суда тіршілік ететін жәндіктер, ағаштардан немесе судан шығарған кезде жарақаттанған ба соны анықтайды);

- өлтіру (өлікке ауыр жүк байлап өзі өлгендей келтіреді);

- өзін-өзі өлтіру (ауыр жүк өліктің қолы жететін жерде тұрады, қарсылық көрсетпеуі, сондай-ақ су шұңқырына құлаған кезде туындауы мүмкін – сыну, шайқалу, жаралану сынды зақымдардың болмауы).

Сот-медицина сарапшысы үшін суда ұзақ уақыт жатқан өлікті тексеру қиындық келтіреді. Бұндай жағдайға тән өзгерістер:

- терінің өзгерісі (мацерцание), ол судың температурасына және де өліктің суда жатқан уақытына байланысты;

- өліктің шіруі (суда ол ауадағыдан екі есе жай жүреді);

- өліктің суда салмағының өсуі.

Суға батырып тұншықтыру – адам өлтіру қылмыстарында жиі кездесетін және айғақтарды табудан қиындық тудыратын қылмыс түрі. Адамды суға батырып тұншықтыру жағдайын тек қана мәйіттің сот медициналық сараптамасын жүргізу кезінде анықтауға болады. Адам өлімі механикалық асфиксияның суда дамуы нәтижесінде туындағандықтан тергеу тактикасын, криминалистикалық ерекшеліктерін, морфологиялық белгілерін дұрыс бағалау өте маңызды. Сондықтан осы тектес қылмыстарды ашу жоғары кәсібилікті, нақтылық пен ғылыми зерттеу әдістерін пайдалануды талап ететін процесс. Нақты әрі терең жасалған морфологиялық талдау ғана өлімнің нақты механизмін анықтап, қылмыстың жасалуын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Крюкова В.Н., «Судебная медицина 2-е издание», НОРМА ИНФРА-М, Москва, 2012
2. Мырзаханова М.Н., «Сот медицинасы», TECHSMITH, Алматы, 2022.
3. Жәкішев Е.Ғ., Исаев Ә.А., Найманова Г.Х., Талапова Р.Б., «Криминалистика», КазГУ, Алматы, 2006.
4. ҚР Қылмыстық кодексі

БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Иманбекова Маншук Мажитовна

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
PhD, Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының қауымдастырылған
профессор м.а.

Куралбек Индира Сейдуллақызы

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Заң
факультеті, Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының 3-курс білім
алушысы

Аннотация. Бұл мақалада жеке тұлғалардың конституциялық құқықтарын қорғау барысында, бас бостандығынан айыру мекемелеріндегі сотталғандардың құқықтық жағдайын қамтамасыз ету механизмдеріне теориялық талдау жүргізілді. Сотталғандардың құқықтарын реттейтін нормативтік құқықтық актілер зерттеледі, сондай-ақ олардың іс жүзінде іске асырылуы барсында кездесетін қазіргі проблемалар айқындалады. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету барысында жасанды интеллектті қолдану мен цифрландырудың артықшылықтарына тоқталады. ЖИ-консультанттың сотталғандардың құқықтық деңгейін арттыру, адам құқықтарының бұзылу тәуекелін төмендету және прокуратура органдары мен атқару мекемелерінің әкімшілігімен әрекеттестікті тиімді жүргізу құралы ретінде рөлі қарастырылады.

Түйін сөздер: конституциялық құқық, заңнама, цифрландыру, жасанды интеллект, ЖИ консультант

Abstract. This article presents a theoretical analysis of the mechanisms for ensuring the legal status of convicts in penal institutions within the context of protecting individuals' constitutional rights. The study examines the normative and legal framework regulating the rights of prisoners and identifies existing challenges in their practical implementation. Special attention is paid to the advantages of using digital technologies, particularly artificial intelligence, for monitoring, informing, and providing guidance to convicts regarding their rights. The role of an AI consultant is considered as a tool for enhancing prisoners' legal literacy, reducing the risks of human rights violations, and improving the efficiency of interaction with prosecutorial authorities and the administration of correctional facilities.

Keywords: constitutional rights, legislation, digitalization, artificial intelligence, AI consultant

Мемлекет сотталғандармен яғни бас бостандығынан айыру мекемелерінде жазасын өтеу жауаптылығы көзделген адамдармен, азаматтармен қалай қарым-қатынас жасайды, ол сол мемлекеттегі адам құқықтарының қорғалу деңгейін көрсетеді деп ойлаймын. Қазақстан Республикасының 1-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасының ең қымбат

қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Заң ол жеке тұлғалар арасындағы және олардың заңды тұлғалармен мемлекетпен байланысын реттейтін, қоғамдық тәртіпті қалыптастыратын бірден бір құжат нысанындағы мәдени құрал. Адам заң үшін тумады заң адам үшін туады, біз заңды адамдардың игілігі үшін қолдануымыз керек. Яғни, біздің мақсатымыз адам құқықтары мен бостандықтарын жоғары деңгейде қорғай алу және оларға құқықтары мен міндеттерін түсіндіре білу. Әрбір адам тумасынан құқық қабілеттілікке ие болады делінген заңнамамызда ҚР АҚ 13-бабы және қайтыс болған соң тоқтатылады деп айқындалған. Құқықтық жүйе жеке тұлғалардың ішінде сотталған тұлғалардың да құқықтарын толық көлемде қамтамасыз етуге тиіс. Сотталғандардың түрмедегі қорлық көргендігі жайында бұқаралық ақпарат құралдарына үндеу жасап шығып жатқандығын көреміз. Иә, бұл қоғамға құқық бұзушылық жасағанның зардабы ретінде түсінілуі мүмкін, яғни алдын алу мақсаты ретінде жасалынды делік, бірақ ондағы зардапты көріп жатқандар да адамдар ғой. Ол адамдар ондай қорлықтардан кейін, бас бостандығынан айыру мекемелерінен шыққаннан кейінгі өмірі қалай болмақ деген сұрақ туындайды. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 5-бабына назар аударатын болсақ, ешкім де азапталуға немесе қадір қасиетін қорлайтындай қатыгездік жолмен жәбірленуге немесе жазалануға тиіс емес [1]. Қазіргі кезде ютуб подкастарда жиі түрмедегі жеке тұлғалардың қорлықтарын айтып шығып жатқаны бәрімізге мәлім. Сотталғандар әрине олар құқық бұзған адамдар олардың құқықтары елеулі түрде шектеледі бас бостандығынан айыру мекемелеріне барған соң, бірақ олар онда түзелуі үшін жіберіледі, біздің ата заңымызда көрсетілгендей адам өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекетіміздің басты байлығы. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 39-бабында көзделгендей жаза сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да қылмыстық құқық бұзушылық жасауының алдын алу мақсатында қолданылады. Жаза тән азабын шектіруді немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды мақсат етпейді [2]. Қазақстан Республикасының Ата заңы Конституциямызда Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің мәртебесі айрықша бекітілген болатын, арнайы осындай мекемелермен жұмыс жасайды, бұқаралық ақпарат құралдарындағы үндеулерге сүйене отырып адам құқықтарын қорғай алатын бірден бір лауазымды тұлға. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың, олардың сақтау мен құрметтеудің мемлекеттік кепілдігін қамтамасыз етуді жүзеге асыратын мемлекеттік лауазымды адам. Бірақ бұл лауазымды тұлғаны білмейтіндер өте көп.

Қылмыстық атқару кезіндегі басты қағидат түзелуге ықпал етумен сабақтасатын жаза қолдану, сотталғандардың қоғамға пайдалы мінез-құлқын ынталандыру [3]. Бас бостандығынан айыру мекемелерінде бұрын сотталғандармен жаңадан сотталғандарды қоспау керек деп ойлаймын. Себебі, бұрыннан жылдап отырған адам ол жерге басшылық жасап өз тәртібін

орнықтырып алатыны сөзсіз, ондай тәртіпте зорлық зомбылық, қорлық, ұрып-соғу көп болады емес пе?

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ауызша және жазбаша ұсыныстармен, өтініштермен және шағымдармен жазаны орындайтын мекеме немесе орган әкімшілігіне, олардан жоғары тұрған органдарға, сотқа, прокуратураға өзге де мемлекеттік органдарға, лауазымды тұлғаларға, қоғамдық бірлестіктерге, сондай-ақ адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі халықаралық ұйымдарға жүгінуге құқылы. Жалпы бұл құқықтарын түсіндіріп жатқандар бар ма, ол да белгісіз дүние [4].

Сотталғандардың құқықтары мен міндеттері Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Қылмыстық атқару кодексінде айқындалған және сотталғандар мен мекеме персоналының өзара қарым-қатынасын, мекемеге қабылдау тәртібі, бас бостандығынан айыруға сотталғандардың тамақ өнімдері, хат жазысулары және олардың жазасын өтеу тәртібі Қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің ішкі тәртіптеме қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 17 қарашадағы бұйрығында бекітілген [5].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев “Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу” атты 2025 жылғы 8 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдауында Қазақстан үш жыл ішінде міндетті түрде жаппай цифрлық ел болуы керек деп мәлімдеген болатын. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету үшін, яғни нақтырақ шағым жасау арнайы құқықтарын, зорлық-зомбылық фактісі орын алғанда оны хабарлау, психологиялық көмектерде, олардың түзелуін қамтамамыз ететін шараларда жасанды интеллектті қолдану тиімді деп ойлаймын. Бас бостандығынан мекемелерінде бұндай қызметтерді жасауда мамандар аз, оның үстіне оларға да қауіпті. Жасанды интеллектті терминалдарда болса, әр камерада бір терминал: кәрі көзі нашар көретіндерге арнайы жағдай жасалуы яғни үлкен қаріптер, контрасты түстер, дауыстық навигация және т.б. ЖИ ішінде құқық, психология, денсаулық деген басты блоктар орналастырылады. Сотталғандардың құқықтарын қорғайтан Адам құқықтары жөніндегі уәкіл, адвокат, прокурор қызметтері, яғни сотталғандардың құқықтарын қалай қорғайды және қай кезде, қалай жүгінуге болады деген сияқты басты батырма орнатылуы керек. Құқықтық жасанды интеллекттің ішінде екі батырма болады, біріншісі бас бостандығынан айыру мекемелерінде жазасын өтеп жатқан кездегі құқықтары жайында, екіншісі сол мекемеден жазасын өтеп шыққаннан кейінгі сотталғандардың құқықтары жайында. ЖИ консультант мәтіндік, дауыстық және интерактивті чат арқылы құқықтық, психологиялық және тәрбиеге қатысты сұрақтарға жауап береді. ЖИ сұрақтар мен жауаптарды тіркеп отырады, әкімшілік және прокурорлық қадағалау үшін анонимді статистика береді. Сотталғандардың күнтізбесіне қосылуы керек, аптасына 1 сағаттан не болмаса айына бір сотталған адам мынанша сағат қолдануы керек деген сияқты арнайы міндеттілікпен жүргізілсе. Сотталғандар мен бас бостандығынан айыру мекемелерінің қызметкерлері

арасында педагогтық, психологиялық қарым-қатынас орнатылса, сотталғандардың қайта түрмеден шыққанда қоғамға биімделуі оңайрақ болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясы, 1948 жыл 10 желтоқсан
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексі, 2014 жыл 5 шілде
3. Основные права и обязанности осужденных. Министерство информации и общественного Развития РК, НАО “Центр поддержки гражданских инициатив”. Усть-Каменогорск, 2019г.
4. Правовое положения лиц при исполнении и отбывании наказания в виде лишения свободы. Сүлеймен Ардақ Қуатұлы. Диссертация. Г. Косшы, 2024 г.
5. О некоторых особенностях правового положения осужденных на начальной стадии исполнения приговора по законодательству Республики Казахстан. Е.Е.Новиков. Вестник Кузбасского института.

ОӘЖ-347.422

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ РЕГРЕСТІК ТАЛАПТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН ОНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Иманбекова Маншук Мажитовна

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.,
Қазақстан PhD, Конституциялық құқық және азаматтық құқық
кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а.

Оразымбет Диана Жылқыбайқызы

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Заң
факультеті, Конституциялық құқық және азаматтық құқық кафедрасының 2-курс білім
алушысы

Аннотация. В данной статье исследуется историческое развитие института регресса, его правовое значение и особенности применения в Казахстане. Рассмотрено практическое использование в период классического Рима, законодательное закрепление во времена Юстиниана, а также роль в современной правовой системе. Проанализированы правовые возможности лица, исполнившего обязательство при совместной и субсидиарной ответственности, право требовать возмещения от должника, а также аспекты соблюдения справедливости и баланса в правовых отношениях. В статье подробно раскрыта правовая природа регресса и особенности его применения в многосторонних обязательствах, предложена оценка его роли в системе гражданского права.

Ключевые слова: регрессное требование, Римское право, обратное требование, солидарная ответственность, субсидиарная ответственность, гражданское право.

Abstract. This article examines the historical development of the right of recourse, its legal significance, and the features of its application in Kazakhstan. The study analyzes its practical use during the Classical Roman period, its legislative codification under Justinian, and its role in the modern legal system. The legal possibilities of a person fulfilling an obligation in cases of joint and subsidiary liability, the right to claim reimbursement from the debtor, and aspects of fairness and balance in legal relations are discussed. The article provides a comprehensive overview of the legal nature of recourse and its application in multi-party obligations, offering an assessment of its role within the civil law system.

Keywords: regress claim, Roman law, recourse claim, joint liability, subsidiary liability, civil law.

Рим кезеңінде заң жүзінде бекітілмеген, бірақ құқықтық тәжірибеде қолданылған бір механизм болған. Ол бойынша кепілгер негізгі міндеттемеге қатысты борышкерге қарсы талаптарды қарыз берушіден алу құқығына ие болған. Юстиниан дәуірінде *beneficium cedendarum actionum* ұғымы пайда болды, яғни бұл механизм заңдық түрде бекітілген. Ол, мысалы, талаптарды жасанды сатып алу және сенімхат беру сияқты құқықтық құралдар арқылы жүзеге асырылды [1]. Рим құқық жүйесінде регресс (*recursus*- терминнің түпкі формасы *regressus*, бұл қайту, артқа қайту, қайтару дегенді білдіреді. тұжырымдамасы тек арнайы қатынастар болған жағдайда ғана қолданылған. Егер ерекше қатынастар болмаған жағдайда, бұл институтты қолдануға жол болмаған. Мысалы, егер бірлесіп зиян келтірілген жағдайда бір тарап барлық шығынды өтесе, Рим құқық бойынша арнайы келісімдер болмаған жағдайда ол тараптың екінші адамға регресс талап қою құқығы болмайтын [2]. Заңнамада регресс құқығы арнайы қатынастардың болуына тәуелді емес, өйткені бұл қарыз берушінің құқықтық жағдайын күшейтеді. Әйтпесе, борышкер екінші тарап есебінен негізсіз артықшылыққа ие болар еді. Қазақстан Республикасының азаматтық құқық жүйесінде де жағдай осылай реттелген. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында регрестік талап қою институты нақты құқықтық негіздермен бекітілген және оның негізгі мәні ҚР Азаматтық кодексінің 289-бабында айқын көрсетілген. Аталған бапқа сәйкес, басқа адамның міндеттемесін оның орнына орындаған тұлға, орындалған міндеттеме мөлшерінде сол адамға кері талап қоюға құқылы. Яғни борышкердің орнына төлем жасаған адам, құқықтық табиғаты жағынан сол борышкерге талап қою құқығын иеленеді. Мұндай құқық міндеттемені орындаудың нәтижесінде туындайтын заңдық салдар болып табылады және оның пайда болуы үшін борышкердің келісімі міндетті емес. Қазақстан заңнамасында міндеттемелердің көп тұлғалы құрылымдарына байланысты нормалар регрестік қатынастарды қолдануға мүмкіндік береді. ҚР Азаматтық кодексінің 287–292-баптарында бірнеше борышкердің үлестік және бірлескен жауапкершілігі нақты реттелген. Бірлескен жауапкершілік жағдайында міндеттемені орындаған бір борышкер қалған борышкерлерге қатысты регрестік талап қою құқығын иеленеді, себебі ол жалпы борышты өз қаражаты есебінен өтеген болып табылады. Осылайша, бірлескен жауапкершілік қатынастарында борышкердің орнына міндетті орындаған тұлға өз шығынын өндіру құқығын толық көлемде сақтайды. Субсидиялық жауапкершілік Қазақстанда ҚР Азаматтық кодексінің 357-бабында реттеледі. Осы бапқа сәйкес, негізгі борышкер өз міндеттемесін орындамаған жағдайда ғана қосымша жауапты тұлғаға талап қоюға жол беріледі. Егер субсидиялық жауапты тұлға негізгі борышкердің орнына міндетті орындаса, ол орындалған сома мөлшерінде негізгі борышкерге кері талап қоя алады [3]. Бұл құқықтық механизм қосымша тұлғаның борышты өтегеннен кейін негізгі борышкерге қатысты жауапкершілікті өзіне жүктемей, әділдік принципін сақтауға бағытталған [4].

Регрестік талаптарды бағалауда міндеттемелердің мазмұнына қатысты арнайы нормаларды да ескеру қажет. ҚР Азаматтық кодексінің 353-бабында басқа адамның ақшасын заңсыз пайдалану жағдайында өндірілетін айыпақы мен өсімпұл тәртібі белгіленген. Егер регрестік талапқа негіз болған төлем бөтен ақшаны заңсыз пайдаланумен байланысты болса, борышкерден пайыздарды немесе айыпақыны өндіру осы бапқа сәйкес жүзеге асырылады [5].

Кейбір құқықтық нормалар регрестік талаппен шатастырылуы мүмкін. Мысалы, 945 және 946-баптар азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің өзге институттарына жатады: 945-бап заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы немесе таралуы кезінде кейбір субъектілердің зиянды өтеу тәртібін реттесе, 946-бап жерлеуге жұмсалған шығындарды өтеу нормаларын белгілейді. Бұл баптар регрестік талапқа қатысы жоқ, сондықтан құқық қолдану тәжірибесінде оларды ажырата білу қажет.

Осылайша, Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында регрестік талаптың негізгі құқықтық тірегі — 289-бап, көп тұлғалы міндеттемелер мен субсидиялық жауапкершілік жағдайларында 287–292 және 357-баптар регрестік құқықтарды жүзеге асыруға негіз береді. Бұл нормалар құқықтық реттеуді біріздендіреді, міндеттемені орындаған тұлғаның құқықтарын қорғайды және азаматтық айналымдағы әділдік пен құқықтық теңгерімді қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының азаматтық құқық жүйесінде регрестік талаптарды қолдану практикасын жетілдіру үшін, көп тұлғалы міндеттемелер мен субсидиялық жауапкершілік жағдайларында регресс талаптарын жүзеге асыру тәртібін нақтылайтын қосымша құқықтық нормаларды әзірлеу ұсынылады. Сондай-ақ, регрестік талаптарды бағалауда туындайтын дауларды тиімді шешуге арналған арнайы әдістемелік нұсқаулар енгізу, және азаматтық құқықтық қатынастардағы тараптардың құқықтары мен міндеттерін айқын көрсететін ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Бұл шаралар институттың тиімділігін арттырып, құқықтық тұрақтылық пен әділдікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Институции Юстиниана. Перевод с латинского / Под ред. Кофанова Л. Л., Томсинова В. А.; пер. Расснера Д. – Москва: Зерцало, 1998. – 400 с.
2. Ермухаметова, С. Р., & Коваленко, Е. Ю. (2007). Рим жеке құқығы оқу құралы (Римское частное право). Алматы.
3. Овсянников, М. И., & Кондарева, Е. С. (2022). Соотношение института регресса со смежными правовыми категориями гражданского права: цессией, суброгацией и реституцией. Журнал «Научный лидер», (48), 93.
4. Merkin, R., & Steele, J. (2007). Insurance and the law of obligations. Oxford: Oxford University Press.
5. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі. (1994, 27 желтоқсан). № 268-ХІІІ.

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДӘСТҮРІ

Исаев А.Е., Нұрланұлы Е., Асанбаев Д.Р., Оразымбет О.С., Тулендиева А.А.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркінбекова А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые традиции кочевых народов в международных отношениях. В кочевых обществах вопросы использования земли, миграции и соглашений между племенами регулировались обычным правом. На международном уровне кочевые народы не всегда признавались равноправными субъектами государства, что влияло на их правовой статус. В современном контексте международное право направлено на защиту земельных, природных, культурных и гражданских прав кочевых народов. Взаимосвязь кочевых правовых традиций и международного права имеет важное значение для исторического и правового анализа.

Summary: This article examines the legal traditions of nomadic peoples in international relations. In nomadic societies, land use, migration, and agreements between tribes were regulated through customary law. At the international level, nomadic peoples were not always recognized as equal state subjects, which affected their legal status. In the modern context, international law aims to protect the land, natural resources, cultural, and civil rights of nomadic peoples. The interconnection between nomadic legal traditions and international law is significant for historical and legal analysis.

Көшпелі (номадтық) халықтар тарих бойы ұлттық мемлекеттерге қарағанда айтарлықтай ерекше әлеуметтік-экономикалық құрылымға ие болды: тұрақты қоныс, жазылған заңнамалық жүйе болмауы, ұдайы көшу және түрлі рулар мен тайпалық қауымдастықтардың өзара әрекеті. Осындай ерекшеліктеріне қарамастан, олар халықаралық қатынастарды реттеуде де белгілі құқықтық дәстүрлер қалыптастырды. Бұл мақалада көшпелі халықтардың халықаралық қатынастарда қолданған құқықтық дәстүрлері, оның ішінде көші-қон, жер пайдалану, олардың мемлекеттік жүйелермен қарым-қатынасы, және бұл дәстүрлердің қазіргі халықаралық құқыққа ықпалы зерттеледі.

Көшпелі қоғамдардың құқықтық жүйесі көбіне жазылмаған әдет-ғұрып құқыққа негізделген. Мысалы, қазіргі Қазақстан аумағындағы көшпелі қазақ қоғамында «әдет-құқық», «рулық келісім», «жалпы танымал үкімдер» түрінде қалыптасқан құқықтық нормалар болған.

Осындай дәстүрлік құқық нормалары тек ішкі қоғамдық қатынастармен ғана шектелмей, көшпелі тайпалар мен рулар арасындағы халықаралық (кең мағынада) қатынастарда да қолданылған. Мысалы, рулар арасындағы құн төлеу, жер дауы, қоныс аудару жолдары - өзара келісімнің, бейбітшілік шарттарының негізін құраған.

Көшпелі халықтар мен тұрақты мемлекеттер арасындағы қатынастарда да олардың құқықтық мәдениеті белгілі рөл атқарды. Мысалы, түбікті көшпелі рулардың жолымен жүріп өткен мемлекеттер олармен келісімдер, тыныштық

шарттары жасады, көшіп келушілер мен жер иеленушілер арасында үйлесімділік тізбектелген.

Көшпелі халықтардың халықаралық қатынастардағы құқықтық тәжірибелерінің ең көне әрі маңызды бағыттарының бірі - көші-қон және жер пайдалану мәселелері болды. Көшпелі өмір салты табиғи-географиялық жағдайға тәуелді болғандықтан, тайпалар мен рулардың маусымдық қозғалысы (жазғы, күзгі, қысқы, көктемгі жайылымдарға көшу) нақты белгіленген бағыттар арқылы жүзеге асқан. Бұл бағыттар ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі маршруттар ретінде қабылданды және оларды бұзу өзге рулармен немесе көршілес қауымдастықтармен шиеленіс туғызған.

Көшпелі қоғамдарда жер мен табиғи ресурстар жеке меншік нысаны ретінде емес, бүкіл қауымның ортақ меншігі ретінде қарастырылды. Сондықтан жер пайдалану мен көшу тәртібі рулық немесе тайпалық кеңес арқылы бекітіліп, оның орындалуы қатаң қадағаланған. Әрбір ру немесе қауым өз жайылымдық аймағын дәстүр бойынша пайдаланғанымен, шекаралық аймақтарда өзара келісімдер мен бейбіт шарттар жасасу дәстүрі болған. Мұндай келісімдер көршілес тайпалар арасындағы өзара тәуелділіктің құқықтық тетігіне айналып, халықаралық құқықтық қатынастың ерте формаларының бірі ретінде бағаланады.

Тарихи деректерге сүйенсек, Орталық Азия мен Ұлы Дала өңірінде көшпелі халықтар арасындағы «жайылым пайдалану құқығы» мен «көшу жолдарын сақтау» туралы келісімдер жиі кездескен. Мысалы, ортағасырлық кезеңде түркі тайпалары мен маңғыт, ноғай, қыпшақ бірлестіктері арасында жазбаша немесе ауызша түрде бекітілген шарттар жасалған. Бұл шарттар көбіне бейбіт қатар өмір сүру, мал жайылымдарын бірлесе пайдалану, өзара көмек көрсету немесе көші-қон бағыттарын шектеу сияқты нормаларды қамтыған [1].

Көшпелі қоғамда «жерді уақытша пайдалану» (жайылымды пайдалану), «маусымдық көшу», «келісімге негізделген аумақтық тәртіп» сияқты ұғымдар қалыптасты. Бұл тәжірибелер халықаралық қатынастардың құқықтық мәдениетіне жақын құбылыстар болып табылады. Яғни, белгілі бір аймақтың пайдалану құқығы келісіммен реттелсе, ол тараптардың егемендігі мен өзара мойындауының белгісі болған. Кейбір жағдайларда, дау туындағанда билер кеңесі немесе ақсақалдар институты бейтарап төрелік қызметін атқарған.

Осылайша, көші-қон мен жер пайдалану дәстүрлері тек экономикалық қажеттіліктерден туындаған құбылыс емес, сонымен қатар құқықтық және саяси сипатқа ие қоғамдық институт ретінде қалыптасты. Көшпелі халықтардың осы тәжірибесі қазіргі халықаралық құқықтағы территорияны бейбіт пайдалану, трансшекаралық ресурстарды бірлесе басқару және экологиялық тұрақтылықты сақтау қағидаттарымен сабақтасады.

Зерттеуші Дж. Гилберт атап өткендей: «Көшпелі қауымдардың жерге меншік құқығы туралы ұғымы халықаралық құқықта танылған классикалық меншік моделінен өзгеше. Олар үшін жер - пайдаланудың, ортақ игіліктің және табиғатпен үйлесімнің кеңістігі болып табылады» [1].

Көшпелі қоғамдар адамзат өркениетінің ерте кезеңдерінен бастап халықаралық қатынастар жүйесінде өзіндік рөл атқарғанымен, олардың құқықтық мәртебесі мен танылуы күрделі әрі көпқырлы мәселе болып қала берді. Кейбір зерттеулерде көшпелі қауымдастықтар классикалық мағынадағы «мемлекет» құрылымына ие болмағанымен, саяси ұйымдасуы мен құқықтық субъектілігі бар әлеуметтік бірлестік ретінде әрекет еткені айтылады.

Мысалы, Дж. Левиннің «Халықаралық қатынастардағы көшпелі-мемлекеттік қатынастар: шекара алдындағы және кейінгі кезеңдер» атты еңбегінде көшпелі тайпалар мен отырықшы мемлекеттер арасындағы шекаралық, келісімшарттық және дипломатиялық қатынастардың жүйесі талданады. Зерттеушінің пайымдауынша, көшпелі одақтар мен конфедерациялар белгілі бір деңгейде егемен бірліктер ретінде танылып, бейбіт келісім, әскери одақ, сауда келісімдері сияқты халықаралық нормаларға ұқсас тетіктерді қолданған. Бұл тәжірибелер олардың құқықтық субъектілігінің эмпирикалық дәлелі ретінде қарастырылады [2].

Алайда, халықаралық құқықтың қазіргі түсінігі тұрғысынан, көшпелі халықтар классикалық мемлекеттердің құқықтық өлшемдеріне сәйкес келмегендіктен, ресми түрде халықаралық құқықтың толыққанды субъектілері ретінде танылмады. Яғни, тұрақты аумақтың, егемен үкіметтің және халықаралық қатынастарды жүзеге асыратын ресми органдардың болмауы – олардың құқықтық тұлғалығын шектеген. Соның салдарынан көптеген номадтық қауымдастықтар азаматтық және заңды тұлғалық мәртебеден айырылып, халықаралық құқықтағы қатысушы ретінде емес, «қорғалуға мұқтаж этно-мәдени топ» деңгейінде ғана қарастырылды.

Бұл жағдай халықаралық құқықтағы теңдік принципіне қайшылық туғызды. Зерттеуші А. Х. Александер атап өткендей: «Көшпелі халықтардың халықаралық құқық жүйесінен тыс қалуы тарихи кездейсоқтық емес, ол батыс құқықтық дәстүрлерінде «егемендік» ұғымының тар шеңберде анықталуының құрылымдық мәселесі». [3].

Сонымен, көшпелі халықтардың халықаралық құқықтағы орны - егемендік пен тұлғалықтың классикалық түсінігін қайта қарастырудың қажеттілігін көрсетеді. Бұл ретте, қазіргі халықаралық құқық олардың дәстүрлі өмір салты мен құқықтық ерекшеліктерін мойындауға бағытталған жаңа нормалар мен тетіктерді енгізе бастады.

Қазіргі кезеңде көшпелі халықтардың құқықтық мәселелері халықаралық құқықтың маңызды бағытына айналды. Негізгі назар - жер мен табиғи ресурстарды пайдалану, мәдени мұра мен өмір салтын сақтау, және адам құқықтарының тең қорғалуы мәселелеріне аударылуда.

БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО) және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесі қабылдаған бірқатар декларацияларда көшпелі және байырғы халықтардың жерге, суға және табиғи ресурстарға ұжымдық құқықтары ерекше атап өтілді. Бұл тұрғыда олардың жермен рухани және экологиялық байланысы халықаралық құқықтың экологиялық және мәдени аспектілерінде мойындала бастады.

Дж. Гилберт өз зерттеуінде көшпелі халықтардың жерге меншік құқығы дәстүрлі құқықтық жүйелерде «пайдалану және қорғау құқығы» түрінде болғанымен, отырықшы мемлекеттердің заңнамасында бұл ұғымның ескерілмей қалғанын көрсетеді. Ғалымның пікірінше: «Көшпелі қауымдардың жерге қатысты құқықтары адам құқықтарының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс, өйткені жер мен қозғалыс еркіндігі олардың өмір сүру салтының негізі болып табылады» [3].

Қазіргі халықаралық құқықта бұл мәселе «байырғы халықтардың құқықтары туралы декларация» (UNDRIP, 2007) құжаты арқылы жаңа деңгейге көтерілді. Онда көшпелі және дәстүрлі өмір салтын ұстанатын халықтардың мәдени және аумақтық құқықтарын сақтау мемлекеттердің тікелей міндеті ретінде көрсетілген.

Сонымен қатар, экологиялық және климаттық миграция контекстінде көшпелі қауымдастықтар трансшекаралық құқықтық қатынастардың жаңа субъектілері ретінде қарастырылуда. Бұл олардың құқықтық мәртебесін тек тарихи тұрғыда емес, қазіргі жаһандық құқықтық жүйе шеңберінде де қайта бағалауға мүмкіндік береді.

Көшпелі халықтардың құқықтық тұлғалығы мен адам құқықтарының қорғалуы қазіргі халықаралық құқықтың гуманистік және инклюзивті бағыттарының бірі ретінде қалыптасып келеді. Бұл үрдіс мемлекетке дейінгі қоғамдардың құқықтық дәстүрлерін мойындау арқылы халықаралық құқықтың әмбебап және мәдени тұрғыда әділ болуына жол ашады.

Қазақ даласында көшпелі қоғамның құқықтық жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерге сүйеніп, қоғамдық қатынастарды реттеудің өзіндік механизмін құрды. Бұл жүйенің өзегін «әдет-құқық», «рулық келісім», және «билер соты» институттары құрады. Әдет-құқық нормалары жазбаша емес, ауызша дәстүр арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды және олардың басты мақсаты - қоғамдағы әділдік, тепе-теңдік пен келісімді сақтау болды.

Билер институты - көшпелі қоғамның құқықтық мәдениетінің айрықша феномені. Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би секілді ұлы тұлғалар қалыптастырған билік және төрелік дәстүрлері тек ішкі әлеуметтік қатынастарды емес, сонымен бірге сыртқы қатынастардағы құқықтық тепе-теңдік пен бейбіт келісімді қамтамасыз етудің де құралына айналды. Рулар мен жүздер арасындағы даулар, жер мен су даулары, құн төлеу, көш жолдарын пайдалану сияқты мәселелер көбіне билер кеңесінде әділдік қағидаттарына сүйене отырып шешілген [4].

Қазақ хандығы дәуірінде бұл құқықтық тәжірибе кеңейіп, халықаралық деңгейде де көрініс тапты. Хандық билік көршілес мемлекеттермен және көшпелі бірлестіктермен өзара қатынаста бейбіт келісімдер, бітім шарттары, елшілік дәстүрлері арқылы әрекет етті. Мысалы, Қазақ хандығы мен Бұхара әмірлігі, Сібір хандығы, Қоқан және Хиуа хандықтары арасындағы қатынастарда дипломатиялық келісімдер жасалып, өзара сауда, жайылым және көші-қон шарттары бекітілді. Бұл келісімдер сол дәуірдің халықаралық

құқықтық нормаларына сәйкес келетін ерте түркі-қазақ құқық дәстүрінің көрінісі болды [5].

Сонымен қатар, қазақ қоғамындағы «жер дауы», «судағы құқық», «мал-құн төлеу» тәрізді даулар тек ішкі қатынастар шеңберінде ғана емес, сырттан келген қауымдастықтармен өзара келісім арқылы шешілген. Мысалы, белгілі бір рудың жайылымдық аумағы көрші тайпалармен ортақ пайдалануға берілсе, бұл ауызша бекітілген келісімдер арқылы заңдық күшке ие болған. Мұндай тәжірибелер көшпелі құқықтық дәстүрдің халықаралық сипат алғанын, яғни құқықтың шекаралық және мәдени қатынастарды реттеуде де маңызды құрал болғанын дәлелдейді.

Бүгінгі таңда бұл дәстүрлер ұлттық құқықтық сана мен құқық мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде бағаланады. Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесі қазіргі Қазақстан Республикасының құқықтық мәдениетінде ұлттық құқықтық тәжірибенің сабақтастығы мен тарихи дербестігін айқындайтын «таңдамалы ресурс» бола алады.

XXI ғасырда көшпелі халықтардың құқықтық мәртебесі мен тарихи тәжірибесі халықаралық құқық саласында ерекше назарға алынды. Бұл, ең алдымен, адам құқықтары, мәдени мұраларды қорғау және экологиялық әділеттілік қағидаттарының дамуына байланысты. Көшпелі қоғамдардың дәстүрлі өмір салтына тән құқықтық нормалар мен әдет-ғұрыптар қазіргі халықаралық құқықтағы кейбір принциптермен ұқсас сипатқа ие болып отыр.

Көшпелі құқықтық дәстүр мен халықаралық құқық арасындағы сабақтастықты төмендегі негізгі бағыттар бойынша байқауға болады:

1. Құқықтық мәдениеттің эволюциясы мен әдет-құқықтың рөлі.

Көшпелі қоғамдарда жазылмаған, бірақ кеңінен танылған нормалар - қазіргі халықаралық құқықтағы жария құқық, келісімге негізделген нормалар және құқықтық прецедент ұғымдарымен мазмұндас. Бұл дәстүрлер құқықтың табиғилық қағидаты мен қоғамдық келісім философиясына сәйкес келеді.

2. Көшу еркіндігі мен мемлекеттік шекаралар мәселесі.

Көшпелі халықтардың өмір салты трансшекаралық қозғалыспен тығыз байланысты болғандықтан, қазіргі халықаралық құқықтағы миграциялық құқықтар мен шекаралық режим нормаларының кейбір элементтері осы тарихи тәжірибеден бастау алады. Бүгінде БҰҰ мен халықаралық көші-қон ұйымдары көшпелі және жартылай көшпелі қауымдардың құқықтық мәртебесін анықтауда осы дәстүрлі нормаларды ескеріп отыр [6].

3. Жер, табиғи ресурстар және экологиялық құқық.

Көшпелі халықтардың табиғатқа құрметпен қарау, ресурстарды ортақ пайдалану дәстүрі - халықаралық құқықтағы тұрақты даму, экологиялық әділеттілік және ресурстарды бейбіт пайдалану қағидаттарымен үйлеседі. Дж. Гилберт атап өткендей, «жер мен қозғалыс еркіндігі көшпелі халықтардың құқықтық болмысының өзегі болып табылады және бұл құқық қазіргі адам құқықтары жүйесінде мойындалуы тиіс».

4. Мәдени және тілдік құқықтардың қорғалуы.

Көшпелі дәстүрлердің мәдени және тілдік мұрасы халықаралық құқықтағы мәдени әртүрлілікті қорғау қағидатының негізін құрайды. 2007 жылғы БҰҰ Байырғы халықтардың құқықтары туралы декларациясында (UNDRIP) бұл мәселе арнайы баптармен бекітіліп, көшпелі қауымдардың өз дәстүрлі өмір салтын сақтауға құқығы танылды.

Осылайша, көшпелі құқықтық дәстүрлер тек тарихи мұра ғана емес, сонымен қатар қазіргі халықаралық құқықтың кейбір тұжырымдамаларының бастау көзі болып табылады. Бұл дәстүрлердің сабақтастығын зерттеу құқықтың әмбебаптығы мен мәдени әртүрлілігінің үйлесімін көрсетеді.

Қорытындылай келгенде, көшпелі халықтардың құқықтық тәжірибесі халықаралық құқықтың адамға бағытталған, гуманистік сипатын күшейтетін маңызды тарихи және теориялық негіз болып табылады. Қазақ даласының дәстүрлі құқықтық мәдениеті де осы кең ауқымды эволюцияның бір бөлігі ретінде, қазіргі жаһандық құқықтық жүйенің дамуына өзіндік үлес қосуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дж. Гилберт. «Көшпелі территориялар: Көшпелі халықтардың жер құқықтарына адам құқықтары тұрғысынан көзқарас». Адам құқықтары туралы заңнаманы шолу, 2012.

2. Дж. Левин. «Халықаралық қатынастардағы көшпелі-мемлекеттік қатынастар: шекара алдындағы және кейінгі кезеңдер». Palgrave Macmillan, 2020.

3. Александр, Х. Дж. «Халықаралық құқықтағы көшпелі халықтардың азаматтығы мен азаматтығы жоқтығы». Оксфорд университетінің баспасы, 2025.

4. Телеуова, Е.Т. «Көшпелі әдеттегі құқық тарихынан». ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, №2 (81), 2016.

5. Жумабаева, А.А., Смагулов, А.А., Смагулова, А.С. «Қазақстанның ежелгі аумағында өмір сүрген мемлекеттердегі азаматтық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері». Саясаттың шындығы, 2013 (4): 198-207.

6. Әбділдәбекова, А. «Қазақтардың ежелгі көшпелі құқығы». [Ғылыми еңбектер жинағы], 2014.

ӘОЖ 93(574.1)

ҮЙСІНДЕР МЕН ҚАҢЛЫЛАР: САЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН КӨРШІЛЕС ХАЛЫҚТАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Исакова М.Б., Қазтай Е.А., Каналқұл Б.О., Абдулл Н.Ш., Бәйтік А.Б.

Ғылыми жетекшісі: тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) Абдухаимов Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается политическое устройство племён уйсинов и канглы, а также их взаимодействие с соседними народами. Уйсины представляли собой племенной союз с централизованной властью хана, поддерживаемой советом родовых вождей. Канглы также были племенным объединением, но их политическая система отличалась большей гибкостью и многообразием. Обе группы играли значительную роль в политической и экономической жизни Центральной Азии благодаря своему военному потенциалу и дипломатическим связям. Кроме того, уйсинны и канглы устанавливали

отношения с Китаем, хунну и другими соседними государствами, расширяя своё влияние через торговлю и дипломатию.

Summary: The article explores the political structures of the Usuns and Kangly tribes and their relations with neighboring peoples. The Usuns formed a tribal federation governed by a khan supported by a council of clan leaders. The Kangly, also a tribal confederation, had a more flexible and diverse political system. Both tribes played significant roles in the political and economic life of Central Asia through their military strength and diplomatic ties. Additionally, the Usuns and Kangly established relations with China, the Xiongnu, and other neighboring states, expanding their influence through trade and diplomacy.

Үйсіндер мен қаңлылар — ежелгі дәуірдегі Орталық Азия мен Қазақстан территориясында өмір сүрген халықтар. Олардың тарихы мен мәдениеті туралы мәліметтер негізінен қытай жазба деректерінен, археологиялық қазбалардан және ежелгі грек-рим авторларының еңбектерінен алынған. Бұл екі тайпа өздерінің ерекше саяси құрылымымен және көршілес халықтармен қарым-қатынастары арқылы Орталық Азиядағы этно-мәдени және саяси жағдайды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Үйсіндердің саяси құрылымы тайпалық федерацияға негізделген. Олардың басты билеушісі — хан немесе «чэн», ол өз билігін әулеттен-дәлелден бері мұраға алды. Үйсіндерде ханның үстемдігімен бірге ел ішінде рулық және тайпалық бірлестіктердің кең өкілдігі байқалды. Қытай жазба деректерінде (мысалы, «Ханьшу» — «Хань тарихы») Үйсіндер туралы: олар қуатты әскери құрылымға және ірі экономикалық ресурстарға ие болғандығы айтылады. Үйсіндер Моңғолия мен Орталық Азияның солтүстік аймақтарын қамтыған кең аумақты билеген. Үйсіндер — көне дәуірдегі Орталық Азия мен Қазақстан аумағында өмір сүрген көшпелі тайпалар одағы. Олардың саяси құрылымы ежелгі халықтардың ерекшеліктерін айқын көрсететін күрделі және ірі ұйымдық жүйеге ие болды. Бұл жүйе заманауи мемлекеттің негізін құрайтын бірнеше маңызды элементтерді қамтыды [1].

Үйсіндердің саяси жүйесінің негізі — тайпалық федерация немесе конфедерация болды. Олардың құрамына бірнеше ру-тайпалар кірді, әрқайсысының өз басшылары болды. Осы бірлестіктің жоғарғы билеушісі «хан» немесе «чэн» деп аталды. Ол әскери, құқықтық және діни билікті үйлестіріп, саяси шешімдерді қабылдайтын басты тұлға болды. Қытай деректерінде Үйсіндердің басқару жүйесі туралы нақты мәліметтер кездеседі. Мысалы, «Ханьшу» (Хань тарихы) жазбаларында Үйсіндердің саяси құрылымы егжей-тегжейлі сипатталған. Онда ханның билігі айқын көрсетілгенімен, ол тек жеке меншік билігі емес, бүкіл тайпаның бірлігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін институт ретінде қарастырылған. Үйсіндердің саяси құрылымы олардың әскери қуатымен тығыз байланысты болды. Хан әскери іс-қимылдарды басқарды және оның қолында жасақтардың басшылары болды. Әскери күш Үйсіндердің сыртқы жауларымен күресуде және көршілес халықтармен өзара қарым-қатынаста маңызды рөл атқарды. Үйсіндерде діни билік пен саяси билік біріккенін көрсететін деректер бар. Ханның діни қызметтерге қатысы болған және ол халықтың рухани өмірін басқарған болуы мүмкін. Бұл билікті күшейтіп, халықтың бірлігін сақтауға септігін тигізді. Үйсіндердің саяси

құрылымы – тайпалық одақтық негіздегі федеративтік билік жүйесі, ол ханның орталықтандырылған билігімен және ру басыларының қатысуымен ерекшеленді. Бұл жүйе көшпелі халықтардың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне сай ұйымдастырылып, саяси тұрақтылық пен әскери күштің дамуына мүмкіндік берді. Үйсіндердің саяси құрылымы Орталық Азиядағы алғашқы мемлекеттер құрылымының негізін қалаған маңызды тарихи кезең болып табылады [2].

Қаңлылар — ежелгі Орта Азияда орналасқан тайпа одағы. Олардың саяси құрылымы да тайпалық одақ ретінде қалыптасқан, бірақ қаңлыларда билік әлдеқайда икемді болды, және кейде бір ғана билеуші орнына бірнеше бірдей деңгейдегі басшылар болуы мүмкін. Қытай деректерінде қаңлылардың бірден-бір көрнекті билеушісі ретінде «Цзюйяньцзю» аталады, ол елдің ішкі және сыртқы саясатында маңызды рөл атқарған. Қаңлы тайпалары белгілі бір уақыттарда Үйсіндермен одақ құрып, кей кезде өзара күрескен. Қаңлылар — біздің эрамызға дейінгі және біздің дәуіріміздің басындағы Орталық Азия мен Қазақстан аумағында өмір сүрген ежелгі көшпелі тайпа одағы. Олардың саяси құрылымы күрделі әрі бейімделгіш болғандықтан, тарихи деректерде ол көпқырлы федерация немесе тайпалар одағы ретінде сипатталады [3].

Қаңлылар өздерін біртұтас мемлекет деп санаған жоқ, бірақ бірнеше тайпа мен рулардан құралған ірі бірлестік еді. Әрбір тайпаның өз басшысы болғанымен, одақтың жоғарғы басшысы ретінде «хан» немесе «жетекші» ұғымдары қолданылған. Қытай деректерінде қаңлылардың ханы — ең жоғарғы билеуші ретінде көрсетіледі. Бұл хан әдетте әулеттен беріледі, бірақ оның билігі абсолютті емес еді. Қаңлы ханының өкімі рулық кеңестер мен беделді азаматтардың қолдауымен жүзеге асатын. Кеңес немесе жиналыс — шешім қабылдауда маңызды институт болды. Қаңлылардың саяси құрылымында әскери құрылым ерекше орын алады. Олар көшпелі өмір салтына байланысты жылдам әрі икемді әскери ұйымға ие болды. Хан әскери қолбасшыларға тікелей бағынды және олардың қолдауымен өз билігін нығайтты. Қаңлы әскерінің негізгі бөлігі атпен жүретін жауынгерлерден тұрды, олар жылдам қозғалып, жау қолдарымен тиімді күрес жүргізген. Бұл одақтың сыртқы қауіп-қатерлерге төтеп беру қабілетін арттырды.

Қаңлыларда діни және саяси билік бір-бірімен тығыз байланыста болды. Хан діни қызметтерге қатысып, халықты біріктіруде маңызды рөл атқарды. Бұл олардың билігінің легитимдігін арттырып, тайпааралық келісімдерді сақтауға септігін тигізді. Сонымен қатар, рулық және тайпалық құрылым қаңлылар қоғамының әлеуметтік негізін құрады. Әр ру мен тайпаның өз әдет-ғұрыптары, құқықтық нормалары болғанымен, жалпы одақтық заңдар мен салттар да қалыптасқан. Мысалы, «Ханьшу» («Хань тарихы») және «Ши Цзи» секілді еңбектерде қаңлылардың көшпелі өмір салты мен әскери қабілеттері, сондай-ақ олардың оңтүстік және батыс көршілерімен соғыс және одақ қатынастары баяндалған [4].

Қаңлылардың саяси құрылымы — тайпалық одақтық негіздегі басқару жүйесі, онда ханның билігі кеңестердің қолдауымен жүзеге асырылды. Әскери

қуат пен әлеуметтік бірлікті сақтауда бұл құрылым тиімді болды. Қаңлылардың саяси жүйесі көшпелі халықтардың ерекшеліктеріне сай икемделген әрі олардың мемлекеттілік дәстүрінің қалыптасуына әсер етті [5].

Үйсіндер мен қаңлылардың көршілес халықтармен қарым-қатынасы әртүрлі формада болды. Олар сауда-саттық, әскери одақтар және дипломатиялық келісімдер арқылы байланыс орнатты. Қытай деректерінде Үйсіндердің Қытай империясымен және Хүн дәуірінен кейінгі көшпенділермен дипломатиялық қатынастары айтылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қ. Тарихи деректерде Үйсіндердің саяси жүйесі. — Алматы: Ұлттық Ғылым академиясы, 2015. — 236 б.
2. Баймұратов А. Қазақ даласындағы көне тайпалар мен халықтар. — Астана: Руханият, 2018. — 189 б.
3. Григорьев В. Памятники древнейших племен Центральной Азии. — Москва: Наука, 1979. — 312 с.
4. Динмұхамедұлы А. Үйсіндер мен қаңлылардың сыртқы байланыстары. // Қазақстан тарихы журналы. — 2020. — №3. — Б. 45–57.
5. Иманғалиев С. Ежелгі қазақ даласының көшпенді тайпалары. — Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2017. — 154 б.

ОӘЖ 347.71

МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ЕРІКТІ ТҮРДЕ ТОҚТАТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

Исатай С.Қ.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу правовых механизмов добровольного прекращения права собственности. Рассматриваются законодательные нормы, регулирующие передачу, отчуждение или отказ от имущества по соглашению сторон. Особое внимание уделяется практике применения гражданского законодательства Республики Казахстан, а также теоретическим аспектам права собственности и его прекращения. Статья подчеркивает значение юридической определенности и защиты интересов участников гражданского оборота при добровольном прекращении права собственности.

Summary: The article is devoted to the analysis of legal mechanisms for the voluntary termination of property rights. The legislative norms governing the transfer, alienation or renunciation of property by agreement of the parties are considered. Special attention is paid to the practice of applying the civil legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as the theoretical aspects of property rights and their termination. The article emphasizes the importance of legal certainty and protection of the interests of participants in civil turnover in the case of voluntary termination of property rights.

Меншік құқығы — азаматтық құқық жүйесінің негізін құрайтын маңызды институттардың бірі. Ол жеке тұлғаның немесе заңды тұлғаның мүлікті иелену,

пайдалану және распоряжение ету мүмкіндігін қамтамасыз етеді [1]. Меншік құқығын тоқтату, әсіресе ерікті түрде, азаматтық айналымдағы қатынастарды реттейтін маңызды механизм болып табылады. Ерікті меншік құқығын тоқтату — бұл меншік иесінің өз еркімен мүлікті басқа тұлғаға беру, отчуждение немесе одан бас тарту арқылы меншік субъектісінің құқығын тоқтату процесі.

Қазақстан Республикасының азаматтық құқық жүйесінде меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың құқықтық негіздері Конституция, Азаматтық кодекс және басқа да заңнамалық актілерде қарастырылған. Конституцияда әрбір адамның меншікті алу, иелену, пайдалану және распоряжение ету құқығы кепілдендірілген, сондай-ақ бұл құқықты ерікті негізде тоқтату мүмкіндігі де заңмен қорғалған. Азаматтық кодексте меншік құқығын ерікті түрде тоқтату әртүрлі формаларда жүзеге асырылуы мүмкін: мәміле арқылы, келісім-шарт негізінде, акт немесе нотариалды рәсімдеумен [2].

Ерікті меншік құқығын тоқтатудың негізгі құқықтық механизмдері: сату-сатып алу келісім-шарты, сыйға тарту, меншіктен бас тарту, айырбастау және мүлікті сенімгерлікке беру сияқты тәсілдерді қамтиды. Сату-сатып алу келісім-шарты арқылы меншік иесі өз мүлкін сатып алушыға беріп, меншік құқығынан ерікті түрде бас тартады. Бұл процесс тараптардың еркін келісімімен және заңда белгіленген рәсімдерге сәйкес жүзеге асырылады [3].

Сыйға тарту механизмінде меншік иесі мүлкін басқа тұлғаға тегін беруге құқылы. Бұл тәсіл ерікті меншік құқығын тоқтатудың маңызды құралы болып табылады және отбасы, әлеуметтік және қайырымдылық қатынастарында кеңінен қолданылады. Заңнамада сыйға тартудың шарттары, тараптардың құқықтары мен міндеттері, мүліктің иесіне берілген құқықтар мен шектеулер нақты анықталған. Сонымен қатар, сыйға тарту бойынша да мәміле нотариалды түрде рәсімделуі қажет, егер мүлік жылжымайтын болса немесе белгілі бір көлемдегі құнды мүлікті қамтыса.

Меншіктен бас тарту — меншік иесінің өз еркімен мүлікті иеліктен шығару процесі. Бұл тәсіл арқылы мүлік ешкімге берілмей, мемлекетке немесе басқа құқықтық субъектілерге қайтарылады. Меншіктен бас тарту көбінесе ерікті түрде жасалған келісімдерге сүйене отырып жүзеге асырылады және азаматтық құқықтық нормалармен реттеледі. Бұл механизм құқықтық анықтықты қамтамасыз етеді және меншік иесінің еркіндігін сақтайды [4].

Айырбастау — меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың тағы бір механизмі. Бұл процесс екі немесе бірнеше тараптың мүлікті өзара айырбастауға келісуі арқылы жүзеге асады. Айырбастау мәмілесі тараптардың еркімен және заңда көрсетілген рәсімдерге сәйкес жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында айырбастау бойынша құқықтық нормалар мүліктің құнын, құқықтарды тіркеу тәртібін және тараптардың міндеттерін нақты көрсетеді.

Мүлікті сенімгерлікке беру арқылы меншік иесі өз мүлкін басқа тұлғаның басқаруына береді, бірақ меншік құқығы толық тоқтамайды. Бұл механизм көбінесе кәсіпкерлік және инвестициялық қатынастарда қолданылады, бірақ құқықтық тұрғыдан меншік иесінің міндеттері мен құқықтары толық

анықталған. Сенімгерлікке беру арқылы меншік иесі мүлкін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді және құқықтық тәуекелдерді азайтады.

Қазақстандағы құқық қолдану тәжірибесінде меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың маңызды аспектісі — нотариалды рәсімдеу мен мемлекеттік тіркеу. Нотариус тараптардың еркін келісімін растап, мәміле заңдылығын қамтамасыз етеді. Мемлекеттік тіркеу органында рәсімделген мәмілелер меншік құқығының нақты өзгеруін тіркейді және құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді. Бұл механизмдер азаматтық айналымдағы даулардың алдын алады және меншік құқығын қорғайды.

Ерікті меншік құқығын тоқтатудың теориялық аспектілері меншік құқығының табиғатын түсінуді талап етеді. Меншік құқығы жеке тұлғаның мүлікке ие болу, оны пайдалану және распоряжение ету мүмкіндігін қамтитын толыққанды құқықтық институт болып табылады. Сондықтан меншік құқығын ерікті түрде тоқтату құқықтық жүйеде меншік субъектісінің еркіндігін жүзеге асыру және азаматтық айналымдағы қатынастарды реттеу құралы ретінде маңызды рөл атқарады.

Құқықтық практикада меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың тиімділігін қамтамасыз ету үшін мәмілелердің рәсімделу тәртібі мен құқықтық кепілдіктерін нақтылау қажет. Тараптардың құқықтары мен міндеттері, мүліктің мәртебесі, рәсімдеу талаптары, нотариалды немесе мемлекеттік тіркеу тәртібі құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді және даулардың алдын алады. Сонымен қатар, заңнамада меншік құқығын тоқтату кезінде тараптардың келісімінің еркіндігі, мәжбүрлеусіздігі және ақпараттандырылған болуы талап етіледі.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың құқықтық механизмдерін жетілдіру бағытында бірқатар реформалар жүргізілуде. Оларға мүліктің түріне байланысты рәсімдеуді жеңілдету, электрондық тіркеу жүйесін енгізу, нотариалды рәсімдеуді автоматтандыру, мәміле қатысушыларының құқықтық санасын арттыру, азаматтық бақылау механизмдерін жетілдіру жатады. Бұл шаралар меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың тиімділігін арттыруға, құқықтық сенімділікті нығайтуға және азаматтық айналымды дамытудың негізін қалайды.

Қорытындылай келе, меншік құқығын ерікті түрде тоқтатудың құқықтық механизмдері — азаматтық айналымдағы қатынастарды реттейтін, меншік субъектісінің еркіндігін сақтайтын және құқықтық сенімділікті қамтамасыз ететін маңызды құрал. Қазақстан Республикасында бұл механизмдер мәміле, сыйға тарту, меншіктен бас тарту, айырбастау және сенімгерлікке беру сияқты рәсімдер арқылы жүзеге асырылады. Құқықтық жүйеде олардың тиімділігін арттыру үшін заңнамалық база, нотариалды рәсімдеу, мемлекеттік тіркеу, ақпараттандыру және азаматтық бақылау шаралары үйлестірілуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Минникес И.В. Право собственности как совокупность правомочий // Пролог: журнал о праве. 2017. № 1. С. 2-9.

2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (ерекше бөлім) (2025.20.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Гражданское право. Том I. Общая часть. Учебник для вузов (академический курс). / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2013. – 776 с
4. Алибалаев Азиз Кямиль Оглы. Общие положения о праве собственности // Научные исследования.— 2017.— № 6 (17).—с. 51

ОӘЖ 343.1:343.98

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕ ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Исмаилов Н.У.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена актуальным вопросам защиты прав потерпевших в уголовном процессе Республики Казахстан. Рассматриваются законодательные гарантии, существующие механизмы правовой защиты, а также проблемы их практического применения. Анализируются пробелы в нормативных актах и судебной практике, влияющие на эффективность реализации прав потерпевших. Предлагаются направления совершенствования уголовно-процессуального регулирования для повышения защиты законных интересов потерпевших.

Summary: The article is devoted to topical issues of protecting the rights of victims in the criminal process of the Republic of Kazakhstan. Legislative guarantees, existing mechanisms of legal protection, as well as problems of their practical application are considered. The gaps in regulations and judicial practice affecting the effectiveness of victims' rights are analyzed. The directions of improving the criminal procedure regulation are proposed to enhance the protection of the legitimate interests of victims.

Қазіргі қоғамда қылмыстық құқық қатынастарының күрделенуі жәбірленушілердің құқықтарын тиімді қорғауды мемлекеттік міндеттердің бірі ретінде қарастыру қажеттілігін туғызады. Жәбірленуші құқықтарының қорғалуы — тек қана құқықтық кепілдік емес, сонымен қатар құқық қолдану жүйесінің әділдігі мен сенімділігін қамтамасыз ететін маңызды фактор. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесі осындай құқықтарды қорғаудың заңнамалық және практикалық негіздерін қалыптастыруға бағытталған. Дегенмен, практикада бұл бағытта бірқатар проблемалар мен құқықтық олқылықтар байқалады, олар құқықтық қорғаудың толық тиімділігін қамтамасыз етуді қиындатады.

Жәбірленушінің құқықтық мәртебесі қылмыстық процесс заңнамасында ерекше орын алады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процессуалдық кодексінде (ҚПК) жәбірленуші деп қылмыстық құқық бұзушылықтан зиян шеккен жеке тұлға немесе заңды тұлға қарастырылады. Жәбірленушіге қылмыстық процеске қатысу, өз құқықтарын қорғау, процессуалдық актілерге қатысу, шағым түсіру және өтем талап ету сияқты құқықтар берілген. Бұл

құқықтар қылмыстық процестегі теңгерімділікті қамтамасыз етеді және сот шешімдерінің әділ шығуына ықпал етеді [1].

Құқықтық тұрғыдан қарағанда, жәбірленуші құқықтарын қорғау бірнеше бағыт бойынша жүзеге асады. Біріншіден, жәбірленушіге құқықтық ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігі беріледі. Ол өзіне қатысты қылмыстық іс бойынша барлық процессуалдық әрекеттер мен шешімдер туралы хабардар болуы тиіс. Бұл құқық сот процесіндегі ашықтықты қамтамасыз етеді және процессуалдық теңгерімділікті нығайтады. Екіншіден, жәбірленушіге сот процесінде қатысу құқығы беріледі. Бұл құқық олардың өз мүдделерін қорғау, куәгерлерді ұсыну, дәлелдер жинау және өтем талаптарын сотқа ұсыну арқылы іске асады. Үшіншіден, жәбірленушіге адвокаттық көмек алу құқығы қарастырылған, бұл құқықтық қорғаудың негізгі тетігі болып табылады [2].

Қазақстандық заңнамада жәбірленуші құқықтарын қорғаудың бірнеше маңызды принциптері белгіленген. Оларға заңдылық, теңдік, процессуалдық белсенділік, құпиялылық және мемлекет кепілдігі жатады. Бұл принциптер жәбірленушілердің құқықтарын жүзеге асыру барысында олардың қауіпсіздігін және құқықтық кепілдіктерін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, сот практикасында бұл принциптерді тиімді іске асыру үшін арнайы процессуалдық механизмдер қолданылады. Мысалы, жәбірленушіге процеске қатысу кезінде жеке қорғау және қауіпсіздік шаралары ұсынылуы мүмкін, әсіресе ауыр қылмыстар бойынша.

Дегенмен, практикада жәбірленушілердің құқықтарын қорғау барысында бірқатар қиындықтар туындайды. Біріншіден, ақпараттық теңсіздік мәселесі бар. Жәбірленуші құқықтары мен процессуалдық мүмкіндіктері туралы жеткілікті хабардар болмауы мүмкін, бұл олардың құқықтарын толық жүзеге асыруына кедергі жасайды. Екіншіден, кейде құқық қолдану органдары тарапынан құқықтық қорғаудың толық қамтамасыз етілмеуі байқалады. Мысалы, тергеу барысында жәбірленушіге өз мүддесін қорғау үшін қажетті процессуалдық әрекеттер ұсынылмай қалуы мүмкін. Үшіншіден, сот процесінде тараптардың теңдігі кейде толық сақталмайды, бұл әсіресе күшті экономикалық немесе әлеуметтік жағдайы бар тұлғаларға қатысты өзекті.

Жәбірленушілердің құқықтарын қорғаудағы құқықтық олқылықтардың бірі — өтем алу және моральдық шығындарды өтеу мәселесінің күрделілігі. Заңнамалық деңгейде өтем талап етуге құқық беріледі, бірақ оның орындалу тәртібі мен кепілдіктері кейде жеткіліксіз. Бұл құқықтық белгісіздік сот тәжірибесінде әртүрлі түсіндірілулерге әкеледі, жәбірленушілердің мүдделерін толық қорғауға кедергі жасайды. Сонымен қатар, кейде экономикалық немесе психологиялық тұрғыдан әлсіз жәбірленушілер өз құқықтарын толық жүзеге асыра алмайды [3].

Қазіргі кезеңде жәбірленушілердің құқықтарын қорғауды күшейту үшін бірқатар шаралар ұсынылуда. Біріншіден, құқықтық ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдету және құқықтық сауаттылықты арттыру. Бұл мақсатқа арнайы ақпараттық ресурстар, құқықтық кеңес беру қызметтері және қоғамдық ұйымдардың көмегі арқылы қол жеткізуге болады. Екіншіден, процессуалдық

кепілдіктерді күшейту. Жәбірленушіге процеске қатысу кезінде жеке қорғау шаралары, процессуалдық көмек, адвокаттық қолдау және қауіпсіздік қамтамасыз етілуі қажет. Үшіншіден, өтем алу механизмін жетілдіру. Заңнамалық және сот практикасы арқылы моральдық және материалдық шығындарды толық өтеу тетіктерін енгізу қажет.

Халықаралық тәжірибе де маңызды рөл атқарады. Көптеген елдерде жәбірленушілердің құқықтарын қорғау үшін арнайы заңнамалық институттар мен мемлекеттік бағдарламалар енгізілген. Мысалы, кейбір елдерде жәбірленушілерге психологиялық, әлеуметтік және құқықтық көмек көрсететін арнайы орталықтар бар. Қазақстандық тәжірибе осы бағытта дамып келеді, бірақ толық жүйелік қорғауды қамтамасыз ету үшін қосымша құқықтық және ұйымдастырушылық шаралар қажет.

Сот практикасына сүйенсек, жәбірленушілердің құқықтарын қорғау мәселелері әрдайым жеке жағдайларға байланысты қарастырылады. Соттар көбіне процессуалдық теңгерімділікті, тараптардың мүддесін, құқықтық кепілдіктерді сақтау принциптерін басшылыққа алады. Алайда кейде құқықтық нормалардың түсіндірілуіндегі әртүрлілік және құқықтық тетіктердің жеткіліксіздігі себепті жәбірленуші мүддесі толық қорғалмай қалуы мүмкін [4].

Жәбірленушілердің құқықтарын қорғауды жетілдірудің құқықтық негіздері бірнеше бағытта қарастырылуы тиіс. Біріншіден, заңнаманы жүйелеу және нақтылау. Жәбірленуші құқықтары мен олардың іске асырылу тетіктері нақты және толық қамтылуы тиіс. Екіншіден, процессуалдық әдістемелерді жетілдіру. Жәбірленушілерге құқықтық кеңес беру, тергеу және сот ісінде тұрақты қолдау көрсету қажет. Үшіншіден, құқықтық қорғаудың бақылау жүйесін күшейту. Бұл мақсатқа құқық қорғау органдары, прокуратура және сот жүйесі арасындағы үйлестіруді күшейту арқылы қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі (2025.16.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Сливко Н.К. Уголовно-правовой механизм, обеспечивающий возмещение преступного вреда потерпевшим: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Хабаровск, 2021.
3. Жамиева Р. М. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: учебное пособие. — Караганда, 2014. — 308 с.
4. Чепрасов М. Г. Уголовно-процессуальное соотношение законных интересов обвиняемого и потерпевшего в рамках российского уголовного процесса / Вестник Оренбургского государственного университета. 2017. No 3. С. 230–238

АГНОСТИЦИЗМ КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПОЗИЦИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Кабыкен Ануар, студент 2 курса

Научный руководитель: Какимжанова Маргарита Кабдулаевна, и.о. ассоциированный профессор, к.ф.н

Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана

Аннотация В статье рассматривается агностицизм как философская позиция в контексте современных цифровых технологий. Анализируются классические идеи Дэвида Юма, Иммануила Канта и Томаса Хаксли, их актуальность в условиях информационной перегрузки, феномена постправды и развития искусственного интеллекта. Цель работы — показать, что агностицизм остаётся важной стратегией критического мышления в эпоху цифровой неопределённости.

Ключевые слова: агностицизм, цифровые технологии, критическое мышление, информационная перегрузка, искусственный интеллект, постправда.

Введение Агностицизм занимает особое место в философии. Эта позиция утверждает, что человек не способен в полной мере познать высшие реальности, божественное или абсолютную истину. Термин был введён в XIX веке Томасом Генри Хаксли, который отмечал: «Я не утверждаю и не отрицаю; я не знаю и считаю, что человеческий разум не способен знать» [1]. Таким образом, агностицизм отражает стремление к интеллектуальной честности и признанию границ человеческого познания. В современную цифровую эпоху эта позиция приобретает новое звучание: технологии расширяют доступ к информации, но одновременно усиливают неопределённость и скепсис.

Гипотеза исследования заключается в том, что агностическая позиция помогает современному человеку справляться с переизбытком данных и неопределённостью, сохраняя интеллектуальную честность. Цель работы — определить роль агностицизма в условиях цифровых технологий и показать, как классическая философская позиция способствует формированию критического мышления.

Теоретический анализ

Агностицизм (от греч. а - «не» и gnosis - «знание») представляет философскую позицию, утверждающую невозможность абсолютного познания реальности. Его истоки можно найти в античной философии у Пиррона и скептиков, а в новое время эта позиция получила развитие у Дэвида Юма, Иммануила Канта и Томаса Хаксли.

Дэвид Юм утверждал, что человеческое знание всегда ограничено рамками опыта: рассуждения человека не выходят за пределы того, что может быть дано в ощущениях и восприятии [2]. Юм подчёркивал, что причинно-следственные связи не наблюдаемы непосредственно, а являются результатом привычки ума. Это означает, что любое знание о мире носит вероятностный характер.

Иммануил Кант сформулировал концепцию «вещи в себе» (Ding an sich), недоступной человеческому познанию, поскольку любое знание формируется

через чувственный опыт и априорные категории разума [3]. Согласно Канту, человек не может познать реальность «как она есть», а имеет дело лишь с явлениями, которые конструируются познавательным аппаратом.

Томас Генри Хаксли, введя термин «агностицизм», подчеркивал необходимость избегать ложной уверенности и признавать объективные границы человеческого познания [1]. Его агностицизм основывался на принципе интеллектуальной честности: человек должен воздерживаться от суждений по вопросам, выходящим за пределы доступного познанию.

Агностицизм в цифровую эпоху

Современный человек ежедневно сталкивается с огромными потоками данных, часть которых противоречива или искажена. Цифровая среда порождает новые феномены — фейковые новости, симулякры, виртуальные реальности, которые существенно усложняют поиск истины.

Цифровизация и переизбыток информации. Интернет и социальные сети формируют особую информационную среду. На первый взгляд может показаться, что человечество приблизилось к состоянию «всезнания», когда ответы на любые вопросы находятся на расстоянии одного клика. Однако избыточность информации приводит к её фрагментации и перегрузке, чем к достижению истины [4]. В этом контексте агностицизм проявляется как позиция интеллектуальной осторожности: признание того, что доступ к данным не гарантирует постижения истины.

Феномен постправды. Феномен постправды в XXI веке связан с тем, что объективные факты всё чаще уступают место эмоциям и манипуляциям. Ж. Бодрийяр вводил понятие «симулякров», которые не отражают реальность, а создают её иллюзию [5]. Цифровые технологии усиливают этот процесс: социальные сети создают параллельные виртуальные реальности, где границы между правдой и вымыслом стираются. Агностическая позиция помогает сохранять критическую дистанцию и избегать ложной уверенности в достоверности цифрового контента.

Искусственный интеллект. Развитие искусственного интеллекта ставит новые вопросы о природе знания. Алгоритмы машинного обучения способны обрабатывать огромные массивы данных, но ИИ не обладает сознанием и не может гарантировать абсолютной истины. Его выводы представляют собой лишь вероятностные модели, ограниченные рамками заложенных алгоритмов [6]. Агностицизм напоминает о необходимости критически относиться к результатам работы машин.

Методы исследования

При написании статьи использовались историко-философский анализ для изучения трудов философов-агностиков, сравнительно-аналитический метод для сопоставления классических идей с современными цифровыми практиками, и системный подход для рассмотрения агностицизма в условиях информационного общества XXI века.

Заключение

Проведённое исследование подтверждает гипотезу: агностицизм помогает современному человеку справляться с информационной неопределённостью. Классические идеи Юма об ограниченности опыта, Канта о непознаваемой «вещи в себе» и Хаксли об интеллектуальной честности обретают новую актуальность в цифровую эпоху.

Агностицизм в условиях цифровых технологий становится не только философской концепцией, но и практической стратегией критического мышления. Он формирует устойчивость к манипуляциям, способствует развитию медиаграмотности и помогает сохранять рациональный подход в условиях информационной перегрузки, постправды и непрозрачности алгоритмов искусственного интеллекта.

От античных скептиков до современности проходит единая идея - признание границ человеческого познания. В XXI веке, когда технологии изменяют мир, агностицизм напоминает о важности критического отношения к информации и необходимости интеллектуальной честности.

Список литературы

1. Huxley T.H. Agnosticism and Christianity. — London: Macmillan, 1889.
2. Юм Д. Трактат о человеческой природе. — М.: Мысль, 2001.
3. Кант И. Критика чистого разума. — М.: Мысль, 1994.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.
5. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. — М.: Добросвет, 1994.
6. Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии. — М.: Альпина, 2016.
7. Hume D. A Treatise of Human Nature. — London: John Noon, 1739.
8. Kant I. Critique of Pure Reason. — Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1781.

ӨОЖ 347.9

АЗАМАТТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНІҢ САТЫЛАРЫНДА ІСТЕРДІ ҚАРАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Каленов Е.Б., Юльчибеков Б.Р., Шаймерден Д.Ғ., Мамытбек А.Е., Жұмабай А.А.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Ағайдаров Т.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В настоящее время судебная защита нарушенных прав людей остается эффективной. Право на судебную защиту является конституционным правом. Каждому гарантируется судебная защита прав и свобод.

Summary: Currently, judicial protection of violated human rights is becoming more effective. The right to judicial protection is a constitutional right. Everyone's rights and freedoms are guaranteed to be protected through the courts.

Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың маңызды тетігі — азаматтық сот өндірісі болып табылады. Сот төрелігін жүзеге асыру процесінде азаматтық іс жүргізу

нормаларының сақталуы заңдылық пен әділеттілікті қамтамасыз етеді. Азаматтық сот өндірісі құқықтық мемлекеттің басты белгілерінің бірі ретінде жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын қорғаудың пәрменді механизмін қалыптастырады.

Азаматтық іс жүргізу кодексіне сәйкес, сот ісін жүргізу бірнеше өзара байланысты сатылардан тұрады. Әрбір сатының өзіне тән құқықтық және іс жүргізу ерекшеліктері бар. Бұл сатылардың тиімді ұйымдастырылуы сот төрелігінің сапасына және азаматтардың сотқа деген сенім деңгейіне тікелей әсер етеді.

Азаматтық сот өндірісі – бұл соттың азаматтық істер бойынша әділ шешім қабылдау мақсатында заңмен белгіленген тәртіппен жүзеге асыратын іс жүргізу қызметі. Оның басты мақсаты – бұзылған немесе даулы азаматтық құқықтарды қалпына келтіру және әділдік қағидатын қамтамасыз ету [1].

Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі (АІЖК) азаматтық сот өндірісінің қағидаттарын, сатыларын және қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін нақты белгілейді. Конституцияның 13-бабы әр азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқылы екенін бекітеді. Бұл қағидат азаматтық сот өндірісінің негізгі құқықтық және адамгершілік негізін құрайды.

Азаматтық сот өндірісінің тиімділігі сот ісін жүргізудің сатыларын дұрыс ұйымдастыру мен заң талаптарының дәл сақталуына байланысты. Әрбір саты – істі қарау мен шешудің белгілі бір кезеңін қамтиды және істің объективті әрі жан-жақты қаралуына бағытталған.

Азаматтық іс жүргізу әдетте келесі негізгі сатылардан тұрады:

- Істі қозғау және сотқа дейінгі дайындық сатысы;
- Сотта істі мәні бойынша қарау сатысы;
- Шағым (апелляциялық, кассациялық) қарау сатылары;
- Сот шешімін қайта қарау және орындалу сатысы.

Әрбір сатыда сот пен тараптардың іс жүргізу әрекеттері заңмен нақты реттелген.

Бірінші саты – істі қозғау және дайындық кезеңі. Бұл кезеңде талап арыз немесе өтініш сотқа түседі және оның заң талаптарына сәйкестігі тексеріледі. Судья талап арызды қабылдау немесе қайтару туралы ұйғарым шығарады. Іс қозғау азаматтық сот өндірісінің басталуына құқықтық негіз болады. Осы сатыда дәлелдемелерді жинау, тараптарды шақыру, алдын ала тыңдау сияқты дайындық әрекеттері жүзеге асырылады.

Екінші саты – істі мәні бойынша қарау. Бұл – азаматтық сот өндірісінің негізгі және шешуші кезеңі. Сот тараптардың уәждерін тыңдап, дәлелдемелерді зерттейді және құқықтық баға береді. Азаматтық процестегі жарыспалылық пен тараптардың тең құқықтылығы қағидаттары осы сатыда ерекше мәнге ие. Судья істің мән-жайын жан-жақты зерттеп, шешім шығарады. Шешім заңды, негізді және әділ болуы тиіс.

Үшінші саты – апелляциялық және кассациялық қарау. Бұл сатыда бірінші сатыдағы сот шешімінің заңдылығы мен негізділігі тексеріледі.

Апелляциялық сот істі мәні бойынша қайта қарауы мүмкін, ал кассациялық саты – құқық қолдану мен іс жүргізу нормаларының бұзылуын тексеруге бағытталған. Бұл сатылар сот қателіктерін түзетуге және әділ сот төрелігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Төртінші саты – сот актілерін қайта қарау және орындау. Сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін оның орындалуын қамтамасыз ету қажет. Бұл кезеңде сот орындаушылары шешімнің нақты орындалуына жауап береді. Сонымен қатар, жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша істерді қайта қарау институты да әділдікті қамтамасыз етудің қосымша құралы болып табылады [2].

Қазіргі кезеңде Қазақстан сот жүйесінде азаматтық сот өндірісін оңтайландыру және оның ашықтығын арттыру бағытында көптеген реформалар жүзеге асырылуда. Электрондық сот ісін жүргізу жүйесінің енгізілуі, онлайн сот отырыстары мен цифрлық құжат айналымы процесті жеңілдетіп, азаматтардың құқықтарын қорғауға қолайлы жағдай туғызды.

Сонымен қатар, медиация және татуластыру рәсімдері кеңінен қолданылуда. Бұл азаматтық дауларды сотқа дейін бейбіт жолмен шешудің тиімді тәсілі болып табылады. Медиация институтының дамуы соттардың жүктемесін азайтып, азаматтар арасындағы өзара сенімді нығайтуға мүмкіндік береді.

Сот реформаларының басты мақсаты – азаматтар үшін қолжетімді, әділ және тиімді сот жүйесін қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, азаматтық сот өндірісінің әрбір сатысы біртұтас жүйе ретінде жұмыс істеуі тиіс.

Азаматтық сот өндірісінің сатылары – сот төрелігін жүзеге асырудың құрылымдық негізі. Әрбір саты белгілі бір процессуалдық функцияны орындай отырып, азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге және әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталады.

Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу заңнамасы халықаралық құқық стандарттарына сай жетілдіріліп келеді. Бұл сот жүйесінің тиімділігін арттырып, азаматтардың құқықтық мәдениетін нығайтады [3].

Қорытындылай келе, азаматтық сот өндірісінің сатыларында істерді қарау ерекшеліктерін терең түсіну – болашақ заңгерлер мен құқық қорғау қызметкерлері үшін маңызды. Себебі, дәл осы іс жүргізу тәртібі мен қағидаттарының сақталуы мемлекеттегі әділ сот төрелігінің негізін қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А. С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
3. Баймолдина З. Х. Азаматтық іс жүргізу құқығы. – Алматы: Норма-К, 2019.

ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП ҰҒЫМЫ

Капланов М.Б., Рахимбай Ж.А., Қасымхан И.Б., Жақсыбек Ә.Ә., Сатыбалды Р.Ә.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Имашев Б.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Законность и правопорядок являются основополагающими категориями правовой науки, отражающими состояние правовой жизни общества. Законность выражает требование строгого и неукоснительного соблюдения законов всеми участниками общественных отношений — гражданами, организациями и государственными органами. Она является важным принципом деятельности государства и гарантией защиты прав и свобод личности.

Правопорядок, в свою очередь, представляет собой результат реализации законности, то есть состояние упорядоченности общественных отношений, основанное на точном соблюдении правовых норм. Если законность — это процесс соблюдения права, то правопорядок — это его конечный результат.

Взаимосвязь законности и правопорядка проявляется в том, что без законности невозможно установить устойчивый правопорядок, а без правопорядка невозможно обеспечить стабильное функционирование государства и общества.

Таким образом, обеспечение законности и укрепление правопорядка — важнейшие задачи правового государства, направленные на формирование справедливого, безопасного и устойчивого общества.

Summary: Legality and law and order are the fundamental categories of legal science, reflecting the state of the legal life of society. Legality expresses the requirement of strict and strict observance of laws by all participants in public relations — citizens, organizations and government agencies. It is an important principle of the State's activity and a guarantee of the protection of individual rights and freedoms.

The rule of law, in turn, is the result of the implementation of legality, that is, a state of orderly social relations based on strict observance of legal norms. If legality is the process of observing law, then law and order is its final result.

The relationship between legality and law and order is manifested in the fact that without legality it is impossible to establish a stable rule of law, and without law and order it is impossible to ensure the stable functioning of the state and society.

Thus, ensuring the rule of law and strengthening the rule of law are the most important tasks of a rule-of-law state aimed at forming a just, safe and sustainable society.

Қоғамның тұрақтылығы мен дамуының негізгі шарттарының бірі — заңдылық пен құқықтық тәртіптің сақталуы. Бұл ұғымдар құқық ғылымында өзара тығыз байланысты және бір-бірін толықтыратын категориялар ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтудың құқықтық негізін құрайды. Әрбір азамат өз құқықтары мен міндеттерін түсініп, заңға құрметпен қарауы тиіс. Тек осындай жағдайда ғана құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді дамуы мүмкін болады [1].

Заңдылық — бұл мемлекет пен қоғам өмірінде қабылданған заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің барлық азаматтар, мемлекеттік органдар және лауазымды тұлғалар тарапынан бұлжытпай орындалуын талап ететін қағида. Заңдылықтың басты мақсаты — қоғамда әділдікті, тәртіпті және құқықтық

тұрақтылықты қамтамасыз ету. Ол демократиялық, құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларының бірі болып табылады.

Құқықтық тәртіп – заңдылықтың жүзеге асуының нәтижесі. Яғни құқықтық тәртіп – бұл қоғамдағы құқықтық нормаларға негізделген тұрақты қоғамдық қатынастар жүйесі. Ол азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және мемлекеттің тиімді қызмет етуіне ықпал етеді.

Заңдылық пен құқықтық тәртіп өзара ажырамас байланыста. Егер заңдылық сақталмаса, құқықтық тәртіп те бұзылады. Сол себепті әрбір азамат заңға бағынуы және өз құқықтары мен міндеттерін білуі қажет. Мемлекет тарапынан заңдылықты қамтамасыз ету үшін құқық қорғау органдарының тиімді қызметі, сот билігінің тәуелсіздігі және азаматтық бақылау жүйесі маңызды рөл атқарады. Осы ойды жалғастыра отырып, профессор А. Ибраева заңдылықтың мәнін келесідей сипаттайды:

«Заңдылықтың басты мақсаты – қоғамда әділеттілікті орнату және құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз ету. Заң бұзылған жерде ешқашан құқықтық тәртіп болмайды» [2].

Қазіргі заманда қоғамның демократиялық дамуы мен тұрақтылығы заңдылық пен құқықтық тәртіптің деңгейімен тікелей байланысты. Мемлекеттің басты мақсаты – әрбір азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, әділдік пен тәртіпті қамтамасыз ету. Осы тұрғыдан алғанда, заңдылық пен құқықтық тәртіп ұғымдарының маңызы ерекше.

Заңдылық – бұл барлық мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың, ұйымдар мен азаматтардың заң талаптарын дәл және қатаң сақтау принципі. Заңдылық қоғамның құқықтық жүйесінің негізін құрайды және мемлекет билігінің заңға бағынуын қамтамасыз етеді. Заңдылықтың бұзылуы азаматтардың құқықтарының тапталуына, әділетсіздікке және құқықтық анархияға әкелуі мүмкін. Қазіргі заманда құқықтық мемлекет құру – Қазақстан Республикасының басты стратегиялық мақсаттарының бірі. Осы мақсатқа жетудің маңызды шарттарының бірі – заңдылық пен құқықтық тәртіпті сақтау болып табылады. Бұл екі ұғым қоғамның тұрақтылығын, азаматтардың құқықтарының қорғалуын және мемлекеттік биліктің тиімділігін қамтамасыз етеді. Белгілі қазақстандық ғалым Ғ. Сапарғалиев заңдылық туралы былай дейді:

«Заңдылық – бұл қоғам өмірінің барлық салаларында құқықтың үстемдігін қамтамасыз ету және азаматтардың, ұйымдардың заң талаптарын бұлжытпай орындауы» [3].

Мемлекет заңдылықты қамтамасыз ету үшін құқықтық бақылау мен қадағалау жүйесін дамытады. Мысалы, сот билігінің тәуелсіздігі, прокуратура органдарының заңның орындалуын бақылау қызметі, құқық қорғау органдарының әділ жұмысы – бәрі де заңдылықтың кепілі болып табылады.

Құқықтық тәртіп – заңдылықтың нәтижесі, яғни қоғамдағы құқық нормаларының жүзеге асуының көрінісі. Құқықтық тәртіп болған жағдайда азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін біледі, заңды бұзбауға тырысады және

қоғамдық қатынастар реттелген сипатқа ие болады. Ал М. Баймаханов құқықтық тәртіп туралы өз еңбегінде былай деп жазады:

«Құқықтық тәртіп – бұл заңдылықтың нақты өмірдегі нәтижесі. Ол құқықтық нормалар мен азаматтардың мінез-құлқының арасындағы үйлесімді байланысты көрсетеді» [4].

Құқықтық тәртіпті сақтау тек мемлекеттік органдардың ғана емес, сонымен қатар әрбір азаматтың борышы. Әр адамның заңға құрметпен қарауы, құқықтық мәдениетінің жоғары болуы қоғамдағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

Заңдылық пен құқықтық тәртіп өзара тығыз байланысты: заңдылық болмаса, құқықтық тәртіп орнамайды, ал құқықтық тәртіпсіз қоғамда заңның үстемдігі туралы айту мүмкін емес. Сондықтан құқықтық мемлекет құрудың негізгі шарты – заң үстемдігін қамтамасыз ету, әділ сот төрелігін қалыптастыру және азаматтардың құқықтық санасын арттыру.

Заңдылық пен құқықтық тәртіп – қоғамдағы әділеттіліктің, тұрақтылықтың және өркениетті дамудың басты көрсеткіші. Оларды сақтау мен нығайту – мемлекет пен әрбір азаматтың ортақ міндеті. Заңдылық пен құқықтық тәртіптің бұзылуы қоғамда түрлі теріс құбылыстарға әкеледі: сыбайлас жемқорлықтың өсуі, әділетсіздік, мемлекеттік органдарға сенімнің азаюы және азаматтардың құқықтарының бұзылуы. Сондықтан мемлекет бұл бағытта нақты шаралар қабылдауы қажет. Олардың қатарында құқықтық мәдениетті арттыру, заң нормаларын жетілдіру, сот жүйесінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету және құқық қорғау органдарының кәсіби деңгейін көтеру бар.

Құқықтық мемлекет құру жолында ең басты қағидалардың бірі – заңдылық пен құқықтық тәртіпті сақтау болып табылады. Бұл екі ұғым өзара тығыз байланысты және қоғамдағы әділеттіліктің, тұрақтылықтың, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі болып саналады.

Осы пікірлерден байқағанымыздай, заңдылық – бұл құқықтың сақталу процесі болса, құқықтық тәртіп – сол процестің нақты көрінісі, яғни нәтижесі. Егер заңдылық сақталмаса, қоғамда тұрақтылық пен сенім де болмайды.

Н. Дулатбеков атап өткендей:

«Заңдылық пен құқықтық тәртіп – мемлекеттің тұрақты дамуының іргетасы. Оларсыз демократиялық қоғам құру мүмкін емес» [5].

Қорытындылай келе, заңдылық пен құқықтық тәртіп ұғымдары құқықтық мемлекеттің ажырамас элементтері болып табылады. Оларды сақтау – тек мемлекеттік органдардың ғана емес, әрбір азаматтың да міндеті.

Қорытындылай келе, заңдылық пен құқықтық тәртіп – қоғамдағы әділеттіліктің, тұрақтылықтың және өркениетті дамудың кепілі. Оларды нығайту – құқықтық мемлекеттің басты міндеті және әрбір азаматтың ортақ жауапкершілігі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Құқық негіздері. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. /А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ищанова, С.Б.Гончаров. – Алматы: Мектеп, 2019. – 296 б., сур.
3. Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А. С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
4. Баймаханов М. Т. Құқықтық мемлекет және заңдылық қағидалары. – Алматы, 2019.
5. Дулатбеков Н. О. Құқық негіздері. – Нұр-Сұлтан, 2022.

ӘОЖ 347.4

ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМАЛАР АРҚЫЛЫ КӨРСЕТІЛЕТІН ҚЫЗМЕТТЕР БОЙЫНША АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Каржаубай Д.Н., Алтынбек А.К., Басынбек М.А., Естай Д.А., Нұржапар Н.Р.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В статье рассматриваются гражданско-правовые обязательства, возникающие при оказании услуг через интернет-платформы. Подчеркивается, что цифровизация привела к новым формам договорных отношений, однако законодательство Республики Казахстан пока не полностью учитывает специфику онлайн-среды. Особое внимание уделяется правовому статусу электронного договора, применению электронной цифровой подписи и вопросам идентификации сторон. Отмечены проблемы: неопределенность ответственности владельцев платформ, недостаточная защищенность потребителей и сложность использования электронных доказательств. На основе анализа зарубежного опыта предложены направления совершенствования гражданского законодательства и усиления механизмов информационной безопасности.

Summary: The article examines civil-law obligations arising from the provision of services through online platforms. It is noted that digitalization has led to new contractual forms, while the legislation of the Republic of Kazakhstan does not yet fully reflect the specifics of the online environment. Special attention is given to the legal status of electronic contracts, the use of digital signatures, and identification issues. Key problems are highlighted, including unclear platform liability, insufficient consumer protection, and difficulties with electronic evidence. Based on foreign experience, recommendations are proposed to improve civil legislation and strengthen information security mechanisms.

Қазіргі кезеңдегі жаһандық макроэкономикалық үрдістер қызмет көрсету секторының қарқынды өсуіне, ал цифрлық технологиялар тұтынушылардың онлайн-әрекеттеріне жаппай көшуіне әкелді. Интернет-платформалар (маркетплейстер, агрегаторлар, білім беру және консалтингтік сервистер, бұлттық қызметтер) арқылы жасалатын мәмілелердің саны еселеп артты. Мұндай үрдіс азаматтық-құқықтық міндеттемелер институтын қайта пайымдауды, электрондық нысанда жасалатын келісім-шарттардың (цифрлық мәмілелердің) заңдық табиғатын нақты айқындауды талап етеді. Классикалық көзқарас бойынша міндеттеме – бұл бір тұлғаның (міндетті тұлға) екінші тұлғаның (несие берушінің) пайдасына белгілі бір әрекетті орындау немесе орындамау жөніндегі құқықтық міндеті болса [1], қазіргі жағдайда ол құқықтық қатынастардың басым бөлігі виртуалды ортада қалыптасып, орындалады.

Сәйкесінше, тараптарды сәйкестендіру, ерік білдіруді тіркеу, электрондық дәлелдемелердің процессуалдық мәртебесі және тұтынушыны қорғау мәселелері өзекті сипат алды.

Қазақстанда электрондық коммерция, онлайн-қызмет көрсету, қашықтан білім беру, цифрлық банкинг, интернет-жарнама нарықтары белсенді дамуда. Алайда интернет-платформалар арқылы жасалатын мәмілелердің регламентациясы қолданыстағы азаматтық заңнамада толық жүйеленбеген: электрондық келісімнің ұғымы мен нысаны, тараптардың ерік білдіруін растау тәсілдері, цифрлық дәлелдемелерді бекіту механизмдері және платформаның делдалдық жауапкершілігі біркелкі шешілмеген. Шетелдік тәжірибе (ЕО eIDAS, АҚШ ESIGN, Эстонияның e-Residency моделі) электрондық мәмілелердің заңи күші мен олардың дәлелдемелік мәртебесін нақтылау арқылы құқық қолдануды едәуір жеңілдететінін көрсетеді.

Интернет-платформалар арқылы қызмет көрсету барысында туындайтын міндеттемелерге қызметке қол жеткізуді қамтамасыз ету, ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау, цифрлық контентті беру, техникалық қолдауды ұсыну сияқты әрекеттер кіреді. Мұндай қатынастар Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіндегі қызмет көрсету шарттарының жалпы ережелеріне сәйкес келеді (ҚР АҚ 359–377-баптар) [1]. Дегенмен, онлайн-ортада тараптардың өзін сәйкестендіруі, ерік білдіруді тіркеу (акцепт), келісімнің жасалған сәтін белгілеу және орындалуын бақылау тетіктері ерекше құқықтық мәміле мәдениетін қалыптастырады.

Электрондық құжат пен электрондық цифрлық қолтаңбаның (ЭЦҚ) құқықтық режимі «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңымен айқындалады: ЭЦҚ қойылған электрондық құжат қағаз құжатпен тең заңдық күшке ие [2]. Алайда тәжірибеде көптеген платформалар ЭЦҚ қолданбайды; оның орнына логин/пароль, SMS-код, push-хабарламалар арқылы бір реттік аутентификация пайдаланылады. ҚР АҚ-де «цифрлық келісім-шарт» ұғымының болмауы (ҚР АҚ 152-бабында мәміле нысаны жалпы сипатта ғана берілген) онлайн-акцепттің дәлелдемелік күшіне қатысты дауларға әкеледі [1].

Интернет қызметтері нарығындағы негізгі құқықтық қатынастар субъектілері:

Бұл салада төрт негізгі субъект айқындалады. Біріншіден, қызмет алушы (тұтынушы) – интернет-платформа арқылы қызмет алатын жеке немесе заңды тұлға. Оның құқықтары мен қорғау кепілдіктері «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңымен және азаматтық заңнама нормаларымен қамтамасыз етіледі [3]. Екіншіден, қызмет көрсетуші – платформаның иесі (операторы), ол техникалық-инфрақұрылымдық орта ұсынады және сервисті үздіксіз көрсетуге мүдделі. Үшіншіден, деректерді өңдеуші тұлғалар – пайдаланушылардың дербес деректерін жинап, өңдейтін субъектілер; олар деректерді қорғау талаптарын сақтауға міндетті. Төртіншіден, мемлекет – реттеуші әрі бақылаушы тарап, оның мақсаты құқық тәртібін,

ақпараттық қауіпсіздікті, тұтынушы құқығын және адал бәсекені қамтамасыз ету.

Еуропалық Одақтың eIDAS регламенті электрондық идентификация мен сенім қызметтерін біріздендіріп, электрондық мәмілелердің трансшекаралық танылуын қамтамасыз етеді [4]. АҚШ-та ESIGN акті электрондық қолтаңба мен электрондық жазбалардың заңдық күшін бекітеді [5]. Эстонияда цифрлық сәйкестендіру (e-Residency) мен толық электрондық мемлекеттік қызметтер экожүйесі мәмілелердің жасалуын және дәлелденуін айқын, тексерілетін тетіктер арқылы қолдайды. Қазақстанда ЭЦҚ инфрақұрылымы болғанымен, оның барлық коммерциялық платформаларда қолданылуы біркелкі емес; платформалардың делдалдық жауапкершілігі мен цифрлық дәлелдемелердің процессуалдық режимі де толық айқындалмаған.

Интернет-платформалар арқылы көрсетілетін қызметтер саласында қолданыстағы азаматтық заңнамада бірқатар шешімін таппаған мәселелер баршылық. Электрондық келісім-шарттардың құқықтық мәртебесінің нақты айқындалмауы, платформалардың делдалдық рөлін бағалаудағы қайшылықтар, сондай-ақ тұтынушының құқықтарын қорғау тетіктерінің жеткіліксіздігі құқықтық реттеуді жаңғырту қажеттілігін көрсетеді.

Біріншіден, электрондық келісім-шарттың құқықтық мәртебесі жеткілікті нақты емес: ҚР АҚ-де «цифрлық келісім-шарт», «онлайн-акцепт» ұғымдары бекітілмеген, бұл онлайн келісімдердің дәлелдемелік күшіне күмән туғызады (ҚР АҚ 152-бап) [1].

Екіншіден, платформа иесінің (цифрлық делдалдың) азаматтық-құқықтық жауапкершілігінің шекаралары анықталмаған: пайдаланушы контенті мен төлем ақаулары кезінде зиянды кім өтейді, техникалық іркілістер үшін қандай жауапкершілік туындайды – арнайы норма жоқ; жалпы залалды өтеу қағидаларына ғана жүгінуге тура келеді (ҚР АҚ 917–921-баптар) [1].

Үшіншіден, онлайн-қызметтерге бейімделген тұтынушыны қорғау тетіктері жеткіліксіз: ақпаратты толық ашу, қайтару және шағым беру рәсімдері, платформаның деректерді өңдеу саясаты жөніндегі талаптар нақты әрі бірізді емес («Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 25-бабы) [3].

Төртіншіден, электрондық дәлелдемелердің процессуалдық мәртебесі әлсіз: лог-файлдар, серверлік жазбалар, URL және уақыт белгілерін куәландыру тәртібі нақты регламенттелмеген; бұл сотта мәміленің жасалғанын, контенттің өзгермегенін дәлелдеуді қиындатады [2].

Бесіншіден, интернет-алаяқтық түрлерінің (фишинг, әлеуметтік инженерия, жалған дүкендер) өсіміне қарамастан, қылмыстық-құқықтық саралау мен жедел тосқауыл тетіктері жеткіліксіз; бұл тұтынушы құқықтарының бұзылуын көбейтеді.

1) ҚР Азаматтық кодексіне «цифрлық келісім-шарт» ұғымын енгізу.

ҚР АҚ 152-бабынан кейін жаңа 152-1-бапты енгізу ұсынылады: «Цифрлық (электрондық) келісім-шарт – ақпараттық жүйеде электрондық нысанда жасалған, тараптардың ерік білдіруі электрондық тәсілмен расталатын

мәміле. Электрондық келісім-шарт қағаз нысанындағы келісіммен тең құқықтық күшке ие. Растау үшін ЭЦҚ, бірыңғай аутентификация немесе өзге заңды цифрлық құралдар қолданылады».

2) Платформа иесінің делдалдық жауапкершілігін нақтылау.

ҚР АҚ-тің қызмет көрсету міндеттемелеріне арналған тарауына арнайы норма енгізіп, платформа иесінің адалдық, қауіпсіздік және деректерді қорғау стандарттарын сақтауға міндетті екенін, сондай-ақ контентке қатысты шектеулі жауапкершілік моделін (safe harbor) белгілеу қажет. Бұл пайдаланушы құқықтарын және адал нарық қатынастарын теңгерімдеуге мүмкіндік береді.

3) «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңды онлайн-ортаға бейімдеу.

25-баптан кейін 25-1-баппен толықтыру ұсынылады: қызмет көрсетуші қызметтің мазмұны мен шарттары, техникалық қолдау тәсілдері, төлемді қайтару мен шағым беру тәртібі, деректерді өңдеу саясаты туралы ақпаратты ашық және қолжетімді нысанда орналастыруға міндетті [3].

4) Электрондық дәлелдемелердің процессуалдық режимін нақтылау.

ҚР Азаматтық процестік кодексіне электрондық дәлелдемелердің (лог-файл, URL, уақыт белгісі, серверлік журналдар, криптографиялық хэштер) куәландырылу тәртібі мен қабылдану критерийлерін енгізу қажет; бұл онлайн-келісімдердің дәлелділігін арттырады [2].

5) Интернет-алаяқтықпен күрес тетіктерін күшейту.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы жасалған алаяқтық үшін қатаңдатылған саралау белгілеу (ҚР ҚК 190-бапты нақтылау), құқық қорғау органдары үшін жедел тосқауыл құралдарын кеңейту, платформалармен ынтымақтастық тәртібін бекіту қажет.

Зерттеу нәтижелері интернет-платформалар арқылы көрсетілетін қызметтер саласында азаматтық-құқықтық реттеуді жүйелеудің және заманауи цифрлық тәжірибелермен үйлесімді етудің өзектілігін көрсетті. Негізгі мәселелер – электрондық келісімнің айқын анықталмауы, платформа иесінің жауапкершілігінің белгісіздігі, тұтынушы құқықтарын онлайн-ортаға толық бейімдемеу, электрондық дәлелдемелердің әлсіз процессуалдық режимі және интернет-алаяқтыққа қарсы құқықтық тосқауылдардың жеткіліксіздігі. Ұсынылған өзгерістер (ҚР АҚ-ке жаңа 152-1-бап, платформалардың делдалдық жауапкершілігі, тұтынушыны ақпараттандырудың онлайн-ерекшеліктері, электрондық дәлелдемелер режимі, алаяқтықты саралауды нақтылау) құқықтық айқындықты арттырып, тұтынушылардың қорғалуын күшейтеді және цифрлық экономиканың тұрақты дамуына құқықтық негіз қалыптастырады[6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім)//27 желтоқсан 1994 ж. № 268-ХІІІ (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген: 03.01.2023 ж.).

2. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. //7 қаңтар 2003 ж. № 370-ІІ (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген: 14.07.2022 ж.).

3. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.// 4 мамыр 2010 ж. № 274-ІV (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген: 03.01.2024 ж.).

4. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market. // Official Journal of the European Union. – 2014.

5. Electronic Signatures in Global and National Commerce Act (ESIGN Act). Public Law 106–229. –2000 .

6. Tiido S. E-Government and Digital Identity in Estonia // Journal of Baltic Studies. – 2018. – Vol. 49. – No. 3. – P. 305–324.

ОӘЖ 343.34

КИБЕРҚЫЛЫМЫСТАРДЫҢ ӨСУІ ЖӘНЕ ОЛАРМЕН КҮРЕСУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Кемелова К.Б., Ергали А.Б., Төрехан Б.О., Жумакул М.Б., Маратұлы А.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается актуальная проблема роста киберпреступности в современном цифровом обществе и анализируются правовые механизмы борьбы с ней. Особое внимание уделяется правовому регулированию компьютерной безопасности, ответственности за преступления в сфере информационных технологий, а также международному сотрудничеству в области противодействия киберугрозам. На основе проведенного анализа выявляются основные тенденции развития киберпреступлений и предлагаются рекомендации по совершенствованию правовой базы и повышению эффективности правоохранительных мер. Статья будет полезна специалистам в области права, информационной безопасности, а также исследователям, изучающим проблемы киберугроз и механизмы их предотвращения.

Summary: This article addresses the pressing issue of the growth of cybercrime in today's digital society and analyzes the legal mechanisms for combating it. Special attention is given to the legal regulation of computer security, liability for crimes in the field of information technology, and international cooperation in countering cyber threats. Based on the analysis conducted, the main trends in the development of cybercrime are identified, and recommendations are proposed for improving the legal framework and enhancing the effectiveness of law enforcement measures. The article will be useful for professionals in the fields of law and information security, as well as for researchers studying cyber threats and methods for their prevention.

Қазіргі қоғам ақпараттық технологияларды кеңінен қолдануда, бұл жаңа мүмкіндіктер береді, бірақ сонымен бірге киберқылмыстың өсу қаупін арттырады. Киберқылмыстар – компьютерлік жүйелерді, желілерді және интернет ресурстарын пайдаланып жасалатын қылмыстар. Киберқылмыстың өсуі жеке тұлғаларға, ұйымдарға және мемлекеттің өзіне елеулі қауіп төндіреді.

Цифрландыру мен жаһандану жағдайында киберқылмысты алдын алу, зерттеу және халықаралық ынтымақтастық жасау үшін тиімді құқықтық механизмдерді құру маңызды [1].

Киберқылмыс – бұл компьютерлік жүйелерді, желілерді және интернет ресурстарын пайдаланып жасалатын құқыққа қарсы әрекеттер жиынтығы. Қазіргі цифрлық қоғамда киберқылмыстың мазмұны мен сипаты әртүрлі болып келеді, себебі технологиялар дамыған сайын қылмыскерлер жаңа тәсілдерді

қолданады. Киберқылмыстарды түсіну үшін олардың негізгі нысандары мен жасалу әдістерін қарастыру қажет.

Киберқылмыстардың нысаны бойынша олардың әсер ету объектілері әр түрлі. Біріншіден, жеке тұлғаларға қарсы қылмыстар бар, олар жеке деректерді ұрлауды, алдамашылық әрекеттерді және кибербуллингті қамтиды. Мұндай қылмыстар жеке адамның қауіпсіздігіне, құпиялылығына және психологиялық жағдайына тікелей қауіп төндіреді. Екіншіден, мүлікке қарсы киберқылмыстар кездеседі. Оларға банк шоттарын бұзу, қаржылық ресурстарды ұрлау немесе ақпараттық жүйелердегі құпия мәліметтерді заңсыз иелену жатады. Бұл түрдегі қылмыстар экономикалық қауіп-қатер туғызады және ұйымдардың қаржылық тұрақтылығына нұқсан келтіреді. Соңында, мемлекеттік мүдделерге қарсы бағытталған киберқылмыстар бар, олар кибершпиондық әрекеттерді, мемлекеттік ақпараттық жүйелерге және инфрақұрылымдарға шабуылдарды қамтиды. Мұндай әрекеттер елдің ұлттық қауіпсіздігі мен тұрақтылығына қатер төндіреді [2].

Киберқылмыстың жасалу тәсілдері де әр түрлі. Қылмыскерлер зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді, вирустар мен трояндық бағдарламаларды пайдаланып, ақпараттық жүйелерге заңсыз кіреді. Сонымен қатар, фишинг және әлеуметтік инженерия әдістері кең таралған, олар адамның сенімін немесе психологиялық осал тұстарын пайдаланып, құпия мәліметтерді алуға бағытталған. Сонымен қатар, DDoS-шабуылдар және серверлерді бұзу сияқты әдістер де жиі қолданылады, олардың мақсаты жүйенің жұмысын тоқтату немесе ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті шектеу болып табылады.

Киберқылмыстың бұл түрлері өзара тығыз байланысты және көп жағдайда бір әрекет бірнеше нысанға немесе тәсілге әсер етеді. Сондықтан киберқылмыспен күресте олардың сипатын жан-жақты зерттеу және құқықтық, техникалық, және ақпараттық қауіпсіздік шараларын кешенді қолдану маңызды.

Қазіргі цифрлық қоғамда киберқылмыстың қарқынды өсуі бірнеше фактормен түсіндіріледі. Біріншіден, интернет технологиялары мен мобильді құрылғылардың кең таралуы маңызды рөл атқарады. Ақпараттық технологиялардың жылдам дамуы мен оларды күнделікті өмірде белсенді қолдану киберқылмыскерлерге жаңа мүмкіндіктер туғызады. Мысалы, интернет арқылы қаржылық операцияларды орындау, әлеуметтік желілерде ақпарат алмасу және әртүрлі қызметтерді онлайн пайдалану жеке тұлғалар мен ұйымдардың ақпараттық жүйелеріне қол жеткізуді жеңілдетеді [3].

Екіншіден, пайдаланушылардың киберграмоталығының төмендігі киберқылмыстың өсуіне тікелей ықпал етеді. Көптеген адамдар өздерінің жеке деректерін, құпия ақпараттарын қорғау жолдарын білмейді немесе онлайн қауіпсіздік ережелерін сақтамайды. Бұл қылмыскерлерге әлеуметтік инженерия және фишинг сияқты әдістер арқылы ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, интернеттегі анонимділік киберқылмысты анықтау мен қудалауды қиындатады. Қолданушылардың нақты жеке тұлғасын анықтау және әрекеттерін бақылау технологиялық жағынан қиын, бұл қылмыскерлерге

жасырын әрекет етуге және өздерін жауапкершіліктен сақтауға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, ұлттық және халықаралық заңнаманың жеткіліксіздігі де киберқылмыстың өсуіне әсер етеді. Көптеген елдерде киберқылмысты анықтайтын, алдын алатын және қудалайтын құқықтық негіздер толық жетілмеген. Халықаралық деңгейде де құқықтық үйлестірудің болмауы қылмыскерлердің шекарадан тыс әрекеттерін тоқтатуды қиындатады.

Осылайша, киберқылмыстың өсуі бірнеше факторлардың күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады, және бұл мәселені шешу үшін тек құқықтық шараларды емес, сондай-ақ ақпараттық білім беру, техникалық қауіпсіздік және халықаралық ынтымақтастықты да қолдану қажет.

Киберқылмыспен тиімді күрес құқықтық, техникалық және халықаралық шараларды кешенді түрде қолдануды қажет етеді. Алдымен, ұлттық заңнаманың рөлі ерекше маңызды. Көптеген елдер киберқылмысты алдын алу және қудалау мақсатында қылмыстық жауапкершілікті нақтылайтын заңдарды енгізген. Бұл заңдар киберқылмысты анықтау, тергеу және қылмыскерді жазалау бойынша құқық қорғау органдарына нақты құқықтық негіз береді. Сонымен қатар, компьютерлік және ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық реттеу жүйесі құрылуы тиіс, бұл ұйымдар мен жеке тұлғаларға өздерінің ақпараттық ресурстарын қорғауға мүмкіндік береді. Ұлттық деңгейде құқық қорғау органдарында арнайы бөлімшелерді құру да маңызды, себебі киберқылмыспен күрес техникалық дағдылар мен мамандарды қажет етеді [4].

Екінші маңызды бағыт – халықаралық ынтымақтастық. Киберқылмыс шекарасыз сипатқа ие болғандықтан, тек ұлттық деңгейде қабылданған шаралар жеткіліксіз болып қалады. Осы орайда, халықаралық құқықтық құжаттар, мысалы, Будапешт киберқылмыстық конвенциясы (2001), мемлекеттерге бірлесіп киберқылмыстармен күресуге мүмкіндік береді. Халықаралық ынтымақтастықтың маңызды аспектісі – құқық қорғау органдарының бірлескен операциялары және киберқауіптер мен киберқылмыскерлер туралы ақпарат алмасу. Бұл іс-қимылдар қылмыскерлерді анықтау мен жауапқа тарту тиімділігін арттырады, сондай-ақ киберқауіптердің таралуын болдырмауға ықпал етеді.

Осылайша, киберқылмыспен күресу тек құқықтық шаралармен шектелмей, халықаралық тәжірибе мен ынтымақтастыққа сүйенуді талап етеді. Ұлттық және халықаралық деңгейдегі құқықтық механизмдерді үйлестіріп, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі замандағы киберқылмыспен күрестің басты шарты болып табылады.

Киберқылмыспен күрес қазіргі уақытта бірнеше маңызды мәселелерге тап болады. Бірінші мәселе – технологияның қарқынды дамуы. Ақпараттық технологиялар тез дамып, жаңа құралдар мен әдістер пайда болған сайын, ұлттық және халықаралық құқықтық реттеу олардың деңгейінен қалып қояды. Бұл құқық қорғау органдарының қылмыстарды дер кезінде анықтау және болдырмау мүмкіндігін қиындатады.

Екінші мәселе – құқық қорғау органдарының ресурстарының шектеулі болуы. Киберқылмыспен күресу жоғары біліктілік пен арнайы техникалық құралдарды талап етеді, бірақ көптеген елдерде құқық қорғау органдарының кадрлық және техникалық әлеуеті бұл талаптарға толық сәйкес келмейді. Нәтижесінде, қылмыстардың саны өсіп, олардың алдын алу қиынға соғады.

Үшінші маңызды кедергі – халықаралық үйлестірудің қиындығы. Киберқылмыс шекарасыз болғандықтан, бір елдің күш-жігері жеткіліксіз болып қалады. Елдер арасында құқықтық стандарттардың әртүрлілігі, ақпарат алмасу механизмдерінің жетілмегендігі және заңнамалық үйлестірудің болмауы киберқылмыскерлердің әрекеттерін тиімді түрде тоқтатуды қиындатады [5].

Осы мәселелерді шешу үшін бірнеше ұсыныс жасауға болады. Біріншіден, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеуді күшейту қажет. Бұл ұйымдар мен жеке тұлғалардың ақпараттық жүйелерін қорғауды қамтамасыз етіп, киберқылмыстың алдын алуға мүмкіндік береді. Екіншіден, халықтың киберграмоталығын арттыру маңызды. Ақпараттық сауаттылықты жоғарылату пайдаланушыларға жеке деректерін қорғауға, қауіпсіздік шараларын сақтауға және интернеттегі алдамшылық әрекеттерден сақтануға көмектеседі.

Сонымен қатар, халықаралық ынтымақтастықты дамыту және тәжірибе алмасу киберқылмыспен күресте шешуші рөл атқарады. Елдер арасындағы құқық қорғау органдарының бірлескен іс-қимылдары, ақпарат алмасу және халықаралық тәжірибені қолдану қылмыстарды анықтау мен жауапқа тартуды тиімді етеді. Соңында, құқық қорғау органдары қызметкерлері үшін арнайы оқу бағдарламаларын құру қажет, бұл мамандардың кәсіби деңгейін көтеріп, киберқылмыстарға қарсы күресті сапалы жүргізуге мүмкіндік береді.

Осы ұсыныстар кешені ұлттық және халықаралық деңгейде киберқылмыстың таралуын тежеуге, құқықтық және техникалық шараларды тиімді үйлестіруге бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Еуропа Кеңесінің киберқылмыстық конвенциясы (Budapest Convention, 2001).
2. Қазақстан Республикасының «Киберқауіпсіздік туралы» заңы (2020).
3. Касперский, Е. «Қазіргі киберқауіптер» // Ақпараттық қауіпсіздік, 2021.
4. Smith, J. Cybercrime and Legal Regulation. London: Routledge, 2020.
5. Chertoff, M., & Simon, T. The Impact of the Internet on Crime. New York: Oxford University Press, 2019.

СУРРОГАТ АНА ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Кенжебай А.А., Алшынбаев Ж.Е., Ясан Н., Ерікұлы Е., Абдрахманов М.Б.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Суррогатное материнство является одной из наиболее актуальных проблем, возникающих в современных брачно-семейных отношениях. Суррогатная мать выступает как участник вспомогательных репродуктивных технологий (ВРТ), при которых в процесс зачатия и рождения ребёнка вовлечены три лица: генетический отец, генетическая мать и суррогатная мать. ВРТ представляют собой метод лечения бесплодия, при котором отдельные или все стадии оплодотворения и раннего развития эмбриона осуществляются вне организма человека. Суррогатная мать — это женщина репродуктивного возраста, которая на возмездной или безвозмездной основе соглашается выносить и родить ребёнка для генетических родителей и не заявляет прав на материнство в отношении данного ребёнка.

Summary: Surrogacy is one of the most relevant issues arising in modern family and marital relations. A surrogate mother participates in assisted reproductive technology (ART), where three persons are involved in the process of conception and childbirth: the genetic father, the genetic mother, and the surrogate mother. ART refers to methods of treating infertility in which some or all stages of fertilization and early embryo development take place outside the human body. A surrogate mother is a woman of reproductive age who, on a compensated or non-compensated basis, agrees to carry and give birth to a child for the genetic parents and does not claim parental rights to the child.

Қазіргі қоғамда отбасы институтының тұрақтылығы, демографиялық даму және азаматтардың репродуктивтік денсаулығын қорғау мәселелері әлеуметтік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, репродуктивтік жастағы ерлі-зайыптылардың шамамен 15–18%-ы бедеулік мәселесіне тап болып, табиғи жолмен бала сүю мүмкіндігінен айырылады [1]. Осындай жағдайларда қосалқы репродуктивтік технологияларды (ҚРТ) пайдалану ата-ана болу құқығын іске асырудың баламасыз тәсілдерінің бірі ретінде маңызды рөл атқарады.

ҚРТ түрлерінің ішінде суррогат аналық институтының ерекшелігі зор. Суррогат аналық — генетикалық ата-ананың эмбрионын үшінші тұлға болып табылатын әйелдің көтеруі және баланы дүниеге әкелуі арқылы жүзеге асатын күрделі биомедициналық әрі құқықтық құбылыс. Қазақстан Республикасында суррогат аналық заңды түрде рұқсат етілген және оның реттеу тетіктері «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексте нақты айқындалған [2]. Аталған құқықтық нормалар суррогат ана, тапсырыс беруші ата-аналар және медициналық ұйымдар арасындағы құқықтық қатынастардың айқындылығын қамтамасыз етуге бағытталған.

Алайда суррогат аналық тек құқықтық салада ғана емес, сонымен бірге биоэтика, психология, әлеуметтік құндылықтар, тұлғаның жеке құқықтары және ең бастысы — баланың мүддесін қорғау мәселелерімен тығыз

байланысты. Сондықтан суррогат ана шартының құқықтық аспектілерін жан-жақты ғылыми тұрғыдан талдау тақырыптың ғылыми және практикалық өзектілігін айқындайды.

Суррогат аналық институты құқықтың, медициналық ғылымның және биоэтиканың түйісуінен пайда болған күрделі құқықтық қатынас ретінде сипатталады. Қазақстан Республикасында бұл институттың заңдық негіздері «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексте анық белгіленген, мұнда суррогат аналық шартының заңдық күші, тараптардың құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі айқындалады [2]. Суррогат аналық шартының нотариалды түрде рәсімделуі құқықтық міндеттемелерді орындауға кепілдік береді және ықтимал даулардың алдын алудың құқықтық тетігі болып табылады [3].

Суррогат анаға қойылатын талаптар (жасы, денсаулығы, кемінде бір баласы болуы) кездейсоқ таңдалмаған. Бұл талаптар ананың физиологиялық және психологиялық тұрғыдан жүктілікті көтеруге дайын болуын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл көзқарасты қазақстандық зерттеуші Алимова Б.Ж. да қолдайды: «суррогат аналықты құқықтық реттеу ананың денсаулық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін биологиялық және этикалық өлшемдерге сүйенуге тиіс» деп жазады [4]. Бұл пікірмен келісеміз, себебі суррогат ана – тек келісім-шарттың объектісі емес, денсаулық, сезім, этикаға ие жеке тұлға.

Хазова О. репродуктивтік құқықтарды реттеу кезінде мемлекеттің араласуы әрқашанда жеке адамның автономиясы мен қоғамдық мораль арасындағы тепе-теңдікке тәуелді болатынын атап өтеді. Автордың пікірінше, суррогат аналық саласында құқықтық реттеу тым қатты шектелсе – азаматтардың репродуктивтік бостандығы бұзылады, ал реттеу әлсіз болса – әйел денесі коммерциялық объектке айналу қаупі туындайды [5].

Ресейлік автор С.Г. Стеценко суррогат аналықты «мемлекеттік саясат, жеке отбасы мүдделері және медициналық технологиялардың тоғысу нүктесі» деп сипаттайды [6]. Автордың бұл анықтамасы суррогат аналықтың тек құқықтық категория ғана емес, әлеуметтік-адамгершілік құбылыс екенін көрсетеді. Мен бұл пікірмен толық келісемін, өйткені суррогат аналық тек заң нормаларын емес, ана сезімі, мораль, рухани мәдениет сияқты терең құндылықтарды қамтиды.

Суррогат аналықты құқықтық реттеу әлемде бірдей емес. Әр мемлекет бұл институтқа өз мәдениеті, діни көзқарасы, отбасы саясаты және құқықтық жүйесі негізінде қарайды.

Ұлыбритания мен Канадада суррогат аналық тек ерікті (altruistic) негізде рұқсат етіледі. Суррогат анаға тек медициналық шығындары өтеледі, ал материалдық сыйақы беруге тыйым салынады [7]. Бұл модель ана денесін коммерцияландыруға жол бермеу принципіне сәйкес келеді.

Алайда, бұл елдерде суррогат аналық бағдарламалары аз және сұранысқа толық жауап бермейді.

АҚШ-та, әсіресе Калифорния штатында, суррогат аналық келісім-шарттық еркіндік қағидатына негізделген. Мұнда генетикалық материал

баланың ата-аналығын анықтайды. «Johnson v. Calvert» ісінде сот генетикалық байланысқа басымдық берді [8]. Бұл құқықтық үлгіде ата-аналық құқық толық қорғалады, ал даулар заң жүзінде тез шешіледі.

Франция мен Германияда суррогат аналыққа заңмен тыйым салынған. Европалық биоэтика комитеті суррогат аналықты «ананы тұлғалық жағынан кемсіту және әйел денесін заттандыру» деп бағалайды [9]. Мұнда моральдық құндылық құқықтық нормадан жоғары қойылған.

Қазақстан осы үш модельдің ортасында орналасқан:

- келісім-шарттық еркіндік бар;
- бірақ мемлекеттік бақылау жеткіліксіз;
- психологиялық сүйемелдеу қарастырылмаған;
- агенттік қызметі реттелмеген.

Менің ғылыми көзқарасым:

Қазақстан Канада мен Ұлыбританиядағыдай этикалық бақылауды, және АҚШ-тағыдай құқықтық айқындықты біріктіретін аралас жүйені дамытуы қажет.

Қолданыстағы заңнамадағы нақты мәселелер:

1. 54-бапта дауларды шешудің нақты тәртібі көрсетілмеген. Бұл бала берілмей қалған жағдайда сот тәжірибесі әртүрлі шешім қабылдауына әкеледі.

2. 56-бапта психологиялық диагностика мен сүйемелдеу міндетті шара ретінде қарастырылмаған. Бұл босанғаннан кейін ананың эмоционалдық күйзеліс тәуекелін жоғарылатады.

3. 59-бап баланың құқықтық мәртебесін тек формальды түрде бекітеді. Баланың мүддесінің «ең жоғарғы басымдық» қағидаты жоқ.

4. Суррогат аналық агенттіктері лицензияланбайды, олардың қызметі коммерцияға толық тәуелді.

1) 54-бапқа өзгеріс енгізу:

«Суррогат аналық шартына байланысты даулар алдын ала міндетті медиация тәртібімен қаралады.»

2) 56-бапқа толықтыру:

«Суррогат ана жүктілік кезеңінде және босанғаннан кейін кемінде 3 ай бойы психологтың бақылауында болуға тиіс.»

3) 59-бапқа толықтыру:

«Баланың психологиялық және әлеуметтік мүддесі құқықтық реттеудің негізгі қағидаты болып табылады.»

4) Үкімет қаулысы қабылдансын:

«Суррогат аналық қызметін ұйымдастыратын агенттіктер лицензиялауға және мемлекеттік бақылауға жатады.»

Суррогат аналық институты қазіргі қоғамда отбасы-демографиялық дамуды, азаматтардың репродуктивтік құқықтарын және медициналық технологиялардың өсуін сипаттайтын маңызды құқықтық құбылыс ретінде қалыптасты. Бедеулік мәселесінің кең ауқымда таралуы, отбасын құрудағы психологиялық және әлеуметтік жағдайлар, медициналық технологиялардың

жедел дамуы суррогат аналықты бүгінгі күні тек медициналық құбылыс емес, сонымен қатар құқықтық, әлеуметтік және этикалық категория ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу барысында анықталғандай, суррогат аналықты құқықтық реттеу тек келісім-шарт негізінде ғана емес, сонымен бірге қатысушылардың құқықтарын тең дәрежеде қорғау, ең бастысы – туылатын баланың мүддесін қорғау қағидаттарына сүйенуі тиіс.

Қазақстан Республикасында суррогат аналыққа құқықтық рұқсат берілуі азаматтардың репродуктивтік автономиясын іске асыруға, яғни әрбір адамның ата-ана болу құқығын жүзеге асыруына жағдай жасайды. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодекс суррогат аналықтың құқықтық негіздерін бекітсе де, бұл салада заңнаманы жетілдіруді талап ететін бірқатар мәселелер бар екені анықталды. Мәселен, суррогат аналық шартының орындалуы кезінде туындайтын дауларды шешу тетіктерінің толық регламенттелмеуі, суррогат аналардың медициналық және психологиялық қолдау алу жүйесінің заңды түрде міндеттелмеуі, коммерциялық делдал ұйымдардың қызметін реттейтін бақылау механизмдерінің болмауы тәжірибеде күрделі жағдайларға әкеп соғуы мүмкін.

Шетелдік мемлекеттердің тәжірибесін талдау суррогат аналықты құқықтық реттеудің құндылықтарға негізделген ұлттық моделін қалыптастырудың маңыздылығын көрсетті. Ұлыбритания мен Канада тәжірибесі суррогат аналықты моральдық-этикалық бақылаумен реттеуге бағытталса, АҚШ (Калифорния) үлгісі шарттық еркіндік пен генетикалық ата-ананың басым құқықтарын қорғауға негізделген. Ал Франция және Германиядағы толық тыйым салу моделі аналықтың адамгершілік және табиғи мәнін қорғауға сүйенеді. Қазақстан бұл үш бағыттың ортасында, яғни суррогат аналыққа рұқсат бере отырып, реттеу мен бақылауды әлі толық жүйелендірмеген мемлекет ретінде ерекшеленеді.

Осыған байланысты ұсынылған заңнамалық түзетулер – 54, 56 және 59-баптарға нақты өзгерістер енгізу, психологиялық сүйемелдеуді міндетті шара ретінде қарастыру, суррогат аналық агенттіктерін лицензиялау, сондай-ақ дауларды алдымен медиация арқылы реттеу – бұл институттың құқықтық қауіпсіздігін күшейтуге мүмкіндік береді. Мұндай шаралар суррогат аналықтың коммерциялық саудаға айналуын болдырмайды, суррогат ананың психологиялық және денсаулық жағдайын қорғауға жағдай жасайды және ең бастысы – дүниеге келетін баланың құқықтары мен әл-ауқатын қамтамасыз етеді.

Қорыта келе, суррогат аналық – қоғамдағы әлеуметтік қажеттілік пен заманауи медициналық мүмкіндіктер нәтижесінде пайда болған институт. Оның дамуы мемлекет тарапынан құқықтық, медициналық және адами өлшемдердің үйлесімді реттелуін талап етеді. Суррогат аналықтың дұрыс құқықтық қалыптасуы мен тиімді бақылауы отбасы институтының нығаюына, репродуктивтік құқықтардың жүзеге асырылуына және ең маңыздысы – әрбір баланың бақытты өмір сүруіне негіз болады. Сондықтан бұл институтты

дамытудағы басты ұстаным біреу болуы тиіс: баланың мүддесі – барлығынан жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. World Health Organization. Infertility prevalence estimates. Geneva: WHO, 2023.
2. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі. 26 желтоқсан 2011 ж., № 518-IV.
3. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің 54, 56, 59-баптары. – Астана, 2011.
4. Алимова Б.Ж. Репродуктивтік құқықтар және суррогат аналық институтын құқықтық реттеу мәселелері // Заң және құқық. – 2022. – №4. – 45–52 бб.
5. Хазова О. Репродуктивные права и пределы их законодательного регулирования // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2001. – №4. – С. 112–118.
6. Стеценко С.Г. Медицинское право: учебник. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. – 512 с.
7. Surrogacy Arrangements Act. United Kingdom, 1985.
8. Johnson v. Calvert, Supreme Court of California, 5 Cal.4th 84, 851 P.2d 776 (1993).
9. German Civil Code (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB). Articles 1591–1592. Federal Law Gazette, Germany, 1900 (with subsequent amendments).

ӘОЖ 94(574)

ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ САЯСАТЫ

Кенжесейт Д.М., Мауленбай Б.Е., Рахмберди Н.Ғ., Құлан М.А., Кәрімов Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) Абдухаимов Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается политика освоения целинных и залежных земель, проведённая в Казахстане в середине XX века. Анализируются социально-экономические и экологические последствия этой политики, её влияние на развитие сельского хозяйства и население региона. Особое внимание уделяется причинам внедрения этой политики, методам её реализации и результатам, как положительным, так и негативным.

Summary: The article examines the policy of developing virgin and fallow lands implemented in Kazakhstan in the mid-20th century. It analyzes the socio-economic and environmental consequences of this policy, as well as its impact on the development of agriculture and the population of the region. Special attention is given to the reasons for implementing this policy, the methods of its execution, and the outcomes, both positive and negative.

1950-жылдардың ортасында Кеңес Одағында басталған ауқымды аграрлық науқан – тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты – Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Бұл саясаттың мақсаты — астық өндірісін күрт арттыру арқылы Кеңес Одағындағы азық-түлік тапшылығын шешу болды. Тың игеру әсіресе Қазақстан аумағында кең көлемде жүргізіліп, елдің әлеуметтік, демографиялық, экономикалық дамуына үлкен әсерін тигізді.

1953 жылы Иосиф Сталин қайтыс болғаннан кейін Кеңес билігінде жаңа реформалар кезеңі басталды. 1954 жылы КОКП Орталық Комитеті тың және

тыңайған жерлерді игеру туралы қаулы қабылдап, соның нәтижесінде Қазақстан, Сібір, Орал, Еділ бойы және Солтүстік Кавказ өңірлерінде кең көлемде ауыл шаруашылық жерлерін жырту қолға алынды. Қазақстан бұл науқанның басты ошағына айналды. 1950-жылдардың басында Кеңес Одағында ауыл шаруашылығын жедел дамыту қажеттілігі туындады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары елде азық-түлік тапшылығы күрт күшейіп, астық өндірісін арттыру — мемлекеттік маңызды мақсаттардың біріне айналды. Осындай жағдайда 1954 жылы КСРО Коммунистік партиясы тың және тыңайған жерлерді игеру туралы шешім қабылдады [1].

Бұл бастаманың негізгі бастамашысы ретінде сол кездегі Кеңес басшысы Никита Сергеевич Хрущёв танылды. Ол азық-түлік мәселесін қысқа мерзімде шешу үшін кең байтақ жерлерді игеру қажет деп санады. Қазақстан, Сібір, Орал, Еділ бойы және Солтүстік Кавказ өңірлері тың игеру науқанына тартылды. Алайда, ең басты ауыртпалық пен негізгі жұмыстар Қазақстанның иығына түсті. 1954 жылы басталған бұл саясат нәтижесінде Қазақстанда 25 миллион гектардан астам тың және тыңайған жер жыртылды. Бұл көлем барлық тың игерілген жердің шамамен 60%-ын құрады. Тың игеруге арнап жүздеген мың жастар мен жұмысшылар басқа одақтас республикалардан арнайы шақырылды. Олардың қатарында комсомолшылар, әскери міндетін өтеушілер, механизаторлар мен мамандар болды.

Тың игеру науқаны аясында Қазақстанда 25 миллион гектардан астам жер жыртылды. Бұл көлем сол кездегі республикадағы егістік жердің жартысынан астамын құрады. Тыңға Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Көкшетау облыстары тартылды. Тың көтеруге КСРО-ның әр түкпірінен жүздеген мың жастар мен мамандар келді. Соның нәтижесінде жаңа елді мекендер пайда болып, кейбір қалалар (мысалы, Целиноград – қазіргі Астана) дами бастады. 1954 жылы басталған тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны Кеңес Одағындағы ең ауқымды аграрлық реформалардың бірі болды. Бұл саясаттың негізгі салмағы Қазақстанға түсті. Тың игеру ісі елдің экономикалық, әлеуметтік және демографиялық дамуына тікелей әсер етті [2].

Тың және тыңайған жерлерді игеру барысында 1954–1960 жылдар аралығында Қазақстанда 25 миллион гектардан астам жер жыртылды. Бұл бүкіл Кеңес Одағы бойынша игерілген жердің шамамен 60%-ын құрады. Мұндай ауқымды жер көлемін игеру Қазақстанды КСРО-ның басты астықты аймағына айналдырды. Әсіресе, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар және Көкшетау облыстары тыңның басты орталықтарына айналды. Тың игеруге орасан зор адам ресурсы тартылды. 1954–1962 жылдар аралығында Қазақстанға басқа одақтас республикалардан 2 миллионға жуық адам көшіп келді. Олардың арасында орыстар, украиндар, белорустар және басқа да ұлт өкілдері болды. Бұл көш аясында Қазақстан халқының ұлттық құрамында үлкен өзгерістер орын алды. Тың игеру кезінде көптеген жаңа ауылдар мен кенттер салынды. Жаңа келген халыққа арнап тұрғын үйлер, мектептер, ауруханалар, мәдениет үйлері мен жолдар салынып, солтүстік аймақтардың инфрақұрылымы едәуір дамыды. 1961 жылы Ақмола қаласы «Целиноград» деп өзгертіліп, тың

өлкесінің орталығы атанды. Бұл өңірде тың игерушілерге арналған арнайы оқу орындары мен техникалық базалар құрылды [3].

Тың игеру нәтижесінде Қазақстандағы астық өндірісі бірнеше есеге өсті. Мысалы, 1956 жылы республикада 1 миллиард пұттан астам астық (16 миллион тоннадан астам) жиналды — бұл Кеңес Одағы үшін рекордтық көрсеткіштердің бірі болды. Қазақстан астықты ел ретінде таныла бастады. 1954 жылы арнайы қаулымен Тың өлкесі құрылып, оған бірнеше облыс біріктірілді: Ақмола, Көкшетау, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстары. Бұл әкімшілік құрылым тың аймақтарын басқаруды жеңілдету үшін жасалды. 1954 жылы басталған тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты Қазақстан тарихында үлкен бетбұрыс жасады. Науқанның көптеген кемшіліктері болғанымен, оның бірқатар оң нәтижелері де жоқ емес. Бұл реформаның арқасында Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен әлеуметтік-экономикалық дамуында белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілді.

Тың игерудің оң нәтижелері: Тың игерудің басты нәтижесі — астық өндірісінің күрт өсуі болды. Тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты Қазақстанды ауыл шаруашылығы жағынан дамытуға ықпал етті. Экономикалық көрсеткіштер жақсарып, елдің инфрақұрылымы, әлеуметтік саласы мен еңбек нарығы айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Бұл өзгерістердің кейбірі бүгінгі Қазақстанның даму жолына да әсер етті [4].

Қорыта айтқанда, тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты — Қазақстан тарихындағы ең ауқымды аграрлық реформалардың бірі. Тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты Қазақстанды ауыл шаруашылығы жағынан дамытуға ықпал етті. Экономикалық көрсеткіштер жақсарып, елдің инфрақұрылымы, әлеуметтік саласы мен еңбек нарығы айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Бұл өзгерістердің кейбірі бүгінгі Қазақстанның даму жолына да әсер етті. Бұл саясат ел экономикасының дамуына серпін бергенімен, табиғатқа, қоғамға және ұлттық саясатқа келтірген зардабы да аз болмады. Сондықтан тың игеру науқанына тарихи тұрғыдан баға бергенде, оның жетістіктерімен қатар, оның салдарларын да объективті түрде ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қозыбаев, М.Қ. Қазақстан тарихы: XX ғасыр. — Алматы: «Атамұра», 1993. — 320 б. — Б. 132–150. (Тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты туралы мәліметтер)
2. Мұхамеджанова, С. Қазақстанның қазіргі заман тарихы (XX ғасырдың 40–80 жж.). — Алматы: Қазақ университеті, 2005. — 240 б. — Б. 85–98. (Тың игеру кезеңі, демографиялық және әлеуметтік өзгерістер)
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Қазақстан тарихы (жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық). — Алматы: «Мектеп», 2019. — 304 б. — Б. 157–165. (Тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңі)
4. Абдақимов, А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. — Алматы: «Білім», 2001. — 288 б. — Б. 143–152. (Тың игеру саясатының мәні мен салдары)
5. Нысанбаев, Ә., Әбжанов, Х. Қазақ елінің қысқаша тарихы. — Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2006. — 200 б. — Б. 98–104. (Тың игерудің қазақ қоғамына әсері)

КЕПІЛДІК ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Кибраев Н.Е.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена теоретическим аспектам правового регулирования залоговых отношений. Рассматриваются сущность и признаки залога, правовая природа обязательств и механизм обеспечения исполнения обязательств посредством залога. Особое внимание уделяется анализу гражданско-правовой доктрины Республики Казахстан, классификации залоговых отношений и правовому положению залогодержателя и залогодателя. Статья подчеркивает значение теоретического осмысления залоговых отношений для совершенствования гражданского оборота и правоприменительной практики.

Summary: The article is devoted to the theoretical aspects of the legal regulation of collateral relations. The essence and features of collateral, the legal nature of obligations and the mechanism for ensuring the fulfillment of obligations through collateral are considered. Special attention is paid to the analysis of the civil law doctrine of the Republic of Kazakhstan, the classification of collateral relations and the legal status of the mortgagee and the mortgagor. The article emphasizes the importance of a theoretical understanding of collateral relations for improving civil turnover and law enforcement practice.

Кепілдік қатынастары азаматтық құқық жүйесінде маңызды институттардың бірі болып табылады. Кепілдік — бұл борышкердің міндеттемелерін орындауға кепілдік беру мақсатында құқықтық субъектілер арасындағы қатынастарды қамтамасыз ететін құқықтық құрал. Кепілдік қатынастарының теориялық зерттелуі құқықтану ғылымында, әсіресе азаматтық құқық саласында, үлкен мәнге ие. Кепілдік институты мүліктік және жеке қатынастардағы міндеттемелерді қамтамасыз етуге бағытталғандықтан, оның құқықтық табиғатын, құқықтық субъектілерін, құқықтық салдарын және құқықтық механизмдерін түсіну маңызды болып табылады [1].

Қазақстан Республикасының азаматтық құқықтық жүйесінде кепілдік қатынастарын реттейтін құқықтық база Конституция, Азаматтық кодекс және басқа да нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Конституцияда әрбір азаматтың меншікті қорғау және мүліктік қатынастарға қатысу құқығы айқын көрсетілген, бұл кепілдік институтының құқықтық негізін қамтамасыз етеді. Азаматтық кодексте кепілдік қатынастарының негізгі формалары мен тәртібі егжей-тегжейлі сипатталған, сондай-ақ кепілдінің және кепіл болушының құқықтары мен міндеттері белгіленген [2].

Кепілдік қатынастарын теориялық тұрғыдан талдау барысында бірнеше маңызды аспектілерді бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, кепілдік қатынастарының құқықтық табиғаты. Кепілдік борышкердің міндеттемелерін орындау кепілдігін қамтамасыз ететін құқықтық қатынас болып табылады. Бұл қатынастар екі немесе одан да көп субъектілер арасында, яғни борышкер,

кепілд, залогодержатель (кепіл алушы) арасында қалыптасады. Кепілдік қатынастарының негізгі белгілері — еріктілік, міндеттемелердің нақты болуы және құқықтық қорғалуы [3].

Екіншіден, кепілдік қатынастарының субъектілері мен олардың құқықтық мәртебесі. Кепілдінің міндеті — борышкердің міндеттемелерін орындауға кепілдік беру. Кепілдінің құқықтық мәртебесі тараптардың еркін келісімі арқылы анықталады және азаматтық заңнамада нақты көрсетіледі. Кепілдінің құқықтары мен міндеттері, оның жауапкершілігі, сондай-ақ кепілдінің мүліктік және жеке құқықтарын қорғау механизмдері құқықтық нормаларда белгіленген.

Үшіншіден, кепілдінің құқықтық міндеттемелерін орындау және бұзудың құқықтық салдары. Кепілдік қатынастарында кепілдінің жауапкершілігі маңызды рөл атқарады, себебі ол борышкердің міндеттемелерін орындау кепілдігін қамтамасыз етеді. Егер кепілдік міндеттемелер орындалмаса, кепілдінің жауапкершілігі, сондай-ақ залогодержательдің құқықтарын қорғау жолдары заңда нақты көрсетіледі. Бұл құқықтық механизмдер тараптардың құқықтық сенімділігін қамтамасыз етеді және азаматтық айналымдағы даулардың алдын алады.

Төртіншіден, кепілдік қатынастарының түрлері мен формалары. Азаматтық құқықта кепілдік қатынастары мүліктік және жеке кепілдік түрлеріне бөлінеді. Мүліктік кепілдік — борышкердің міндеттемелерін орындауға мүлікті пайдалану немесе аудару арқылы кепілдік беру; жеке кепілдік — борышкердің өзіне қатысты міндеттемелерді орындауға жеке тұлғаның жауапкершілігін қамтамасыз ету. Мүліктік кепілдік көбінесе жылжымайтын және жылжымалы мүлікке қатысты жасалады, ал жеке кепілдік борышкердің жеке жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

Бесіншіден, кепілдік қатынастарының құқықтық реттелуінің негізгі принциптері. Кепілдік институты азаматтық құқықтың жалпы принциптері — еріктілік, келісімшарт еркіндігі, теңдік, азаматтардың құқықтарын қорғау — негізінде қалыптасады. Кепілдік қатынастары тараптардың еркін келісімі арқылы құрылып, заңға сәйкес жүзеге асырылады. Бұл принциптер құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді және азаматтық айналымдағы қатынастардың тұрақтылығын нығайтады.

Қазақстан Республикасында кепілдік қатынастарын қолдану практикасы да маңызды зерттеу объектісі болып табылады. Кепілдік қатынастары негізінен мүліктік, несие, сауда және қызмет көрсету салаларында кеңінен қолданылады. Мысалы, банктер мен қаржы институттары борышкердің міндеттемелерін қамтамасыз ету мақсатында мүліктік кепілдік алады. Сонымен қатар, кәсіпкерлік және инвестициялық қатынастарда кепілдінің құқықтық мәртебесін сақтау маңызды рөл атқарады [4].

Кепілдік қатынастарын құқықтық реттеудің теориялық аспектілері нақты тәжірибеге негізделуі тиіс. Бұл тұрғыдан, құқықтану ғылымында кепілдік институтының заңдылықтарын зерттеу, сот практикасына талдау жасау және құқықтық механизмдерді жетілдіру маңызды болып табылады. Теориялық

зерттеу кепілдік қатынастарының мәнін, субъектілерін, міндеттемелерін және құқықтық салдарын жүйелі түрде түсінуге мүмкіндік береді [5].

Сонымен қатар, кепілдік қатынастарын құқықтық реттеудің халықаралық тәжірибесі де маңызды. Көптеген елдерде кепілдік институты азаматтық айналымдағы қатынастарды қамтамасыз ету үшін тиімді механизм болып табылады. Халықаралық тәжірибе Қазақстанда кепілдік институтын жетілдіру, құқықтық нормаларды нақтылау және құқықтық сенімділікті қамтамасыз ету үшін қолданылуы мүмкін.

Қорытындылай келе, кепілдік қатынастарын құқықтық реттеудің теориялық негіздері азаматтық құқық жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Кепілдік институты борышкердің міндеттемелерін орындауға кепілдік береді, тараптардың құқықтарын қорғайды және азаматтық айналымдағы қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасында кепілдік қатынастарын теориялық тұрғыдан зерттеу құқықтық нормаларды жетілдіру, сот практикасын оңтайландыру және азаматтық айналымдағы құқықтық сенімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика. Выпуск 46. УЛПИ. Залог. Исполнение судебных решений / Под ред. К.А. Мами, А.Ж. Ештая, А.Г. Диденко – Алматы 2016. – 156 с.
2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (ерекше бөлім) (2025.20.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Лобков А.Х. Правовое обеспечение исполнения договорных обязательств: Практическое пособие. - Изд. 2-е, доп. - Алматы: ТОО «Изд-во LEM», 2011. - 112с.
4. Гражданское право. Т.2. Вещное право. Обязательственное право: Учебник для вузов (академический курс) - Отв. ред.: М.К. Сулейменов. - Алматы: Зангер, 2013 - 488с.
5. Алексеев С.С., Алексеева О.Г., Беляев К.П. и др. Гражданское право: Учебник: в 2 т. / Под ред. Б.М Гонгало. – М.: Статут. – 2016. – Т. 1. – 511 с.

УДК 347.4

СМАРТ-КОНТРАКТЫ И БЛОКЧЕЙН В ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ИСПОЛНЕНИЯ

Кобзев К.Д., Қиясов А.Н., Зыяханов А.У., Агзамбекова С., Құрал Ұ.Д.
Научный руководитель: магистр, старший преподаватель Исатаева Б.Т.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада азаматтық айналымдағы смарт-келісімшарттар мен блокчейн технологияларының құқықтық реттелуі мен орындалу мәселелері талданады. Автор жаңа технологиялардың артықшылықтарымен қатар, құқықтық жауапкершілік пен келісімнің заңдық күшіне байланысты сын-қатерлерді сипаттайды.

Summary: This article analyzes the legal regulation and enforcement issues of smart contracts and blockchain technology in civil circulation. The author explores both the advantages and challenges of these innovations, emphasizing the need for clear legal responsibility and legitimacy of digital agreements.

Второе десятилетие XXI века ознаменовалось вхождением цифровых технологий в сферу права. Если раньше правоотношения осуществлялись посредством бумажных документов, нотариального заверения и судебных решений, то теперь блокчейн, искусственный интеллект, и умные-контракты (Smart-контракты) находятся в процессе радикального изменения этих процессов.

Smart-контракт - это цифровой механизм, который автоматически выполняет условия договора в виде программного кода. То есть выполнение соглашения зависит не от человеческого фактора, а от алгоритмической логики. Данная технология рассматривается в гражданском обороте как альтернатива традиционному понятию договора, формируя новую правовую реальность.

Но для правовой науки Smart-контракты порождают не только инновации, но и вопросы регулирования и исполнения, то есть новые вызовы системы гражданского права.

Smart-контракт является программным кодом, написанным в сети блокчейн, который автоматически реализует условия согласованного договора. Такие соглашения закрепляют волеизъявление человека как цифровую запись и обеспечивают выполнение алгоритма [1].

Отличительными чертами являются:

Самостоятельное выполнение (self-execution);

Неизменяемость (immutability);

Прозрачность и проверяемость (transparency);

Независимость от человеческого фактора (autonomy).

Например, если стороны устанавливают в смарт-соглашении договор оплаты и поставки товара, система автоматически переводит средства в момент подтверждения поставки товара.

Блокчейн-это цепочка транзакций, в которой каждый элемент (блок) информации взаимосвязан и не может быть изменен позже. Он копирует институт доверия (trust) от посредников в код.

Следовательно, блокчейн выводит на новый уровень свободу договора, фундаментальный принцип гражданского права: стороны больше не полагаются на доверенное лицо, а на алгоритм.

Однако этот принцип "код = право" (Law as Code) не всегда согласуется с принципами традиционной правовой системы.

Smart-контракты сегодня стали применяться в различных сферах гражданского оборота:

В системах DeFi (децентрализованное финансирование) смарт-контракты автоматизируют такие операции, как выдача займов, начисление процентов, торговля активами.

Так же может использоваться в страховой сфере например, в случае задержки самолета система может автоматически перевести компенсацию.

Так же и в сферах недвижимости и логистики, сделка выполняется блоками, подтверждающими поставку товара или переход права собственности.

Вместе с этим и изменяется и авторское право благодаря рынку NFT. NFT (невзаимозаменяемый токен) — это уникальный цифровой сертификат в блокчейне, подтверждающий право собственности на оригинальный цифровой или физический объект. Смарт-соглашения позволяют регистрировать творческие продукты и автоматически выплачивать авторские вознаграждения.

В Казахстане эти направления начали постепенно развиваться: на базе «Astana Hub» и «Digital Assets Law» реализуются пилотные проекты.

Смарт-контракты тесно связаны с институтом договора в гражданском праве, но вызывают ряд регуляторных коллизий.

Согласно Гражданскому кодексу РК, договор заключается в свободном выражении сторон и оформляется в письменном виде. В Smart-контракте воля вводится в программный код, то есть классической письменной формы не существует. При этом возникает следующий вопрос:

- признается ли договор, написанный в виде кода, юридически письменным соглашением?

В международной практике (например, в акте Digital Contracts Европейской комиссии от 2023 г.) такие соглашения признаются электронной формой, если воля сторон очевидна и подтверждена [2].

В Казахстане ЭЦП (электронная цифровая подпись) имеет юридическую силу. Но цифровой кошелек (wallet address), используемый в блокчейн – системах, не указывает на конкретную личность. Цифровой или электронный кошелек – это приложение или сервис для хранения и использования денег в цифровом формате, позволяющий совершать платежи, переводы и другие финансовые операции онлайн. Таким образом, механизм идентификации сторон несовершенен.

Это-главный барьер в обеспечении законности ответственности и согласия в гражданском обороте. Поскольку Смарт-соглашение выполняется автоматически, его условия трудно остановить или изменить. Если код написан неправильно или условие несправедливо, стороны вынуждены переписать код или обратиться в суд [3].

Однако суд испытывает трудности с интерпретацией содержания алгоритмического соглашения, поскольку оно написано на языке программирования, а не на языке закона.

В мировой практике регулирование блокчейна и смарт-контрактов находится на разных уровнях:

Европейский Союз: в 2024 году Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA) утвердила смарт-соглашения как часть оборота цифровых активов.

США: некоторые штаты (например, Аризона, Невада) признают соглашения на основе блокчейна в качестве юридических условий.

Сингапур: признает Smart Contract электронной формой соглашения и уточняет гражданскую ответственность.

Казахстан: в законе «О цифровых активах» 2023 г. начато определение юридического статуса сделок на основе блокчейна, но полноценное регулирование Smart Contract еще не сформировано [4].

Следовательно, система национального права находится на этапе адаптации к международным стандартам.

Так же возникает вопрос, кто несет ответственность, если смарт-соглашение не выполняется или в коде произошла ошибка. Здесь есть три возможных субъекта:

Стороны, заключившие договор-если содержание договора нарушено.

Разработчик, написавший программу-если код технически выполняется неправильно.

Владелец платформы (оператор сети блокчейн) – если есть сбой в системе.

С точки зрения гражданского права эти отношения характеризуются сложным многосторонним характером соглашения. Поэтому в будущем в смарт-соглашения должен быть введен специальный Институт цифровой ответственности.

В качестве будущих направлений развития и предложения я предлагаю несколько вариантов это: Внесение дополнения в Гражданский кодекс РК: Необходимо официально ввести понятие "Смарт-контракт" и определить его правовую силу как электронного соглашения.

Создание системы сертификации законности алгоритмов. Это предотвратит ошибки и мошенничество.

Развитие института судебной экспертизы Смарт-соглашений. Программисты и юристы должны объединиться и провести правовой анализ содержания алгоритма.

Внедрение гибридной системы идентификации личности: Путем объединения ЭЦП и блокчейн-адресов.

Международное сотрудничество. Особенно важным является обмен правовым опытом Казахстана в сфере цифровых соглашений со странами ЕАЭС, OECD и ЕС [5].

В условиях цифровизации особое значение имеет защита информации, касающейся личной жизни граждан. В Смарт-контрактах личные данные сторон постоянно хранятся в блокчейне, и их трудно стереть из-за неизменности информации. Эта ситуация вступает в противоречие с принципом «права на забвение» (right to be forgotten).

Регламент GDPR Европейского Союза и закон Казахстана «О персональных данных и их защите» предусматривают возможность ограничения на уничтожение и обработку данных. Однако, поскольку архитектура блокчейна основана на уникальной последовательности данных, полное удаление личной информации пользователя технически невозможно [6].

Это противоречие определяет необходимость формирования нового направления в области права - блокчейн-правовой этики (Blockchain Legal Ethics). Такая система должна быть направлена на обеспечение защиты конфиденциальности путем псевдонимизации и шифрования данных.

Стоит учесть и то что смарт-контракты находят применение не только в рамках гражданского оборота, но и в сфере финансового учета, налогового контроля и аудита.

Основным преимуществом систем, созданных на основе блокчейна, является полная прозрачность транзакций. Это позволит избежать теневой экономики и сокрытия доходов для налоговых органов.

Однако возникает вопрос: признается ли сделка, автоматически выполненная с помощью смарт-соглашения, с налоговой точки зрения зарегистрированной сделкой?

Например, если обе стороны заключают договор через криптовалюту в блокчейне, но он не отображается в национальной системе бухгалтерского учета, возникает проблема фискальной ответственности.

Первым шагом в этом направлении является введенный в Казахстане с 2024 года механизм «декларирования цифровых активов». Но механизм реального контроля сделок, проводимых через смарт-соглашения, еще не сформирован.

Развитие технологии искусственного интеллекта (ИИ) вместе со смарт-контрактами создает новую синергию — AI-powered smart contracts.

В таких системах автоматизируются не только выполнение условий договора, но и такие функции, как анализ содержания договора, прогнозирование рисков и внесение изменений.

Например, в логистике ИИ может самостоятельно корректировать статьи договора в зависимости от колебаний цен на рынке. Это начало нового правового феномена под названием «динамические контракты».

Однако здесь возникает вопрос о пределе свободы воли:

Если договор меняется сам по себе, то где воля сторон?

В этом случае правовая наука должна четко определять границы воли человека и воли алгоритма.

В настоящее время в ряде стран мира судебная система развивается в формате e-justice. Казахстан также продвинулся в этом направлении: запущена информационная система «Торелик», платформа «Судебный кабинет».

Этапы досудебного урегулирования могут быть полностью автоматизированы, если Смарт-контракты будут интегрированы с этими процессами.

Например: Разрешение споров между сторонами посредством онлайн-медиации;

Представление фактических данных спора в качестве доказательства на основе блокчейна;

Обеспечение автоматического исполнения судебного акта посредством смарт-контракта.

В будущем такая модель может вызвать новое направление под названием «Algorithmic Justice». Но в этом случае полная замена морального анализа и правовой интуиции судьи невозможна [7].

В заключение я думаю, что смарт-контракты привели гражданское право к стадии цифровой эволюции. Основным преимуществом этой технологии является то, что доверие и контроль приобретают алгоритмический характер. Но главная цель права-соблюдение принципа справедливости и равенства.

Поэтому формула «код = право» не может быть полноценным принципом. Напротив, модель «код + право» – то есть взаимное сочетание технологий и норм права-станет главным направлением будущего гражданского оборота.

Смарт-контракты и блокчейн-технологии меняют правовую природу гражданского оборота. Хотя они повысили прозрачность, надежность сделок, они создали новые проблемы с точки зрения регулирования и исполнения.

Главная задача для Казахстана-гармонизировать эти технологии на законодательном уровне, обеспечить правовую безопасность и справедливость. Гражданское право должно не только адаптироваться к изменениям, но и стать правовым механизмом управления инновациями.

Список использованной литературы

1. The Law of Smart Contracts and Blockchain Technology. - OECD Digital Policy Paper, 2024.
2. European Commission: Digital Contract and Smart Legal Agreements Act. - Brussels, 2023.
3. Kuandykova, E.S. & Baideldinov, D.L. (2023). Legal Regulation of Blockchain in Kazakhstan. — Bulletin of Karaganda University.
4. Закон Республики Казахстан «О цифровых активах». – от 6 января 2023 г., № 219-VIII (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.08.2025 г.).
5. OECD (2025). AI and Blockchain Integration: Legal and Ethical Perspectives. — Paris: OECD Publishing.
6. Общий регламент Европейского Союза по защите данных (General Data Protection Regulation, GDPR). - 27 апреля 2016 года, № 2016/679.
7. Kogabayev, T. & Banerjee, S. (2024). Smart Governance and Blockchain Applications in Kazakhstan. — Smart Cities and Regional Development.

УДК 316.334.4+340.11

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ СОЦИОЛОГИЯ: ЭФФЕКТИВНОСТЬ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ

Коновков Н.В., Караева Е.М.

Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины, г. Гомель,
Республика Беларусь

Түйін. Мақалада заңнамалық социология тұрғысынан Беларусь Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің әлеуметтік тиімділігі қарастырылады. Заңдардың қоғамдық мақсаттарға қол жеткізудегі рөлі, оң тәжірибелер мен жетілдіруді қажет ететін аспектілер талданады.

Summary. The article examines the social effectiveness of normative legal acts of the Republic of Belarus from the perspective of legislative sociology. It analyzes the role of laws in

achieving social goals, provides examples of successful practices and individual aspects requiring further improvement.

Эффективность нормативных правовых актов (НПА) является одной из центральных категорий законодательной социологии – раздела социологии права, изучающего социальные механизмы создания, функционирования и воздействия права на общественные отношения. Под эффективностью закона понимается степень достижения тех общественно значимых целей, ради которых он был принят, при минимальных нежелательных последствиях и с максимально возможным уровнем добровольного соблюдения и общественного принятия [1].

В современной социологии права выделяют несколько видов эффективности:

Юридическая эффективность – соответствие НПА Конституции и вышестоящим нормам, логичность, непротиворечивость, ясность формулировок.

Социальная эффективность – реальное изменение поведения людей в желаемом направлении, достижение заявленных социальных целей.

Экономическая эффективность – соотношение затрат на создание, реализацию и контроль за исполнением закона к полученным результатам.

Символическая (легитимационная) эффективность – укрепление доверия граждан к государству и праву в целом [2].

Ключевыми факторами, определяющими эффективность закона, согласно белорусской и российской школам социологии права, являются:

соответствие норм реальным общественным отношениям и уровню правосознания;

наличие действенных механизмов исполнения и контроля;

своевременный мониторинг правоприменения и корректировка норм;

согласованность с другими социальными институтами (экономикой, моралью, традициями) [3].

Республика Беларусь предоставляет наглядные примеры как высокой, так и требующей дальнейшего совершенствования эффективности законодательства.

Классическим примером высокой социальной и экономической эффективности стал Декрет Президента Республики Беларусь от 23 ноября 2017 г. № 7 «О развитии предпринимательства». Декрет предусматривает упразднение административных барьеров, связанных со сложными и длительными процедурами, получением большого количества справок, согласований и иной разрешительной документации, что способствует стимулированию деловой активности [4]. По данным Национального статистического комитета Республики Беларусь, численность занятых в секторе малого и среднего предпринимательства увеличилась на 0,7% – с 1442,1 тыс. чел. по состоянию на 1 января 2018 г. до 1453 тыс. чел. [5]. К началу 2024 года насчитывалось 115 900 организаций малого и среднего предпринимательства [6]. Удельный вес субъектов малого и среднего предпринимательства в

республиканском показателе за 2023 год составил 34,6 процента [6]. Выручка от реализации продукции, товаров, работ и услуг субъектов малого и среднего предпринимательства за 2023 год составила 252 601 миллион белорусских рублей [6]. Доля малого и среднего предпринимательства в валовом внутреннем продукте за 2024 год составила 27,4 процента, в том числе малого бизнеса – 17,7 процента, среднего бизнеса – 7,6 процента, индивидуальных предпринимателей – 2,1 процента [7]. На 1 января 2025 года в Беларуси насчитывалось 237 300 индивидуальных предпринимателей и 128 900 организаций малого и среднего предпринимательства [7]. Это подтверждает тезис законодательной социологии о том, что упрощение административных процедур при сохранении базовых гарантий повышает добровольное соблюдение норм и достижение заявленных целей.

Высокую эффективность демонстрирует также Закон Республики Беларусь от 9 января 2002 г. № 90-З «О защите прав потребителей» (в действующей редакции). Закон устанавливает механизмы досудебного урегулирования споров, что способствует изменению поведения хозяйствующих субъектов в сторону большей добросовестности [8]. Данные судебной статистики свидетельствуют, что на протяжении последних пяти лет в суды ежегодно поступает в среднем около 3500 исков о защите прав потребителей [9]. Это отражает стабильный уровень обращений, с учетом обязательного досудебного порядка, который снижает нагрузку на судебную систему.

В то же время отдельные примеры иллюстрируют ограничения эффективности при недостаточной детализации механизмов реализации. Так, в рамках Государственной программы «Аграрный бизнес» на 2021–2025 годы подпрограмма «Сохранение и использование мелиорированных земель» предусматривает ввод в сельскохозяйственный оборот реконструированных мелиоративных систем и вновь мелиорированных сельскохозяйственных земель [10]. Общая площадь мелиорированных сельскохозяйственных угодий на начало 2021 года составляла 1376,5 тыс. га [11]. По итогам 2021–2024 годов ввод в сельскохозяйственный оборот составил 179,7 тыс. га [11]. Однако Комитет государственного контроля отмечает случаи неэффективного использования: например, в 2024 году из 11,1 тыс. га мелиорированных земель вовлечено только 10,9 тыс. га из-за невыполнения сезонных работ, а в отдельных районах (Сморгонский район) 100 га стояли под сорняками до вмешательства в 2024 году [12]. Это указывает на необходимость усиления экономических стимулов и контроля для полного вовлечения.

Таким образом, эффективность нормативных правовых актов – комплексная категория, зависящая от точного соответствия норм социальным реалиям, наличия механизмов исполнения и регулярного мониторинга. Опыт Республики Беларусь подтверждает основные выводы законодательной социологии: законы достигают максимальной эффективности тогда, когда они опираются на реальное поведение людей, своевременно корректируются и сочетают принуждение с стимулированием.

Список используемых источников

1. Василевич, Г. А. Общая теория права : учебное пособие / Г. А. Василевич. – Минск : БГУ, 2017. – 320 с.
2. Кудрявцев, В. Н. Социология права : учебник / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – Москва : Юристъ, 2009. – 384 с.
3. Правовой мониторинг в Республике Беларусь – 2024 : аналитический доклад / Национальный центр законодательства и правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2024. – 112 с.
4. О развитии предпринимательства : Декрет Президента Республики Беларусь от 23 ноября 2017 г. № 7 // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – 2017. – 1/17533. – URL: <http://pravo.by/document/?guid=12551&p0=Pd1700007&p1=1> (дата обращения: 16.11.2025)
5. Малое и среднее предпринимательство в Республике Беларусь. 2018 : статистический сборник / Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск : Белстат, 2019. – 48 с. – URL: <https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/3f5/3f5e9fa0e3d74b7d930b540f1cb3c6a1.pdf> (дата обращения: 16.11.2025).
6. Малое и среднее предпринимательство в Республике Беларусь. 2024 : статистический сборник / Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск : Белстат, 2024. – 56 с. – URL: https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_brochures/index_99533/ (дата обращения: 16.11.2025).
7. Вклад малого и среднего бизнеса в ВВП составил 27,4% в 2024 году [Электронный ресурс] // Reform.news : офиц. сайт. – Минск, 2024. – Режим доступа: <https://reform.news/vklad-malogo-i-srednego-biznesa-v-vvp-sostavil-27-4-v-2024-godu>. – Дата обращения: 16.11.2025.
8. О защите прав потребителей : Закон Республики Беларусь от 9 января 2002 г. № 90-З (в ред. от 22.04.2024) // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – 2002. – 2/839. – URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=H10200090> (дата обращения: 16.11.2025).
9. О судебной защите прав потребителей // Верховный Суд Республики Беларусь : офиц. сайт. – Минск, 2023. – 28 с. – URL: https://court.gov.by/ru/justice/press_office/041fe0b7dd494415.html (дата обращения: 16.11.2025).
10. Об утверждении Государственной программы «Аграрный бизнес» на 2021–2025 годы : постановление Совета Министров Республики Беларусь от 1 февраля 2021 г. № 59 (в ред. от 20.09.2024 № 693) // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – 2021. – 5/48721. – URL: <http://pravo.by/document/?guid=12551&p0=C22100059&p1=1> (дата обращения: 16.11.2025).
11. Сельское хозяйство Республики Беларусь, 2024 : статистический буклет [Электронный ресурс] / Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск : Белстат, 2024. – 36 с. – Режим доступа: https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_brochures/index_100486/. – Дата обращения: 16.11.2025. (PDF: <https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/f81/33nwv6etnye5s7d6ww4dkm2af2jrr0rd.pdf>).
12. Шаполвал, В. П. О результатах контроля за выполнением поручений главы государства в части мелиорации земель [Электронный ресурс] // Ostrovets.by : офиц. сайт. – 2025. – 2 июля. – Режим доступа: <https://ostrovets.by/news/novosti/news52134.html>. – Дата обращения: 16.11.2025.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТРЕТЕЙСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Кравцов Владислав Владимирович, Чиж Агния Сергеевна

Парукова Екатерина Вячеславовна

УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины», Гомель,
Республика Беларусь

Түйін: мақала Беларусь Республикасындағы төрелік сот ісін жүргізудің тиімділігін талдауға арналған. Авторлар институттың пайда болуының тарихи алғышарттарын, нормативтік-құқықтық базаны, төрелік соттардың түрлерін, сондай-ақ олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастырады. Беларусь Республикасында сот ісін жүргізудің осы түрінің тиімділігіне қатысты жүргізілген сауалнама нәтижелеріне ерекше назар аударылады.

Summary: the article is devoted to the analysis of the effectiveness of arbitration proceedings in the Republic of Belarus. The authors consider the historical background of the institution, the regulatory framework, types of arbitration courts, as well as their advantages and disadvantages. Special attention is paid to the results of a survey conducted on the effectiveness of this type of legal proceedings in the Republic of Belarus.

Согласно статье 1 Закона Республики Беларусь «О третейских судах», третейским судом является организация, не входящая в судебную систему Республики Беларусь, создаваемая для разрешения споров в виде постоянно действующего третейского суда или третейского суда, образуемого по соглашению сторон для разрешения конкретного спора [1].

Понятие «третейский суд», как правовой институт, на территории Беларуси берет свое начало с правовых документов Великого княжества Литовского. Эти документы регулировали деятельность третейских (или полюбовных) судов, которые использовались для разрешения споров между сторонами. До появления письменных источников элементы третейского суда могли основываться на княжеских грамотах, которые выполняли роль третейских соглашений.

В частности, в Великом княжестве Литовском в XVI веке существовали положения, аналогичные современным институтам третейских судов, именуемые в то время как «полюбовные суды». Так, Статут ВКЛ 1588 года содержал нормы, регулирующие создание третейских судов, порядок рассмотрения споров и исполнение решений, предусматривая как добровольное, так и принудительное исполнение на основании решения третейского суда после признания его государственной судебной системой. Если одна из сторон уклонялась от исполнения, другая могла обратиться к государственному суду для утверждения законности и обязательной силы решения третейского суда, после чего оно подлежало исполнению через механизм исполнительного производства [2].

Уже в XIX – начале XX в. начали формироваться значения понятия «третейский суд». В настоящее время правовой статус и особенности правового

регулирования деятельности этих судов закреплён в следующих актах законодательства:

а) Закон Республики Беларусь от 18.07.2011 года №301-З «О третейских судах»;

б) Закон Республики Беларусь от 09.07.1999 года №279-З «О международном арбитражном (третейском) суде»

в) Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 года №238-З;

г) Хозяйственный процессуальный кодекс Республики Беларусь от 15 декабря 1998 года №219-З и др.

Настоящее законодательное определение данного понятия содержится в статье 1 Закона «О третейских судах», согласно которой третейским судом является организация, не входящая в судебную систему Республики Беларусь, создаваемая для разрешения спора в виде постоянно действующего третейского суда или третейского суда, образуемого по соглашению сторон для разрешения конкретного спора. Деятельность данных судов основывается на принципах:

а) законности;

б) независимости;

в) состязательности и равенства сторон;

г) автономии воли сторон;

д) конфиденциальности;

е) соблюдении прав сторон на юридическую помощь;

ж) содействии сторонам в достижении ими мирового соглашения на любой стадии третейского соглашения;

з) обязательности для сторон решений третейского суда;

и) окончательности принятых третейским судом решений;

к) возмездности деятельности третейских судей [1].

Третейские суды рассматривают любые споры, возникающие между сторонами, заключившими третейское соглашение (за исключением споров, затрагивающих права и законные интересы третьих лиц, не являющихся сторонами третейского соглашения, и споров, которые не могут быть предметом третейского разбирательства в соответствии с законодательством Республики Беларусь или законодательствам иностранного государства, если применение законодательства иностранного предусмотрено третейским соглашением или иным договором между сторонами), а их решения имеют обязательную силу для сторон. Однако они не обладают властными полномочиями, как государственные суды, и их решения могут быть исполнены через государственные органы, если это необходимо.

В Республике Беларусь третейские суды могут быть двух видов: постоянно действующими и «ad hoc» (суды на «один раз»).

Постоянно действующие третейские суды создаются как некоммерческие организации либо как структурные подразделения юридических лиц и функционируют на постоянной основе, рассматривая споры различных субъектов в рамках своей компетенции. Они обеспечивают альтернативное

разрешение конфликтов, способствуя снижению нагрузки на государственные суды и повышению эффективности правосудия. По состоянию на 2025 год в Республике Беларусь зарегистрировано 43 постоянно действующих третейских суда: из них 38 функционируют как обособленные подразделения юридических лиц, а 5 — как самостоятельные некоммерческие организации. В реестре третейских судей числится 311 квалифицированных арбитров, обладающих необходимыми знаниями и опытом для разрешения споров в различных отраслях права. Постоянно действующие третейские суды пользуются признанием и доверием как среди юридических, так и физических лиц, предоставляя эффективный механизм альтернативного разрешения споров на основе принципов конфиденциальности, оперативности и профессионализма.

Суды «ad hoc» (третейские суды для конкретного спора) формируются по соглашению сторон исключительно для разрешения одного конкретного спора и прекращают свою деятельность после вынесения окончательного решения по данному делу. Этот механизм обеспечивает сторонам максимальную гибкость в выборе арбитров, применимом праве и процедурных правилах, что позволяет учитывать индивидуальные особенности спора и интересы участников. Такие суды не требуют создания постоянной институциональной структуры, что значительно сокращает затраты и время на урегулирование конфликта. Механизм третейских судов «ad hoc» широко применяется в международной коммерческой арбитражной практике, особенно в случаях сложных трансграничных споров, где важна независимость и нейтральность арбитражного процесса. Кроме того, суды «ad hoc» часто используются в сферах, где специфика споров требует привлечения экспертов узкой специализации, а также в ситуациях, когда стороны предпочитают самостоятельное регулирование процедурных аспектов разбирательства.

Практическое применение «третейских судов» в Республике Беларусь демонстрирует как преимущества, так и определенные недостатки. Рассмотрим преимущества «третейских судов»:

- а) скорость рассмотрения дел, которая позволяет сторонам избежать длительных процедур, характерных для государственных судов;
- б) гибкость процедур, которая может самостоятельно определять порядок разбирательства;
- в) конфиденциальность, которая не является публичной, что особенно важно для коммерческих споров;
- г) экономичность разбирательств (судебные расходы как правило ниже, чем в государственном суде, а именно государственная пошлина);
- д) выбор суда, судьи или коллегиального состава судей, времени, места рассмотрения спора по желанию сторон;
- е) возможность видеоконференцсвязи из любой точки мира.

Следует отметить, что только при наличии в договоре третейского соглашения или третейской оговорки будет рассматриваться спор в третейском суде.

Также существуют недостатки третейского судопроизводства, которые заключаются в следующем:

а) в ограничении компетенции (не рассматриваются дела, связанные с уголовным правом или административными нарушениями);

б) в определенной сложности исполнения решений (если одна из сторон отказывается исполнять решение, требуется обращение в государственный суд для его принудительного исполнения);

в) в низкой степени распространенности данной формы защиты в стране (многие граждане и компании недостаточно информированы о возможностях третейских судов). По состоянию на 2020 год официальная статистика и аналитика по третейским судам в Республике Беларусь подтверждает, что граждане и компании действительно недостаточно информированы о возможностях третейского разбирательства [3].

Многие авторы рассматривают третейское разбирательство в Республике Беларусь как альтернативный способ разрешения гражданских споров, который имеет свои преимущества и недостатки. Так, Н. А. Журович рассматривает третейские суды как инструмент защиты гражданских прав, отмечая их гибкость и возможность выбора судей сторонами [4]. А. А. Каспирович характеризует правовой статус третейских судов, их преимущества и недостатки, подчеркивает, что они могут ускорить процесс разрешения споров. При этом автор отмечает, что они требуют более высокой правовой грамотности участников [5].

Из приведенного выше анализа можно сделать вывод, что взгляды различных исследователей на сущность третейского разбирательства различны. Данный анализ показывает, что однозначное определение степени эффективности третейского разбирательства в Республике Беларусь невозможно. Поэтому с целью оценки эффективности третейского разбирательства в Республике Беларусь и определения степени нуждемости общества в нем был проведен опрос. В опросе приняло участие 50 человек. Ими являются люди, имеющие (получающие) высшее юридическое образование. Результаты опроса показали следующее:

1. Сформулировать определение «третейское разбирательство» смогли лишь 40% участников. На вопрос о частоте обращения к услугам третейского суда все участники ответили, что никогда в него не обращались. В случае возникновения необходимости разрешения спора, 80% предпочли бы обратиться в государственный суд, 20% не определились с ответом.

2. На вопрос о наличии среди близкого круга общения лиц, имевших опыт обращения в третейские суды, 10% ответили утвердительно, остальные 90% – отрицательно. Среди выделенных преимуществ третейских судов респонденты отметили простоту и оперативность процедуры (80%), отсутствие строгих процессуальных норм (40%), высокий уровень доверия к выбранным арбитрам (30%) и сохранение деловых партнерских отношений (20%). Вместе с тем, некоторые участники не смогли назвать никаких преимуществ. Среди основных недостатков 80% указали отсутствие гарантии исполнения решений

одной из сторон, а 20% – недостаточную информированность о ходе разбирательств.

3. На вопрос о восприятии третейского разбирательства как эффективного способа урегулирования споров 30% ответили положительно, тогда как большая часть (70%) проявила скептицизм.

4. Утверждение, что решения третейских судов исполняются быстрее, чем решения государственных судов, поддержали лишь 20% респондентов, что указывает на сомнения в оперативности исполнения третейских решений.

5. При оценке эффективности третейского разбирательства в Республике Беларусь 70% участников посчитали его менее эффективным по сравнению с практикой в других странах, а 30% выразили мнение о его полной неэффективности.

6. Вопрос о доступности третейского разбирательства выявил мнение участников, что в 40% случаев процесс ограничен высокими финансовыми затратами, 30% сочли его доступным для всех слоев населения, а еще 30% указали на необходимость дальнейшего упрощения процедур.

7. В числе мер, способных повысить эффективность работы третейских судов в Беларуси, 70% опрошенных предложили улучшить информирование общественности о возможностях третейского разбирательства, 10% — повысить квалификацию арбитров, а 20% выступили за упрощение некоторых процедурных аспектов.

8. Относительно вопроса об интеграции третейской системы в государственную судебную систему 90% респондентов высказались за сохранение независимости третейских судов, тогда как 10% поддержали идею интеграции с законодательными оговорками.

9. На вопрос, рассматривают ли участники третейское разбирательство как альтернативу государственному суду, положительный ответ дали 20%, 30% не согласились с этим утверждением, а 50% воздержались от ответа, что отражает неопределенность и недостаток доверия к данной форме разрешения споров.

Результаты опроса показывают относительно низкий уровень осведомленности и доверия к третейскому разбирательству среди участников. Большинство респондентов никогда не обращались в третейские суды и предпочитают государственные суды для разрешения споров. Несмотря на признание таких преимуществ, как оперативность и простота процедур, значительная часть участников опроса отмечает недостаточную информированность и отсутствие гарантий исполнения решений. Скептицизм относительно эффективности и доступности третейских судов в Беларуси указывает на необходимость улучшения информирования общества о возможности рассмотрения спора в третейском суде. Также большинство выступает за сохранение независимости третейской системы от государственной судебной системы. Для повышения роли и доверия к третейскому разбирательству требуется целенаправленная работа по развитию института и повышению его прозрачности.

Таким образом, общественное восприятие эффективности третейских судов в Республике Беларусь остаётся неоднозначным, что указывает на целесообразность дальнейшего совершенствования законодательства, регламентирующего третейское судопроизводство.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Беларусь от 18 июля 2011 г. №301-З «О третейских судах», текст по состоянию на 17 июля 2020 г., Минск, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь.
2. Шагун А. С., Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588, Минск, издательство: «Беларусь», 2016 г.
3. Исаенок С., «Почему третейское судейство не пользуется популярностью в Беларуси?», Минск, издательство: «СБ. Беларусь сегодня», 2020 г.
4. Журович Н. А., Третейское судопроизводство как способ защиты гражданских прав, VIII Международная научно-практическая конференция, Гомель, Беларусь, 2020 г.
5. Каспирович А. А., Третейские суды в Республике Беларусь: правовой статус, преимущества и недостатки, Экономика глазами молодых: материалы VII Международного экономического форума молодых ученых, Минск, Беларусь, 2014 г.

ӨОЖ 343.35

ЛАУАЗЫМДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ

Кудайкул Ә.М., Токтар Т.К., Явар М., Еркинбай Е.Ж., Бегалы М.Ә.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Сарсенова М.А.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются особенности уголовной ответственности должностных лиц в контексте казахстанского законодательства. Анализируются составы преступлений, совершаемых лицами, занимающими государственные и иные управленческие должности, включая злоупотребление властью, превышение полномочий, коррупционные правонарушения. Особое внимание уделяется важности правового регулирования и предупреждения должностных преступлений для укрепления законности, доверия общества к государственным институтам и обеспечения принципов правового государства.

Summary: The article explores the specifics of criminal liability of officials within the framework of Kazakhstan's legislation. It analyzes the elements of crimes committed by individuals holding public and managerial positions, including abuse of power, exceeding authority, and corruption-related offenses. Particular attention is paid to the importance of legal regulation and prevention of official crimes as a means of strengthening the rule of law, public trust in state institutions, and ensuring the principles of a legal state.

Лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — бұл құқықтық мемлекеттің негізін нығайтатын, мемлекеттік билікке деген сенімді қалыптастыратын, қоғамдағы әділеттілік пен заңдылық қағидаттарын қамтамасыз ететін аса маңызды құқықтық институт. Лауазымды тұлғалар — мемлекеттік билік пен басқару тетігін жүзеге асыратын субъектілер болғандықтан, олардың әрекеттері мемлекеттің абыройына, қоғамдық тәртіпке және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы жеке тарауда қарастырылған. Бұл тарау мемлекеттік қызметшілер мен өзге де билік өкілдерінің өкілеттіктерін теріс пайдалану, қызметтік жалғандық жасау, парақорлық, өкілеттігін асыра пайдалану сынды құқықбұзушылықтардың алдын алуға бағытталған [1]. Мұндай қылмыстардың ерекшелігі — олардың тек жеке тұлғаға ғана емес, бүкіл қоғам мен мемлекеттің тұрақтылығына зиян келтіруінде. Лауазымды қылмыстардың ішінде ең жиі кездесетін түрі — парақорлық (ҚК 366-бабы). Бұл – қызметтік жағдайын пайдалана отырып, заңсыз пайда көруге ұмтылған әрекет, ол мемлекеттің басқару жүйесіне, заңдылыққа және әділеттікке қауіп төндіреді. Сол себепті пара алу, беру немесе делдал болу секілді әрекеттер қатаң қылмыстық жазаға тартылып, бұл қылмыстармен күрес — мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады. Сондай-ақ қызметтік өкілеттігін асыра пайдалану және қызметтік жалғандық жасау (ҚК 361, 369-баптар) да кең таралған қылмыстардың қатарына жатады. Бұл әрекеттер азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіріп, қоғамдағы әділеттілік принциптерін бұзады [2].

Қылмыстық жауаптылық тек қылмысты жасағаннан кейінгі жазалау емес, сонымен қатар превентивті (алдын алу) сипатқа ие. Лауазымды тұлғалардың заңға сай, ашық және жауапты қызмет атқаруына жағдай жасау – құқықтық мемлекеттің дамуына тікелей ықпал етеді. Мемлекет тарапынан мемлекеттік қызметке қабылдау, этика нормаларын сақтау, жемқорлықпен күрес саласындағы реформалар — осы бағыттағы маңызды шаралардың бір бөлігі. Лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы тек жаза қолдану үшін емес, олардың қызметін бақылау, алдын алу және құқықтық жауапкершілік мәдениетін қалыптастыру мақсатында жүзеге асырылады.

Лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — бұл құқықтық мемлекеттің негізін нығайтатын, мемлекеттік билікке деген сенімді қалыптастыратын, қоғамдағы әділеттілік пен заңдылық қағидаттарын қамтамасыз ететін аса маңызды құқықтық институт [3]. Лауазымды тұлғалар — мемлекеттік билік пен басқару тетігін жүзеге асыратын субъектілер болғандықтан, олардың әрекеттері мемлекеттің абыройына, қоғамдық тәртіпке және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы жеке тарауда қарастырылған. Бұл тарау мемлекеттік қызметшілер мен өзге де билік өкілдерінің өкілеттіктерін теріс пайдалану, қызметтік жалғандық жасау, парақорлық, өкілеттігін асыра пайдалану сынды құқықбұзушылықтардың алдын алуға бағытталған. Мұндай қылмыстардың ерекшелігі — олардың тек жеке тұлғаға ғана емес, бүкіл қоғам мен мемлекеттің тұрақтылығына зиян келтіруінде. Лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — қоғам мен мемлекеттің өзара сенімін сақтау, құқықтық тәртіпті нығайту және билік институттарының тиімді әрі әділ жұмыс істеуінің кепілі. Бұл институттың пәрменділігі — Қазақстандағы құқықтық реформа мен әділ сот төрелігін жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады.

Лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — қоғам мен мемлекеттің өзара сенімін сақтау, құқықтық тәртіпті нығайту және билік институттарының тиімді әрі әділ жұмыс істеуінің кепілі. Бұл институттың пәрменділігі — Қазақстандағы құқықтық реформа мен әділ сот төрелігін жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады [4]. Лауазымды тұлғалар заңды бұзған жағдайда жазасыз қалмауы, олардың әрекеттері үшін нақты жауаптылық жүктелуі — құқықтық мемлекеттің басты қағидаттарының бірі. Мұндай жауаптылықтың болуы мемлекеттік аппараттың тазалығын қамтамасыз етіп қана қоймай, басқа мемлекеттік қызметшілерге де тәртіп пен заңға бағынудың үлгісі бола алады. Бұл, өз кезегінде, жемқорлықтың азаюына, азаматтардың мемлекеттік билікке деген сенімінің артуына және басқару тиімділігінің жоғарылауына тікелей ықпал етеді. Демек, лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — тек жазалау құралы емес, мемлекет пен қоғам арасындағы тұрақты, сенімді және заңға негізделген қарым-қатынастың негізін құрайтын маңызды құқықтық-саяси тетік болып табылады. Демек, лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — тек жазалау құралы емес, ол — биліктің ашықтығы мен есеп беруін қамтамасыз ететін, мемлекет пен қоғам арасындағы тұрақты, сенімді және заңға негізделген қарым-қатынастың құқықтық-саяси тетігі болып табылады. Бұл институттың тиімділігі — құқықтық мемлекеттің дамуына, заң үстемдігінің орнығуына және азаматтардың құқықтарының қорғалуына кепіл бола алады.

Жемқорлықтың азаюына, азаматтардың мемлекеттік билікке деген сенімінің артуына және басқару тиімділігінің жоғарылауына тікелей ықпал етеді. Бұл тұрғыда лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы — тек жеке бір лауазымды адамға қатысты жазалау шарасы ғана емес, сонымен қатар бүкіл мемлекеттік басқару жүйесінің тазалығын, ашықтығын және заңға бағыныштылығын қамтамасыз ететін қуатты құрал. Мұндай жауаптылықтың болуы билік құрылымдарының әділдігін нығайтады, себебі азаматтар заң бұзған кез келген шенеуніктің мәртебесіне немесе қызметіне қарамастан жауапқа тартылатынына көз жеткізеді [5]. Бұл — заң алдында бәрінің тең екенін көрсететін айқын мысал. Сонымен қатар, лауазымды тұлғалар үшін жауапкершілік тетіктері нақты белгіленген кезде, олардың өз міндеттеріне деген көзқарасы да өзгереді — олар кәсібилікті арттырып, шешім қабылдауда заң нормалары мен қоғамдық мүддені басшылыққа алуға тырысады.

Лауазымды тұлғалар үшін жауапкершілік тетіктері нақты әрі жүйелі түрде белгіленген жағдайда, бұл олардың қызметіне деген көзқарасын түбегейлі өзгертеді. Ең алдымен, мұндай жағдай лауазымды тұлғаларды өз әрекеттерінің салдары туралы тереңірек ойлануға мәжбүр етеді, бұл олардың қызметіне жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді. Қатал әрі әділ жауапкершілік механизмдері кәсібилікті арттырып, қызметтік шешімдер қабылдау барысында тек өз мүддесін емес, жалпыұлттық, қоғамдық мүддені басшылыққа алуға жетелейді. Бұл — мемлекеттік басқару сапасының жоғарылауына, сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне және халықтың мемлекеттік органдарға деген сенімінің артуына себеп болады. Сонымен қатар,

лауазымды тұлғалар қызмет барысында заң нормалары мен этикалық қағидаттарды басшылыққа алуға тырысады. Өйткені, кез келген заң бұзушылықтың жазасыз қалмайтынын түсіну — құқықтық мәдениеттің артуына және билік иелерінің қоғам алдындағы есептілігін қамтамасыз етудің негізгі алғышарты. Мұндай жағдай билік жүйесінде тәртіпті, әділдікті және ашықтықты қалыптастырып, құқықтық мемлекеттің орнығуына берік негіз қалайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жұмағұлов Қ. Қылмыстық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы: Заң, 2022.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Астана: Әділет, 2023.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. – Астана: ЮРИСТ, 2023.
4. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы. – Астана, 2022.
5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы және Ерекше бөлімдер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2022.

УДК 347.2

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЖИЛИЩНЫХ ПРАВ ГРАЖДАН В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Куралбай Б.Н., Шакамалова А.Р., Аязбаева Д.С., Югай А.П., Некрасова Д.И.

Научный руководитель: доктор философии (PhD),

ассоц.профессор (доцент) Ережепқызы Р.

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасында азаматтардың тұрғын үй құқықтарын іске асырудың құқықтық, әлеуметтік және философиялық аспектілері талданған. Автор тұрғын үйдің тек материалдық емес, рухани және экологиялық өлшемін ашып көрсетіп, тұрғын үйге қолжетімділікті арттырудың жаңа тәсілдерін ұсынады: цифрлық әділет, «қоғамдық ипотека», тұрғын үй ваучері және «жасыл стандарттар» саясаты. Зерттеу қорытындысы тұрғын үй құқығы — әлеуметтік әділет пен мемлекетке деген сенімнің негізі екенін дәлелдейді.

Summary: The article analyzes the legal, social, and philosophical dimensions of implementing citizens' housing rights in Kazakhstan. The author argues that housing should be viewed not only as a material need but also as a moral, ecological, and cultural value. Innovative solutions such as digital justice mechanisms, social mortgage models, housing vouchers, and «green housing standards» are proposed. The study concludes that the right to housing serves as a key indicator of social justice and public trust in the state.

Жилье — это не только физическое жилище человека, но и показатель качества его жизни, безопасности и социального статуса. Статья 25 Конституции гласит: «Каждый гражданин Республики Казахстан имеет право на получение жилья». Эта норма является для государства не просто декларацией, а реальным социальным обязательством [1].

Однако на практике реализация этого права сложна: жилье стоит дорого, ипотека тяжелая, а государственные программы охватывают далеко не всё.

Поэтому на современном этапе актуален вопрос «расхождения в теории и практике жилищного права».

Право на жилье — это право человека находиться в благоприятной для жизни среде и быть обеспеченным жильем. Это право непосредственно распространяется на личную жизнь, нравственное достоинство и социальную безопасность гражданина.

Согласно стандартам ЮНЕСКО и ООН, жилищное право является неотъемлемой частью прав человека. Жилье — это не только «построить или получить дом», но и: безопасность жилья, соответствие санитарным и экологическим нормам; оступность (affordability); наличие юридической защиты при аренде или владении [2].

В условиях Казахстана это право переплетается в гражданско-правовом, социальном и экономическом измерениях.

Жилищные отношения в Казахстане регулируются следующими основными нормативными актами:

Конституция Республики Казахстан (Статья 25);

Закон «О жилищных отношениях» (16 апреля 1997 г., № 94-І);

Гражданский кодекс (1994);

Закон О жилищных строительных сбережениях (2000 г.);

Программы «Нұрлы жер», «Бақытты отбасы», «7-20-25» [3].

Но хотя законодательная база существует, их эффективность не одинакова для каждого гражданина. Проблема во многом в уровне доступности и реализации права.

К примеру, в очереди нуждающихся в жилье в 2024 году зарегистрировано более 700 тыс. человек, а количество предоставляемых квартир ежегодно составляет около 70–80тыс. Следовательно, это право приобретает характер социального обещания, которое «медленно исполняется» [4].

Жилищная политика в Казахстане значительно изменилась за последние двадцать лет. Государство совершенствует ипотечную систему и стимулирует строительство жилья. Но одновременно наблюдается несколько противоречий:

Существует дисбаланс между рыночной и социальной моделью. Рыночный механизм превратил жилье в товар, и Конституция провозгласила его правом. Между этими двумя парадигмами существует противоречие.

Так же видна низкая доступность для молодых семей и молодежи. Условия ипотеки по-прежнему тяжелые. Программа «7-20-25» предназначена только для граждан с фиксированным доходом.

Существует неравенство между деревней и городом. В то время как жилищная политика в городах активно развивается, в сельских районах вопрос качества жилья и инфраструктуры остается сложным.

Видна граница между частной собственностью и социальной несправедливостью. В то время как некоторые граждане владеют несколькими квартирами, другие стоят в очереди десятилетиями. Это ослабляет чувство социальной справедливости в обществе.

С моей точки зрения, классических государственных программ недостаточно для реальной реализации жилищных прав. Необходимо сочетание инновационного, социального и правового подходов.

Концепция «общественной ипотеки». Государство и работодатели должны объединиться, чтобы создать систему государственной ипотеки, которая предлагает гражданину долгосрочную ссуду под низкие проценты.

Например, если государственный служащий или учитель работает на рабочем месте в течение определенного периода, часть платы за квартиру автоматически субсидируется. Это усиливает модель «получения жилья через труд».

Возрождение культуры кооперативного строительства. Практика жилищных кооперативов советской эпохи должна быть вновь внедрена в современном формате.

Например, граждане совместно организуют строительную компанию и строят жилье при государственной поддержке. Это был бы способ экономической и социальной интеграции.

Цифровая жилищная карта. На основании государственной базы данных необходимо создать цифровую карту, которая показывает жилищный статус каждого гражданина (арендатора, очередника, владельца и т.д.). Этот метод повышает прозрачность и справедливость, а также позволяет автоматически контролировать систему очередей.

Жилищное право — это право, которое существует на бумаге, но на практике реализуется по-разному для каждого человека.

Например: Некоторые молодые люди выплачивают пожизненную ипотеку и получают жилье только в возрасте 40 лет;

Существуют льготы для многодетных семей, но оформить их сложно;

А социальных арендных квартир часто бывает недостаточно.

Я не думаю, что правильно совмещать права на жилье только с собственностью.

Жилье-социальное благо, определяющее качество жизни человека.

Поэтому необходимо развивать культуру аренды, расширять рынок социального найма и утверждать принцип «долгосрочной стабильности» в жилищной сфере.

Жилье — это не просто материальная потребность, оно напрямую влияет на психологическую устойчивость и самооценку человека. Человек, у которого есть собственный дом, уверенно относится к обществу, а гражданин, живущий в аренде, часто испытывает социальную нестабильность. Это явление психологи называют «жилищной идентичностью» (Housing identity) [5].

В условиях Казахстана отсутствие или некачественное жилье влияет на миграционное поведение людей, выбор работы, прочность института семьи. Например, рост уровня урбанизации ставит рынок жилья в тупик — в городе растут цены на жилье, а в деревне остаются пустые дома. Для решения этого неравенства жилищная политика должна сочетаться со стратегией регионального развития, а не только строительства.

В настоящее время недостаточно просто измерить жилищный вопрос в квадратных метрах. Для гражданина XXI века качество дома измеряется его энергоэффективностью, экологической чистотой и безопасностью.

Например, доказано, что качество воздуха и транспортный шум в городах Астана и Алматы влияют на здоровье населения. В связи с этим важно ввести понятие экологически безопасного жилищного права.

Государство должно не только строить жилье, но и обеспечивать его соответствие экологическим стандартам. В этом направлении повысится качество жизни граждан, если будут внедрены программы «Зеленая ипотека» или «экологически сертифицированное жилье».

Жилищное право — это не просто правовая норма, оно отражает уровень культурного развития общества.

В казахском обществе понятия «Шанырак», «Отау», «Баспаналы болу» издавна характеризуют духовную стабильность и социальный статус человека. Эти культурные ценности становятся правовой категорией и сочетаются с конституционными принципами.

С точки зрения философии права, жилье — это баланс между свободой и владением. Государство наделяет гражданина правом владения, но возрастает и ответственность перед обществом: уплата жилищных налогов, соблюдение экологических норм, охрана общественного пространства.

С этой точки зрения реализация жилищных прав — это сочетание прав и обязанностей человека.

Я вижу будущие направления реформирования жилищной политики через: Новую модель государственно-частного партнерства (ГЧП). В современной строительной отрасли существует формат ГЧП, но чаще всего он носит коммерческий характер. В перспективе необходимо развивать модель "социального ГЧП" - то есть частная строительная компания построит часть жилья для социальных категорий граждан, а государство предоставит ей налоговые льготы.

Так же в мировой практике существует подход housing voucher system. Вместо предоставления квартиры государство выдает гражданину жилищный ваучер. Гражданин может предоставить его любому арендодателю. Это повысит справедливую конкуренцию на рынке и повысит качество арендного жилья [6].

Вместе с этим к сожалению в настоящее время при изъятии жилья с вторичного рынка мошенничество становится все более распространенным явлением. Поэтому важно внедрить механизм «нотариальной регистрации жилищных сделок». Это повышает правовую безопасность граждан.

Стоит учесть и международный опыт и уроки для Казахстана. Особого внимания заслуживает сингапурская модель. Там 80% жилья построено по государственной программе, но люди считают себя «гражданином, вступившим в партнерство с государством», а не «собственником квартиры, полученной от государства».

Рынок арендного жилья в Германии хорошо развит, потому что государство предлагает арендодателям налоговые стимулы [7].

Казахстан может извлечь уроки из этого опыта:

Жилищная политика должна быть инструментом общественного согласия, а не просто строительства;

Культура аренды и формы коллективной собственности должны быть защищены законом;

Доступ граждан к жилью должен основываться на социальной справедливости, а не на рыночном доходе.

В заключение стоит сказать, что жилищное право в Республике Казахстан — это не просто свобода гражданина иметь жилье, это один из основных критериев, определяющих социальную направленность государства, отношение к человеку, принцип справедливости и равенства в обществе. По мере того, как Казахстан XXI века стремится к экономическому росту, цифровизации и урбанизации, растет и спрос на жилье. Но ядро жилищной политики лежит не только в квадратных метрах и ипотечных процентах, а в правовой системе, которая сохраняет человеческое достоинство, формирует надежное общество.

Возможность доступа к жилью является отражением «доверительного соглашения» каждого гражданина с государством. Если человек не может стать домовладельцем своим трудом или законным путем, это не просто экономическое неравенство, а ослабление правовой справедливости. Поэтому обеспечение жилищных прав — это сущность не только социальной политики, но и конституционной государственности.

В настоящее время существует законодательная база, касающаяся жилья, но вопрос эффективности и равенства его применения не решен. Чтобы преодолеть разрыв между правом и реальной жизнью, необходим системный и инновационный подход:

Концепция цифровой юстиции должна обеспечить прозрачность очереди на жилье;

Общественная ипотека и жилищный ваучер должны предоставлять равные возможности в зависимости от социального статуса гражданина;

Экологические и зеленые стандарты должны сформировать новое измерение качества жилья.

Кроме того, не следует забывать о культурном и философском содержании жилищного права. Для казахского народа понятие «дом» - символ семьи, нации, будущих поколений. Поэтому жилищная политика также должна опираться на эти духовные ценности: справедливость, солидарность, труд и стабильность.

Решение жилищного вопроса — это не просто увеличение объемов строительства. Это - переформулирование культуры доверия и справедливости в обществе. Когда гражданин верит в жилищную политику своего государства, он также верит в будущее страны. А там, где есть доверие, царит стабильность, развитие и социальная сплоченность.

Таким образом, обеспечение жилищных прав — главное условие не только социальной, но и правовой модернизации Казахстана. Он укрепляет взаимную ответственность между человеком и государством, начинает общество в более справедливом, безопасном и цивилизованном направлении.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан. От 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями от 06.05.2022).
2. UN-Habitat. The Right to Adequate Housing. United Nations, 2020.
3. Жилищная программа Республики Казахстан "Нұрлы жер". Постановление Правительства РК от 31 декабря 2016 года № 922.
4. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. "Отчет по развитию жилищной политики в Казахстане", 2024 год.
5. OECD. Affordable Housing for All: Policy Responses in OECD Countries. Paris, 2023.
6. World Bank. Housing Finance in Emerging Economies: Trends and Opportunities. Washington D.C., 2022.
7. Gerasimova E. "Social Housing in Europe: Comparative Legal Models." European Journal of Housing Law, Vol. 9, 2021

ӘОЖ 347.611

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КЕПІЛ ИНСТИТУТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Курманбаев Б.Ж., Буртебаев М.Е., Әбдіқалық А.Ш., Махматәлі С.Б., Құрбанәлі А.А.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Мамаева М.Н.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые основы обеспечения залоговых отношений в Республике Казахстан. Определяется круг имущества, которое может быть предметом залога, а также анализируются действующие ограничения, установленные гражданским законодательством. Уделяется внимание современным проблемам реализации залоговых механизмов и судебной практике

Summary: This article examines the legal framework governing collateral relations in the Republic of Kazakhstan. It identifies the types of property that may serve as collateral and analyzes existing legal restrictions. Particular attention is given to current challenges in the enforcement of collateral rights and judicial practice.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында азаматтық құқықтық қатынастар жүйесінде міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету құралдарының ішінде кепілдік қатынастар ерекше маңызға ие. Нарықтық экономиканың тұрақты дамуы, кәсіпкерлік қызметтің кеңеюі және қаржы айналымдарының ұлғаюы кепіл институтының тәжірибеде кеңінен қолданылуына себеп болды. Кепіл несие берушінің мүлдік мүдделерін қорғауға және міндеттемелердің орындалуын нақты қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық тетік ретінде әрекет етеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында жеке меншік құқығының қорғалуына және азаматтардың экономикалық еркіндіктерін жүзеге асыруына

кепілдік берілген [1]. Ал кепілдік қатынастарды тікелей реттейтін негізгі құқықтық акт — Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, онда кепіл міндеттемелерді қамтамасыз етудің дербес институты ретінде қарастырылады [2]. Кодексте кепілдің нысандары, тараптардың құқықтары мен міндеттері, кепіл мәніне қойылатын талаптар және кепіл ұстаушының құқықтарын қорғау тетіктері айқын белгіленген.

Кепіл қатынастарының құқықтық табиғаты мүліктік құқықтардың айналымдылығына, мүлікті бағалауға, мүлікті басқару мен пайдалану тәртібіне және тараптардың тәуекел деңгейіне тікелей байланысты. Кепіл құқығының мақсаты — несие берушінің талаптарын қанағаттандыруды қамтамасыз ету, яғни борышкер міндеттемені орындамаған жағдайда, кепілге салынған мүлікті өндіріп алу арқылы несие берушінің құқықтарын тиімді қорғау.

Алайда, қазіргі құқықтық реттеу тәжірибесінде бірқатар проблемалық мәселелер сақталуда. Атап айтқанда: кепілге салынатын мүлік түрлерінің нақты айқындалмауы, құқығы шектелген немесе айналымнан алынған мүлікті кепіл заты ретінде қолдану шектері, кепіл шартының құқықтық рәсімделуіндегі қайшылықтар, кепіл ұстаушының басымдық құқығын жүзеге асыру тәртібіндегі құқықтық олқылықтар. Сонымен қатар, жылжымайтын және жылжымалы мүлік кепілдерін тіркеу тетіктерін жетілдіру, электрондық кепіл реестрін тиімді пайдалану мәселелері де өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Осыған байланысты, Қазақстанда кепілдік қатынастарды құқықтық қамтамасыз етуді жетілдірудің негізгі бағыттарын айқындау, кепіл институтының тиімділігін арттыру және несие беруші мен борышкердің мүдделерін теңгерімді қорғау — бүгінгі ғылыми және құқықтық зерттеулердің маңызды міндеті болып табылады.

Кепіл құқығы азаматтық құқықтың маңызды институты болып табылады және көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналған. Қазақстандық ғалым Сулейменов М.К. кепілді міндеттемелерді қамтамасыз етудің құқықтық құралы ретінде қарастырып, кепілдің негізгі мақсаты — несие берушінің талабын мүлік есебінен қанағаттандыруды нақты қамтамасыз ету екенін атап өтеді [3]. Бұл пікірмен келісеміз, өйткені кепіл институтының мәні — міндеттеменің орындалуы туралы абстрактілі уәдеге емес, нақты мүліктік кепілге сүйенеді.

Төлеуғалиев Ғ. кепіл заты ретінде тек айналым қабілетті, құндылыққа ие және құқықтық тұрғыдан иеліктен шығарылуы мүмкін мүлік болуға тиіс деп көрсетеді [4]. Бұл көзқарас кепілдің мәнін айқындайтын базалық құқықтық қағидалардың дұрыс түсіндірілгенін көрсетеді. Біз бұл ұстанымды қолдаймыз, себебі кепілге салынған мүлік нақты өндіріп алу объектісі бола алуы тиіс.

Ресейлік ғалымдар Брагинский М.И. және Витрянский В.В. кепіл институтын мүліктік құқықтарды қорғаудың әмбебап тетігі ретінде сипаттай отырып, тек сату-сатып алу қабілеті бар объектілер кепіл мәні бола алады деп көрсетеді [5]. Бұл пікір Қазақстан заңнамасымен үндес келеді.

Кейбір зерттеушілер (мысалы, Ефимова Л.Г.) кепілді құқықты қамтамасыз етудің «кепіл ұстаушының артықшылығын» байланыстырады, яғни борышкер мүлкіне өндіріп алу кезінде кепіл ұстаушы басқа несие берушілерге

қарағанда басым құққа ие болады [6]. Бұл тұжырым кепілдің экономикалық тиімділігін арттырады.

Қорытындылай келе, әдебиеттерді талдау кепіл институтының теориялық негіздері мықты болғанымен, практикалық қолдану саласында құқықтық олқылықтар бар екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі кепіл құқығын міндеттемелерді қамтамасыз ету институттарының бірі ретінде белгілейді. Кепіл беруші — мүлікті кепілге салатын тұлға, ал кепіл ұстаушы — мүліктік талаптарын осы кепіл есебінен қанағаттандыруға құқылы тұлға.

Кепіл заты болуы мүмкін:

- қозғалмайтын мүлік (ипотека),
- қозғалатын мүлік,
- бағалы қағаздар,
- талап ету құқықтары,
- зияткерлік меншік объектілері [2].

Кепілдің негізгі құқықтық белгісі — борышкер міндеттемені орындамаған жағдайда, кепілге салынған мүлікті сатуға және түскен сомадан өз талабын басым тәртіппен қанағаттандыруға кепіл ұстаушының құқығы.

Қазақстандағы кепілдік қатынастарды іске асыру барысында бірқатар мәселелер анық байқалады.

Біріншіден, кепіл затының құқықтық айқындалуы жеткіліксіз. Азаматтық кодексте кепілге салуға болады деп көрсетілген мүлік түрлері жалпы түрде берілгенімен, нақты активтерге қатысты (мысалы, электрондық активтер, криптовалюта, интеллектуалдық меншік объектілері) құқықтық мәртебе толық нақтыланбаған. Бұл соттар мен кепіл субъектілерінің құқықтық тәжірибесінде ала-құлалыққа алып келеді.

Екіншіден, цифрлық экономика жағдайында кепілге салынатын жаңа активтер түрі (цифрлық құқықтар) заңнамада нақты реттелмеген. «Цифрлық активтер туралы» Заңда олар бекітілгенімен, кепілге салу механизмі көрсетілмеген. Нәтижесінде банктер, микроқаржы ұйымдары және инвесторлар мұндай активтерді тәуекелі жоғары объект ретінде қабылдайды.

Үшіншіден, ипотека бойынша өндіріп алу процедурасы өте ұзақ. Істердің көпшілігі сот тәртібімен шешіледі, ал сот шешімі шыққаннан кейін де орындау кезеңі созылып кетеді. Бұл несие берушінің кепіл тетігін жедел әрі тиімді пайдалану мүмкіндігін төмендетеді.

Төртіншіден, бір мүлікті бірнеше рет кепілге беру (қайталама кепіл) мәселесі сақталып отыр. Реестрлердің бірыңғай әрі толық болмауынан кейінгі кепіл ұстаушы бұрынғы кепіл туралы ақпаратты ала алмай қалуы мүмкін. Бұл құқықтық даулар мен банкроттық процессіндегі шиеленісті арттырады.

АҚШ-та кепіл қатынастары Бірыңғай коммерциялық кодекс (UCC) арқылы реттеледі. Бұл жүйенің басты артықшылығы — бірыңғай электрондық кепіл реестрі. Барлық кепіл шарттары онлайн режимде тіркеледі, сондықтан үшінші тұлғалар кепілдің бар-жоғын лезде тексере алады. Бұл ашықтық құқықтық даулардың алдын алады.

Германияда кепілге салу кезінде мүлікке меншік құқығы емес, мүлікті иелену құқығы кепіл ұстаушыға беріледі. Бұл кепіл ұстаушының құқықтық мүддесін айтарлықтай күшейтеді. Сонымен қатар, жылжымайтын мүлік кепілі тек жер кадастрында тіркеу арқылы жүзеге асырылады.

Ұлыбританияда floating charge деп аталатын модель қолданылады, онда кәсіпорын өзінің барлық ағымдағы және болашақ мүлігін кепіл заты ретінде көрсете алады. Бұл бизнеске несие алуды жеңілдетеді, ал кредиторға кәсіпорын банкрот болған жағдайда басымдық құқығын береді.

Қазақстан үшін АҚШ моделіне ұқсас бірыңғай ашық электрондық кепіл реестрін толық және міндетті қолдану ең тиімді бағыт болып табылады.

Заңнаманы жетілдіру жолдары:

1. ҚР АҚ 299-бабына өзгеріс енгізу: Цифрлық активтер мен интеллектуалдық меншік объектілерін кепіл заты ретінде тікелей тану нормасын енгізу.

2. ҚР АҚ 303-бабы (кепілді қайталап салу): Кепілге берілген мүлік туралы ақпаратты міндетті түрде Бірыңғай кепіл реестріне енгізу талабы бекітілсін.

3. Ипотека туралы заңға түзету: Соттан тыс өндіріп алу тетігін қарапайым әрі жедел рәсіммен іске асыру нормасын белгілеу.

4. Атқарушылық іс жүргізу туралы заңға толықтыру: Кепіл ұстаушының талаптарын бірінші кезекте қанағаттандыру басымдығы нақты және шартсыз бекітілуі қажет.

Кепілдік қатынастар қазіргі азаматтық айналымда несие берушілердің мүліктік мүдделерін қорғаудың негізгі құқықтық тетігі ретінде маңызды рөл атқарады. Кепіл құқығының тиімділігі оның заңмен нақты реттелуіне, кепілге салынатын мүлікке қойылатын талаптардың анықтығына, кепіл ұстаушының құқықтарын қорғау механизмдерінің жеткілікті болуына байланысты.

Қазақстанда кепіл қатынастары негізінен құқықтық тұрғыдан реттелгенімен, тәжірибеде бірнеше өзекті мәселе әлі де бар: кепіл реестрінің толық болмауы, электрондық активтердің құқықтық мәртебесінің белгісіздігі, ипотекалық өндіріп алу тетіктерінің баяулығы, кепілді қайталап салу тәртібінің күрделілігі. Осыған байланысты кепіл институтын реформалау қажет.

Шетелдік тәжірибені талдау нәтижесі көрсеткендей, Қазақстан үшін ең тиімді бағыт — мемлекеттік бақылау мен бірыңғай электрондық тізілім негізіндегі аралас модельді дамыту. Бұл жүйе кепілге алынған мүлікке қатысты ашықтықты қамтамасыз етеді, жосықсыз әрекеттердің алдын алады, несие беруші мен борышкердің құқық тепе-теңдігін сақтайды.

Осылайша, кепілдік қатынастарды құқықтық жетілдіру Қазақстанның экономикалық тұрақтылығы мен қаржы нарығының сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 2021.
3. Сулейменов М.К. Объекты гражданских прав по законодательству РК // Юрист. 2003.

4. Төлеуғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы. Алматы: Жеті Жарғы, 2001.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Москва, 2010.
6. Ефимова Л.Г. Обеспечение исполнения обязательств. Москва, 2015.

ӘОЖ 347.2

МҮЛІК ҚҰҚЫҒЫ МЕН МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖАҢА ТҮРЛЕРІ: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Курманбек Б.Д., Махкам Г.Б., Асхар А.Р., Сексен А.Т., Қабланбек Ш.А.
Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ.
Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
(доцент)
Озенбаева А.Т.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются правовые основы имущественных отношений в Республике Казахстан, а также анализируются современные трансформации в области имущественных прав. Особое внимание уделено новым видам имущественных отношений, таким как цифровые активы, совместная и долевая собственность, а также государственное управление имуществом. Автор выделяет ключевые проблемы правового регулирования новых форм собственности: неопределённость правового статуса цифровых активов, сложности с государственной регистрацией прав, неясность субъектного состава. В заключение подчеркивается необходимость актуализации гражданского законодательства в условиях цифровой трансформации имущественных отношений.

Summary: This article explores the legal foundations of property rights and analyzes the emerging forms of proprietary relations in the Republic of Kazakhstan. Special emphasis is placed on the development of new types of property relations, including digital assets, shared and joint ownership, and state-managed property rights. The author identifies major legal challenges in regulating these modern forms, such as the ambiguous legal status of digital property, difficulties in registering non-traditional property rights, and uncertainty surrounding the scope of legal subjects. The article concludes by highlighting the need to modernize civil legislation to ensure effective legal regulation in the context of evolving property relations in the digital age.

Мүліктік қатынастар – азаматтық-құқықтық жүйенің маңызды бөлігі. Дәстүрлі түрде мүлік құқығы «иелену, пайдалану, распоряжение» құқықтары арқылы түсініледі. Гражданский кодекс Республики Казахстан-тың 188-бабында «Құқықтың иесіне тиесілі мүлікті иелену, пайдалану және распоряжение етуге мүмкіндік берілген және заңмен қорғалатын» деп анықталған. Алайда бейімделіп жатқан әлеуметтік-экономикалық және технологиялық өзгерістер мүліктік қатынастардың жаңа түрлерінің қалыптасуын талап етуде. Осыған орай, құқықтық тұрғыдан мүлік құқығының жаңа формаларын, олардың құқықтық негіздерін және туындаған мәселелерін талдап өту маңызды.

Қазақстан Республикасының құқық жүйесінде мүлік құқығы бірнеше нормативтік актілермен реттеледі. Мысалы, Закон Республики Казахстан «О государственной собственности» (№ 413-IV, 2011 ж.) мемлекет меншігіндегі

мүліктің құқықтық режимін айқындайды. Сонымен қатар, мүліктік қатынастарды реттейтін негізгі принциптер – меншік құқығының кепілдігі, меншік нысандарының теңдігі, меншік құқықтарын мемлекеттік қорғау сияқты құндылықтар. Сонымен, мүлік құқығының құқықтық негіздері мынадай түрде жинақталуы мүмкін: Конституциялық деңгейде меншік пен мүлікке құқығының кепілдігі, азаматтық заңнамада меншік құқығының мазмұны мен өкілеттіліктері (мысалы, ГК-ның 188-бабы), және салалық заңнамалар арқылы (мемлекеттік меншік, жекешелендіру, мүлікті басқару) бекітілген.

Заманауи қоғамда мүліктік қатынастардың формалары көпқырлы болып келеді. Олардың арасында келесі «жаңалықтар» айқын байқалады:

Мысалы, Қазақстанда 2020 жылдан бастап Гражданский кодекс Республики Казахстан-ның 115-бабына «...имущественные права, цифровые активы и другое имущество» деп толықтыру енгізілді. Бұл сандық активтер (блокчейн негізіндегі токендер, цифрлық нұсқадағы құқықтар) мүліктік қатынастардың бөлігі ретінде қарастырылып, жаңа құқықтық режимге қажеттігін көрсетеді.

Сондай-ақ, интеллектуалдық меншік құқығы, цифрлық құқықтар (мысалы, лицензиялар, авторлық құқықтың цифрлық нұсқалары) мүліктік емес құқықтармен қатар мүліктік қатынастарға тартылып жатыр.

Классикалық меншік түрлерінен бөлек, ортақ меншік (бірнеше субъектінің иелігі) және долевая меншік кеңінен таралған. Мысалы, Қазақстандық әдебиетте «оның құрамына тек заттар ғана емес, акциялар, үлестер, құқықтар да кіруі мүмкін» деп көрсетілген [1]. Бұл тек заттық ғана емес, құқықтық құрамда әріптестер бірнеше тұлғаның иелігінде бірге болуы мүмкін екенін білдіреді.

Мемлекеттік меншікті басқару, мемлекетке бекітілген акциялар мен үлестер арқылы құқыққа ие болу, әкімшілік-аумақтық бірліктерге қатысты коммуналдық меншік жүйесі дамуда. Мысалы, «мемлекеттік мүлік республикалық және коммуналдық болып бөлінеді» деген ереже бекітілген. Сонымен бірге, «мемлекеттік мүлікке құқықтарды иелену және оларды басқару негіздері» заңда анықталған. Бұл бағыт мүліктік қатынастар саласында «жаңа түрлерге» жатуы мүмкін — яғни, дәстүрлі жеке меншік емес, басқару мен қолдануға құқықтардан құралған қатынастар.

Жаңа түрдегі мүліктік қатынастар әрдайым құқықтық реттеу мен практикада түрлі мәселелер тудырады.

Сандық активтерге қатысты: «цифрлық актив» түсінігі нақты заңда толық анықталмаған, «актив» терминінің өзі азаматтық-құқықтық айналымда дәстүрлі емес деп те сыналған [2]. Мұндай жағдайда оның құқықтық табиғатын, оны кім мен қалай басқаратынын, қай жағдайда меншік құқығы ретінде танылатынын нақтылау қажет.

Жылжымайтын мүліктегі құқықтар тәртібі айқын болғанымен, жаңа меншік формалары үшін (мысалы, сандық немесе бірлескен меншік) құқықтардың тіркелу және қорғау мәселелері қиын [3]. Мысалы, сіз мүлікке меншік құқығын тіркеген кезде, бұл құқық мемлекеттік тіркеумен басталатыны

көрсетілген. Ал жаңа түрдегі мүліктің құқықтары қайда тіркеледі, қандай жүйе арқылы қорғалады деген сұрақтар әлі толық шешілмеген.

Бірлескен меншік немесе жалпы меншік кезінде бірнеше тұлға иелік етеді. Бұл жағдайда меншік құқықтарын және міндеттерін үйлестіру, байланыс механизмдерін қамтамасыз ету маңызды. Сонымен қатар, басқару, пайдалану кезінде келіспеушіліктер туындауы мүмкін — бұл құқықтық ұрықсыздықтарға әкеледі.

Жаңа мүліктік қатынастар нарыққа, экономикалық өзгерістерге, цифрландыруға сәйкес өсуі тиіс. Бірақ құқықтық базаның кешігуі немесе жеткіліксіздігі экономикалық қатынастарда тұрақсыздық тудыруы мүмкін [4]. Мысалы, меншік түрлері өзгеріп жатқан кезде құқық қорғау жүйесі оның артында қалуы мүмкін — бұл тұлғалардың құқықтарының сенімді қорғалмауына әкелуі ықтимал.

Мүлік құқығы мен мүліктік қатынастар қазіргі уақытта даму үстінде, өзгерістерге ұшырауда. Сандық активтердің, бірлескен және ортақ меншік формаларының, мемлекеттік меншіктен тыс басқару және қолдану құқықтарының көбеюі құқықтық жүйеде жаңартуларды талап етеді. Құқықтық негіздер — Конституция, азаматтық кодекс, мүлікке қатысты заңдар — әдетте қалыптасқан, алайда жаңа қатынастар нақты және толық реттелмеген [5]. Осыған байланысты объектілерді нақтылау, құқықтарды тіркеу, субъектілердің арсеналын анықтау, экономикалық және әлеуметтік әсерлерін бағалау сияқты мәселелер туындайды.

Осы тұрғыдан алғанда, мүліктік қатынастардың жаңа түрлерін құқықтық тұрғыдан дамыту — болашақта азаматтық-құқықтық қорғалу жүйесінің тиімділігін арттыруға, меншік құқықтарының сенімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізім

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері). – 27 желтоқсан 1994 ж. №268-ХІІІ. adilet.zan.kz
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 30 тамыз 1995 ж. adilet.zan.kz
3. «Мемлекеттік мүлік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 1 наурыз 2011 ж. №413-ІV. adilet.zan.kz
4. «Цифрлық активтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 6 ақпан 2023 ж. №186-VІІ. adilet.zan.kz
5. Кусаинова А.К., Симтиков Ж.К. Цифрлық экономика жағдайындағы меншік құқығының трансформациясы // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. – 2023. – №1(109). – Б. 91–98.

БІЛІМ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МОБИЛЬДІЛІК

Күмісбек Г.Н., Каракузиев А.Т., Тажибаев Н.Т., Еркінбек П.А., Нишанали Н.С.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается взаимосвязь между уровнем образования и социальной мобильностью в современном казахстанском обществе. Показано, что образование выступает ключевым фактором, влияющим на возможности личного и профессионального роста. Анализируются теоретические подходы П. Бурдьё и Т. Парсонса, а также особенности образовательных траекторий молодежи Казахстана в условиях цифровизации.

Summary: The article examines the relationship between education and social mobility in modern Kazakhstani society. It demonstrates that education serves as a key factor influencing opportunities for personal and professional advancement. Theoretical approaches by P. Bourdieu and T. Parsons are analyzed, along with the characteristics of youth educational trajectories in the context of digitalization.

Қазіргі қоғамда білім әлеуметтік мобильділіктің басты механизмі ретінде қарастырылады. Әлеуметтік мобильділік – индивидтің немесе әлеуметтік топтың әлеуметтік құрылымдағы орнын өзгерту процесі [1]. Бұл ұғым қоғамдағы теңсіздік, әлеуметтік әділеттілік және мүмкіндіктерге қол жеткізу мәселелерімен тығыз байланысты.

Әлеуметтік мобильділіктің екі түрі бар: тік және көлденең. Тік мобильділік адамның әлеуметтік иерархиядағы орнын жоғары немесе төмен бағытта өзгертуін білдірсе, көлденең мобильділік — бір әлеуметтік деңгей ішіндегі қозғалысты сипаттайды [2]. Осы тұрғыдан алғанда, білім тік мобильділіктің ең тиімді және заңды жолдарының бірі болып табылады, өйткені ол адамның кәсіби және әлеуметтік мәртебесін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында білім беру жүйесі тұлғаның әлеуметтенуіне және еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін маңызды әлеуметтік институт болып табылады [2]. Мемлекеттік бағдарламалар мен реформалар жастардың кәсіби дамуына бағытталғанымен, әлеуметтік-экономикалық мәртебе мен аймақтық айырмашылықтар әлі де мобильділікті шектейді. Мысалы, ауылдық жерлердегі мектептердің материалдық-техникалық базасы мен оқыту сапасы қалалық аймақтармен салыстырғанда әлдеқайда төмен деңгейде қалып отыр. Бұл жағдай әлеуметтік теңсіздікті қайта өндірудің бір факторы болып саналады [3]. Білім арқылы әлеуметтік мобильділіктің жүзеге асуы тек экономикалық факторларға емес, сонымен қатар мәдени капиталдың жинақталуына да тәуелді. П. Бурдьё атап өткендей, мәдени капитал – бұл индивидтің білім, дағды және әлеуметтік нормалар жүйесі арқылы қоғамда бедел мен мәртебе иелену қабілеті. Яғни, адам тек диплом арқылы ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мәдениет пен мінез-құлық кодтарын меңгеру арқылы да әлеуметтік лифтке көтеріледі.

Мысалы, жоғары оқу орындарын бітірген жастар еңбек нарығында анағұрлым жоғары жалақысы бар және әлеуметтік маңызы бар қызметтерге қол жеткізеді. Бұл өз кезегінде олардың өмір сүру сапасын арттырып, отбасылық және тұрмыстық жағдайына әсер етеді. Сонымен қатар, білім адамның өзін-өзі бағалауын, сенімділігін және әлеуметтік белсенділігін күшейтеді, бұл да әлеуметтік мобильділіктің маңызды аспектісі болып саналады [3]. Мәдени капиталдың үш түрі бар: инкорпорацияланған (адамның бойына сіңген білім мен дағды), объективтендірілген (кітаптар, өнер, технологиялық ресурстар түріндегі мәдени өнімдер) және институционалданған (диплом, сертификат сияқты ресми құжаттар). Осы элементтердің барлығы қоғамда әлеуметтік артықшылықтар тудырып, тұлғаның әлеуметтік мәртебесін нығайтады.

Қазақстан қоғамында мәдени капиталдың рөлі айқын байқалады. Мысалы, шетелдік университеттерде оқыған немесе қосымша курстар мен академиялық тәжірибеден өткен жастар отандық еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие болып отыр. Мұндай адамдар жиі трансұлттық корпорацияларда немесе мемлекеттік қызметтің жоғары буындарында жұмыс істейді, бұл өз кезегінде әлеуметтік стратификацияның жаңаруына әсер етеді [4]. Сонымен қатар, мәдени капиталдың ұрпақаралық берілуі де маңызды. Жоғары білімді ата-аналар өз балаларына сапалы білім алуға және мәдени ресурстарды игеруге көбірек мүмкіндік береді. Бұл әлеуметтік теңсіздіктің қайта өндірілуіне әкелетін факторлардың бірі болып табылады. Алайда цифрлық білім беру және онлайн-ресурстардың кеңеюі бұл алшақтықты азайтуға ықпал етіп келеді.

Цифрландыру мен онлайн-білімнің дамуы да мобильділіктің жаңа формаларын тудырып отыр. Ашық білім беру платформалары, қашықтан оқыту мен кәсіби қайта даярлау әлеуметтік тосқауылдарды азайтады [4]. Мысалы, Coursera, EdX және Khan Academy сияқты халықаралық платформалар ауылдық жерлердегі жастарға әлемдік деңгейдегі білімге қол жеткізу мүмкіндігін береді. Бұл – әлеуметтік теңсіздікті азайтудың жаңа тәсілі.

Сонымен қатар, қазіргі қоғамда «өмір бойы оқу» (lifelong learning) тұжырымдамасы кеңінен тарауда. Бұл құбылыс кәсіби білімнің үздіксіз жаңартылуын талап етеді, себебі еңбек нарығындағы технологиялық өзгерістер мен цифрлық дағдылардың маңыздылығы артып келеді [4]. Осыған байланысты ересектердің білім алуына жағдай жасау әлеуметтік мобильділіктің жаңа бағыты болып табылады.

Білімнің әлеуметтік функцияларының бірі – қоғамның мәдени тұтастығын қамтамасыз ету және әлеуметтік интеграцияны қолдау [5]. Университеттер мен колледждер тек кәсіби дайындық орталықтары емес, сонымен қатар әлеуметтік байланыстар мен азаматтық құндылықтардың қалыптасу алаңына айналууда.

Қорытындылай келе, білім қазіргі қоғамда әлеуметтік мобильділіктің негізгі факторы болып табылады. Ол тұлғаның экономикалық тәуелсіздігін, мәдени әлеуетін және қоғамдық белсенділігін арттыру арқылы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің маңызды тетігіне айналады. Дегенмен, бұл процесс тиімді жүруі үшін білім беру жүйесінде аймақтық теңсіздікті азайту,

сапалы білімге қолжетімділікті кеңейту және цифрлық инфрақұрылымды дамыту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Парсонс Т. Социальная система. – М.: Академический проект, 1998. – 512 с.
2. Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. – М., 2002. – Т. 3. – №5. – С. 60–74.
3. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010. – 597 p.
4. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology. – 1988. – Vol. 94. – P. 95–120.
5. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. Білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2023.

УДК 342.9

РОЛЬ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Қадырұлы А., Айгулов Д.Н., Избасар Н.Қ., Бауржан М.Ә., Нарходжаев Ш.И.
Научный руководитель: доктор философии (PhD), ассоц.профессор (доцент)
Рахметоллов А.К.

Университет «Мирас», г.Шымкент., Казахстан

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімшілік құқықтың рөлі қарастырылады. Әкімшілік құқықтың мәні мен мазмұны, оның атқаратын негізгі қызметтері мен міндеттері талданады. Автор әкімшілік құқықтың реттеушілік, қорғаушылық және бақылаушылық функцияларына тоқталып, олардың мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырудағы маңызын көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада әкімшілік рәсімдер мен әкімшілік жауапкершілік институттарының қоғам өміріндегі орны мен қазіргі замандағы цифрландыру үрдістерімен байланысы ашып көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде әкімшілік құқықтың мемлекет пен қоғам арасындағы өзара қатынастарды реттеудегі шешуші құрал екені анықталады.

Summary: This article discusses the role of administrative law in the system of Public Administration in the Republic of Kazakhstan. The essence and content of administrative law, the main functions and tasks performed by it are analyzed. The author focuses on the regulatory, protective and supervisory functions of administrative law, highlighting their importance in improving the efficiency of Public Administration. In addition, the article reveals the place of administrative procedures and institutions of administrative responsibility in the life of society and the relationship with modern digitalization trends. As a result of the study, it is established that administrative law is a decisive tool in regulating mutual relations between the state and society.

В данной статье рассматривается роль и значение административного права в системе государственного управления в Республике Казахстан.

Анализируются основные принципы, функции и место административного права в современном государственном управлении. Также раскрываются правовые основы административных процедур и административной ответственности, их роль и значение в жизни общества. Автор отражает сущность административного права в обеспечении эффективной деятельности государственного аппарата, защите прав граждан и

охране общественного порядка. Административное право в Республике Казахстан составляет правовую основу системы государственного управления. Это отрасль права, регулирующая деятельность исполнительной ветви государственной власти, отношения между государственными органами и гражданами. Главная цель административного права-обеспечение законности, порядка и эффективности в государственном управлении. В настоящее время в стране проводятся важные реформы по совершенствованию системы государственного управления, внедрению цифровых технологий и упрощению взаимодействия с гражданами. Эти процессы повысили роль административного права и усилили его значение в жизни общества. Административное право-отрасль права, регулирующая общественные отношения в рамках государственного управления. Он определяет компетенцию государственных органов, порядок их деятельности и взаимоотношения граждан с государственной властью.

В содержание административного права входят следующие элементы [1]:

Система нормативно-правовых актов (Конституция, кодексы, законы, постановления);

Административно-правовые отношения (взаимосвязь между гражданином и государственным органом);

Административные процедуры (порядок подачи заявления, обжалования, принятия решения).

Основные функции административного права заключаются в следующем:

Регуляторная функция-организация деятельности государственных органов в правовых рамках;

Защитная функция-защита прав и свобод граждан;

Контрольная функция - обеспечение соблюдения законности органами государственной власти;

Дисциплинарная функция-регулирование ответственности государственных служащих. Принятый в 2020 году» Административный процедурно-процессуальный кодекс " открыл новый этап в развитии административного права. Данный кодекс определил порядок принятия решений государственными органами и усилил механизмы защиты прав граждан и организаций. Согласно Кодексу, принципы открытости, справедливости и ответственности занимают центральное место в административных процессах. При этом граждане могут добиться справедливости, обратившись в административный суд в случае нарушения своих прав [2].

Роль административного права в системе государственного управления особенная. Он регулирует деятельность государственных органов посредством правовых норм и обеспечивает баланс между обществом и государством.

В результате эффективного применения административного права [3]:

- государственное управление будет прозрачным и справедливым;
- растет доверие граждан к государству;
- бюрократические барьеры уменьшаются;

- улучшится качество государственных услуг.

На современном этапе внедрение цифровых технологий в систему государственного управления – важное направление модернизации административного права. Электронное правительство, онлайн-сервис, институт цифровых заявлений и жалоб облегчают взаимодействие между гражданами и государством.

Таким образом, административное право является неотъемлемой частью системы государственного управления в Республике Казахстан. Он направлен на регулирование деятельности государственных органов и защиту прав и законных интересов граждан. Развитие и совершенствование административного права способствует эффективности, прозрачности государственного управления и повышению правовой культуры общества.

В современной системе государственного управления особое значение имеют открытость и справедливость отношений между гражданином и властью. В этом смысле административные процедуры и институты административной юстиции являются основными механизмами обеспечения верховенства права и равенства граждан перед законом в Республике Казахстан.

Принятый в 2020 году» Административный процедурно-процессуальный кодекс " (ЛПК) направлен на повышение качества государственного управления в стране, защиту прав граждан и усиление ответственности государственных органов. Этот законодательный акт стал началом нового этапа в сфере административного права [4].

Административная процедура-это установленный законом порядок действий государственных органов и должностных лиц по рассмотрению обращений граждан и организаций, принятию решений, а также обеспечению исполнения этих решений.

К основным принципам административных процедур относятся:

Принцип законности-все административные решения должны приниматься в соответствии с законом;

Прозрачность и гласность – граждане должны быть полностью проинформированы о принимаемом решении;

Равенство и справедливость – все граждане имеют равные права перед законом;

Ответственность-государственный орган несет ответственность за свои решения и действия.

Например, заявление гражданина о получении права на земельный участок, оформлении лицензии или социального пособия рассматривается через административную процедуру. Ясность и справедливость таких процедур-повышает доверие общества к государству.

Административная юстиция - это правовой институт, предусматривающий порядок обжалования решений, действий или бездействия государственных органов в связи с нарушением прав и законных интересов граждан.

Основная цель административной юстиции – защита прав граждан и организаций [5];

- обеспечение судебного контроля за деятельностью государственных органов;
- создание возможности принимать справедливые и законные решения.

В Республике Казахстан система административной юстиции осуществляется через административные суды. Административные суды разрешают споры между государственным органом и гражданином, такие как:

- отказ в выдаче лицензии;
- решения налоговых органов;
- правонарушения при оказании государственной услуги.

Этот институт укрепляет правовую защиту граждан перед государством и повышает ответственность государственного аппарата.

Административные процедуры и административная юстиция тесно связаны.

Административные процедуры-устанавливает порядок принятия государственных решений;

Административная юстиция-проверяет законность этих решений и восстанавливает нарушенные права граждан. То есть административные процедуры являются превентивным механизмом, а административная юстиция – восстановительным механизмом. Например, если государственный орган незаконно не удовлетворил ходатайство гражданина, он может обжаловать это решение через административный суд. Хотя институт административной юстиции в Казахстане только зарождается, он постепенно играет важную роль в повышении правовой культуры. Административные процедуры и административная юстиция – основные столпы правового государства. Они обеспечивают легитимность государственного управления, защиту прав граждан и взаимное доверие между властью и обществом.

Важным шагом в этом направлении является принятие Административного процедурно-процессуального кодекса в Республике Казахстан. Этот кодекс выводит отношения между гражданами и государственными органами на новый уровень и позволяет обеспечить справедливое и прозрачное административное правосудие.

Список использованной литературы

- 1.Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2022 ж.
- 2.«Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі». – 2020 ж.
- 3.Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. «Мемлекет және құқық теориясы». – Алматы: Жеті Жарғы, 2021.
- 4.Нұрғалиева А. «Әкімшілік құқық» оқу құралы. – Астана, 2023 ж.
- 5.Баянов Е. «Құқық негіздері». – Алматы: Зерде, 2020.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫ: МӘДЕНИ МАЗМҮН ЖӘНЕ ЖАСТАРҒА ӘСЕРІ

Кайбылдаш М.К., Жолдасбек Р.Н., Жұмахан Б.С., Сман Н.С., Темирбек Е.Б.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркінбекова А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается культурное содержание современного казахстанского кино и его влияние на сознание молодежи. Авторы анализируют основные направления развития отечественной кинематографии, тематические и идейные тенденции, а также взаимосвязь между национальными ценностями и современным обществом. Особое внимание уделено роли кино в формировании мировоззрения, культурной идентичности и эстетического вкуса молодежи. На примере конкретных фильмов показано воспитательное и духовное значение казахского кинематографа. В заключении предложены пути дальнейшего развития современного казахстанского кино.

Summary: The article examines the cultural content of contemporary Kazakh cinema and its influence on the consciousness of youth. The authors analyze the main directions in the development of national cinematography, thematic and ideological trends, as well as the relationship between national values and modern society. Particular attention is paid to the role of cinema in shaping the worldview, cultural identity, and aesthetic taste of young people. Using specific film examples, the article highlights the educational and spiritual significance of Kazakh cinematography. In conclusion, possible directions for the further development of modern Kazakh cinema are proposed.

XXI ғасыр - ақпараттық қоғам дәуірі, ал кино - сол қоғамның рухани айнасы. Қазақстандағы кино өнері соңғы жиырма жылда айтарлықтай серпіліс жасады. Қазіргі қазақ киносы қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және рухани құбылыстарды көрсетумен қатар, жастардың дүниетанымына, құндылық жүйесіне және өмірлік ұстанымына үлкен ықпал етуде.

Бұл мақалада қазіргі қазақ киносының мәдени мазмұны мен жастарға әсер ету тетіктері қарастырылып, ұлттық киноның даму үрдістері мен қоғамдағы рөліне талдау жасалады.

Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ киносы ұлттық сана мен жаңа қоғам арасындағы байланыс арнасын іздеумен айналысты. Кеңестік идеология ықпалынан босап шыққан отандық кинематография жаңа мазмұн, жаңа форма және жаңа көрерменге бағыт алды.

2000-жылдары «Келін» (Е. Тұрсынов, 2008), «Рәкетир» (А. Сатаев, 2007), «Жаужүрек мың бала» (А. Сатаев, 2012), «Анаға апарар жол» (А. Сатаев, 2016), «Тюльпан» (С. Дворцовой, 2008) секілді фильмдер қазақ киносының жаңа дәуірін қалыптастырды. Бұл туындыларда ұлттық құндылықтар мен заманауи мәселелердің үндестігі көрініс тапты [1].

Мысалы, Ермек Тұрсыновтың «Келін» фильмі дәстүр, аналық мәдениет пен әйел рөлін философиялық тұрғыдан пайымдайды. Ал Ақан Сатаевтың «Рәкетир» және «Жаужүрек мың бала» фильмдері жастардың батырлық, ерлік, жауапкершілік сезімін оятады.

Қазақ киносының басты ерекшелігі - онда ұлттық болмыс пен жаһандану үдерісі қатар бейнеленеді. Қазіргі отандық режиссерлер дәстүрлі мәдениет пен

заманауи өркениет құндылықтарын үйлестіре отырып, жаңа көркемдік ізденістерге баруда. Мәдениеттанушылардың пікірінше, кино – тек өнер түрі ғана емес, ол қоғамның өзін, оның рухани ахуалын, құндылық жүйесін және тарихи жадын бейнелейтін әлеуметтік айна болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ киносы ұлттық идентификацияның маңызды бөлшегіне айналып, ұлттың тарихи тәжірибесін, рухани тұтастығын және жаңа заман жағдайындағы мәдени бейімделуін көрсететін ерекше құрал ретінде қызмет атқаруда. Кино арқылы көрермен тек оқиғаға куә болмай, сонымен бірге өзінің ұлттық менін, мәдени түп-тамырын қайта тануға мүмкіндік алады. [2].

Қазіргі қазақ киносының мәдени мазмұнын үш негізгі бағытта қарастыруға болады:

1. Ұлттық тарихи-мәдени бағыт.

Бұл бағыттағы фильмдер қазақ халқының тарихи жады мен рухани болмысын жаңғыртуға бағытталған. Мұндай туындыларда ұлттың қалыптасу кезеңдері, дәстүр мен салт, ерлік пен бірлік идеясы негізгі өзекке айналады. Қазақ киносының осы саласы көрерменге тек тарихи оқиғаларды баяндап қана қоймай, сол дәуірдің рухын, халықтың мінезі мен дүниетанымын жеткізуді мақсат етеді.

Мысалы, «Көшпенділер» (С. Бодров, 2005) фильмі қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресін, ел бірлігі мен мемлекеттіліктің бастауын эпикалық формада бейнелейді. Фильмнің негізгі идеясы - ұлттық біртұтастық пен тарихи сабақтастықты дәріптеу. Онда ұлт тағдыры жеке тұлғаның ерлігі арқылы көрініс табады.

Ал «Жаужүрек мың бала» (А. Сатаев, 2012) фильмі жас көрермендерге арналған патриоттық бағыттағы туынды ретінде ерекше мәнге ие. Онда XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ жасақтарының ерлігі арқылы елге адалдық, достық пен батылдық идеялары көрсетілген. Бұл фильм жастардың тарихи сана мен отансүйгіштік рухын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Сондай-ақ «Анаға апарар жол» (А. Сатаев, 2016) - аналық махаббаттың, мейірім мен рухани төзімділіктің символы. Фильм оқиғасы XX ғасырдағы қазақ халқының қиын кезеңдері арқылы ананың ұлына деген шексіз махаббатын, ұлттың рухани беріктігін паш етеді. Бұл туынды көрерменге тек тарихи шындықты емес, сонымен қатар адами құндылықтардың мәңгілік маңызын ұғындырады.

Жалпы алғанда, ұлттық тарихи-мәдени бағыттағы фильмдер - ұлт жадын сақтау мен оны келер ұрпаққа жеткізудің қуатты құралы. Олар тарихи оқиғаларды көркем тілмен бейнелеп қана қоймай, ұлттық рухты жандандырып, мәдени мұра мен қазіргі заман арасындағы байланысты нығайтады.

2. Қоғамдық-әлеуметтік бағыт.

Қазіргі қазақ киносының маңызды бағыттарының бірі - қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді бейнелеу. Бұл бағыттағы фильмдер заманауи өмірдің түрлі қырларын, әлеуметтік теңсіздік, урбанизация, жастардың өмірлік ұстанымы, отбасы құндылығы және ұлттық сана тақырыптарын қозғайды.

Мұндай туындылар қоғамдағы өзекті проблемаларды көркем тілмен жеткізіп, көрерменге ой салады.

Мысалы, Ақан Сатаевтың «Рэкетир» (2007) фильмі тәуелсіздік кезеңінің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік дағдарысты, жастардың өмір жолындағы күресін бейнелейді. Фильм кейіпкері Саян арқылы сол дәуір жастарының ішкі күйзелісін, аман қалу инстинктін және әлеуметтік әділетсіздікке қарсы жеке күресін көрсетеді. Бұл фильм бір жағынан криминалды драма болса, екінші жағынан әлеуметтік құбылыстың көрінісі - өтпелі қоғамның бейнесі.

Сонымен қатар «Бизнес по-казахски» (Қ.Қасым, 2016-2021) комедиялық франшизасы - қазіргі қоғамдағы материалдық құндылықтар мен жеңіл табысқа ұмтылу тенденциясын сатиралық тұрғыда бейнелейді. Көрерменді күлдіре отырып, бұл фильмдер қоғамдағы тұтынушылық сана мен рухани құндылықтардың арақатынасын сынға алады.

Соңғы жылдары әлеуметтік тақырыптарға арналған фильмдер қатарында «Тракторшының махаббаты», «Ауыл мектебі», «Келінжан» сияқты туындылар да бар. Бұл фильмдер ауыл мен қала мәдениетінің айырмашылығын, дәстүр мен модернизацияның қақтығысын көрсетіп, қазіргі қоғамдағы рухани дағдарыс мәселелерін ашып көрсетеді.

Қоғамдық-әлеуметтік бағыттағы фильмдердің басты ерекшелігі - олардың көрерменмен тікелей диалог орнатуында. Олар қарапайым адамдардың өмірі арқылы қоғамдағы жүйелі мәселелерді қозғайды, сонымен бірге жастарды әлеуметтік жауапкершілік пен адамгершілікке тәрбиелеу құралы ретінде қызмет атқарады.

3. Психологиялық-авторлық бағыт.

Қазақ киносының тағы бір ерекше арнасы - психологиялық және авторлық бағыттағы фильмдер. Бұл бағытта режиссерлер адамның ішкі әлеміне, рухани күйзелісіне, тұлғалық дағдарысына және қоғаммен қатынасына назар аударады. Мұндай туындыларда оқиға емес, адам жанының қозғалысы басты рөлге шығады.

Мысалы, Әділхан Ержановтың шығармашылығы - осы бағыттың айқын көрінісі. Оның «Сары мысық» (2020), «Қожайындар» (2014), «Түс көрудің уақыты» сияқты фильмдері заманауи қоғамдағы жалғыздық, әділетсіздік және адам мен орта арасындағы алшақтық тақырыптарын қозғайды. Ержановтың фильмдерінде символизм мен поэтикалық бейнелеу тәсілі басым, кейіпкерлердің психологиялық күйі арқылы әлеуметтік шындық көрініс табады.

Сол сияқты Нариман Төребаевтың «Аманат» (2016) фильмі мен Айжан Қасымбектің «Күн ауысқан сәт» сияқты туындылары адамның рухани таңдауы, өмірдің мәні және қоғам алдындағы жауапкершілік мәселелерін көтереді. Бұл фильмдерде кейіпкерлердің әрекетінен гөрі олардың ішкі ой әлемі маңыздырақ.

Авторлық бағыттағы режиссерлер көрерменді дайын шешіммен емес, сұрақтармен қалдырады. Олар көркем бейнелеу арқылы адамның рухани кеңістігін зерттеп, философиялық ойға жетелейді. Бұл - қазақ киносының көркемдік деңгейін көтеріп, оны халықаралық аренада мойындатқан бағыттардың бірі.

Психологиялық және авторлық кинолардың тағы бір ерекшелігі - олардың эстетикалық тілі мен баяндау құрылымының өзгешелігі. Олар көбіне баяу ырғақты, символдық мазмұнға бай, көрерменнен зейін мен ойлануды талап ететін туындылар болып келеді. Осы тұрғыда қазақ авторлық киносы ұлттық болмысты терең философиялық тұрғыдан пайымдайтын заманауи өнер формасына айналып отыр. [3].

Мәдени тұрғыдан алғанда, қазақ киносы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында тұр. Ол халықтық мәдениетке сүйеніп, жаһандық форматтағы стильдік ізденістерге бара бастады.

Жастар - киноның басты аудиториясы әрі мәдени саясаттың маңызды нысаны. Кино жастарға бірнеше қырынан әсер етеді:

1. Тәрбиелік және рухани әсер

Көптеген фильмдер жастардың патриоттық сезімін, ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға бағытталған. Мысалы, «Жаужүрек мың бала» фильміндегі жас батырлардың образы - батылдық пен ерліктің үлгісі. Ал «Анаға апарар жол» - мейірім, сабыр, анаға құрмет идеяларын насихаттайды.

2. Мәдени сәйкестік пен тілдік орта

Қазақ тілінде түсірілген сапалы фильмдер жастардың тілге деген құрметін арттырып, мәдени ортаны сақтауға сеп болады. Мысалы, «Тоғызыншы», «Бизнес по-казахски», «Келінжан» фильмдері арқылы жастар қазақ тілінің заманауи қолданысын қабылдап жүр.

3. Сыни ойлау және медиа сауат

Қазіргі медиамәдениет жағдайында жастар экрандағы мазмұнды саралап қабылдай білуі керек. Сарапшылардың пікірінше: «Кино - жастардың сана-сезіміне, дүниетанымына тікелей әсер ететін құрал. Бірақ оны бейтарап және сыни қабылдай білу мәдениеті қажет.» [4].

Жастар көрген фильмдерінен мінез үлгісін, өмір философиясын алады. Сол себепті ұлттық кино өндірушілері жастар психологиясына бейім, мағыналы туындылар жасауға ұмтылуы тиіс.

4. Қазіргі қазақ киносына қатысты сын мен болашақ бағыттар

Қазақ киносының дамуында оң үрдістермен қатар, бірқатар сын пікірлер де бар. Ең алдымен, қазіргі кезеңде байқалатын басты мәселелердің бірі – киноның коммерциялануы. Көптеген фильмдер көрерменді тарту мақсатында жеңіл, күлкілі сюжеттерге сүйеніп, терең идеялық мазмұннан алшақтап жатады. Бұған мысал ретінде «Бизнес по-казахски» сериясын атауға болады.

Екіншіден, сценарий мен режиссура сапасының әлсіздігі де жиі сынға ұшырайды. Кейбір туындылар идея мен форма жағынан шетелдік үлгілерге еліктейді, сондықтан көркемдік ерекшелігі мен ұлттық нақышы жеткілікті деңгейде айқындалмайды.

Үшіншіден, тарихи шынайылықтың бұрмалануы мәселесі де назар аударуды қажет етеді. Кейбір тарихи фильмдерде оқиғалар көркемдік мақсатта өзгертіліп, деректілік пен нақты тарихи фактілер екінші қатарға ысырылып қалады [5].

Дегенмен, қазіргі қазақ киносының дамуында үміт күттіретін бағыттар да бар. Жаңа буын режиссерлері - Әділхан Ержанов, Ақан Сатаев, Нариман Төребаев, Айжан Қасымбек және басқа да шығармашыл тұлғалар - ұлттық киноға жаңа серпін беріп отыр. Олардың «Сары мысық», «Аманат», «Оралман» сияқты фильмдері халықаралық кинофестивальдерде жоғары бағаланып, қазақ киносының әлемдік деңгейге шығуына мүмкіндік туғызды [6].

Болашақта қазақ киносы ұлттық мазмұнды жаһандық формада ұсынуға, жастардың шығармашылық әлеуетін арттыруға, сондай-ақ білім беру мен мәдени саясаттың ажырамас бөлігіне айналуға бағытталуы тиіс.

Қазіргі қазақ киносы - мәдениеттің, тарихтың және заманауи ой-сананың тоғысқан көрінісі. Ол жастарға эстетикалық, рухани және тәрбиелік әсер етіп, ұлттық сана қалыптастыруға ықпал етуде.

Бірақ киноның жастарға оң әсер етуі үшін оның мазмұны терең, идеясы айқын, тілі мен формасы ұлттық болмыспен үйлесуі керек. Кино - тек көңіл көтеру құралы емес, мәдени саясаттың маңызды тетігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лаубаева А. Қазақ киносы - ұлттық құндылықтардың экрандағы көрінісі. - «El.kz» ақпараттық порталы, 2024 жыл.
2. Смаилова Е. Заманауи фильмдердегі жастар бейнесі. – «Өнер» мәдениет және өнертану порталы (Өнер.kz), 2016 жыл.
3. Тлеуғабыл Ш. Кинематография және жастар: Киноның ой-санаға әсері. – «Білім әлемі» танымдық порталы (bilim-all.kz), 2025 жыл.
4. Қазақ киносының қазіргі келбеті. – «Мәдениет порталы» интернет басылымы (madenportal.kz), 2018 жыл.
5. Жұмабаева Н. Қазақстан киносы: трендтер мен тығырықтар. – «Білім әлемі» танымдық порталы (bilim-all.kz), 2025 жыл.
6. Қазақстан кинематографиясының құрылу мен даму үрдісі. – «Edu-e history» (Электронды білім тарихы) тарихи-ғылыми журналы, № 1(17), 2019 жыл.

ӘОЖ 342.8

САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ РӨЛІ

Қайсар Ж.Е., Оңалбайұлы Д., Қуанышбек М.Қ., Усипбекова Г.И., Тенгильбаев Ғ.Ж.

Ғылыми жетекшісі: саяси ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) Султанов С.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается важная роль политических партии в обеспечении демократического развития и политической стабильности государства. Они способствуют вовлечению граждан в политическую жизнь и представлению общественных интересов. В Казахстане их правовой статус закреплён Конституцией и законодательством, однако эффективность партийной деятельности во многом зависит от уровня политической культуры и гражданской активности. Партии остаются ключевыми участниками демократических процессов

Summary: The article examines the important role of political parties in ensuring democratic development and political stability of the state. They facilitate citizens' involvement in political life and the representation of public interests. In Kazakhstan, their legal status is enshrined in the Constitution and legislation; however, the effectiveness of party activities largely depends on the level of political culture and civic engagement. Parties remain key participants in democratic processes.

Саяси партиялар - қоғам мен мемлекеттің саяси жүйесіндегі ең күрделі әрі көпқырлы әлеуметтік-құқықтық феномендердің бірі. Оларды зерттеу барысында ең алдымен көзге түсетін жайт - партиялардың мәні мен рөліне берілетін бағаның алуан түрлілігі. Бұл айырмашылық тек қана түрлі идеологиялық ұстанымдардан емес, сонымен қатар әрбір зерттеушінің тарихи, мәдени және саяси контекстке сүйенетін жеке көзқарасынан туындайды.

Ғалымдар мен саясаттанушылардың пікірлері арасында үлкен алшақтық бар. Бір тарап партияларды демократиялық дамудың негізгі қозғаушы күші деп бағаласа, екінші тарап оларды билікті иелену мен қоғамды басқарудың белгілі бір тобының құралы ретінде сынға алады. Мысалы, классикалық американдық саяси жүйені зерттеген ғалымдар да бұл тұрғыда бірізді ұстанымға келмеген. Бұл жағдай, әсіресе, «саяси партиялар - демократия» деген өзара байланыс қағидасын түсіндіруде айқын байқалады.

Партияларды демократияның басты кепілі ретінде қарастыратындар олардың қоғамдағы саяси еркіндікті нығайтып, азаматтардың билікке қатысу мүмкіндігін кеңейтетінін алға тартады. Дж. Брайтстың әйгілі сөзі осы ұстанымды айқын сипаттайды: *«Локомотивке бу қандай керек болса, Америкадағы үкімет механизмін қозғалысқа келтіру үшін партиялардың рухы мен күші сондай қажет»*. Бұл ой партиялардың демократиялық жүйенің энергия көзі екенін білдіреді [1].

Алайда, басқа көзқарастар да бар. Кейбір зерттеушілер саяси партиялардың демократиялық процестерді қалыптастырудағы рөлін асыра бағалауға болмайды деп есептейді. Олардың пікірінше, қазіргі заманда көптеген партиялар қоғамның мүддесін білдіруден гөрі, билікті сақтап қалуға және саяси элитаның өзара күресіне көбірек қызмет етеді. Мұндай жағдайда партиялар демократияның емес, керісінше, саяси мүдделердің құралына айналады.

Демек, саяси партиялардың демократиядағы орны мен рөліне қатысты пікір алуандығы заңды құбылыс. Бұл айырмашылықтар олардың тек саяси институт ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік құндылықтар мен идеологиялық жүйелердің көрсеткіші ретінде қызмет ететінін дәлелдейді.

Алайда, бұған мүлде қарама-қарсы пікір ұстанатын ғалымдар да бар. Олар саяси партияларға қажеттілік жоқ, тіпті олардың қызметі демократиялық саяси өмірдің түбіне жетеді деп санайды. Кейбір зерттеушілердің ойынша, партиялар қоғамдағы бірлікті емес, керісінше жіктелу мен бөлінуді туындатады. Олар билік үшін күрес барысында өз мүдделерін халықтың мүддесінен жоғары қояды, ал бұл демократиялық принциптерге қайшы.

Тарихи тұрғыдан алғанда да, саяси партияларға деген сенімсіздік жаңалық емес. Мысалы, АҚШ-та республикашыл партияның негізін қалаушылардың бірі Джеймс Медисон саяси өмірдегі ұйымдасқан топтарға күдікпен қараған. Ол партиялардың пайда болуын «топтардың апаты» деп атаған. Медисонның пікірінше, қоғамдағы фракциялық мүдделердің күшеюі жалпыұлттық бірлікке қауіп төндіреді, ал партиялар дәл осы фракцияларды қалыптастыратын құрылымдар болып табылады [2].

Бұл көзқарастар бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Заманауи саясатта да партиялар көбіне билікке ұмтылған элиталық ұйымдарға айналып, қарапайым азаматтардың сенімінен айырылып жатады. Кей елдерде партиялардың қоғамнан алшақтауы, жемқорлыққа араласуы және бюрократиялық жүйеге айналуы олардың беделін төмендетіп, демократиялық процестерге нұқсан келтіріп отыр.

Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, партиялардың прототипі б.з.д. VI ғасырдағы Афина демократиясында байқалған. Аристотельдің еңбектерінде Афинада бірнеше бір-біріне қарсы топтардың болғаны жайлы деректер кездеседі. Бұл топтар белгілі бір саяси мақсаттар мен ұстанымдарға сүйене отырып әрекет еткен, бірақ олар қазіргі ұғымдағы саяси партиялардан әлдеқайда қарапайым болған [3].

Ежелгі Римде де ұқсас құбылыс бар еді: «pars» термині белгілі бір императорды қолдайтын лауазымды тұлғалардың тобын сипаттаған. Яғни, адамдар ұқсас мүдделер мен көзқарастарға сүйене отырып топтасып, билікке әсер етуге тырысқан. Мұндай құбылыс адамның әлеуметтік табиғатына тән: ұқсас ойлы адамдар бірігіп, ортақ мақсатқа жетуге әрекет етеді. Сондықтан кейбір ғалымдар саяси партияларды тек ұйымдасқан саяси топ ретінде ғана емес, адамзат қоғамының даму процесіндегі табиғи әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады.

Алайда, қазіргі ұғымдағы саяси партияларды анықтайтын болса, олардың құрылуы әлдеқайда кейінгі кезеңдерде басталады. XVII–XVIII ғасырлардағы ерте буржуазиялық революциялар саяси партиялардың дамуына серпін берді. Сол дәуірде Голландиядағы оранжистер сияқты ұйымдар алғашқы саяси партиялардың рөлін атқарды. Бұл топтар әлеуметтік және саяси мүдделерді жүйелі түрде біріктіріп, билік құрылымына ықпал етуге бағытталған күрделі ұйымдар болды.

Қазақстанда саяси партиялар - елдің демократиялық дамуы мен саяси тұрақтылығының маңызды институттарының бірі. Олар азаматтардың саяси өмірге қатысуын қамтамасыз етумен қатар, қоғамдағы мүдделерді білдіру, саяси шешімдерді қалыптастыру және билік институттарымен өзара әрекеттесуді жүзеге асырады [4].

Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың бірігу еркіндігі, саяси ұйымдар құру құқығы мен олардың қызметіне қатысты негізгі қағидалар бекітілген. Сондай-ақ «Саяси партиялар туралы» заң мемлекеттегі партиялардың құқықтық мәртебесін нақтылайды, олардың құрылуы, тіркелуі, қызмет ету тәртібі мен міндеттерін анықтайды. Партиялар тіркелмей, заңды

түрде сайлауға қатыса алмайды, бұл олардың құқықтық мәртебесін айқын көрсетеді. [5].

Қазіргі таңда Қазақстанда түрлі саяси идеологияларды ұстанатын бірнеше партия белсенді жұмыс істейді. Олар парламенттік және жергілікті сайлауларға қатысып, қоғамның әртүрлі топтарының мүддесін білдіреді. Партиялар заң шығару процесіне қатысып, қоғамдағы өзекті мәселелерді көтеру арқылы демократиялық процестердің дамуына үлес қосады.

Алайда, Қазақстандағы саяси партиялардың қызметі кейде шектеулі болып келеді. Белсенді партиялардың саны аз, ал кейбіреулері билікке жақын, сондықтан қоғамдық пікірді толыққанды білдіру деңгейі төмен болуы мүмкін. Бұл партиялардың рөлін толық іске асыру үшін құқықтық база ғана жеткіліксіз екенін көрсетеді; саяси мәдениет пен азаматтардың белсенділігін арттыру да маңызды.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы саяси партиялар қоғам мен мемлекет арасындағы саяси диалогтың негізгі құралы болып табылады. Олардың құқықтық мәртебесі Конституция және арнайы заңдармен қамтамасыз етілсе де, партиялардың рөлі тек құқықтық мүмкіндіктермен шектелмейді. Олар демократиялық процестердің дамуына, азаматтардың саяси белсенділігіне және қоғамдағы әртүрлі пікірлердің ескерілуіне ықпал етеді. Осылайша, партиялардың қызметін күшейту және олардың құқықтық мүмкіндіктерін толық пайдалану Қазақстанның саяси дамуы үшін аса маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дж. Брайтс. Американская республика. – М., 1980. – 267 б.
2. Гамильтон А., Мэдисон Дж., Джей Дж. Политическое эссе // Федералист. – 2000. – №10. – С. 79.
3. Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. – М.: Норма, 1998. – 288 с.
4. Қалмағанбетова Д.Б., Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының сайлау процесіндегі саяси партиялардың құқықтылығы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. Астана, 2018. 33-39 б.
5. ҚР «Саяси партиялар туралы» 2002 жылғы 15 шілдедегі заңы (05.07.2024өзгертулер мен түзетулер)

ОӘЖ- 340.13:004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ АДАМЗАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БОЛМЫСЫ: САНДЫҚ ӨРКЕНИЕТ ПЕН РУХАНИ ТАҢДАУДЫҢ ТОҒЫСЫНДА

Қалмаханбет Г.Н., Ергешбай Ж.Т., Зұлпықаров Ә.Х., Сарсенбек Д.Қ., Әбітханов Н.Ы.

Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
(доцент)

Рахметоллов А.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В работе рассматривается значение конституционного верховенства как ключевого принципа правового государства. Конституция является основой всей правовой

системы государства и обеспечивает приоритетность конституционных норм над другими нормативно-правовыми актами. Автор анализирует механизмы закрепления конституционного верховенства, его влияние на законодательство, судебную практику и функционирование органов государственной власти. Особое внимание уделено роли конституции в защите прав и свобод граждан, обеспечении законности и стабильности правопорядка, а также в формировании институциональной структуры правового государства. Работа подчеркивает, что верховенство конституции способствует развитию демократических институтов, укреплению правовой культуры и обеспечению эффективного баланса между властью и обществом.

Summary: The paper examines the importance of constitutional supremacy as a key principle of the rule of law. The Constitution is the basis of the entire legal system of the state and ensures the priority of constitutional norms over other normative legal acts. The author analyzes the mechanisms of consolidating constitutional supremacy, its impact on legislation, judicial practice and the functioning of public authorities. Special attention is paid to the role of the constitution in protecting the rights and freedoms of citizens, ensuring the rule of law and the stability of law and order, as well as in shaping the institutional structure of the rule of law. The work highlights that the supremacy of the constitution contributes to the development of democratic institutions, strengthening the legal culture and ensuring an effective balance between government and society.

Адам баласы тарих бойы тандау мен жауапкершілік арасында өмір сүріп келді. Бір кездері тас құралды қолға алған адамның еркіндігі - бүгінде код пен деректерге тәуелді цифрлық тіршілікке айналды. Қазіргі қоғамда жасанды интеллект (ЖИ) - жай ғана технология емес, ол - жаңа өркениеттік бетбұрыстың символы. Оның ықпалы тек экономика мен техникалық салада ғана емес, сонымен қатар құқықтық жүйе, халықаралық қатынастар, философиялық ойлау мен саяси құрылымдарға да терең бойлап барады [1].

Біз - тандаудың алдында тұрмыз: адам мен машинаның ара-қатынасын қалай реттейміз? Заң үстемдігі мен моральдық құндылықтар бұл жолда қалай сақталады?

Жасанды интеллект құқық саласына жаңаша тыныс берді. Сот процестерін автоматтандыру, қылмыстық істерді сараптау, жедел тергеу жұмыстарындағы бейнебақылау мен бет-әлпетті тану - мұның бәрі ЖИ жетістігі. Бірақ мәселе туындайды: алгоритм қате шешім қабылдаса, жауапты кім?

Азаматтық құқық – адамның жеке деректері өңделіп, кейде рұқсатсыз жарияланады. Бұл - адамның жеке өмірге құқығын бұзу. Қылмыстық құқық – кейбір елдерде ЖИ қылмысқа бейім адамдарды алдын ала болжайды. Бұл – кінәсіздік презумпциясына қайшы. Мемлекеттік құқық – егер ЖИ мемлекеттік басқару саласына кірсе, онда адам мен билік арасы алшақтай ма? Мұндай сұрақтар - тек заңгерлік қана емес, адамгершілік мәселелер.

Жасанды интеллект енді тек ішкі саясаттың емес, халықаралық аренадағы бәсекенің де басты факторы. Мемлекеттер ЖИ арқылы [2]:

- Ақпараттық соғыстар жүргізуде,
- Сайлау процесін ықпал ету үшін пайдаланады,
- Кибершабуылдар арқылы экономикалық зиян келтіруде.

Мысалы, кейбір сарапшылар 2030 жылға дейін ЖИ "сандық қару" ретінде танылуы мүмкін деп болжайды.

БҰҰ, ЮНЕСКО сынды ұйымдар ЖИ-дің адамзатқа қауіп төндірмеуі үшін халықаралық нормалар әзірлеуде. Бірақ басты сұрақ: ЖИ-ді адамзатқа ортақ игілік ету мүмкін бе, әлде ол ұлттық мүдделердің құралына айнала ма?

ЖИ-дің өркендеуі - ақыл мен рух, сана мен алгоритмнің қақтығысы іспетті. Философиялық тұрғыдан алғанда, бұл - "адам деген не?" деген мәңгілік сұрақтың жаңа заманға сай түрі.

Егер ЖИ адамнан ақылды болса, онда "адам болмысының мәні неде?"

Егер ЖИ шешім қабылдаса, "еркін ерік" ұғымы жойыла ма?

Адам - шығармашылық пен мораль иесі, ал ЖИ – есеп пен тиімділік құралы. Олардың қайсысы басым болуы тиіс?

ЖИ - құрал болуы керек. Бірақ ол құрал адамның рухани, адами таңдауын алмастырмауы тиіс. Себебі адам - тек есеппен емес, жүрекпен де өмір сүретін тіршілік иесі.

Кей мемлекеттер ЖИ-ді азаматтарды бақылау құралына айналдырып отыр. Әлеуметтік рейтинг жүйесі, бет-әлпетпен тану арқылы қоғамдық орындарда қозғалысты бақылау – бұл бәрі жеке өмірге араласу мен билікті шексіз ету қаупін тудырады. Демократиялық елдерде ЖИ қоғам пікірін сараптау, сайлау әділеттілігін бақылау, мемлекеттік қызмет сапасын жақсарту үшін қолданылуда. Бұл жерде басты мәселе - тепе-теңдік. ЖИ адамға қызмет етуі тиіс, үстемдік ету үшін емес. Жасанды интеллект - таңғажайып мүмкіндіктер әлемі. Бірақ ол құндылықтардан ада болса, қауіпке айналуы әбден мүмкін. Сондықтан құқықтық, халықаралық, философиялық және саяси салаларда ЖИ-ге қатысты ортақ көзқарас пен ереже қажет. Бұл тек заңнамалық емес, адамзаттың рухани таңдауы. Адам баласы сандық дәуірге аяқ басты. Бірақ біз адами қасиетімізді жоғалтпауымыз керек. Тек сонда ғана жасанды интеллект бізге қызмет етіп, өркениетімізді жаңа белеске көтере алады [3].

XXI ғасыр – технологиялық серпіліс пен цифрлық өркениеттің ғасыры. Қазіргі таңда жасанды интеллект (ЖИ) адам өмірінің барлық саласына еніп, құқықтық, әлеуметтік және рухани қатынастардың жаңа деңгейін қалыптастыруда. Жасанды интеллект тек техникалық жаңалық емес, ол – адамзаттың рухани және құқықтық болмысын қайта қарауға итермелейтін күрделі құбылыс. Осы тұрғыда қоғам алдында басты сұрақ туындайды: жасанды интеллект дамыған заманда адам мен құқықтың шынайы мәні қандай болмақ?

Жасанды интеллект жүйелері бүгінде шешім қабылдау, сот тәжірибесін талдау, келісімшарттар жасау, тіпті құқық бұзушылықтың алдын алу сияқты құқықтық процестерге қатыса бастады. Бұл жағдай адам құқықтарының мазмұнын өзгертеді, себебі шешім қабылдауда адам емес, алгоритм әрекет етеді. Мұндай жағдайда «құқықтық жауапкершілік кімге жүктеледі?» деген сұрақ өзекті бола түседі [4].

Егер алгоритм қателессе, оның салдарына кім жауап береді: бағдарламалаушы ма, пайдаланушы ма, әлде өзі ме? Қазіргі құқықтық жүйелер

бұл мәселеге нақты жауап бере алмай отыр. Осыған байланысты құқық философиясы мен заңнаманы жаңаша қарау қажеттігі туындайды [5].

Сандық өркениет – тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік және этикалық құбылыс. Адам мен қоғам арасындағы қатынастар виртуалды кеңістікке ауысуда, ал бұл құқықтық сананың жаңа түрін қажет етеді. Жасанды интеллект адамның ойлау қабілетін қайталай алса да, рухани таңдау мен адамгершілік қағидаттарын алмастыра алмайды. Сондықтан цифрлық қоғамда құқықтық нормалармен қатар адамның ішкі моральдық жауапкершілігі ерекше мәнге ие болады. Жасанды интеллекттің дамуы адамзаттың рухани болмысын сынаққа салады. Адам мен машина арасындағы шекара бұлдырланып, адамгершілік, еркіндік, әділеттілік ұғымдарына жаңа мазмұн беріледі. Рухани таңдаудың мәні – технологиялық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, адамдық құндылықтарды сақтап қалу. Құқық тек тыйымдар жүйесі емес, ол – адамгершілік пен әділеттіліктің көрінісі. Сондықтан цифрлық дәуірде құқық ғылымының міндеті – технология мен адамзаттың рухани әлемі арасындағы тепе-теңдікті табу. Жасанды интеллект дәуірінде адамзат жаңа құқықтық және рухани шындыққа қадам басты. Бұл шындықта адам тек құқық субъектісі ғана емес, сонымен қатар технологиялық процестің моральдық бақылаушысы болуы тиіс. Құқық жүйесі жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін ескере отырып, адам болмысының қадір-қасиетін, еркіндігін және жауапкершілігін қорғауға бағытталуы қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Susskind, R. (2019). Online Courts and the Future of Justice. Oxford University Press. ЖИ-дің құқықтық жүйеге әсері туралы.
2. Бекішев, К. А. (2021). Цифрлық құқық және жасанды интеллекттің құқықтық реттелуі. Алматы: Қазақ университеті. Қазақстан контекстіндегі ЖИ мен құқық мәселелері.
3. Kaplan, F. (2016). Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans. Penguin Books. ЖИ және халықаралық бәсеке туралы жалпы түсінік.
4. Сәрсенов, Қ. (2022). Философия және технология: жаңа заманның сұрақтары. — Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. ЖИ-дің философиялық мәнін қарастыратын отандық еңбек.
5. Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. PublicAffairs. ЖИ арқылы әлеуметтік бақылау мен демократияға төнетін қауіп.

ӘОЖ 347.77/.78(574)

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢАЛЫҚТАР МЕН АЛҒЫШАРТТАР

Қолдасбекова Ә.Б., Сатыбалды Н.С., Ахмет Д.Т., Үсен Т.Е., Арапбай Б.Б.
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Рахметова Г.Р.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Об основных правах покупателя и обязанностях продавца, правилах розничной торговли и обслуживания говорится в законе, а о правах потребителя, характерные особенности которых изложены в иных нормативно-правовых источниках. Незнание своих прав как потребителя товара иногда приводит к сознательному умышленному нарушению прав покупателей участниками розничной торговли.

Summary: The basic rights of the buyer and the obligations of the seller, the rules of retail trade and service are described in the law, and the rights of the consumer, the characteristic features of which are described in other regulatory sources. Ignorance of one's rights as a consumer of a product sometimes leads to a deliberate and deliberate violation of the rights of customers by retail trade participants.

Әрбір адам өз өмірінде мындаған рет алуан түрлі саудалар жасайды, күн сайын дерлік біз қандай да бір сатып алу-сату қатынасына түсеміз. Біреулер киім сатып алады, келесілері автокөлік, ал енді біреулері кешкі асын дәмханадан ішеді. Алайда осы мәмілелер мен құқықтық қатынастың көпшілігін, ерекше жағдайларды айтпағанда, бірыңғай құқық нормаларының реттелмейтінін әркім біле бермейді.

Сатып алушының негізгі құқықтары мен сатушының міндеттері, бөлшек сауда мен қызмет көрсетудің қағидалары туралы Заңда, ал өзіне тән ерекшеліктері өзге нормативті-құқықтық дерек көздерде мазмұндалған тұтынушы құқығында айтылады. Тауарды тұтынушы ретіндегі өз құқықтарын білмеушілік кейде бөлшек сауданың алақол қатысушыларының сатып алушыларының құқықтарына саналы түрде қасақана бұзылуына әкеп соқтырады. Біз күнделікті өмірде азық-түлік, киім, тұрмыстық заттар және өзге де тауарлар сатып ала отырып, бұл қатынастардың құқықтық жағдайына аса назар аударма бермейміз [1].

Бұл заң ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарының 50-тармағын және Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру мақсатында әзірленді. Ол тұтынушылар қоғамын қорғаудың тиімді жүйесін қалыптастыруға, тұтынушылық дауларды сотқа дейін қарау мәселелерінде үкіметтік емес ұйымдарды институционалдық күшейтуге және белсенді тартуға, тұтынушы құқығын қорғауда уәкілетті органның ролін күшейтуге бағытталды. Бұл заң шыққанға дейін елімізде тұтынушылар құқығы 2010 жылы шыққан заңмен, оған дейінгі кезеңде 1994 жыл-ғы ҚР Азаматтық кодексі және бірқатар құқықтық-нормативтік актілермен қорғалып келді. Тұрғындардың өмір сүру сапасын жақсарту тұтынушылар құқығын қорғау деңгейін көтерумен тікелей байланысты. Бұл өз деңгейінде жүзеге асырылып тұрса, кәсіпкерліктің дамуына оң әсерін тигізеді. Ал бізде тұтынушылар құқығын қорғау әлсіз болып келгендіктен, заңға өзгерістер енгізуді уақыттың өзі талап етті.

– Енді бұл басты назарда болмақ.

«Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы» заңның жаңа редакциясына сәйкес, заңды бұзғандар тауар өндірушілер болсын, сатушылар мен қызмет көрсетушілер болсын, әкімшілік жауапкершілікке тартылады, айыппұл төлейді. Ал азаматтардың арыз-шағымдары арнайы мәліметтер базасында тіркеліп отырады, – дейді ҚР Сауда және интеграция министрлігі Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті облыстық тұтынушылардың құқықтарын қорғау департаментінің басшысы Ерқасым Сүлейменов.

Өзгерістерге сәйкес, енді әр сауда немесе қызмет көрсету нысанында өзінің бірегей QR-коды болады. Ол көрнекі жерде орналастырылады. Егер кез келген тұтынушы құқығым шектелді деп шешсе, смартфондағы арнайы мобильді қосымша арқылы кодты сканерлеп, шағым қалдыра алады. Жалпы тұтынушылардың құқығын қорғаудың жаңа жүйесі үш сатыдан тұрады. Алғашқы кезеңінде сатушы (қызмет көрсетуші) тұтынушының шағымын өз бетінше немесе ұйымның көмегін қарауға міндетті [2].

Егер бұл кезеңде келіссөз арқылы шешілмесе, мәселеге мемлекет араласады. Азамат Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитетіне немесе оның жергілікті департаментіне, арнайы органға шағымдана алады. Егер бұл кезеңде де екі тарап келісімге келе алмаса, үшінші сатыда сот арқылы шешіледі.

Шағымды сотқа дейін реттеу кезеңінде тұтынушы басымдығы арта түседі. Департамент жыл басынан бері осы заңда көрсетілген өзгерістер мен толықтырулар бойынша толық жұмыс істеуге көшкен.

Атап айтқанда, Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті мен оның жергілікті департаменттерінің ролі күшейді. Саладағы басты жаңалықтың бірі – бірыңғай база мен арнайы мобильді қосымша болып отыр [3].

Жаңа заңға сәйкес бірыңғай ақпараттық жүйе енгізілді. Бұл жүйе тұтынушылардың шағымдарын қабылдау, қарау, оларды жүйелеу және тіркеу процестерін автоматтандыруға арналған. «Бір терезе» қағидаты бойынша жұмыс істейді, шағымдарды тіркеу және қарау үшін тиісті органға жіберу процесі оңтайландырылған. Тұтынушыларға ыңғайлы болу үшін жүйеде әртүрлі қызмет түрлеріне және шағымдану себептеріне байланысты, стандартты өтініштер нысандары енгізілген. Жүйеге кіру www.e-tutynushy.kz веб-сайтында ұялы телефон немесе компьютер арқылы жүзеге асырылады.

Өтініш беру кезінде сатып алушы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңына сәйкес, бірінші сатыда мәселені тікелей сатушымен шешуді есте сақтауы керек. Жүйеге тіркелген сатушы түскен өтініш туралы хабарлама алады, оны қарастырып, мәселені шешуге тырысады. Тұтынушылық дауды бірінші сатыда сыртқы тараптардың қатысуынсыз тікелей, сатушы мен тұтынушы арасында шешуге мүмкіндік береді. Бұл кәсіпкерлер үшін де, тұтынушылар үшін де әлдеқайда тиімді. Сонымен қатар, тұтынушылар мен сатушылар үшін осы жүйені пайдалану кезінде дауды шешу уақытын үнемдейді.

Заңда белгіленген 10 күн ішінде жауап болмаған жағдайда, өтініш тиісті мемлекеттік органға заңға сәйкес қарау және шаралар қабылдау үшін жолданады.

– Егер өтініш мемлекеттік мекемеге жіберілген жағдайда, цифрлық жүйе автоматты түрде бұл шағымды қай мекемеге жіберуі керек екенін анықтайды. Тұтынушыға адресат, өтінішті қарайтын тұлға және қарау нәтижелері белгілі болады. Кәсіпкерлер үшін бұл тауарлардың, қызметтердің және тұтынушыларға қызмет көрсетудің сапасын жақсартуға себеп. Мемлекет үшін осындай шағымдарды қарау және өңдеудің бірыңғай жүйесі еліміздегі тұтынушылардың

шағымдарының барлық түр-лерін жан-жақты талдауға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде жүйені жаңартуға және тұтынушылардың құқықтық сауаттылығын арттыруға көмектеседі.

Жалпы, департаментте 2020 жылы 209-дан аса өтініш-арыз қаралған. Оның 51-і жазбаша өтініш, 117-сі қауырт желі, 41-і ауызша өтініш ретінде түскен. Аталған өтініштерді заңға сәйкес қарау қорытындысымен 53 өтініш қанағаттандырылды, 132 өтініш түсіндіріліп, 24 өтініш басқа мемлекеттік органдарға жолданды. Нәтижесінде тұтынушыларға барлығы 2,6 млн теңге -қайтарылды. Мамандардың айтуынша, департаментке келіп түсетін арыздардың басым бөлігі бөлшек сауда, көлік қызметі, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметтеріне қатысты. Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың e-tutynushy.kz бірыңғай ақпараттық жүйесі қолданысқа енгізілгелі есепті мерзімде департаментке бірыңғай ақпараттық жүйедегі кабинетке тұтынушылардан төрт өтініш келіп түскен. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде үш тұтынушының өтініші қанағаттандырылды, бір өтініш түсіндірілді.

Біздің елімізде тұтынушылардың заң бойынша төмендегідей құқықтары бар:

1) тауарларды (орында-латын жұмысты және көр-се-тілетін қызметті) иеленуге еркін шарт жасасу;

2) тұтынушылардың құ-қық--тарын қорғау саласын-дағы ағарту және тұты-ну-шының өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәсе-лелерінде құқықтық сауат-тылығын арттыру;

3) тауар (жұмыс, көрсе-тілетін қызмет) туралы, сондай-ақ сатушы (дайындау-шы, орындаушы) туралы ақ-парат алу;

4) қауіпсіз тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) сатып алу;

5) тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) еркін таңдау;

6) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) тиісті сапасына;

7) тиісті де, тиісті емес те сападағы тауарды айырбастап алу немесе қайтарып беру;

8) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) кемші-ліктері салдарынан өздерінің өміріне, денсаулығына және (немесе) мүлкіне келтірілген залалды (зиянды) толық көлемде өтету;

9) сатушыдан (дайындаушыдан, орындаушыдан) тауарды сатып алу (жұмысты орындау, қызметті көрсету) фактісін растайтын құжатты немесе тауарды сатып алу (жұмысты орындау, қызметті көрсету) кезінде жасалған шартты алу;

10) ұтыс түрінде берілген (орындалған, көрсетілген) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) сапасы бойынша ойындардың бастамашысына (ұйымдастырушысына) кінә қою;

11) тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктерін құру;

12) моральдық зиянды өтету;

13) құқықтары мен заңды қорғау;

14) осы Заңда және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында көзделген өзге де құқықтарды жүзеге асыра алады [4].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың мемлекеттік жүйесін қайта жаңғырту қажет. Менің ойымша, мемлекеттік органдарда бұрын Тұтынушылардың құқықтарын қорғау ұйымдарын құру және оларға мемлекет тарапынан қолдау көрсету керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кәсіпкерлік құқық А.С. Киздарбекова, Г.Б. Асетова. Алматы қаласы «Дәуір» баспасы. 2011ж.
2. Нуралықызы А. Әділ биліктің жаңа жүйесі - бүгінгі талабы./Заң, N 11 2002ж. 13-наурыз.
3. Мукушева А.. Защита прав потребителей - дело самих потребителей. /Ваше право. 2000г.
4. Сабденбеков А.. Потребитель в условиях рынка./Щит 13.03.99г.

ӨОЖ 94(574)

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ

Куанышбек Б.Қ., Мәшіріп К.А., Жолдасбеков Э.Т., Абдухалилов Н.Ж., Омар П.А.

Ғылыми жетекшісі: тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) Абдухаймов Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается установление Советской власти в начале XX века и её влияние на казахское общество. Традиционный образ жизни, социальная структура, экономическая система, культура и религиозные верования казахского народа претерпели радикальные изменения в результате идеологических и экономических реформ советской власти. В статье научно анализируются место и исторические последствия советской модернизации в казахском обществе.

Summary: The article examines the establishment of Soviet power in the early 20th century and its impact on Kazakh society. The traditional way of life, social structure, economic system, culture, and religious beliefs of the Kazakh people underwent radical changes as a result of the ideological and economic reforms introduced by the Soviet regime. The article provides a scholarly analysis of the place and historical consequences of Soviet modernization in Kazakh society

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Ресей империясының құрамындағы ұлт аймақтарында Кеңес билігі орнай бастады. Қазақ даласы да бұл өзгерістерден тыс қалмады. 1917–1920 жылдар аралығында азамат соғысы мен билік үшін күрес жағдайында қазақ даласында саяси тұрақсыздық белең алды. Кеңес өкіметі 1920 жылы Қазақ АКСР-ін құру арқылы өзінің билігін заңдастырып, жаңа қоғамдық құрылымды енгізуге кірісті.

Кеңес өкіметі алғашқы жылдары «аз ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы» идеясын ұстанып, қазақ зиялыларымен ынтымақтастық орнатуға тырысты. Алайда, большевиктер үшін басты мақсат – бүкіл Кеңес аумағында социалистік құрылысты орнықтыру болды. 1920 жылы РКФСР құрамында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы (ҚАКСР) құрылды. Бұл

саяси шешім қазақ қоғамына кеңестік биліктің орныққанын көрсетті. Мысалы, Алаш қозғалысының жетекшілері алғашқыда Кеңес үкіметімен келіссөздер жүргізгенімен, көп ұзамай қуғынға ұшырады [1].

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Ресей империясының құрамындағы барлық аймақтарда жаңа саяси билік — Кеңес өкіметі орнай бастады. Бұл үдеріс орталықтағы билік күресіне, азамат соғысына, ұлттық қозғалыстардың белсенділігіне және әр аймақтың әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктеріне байланысты түрлі қарқынмен жүрді. Қазақ даласында Кеңес өкіметі бірден орныға қойған жоқ. Бұл кезең — саяси тұрақсыздық, қарулы қақтығыстар және идеологиялық тартыстар кезеңі болды.

Қазан төңкерісінен кейін қазақ зиялылары, әсіресе Алаш қозғалысының жетекшілері, большевиктік басқару формасына күмәнмен қарап, ұлттық автономия құру жолында әрекет етті. 1917 жылғы желтоқсанда Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінде Алаш автономиясы жарияланып, Уақытша Алашорда үкіметі құрылды. Бұл үкімет қазақ халқының мүддесін қорғауды, ұлттық тәуелсіздікті қамтамасыз етуді мақсат етті. Алайда, Алаш қозғалысы Кеңес үкіметі тарапынан контрреволюциялық күш ретінде бағаланып, біртіндеп биліктен шеттетілді. 1919 жылы Алашорданың кейбір мүшелері Кеңестік билікпен ымыраға келуге мәжбүр болды, бірақ көп ұзамай олардың көбі қуғын-сүргінге ұшырады. «Алаш қайраткерлері елді азамат соғысының қиратуынан сақтап қалуға тырысты, бірақ Кеңес өкіметі бұл әрекеттерді саяси қауіп ретінде қабылдады» [2].

1918–1920 жылдар аралығында Ресейдегі азамат соғысы қазақ жеріне де тікелей әсер етті. Ақ гвардияшылар мен большевиктер арасындағы соғыс, сондай-ақ жергілікті көтерілістер халықты титықтатты. Кеңес өкіметі билікті әскери күшпен және жергілікті кедейлерге сүйене отырып орнатуға тырысты. «Кедейлер комитеттері» (КОМУЧ) құрылып, байлардың мал-мүлкін тәркілеу саясаты басталды. Сол кезеңде Түркістан, Жетісу және Сырдария өңірлерінде Кеңес билігіне қарсы ірі қарсылықтар орын алды. Бірақ Қызыл Армияның көмегімен бұл көтерілістер аяусыз басып тасталды.

Кеңестік билікті заңдастыру мақсатында РКФСР құрамында 1920 жылы 26 тамызда Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы (ҚАКСР) құрылды. Оның алғашқы астанасы — Орынбор қаласы болды. Бұл шешім сырттай алғанда қазақ халқының өзін-өзі басқару құқығын мойындағандай көрінгенімен, шын мәнінде бұл Мәскеудің бақылауындағы автономия болды. ҚАКСР құрылуы Кеңес билігінің қазақ жеріндегі саяси, экономикалық және идеологиялық үстемдігін заңдастыруға мүмкіндік берді. Республиканың алғашқы жетекшілері орталыққа бағынышты партия мүшелері болды. «ҚАКСР құрылуы — кеңестік биліктің қазақ даласында түпкілікті орнығуының символы болды» [3].

Кеңестік билік жаңа идеологияны енгізуге кірісті. Дін, ұлттық дәстүрлер мен жеке меншікке қарсы күрес басталды. Қазақ ауылдарында кеңестер (советтер) құрылып, олар арқылы большевиктер өз саясатын жүзеге асырды. Бұрынғы хандық-билік жүйе таратылып, орнына жаңа әкімшілік бөлініс

енгізілді.1921 жылы партиялық құрылымдар ауыл-селоарда күшейтіліп, қазақ кедейлерінен партия қатарына мүшелер тартыла бастады. Бұл кезеңде ұлттық кадрларды даярлау мәселесі де қолға алынды. Алайда ол көбіне саяси-идеологиялық мақсатта жүргізілді.1917–1925 жылдар аралығы қазақ даласындағы кеңестік биліктің орнығуының шешуші кезеңі болды. Бұл уақыт аралығында қазақ халқы ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу мүмкіндігінен айырылып, кеңестік жүйеге толықтай кіріктірілді. Алаш қозғалысының жеңілісі, азамат соғысы, ҚАКСР-дің құрылуы — барлығы кеңестік биліктің қазақ қоғамына үстемдік етуінің бастамасы болды. Бұл кезең қазақ халқы үшін жаңа дәуірдің — идеологиялық, әлеуметтік және мәдени трансформация дәуірінің басталуымен ерекшеленеді.1928 жылдан бастап жүзеге асырылған ұжымдастыру саясаты қазақ қоғамындағы дәстүрлі мал шаруашылығын күйретті. Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты зорлықпен отырықшыландырылды. Кеңестік экономикалық саясат нәтижесінде қазақ халқы бұрын-соңды болмаған ашаршылыққа ұшырады (1931–1933 жж.).Ашаршылық салдарынан 1,5 миллионға жуық қазақ қырылды немесе шетелге босып кетті [4].

Ауылдардағы ауқатты шаруалар — «байлар» — тап ретінде жойылды. Олардың мүліктері тәркіленіп, өздері жер аударылды. Бұл қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелуді түбегейлі өзгертті.Кеңестік биліктің орнығуы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымына түбегейлі өзгерістер әкелді. Бұрынғы дәстүрлі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық жүйесі, әлеуметтік стратификация (бай, орта, кедей таптар) және рулық-қауымдық байланыстар кеңестік экономикалық саясат аясында қайта құрылды. Бұл саясаттың негізгі бағыттары – жер мен малды ұжымдастыру, жеке меншікті жою, таптық күрес және социалистік өндіріс қатынастарын орнату болды.1920-жылдардың соңына қарай Кеңес билігі ауыл шаруашылығын социалистік негізде қайта құруға кірісті. 1928 жылдан бастап республика көлемінде ұжымдастыру (коллективтендіру) саясаты жүргізілді. Бұл реформаның мақсаты – жеке шаруашылықтарды жойып, олардың орнын колхоздар мен совхоздарға алмастыру болды. Қазақтар үшін бұл өте ауыр және қайғылы үдеріс болды, себебі олардың дәстүрлі шаруашылығы – мал өсіруге негізделген көшпелі өмір салты – мәжбүрлі түрде отырықшылыққа көшірілді.1928 жылы Қазақстанда «бай-кулактарды тап ретінде жою» саясаты басталды. Бұл саясат аясында ірі мал иелері — байлар — халық жауы ретінде жарияланып, олардың мал-мүлкі тәркіленді. Мыңдаған байлар мен олардың отбасылары түрмеге қамалды, ату жазасына кесілді немесе жер аударылды. Байлардың қоғамдағы экономикалық және рухани ықпалы зор болғандықтан, олардың жойылуы әлеуметтік құрылымды толық өзгертіп жіберді. «Байлар — қазақ қоғамындағы дәстүрлі элитаның бір бөлігі еді. Оларды тап ретінде жою – ұлттық элитаны жоюмен пара-пар болды» Бұл оқиғалар ауылдағы әлеуметтік қатынастардың шиеленісуіне, ұрпақтар арасындағы жікке және сенімсіздікке себеп болды.

Ұжымдастыру мен тәркілеу саясатының тікелей салдары ретінде 1931–1933 жылдары жаппай ашаршылық орын алды. Қазақтар ғасырлар бойы

қалыптасқан шаруашылық жүйесінен ажырап, колхоздар мен совхоздарға мәжбүрлі түрде біріктірілді. Азық-түлік дайындау жоспарлары мен салықтар шектен тыс көп болды. Мемлекет малды күшпен тартып алып, астықты орталыққа жөнелтті. Нәтижесінде елде жаппай аштық басталды.

«Бұл ашаршылық — қолдан жасалған геноцидтік сипаттағы апат болды. Қазақ халқының шамамен 40%-ы қырылды немесе шет елдерге босып кетті» Ашаршылық – Кеңестік экономикалық саясаттың қазақ халқы үшін ең қасіретті салдарының бірі болды. Ол тек демографиялық апатқа ғана емес, сонымен бірге халықтың рухани күйреуіне де алып келді [5].

Социалистік индустрияландыру саясаты аясында Қазақстанда жаңа өндіріс ошақтары, темір жолдар, шахталар мен зауыттар салына бастады. Бұрынғы аграрлық ел біртіндеп индустриялық бағытқа бет бұрды. 1920-жылдардың соңында және 1930-жылдары Қарағанды, Өскемен, Риддер, Балқаш сияқты өндірістік қалалар дамыды. Бұл қалаларға көбіне Ресей мен Украинадан жұмысшы күші көшіріліп әкелінді. Нәтижесінде қазақтар өз елінде ұлттық азшылыққа айнала бастады.

Кеңестік биліктің әлеуметтік-экономикалық саясаты қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасқан құрылымын түбегейлі өзгертті. Жеке меншік жойылып, ұжымдық шаруашылық жүйесі енгізілді. Байлар, дінбасылар және дәстүрлі элита тап ретінде жойылды. Ашаршылық, көші-қон және қуғын-сүргін халықтың рухани және демографиялық күйреуіне себеп болды. Кеңестік жүйе индустрия мен білім беру саласын дамытқанымен, бұл модернизация отарлық сипатта жүзеге асты және қазақ халқы үшін ауыр зардаптарға әкелді. Кеңестік билік қазақ қоғамындағы ислам дінінің ықпалын әлсірету үшін мешіттер мен медреселерді жапты. Діни қызметкерлер «ескілік қалдығы» ретінде қуғынға ұшырады. Сонымен қатар, жазу реформасы (араб әліпбиінен латын, кейін кириллицаға көшу) жүзеге асырылды. Бұл ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты үзуге алып келді.

Кеңестік билік өнеркәсіп пен білім саласын дамытқанымен, бұл өзгерістер қазақ қоғамының табиғи эволюциясына қарсы жүрді. Қазақтар ұлттық бірегейлік пен діни құндылықтарынан ажырап, кеңестік идеологияның шеңберінде өмір сүруге мәжбүр болды. Кеңестік кезең қазақ халқының демографиялық, мәдени және тарихи дамуында үлкен із қалдырды. Кеңестік биліктің қазақ жерінде орнығуы ұлттық мемлекеттіліктің жаңа түрін қалыптастырғанымен, ол қазақ халқының дәстүрлі қоғамына зорлықпен енгізілген жүйе болды. Әлеуметтік, мәдени, діни және шаруашылық құрылымдардағы күрт өзгерістер ұзақмерзімді жағымсыз салдарға әкелді. Дегенмен, бұл тарихи кезеңді ғылыми тұрғыда зерттеу — қазіргі Қазақстанның ұлттық санасын қалыптастыруда маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. — Алматы: «Санат», 1995. — 368 б. — 128-б.
2. Асанов Б.З. Қазақстан тарихы: XX ғасыр. — Алматы: «Раритет», 1998. — 432 б. — 211-б.

3. Нұрпейісов К. 20–30-жылдардағы Қазақстан зиялылары. — Алматы: «Ана тілі», 1995. — 264 б. — 143-б.
4. Абилов Ш. Кеңестік дәуірдегі Қазақстан тарихы. — Астана: «Фолиант», 2012. — 350 б.
5. Әбіл Е. Қазақстандағы Кеңестік билік және ұлт саясаты. — Алматы: «Қазақ университеті», 2010. — 296 б.

ОӘЖ 316.42

ЖАҢАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ КОДТЫ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құдайберген А.Ә., Нұралы Д.М., Тәліпхан А.Б., Танирберген Б.Р., Сарсенбай М.Ш.
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркинбекова А.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы сохранения национального кода в эпоху глобализации. Кроме того, отмечается, что на современном этапе развитие информационных технологий и сочетание культур существенно влияет на духовную целостность наций, сохранение языка и традиций.

В статье также приводятся примеры применения государственного языка, адаптации молодежи к глобальной культуре, влияния социальных сетей и иностранного контента на национальные ценности.

Summary: The article discusses the preservation of the national code in the era of globalization. In addition, it is noted that at the present stage, the development of information technologies and the combination of cultures significantly affect the spiritual integrity of nations, the preservation of language and traditions.

The article also provides examples of the use of the state language, the adaptation of young people to global culture, the influence of social networks and foreign content on national values.

Қазіргі таңда әлемдік кеңістікте жаһандану үрдісі тереңдеп, мемлекеттердің арасындағы шекаралар шартты түрде ғана қалып отыр. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, мәдениеттердің өзара ықпалдасуы, әлемдік экономиканың бірігуі адамзат дамуының жаңа кезеңіне жол ашты. Алайда осы өзгерістер аясында әр ұлттың өзіндік ерекшелігін, рухани болмысын, ұлттық кодын сақтау мәселесі өткір қойылып отыр. Қазақстан үшін бұл мәселе ерекше маңызды, себебі ұлттық бірегейлікті сақтау - елдің тәуелсіздігін нығайтудың негізі.

Ұлттық код - белгілі бір ұлттың тарихи жадысы, тілі, ділі, діні, салт-дәстүрі, мәдениеті мен рухани құндылықтарының жиынтығы. Ол ұлттың ішкі рухани өзегін, дүниетанымын және өмір сүру салтын анықтайды. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Жаңа ғасырда жаңғыру дегеніміз — ұлттық сананың көкжиегін кеңейту. Ұлттық кодты сақтай алсақ ғана, біз жаңғырудың оң нәтижелеріне қол жеткізе аламыз», - деген болатын [1]. Ал Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей, «Ұлттық жаңғыру - ұлттық сананың кемелденуі» [2]. Ал ұлттық сана - ұлттық кодтың ажырамас бөлігі.

Ұлттық кодты сақтау дегеніміз - тек тарихи ескерткіштерді қорғау емес, сонымен қатар ұлттық тілді дамыту, салт-дәстүрді ұлықтау, ұрпаққа рухани

құндылықтарды жеткізу. Бұл әсіресе жастар үшін маңызды, себебі олардың дүниетанымы көбіне жаһандық мәдениетке негізделген. Егер ұлттық код ұрпақтан ұрпаққа үзілмей жалғасса, ұлттың ішкі бірлігі де нығая түседі.

Жаһандану үдерісі екіжақты құбылыс. Бір жағынан, ол экономикалық және мәдени даму үшін мүмкіндіктер туғызса, екінші жағынан - ұлттардың бірегейлігін жою қаупін төндіреді. Әлемдік мәдениеттің үстемдік құруы жергілікті салт-дәстүрлердің ұмыт болуына әкелуі мүмкін. Жастар арасында ұлттық киімнен гөрі шетелдік брендтер, ұлттық музыкадан гөрі батыстық бағыттар кеңінен таралып, ана тілінің орнына ағылшын тіліне басымдық беру белең алуда [3].

Жаһанданудың тікелей әсері - ортақ мәдениет пен тілдің қалыптасуы. Бұл үдеріс әр ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне қауіп төндіреді. БҰҰ-ның мәліметі бойынша, соңғы 100 жылда әлемде 400-ге жуық тіл жойылып кеткен, ал XX-ғасырдың соңына дейін тағы 3000 тіл жойылуы мүмкін.

Қазақстанда да тілге қатысты алаңдаушылық бар: 2021 жылғы Ұлттық статистика бюросының дерегіне сәйкес, қазақ тілінде еркін сөйлейтіндер саны 83,1% болғанымен, урбанизацияланған өңірлерде бұл көрсеткіш әлі де төмен. Әсіресе жастар арасында ағылшын тілінің беделі жоғары, бұл - білім мен ғылымға жол ашқанымен, ұлттық тілдің қолданысын шектеуі мүмкін.

Нақты мысал келтірсек, Қазақстанда соңғы жылдары TikTok, Instagram, YouTube платформаларында қазақ тіліндегі сапалы контент саны артқанымен, көпшілік жастар ағылшын немесе орыс тілінде контент тұтынуға бейім. Сонымен қатар, отандық мәдениет өнімдері (фильм, музыка, әдебиет) шетелдік өнімдермен бәсекелесе алмай отыр. Мысалы, 2022 жылы қазақстандық VoxOffice мәліметтері бойынша, кинотеатрдағы көрермендердің 70%-ы шетелдік фильмдерді таңдаған. Сананы жаулап алу - отарлаудың жаңа түрі. Осылайша, әлеуметтік желілерде шетелдік құндылықтар насихатталып, ұлттық дүниелер көлеңкеде қалып жатады.

Ұлттық кодты сақтау жолдары бірнеше маңызды бағыттар бойынша жүзеге асырылып жатыр. Білім беру жүйесінде жоғары оқу орындарында гуманитарлық пәндерге ерекше көңіл бөлініп, «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті», «Мәдениеттану» пәндері заманауи әдістермен оқытылуы тиіс, өйткені ұлттық тәрбие - тұлғаның қалыптасуының негізі болып табылады. Сонымен қатар, "Жаһандық азаматтық" ұғымымен қатар "Ұлттық бірегейлік" түсінігін енгізу маңызды болып отыр.

Мемлекеттік деңгейде «Ұлттық рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Жаңа Қазақстан» сияқты бағдарламалар ұлттық кодты сақтауға бағытталған. 2023 жылы Мәдениет және ақпарат министрлігі ұлттық киноны қолдауға 8,5 миллиард теңге бөлгені осы бағыттағы нақты қадамдардың бірі саналады. Осындай ұлттық жобаларды, мәдени фестивальдерді ұйымдастырып, отандық өнер мен кинематографияны дамыту арқылы ұлттық құндылықтарды жастарға қызықты әрі қолжетімді формада жеткізу керек.

Медиа және контент саясаты тұрғысынан ұлттық контенттің санын арттыруға, сапалы қазақ тіліндегі ресурстарды жасауға басымдық беру қажет.

Qazaqstan TV, Balapan, «Абай TV» сияқты ұлттық арналар сапалы қазақ тіліндегі өнімдер жасап, көрерменге ұсынуда.

Сонымен қатар, жас блогерлерді қолдау арқылы ұлттық құндылықтарды заманауи форматта таратуға мүмкіндік бар. Жастар ұйымдары мен жобалары да бұл іске белсенді атсалысып жатыр. Мәселен, «Jas Otan», «Bolashaq» қауымдастығы ұлттық тәрбиеге бағытталған түрлі жобаларды жүзеге асырып келеді. Соның бірі – «Ұлы дала ұрпағы» жобасы аясында мектептерде ұлттық ойындар мен домбыра үйірмелері енгізілуі.

Сондай-ақ, ұлттық тәрбиенің бастауы - отбасы екенін ескере отырып, әрбір ата-ана баласына туған тілін, салт-дәстүрін және ұлттық құндылықтарды үйретуге жауапты.

Жаһандану - тоқтамайтын үдеріс. Оны шектеу мүмкін емес. Бірақ ұлт ретінде жоғалмау - біздің өз қолымызда. Қазақ халқы өзінің терең тарихы, бай мәдениеті мен рухани құндылықтарымен ерекшеленеді. Осы ұлттық кодты сақтап, оны келесі ұрпаққа жеткізу - әрбір азаматтың міндеті. Бұл жолда мемлекет те, қоғам да, әр жеке тұлға да белсенді әрекет етуі тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Нұрсұлтан Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры - бағдарламалық мақала. Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты, 21 қараша 2018 ж.

2. Тоқаев Қасым-Жомарт Кемелұлы. «Ұлттық сана - ұлттық тілмен ғана қалыптасады». Ақтау қаласы, Достық үйінде жұртшылықпен кездесуде айтылған сөз, 12 сәуір 2019 ж. «Қазақ үні» сайты.

3. Зайда, Иосиф (ред.). Глобализация и национальная идентичность в учебниках истории: Российская Федерация. Дордрехт: Шпрингер, 2017.

ОӘЖ 341.231.14

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Құрманбек М.М., Жақаш Б.Б., Жамбыл А.Ш., Оразбек Р.А., Алтынбек М.М.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Имашев Б.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Права человека представляют собой фундаментальные и неотчуждаемые возможности, принадлежащие каждому человеку от рождения. Международно-правовые основы их защиты формировались на протяжении всего XX века и сегодня являются одной из ключевых составляющих международного права.

Важную роль в системе защиты прав человека играют региональные механизмы, такие как Европейская, Американская и Африканская системы прав человека. Они включают специализированные суды и комиссии, рассматривающие жалобы граждан на нарушения их прав.

Казахстан, как член Организации Объединённых Наций и участник международных пактов, обязуется соблюдать и защищать основные права и свободы человека. В Конституции Республики Казахстан закреплено, что «наивысшей ценностью государства является человек, его жизнь, права и свободы».

Таким образом, международно-правовые основы защиты прав человека создают прочную систему гарантий, направленную на обеспечение достоинства личности, предотвращение дискриминации и укрепление принципов справедливости и гуманизма во всём мире.

Summary: Human rights are fundamental and inalienable rights that belong to every human being from birth. The international legal framework for their protection was formed throughout the 20th century and today is one of the key components of international law.

Regional mechanisms such as the European, American and African human rights systems play an important role in the human rights protection system. They include specialized courts and commissions that consider complaints from citizens about violations of their rights.

Kazakhstan, as a Member of the United Nations and a party to international covenants, undertakes to respect and protect fundamental human rights and freedoms. The Constitution of the Republic of Kazakhstan stipulates that "the highest value of the state is a person, his life, rights and freedoms."

Thus, the international legal framework for the protection of human rights creates a solid system of guarantees aimed at ensuring the dignity of the individual, preventing discrimination and strengthening the principles of justice and humanism throughout the world.

Адам құқықтарын қорғаудың жалпы принциптерін бекіткен негізгі құжат-БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған 1948 жылғы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Ол адамның өмір сүру құқығы, бостандық, қауіпсіздік, заң алдындағы теңдік, ар-ождан бостандығы және сөз бостандығы сияқты негізгі құқықтары мен бостандықтарын жариялады.

Декларация негізінде ең маңызды халықаралық шарттар қабылданды: азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (1966) және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1966). Бұл құжаттар оларды ратификациялаған мемлекеттер үшін міндетті заңды күшке ие.

Адам құқықтарын қорғау – қазіргі заманғы халықаралық құқықтың ең маңызды бағыттарының бірі. Әрбір мемлекеттің басты міндеті – өз азаматтарының негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау. Бұл идея халықаралық деңгейде кеңінен танылып, адамзат өркениетінің басты құндылықтарының бірі ретінде мойындалған. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін халықаралық адам құқықтарын қорғау саласындағы көптеген маңызды келісімдерге қосылды. Ел Конституциясында «адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары – ең қымбат қазына» деп көрсетілген (ҚР Конституциясының 1-бабы) [1].

Адам құқықтарын қорғау туралы идеялар ежелгі дәуірден бастау алады. Дегенмен, олар халықаралық деңгейде тек XX ғасырда жүйелі түрде дамыды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін адам құқықтарын қорғау мәселесі адамзат үшін өзекті тақырыпқа айналды. Соғыстың адам өміріне әкелген қасіреті мемлекеттерді адамның қадір-қасиетін қорғауға бағытталған халықаралық-құқықтық тетіктерді қалыптастыруға итермеледі.

1945 жылы құрылған Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) осы бағыттағы басты халықаралық институтқа айналды. Оның Жарғысында алғаш рет «адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу» қағидасы бекітілді.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық негізі 1948 жылы қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясынан бастау алады. Бұл құжат адам баласының өмір сүру, еркіндік, теңдік, ар-ождан және сенім бостандығы сияқты негізгі құқықтарын жария етті.

Декларация қағидалары кейінірек халықаралық-құқықтық міндеттемелерге айналып, 1966 жылы қабылданған екі маңызды халықаралық пактінің негізін қалады [2]:

- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт;
- Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт.

Бұл пактілер мемлекеттердің адам құқықтарын қорғау жөніндегі нақты міндеттерін белгілеп, олардың орындалуын БҰҰ органдары бақылайды.

Адам құқықтарын қорғаудың тиімділігі тек ғаламдық емес, сонымен бірге аймақтық деңгейде де қамтамасыз етіледі. Мысалы [3]:

- Еуропада – *Еуропалық адам құқықтары жөніндегі конвенция және Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот*;
- Америка құрлығында – *Адам құқықтары жөніндегі американдық конвенция және Америкааралық сот*;
- Африкада – *Адам мен халықтардың құқықтары жөніндегі Африка хартиясы*.

Бұл институттар азаматтарға өз мемлекетінде әділеттілікке қол жеткізе алмаған жағдайда халықаралық деңгейде шағымдану мүмкіндігін береді.

Қазақстан БҰҰ-ның негізгі пактілерін, сондай-ақ Бала құқықтары туралы конвенцияны, Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияны және басқа да маңызды халықаралық актілерді ратификациялаған. Бұл мемлекетіміздің адам құқықтарын халықаралық стандарттарға сәйкес қорғауға ұмтылысын дәлелдейді.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық негіздері бүкіл әлемде бейбітшілік пен әділеттілікті қамтамасыз етудің басты кепілі болып табылады. Халықаралық ұйымдар мен келісімдер мемлекеттерді адам құқықтарын құрметтеуге, заң үстемдігін сақтауға және демократиялық құндылықтарды нығайтуға міндеттейді.

Қазақстан Республикасының бұл саладағы белсенді саясаты – елдің халықаралық беделін арттырып, құқықтық мемлекеттің дамуына ықпал етуде.

Қазіргі заманғы өркениетті қоғамның басты құндылығы – адам және оның құқықтары мен бостандықтары. Адам құқықтарын қорғау мәселесі халықаралық құқықтың өзекті салаларының бірі болып табылады. Бұл бағытта қалыптасқан халықаралық-құқықтық нормалар мен институттар адам мен азаматтың негізгі құқықтарын қамтамасыз етудің тетігі ретінде қызмет етеді.

Адам құқықтары – әрбір адамға табиғатынан, яғни дүниеге келген сәтінен бастап тиесілі негізгі құқықтар мен бостандықтар. Олар адамның қадір-қасиетін, еркіндігін, теңдігін қорғауға бағытталған. Адам құқықтары тек жеке адамның мүддесін ғана емес, сонымен бірге қоғам мен мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық жүйесінің қалыптасуының бастауын 1948 жылы қабылданған БҰҰ-ның адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясынан көруге болады. Бұл құжат адам құқықтарын қорғау саласындағы ең алғашқы әмбебап акт ретінде адам өмірінің, еркіндігінің және қадір-қасиетінің бұлжымас екенін жариялады.

Бұл пактілер мемлекеттердің өз аумақтарында адам құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелерін нақтылады және адам құқықтарын халықаралық деңгейде қорғау жүйесінің құқықтық базасын құрды.

Бұл аймақтық құжаттардың негізінде Еуропалық адам құқықтары соты сияқты халықаралық институттар құрылып, азаматтардың өз мемлекетіне қарсы арыз беру құқығы қамтамасыз етілді.

Қазақстан Республикасы халықаралық қауымдастықтың толыққанды мүшесі ретінде адам құқықтарын қорғау саласындағы негізгі халықаралық шарттарға қосылған. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабы бойынша [4]:

«Мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары».

Сонымен қатар, еліміз БҰҰ-ның, ЕҚЫҰ-ның және ТМД-ның аясында қабылданған адам құқықтарына қатысты көптеген құжаттарды ратификациялаған. Қазақстанда адам құқықтарын қорғау жөніндегі уәкіл (Омбудсмен) институты жұмыс істейді, ол азаматтардың құқықтарының бұзылуына байланысты өтініштерді қарастырады.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық негіздері – бұл адамзаттың гуманистік дамуының нәтижесі. Олар бейбітшілік пен әділеттіліктің кепілі болып табылады. Мемлекеттердің басты міндеті – осы халықаралық нормаларды ұлттық заңнамаға енгізіп, олардың орындалуын қамтамасыз ету [5].

Қазақстан Республикасында да адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындау – құқықтық мемлекеттің басты қағидатының бірі. Адамның қадір-қасиетін құрметтеу мен қорғау – қоғам дамуының, мемлекеттің тұрақтылығы мен өркениеттілігінің басты шарты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. – БҰҰ Бас Ассамблеясы, 10 желтоқсан 1948 ж.
3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт. – БҰҰ, 1966 ж.
4. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт. – БҰҰ, 1966 ж.
5. Еуропалық адам құқықтары туралы конвенция. – Рим, 1950 ж.

ПРАВОСОЗНАНИЕ МОЛОДЁЖИ В ЭПОХУ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Лес Ш.М., Антонов А.И., Есенова А.Б., Шаим Н.Ф., Валишин Д.Р.

Научный руководитель: Мамаева М.Н.

магистр, старший преподаватель

Университет «Мирас», город Шымкент

Резюме: Мақалада әлеуметтік желілердің жастардың құқықтық санасына әсері талданылады. Жастардың құқықтық білімдері, құқыққа деген көзқарасы және мінез-құлқы цифрлық кеңістікте қалыптасатыны көрсетіледі. Әлеуметтік желілердің құқықтық мәдениетті арттырудағы оң және кері ықпалдары сипатталып, құқықтық сананы дамыту жолдары ұсынылады. Автор жастардың құқықтық мәдениетін цифрлық сауаттылық, медиаграмотность және мемлекеттік органдардың ақпараттық ашықтығы арқылы жетілдіру қажеттігін атап өтеді.

Summary: The article examines the influence of social media on the legal consciousness of young people. It highlights how digital platforms shape legal knowledge, attitudes toward law, and lawful behavior among youth. Both positive and negative effects of social networks on legal culture are analyzed. The article proposes ways to develop legal awareness through digital literacy, media competence, and improved public transparency. It concludes that forming mature legal consciousness requires a combination of traditional legal education and modern digital tools.

Современная эпоха характеризуется стремительным развитием цифровых технологий и повсеместным влиянием социальных сетей на все сферы общественной жизни. Молодёжь как наиболее активная и восприимчивая часть общества формирует свои ценностные и правовые установки во многом под воздействием интернет-среды. Поэтому изучение правосознания молодёжи в условиях цифровизации является актуальной научной задачей [1].

Правосознание — это форма общественного сознания, отражающая отношение людей к праву, законности, справедливости и правопорядку. Оно включает в себя: правовые знания (когнитивный элемент); правовые чувства и эмоции (эмоциональный элемент); правовые установки и поведение (волевой элемент).

Правосознание определяет, как человек воспринимает законы и насколько он готов их соблюдать или защищать.

Социальные сети (Instagram, TikTok, Telegram, X и др.) стали не только пространством общения, но и источником информации о политике, правах человека и социальных проблемах. Через них молодёжь получает знания о: правах и обязанностях граждан; судебных прецедентах и общественных конфликтах;

правозащитных движениях и волонтёрских инициативах. Однако влияние соцсетей амбивалентно: они способны как повышать уровень правовой культуры, так и распространять ложные представления о праве[2].

Доступность правовой информации. Молодёжь может быстро получить сведения о законодательстве, процедурах защиты прав, консультации юристов онлайн.

Развитие гражданской активности. Соцсети позволяют участвовать в

общественных инициативах, петициях, дискуссиях о законопроектах. Формирование чувства справедливости. Благодаря публичности нарушений права формируется нетерпимость к коррупции и дискриминации.

Часто юридические темы освещаются блогерами без компетенции, что формирует поверхностное понимание законов. Манипуляция общественным мнением. Алгоритмы соцсетей подталкивают пользователей к эмоциональным реакциям, а не к рациональному анализу правовых проблем. Снижение критического мышления. Молодые люди нередко воспринимают правовую информацию фрагментарно, не проверяя источники.

Внедрение цифровой правовой грамотности в образовательные программы.

Сотрудничество государства с инфлюенсерами и популярными блогерами для продвижения правовой культуры. Создание интерактивных платформ и приложений, где можно учиться понимать и применять законы. Развитие критического мышления и медиаграмотности у школьников и студентов[3].

Для более глубокого понимания формирования правосознания среди молодёжи важно учитывать и социально-психологические аспекты. Интернет создаёт иллюзию полной свободы, но одновременно требует от человека осознанного отношения к своим действиям и ответственности за публикации. Таким образом, правосознание в цифровую эпоху — это не только знание законов, но и умение критически воспринимать информацию, уважать чужие права и осознавать последствия своих поступков в онлайн-пространстве[4].

Также важно отметить, что государственные и образовательные учреждения должны активно адаптироваться к новым условиям коммуникации. Проведение онлайн-лекций, правовых челленджей и киберуроков способствует формированию позитивного правового поведения. Молодёжь лучше усваивает информацию, когда она подана в интерактивной, визуальной и современной форме. Это делает правовую культуру не абстрактным понятием, а частью повседневной жизни.

И, наконец, нельзя забывать, что правосознание формируется не только через образование, но и через личный пример. Когда в обществе поощряется уважение к закону, справедливость и социальная ответственность — молодёжь воспринимает это как естественную норму поведения. Следовательно, формирование зрелого правосознания — это общая задача семьи, школы, государства и самого цифрового общества.

Правосознание молодёжи в эпоху социальных сетей — динамичное явление, зависящее от качества информационного пространства. Соцсети обладают огромным потенциалом в развитии правовой культуры, однако без системного подхода и правового воспитания этот потенциал может остаться неиспользованным. Формирование зрелого правосознания требует сочетания традиционных образовательных методов и современных цифровых инструментов.

Список использованной литературы

1. Сапаргалиев Г., Ибраева А. Теория государства и права. – Алматы: Жеті Жарғы, 2019. – 320 с. (Базовые теоретические положения о правосознании, правовой культуре.)
2. Турганбаев А. Правовая культура молодёжи в условиях информационного общества. – Нур-Султан: Фолиант, 2021. – 198 с. (Правовая культура, влияние Интернета и социальных сетей на молодёжь.)
3. Иванов В.Н. Правосознание молодежи в условиях цифровизации: социолого-правовой анализ. – М.: Юрайт, 2020. – 210 с. (Цифровая среда и трансформация правосознания.)
4. Кастельс М. Интернет-галактика: размышления об Интернете, бизнесе и обществе. – М.: Ультра. Культура, 2004. – 328 с. (Глобальное влияние интернета на культуру, поведение и социальные процессы.)
5. Санстейн К.Р. #Республика: разделённая демократия в эпоху социальных сетей. – Принстонский университет, 2017. (Манипуляции, алгоритмы соцсетей, формирование общественного мнения.)

УДК- 347.96

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДИЯ ИЛИ МОЖЕТ ЛИ РОБОТ БЫТЬ СУДЬЕЙ

Лесной В.В., Турдимуратов Н.Ш., Балабиева Д.Ж., Хокимова С.У., Аблай Д.Д.
Научный руководитель магистр, старший преподаватель Исатаева Б.Т.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада электрондық сот төрелігі саласындағы жасанды интеллектті (ЖИ) реттеудің құқықтық аспектілері қарастырылады. Автор сот жүйесіне ЖИ енгізудің халықаралық және Ұлттық тәжірибесін, атап айтқанда Еуропалық Одақ, АҚШ, Қытай және Қазақстанның тәжірибесін талдайды. Зияткерлік технологияларды белсенді қолдану ашықтықты, есептілікті және дербес деректерді қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған нақты этикалық-құқықтық стандарттарды талап ететіні атап өтілді. Сот шешімдерін қабылдау процесінде адамның ролін сақтау және алгоритмдік аудит жүйесін енгізу қажеттілігіне ерекше назар аударылады.

Summary: The article explores the legal aspects of regulating artificial intelligence (AI) in the field of electronic justice. The author analyzes both international and national experiences, focusing on the practices of the European Union, the United States, China, and Kazakhstan. The study emphasizes that the integration of AI into court systems requires clear ethical and legal standards ensuring transparency, accountability, and personal data protection. Special attention is given to maintaining human oversight in judicial decision-making and to introducing algorithmic auditing mechanisms. The authors conclude that effective AI regulation should balance technological innovation with the core principles of the rule of law, fairness, and legal responsibility.

В настоящее время системы правосудия в мире активно осуществляют процесс цифровизации. Электронное правосудие (e-justice) направлено на ускорение доступа к правосудию, упрощая обращение в суд за счет внедрения информационных технологий в судебную деятельность. Одним из важных нововведений в этом направлении является использование технологий

искусственного интеллекта (ИИ). Однако наряду с такими инновациями возникают вопросы правового регулирования, этики и автономии.

Искусственный интеллект становится не только техническим инструментом в правосудии, но и новым правовым феноменом, способствующим принятию решений. В этой связи актуальным вопросом является соблюдение принципов законности и справедливости при применении ИИ.

Электронное правосудие-это система, направленная на организацию судебных процессов в электронном формате. Он включает в себя такие элементы, как онлайн-регистрация судебных дел, электронный документооборот, прослушивание посредством видеоконференций, а также анализ документов с помощью искусственного интеллекта и предоставление шаблонов решений [1].

Сегодня во многих странах Электронное правосудие поднято до уровня государственной политики. Например, в Эстонии и Сингапуре в ходе судебного разбирательства инструменты ИИ помогают в экспертизе материалов дела, автоматическом представлении образцов судебных решений. В Казахстане также поэтапно развиваются информационные системы e-Qazyna и «Торелик», повышающие прозрачность и эффективность правосудия.

Самый главный вопрос при применении систем ИИ-это его юридический статус и пределы ответственности. Если ИИ участвует в принятии судебного решения, то является ли оно лишь вспомогательным средством или субъектом, принимающим решение? В современной науке права однозначного ответа на этот вопрос нет. Но многие государства (например, страны Евросоюза) стремятся внедрить принцип «алгоритма с ограниченной ответственностью». По этому принципу ИИ выполняет только рекомендательную функцию, и окончательное решение всегда остается за судьей [2].

Закон Республики Казахстан от 2023 года «О цифровых активах» и концепция по применению ИИ Министерства юстиции от 2024 года устанавливают контроль человека в качестве обязательного условия при применении алгоритмических инструментов в судебной системе. Это основная гарантия обеспечения правовой безопасности и справедливости.

Однако технологии ИИ позволяют ускорить судебное разбирательство, что также сопряжено с определенными этическими и правовыми рисками. Например, если база обучения алгоритма ошибочна или предвзята, это может привести к несправедливости в принятии решений.

Поэтому системы ИИ, используемые в электронном правосудии, должны соответствовать принципам транспарентности (прозрачности) и подотчетности. Логика и основа каждого алгоритмического решения должны быть понятны сторонам суда.

В 2024 году был принят документ Европейской комиссии "AI Act". Этот акт предусматривает регулирование систем ИИ в зависимости от уровня риска: алгоритмы, используемые в судебной системе, относятся к категории «высокого риска» и при их применении обязательно присутствие человека [3].

Казахстан также работает над формированием своей национальной модели в этом направлении. В законопроекте «Об электронном правосудии», который планируется принять в 2025 году, будут четко отражены правовые, технические и этические требования применения ИИ.

Электронное правосудие повышает эффективность ведения судебных дел. Экономится время, автоматизируется документооборот, а граждане могут отслеживать судебные процессы онлайн.

В то же время системы ИИ сводят к минимуму субъективные факторы человека: такие эффекты, как усталость, эмоции, расстройство нейтралитета.

Но, с другой стороны, есть проблемы с технологической зависимостью, конфиденциальностью данных и ошибками алгоритмов. Правовые основания для снижения этих рисков должны быть конкретными. Механизмы сертификации и правовой ответственности каждого алгоритма должны быть законодательно закреплены.

Практика правового регулирования электронного правосудия и искусственного интеллекта развивается в разных направлениях и странах мира. В таких государствах, как Европейский союз, США, Китай и Сингапур, наблюдается значительный прогресс в этой области.

Европейский Союз стремится поддерживать этический и правовой баланс, ограничивая использование ИИ в судебных системах. В акте AI Act, говорится, что системы ИИ относятся к группе «высокого риска», а алгоритмы, используемые в судебной сфере, обязательно должны контролироваться человеком. Это важный инструмент защиты принципа справедливого суда.

В Китае, напротив, ИИ широко используется на экспериментальном уровне. Например, в Пекине и Ханчжоу внедрены системы “умных судов”, где в ходе рассмотрения споров ИИ анализирует документы, предлагает варианты решений и, в некоторых случаях, помогает принимать решения по мелким делам. Однако в такой практике проблемы защиты персональных данных и беспристрастности принятия решений часто подвергаются критике [4].

В США ИИ часто используется в качестве вспомогательного аналитического инструмента в правосудии. Например, в некоторых штатах такие системы, как COMPAS (Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions) и PredPol, используются для досудебных расследований и планирования наказаний. Но их «алгоритмическая беспристрастность» часто подвергается критике. Это говорит о том, что существует угроза искусственной справедливости, которая ведет к ограничению прав человека и часто возникают споры о расовой и социальной нейтральности таких алгоритмов. Поэтому правоведы США предлагают ограничить только рекомендательную роль ИИ в судебном процессе [5].

Казахстан работает над формированием своей национальной модели в этом направлении. В рамках программы «Цифровой Казахстан «и через информационную систему Верховного суда «Торелик» активно развиваются электронные судебные процессы. На примере китайских коллег так же развиваются пилотные проекты ИИ созданных на базе вступивших в законную

силу решения, которые рекомендуют, как следует действовать судье при аналогичных случаях.

Как отметил один из отечественных исследователей, Жунусов Б.:

«Искусственный интеллект должен быть инструментом, помогающим человеку, но никогда не должен заменять лицо, принимающее правовые решения, потому что юридическое сознание – это понятие, измеряемое только человеческой совестью» [6].

В документе *Guidelines on AI and Human Rights in Justice Systems*, принятом Советом ООН по правам человека в 2025 году, утверждены три основных принципа, касающихся судебных решений на основе ИИ:

Обязательный принцип человеческого присутствия (Human-in-the-Loop principle);

Возможность интерпретации (Explainability);

Защита персональных данных и нейтралитет [7].

Данные правила также должны быть включены в правовую систему Казахстана, так как соответствие принятых на национальном уровне решений международным стандартам определяет правовой имидж страны.

Например, исследование алгоритма COMPAS, использованного в США, показало, что до 40% предположений, касающихся афроамериканских граждан, были ошибочными. После этой ситуации в 2023 году Министерство юстиции США приняло Национальную программу под названием «AI Bias in Justice», которая обязала алгоритмы проверять социальную и расовую нейтральность.

Несмотря на то, что в условиях Казахстана такая угроза еще не возникла, в будущем, по мере расширения электронной судебной системы, законодательное закрепление алгоритмической справедливости для сохранения равноправия между социальными группами имеет первостепенное значение.

При этом предлагается создать независимый институт алгоритмического аудита для экспертизы решений ИИ со стороны юристов-цифровологов. Такой шаг может повысить правовую надежность систем ИИ.

Электронное правосудие тесно связано с большими данными (Big Data), а не только с ИИ. Правовой статус цифровых данных, используемых в судебных процессах, – одна из главных проблем новой отрасли права.

В 2024 году Европейский совет принял «Data Governance Act» и уточнил требования к источникам алгоритмов, используемых в судебных процессах, и к цифровым данным, используемым в качестве доказательств. Этот документ определил границу между владельцем, ответственностью и законностью данных.

В казахстанском законодательстве такие комплексные акты еще не приняты. Хотя в настоящее время действует версия закона «О персональных данных и их защите» от 2013 года, она не содержит новых требований к ИИ и алгоритмическим решениям.

В будущем должен быть принят отдельный закон "о цифровом правосудии", который:

определяет юридическую силу цифровых доказательств;

устанавливает валидацию (механизм проверки) алгоритмических решений;

утверждает правила этического использования данных.

Применение технологий ИИ в судебной системе напрямую связано с правом человека на доступ к справедливому суду (right to a fair trial).

Этот принцип лег в основу концепции «human-centric AI» (искусственный интеллект, ориентированный на человека) в международном праве.

Казахстан также, придерживаясь этой позиции, рассматривает введение нормы о непринятии судебных решений без человеческого контроля в закон «О судебной системе и статусе судей».

Кроме того, такие возможности, как подача гражданами жалоб на судебные акты в электронном формате, просмотр судебных процессов в интернете, увеличивают доступ к правам.

Однако здесь также есть проблема цифрового неравенства. В некоторых регионах ограниченный доступ к интернету и техническим возможностям может затруднить равный доступ к справедливому суду. Поэтому внедрение электронной судебной системы должно рассматриваться как условие социальной справедливости, а не только технологической.

Список использованной литературы

1. Кунанбаев А., Ахметова Д. Электронное правосудие и безопасность данных. Право и цифровое общество - №2 (18). - 2022. - 45–56 с.
2. Kazantsev S.A. Проблемы алгоритмической справедливости и правовой ответственности. Закон и государство. – №4 (52). - 2021. -87–99 с.
3. European Commission. AI Act: Regulation of Artificial Intelligence in the European Union. – Brussels: Official Journal of the EU, L 173/1, 2024. – 245 с.
4. Zhang L., Wang Y. Artificial Intelligence in Judicial Decision-Making: Opportunities and Risks. // International Journal of Law and Technology. – Vol. 18, No. 3. – 2023. – pp. 201–219.
5. Lehr, D., & Ohm, P. (2021). Playing with the Data: Algorithmic Bias and Legal Accountability. California Law Review, 109.
6. Жунусов Б. Правовые основы совершенствования цифровой справедливой судебной системы Казахстана. - Алматы: семь уставов, 2024. - 176 с.
7. United Nations. Guidelines on Human-Centric Artificial Intelligence in Justice Systems. – New York: United Nations, 2024. – 156 p.

ӨОЖ 316

ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ ТҮЛҒАНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Мамасадикова С.С., Жәнібек Е.Б., Төлбасы Б.Т., Тулепбаева Г.Г., Пердебек Н.А.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются основные аспекты формирования и реализации цифровых прав личности в условиях динамичного развития информационного общества и цифровой трансформации всех сфер общественной жизни. Особое внимание уделяется вопросу соотношения личной свободы и социальной ответственности пользователей сети

Интернет. Анализируются современные тенденции правового регулирования цифрового пространства, включая вопросы защиты персональных данных, прав на неприкосновенность частной жизни, свободы слова и противодействия киберпреступности.

Социологический аспект цифровых прав рассматривается как элемент новой гражданской культуры, формирующейся под влиянием глобальных коммуникаций и социальных сетей. В статье рассматриваются механизмы формирования цифровой этики, медиаграмотности и правовой культуры, определяют уровень ответственности пользователей за поведение в онлайн-среде [1].

Summary: The article discusses the main aspects of the formation and implementation of digital rights of the individual in the context of the rapid development of the information society and the digital transformation of all spheres of public life. Particular attention is paid to the problem of the relationship between personal freedom and social responsibility of internet users. Modern trends in the legal regulation of the digital space are analyzed, including issues of personal data protection, privacy rights, freedom of expression and countering cybercrime.

The sociological aspect of digital rights is considered as an element of a new civic culture, which is formed under the influence of global communications and social networks. The article discusses the mechanisms for the formation of digital ethics, media literacy and legal culture, determines the level of responsibility of users for their behavior in the online environment [1].

Қазіргі қоғам өмірдің барлық салаларына — экономика мен саясаттан бастап білім беру, коммуникация және жеке секторға дейін әсер ететін терең цифрлық трансформация кезеңін бастан өткеруде. Интернет жай ғана техникалық құрал емес, адамдар арасындағы мінез-құлықтың ерекше нормалары, құндылықтары мен өзара әрекеттесу үлгілері қалыптасатын жаңа әлеуметтік кеңістікке айналды [2]. Сонымен бірге ол этикалық, мәдени және құқықтық қайшылықтардың аренасына айналды.

Бұл жағдайда сұрақтар ерекше маңызға ие болады жеке тұлғаның цифрлық құқықтарының және әлеуметтік жауапкершілік Интернет желісінде. Цифрлық технологиялардың дамуы өзін—өзі жүзеге асыру, шығармашылық және сөз бостандығы үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, бірақ сонымен бірге қауіп төндіреді - құпиялылықты бұзу, киберқылмыс, қоғамдық сананы манипуляциялау және жалған ақпарат тарату [3]. Әлеуметтанулық талдау бұл процестерді тек технологиялық немесе құқықтық қана емес, сонымен бірге қоғамдық қатынастардың құрылымына және адамның азаматтық болмысына әсер ететін терең әлеуметтік құбылыстар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық құқықтар цифрлық ортада жеке тұлғаның мүдделерін қорғауды және іске асыруды қамтамасыз ететін адам құқықтарының жаңа буынын білдіреді. Оларға мыналар жатады:

- ақпаратқа және цифрлық қызметтерге қол жеткізу құқығы;
- дербес деректерді және жеке өмірді қорғау;
- Интернеттегі пікір білдіру бостандығы;
- цифрлық қауіпсіздік және «ұмыту» құқығы;
- цифрлық кеңістіктегі кемсітушіліктен қорғау [4].

Дегенмен, цифрлық технологиялардың дамуы қолданыстағы құқықтық тетіктерден айтарлықтай озып отыр. Бұл корпоративтік теріс қылықтардан бастап халықаралық реттеудегі қиындықтарға дейін құқықтық олқылықтар мен жаңа сын—қатерлерге әкеледі.

Әлеуметтанулық зерттеулер көрсеткендей, азаматтардың өздерінің цифрлық құқықтары туралы хабардар болу деңгейі, әсіресе жастар мен аға буын өкілдері арасында төмен деңгейде қалып отыр. Көптеген пайдаланушылар деректерді өңдеуге, жеке ақпаратты пайдалануға келісім беруге және мазмұнды жариялауға байланысты тәуекелдерді мойындамайды. Сондықтан цифрлық құқықтарды нығайту заңнамалық шараларды ғана емес, сонымен бірге халықтың құқықтық және цифрлық санасын дамытуды талап етеді.

Интернеттегі жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі цифрлық ортадағы пайдаланушылардың саналы, этикалық және заңды мінез-құлқынан көрінеді. Ол болжайды:

- желідегі басқа қатысушылардың құқықтары мен қадір-қасиеттерін құрметтеу;
- жалған ақпаратты таратудан, өшпенділік сөздерінен, кемсітушіліктен және т.б. бас тарту кибербуллинга;
- цифрлық қарым-қатынас этикасының нормаларын сақтау;
- авторлық құқықтар мен зияткерлік меншікті дұрыс пайдалану.

Заманауи цифрлық орта анонимділіктің жоғары деңгейімен сипатталады, бұл көбінесе әлеуметтік жауапкершілік деңгейін төмендетеді. Осыған байланысты олар ерекше рөлге ие болады өзін-өзі реттеу механизмдері, корпоративтік мінез-құлық стандарттары, қоғамдық бастамалар және желідегі жауапты өзара әрекеттесу мәдениетін қалыптастыратын цифрлық білім [5].

Әлеуметтанулық талдау цифрлық жауапкершіліктің дамуы билік институттарына, бұқаралық ақпарат құралдарына және технологиялық платформаларға деген сенім деңгейіне тікелей байланысты екенін көрсетеді. Қоғам құқықтық тетіктердің әділдігі мен ашықтығын сезінген жағдайда, пайдаланушылар этикалық нормаларды сақтауға барынша дайын екенін көрсетеді.

Цифрлық мәдениет құқықтық, әлеуметтік және технологиялық нормалардың қиылысында қалыптасады. Ол адамның онлайн-кеңістікте өз құқықтары мен міндеттерін қалай қабылдайтынын анықтайтын білім, құндылықтар және мінез-құлық жүйесін қамтиды.

Әлеуметтану тұрғысынан цифрлық мәдениет — бұл жай ғана технологияны пайдалана білу ғана емес, сонымен қатар желідегі өз әрекеттерінің салдарын білу, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау және оның таралуына жауапты болу қабілеті.

Маңызды аспект цифрлық мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететіндігі болып табылады құқықтық сананың жаңа типі, онда заң нормалары этикалық принциптермен және қоғамдық күтулермен тығыз байланысты. Қоғамның цифрлық мәдениетінің деңгейі неғұрлым жоғары болса, виртуалды ортада демократия, транспаренттілік және құқықтық қауіпсіздік қағидаттары соғұрлым тиімді жүзеге асырылады.

Осылайша, цифрлық құқықтар мен жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі — адамның цифрлық кеңістікпен өзара әрекеттесу сипатын айқындайтын өзара байланысты әрі өзара толықтыратын категориялар болып

табылады. Цифрлық қоғамда әрбір азамат тек құқықтардың иегері ғана емес, сонымен бірге ақпараттық қауіпсіздік, этикалық қатынас және мәдени коммуникация үшін жауапты субъект ретінде де әрекет етуі тиіс.

Құқықтық реттеу тек техникалық немесе әкімшілік құралдармен шектелмеуі тиіс — ол азаматтардың цифрлық сауаттылығын жүйелі түрде дамыту, интернеттегі мінез-құлық нормаларын қалыптастыру, сондай-ақ медиа және цифрлық этиканы оқыту бағдарламалары арқылы жүзеге асырылуы керек. Цифрлық ортада құқық пен моральдың үйлесімі азаматтардың өзара сенімін арттырып, әлеуметтік тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кастельс М. Ақпараттық дәуір: экономика, қоғам және мәдениет. — М.: ЭЖМ ММ, 2020. — 608 б.
2. Тоффлер Э. Үшінші толқын. — М.: АСТ, 2019. — 416 б.
3. Ұңғаров Б. Қоғамды цифрландыру жағдайында цифрлық құқықтарды құқықтық реттеу // Ресей құқығының журналы. — 2022. — № 6. — 45–53 б.
4. Хабермас Ю. Коммуникативтік іс-әрекет теориясы. — М.: Ғылым, 2018. — 512 б.
5. Әбдірахманов Б. Құқық әлеуметтануы: цифрлық қоғамның заманауи сын-кәтерлері // Әлеуметтанулық зерттеулер. — 2023. — № 4. — 22–31 б.

ОӘЖ: 342.5

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕРІ (1993, 1995, 2017, 2022 ЖЖ. ӨЗГЕРІСТЕР)

Манапов С.М., Амиралиев А.Н., Орынбай Д.А., Қиянтай Н.Т., Ирисбеков Н.Б.
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркінбекова А.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются основные этапы конституционного развития Республики Казахстан. В статье проводится сравнительный анализ каждого этапа, выявляются закономерности демократической эволюции Казахстана.

Summary: This article analyzes the main stages of Kazakhstan's constitutional development since independence. The study highlights the legal and political significance of each stage and demonstrates the evolutionary path of Kazakhstan's democratic transformation.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан мемлекеті құқықтық, саяси құрылымын қалыптастыру жолына түсті. Осы тұрғыда негізгі рөлді негізгі заң - Конституция атқарды. 1993 жылғы Конституциядан бастап, 1995 жылғы негізін қалаушы құжат, кейінгі 2017 және 2022 жж. өзгерістер арқылы Қазақстанда конституциялық даму жолы айқындалды.

1993 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы қабылданды. Бұл құжат - тәуелсіз мемлекет ретінде еліміздің саяси-құқықтық негізін айқындаған алғашқы тарихи акт болды. 1991 жылғы Тәуелсіздік декларациясынан кейін жаңа мемлекеттің саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылымын реттеу қажеттілігі туындады. Сондықтан 1993

жылғы Конституция егемендіктің құқықтық кепілі және ұлттық мемлекеттіліктің бастау нүктесі ретінде айрықша мәнге ие.

Аталған Конституцияда «Қазақстан Республикасы - егемен, дербес және біртұтас мемлекет» деп жарияланды. Онда биліктің бастауы халық болып табылатыны, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының мемлекет үшін ең жоғары құндылық екені атап көрсетілді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болып белгіленіп, орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі ретінде танылды. Бұл нормалар елдегі көпұлтты қоғамның келісімін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қағидалар болды.

Сонымен бірге, 1993 жылғы Конституцияда билік тармақтары арасындағы нақты шектеулер мен тепе-теңдік жүйесі толық айқындалмаған еді. Парламент пен Президенттің өкілеттіктері нақты ажыратылмады, ал атқарушы және заң шығарушы билік арасындағы қатынастарда тұрақсыздық байқалды. Бұл жөнінде белгілі заңгер-ғалым С. З. Зиманов былай деп жазады: «1993 жылғы Конституция егемен мемлекеттің негізін қалағанымен, саяси-құқықтық институттардың тұрақты жүйесін қалыптастыра алмады» [1].

Сондай-ақ 1993 жылғы Конституция социалистік құқықтық жүйеден нарықтық экономикаға өтудің өтпелі сипатын бейнеледі. Құжатта жеке меншік құқығы алғаш рет конституциялық деңгейде танылғанымен, оның нақты тетіктері мен кепілдіктері толық бекітілмеген болатын. Саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің қызметі жөніндегі баптар да нақты регламенттелмеді.

Осыған байланысты мемлекеттік биліктің тиімділігі төмендеді, түрлі деңгейдегі басқару құрылымдары арасында өкілеттік даулары туындады. Бұл жағдай елдің саяси тұрақтылығына да әсер етті. Осы кезеңді зерттеуші Ғ. Сапарғалиев өз еңбегінде атап өтеді: «1993 жылғы Конституция – тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінің саяси айнасы, ол сол уақыттағы қоғамның саяси өтпелілігі мен демократиялық ізденістерін көрсетті» [2].

Тәжірибеде Конституция нормалары толық іске аспағандықтан және билік құрылымдары арасындағы тепе-теңдік сақталмағандықтан, 1993 жылғы Конституция ұзақ өмір сүре алмады. Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру, құқықтық мемлекет қағидаттарын нақтылау қажеттілігі туындады. Соның нәтижесінде 1995 жылы жаңа Конституция қабылданды, ол Қазақстанның саяси-құқықтық дамуының жаңа кезеңін бастап берді.

1995 жылғы 30 тамызда бүкілхалықтық референдум арқылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы - қазіргі мемлекеттіліктің құқықтық іргетасын қалаған негізгі заң болып табылады. Бұл тарихи құжат елдің егемендігін нығайтып қана қоймай, саяси жүйенің институционалдық негіздерін нақтылап, құқықтық мемлекеттің жаңа моделін бекітті. Конституция 1995 жылғы 5 қыркүйектен бастап күшіне енді.

Жаңа Конституцияның басты ерекшелігі - президенттік басқару нысанын нақты айқындауы. Қазақстан Республикасы президенттік-парламенттік сипаттағы унитарлық мемлекет ретінде жарияланды. Бұл басқару жүйесі мемлекеттік билік тармақтары арасындағы тепе-теңдік пен өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге бағытталды. Конституцияда Президент - мемлекеттің және

атқарушы биліктің басшысы, Конституцияның және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі ретінде белгіленді.

Құжаттың құрылымында билік тармақтарының нақты бөліну принципі бекітілді:

1. Заң шығарушы билік екі палаталы Парламентке (Сенат пен Мәжіліс) берілді;

2. Атқарушы билік Үкімет пен жергілікті әкімшілік органдарына жүктелді;

3. Сот билігі Жоғарғы Сот пен жергілікті соттар арқылы жүзеге асырылды.

Бұл жүйе билік құрылымдарының өзара тежемелік әрі тепе-теңдік қағидатына негізделді, бұл туралы белгілі құқықтанушы ғалым Ғ. Сапарғалиев: «1995 жылғы Конституция - билік тармақтарының шынайы бөлінуін заңды түрде бекітіп, Қазақстандағы құқықтық мемлекет пен демократиялық институттардың қалыптасуына жол ашты» - деп жазады [2].

Сонымен қатар, Конституцияның жаңа нұсқасында адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарына ерекше назар аударылды. 2-тарауда азаматтардың жеке, саяси, әлеуметтік және экономикалық құқықтарының толық тізбесі бекітілді. Бұл Қазақстанның құқықтық мемлекеттілік қағидаттарын халықаралық стандарттармен үйлестіруге бағытталған маңызды қадам болды.

1995 жылғы Конституция қабылданғаннан кейін ол бірнеше рет тарихи тұрғыда маңызды өзгерістер мен толықтыруларға ұшырады:

1998 жылы - Парламент пен Президент өкілеттіктері кеңейтіліп, Мәжілістің қызмет ету мерзімі 5 жылға ұзартылды;

2007 жылы - саяси партиялардың рөлін арттыру, Парламенттің партиялық тізім бойынша сайлануы, президенттік өкілеттік мерзімінің 7 жылдан 5 жылға қысқаруы сияқты демократиялық өзгерістер енгізілді;

2011 жылы - мерзімінен бұрын президенттік сайлау өткізуге және тәуелсіз сот жүйесін жетілдіруге қатысты түзетулер қабылданды;

2017 жылы - президенттің кейбір өкілеттіктері Үкімет пен Парламентке беріліп, билік тармақтары арасындағы балансты күшейтуге бағытталған конституциялық реформа жүргізілді;

2022 жылы - мемлекеттік билік құрылымын жаңғыртқан кең ауқымды өзгерістер қабылданып, Конституциялық Сот қайта енгізілді, халық егемендігі қағидаты тереңдетілді.

Саяси сарапшы және академик С. З. Зиманов бұл Конституцияның тарихи рөлін былай сипаттайды: «1995 жылғы Конституция - посткеңестік кеңістікте тұрақтылық пен билік сабақтастығын қамтамасыз еткен, саяси эволюция мен құқықтық реформалардың іргетасы болған бірегей құжат» [1].

Осылайша, 1995 жылғы Конституция Қазақстанның мемлекеттік құрылымын нығайтып, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің институционалдық негіздерін қалыптастырды. Бұл құжат елдің саяси

жаңғыруының әрі демократиялық даму бағытының құқықтық тірегі ретінде өзекті мәнін бүгінге дейін сақтап келеді.

2017 жылғы 10 наурызда қабылданған «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» №51-VI Конституциялық заң елдің саяси жүйесін жаңғырту бағытындағы маңызды кезең болды. Бұл реформа Президент Н. Ә. Назарбаевтың бастамасымен жүргізіліп, билік тармақтары арасындағы өкілеттіктерді қайта бөлуге, атқарушы және заң шығарушы биліктің өзара жауапкершілігін күшейтуге бағытталды.

Конституциялық реформа нәтижесінде президенттік басқару жүйесінде Парламент пен Үкіметтің рөлі айтарлықтай артты. Бұған дейін мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындау мен оның орындалуын бақылау толығымен Президенттің өкілеттігінде болса, 2017 жылғы түзетулерден кейін бұл функциялардың бір бөлігі Үкімет пен Парламентке берілді. Осылайша, билік тармақтары арасындағы тежемелік және тепе-теңдік механизмдері нақты бекітілді, бұл демократиялық институттарды дамытудағы маңызды қадам болды.

Атап айтқанда, енгізілген түзетулер арқылы Президенттің кейбір өкілеттіктері (мысалы, Үкімет құрылымын анықтау, министрлерді тағайындау, мемлекеттік бағдарламаларды бекіту және атқарушы билік органдарына нұсқаулар беру) Үкімет пен Парламентке берілді. Бұл өзгерістердің нәтижесінде Үкіметтің саяси жауапкершілігі күшейіп, Парламенттің бақылау функциясы кеңейді.

Сондай-ақ, 2017 жылғы конституциялық түзетулер халықаралық құқықтық қатынастарда да маңызды жаңалықтар енгізді. Конституцияның 4-бабына сәйкес, Қазақстан ратификациялаған халықаралық шарттардың заңдардан басымдыққа ие екені бекітілді. Бұл норма елдің құқықтық жүйесін халықаралық стандарттармен үйлестіруге және адам құқықтарын қорғау саласында БҰҰ мен басқа халықаралық институттардың нормаларын тікелей қолдануға мүмкіндік берді.

Реформаның тағы бір ерекшелігі - Астана (қазіргі Астана қаласы) үшін қаржы саласында ерекше құқықтық режим енгізу мүмкіндігі қарастырылды. Бұл норма кейінірек «Астана» халықаралық қаржы орталығының (AIFC) құрылуына құқықтық негіз болып, еліміздің инвестициялық тартымдылығын арттыруға септігін тигізді.

Саяси сарапшы А. Қаражан бұл кезең туралы былай деп жазады: «2017 жылғы конституциялық реформа - президенттік билік институтын әлсірету емес, керісінше, оның эволюциялық дамуының белгісі. Ол мемлекеттік биліктің бір орталықтан екіншісіне бейімделуін және саяси жауапкершілікті бөлісуді қамтамасыз етті» [3].

Сонымен қатар, 2017 жылғы өзгерістер Конституциялық Кеңестің өкілеттігін кеңейтіп, оның шешімдерінің мемлекет үшін міндетті құқықтық күшін нақтылады. Бұл қадам конституциялық бақылау тетіктерін нығайтып, заңдардың Конституцияға сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталды.

Белгілі заңгер Б. Садықов бұл реформаны «Конституциялық эволюцияның саяси жаңғыру кезеңі» деп атап, былай дейді: «2017 жылғы өзгерістер қоғамның саяси жүйесіне жаңа серпін берді. Ол мемлекеттік биліктің тармақталуын нақтылап, құқықтық мәдениетті нығайтуға әсер етті» [4].

Жалпы алғанда, 2017 жылғы конституциялық түзетулер Қазақстанның саяси жүйесін бір орталықтан басқарудан парламенттік және үкіметтік жауапкершілігі бар үлгіге қарай бейімдеді. Бұл елдің саяси институттарының есеюі мен биліктің ашықтығын қамтамасыз ету жолындағы маңызды кезең ретінде бағаланады.

2022 жылғы 5 маусымда бүкілхалықтық референдум нәтижесінде қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілген өзгерістер - елдің саяси және құқықтық жүйесін түбегейлі жаңғыртудың жаңа кезеңі болды. Бұл реформа Қазақстанның саяси трансформациясының өзегі ретінде Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасымен «Жаңа, Әділетті Қазақстан» тұжырымдамасын жүзеге асыруға бағытталды.

Референдум қорытындысы бойынша Конституцияның 33 бабына 56 өзгеріс пен толықтыру енгізілді. Бұл түзетулердің басты мақсаты - билік тармақтары арасындағы өкілеттіктердің теңгерімін қайта қарау, азаматтардың құқықтарын қорғау жүйесін күшейту және мемлекетті басқарудың демократиялық сипатын арттыру болды.

Ең маңызды жаңалықтардың бірі - Президент өкілеттіктерін шектеу және Парламент пен Үкіметтің рөлін күшейту. Конституцияға сәйкес, енді Президенттің жақын туыстарының саяси лауазымдар мен квазимемлекеттік секторда қызмет атқаруына заңмен тыйым салынды. Бұл норма билік жүйесіндегі туыстық байланыстар мен ықпалшылдықты жоюға бағытталды. Сонымен қатар, Президент саяси партияға мүше бола алмайды және оның қызметіне бейтарап болуы тиіс деген талап енгізілді. Бұл билік институтының партиялық ықпалдан тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадам болды.

Парламенттің рөлі де едәуір артты. Мәжілістің депутаттары аралас сайлау жүйесі бойынша (партиялық тізім мен бірмандатты округтер арқылы) сайланатын болды. Бұл қадам халықтың нақты өкілдігін арттырып, саяси плюрализм мен бәсекелестікті дамытты. Сенаттың кейбір өкілеттіктері қысқартылып, Мәжіліске заң шығарудағы басымдық берілді. Нәтижесінде, заң шығару процесінде Парламенттің ықпалы күшейіп, атқарушы биліктің есептілігі артты.

Конституциялық Соттың қайта құрылуы - 2022 жылғы реформаның аса маңызды қадамының бірі. Бұған дейін Конституциялық Кеңес түрінде жұмыс істеген орган азаматтардың тікелей өтініштерін қарай алмайтын еді. Ал жаңа Конституциялық Сот енді кез келген азаматтың өз құқықтарының бұзылуына қатысты шағымын қарауға құқылы болды. Бұл қадам «Адам – мемлекет үшін емес, мемлекет - адам үшін» қағидатының нақты көрінісіне айналды.

2022 жылғы реформалар қоғам мен мемлекеттің өзара қатынасына жаңа мазмұн енгізді. Конституцияның 6-бабында алғаш рет «Жер және оның

қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі» деген норма енгізілді. Бұл қағида мемлекеттің ресурстық саясатын халықтың мүддесіне бағындыруға бағытталды және әлеуметтік әділеттіліктің жаңа өлшемін қалыптастырды.

Сондай-ақ, Орталық сайлау комиссиясы, Есеп комитеті және Конституциялық Сот сияқты конституциялық институттардың мәртебесі қайта қаралып, олардың тәуелсіздігі мен қоғам алдындағы есептілігі күшейтілді. Бұл құрылымдар азаматтардың сенімін арттыруға және билік институттарының ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталды.

Белгілі саясаттанушы Д. Калетаев бұл реформаны былай бағалайды: «2022 жылғы конституциялық реформа - авторитарлық жүйеден ашық және жауапты билікке көшу жолындағы ең ірі институционалдық қадам. Ол халық пен билік арасындағы өзара сенімділіктің жаңа деңгейін қалыптастырды» [5].

Референдум нәтижесінде қоғамда «Жаңа Қазақстан» идеясын іске асыратын құқықтық база қалыптасты. Конституцияның жаңартылған нұсқасы саяси реформалармен қатар, құқық үстемдігін, әлеуметтік әділеттілікті және азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысу мүмкіндігін кеңейтті.

Жалпы алғанда, 2022 жылғы конституциялық өзгерістер Қазақстанның конституциялық даму эволюциясында жаңа дәуірдің басталуына жол ашты. Бұл реформалар елдің саяси жүйесін демократияландыруға, мемлекеттік биліктің ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтардың құқықтық мәртебесін нақты күшейтуге бағытталған маңызды тарихи кезең болды.

Қазақстанның конституциялық дамуы бірнеше тарихи кезеңдерге бөлінеді және әр кезең өз дәуірінің саяси-қоғамдық ерекшеліктерін айқын бейнелейді. 1993 және 1995 жылдардағы конституциялық процестер ел егемендігін нығайту мен тәуелсіз мемлекеттің құқықтық негізін қалыптастыру мақсатына бағытталды. Бұл жылдардағы басты міндет - мемлекеттік биліктің ұлттық моделін құру, егемендіктің заңдық кепілдігін бекіту және нарықтық қатынастарға өтудің құқықтық базасын жасау болды.

Ал 2017 және 2022 жылдардағы конституциялық реформалар Қазақстанның саяси жүйесін жетілдіруге, басқару формасын демократияландыруға және азаматтық қоғамның ықпалын арттыруға бағытталды. Яғни, алғашқы екі кезеңде мемлекет құру мәселесі басым болса, кейінгі реформаларда биліктің тиімділігі мен халыққа есептілігін қамтамасыз ету басты назарға алынды.

2017 жылғы түзетулер президент өкілеттігін азайту емес, керісінше, билік тармақтарының өзара іс-қимылын теңгеруге бағытталды. Бұл реформа президенттік басқару жүйесінің тиімділігін сақтай отырып, Парламент пен Үкіметтің дербестігін күшейтті. Ал 2022 жылғы конституциялық өзгерістер нақты түрде президенттік-парламенттік модельге көшуге жол ашты. Нәтижесінде, саяси жүйеде билік монополиясын тежеу, халықтың мемлекеттік шешім қабылдауға қатысу мүмкіндігін кеңейту секілді демократиялық тетіктер енгізілді.

2022 жылғы реформа құқық үстемдігі қағидатын нақты бекітіп, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының конституциялық қорғалуының жаңа деңгейін қалыптастырды. Сондай-ақ халықаралық шарттардың ұлттық заңдардан жоғары тұратындығын растау арқылы Қазақстанның халықаралық құқықтық кеңістікпен үйлесімді дамуы қамтамасыз етілді. Бұл өзгерістер еліміздің құқықтық жүйесін халықаралық стандарттарға жақындатуға, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді тетіктерін орнатуға ықпал етті.

Тарихи тұрғыдан алғанда, әрбір конституциялық кезең Қазақстанның саяси жүйесінің эволюциялық дамуын көрсетеді. 1993 жылғы Конституция егемендіктің бастауы болса, 1995 жылғы Конституция мемлекеттік басқару жүйесін тұрақтандырды. Ал 2017 және 2022 жылдардағы реформалар сол жүйені жаңғыртып, биліктің ашықтығы мен азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын кеңейтті.

Заң ғылымдарының докторы Қ. Мамыров бұл үрдісті былай сипаттайды:

«Қазақстандағы конституциялық реформалар эволюциясы - саяси жүйенің демократиялық жаңғыру жолындағы табиғи даму көрінісі. Әрбір түзету қоғам мен билік арасындағы сенім мен өзара жауапкершілікті арттыруға бағытталған» [6].

Қорытындылай келе, 1993-1995 жылдардағы кезеңдер мемлекеттіліктің құқықтық іргетасын қалаған болса, 2017 және 2022 жылдардағы реформалар сол іргетасты заманауи демократиялық құндылықтармен толықтырды. Әрбір тарихи кезең билік жүйесінің тиімділігін арттыруға, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам институттарын нығайтуға бағытталған маңызды қадам болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Зиманов С. З. Қазақстандағы конституциялық даму: тарих және тәжірибе. Алматы, 2013.
- 2.Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Алматы: Жеті жарғы, 2015.
- 3.Қаражан А. Қазіргі Қазақстандағы конституциялық реформалар эволюциясы. Астана: ЕҰУ баспасы, 2018.
- 4.Садықов Б. Қазақстандағы конституциялық эволюция: теория және тәжірибе. Алматы: Қазақ университеті, 2019.
- 5.Калетаев Д. Қазақстандағы конституциялық жаңғыру: демократиялық эволюцияның жаңа кезеңі // «Саясат және құқық» журналы. – 2023. – №1.
- 6.Мамыров Қ. Конституциялық эволюция және мемлекеттік басқарудың жаңғыруы // Құқық және мемлекет. – 2023. – №2.

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ: БАЛАНС МЕЖДУ СВОБОДОЙ СЛОВА И БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА

Мананова А.А., Нарымбаева А.Б., Хусанов М.Т., Намазбаев Р.Р., Пангереева М.С.

Научный руководитель: магистр, старший преподаватель Алтаева М.О.

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы дезинформацияны таратуға қатысты қылмыстық жауапкершілік мәселесі қарастырылады. Арнайы назар қоғамның қауіпсіздігі мен сөз еркіндігі арасындағы тепе-теңдікті сақтауға аударылады. Зерттеу барысында дезинформацияның әлеуметтік, саяси және құқықтық салдары, сондай-ақ оны болдырмауға бағытталған қылмыстық-құқықтық нормалар талданады. Мақалада халықаралық тәжірибе мен Қазақстан Республикасының құқықтық базасы салыстырылады, құқықтық саясатты жетілдіру және қоғамдағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар жасалады. Бұл жұмыс заңгерлерге, зерттеушілерге және ақпараттық қауіпсіздік саласындағы мамандарға пайдалы болады.

Summary: This article examines the issue of criminal liability for the dissemination of disinformation in modern society. Special attention is given to maintaining the balance between public safety and freedom of speech. The study analyzes the social, political, and legal consequences of disinformation, as well as the criminal law measures aimed at preventing it. The article compares international practices with the legal framework of the Republic of Kazakhstan and provides recommendations for improving legal policies and ensuring information security in society. This work will be useful for lawyers, researchers, and professionals in the field of information security.

Современное общество сталкивается с растущей угрозой распространения дезинформации, которая способна подрывать доверие к государственным институтам, влиять на политические процессы и нарушать общественный порядок. В условиях цифровизации и широкого доступа к интернету информационные потоки становятся неконтролируемыми, что увеличивает риск возникновения социальных и политических конфликтов. В этих условиях важно разработать эффективные правовые механизмы, обеспечивающие баланс между защитой прав человека, включая свободу слова, и безопасностью общества [1].

Дезинформация — это преднамеренное распространение ложной или искажённой информации с целью ввести общественность в заблуждение. Она способна оказывать значительное влияние на разные сферы жизни общества. В социальной плоскости дезинформация приводит к возникновению паники, росту напряжённости и конфликтов среди людей, подрывая доверие между гражданами и к государственным институтам. В политическом измерении ложная информация может использоваться для манипулирования общественным мнением, вмешательства в политические процессы, формирования определённого настроения населения или дискредитации государственных органов. С правовой точки зрения дезинформация нарушает законные интересы как отдельных граждан, так и организаций, создавая

условия для возникновения преступлений и правонарушений. Особенно опасным становится распространение дезинформации в цифровой среде, где интернет и социальные сети обеспечивают моментальный охват большой аудитории, что значительно ускоряет процесс её воздействия и затрудняет контроль за точностью информации. В совокупности такие последствия делают дезинформацию одной из наиболее значимых угроз современной информационной безопасности [2].

Уголовная ответственность за дезинформацию представляет собой важный инструмент правового регулирования, направленный на защиту общества и государства от угроз, возникающих вследствие распространения ложной или искажённой информации. Во многих странах законодательство предусматривает меры наказания за действия, которые могут причинить вред социальным, экономическим или политическим интересам общества. В Республике Казахстан уголовно-правовые нормы направлены на предотвращение ситуаций, когда ложные сведения или пропаганда запрещенной информации создают реальную угрозу общественной безопасности, нарушают общественный порядок или способствуют совершению преступлений.

Особое внимание при реализации этих норм уделяется соблюдению баланса между обеспечением безопасности и защитой фундаментального права граждан на свободу слова. Законодательство должно гарантировать, что наказание за распространение дезинформации не превращается в инструмент цензуры и не ограничивает возможность граждан выражать свои мнения в законных рамках. Эффективное применение уголовной ответственности требует чёткого определения критериев дезинформации, оценки её последствий и степени общественной опасности, чтобы правоприменительная практика была справедливой и не нарушала конституционные права. Таким образом, уголовная ответственность выступает не только средством наказания, но и превентивным механизмом, способствующим формированию информационной культуры, повышению критического восприятия информации населением и укреплению доверия к официальным источникам информации [3].

Международный опыт борьбы с дезинформацией демонстрирует разнообразие подходов и стратегий, направленных на защиту общества и государства от вредоносной информации. В Европейском союзе разработаны комплексные меры, регулирующие цифровое пространство и направленные на выявление, проверку и удаление ложной информации, а также на повышение медиаграмотности населения. В Соединённых Штатах и ряде стран СНГ предусмотрена уголовная ответственность за распространение заведомо ложной информации, если её действия создают угрозу общественной безопасности или нарушают общественный порядок.

Особое внимание уделяется международному сотрудничеству, которое включает обмен информацией между государственными органами, проведение совместных расследований и разработку единых стандартов для онлайн-платформ. Такой подход позволяет не только оперативно реагировать на

угрозы, но и формировать согласованные механизмы предотвращения дезинформации на глобальном уровне. Сравнительный анализ зарубежных практик показывает, что наиболее эффективной является комплексная стратегия, сочетающая правовое регулирование, образовательные инициативы, направленные на повышение критического восприятия информации, и современные технологии мониторинга цифрового контента. Такой интегрированный подход позволяет минимизировать негативные последствия дезинформации, обеспечивая одновременно защиту общественной безопасности и соблюдение прав граждан на свободу слова [4].

Проблемы уголовного регулирования дезинформации заключаются в том, что скорость распространения ложной информации зачастую значительно превышает темпы законодательного реагирования, что создаёт пробелы в правовой защите общества. Кроме того, доказательство умысла при распространении дезинформации представляет серьёзные трудности, поскольку необходимо отличать преднамеренные действия от непреднамеренного распространения недостоверной информации. Ещё одной важной проблемой является необходимость поддержания баланса между обеспечением общественной безопасности и соблюдением фундаментального права граждан на свободу слова, что требует аккуратного и взвешенного подхода со стороны правоприменительных органов.

В качестве рекомендаций для совершенствования системы противодействия дезинформации следует отметить необходимость обновления законодательства с учётом современных цифровых технологий и особенностей онлайн-коммуникаций. Также важно развивать образовательные программы, направленные на повышение медиаграмотности населения, что позволит гражданам критически воспринимать информацию и снижать риск распространения ложных сведений. Важным инструментом является внедрение механизмов раннего обнаружения и опровержения дезинформации, включая сотрудничество с онлайн-платформами и технологическими компаниями. Кроме того, эффективная борьба с информационными угрозами невозможна без международного взаимодействия, обмена опытом и выработки единых стандартов, что способствует повышению общей информационной безопасности и укреплению доверия общества к официальным источникам информации [5].

Таким образом, комплексный подход к противодействию дезинформации должен включать сочетание законодательных, образовательных и технологических мер, направленных на предотвращение распространения ложной информации и минимизацию её негативных последствий. Эффективная правовая база, адаптированная к современным условиям цифровой среды, в сочетании с развитием медиаграмотности и использованием современных инструментов мониторинга контента создаёт условия для устойчивой информационной безопасности общества. Международное сотрудничество и обмен опытом позволяют вырабатывать единые стандарты и оперативно реагировать на новые угрозы, обеспечивая баланс между защитой

общественной безопасности и соблюдением права граждан на свободу слова. В конечном итоге такие меры способствуют формированию информационной культуры, укреплению доверия к официальным источникам и повышению устойчивости общества к манипуляциям и распространению ложной информации, что является ключевым элементом современной системы национальной и глобальной безопасности.

Список использованной литературы

1. Дьяков, А. В. Информационная безопасность и правовое регулирование: Учебное пособие. – Москва: Юрайт, 2020.
2. European Commission. Tackling online disinformation: A European Approach. – Brussels, 2018.
3. Marwick, A., & Lewis, R. Media Manipulation and Disinformation Online. – New York: Data & Society Research Institute, 2017.
4. Шамшидинова, Г. М. Криминальная ответственность за распространение ложной информации: зарубежный опыт и российская практика. – Москва: Юрист, 2019.
5. Казахстанская правда. «Новые меры по противодействию дезинформации в цифровой среде», 2021.

ӘОЖ 342.9

ҚР АЗАМАТТАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ

Марат А.С., Аманқұл А.А., Қоныс Е.Б., Сайлаубек Н.Е., Ескендір Р.Б.
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Ағайдаров Т.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В Конституции РК предусмотрено, что такие ограничения должны быть в строго определенных условиях и вводятся впервые для изучения основ конституционного строя страны.

Summary: The Constitution of the Republic of Kazakhstan stipulates that such restrictions will be introduced in strictly defined cases, for the first time, in order to clarify the foundations of the constitutional order of the country.

Қазақстан Республикасының Конституциясы – мемлекет құрылымының, құқықтық жүйенің және азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарының іргетасы болып табылады. Ол қоғам мен мемлекеттің өзара байланысын құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етіп, азаматтардың теңдігі мен әділдігін қорғауға бағытталған. Конституцияның басты міндеті – адам құқықтарының жоғары мәртебесін сақтау, олардың заңды қорғалуын қамтамасыз ету және азаматтық қоғамның дамуына құқықтық негіз жасау. Осы тұрғыдан алғанда, азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтары Конституцияда нақты көрсетілген және мемлекеттің заңды кепілдік етуімен қолдау табады [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық, саяси, әлеуметтік және экономикалық құқықтарды қамтитын кешенді жүйені қалыптастырады.

Азаматтық құқықтарға адамның жеке өміріне қол сұқпау, сөз бостандығы, ар-ождан еркіндігі және азаматтық бастамаларды жүзеге асыру құқығы жатады. Бұл құқықтар азаматтардың қоғамдық өмірге белсенді қатысуына, өз пікірін ашық білдіруіне, сондай-ақ қоғамдық және саяси процестерге ықпал етуіне мүмкіндік береді. Конституциялық кепілдіктер осы құқықтардың нақты өмірде қорғалуын қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, Конституциялық кепілдіктердің тиімділігі азаматтардың құқықтық сана-сезімінің деңгейімен тікелей байланысты. Егер азаматтар өз құқықтары мен бостандықтарын біледі және оларды қорғауға белсенді қатысады, онда конституциялық нормалар қоғамда толық жүзеге асады. Конституция азаматтарға өз құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінуге, мемлекеттік органдар мен құқық қорғау мекемелеріне өтініш білдіруге, сондай-ақ бейбіт жиналыстар мен қоғамдық ұйымдар арқылы өз мүдделерін алға жылжытуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда азаматтардың құқықтарын қорғау жүйесі тек нормативтік-құқықтық базаға ғана сүйеніп қоймай, сонымен қатар соттық бақылау, мемлекеттік органдардың қызметі және азаматтық қоғам институттарының қатысуымен іске асырылады. Бұл механизмдер азаматтардың құқықтары бұзылған жағдайда тиісті әрекеттер жасауға, әділетті шешім қабылдауға және құқықтық тәртіпті сақтауға жағдай жасайды.

Сонымен бірге, әлеуметтік және экономикалық құқықтарды қорғау азаматтық қоғамның дамуы үшін де маңызды. Мысалы, білім алу құқығы мен еңбекке тең қолжетімділік азаматтарға өз әлеуетін толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді, ал әлеуметтік қамсыздандыру мен денсаулық сақтау жүйесі қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Конституциялық кепілдіктер бұл құқықтардың тек қағаз жүзінде қалмауын, нақты өмірде жүзеге асуын қамтамасыз етеді [2].

Осылайша, Конституция азаматтық қоғамның дамуына құқықтық негіз жасап қана қоймай, азаматтардың әлеуметтік әл-ауқаты мен өмір сапасын арттыруға бағытталған нақты іс-әрекеттердің жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Конституциялық кепілдіктер мен құқықтық механизмдердің үйлесімді жұмысы мемлекет пен қоғам арасындағы сенімділік пен өзара жауапкершілікті нығайтады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық кепілдіктерді тек нормативтік деңгейде ғана емес, сонымен қатар соттық және әкімшілік бақылау арқылы жүзеге асырады. Сот арқылы азаматтар өз құқықтарының бұзылуына қарсы әрекет ете алады, ал мемлекет заңдарды орындауды қамтамасыз ету арқылы құқықтардың қорғалуын нақтылайды. Конституциялық кепілдіктердің тиімділігі азаматтардың құқықтық сана-сезімінің деңгейіне де байланысты, себебі әрбір азамат өз құқығын білу арқылы оны қорғауға белсенді қатысуы қажет.

Қазіргі кезеңде Қазақстанда азаматтық қоғамның күшеюі мен демократиялық институттардың дамуы конституциялық құқықтардың нақты өмірде жүзеге асуына ерекше ықпал етеді. Азаматтық қоғам – бұл мемлекет

билігінің ықпалынан тәуелсіз, бірақ құқықтық шеңберде әрекет ететін қоғамдық институттар мен ұйымдардың жүйесі. Оның негізгі міндеті – азаматтардың бастамаларын қолдау, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті нығайту. Қазақстанда соңғы жылдары үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ), қоғамдық кеңестер, жастар және волонтерлік қозғалыстар белсенді түрде дамып келеді. Бұл ұйымдар азаматтардың өз құқықтарын қорғауға, әлеуметтік мәселелерді шешуге және мемлекеттік органдармен диалог орнатуға мүмкіндік береді [3].

ҮЕҰ-ның қызметі тек ақпарат таратып, қоғамдық пікір қалыптастырумен шектелмейді, олар нақты жобалар арқылы әлеуметтік және құқықтық бастамаларды іске асырады. Мысалы, құқықтық сауаттылықты арттыру бағдарламалары, заңгерлік кеңес беру орталықтары, азаматтарды қорғау жөніндегі қоғамдық бақылау – бәрі де Конституцияда бекітілген құқықтардың өмірде жүзеге асуына ықпал етеді. Сонымен қатар, қоғамдық кеңестер мемлекеттік органдардың шешімдеріне бақылау жүргізіп, азаматтардың мүдделерін ескеруді қамтамасыз етеді. Бұл демократиялық институттардың тиімді жұмыс істеуін көрсететін нақты мысал болып табылады.

Волонтерлік және жастар қозғалыстары да азаматтық бастамаларды қолдаудың маңызды платформасы болып отыр. Олар қоғамда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырып, жастарды азаматтық белсенділікке тарту арқылы құқықтық мәдениетті дамытуға үлес қосады. Азаматтық қоғамның бұл күшеюі демократиялық процестерді нығайтып, Конституцияның нормаларының қоғамда тұрақты орын алуына жағдай жасайды [4].

Сонымен қатар, халықаралық құқықтық стандарттардың Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілуі азаматтардың құқықтық қорғалуын халықаралық деңгейде қамтамасыз етеді. Қазақстан БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі негізгі халықаралық конвенцияларын ратификациялап, олардың нормаларын ұлттық заңнамаға енгізген. Бұл конституциялық құқықтардың халықаралық стандарттармен үйлесімділігін көрсетіп қана қоймай, Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа интеграциясын күшейтеді. Азаматтық қоғамның халықаралық тәжірибелермен байланысы құқық қорғау институттарының тиімділігін арттырып, мемлекет пен қоғам арасындағы сенімді нығайтады [5].

Осылайша, азаматтық қоғамның күшеюі, демократиялық институттардың дамуы және халықаралық құқықтық стандарттарды енгізу Конституцияда бекітілген құқықтардың нақты өмірде жүзеге асуын қамтамасыз ететін негізгі факторлар болып табылады. Бұл факторлар Қазақстандағы құқықтық мемлекет қалыптасуына, әлеуметтік әділеттіліктің орнауына және азаматтардың құқықтық белсенділігінің артуына тікелей ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Бойко Н. С., Иглин А. В., Чуканов И. А. Конституционное право зарубежных стран. Учебник. М.: Юрайт, 2017. 464 с.

3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2022.12.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Конституционное право. Общая часть. Учебно-методическое пособие / под ред. Богданова Н. А. М.: Зерцало, 2019. 372 с.
5. Клишас А. А. Конституционный контроль и конституционное правосудие зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. 2-е изд., доп. Клишас А.А.; Международные отношения - М., 2020. - 560 с.

ОӘЖ 3817322

ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ. МІНЕЗ -ҚҰЛЫҚ ЕРЕЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ АТА-АНА БАҚЫЛАУЫ

Махамбет Е.Д.

Ғылыми жетекші аға оқытушы, магистр Айтеке К.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы обеспечения безопасности детей в интернете, анализируются основные угрозы, с которыми могут столкнуться несовершеннолетние пользователи, а также предлагаются меры профилактики, включая правила безопасного поведения и использование родительского контроля.

Summary: The article examines the issues of ensuring the safety of children on the Internet, analyzes the main threats that underage users may face, and suggests preventive measures, including rules for safe behavior and the use of parental control.

Қазіргі қоғамды адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналған интернетсіз елестету мүмкін емес. Әсіресе жаһандық желіні балалар мен жасөспірімдер белсенді пайдаланады-оқу, қарым-қатынас, ойын-сауық және өзін-өзі дамыту үшін. Алайда, интернеттің кең мүмкіндіктерімен бірге кәмелетке толмаған пайдаланушылардың психикалық, моральдық және тіпті физикалық жағдайына әсер ететін елеулі тәуекелдер бар.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында балалардың желідегі қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Өмірлік тәжірибесі мен сыни ойлауы жеткіліксіз бала көбінесе кибербуллингке, интернеттегі алаяқтарға немесе қажетсіз мазмұнды тұтынушыға айналады. Сондықтан кәмелетке толмағандарды қорғауда тек техникалық бақылау ғана емес, сонымен қатар интернеттегі жауапты мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу де шешуші рөл атқарады. Ата-аналар, тәрбиешілер және мемлекеттік құрылымдар балалардың цифрлық ортаны қауіпсіз пайдалану дағдыларын қалыптастыру үшін күш біріктіруі керек. Интернет-қауіптердің алдын алудың маңызды бағыты ата-аналық бақылау жүйелерін қолдану, сондай-ақ балаларды желідегі мінез-құлықтың негізгі ережелеріне үйрету болып табылады [1].

Қазіргі балалар интернет күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналған әлемде өсуде. Онлайн кеңістік оқу, шығармашылық және қарым-қатынас үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Дегенмен, виртуалды еркіндіктің артында баланың психикалық және физикалық денсаулығына зиян келтіруі мүмкін елеулі қауіптер де бар.

Ең жиі кездесетін қауіптердің бірі - кибербуллинг-интернеттегі қорлау және қорлау. Қорлайтын пікірлер, мазақ ету, жалған ақпарат тарату стресске, өзіне деген сенімділікті жоғалтуға және тіпті депрессияға әкелуі мүмкін. Бала үшін мұндай жағдайлар әсіресе ауыр, өйткені ол әлі тұрақты психологиялық қорғанысқа ие емес. Интернеттегі алаяқтық мәселесі де қауіпті. Алаяқтар көбінесе балалардың сенімділігін «сыйлықтар», ұсыну немесе күдікті сайттарға тарту арқылы пайдаланады. Нәтижесінде балалар отбасының жеке деректерін аша алады немесе зиянды бағдарламаларды жүктей алады. Тағы бір қауіп-қажетсіз зорлық-зомбылық көріністері, экстремизмді, нашакорлықты немесе суицидті насихаттайтын материалдар. Мұндай ақпарат кәмелетке толмағандардың психикасына жойқын әсер етеді және олардың мораль мен мінез-құлық нормалары туралы идеяларын бұрмалауы мүмкін. Балаларды деструктивті қауымдастықтарға тарту ерекше алаңдаушылық тудырады. Әлеуметтік желілерде жасөспірімдерді қауіпті әрекеттерге шақыратын, олардың дүниетанымы мен құндылықтар жүйесіне әсер ететін топтар жиі жұмыс істейді. Ересектердің бақылауынсыз балалар қауіп-қатерден бейхабар болса да, осындай қауымдастықтардың мүшесі бола алады [2].

Осылайша, интернет өзінің жағымды жақтарына қарамастан көптеген тәуекелдерді қамтиды. Балаларды осы қауіптерден қорғау үшін қол жетімділікті техникалық шектеу ғана емес, сонымен қатар цифрлық сауаттылықты тәрбиелеу қажет. Ата-аналар мен тәрбиешілер балаларды сыни тұрғыдан ойлауға, сақ болуға және желінің жауапты пайдаланушыларына үйретуі керек. Тек бірлескен күш-жігермен ғана интернетті өскелең ұрпақ үшін қауіпсіз кеңістікке айналдыруға болады. Сондықтан әрбір пайдаланушы, әсіресе бала, интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық ережелерін білу және сақтау маңызды. Ең алдымен, жеке ақпаратты қорғау туралы есте сақтау қажет. Мекенжайды, телефон нөмірін, мектеп деректерін, парольдерді және басқа да жеке ақпаратты көпшілікке жариялауға болмайды. Бір қарағанда, зиянсыз ақпаратты зиянкестер қолдана алады. Екінші ереже - қарым-қатынас кезінде сақтық. Интернетте олардың шынайы тұлғаларын жасыратын адамдарды кездестіру оңай. Сондықтан сіз бейтаныс адамдарға сене алмайсыз, оларға фотосуреттеріңізді, жеке мәліметтеріңізді жібере алмайсыз немесе кездесулерге келісе алмайсыз. Үшінші маңызды ереже-күдікті сілтемелерге өтпеу және белгісіз файлдарды жүктеу емес [3].

Сондай-ақ, желіде орналастырылған ақпаратқа сын көзбен қарау керек. Интернетте жазылғанның бәрі шындық емес. Бала сенімді дереккөздер мен жалған деректерді ажырата білуі керек. Қарым-қатынас мәдениетін сақтау бірдей маңызды. Интернет-бұл құрмет пен сыпайылық нормалары қолданылатын қоғамдық кеңістік. Басқа пайдаланушыларды қорлауға, қорлауға немесе қауесет таратуға қатысуға болмайды. Соңында, желіде өткізетін уақытты есте ұстаған жөн. Интернетте шамадан тыс болу тәуелділікке, оқу үлгерімінің төмендеуіне және физикалық денсаулықтың нашарлауына әкелуі мүмкін. Онлайн және офлайн өмір арасындағы тепе - теңдікті сақтау маңызды.

Ата - аналар- бұл баланың дұрыс және қауіпсіз мінез-құлқы туралы идеяларын қалыптастыратын алғашқы және негізгі тәрбиешілер. Олардың міндеті - қауіпті ақпаратқа қол жеткізуді шектеу ғана емес, баланы пайдалы және зиянды заттарды өз бетінше ажыратуға, деректерді сыни тұрғыдан қабылдауға және желі ресурстарын жауапкершілікпен пайдалануға үйрету. Ең алдымен, ата-аналар үшін баламен сенімді қарым-қатынас орнату маңызды.

Сонымен қатар, ата-аналар цифрлық мәдениеттің үлгісі болуы керек. Егер ересектер желіде тым көп уақыт өткізсе, жеке деректерді жарияласа немесе онлайн режимінде қақтығыстарға түссе, бала мұны мінез-құлық нормасы ретінде қабылдайды. Демек, интернеттегі сауаттылықты тәрбиелеу жеке мысалдан басталады.

Сондай-ақ, балалармен интернеттегі мінез-құлық ережелерін талқылау қажет: жеке ақпаратты жарияламау, бейтаныс адамдармен хат алмаспау, күдікті сілтемелерге бармау және әрқашан ересектерге жағымсыз жағдайлар туралы хабарлау. Мұндай оқыту бір реттік әңгіме емес, тұрақты болуы керек. Тәрбиелік шаралардан басқа, техникалық бақылау да үлкен рөл атқарады. Заманауи технологиялар қауіпті сайттарды блоктайтын сүзгілерді орнатуға, интернетте болу уақытын шектеуге және баланың белсенділігін бақылауға мүмкіндік береді. Ата-аналарға баланың сандық кеңістігін басқаруға көмектесетін Kaspersky Safe Kids, Google Family Link, Qustodio және басқалары сияқты арнайы бағдарламалар бар. Бұл қолданбалар құрылғыларды пайдалану уақытын орнатуға, қолданбаларға кіруді бақылауға және күдікті әрекеттер туралы хабарландырулар алуға мүмкіндік береді.

Дегенмен, техникалық бақылау жалпы қадағалауға айналмауы керек екенін түсіну маңызды. Ата — ана бақылауының мақсаты-баланың жеке кеңістігін бұзу емес, оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету және жауапкершілікті қалыптастыру. Сенім, ашық қарым-қатынас және жұмсақ бақылаудың үйлесімі идеалды болып саналады. Ата-аналар интернет қауіпсіздігі мәселесін жалғыз шеше алмайды. Мұнда мемлекет, мектеп және қоғамдық ұйымдардың қатысуы қажет. Білім беру процесіне цифрлық сауаттылық бағдарламаларын енгізу, оқушылар мен олардың ата-аналарына дәрістер мен тренингтер өткізу маңызды. Мемлекеттік органдар өз кезегінде кәмелетке толмағандарды желіде қорғауға бағытталған заңнамалық шараларды әзірлеуге тиіс [4].

Осылайша, тәрбиелік, білім беру және техникалық шараларды біріктіретін кешенді тәсіл ғана балаларды киберқауіптерден тиімді қорғауға кепілдік бере алады.

Интернеттегі балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі ата-аналар мен бақылау жүйелерінің рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Ата-аналар цифрлық әлемге саналы көзқарасты бақылап қана қоймай, тәрбиелеуі керек, сыни тұрғыдан ойлауға және басқа пайдаланушыларды құрметтеуге үйретуі керек. Ата-аналық бақылау жүйелері сенімді қолдау және алдын алу құралы ретінде әрекет етеді. Интернеттегі балалардың қауіпсіздігі-бұл бостандықты шектеу емес, олардың болашағын қорғау. Тек өзара түсіністік, сенім және сауатты

көзқараспен интернет бала үшін қауіп көзі емес, таным, даму және қарым-қатынас құралы болады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Айтпаева, А. Ш. Балалардың интернеттегі қауіпсіздігі және кибермәдениет негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 145 б.
2. Сәрсенова, Л. Қ. Интернеттегі этикалық мінез-құлық пен ата-аналық бақылаудың рөлі. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 198 б.
3. Киреева, Е. В. Информационная безопасность несовершеннолетних в сети Интернет. – Москва: Юрайт, 2022. – 256 с.
4. Абдрахманова Ж.Б. Балалардың киберқауіпсіздігі мәселелері және құқықтық қорғау тетіктері. // Құқық және заман журналы. – 2024. – №2

ӘОЖ 342.9

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ БОЛДЫРМАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Махамбет Н.Ы., Салхудинова А.А., Сыдык Р.А., Бердікүл Н.Б., Манап Ж.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Тленшин Т.Б.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Административные правонарушения являются важным показателем соблюдения правопорядка в обществе и эффективности государственного управления. В современном Казахстане для укрепления принципов правового государства и защиты прав граждан особое значение приобретает система предотвращения административных правонарушений. Система предупреждения административных правонарушений – это комплексный институт, обеспечивающий правопорядок через механизмы предупреждения, выявления и привлечения к ответственности нарушений правовых норм.

Summary: Administrative offenses are an important indicator of maintaining law and order in society and the effectiveness of Public Administration. In modern Kazakhstan, the system of preventing administrative offenses is of particular importance for strengthening the principles of the rule of law and protecting the rights of citizens. The system for the Prevention of administrative offenses is a comprehensive institution that ensures law and order through mechanisms for the prevention, detection and prosecution of violations of legal norms.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау мен мемлекеттік басқару тиімділігінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Қазіргі заманда Қазақстанда құқықтық мемлекет қағидаттарын нығайту және азаматтардың құқықтарын қорғау үшін әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау жүйесі ерекше мәнге ие. Әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау жүйесі – бұл құқықтық нормаларды бұзуды алдын алу, анықтау және жауаптылыққа тарту механизмдері арқылы құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін кешенді институт. Қазақстан Республикасының әкімшілік-құқықтық жүйесі осы механизмдерді жетілдіруге бағытталған бірнеше нормативтік-құқықтық актілер мен мемлекеттік бағдарламаларды қамтиды. Мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасындағы әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау жүйесінің қазіргі жағдайын зерттеу, оның құқықтық негіздерін

талдау және тиімділігін бағалау. Міндеттері: әкімшілік құқық бұзушылықтардың түрлерін сипаттау, құқықтық механизмдерді талдау, қазіргі сын-қатерлерді анықтау және ұсыныстар жасау [1].

Әкімшілік құқық бұзушылық – заңда белгіленген әкімшілік жауаптылық нормаларын бұзу болып табылады. Олар қоғамдық қатынастарға зиян келтіруі мүмкін, бірақ қылмыстық сипатқа ие емес.

Қазақстан Республикасында әкімшілік құқық бұзушылықтар:

- Қоғамдық тәртіпті бұзу (мысалы, жол ережесін бұзу, қоғамдық орында тәртіпсіздік көрсету);

- Экономикалық құқық бұзушылықтар (салықтық, сауда және кәсіпкерлік саласындағы заң бұзушылықтар);

- Қоршаған ортаны қорғау нормаларын бұзу;

- Мемлекеттік қызметке қатысты әкімшілік заң бұзушылықтар [2].

Әкімшілік құқық бұзушылықтардың классификациясы құқықтық әдебиетте кеңінен зерттелген (С.З. Зиманов, Ғ.С. Сапарғалиев). Олар қоғамдық қатынастарға әсер ету дәрежесіне, салдарына және ауырлығына қарай жіктеледі. Қазақстанда әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау жүйесі келесі нормативтік-құқықтық актілерге сүйенеді:

ҚР Конституциясы (1995 жыл);

ҚР «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексі (2022 жылға дейінгі редакциясы);

ҚР «Мемлекеттік басқару туралы» Заңы;

ҚР «Қоғамдық тәртіпті сақтау және құқықтық мәдениетті арттыру» бағдарламалары.

Қазақстанда жол ережесін бұзудың алдын алу үшін «Adilet» мобильді қосымшасы, бейнебақылау камералары және айыппұлдарды онлайн төлеу жүйесі енгізілді. Бұл жүйелер құқық бұзушылықтарды тез анықтауға және азаматтарға құқықтық ескерту жасауға мүмкіндік береді. Қоршаған ортаны қорғау саласында мемлекеттік бақылау органдары кәсіпорындардың қалдықтарын дұрыс шығаруын қадағалайды. Қоғамдық бірлестіктер мен экологиялық НПО-лар экологиялық құқық бұзушылықтарды анықтап, тиісті мемлекеттік органға хабарлайды. Қызметкерлердің құқықтық тәртіпті бұзуы кезінде ішкі аудиттік тексерістер, мемлекеттік қызмет стандарттарын бақылау және қоғамдық мониторинг жүргізіледі. Бұл тәсілдер әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алып, қызметкерлердің жауапкершілігін арттырады. Қоғамдық бақылау мен азаматтық белсенділік әкімшілік құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Қоғамдық кеңестер, медиаторлық топтар және үкіметтік емес ұйымдар құқық бұзушылықтарды тіркеп, шешу жолдарын ұсынып, мемлекеттік органдармен ынтымақтастық жасайды [2].

Әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау механизмдері:

Превентивтік шаралар – құқықтық ақпараттандыру, ескерту, қоғамдық бақылау.

Қадағалау және бақылау – мемлекеттік органдардың тұрақты тексерістері, мониторинг.

Жауаптылыққа тарту – әкімшілік айыппұлдар, ескерту, лицензияны тоқтату сияқты шаралар [3].

Бұл жүйе азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етіп, құқықтық тәртіпті сақтау үшін маңызды. Қазіргі таңда Қазақстанда әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау жүйесі бірқатар жетістіктерге қол жеткізді:

Мемлекеттік органдардың тиімділігі артты – ішкі істер органдары, прокуратура және мемлекеттік бақылау қызметтері құқық бұзушылықтарды уақытылы анықтайды.

Құқықтық ақпараттандыру шаралары – азаматтар мен кәсіпкерлерге арналған құқықтық ақпараттық порталдар мен мобильді қосымшалар енгізілді.

Қоғамдық бақылау институттары – қоғамдық кеңестер, медиаторлық және мониторингтік топтар құқық бұзушылықтарды болдырмауда белсенді әрекет етеді.

Дегенмен, кейбір сын-қатерлер бар: құқықтық мәдениеттің жеткіліксіздігі, кейбір мемлекеттік органдардың бюрократиялық кедергілері және әкімшілік жауаптылықты қолданудың біркелкі еместігі.

Цифрлық бақылау жүйелері – электрондық платформалар арқылы құқық бұзушылықтарды тіркеу және алдын алу.

Құқықтық мәдениетті арттыру – азаматтарды әкімшілік құқық бұзушылықтардан сақтандыру үшін ақпараттандыру және білім беру бағдарламалары.

Заңнаманы жетілдіру – әкімшілік кодекстің қазіргі талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету [3].

Қоғамдық қатысу – азаматтық белсенділік пен үкіметтік емес ұйымдардың мониторингі құқықтық тәртіпті нығайтуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасындағы әкімшілік құқық бұзушылықтарды болдырмау жүйесі қазіргі кезеңде тиімді жұмыс істеп келеді, бірақ оны одан әрі жетілдіру қажет. Ұсыныстар: Құқықтық мәдениетті арттыру және азаматтық құқықтық сауаттылықты күшейту; Электрондық бақылау және ақпараттық жүйелерді дамыту; Қоғамдық бақылауды нығайту және азаматтық белсенділікті қолдау; Заңнаманы уақыт талабына сай жетілдіру. Бұл шаралар әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесін күшейтіп, құқықтық мемлекет қағидаттарының іске асуына үлес қосады [4].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл.
2. Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексі, 2022 жыл.
3. ҚР «Мемлекеттік басқару туралы» Заңы, 2015 жыл.
4. С.З. Зиманов. «Әкімшілік құқық негіздері». Алматы, 2018.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҢ ҮСТЕМДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ РӨЛІ

Мәлік Е.С., Бахидин Д.Қ., Серіков О.Н., Турдиев Д.Е., Хайтметов Ш.Ш.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Исатаева Б.Т.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Конституционный контроль является ключевым институтом, обеспечивающим верховенство Конституции и защиту основных прав граждан. Его значение заключается в том, что он не только проверяет соответствие нормативных актов Конституции, но и формирует правовую культуру уважения к основным ценностям правового государства.

Summary: Constitutional review is a key institution ensuring the supremacy of the Constitution and the protection of citizens' fundamental rights. Its importance lies not only in verifying the compliance of legal acts with the Constitution but also in fostering a legal culture based on respect for the fundamental values of a democratic state governed by the rule of law.

Құқық теориясын және мемлекеттік басқару институттарын зерттей бастағанда, мені ерекше қызықтырған сұрақ: мемлекет құқықтың үстемдігі мен азаматтардың құқықтарын қорғауды қалай қамтамасыз етеді? Қазақстан Республикасы контекстінде мұндай қамтамасыз етудің негізгі тетіктерінің бірі конституциялық бақылау институты болып табылады. Осы мақалада Мен Қазақстанда конституциялық бақылаудың қандай функцияларды орындайтынын, оның құқық үстемдігін қамтамасыз етуге қалай ықпал ететінін, сондай-ақ осы салада қандай проблемалар мен перспективалар бар екенін қарастыруды мақсат етіп қойдым.

Конституциялық бақылауға көшпес бұрын, біз заңның үстемдігі деп түсінетін нәрсені нақтылау маңызды. Заңның үстемдігі дегеніміз - барлық мемлекеттік органдар да, жеке адамдар да заңға бағынады, адамның құқықтары мен бостандықтары қорғалады, ал мемлекеттік билік заңмен шектеледі. Оқыған басылымда атап өтілгендей: "құқық үстемдігі демократия мен адам құқықтарын тиімді қорғауда шешуші рөл атқарады". Мақалада заң үстемдігінсіз құқықтық мемлекеттіліктің мүмкін еместігі атап көрсетілген. Сонымен қатар, авторлар заңның үстемдігі тек ресми рәсімдерді ғана емес, сонымен бірге нақты мазмұнды да қамтиды деп санайды: тәуелсіз соттар, сот төрелігіне қол жеткізу, кепілдіктерді қорғау [1].

Қазақстан контекстінде Конституция Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет екенін бекітеді. Мысалы, 1-бапта Республика өзін, атап айтқанда, құқықтық мемлекет ретінде бекітеді делінген демек, осы ережені қамтамасыз етуге арналған институттар ерекше маңызды бола бастады.

Конституциялық бақылау деп мен нормативтік актілерді тексеруді, Конституцияны және оның қағидаларын сақтауды, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын негізгі заңға қайшы келетін актілерден қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық тетіктер мен органдар жүйесін түсінемін. Қазақстанда бұл институт трансформацияланды: бұрын Қазақстан Республикасының

Конституциялық кеңесі (бұдан әрі – ҚК), ал реформадан кейін — Қазақстан Республикасының Конституциялық соты (бұдан әрі – КС) болған.

Сонымен қатар, Бақтыбеков пен Матаеваның соңғы дереккөздердің бірінде конституциялық бақылау-құқықтық мемлекеттің элементі ал шешімдер құқық үстемдігін бекітуді қамтамасыз ететіндігі туралы анықталған, сондай-ақ жұмысында конституциялық бақылау институты демократиялық мемлекеттің қажетті тетігі болып табылады. Ол Конституцияның үстемдігі мен қорғалуын қамтамасыз ететіндігі туралы аталып көрсетілді [2].

Қазақстанда конституциялық бақылау функциялары: заңдарды, нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруді, құқықтық нормалардың конституциялылығы туралы дауларды шешуді, конституциялық нормалардың тікелей қолданылуын қамтамасыз етуді және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтиды. Мысалы, "Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы" Заңның 50-бабының 1-тармағында ҚБК тексерілетін нормативтік құқықтық және өзге де актілердің мазмұны, нысаны және қабылдау тәртібі бойынша Конституцияға сәйкестігін белгілейтіні бекітілген.

Конституциялық бақылау институты құқықтың үстемдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді, өйткені:

Конституцияны бұзатын нормаларды қабылдау қаупін азайтады; Конституцияның жоғары құқықтық акт ретіндегі құқықтық маңыздылығын күшейтеді; азаматтар мен органдарға Конституцияны бұзуға және өз құқықтарын қорғауға қарсы тұруға мүмкіндік береді; заңнама Конституциялық тәртіпке бағынатын құқықтық мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді [3].

Қазақстан мысалында конституциялық бақылау институтының негізгі ерекшеліктерін қарастырайық.

Біріншіден, институттың өзгеруі: 2022 жылға дейін Конституциялық кеңес жұмыс істеді, оның кейбір шектеулі өкілеттіктері болды. КК 2023 жылдың 1 қаңтарына дейін құқықтық мирасқор болды, содан кейін өкілеттіктер КС-ға өтті.

Екіншіден, жаңа органның құқықтық мәртебесі: мысалы, Конституцияда (VI бөлім) Соттың өкілеттігі сегіз жылға созылатын төрағаны қосқанда он бір судьядан тұратындығы жазылған; бір адам бір реттен артық судьяға тағайындауға болмайды.

Үшіншіден, рәсім: Заңда тексеру критерийлері белгіленген - нормалардың мазмұны бойынша, құқықтық акт нысаны бойынша, қабылдау тәртібі бойынша. өтініштің салдары да қарастырылған: 46-бап несиеге жүгінген кезде кейбір процестер тоқтатылатынын айтады (Мысалы, Президент қызметіне кірісу немесе референдумды қорытындылау).

Төртіншіден, конституциялық емес нормаларды тану практикасы: мысалы, басылым 25 жыл ішінде Қазақстанда 20 құқықтық норма конституциялық емес деп танылғанын атап өтті. Бұл бақылау институтының құқықтық жүйенің "өзін-өзі түзету" механизмі ретінде жұмыс істеуін көрсетеді [4].

Енді мен конституциялық бақылау институты Қазақстанда құқық үстемдігін қамтамасыз етуге қалай ықпал ететінін көрсеткім келеді.

Конституцияның үстемдігін бекіту Конституция негізгі заң ретінде жоғары заңды күшке ие болуы керек. Конституциялық бақылау институты арқылы нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігі тексеріледі, бұл төменгі деңгейдегі актілердің негізгі нормаларды бұзбауын қамтамасыз етеді. Көрсетілгендей: "Қазақстан Республикасы өзін, атап айтқанда, құқықтық мемлекет ретінде бекітеді". Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау Егер құқықтық норма конституциялық құқықтарға немесе бостандықтарға нұқсан келтірсе, бақылау институты мұндай нормаға қарсы шығуға және оның қолданылуын жоюға мүмкіндік береді. Мысалы, Конституцияның 78-бабы судьяның азаматтардың құқықтарына нұқсан келтіретін болса, заң нормасының конституциялылығын тексеру туралы ұсыныспен жүгіну міндетін бекітті [5].

Бақылау функциялары сот жүйесінің қызметімен сәйкес келеді: соттар Конституцияны тексеру ісіне қатыса алады, бұл бақылауды сот төрелігінің бір бөлігіне айналдырады. Бақылау тетігінің болуы және шешімдерді жариялау (мысалы, Соттың нормативтік қаулылары) азаматтар мен билік институттары үшін құқықтық болжамдылықты арттырады. Сонымен бірге, бұл құқықтық жүйенің Конституцияға сәйкес келмейтін нормаларды жою арқылы өзін түзете алатындығына ықпал етеді. Конституциялық құндылықтар мен заңның үстемдігі туралы мақалалар білім беру жұмысының маңыздылығын көрсетеді, бұл да бақылау институтының маңызды нәтижесі болып табылады. Мысалы: "конституциялық құндылықтар және заңның үстемдігі: құқықтық мәдениеттің негізі ретінде аймақтық кездесулер".

Елеулі жетістіктерге қарамастан, Қазақстандағы конституциялық бақылау институты проблемаларға тап болып отырғанын мойындауым керек. Заңнама соттардың тәуелсіздігін қамтамасыз еткенімен, бұл кепілдіктердің орындалуы күмән тудыруы мүмкін. КК-ті қайтару туралы басылымдарда Тәуелсіздік көбінесе саяси ортаға, биліктің оппозициялық тармақтары мен азаматтық қоғамның болуына байланысты болады делінген. Тарихи шолуда бұрын КС жұмыс істеген кезде көптеген азаматтар бақылауға тікелей қол жеткізе алмағаны және институт символдық ретінде қабылданғаны атап өтілді. Шектеулі "күш" қабілеті институттың өзі норманы конституциялық емес деп тануы мүмкін, бірақ шешімді тиімді қолдану, оны орындау және құқық қолдану практикасын өзгерту көптеген басқа факторларға — заңнамаға, сот және атқарушы тармақтарға байланысты. Құқықтың үстемдігін қамтамасыз ету тек құқықтық институтты ғана емес, оны қоғамның қолдауын да талап етеді: белсенді азаматтық қатысу, құқыққа деген сенім, институттардың құзыреттілігі. Бұл туралы басылымдар кездесулер мен ағартушылық құқықтық мәдениетті нығайтудың маңыздылығы туралы атап өту керек.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Қазақстандағы конституциялық бақылау институтын дамытудың мынадай бағыттарын бөліп көрсетуге болады: Рәсімдік тетіктерді тереңдету: азаматтардың бақылауға қол жеткізуін жақсарту,

өтініштер санаттарын кеңейту, өндірістің ашықтығын арттыру. Институционалдық тәуелсіздікті күшейту: КМҚК құрамын саяси ықпалды болдырмайтындай етіп қалыптастыруды қамтамасыз ету, бұл оған деген сенімді арттырады. Құқықтық мәдениетті арттыру: жұртшылықты белсенді тарту, құқықтық сананы оқыту, КС рөлі және оның шешімдері туралы ақпарат тарату. Құқықтық мемлекеттің басқа институттарымен үйлестіру: сот жүйесі, прокуратура, омбудсмен, бақылау шешімдері "қағаз" болып қалмай, құқықтық тәжірибеге нақты әсер етуі үшін керек. Әсерді бақылау және бағалау: жүйелі зерттеу, қанша нормативтік актілердің күші жойылды немесе өзгертілді, бұл азаматтардың құқықтары мен құқық қолдану практикасына қандай әсер еткендігін қарау.

Конституциялық бақылау институтының іс жүзінде қалай жұмыс істейтінін және оның құқықтық жүйеге қалай әсер ететінін көруге мүмкіндік беретін КС тәжірибесінен бірнеше нақты мысалдарды қарастырайық.

2025 жылғы 18 шілдедегі № 73-НП нормативтік қаулысында КС Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексінің (ҚІЖК) 319-бабы 5 - бөлігінің Конституцияға сәйкестігін-сот белгілеген мерзім өткеннен кейін айыпталушыны күзетпен ұстауға жол беретін норманы тексерді. Сот Конституцияның 1-бабы мен 16-бабының ережелеріне сүйенді, онда адамның құндылықтары, оның құқықтары мен бостандықтары бекітілген және қамауға алу мен қамауда ұстауға заңда көзделген жағдайларда ғана сот бақылауымен жол беріледі. Бұл шешім конституциялық бақылаудың жеке бас бостандығын қорғау және қылмыстық қудалау органдарының билігін шектеу тетігі ретінде қалай әрекет ететінін көрсетеді.

2024 жылғы 24 желтоқсандағы № 56-НП қаулысында КС кассацияға қолжетімділікті кеңейтуге қатысты азаматтық іс жүргізу кодексінің (АІЖК) 434 - бабы 2-бөлігінің 3-тармақшасын тиісті Конституцияға сәйкес деп таныды. Бұл тәсіл несие тек репрессиялық нормаларға ғана емес, сонымен бірге сот қорғауына құқықтың іс жүргізу кепілдіктеріне де әсер ететіндігін көрсетеді. Бұл құқық үстемдігінің маңызды элементі: құқықтарды ресми қорғау ғана емес, сонымен бірге олардың нақты мүмкіндігі.

2023 жылғы КС есебі бойынша биылғы жылы 5300 - ден астам өтініш түскенін көрсетеді, оның көп бөлігі (39 %) соттардың шешімдерімен келіспеушілікке қатысты, ал өтініштердің шамамен 27% - ы ғана нормалардың конституциялылығын тексеруге қатысты. Сондай - ақ, КС бір жыл ішінде 182 қаулы қабылдады, оның 51-і одан әрі конституциялық іс жүргізу туралы. Бұл статистика институттың жүктелу дәрежесін, азаматтардың өтініштерінің сипатын және конституциялық бақылауды практикалық қолдану көптеген процедуралық өтініштермен байланысты екенін бағалауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйене отырып, КС сот практикасы құқықтың үстемдігін қалай нығайтатыны туралы келесі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

Тәжірибе арқылы конституциялық құқықтарды қорғау: егер сот шамадан тыс қамауға алуға мүмкіндік беретін немесе сот арқылы қорғауға қол жеткізуді

шектейтін нормаларды конституциялық емес деп тапса немесе оларды түзетуді талап етсе, бұл адамның Конституцияда бекітілген ең жоғары құндылық ретіндегі жағдайын нығайтады.

Сот төрелігіне қолжетімділікті кеңейту: кассацияға қолжетімділікті кеңейтетін АІЖК нормаларын тиісті деп тану сот қорғауын неғұрлым қолжетімді және тиімдірек етеді. Бұл құқықтық мемлекеттің маңызды элементі: ресми кепілдіктер ғана емес, сонымен бірге оларды жүзеге асыруға нақты қол жетімділік.

Сигналдық әсер және шешімдерді орындау практикасы: КС қаулылар шығарған кезде, олар бүкіл елде міндетті болады. Осылайша, КС шешімдері құқықтық жүйенің бір бөлігіне айналады және оларды сақтау құқық қолдану практикасын ретке келтіруге ықпал етеді, бұл құқықтық болжамдылықты нығайтады - құқық үстемдігінің негізгі элементтерінің бірі.

Алдын алу әсері: заңның Конституцияға сәйкестігін тексеруге және соттың күшін жоюға (немесе өзгертуге) болатындығын білу заң шығарушыларды, билік органдарын және соттарды Конституциялық шектеулер шеңберінде әрекет етуге ынталандырады. Бұл Конституцияның жоғары заң ретіндегі рөлін күшейтеді және нормативтік қателіктер мен теріс қылықтарды азайтуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы конституциялық бақылау институты құқық үстемдігін қамтамасыз етуде маңызды, дерлік шешуші рөл атқаратынын атап өткім келеді. Ол нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін өлшеуші, құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың кепілі, құқықтық мемлекетті нығайту құралы болып табылады. Алайда оның тиімділігі тек ресми өкілеттіктерге ғана емес, сонымен бірге практикалық іске асыруға, институционалдық тәуелсіздікке, қоғамның құқықтық мәдениетіне және биліктің басқа салаларымен өзара әрекеттесуге байланысты. Заң секторының студенті ретінде бұл институттың одан әрі дамуы біздің еліміздегі құқықтық мемлекет қағидаттарын тереңірек бекітуге және азаматтардың құқық пен институттарға деген сенімін арттыруға ықпал етеді деп санаймын. Заңгерлердің, мемлекеттік қызметшілердің және азаматтардың жаңа буындары: норманың болуы ғана емес, оның негізгі заңға сәйкестігі, оның нақты сақталуы - мемлекетті шынымен заңды ететін нәрсе екенін түсінуі маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ударцев С. «Конституционный контроль – элемент правового государства. Решения Конституционного суда обеспечивают утверждение верховенства права». - 2024 жыл 30 шілде
2. Бактыбеков М.Б., Матаева М.Х. «Проблемы формирования конституционного контроля в условиях конституционной реформы в Казахстане». - 2025 жыл.
3. «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» (Доклад КС РК) – 2020 жыл 22 маусым.
4. Конституционный Суд Казахстана: Обзор результатов работы за год <https://finance.kz/news/konstitutsionnyy-kontrol-v-kazahstane-za-25-let-priznany-nekonstitutsionnymi-20-pravovyyh-norm>.

5. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 5 тамыздағы Конституциясы (2022.19.09.берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

ӘОЖ 342.7:004.738.5(574)

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТТЕГІ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мирзабек М.Е., Қайм Т.Ғ., Өмірбай Б.Қ., Мақсұтхан З.Ғ., Турсынкулова Г.К.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаксылыков Н.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье анализируются конституционно-правовые основы свободы слова и выражения мнения в интернете, рассматривается их взаимосвязь с современными цифровыми угрозами, а также исследуются направления совершенствования механизмов правового регулирования.

Summary: The article analyzes the constitutional and legal foundations of freedom of speech and expression on the internet, examines their relationship with modern digital threats, and explores directions for improving legal regulation mechanisms.

XXI ғасырдың ең маңызды белгілерінің бірі - цифрландыру және ақпараттық қоғамның қалыптасуы. Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуымен адамзат жаңа коммуникациялық кеңістікке қадам басты. Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуы адамдарға өз ойын еркін білдіруге, қоғамдық пікірге ықпал етуге және ақпарат алмасуға кең мүмкіндік берді. Алайда бұл мүмкіндіктермен қатар ақпараттық манипуляция, жалған ақпарат (fakenews), кибербуллинг, интернет-цензура және цифрлық бақылау сияқты жаңа синтезгеуіріндер туындап отыр.

Сөз және пікір білдіру бостандығы - адамның негізгі конституциялық құқығы, Қазақстан Республикасының Конституциясының 20-бабында және БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабында бекітілген [1].

Алайда интернет кеңістігінде бұл құқықты іске асыру мен шектеудің құқықтық шекарасы әлі де нақты анықталмаған.

Сөз бостандығы конституциялық демократияның өзегі, ол билікті сынға алуға, азаматтық белсенділікке және плюрализмге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 20-бабының 1-тармағында: «Әркімнің сөз және шығармашылық еркіндігіне құқығы бар» деп көрсетілген. Сонымен бірге 2-тармағы: «Цензураға тыйым салынады», - деп, бұл құқықтың абсолютті емес екенін, яғни заңмен белгіленген белгілі бір шектеулер бар екенін білдіреді [2].

Шектеулер адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін, ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, моральдық құндылықтарды қорғау мақсатында енгізіледі.

Интернет адамзат тарихындағы ең үлкен коммуникациялық төңкеріс болды. Бұрын адам өз ойын жеткізу үшін газетке хат жазуы немесе телеарнаға шығуы керек болса, бүгінде ол бір ғана батырманы басу арқылы мындаған,

тіпті миллиондаған адамға үн қата алады. Интернет - пікір білдірудің, ақпарат алмасудың және қоғамдық пікір қалыптастырудың ең қуатты құралына айналды.

Интернет дәстүрлі БАҚ-тен үш тұрғыда ерекшеленеді:

1. Таралу жылдамдығы – ақпарат бірнеше секундта бүкіл әлемге жетеді;
2. Авторлықтың бұлыңғырлығы – контентті нақты кім таратқанын анықтау кейде мүмкін емес;
3. Жауапкершілік пен бақылаудың әлсіздігі – виртуалды ортада заң талаптарын орындау қиынырақ.

Осының нәтижесінде интернет кеңістігі сөз бостандығының кеңеюімен қатар, құқықтық реттеудің күрделенуіне себеп болды.

Бұл құбылыс демократиялық процестердің ашықтығын арттырып қана қоймай, сонымен қатар жаңа құқықтық және этикалық сұрақтарды да туындатты.

Мәселен, “цифрлық сөз бостандығы” ұғымы тек пікір айту құқығын ғана емес, сонымен бірге ақпараттық жауапкершілік пен деректердің қауіпсіздігі сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Интернеттегі кез келген пікір қоғамда резонанс тудыруы, біреудің ар-намысына тиюі немесе қоғамдық тұрақтылыққа қауіп келтіруі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, сөз бостандығы мен жауапкершілік арасындағы шекара - цифрлық дәуірдің ең күрделі мәселелерінің бірі.

Интернетте пікір білдірудің бірнеше жаңа қауіптері пайда болды:

- жалған ақпарат пен фейк контенттің таралуы қоғамның ақпараттық тұрақтылығын бұзады;
- әлеуметтік желілердің алгоритмдік цензурасы (мысалы, контенттің автоматты түрде бұғатталуы);
- кибербуллинг және жала жабу жеке тұлғаның ар-намысына қол сұғады;
- мемлекеттік бақылау және контентті шектеу тетіктері кейде еркін пікір білдіруге кедергі келтіруі мүмкін.;
- жеке өмірге қол сұғу және деректердің заңсыз жиналуы;
- жасанды интеллекттің ақпарат ағынын басқарудағы рөлі [3].

Цифрлық сөз бостандығы шексіз бола алмайды. Оның шектеулері Конституция қағидаларына, халықаралық құқық нормаларына, және ең бастысы пропорционалдық принципіне сай болуы тиіс.

БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабында әр адамның “пікір айту және оны еркін білдіру құқығы” бекітілген, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабы да бұл еркіндікті мойындай отырып, оны “басқалардың құқықтары мен қоғамдық тәртіпті қорғау мақсатында” шектеуге жол береді.

Қазақстан осы халықаралық нормаларды мойындағанымен, интернет кеңістігіндегі шектеулер (мысалы, сайттарды бұғаттау немесе әлеуметтік желілерге лицензия талаптары) кейде конституциялық пропорционалдық қағидатына сай келмей қалуы мүмкін.

Заманауи ғылыми пікірлерде екі негізгі бағыт бар:

1. Либералды көзқарас - интернеттегі сөз бостандығы барынша шектеусіз болуы тиіс;

2. Қорғаушы көзқарас - қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігі үшін белгілі бір шектеулер қажет.

Қазақстан жағдайында бұл екі ұстанымның ортасын табу маңызды.

Конституциялық тұрғыдан кез келген шектеу:

- заңмен бекітілуі керек;
- мақсаты айқын болуы тиіс;
- қажетті және пропорционалды болуы шарт [4].

Цифрлық дәуірде құқықтық жүйе де заман талабына сай бейімделуі тиіс. азаматтардың цифрлық құқықтарын қорғауға, интернеттегі еркіндік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, сондай-ақ құқықтық мемлекет қағидаттарын цифрлық кеңістікте жүзеге асыруға бағытталған құқықтық қатынастардың күрделенуі жаңа тәсілдерді талап етеді:

1. «Цифрлық құқықтар хартиясын» қабылдау (ұлттық деңгейде)

Цифрлық құқықтар мен жауапкершілікті нақтылайтын, интернеттегі еркіндік пен қауіпсіздіктің теңгерімін қамтамасыз ететін ұлттық деңгейдегі құқықтық құжат әзірлеу қажет. Бұл хартия азаматтардың онлайн кеңістіктегі құқықтарын бекітіп, мемлекет пен платформалар арасындағы қатынасты реттеуге мүмкіндік береді.

2. Әлеуметтік желілер мен платформалардың құқықтық мәртебесін Конституция деңгейінде мойындау

Әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар қазіргі қоғамда қоғамдық пікір қалыптастырушы негізгі құралға айналды. Сондықтан олардың құқықтық мәртебесін Конституциялық деңгейде бекіту – азаматтардың цифрлық құқықтарын қорғаудың маңызды қадамы.

3. Цифрлық медиасауаттылықты арттыру

Азаматтардың жалған ақпаратты, манипуляцияны және ақпараттық қауіптерді ажырата білу қабілетін дамыту мақсатында білім беру бағдарламалары мен қоғамдық бастамаларды қолдау қажет. Бұл әсіресе жастар арасында ақпаратты сын тұрғысынан қабылдау мәдениетін қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

4. Жасанды интеллектті қолдану кезінде пікір еркіндігін қорғау механизмдерін енгізу

Алгоритмдік шешімдердің ашықтығын қамтамасыз ету арқылы цензураға жол бермеу және пікір білдіру еркіндігін сақтау маңызды. Жасанды интеллекттің шешім қабылдау процестері түсінікті әрі бақыланатын болуы тиіс.

5. Конституциялық Соттың интернет еркіндігіне қатысты даулар бойынша белсенді интерпретациялық рөл атқаруы

Цифрлық құқықтар мен бостандықтарды қорғауда Конституциялық Соттың құқықтық түсіндіру тәжірибесін қалыптастыру қажет. Бұл сот тәжірибесі интернеттегі еркіндікті шектеу мен қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге көмектеседі.

6. Цифрлық деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету

Мемлекеттік және жеке секторлар азаматтардың дербес деректерін қорғау бойынша нақты шаралар қабылдауы тиіс. Бұл – цифрлық сенім мен құқықтық тұрақтылықтың негізі [5].

7. Цифрлық теңсіздікті азайту

Аймақтық, әлеуметтік және экономикалық ерекшеліктерге байланысты цифрлық технологияларға қолжетімділік деңгейі әртүрлі. Мемлекет бұл теңсіздікті азайту үшін инфрақұрылымдық және білім беру жобаларын жүзеге асыруы қажет.

Болашақта Қазақстанда цифрлық конституционализм қағидаттарын қалыптастыру құқықтық мемлекеттің дамуының маңызды шарты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы: декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылдың 10 желтоқсаны, №217А(III) қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz>. 03.07.2022.

2. ҚРК

3. Н. Сәулен, Е.С. Жамбаев, А.Н.Сагадиев Қоғамды цифрландыру және ақпараттандыру конституциялық құндылықтарды өзгертудің триггерлері ретінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Құқық сериясы. № 3(140)/2022. 32-46 б.

4. Жатқанбаева А.Е. Конституционно-правовые основы права на свободу получения информации // Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. – 2012. – №5. – С. 61-69.

5. Прохоров А.Ю. Политико-правовые технологии ограничения свободы слова в современных средствах массовой информации: на примере сети Интернет: автореф. ... канд. юрид. наук: 23.00.02. – Р-на-Д, 2019. – 27 с.

УДК 342.7

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В КАЗАХСТАНЕ И СТРАНАХ ЕАЭС

Муратваев М.Ш., Шухратов У.Д., Сабыров Д.Б., Нарымбетова Ж.Н., Бочаров Х.М.
Научный руководитель магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан мен ЕАЭО елдеріндегі дербес деректерді қорғаудың құқықтық реттеу ерекшеліктері талданады. Автор дербес деректерді қорғаудың ұлттық және аймақтық деңгейдегі мәселелерін сипаттап, халықаралық тәжірибемен салыстырады. Сондайақ, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен құқықтық мәдениетті арттыру бойынша ұсыныстар беріледі. Зерттеу қорытындысында дербес деректерді қорғау — цифрлық қоғамдағы адам құқықтарын сақтаудың маңызды тетігі екені аман өтіледі.

Summary: This article analyzes the legal regulation of personal data protection in Kazakhstan and the EAEU member states. The author examines key national and regional challenges, comparing them with international practices. The study also provides recommendations for improving data security and enhancing legal awareness among citizens. It concludes that personal data protection is a crucial mechanism for safeguarding human rights in the digital era.

В современном цифровом обществе сбор, обработка и хранение персональных данных (то есть информации, относящейся к физическим лицам) растет день ото дня. Этот процесс напрямую влияет на права и свободы личности, интересы общества и государства. Поэтому потребность в правовом регулировании возрастает. Особенно активно развивается законодательство в области защиты персональных данных в постсоветском регионе странах Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и в том числе в Республике Казахстан. В данной статье мы будем рассматривать основные аспекты правового регулирования защиты персональных данных в Казахстане, после чего дается краткий обзор ситуации в странах ЕАЭС с относительной точки зрения и, наконец, дадим анализ со своей точки зрения и представляется заключение.

Основным нормативным актом для защиты персональных данных в Республике Казахстан является принятый в 2013 году Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» [1].

В соответствии с тем же законом персональные данные — это «информация, относящаяся к известному или очевидному физическому лицу, информация, записанная на электронном, бумажном и (или) другом материальном носителе».

Цель закона – обеспечение прав и свобод физических лиц при сборе и обработке персональных данных.

В законе процесс сбора обработки хранения персональных данных основывается на следующих принципах: соблюдение конституционных прав и свобод, законность, конфиденциальность ограниченного доступа к данным, равенство прав субъекта, владельца и оператора, обеспечение безопасности личности, общества и государства.

Кроме того, закон содержит следующие нормы:

Сбор и обработка должны осуществляться только с согласия субъекта.

При хранении персональных данных база данных должна располагаться на территории Республики Казахстан.

Персональные данные должны использоваться только для заранее определенных целей, не должны использоваться вне цели.

Права субъекта: знать наличие его персональных данных, требовать дополнения, изменения, блокировки, уничтожения.

Обязанности операторов и владельцев: принимать юридические, организационные и технические меры в соответствии с законом.

Новые изменения: в 2024 году, когда были введены нарушения безопасности персональных данных по внесенным изменениям, была введена обязанность информировать Министерство.

Таким образом, мы видим, что тема защиты персональных данных в Казахстане четко выстроена на нормативном уровне.

Наряду с вышеупомянутой законодательной базой в ее применении возникает несколько важных вопросов. На уровне бакалавра я могу представить свою точку зрения следующим образом:

Во первых, требование «баз данных находиться на территории Казахстана» накладывает ограничения на международный обмен персональными данными. Это ограничение может стать препятствием для некоторых иностранных сервисов и международных корпораций в условиях цифровой экономики.

Во вторых, хотя принцип обработки на основе согласия хорош, на практике существует проблема формы, понятности получения согласия. Вопрос в том, будут ли лица полностью осведомлены о том, как обрабатываются их данные.

В третьих, достаточность мер технической безопасности хотя и установлена законом, в реальной практике в некоторых организациях требования безопасности могут быть выполнены не полностью.

В четвертых, такие аспекты, как работа законодательно представительного контролирующего органа, активность проверок, эффективность санкций, также находятся на грани развития. Например, последующее введение обязанности сообщать о нарушениях безопасности данных указывает на развитие регулирования.

С моей точки зрения, в этой области существует различие: «правовое регулирование – на бумаге, но исполнение – на разных уровнях». То есть важно не то, хорошо ли написаны законы, а то, как их реализовать.

В качестве актуального предложения хочу сказать: повышение культуры обработки персональных данных — усиление внутренней политики в организациях, информирование лиц, внедрение системы управления рисками важно. Кроме того, можно извлечь уроки из международного опыта, например, из правил General Data Protection Regulation (GDPR) в Европейском Союзе [2].

Правовое регулирование персональных данных в отношении физических лиц на пространстве ЕАЭС развито в разных странах на разных уровнях. Хотя это сложно полностью задокументировать, мы предлагаем некоторые моменты ниже, основанные на данных исследования.

Например, в Республике Беларусь принят закон № 99Z (2021 г.) «О защите персональных данных», в котором четко изложены принципы согласованности и соразмерности цели обработки данных [3].

Кыргызская Республика приняла закон «о персональной информации» (2017 г), который разработан в рамках ЕАЭС в направлении гармонизации с законодательством Казахстана [4].

Здесь общие общие тенденции: повышаются права субъекта, ужесточаются условия согласия на обработку данных, внедряются меры, направленные на обеспечение безопасности данных. Но в каждой стране ресурсы, технические возможности, регуляторные механизмы разные.

На наш взгляд, в сфере защиты персональных данных в рамках ЕАЭС существует гораздо более серьезная проблема интеграционных стандартов: обмен информацией друг с другом, трансграничное копирование данных, общие требования безопасности не урегулированы. Это важный фактор и для Казахстана в условиях взаимной интеграции.

Считаю, что нормативная база в Казахстане по сравнению с большинством стран ЕАЭС в письменном виде перешла в четкий и обновляемый период. Новые изменения (например, правила информирования о безопасности данных, введенные в 2024 году) отражают это.

Однако в плане фактической реализации могут быть и те, которые отстают от некоторых странособенно по техническому обеспечению, трансграничному обмену данными, силе независимого контроля.

По моему личному мнению: защита персональных данных не должна ограничиваться принятием закона, она должна сопровождаться культурными, внутриорганизационными, технологическими решениями. Вместе с тем, в рамках ЕАЭС будет рационально согласовывать стандарты и практики - например, внедрять общие требования, устанавливать единые условия для трансграничных данных. Благоприятное направление для Казахстана дальнейшее совершенствование законодательства, усиление механизмов контроля, информирование физических лиц о своих правах.

На наш взгляд, высокий уровень защиты персональных данных - важнейший показатель доверия между демократическим обществом, индивидом и государством. Поэтому необходимо комплексно развивать эту отрасль в правовом, техническом и социальном плане.

Хотя Евразийский экономический союз (ЕАЭС) является организацией, ориентированной в основном на экономическую интеграцию, в последние годы он также включил в повестку дня юридическую координацию цифровой политики и оборота данных. Важную роль в этом направлении играет стратегический документ ЕАЭС "Цифровая повестка ЕАЭС-2025". В нем определены цели обеспечения безопасности данных и формирования единого пространства информационной инфраструктуры между государствами-членами.

Но поскольку на практике закон каждого государства относительно персональных данных носит разный характер, вопрос правовой координации до сих пор не решен полностью. Например, в Российской Федерации существует закон О защите персональных данных от 2006 г. № 152-ФЗ, а в Армении закон О персональных данных принят в 2015 году. Терминология и требования этих актов сильно отличаются друг от друга [5].

Поскольку в рамках ЕАЭС нет общего правового механизма, при трансграничном движении данных возникают правовые противоречия. Например, в законе Казахстана есть ограничение на обработку данных за пределами территории страны, а в России это требование регулируется локализацией данных. В результате одна и та же компания вынуждена придерживаться двух разных технических и правовых систем, работая в двух странах.

В этом контексте, на мой взгляд, для гармонизации правового пространства персональных данных в ЕАЭС необходима работа в трех направлениях:

Согласование общей терминологии и принципов (например, понятия согласия, обработки, оператора, субъекта).

Принятие стандартов трансграничного обмена данными-утверждение безопасной передачи данных, шифрования, сертификации на общих основаниях.

Создание единого контрольного или координирующего органа-такая структура, как, например, «координационный совет по персональным данным» ЕАЭС.

Такая практика координации была реализована в Европейском Союзе на основе GDPR. Поэтому для Казахстана и стран ЕАЭС эта модель была бы эффективной.

Проблема защиты персональных данных носит глобальный характер, а не только на национальном уровне. В настоящее время в более чем 130 странах мира действует специальный закон для защиты персональных данных. Наиболее влиятельным из них является правило Европейского Союза General Data Protection Regulation (GDPR), которое вступило в силу с 2018 года.

Особенностью GDPR является то, что он распространяется не только на территории Европы, но и на любую иностранную организацию, обрабатывающую данные граждан ЕС. То есть это правовой инструмент, который действует вне границ. Его основные принципы следующие:

- обработка данных-быть прозрачной и справедливой;
- минимизация данных (сбор только в необходимом количестве);
- «право на забвение " субъекта (возможность требовать уничтожения своих данных);
- правила ответственности и отчетности за безопасность данных.

Опыт GDPR имеет большое значение для Казахстана и ЕАЭС. Во-первых, он показывает, что защита данных должна сопровождаться корпоративной культурой и технической политикой, а не ограничиваться только законом. Во — вторых, соблюдение европейских стандартов в сфере международной торговли и электронных услуг может стать конкурентным преимуществом для компаний ЕАЭС.

С нашей точки зрения, Казахстан должен поэтапно приближать свое законодательство к международным требованиям. Это повышает инвестиционную привлекательность и снижает юридические риски при обмене данными с иностранными партнерами.

Защита персональных данных не ограничивается только правовыми нормами. Это важная составляющая информационной безопасности. В настоящее время многие данные хранятся на облачных серверах, обрабатываются с помощью систем искусственного интеллекта (ИИ) и больших данных. Поэтому усложняются и требования к безопасности персональных данных.

В Казахстане сфера кибербезопасности развивается через программу "Киберщит Казахстан" (2017 г.). Данная программа предусматривает повышение безопасности данных, защиту государственных информационных

систем и повышение информационной культуры в частном секторе. Однако случаи утечки личных данных (Data leak) все еще встречаются. Этот вопрос показывает, что в организациях требования кибербезопасности выполняются только формально.

На уровне ЕАЭС наблюдается необходимость принятия общих цифровых стандартов для технической защиты данных. Например, были бы эффективны такие меры, как унификация криптографических инструментов, создание системы взаимного обмена информацией против кибератак.

С моей точки зрения, в будущем законодательство о защите данных должно рассматриваться вместе с техническими стандартами (ISO 27001, NIST Framework и т. д.). Потому что, когда нормы закона отстают от технологий, их исполнение также ослабевает.

Думаю, что будущее защиты персональных данных для Казахстана и стран ЕАЭС должно развиваться в следующих основных направлениях:

Правовая гармонизация и обновление. Утверждение единых принципов в рамках ЕАЭС, гармонизация законодательства, создание общего пространства данных [6].

Усиление независимого органа контроля. В Казахстане эта функция осуществляется через Министерство информации и общественного развития, но ей необходимо создать омбудсмен по данным или специальное агентство с дополнительными полномочиями.

Совершенствование технической инфраструктуры. Развитие облачных технологий и систем шифрования на отечественном уровне.

Повышение правовой культуры граждан. Регулярное проведение информационно-обучающих программ для населения.

Международное партнерство. Внедрение взаимно признанных стандартов обмена данными с европейскими, Азиатско-Тихоокеанскими странами.

Если эти направления будут выполнены, значительно повысится Цифровая экономика Казахстана и уровень защиты прав физических лиц.

В заключение, в Казахстане четко развита система правового регулирования по защите персональных данных, и в этой сфере предпринимаются важные шаги. В странах ЕАЭС также ведется работа в этом направлении, на разных уровнях. Однако, помимо принятия нормативных актов, вопросы их реализации, исполнения и международной интеграции попрежнему остаются актуальными. С моей точки зрения, в области защиты персональных данных для Казахстана важны следующие приоритетные направления: повышение культуры обработки данных, усиление технических и управленческих мер, развитие стандартизации в рамках ЕАЭС. Это создает условия для защиты прав физических лиц, создания надежных институтов в цифровом развитии страны. Так же культура защиты персональных данных должна подняться на уровень выше правовой нормы. Это главное условие равенства гражданской ответственности и свободы цифровой эпохи. Казахстан может стать лидером в области защиты персональных данных на пространстве

ЕАЭС, если государство, бизнес и общество будут действовать в этом направлении совместно.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите». - От 21 мая 2013 года № 94-V ЗРК (С изменениями и дополнениями от 03.15.2024).
2. Общий регламент Европейского Союза по защите данных (General Data Protection Regulation, GDPR). - 27 апреля 2016 года, № 2016/679.
3. Закон Республики Беларусь «О защите персональных данных» № 99-З.-7 мая 2021 года.
4. Закон Кыргызской Республики "О личной информации". - 14 апреля 2017 года.
5. Федеральный закон Российской Федерации «О персональных данных» № 152-ФЗ. - 27 июля 2006 г. (с поправками 2023 г.).
6. Protection of Personal Data in the EAEU Member States. – EA Law Review, 2022, Vol. 7, Issue 4.

ӘОЖ 347.4

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТА ШАРТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ

Муртаза Р.М., Турсынбеков Р.Р., Келдібай Б.Ө., Ахаев Н.Б., Аубакир Е.Н.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сарсенова М.А.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В данной статье рассматриваются современные подходы к договорной ответственности в гражданском праве Республики Казахстан. Особое внимание уделено новым способам обеспечения исполнения обязательств: требование конкретного исполнения, внедрение цифровых инструментов (смарт-контракты), гибкие механизмы возмещения убытков и условного штрафа. Автор анализирует практику применения договорной ответственности в казахстанских судах, подчеркивая необходимость совершенствования правового регулирования в условиях цифровизации и роста трансграничных сделок. Выводы статьи ориентированы на модернизацию законодательства с учетом международного опыта.

Summary: This article examines modern approaches to contractual liability in the civil law of the Republic of Kazakhstan. It focuses on new methods of enforcing contractual obligations, including specific performance, the use of digital tools such as smart contracts, and flexible mechanisms for penalties and damage compensation. The author analyzes recent trends in judicial practice in Kazakhstan, emphasizing the need to improve legal regulation in the context of digitalization and increasing cross-border transactions. The conclusions aim to support the modernization of civil legislation, taking into account international legal developments and best practices.

Шарттық жауапкершілік — бұл тараптардың шарт жасап, оны орындамауы немесе шарт міндеттемесін дұрыс орындамауы нәтижесінде туындайтын құқықтық жауапкершілік. Әдетте оның классикалық формасы — міндеттемені орындамау, кешіктіру немесе талапқа сай орындамау. Бірақ қазіргі заманғы шартқа қатынастарда (технологиялық даму, цифрлық құралдардың енгізілуі, халықаралық келісімдер) шарттық жауапкершіліктің

жаңа тәсілдері, модификацияланған режимдері қалыптаса бастады [1]. Осыған орай, шарттық жауапкершіліктің жаңа тәсілдерін қарастырып, Қазақстандық практикада олардың қалай қолданылып жатқанын талдау маңызды.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы шарттық жауапкершіліктің негізін қалайды: Гражданский кодекс Республики Казахстан-нің 359-бабында «Міндеттемені орындамау және (немесе) тиісінше орындамау үшін ол кінәлі болған жағдайда борышкер жауапты болады» деп көрсетілген. Сонымен қатар, келісімшарттық қатынастарда жауапкершілікті шектеу және ұлғайту, залал өндіру (компенсация), шарттық айыппұл, міндеттемені нақты орындауды талап ету сияқты тәсілдер қолданылуы мүмкін. Мұндай құқықтық негіздер шарттың орындалуын қамтамасыз етуге, тараптардың сенімділігін нығайтуға бағытталған болып табылады [2].

Қазақстандағы зерттеулерде де осы тәсілді белгілеу ұсынылған: шарттың мәнін ескеріп, борышкерден жай ғана ақшалай өтем сұраудан гөрі міндеттемені орындауды талап ету тиімді болатыны айтылады.

Шарт бойынша айыппұл (пеня) енгізу – шарттық жауапкершіліктің кең таралған тәсілі. Бірақ залал өндіру тәсілдері — ақшалай өтем немесе залалдың толықтай орнына қою — едәуір дамып келеді. Қазақстанда шарттық айыппұлды тәуелсіз түрде қолдану мәселесі, сондай-ақ «абстракт залал» (unproven damages) және шарттағы лимиттер заңда қарастырылған.

Борышкер жауапкершіліктен босатылуы мүмкін: мысалы, күш мажор жағдайлары болғанда. Сонымен қатар, шартта жауапкершілікті шектеу немесе айыппұлды азайту туралы келісімдер болуы мүмкін, алайда азаматтық заңнама бойынша кейбір шектеулер бар — мысалы, тұтынушы ретінде әрекет ететін тұлғаның алдындағы келісімде жауапкершілікті толықтай алып қою келісімі заңсыз болуы мүмкін.

Цифрлық келісімдер мен электронды шарттар дамуымен шарттық жауапкершіліктің жаңа тәсілдері пайда болып отыр: мысалы, блокчейнде жазылған шарттарда міндеттемені автоматты түрде орындау (смарт-контракт) және сол арқылы жауапкершіліктің алдын алу мүмкіндігі [3]. Мұндай тәсілдер Қазақстанда әлі толық реттелмегенімен, құқық теориясында және заңнама реформалары аясында қарастырылып келеді.

Мысалы, борышкердің міндеттемені орындамау фактісі болған жағдайда, соттар оған классикалық жауапкершілік негізінде талап қояды. Ал 2024 жылдағы зерттеу материалында шарттық қатынастарда кінә (fault) ұғымыны анықтау үлгісі өзгеріп келе жатқаны айтылады: жаңа формаларда зиян болмауы да мүмкін екенін, яғни «қатаң жауапкершілік» принципі шарт-заңнамада дамуы мүмкін екенін көрсетеді.

– Шарттық айыппұлды және залал өндіруді қолдануда дәлелдемелер мен залалдың нақты көлемін анықтау қиындықтары кездеседі.
– Міндеттемені нақты орындауды талап ету тәсілі заңнамалық тұрғыдан толық бекітілмеген және оның қолданылу практикасы шектеулі.
– Сандық құралдар және смарт-контрактылар жағдайында құқықтық реттеу

кешігіп жатыр, алайда олар шарттік жауапкершілік тәсілдерін трансформациялау мүмкіндігіне ие.

– Келісім шарттарды жасау кезінде жауапкершілік шегін белгілеу немесе толық босату туралы шарттардың тұтынушымен жасалған келісімдерінде әділетсіздік туғызу мүмкін — заңнамада тұтынушы құқықтары қорғалған.

Өзгермелі экономикалық, технологиялық, халықаралық орта шарттық жауапкершілік институтында да жаңа тәсілдердің қалыптасуына әкелуде. Қазақстан құқық жүйесінде міндеттемені нақты орындауды талап ету, шарттық айыппұл және залал өндіру механизмдерін жетілдіру, жауапкершілікті шектеу/босату тәсілдерін нақтылау қажеттілігі бар. Халықаралық тәжірибе (мысалы, ағылшын құқық жүйесі, DCFR) бұл бағытта пайдалы модельдер ұсынады. Шарттық қатынастардағы құқықтық реттеу мен қолдану практикасын біріктіре отырып дамыту — тараптардың сенімін арттырып, экономикалық айналымдағы құқық қорғау құралдарын күшейте түседі.

Қазақстан құқық жүйесінде шарттық міндеттемелерді нақты орындауды талап ету, шарттық айыппұл және залал өндіру механизмдерін жетілдіру, сондай-ақ шарттық жауапкершілікті шектеу немесе одан босату тәсілдерін нақтылау – бүгінгі құқықтық реформалар үшін өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Қазіргі таңда азаматтық-құқықтық қатынастардың күрделенуі, цифрландырудың жеделдеуі және халықаралық коммерциялық тәжірибелердің енуі шарттың орындалуына қатысты жауапкершілік институттарын қайта ойлауды талап етеді [4]. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде міндеттемені тиісінше орындамау салдарынан туындайтын классикалық шарттық жауапкершілік нормалары белгіленгенімен (мысалы, залалды өтеу, айыппұл салу), бұл механизмдер практикалық тұрғыдан әрдайым тиімді жұмыс істей бермейді. Борышкердің шартты орындамауы, зиянның көлемін нақты дәлелдеудің күрделілігі, сот тәжірибесіндегі біркелкіліктің болмауы шарттарды орындауды қамтамасыз ету ісінде әлсіз тұстарды айқын көрсетеді. Осыған байланысты халықаралық құқықтық үлгілерге – атап айтқанда, ағылшын құқық жүйесіне және Еуропа елдерінде кең таралған DCFR (Draft Common Frame of Reference) қағидаларына назар аудару орынды.

Ағылшын құқығында *specific performance* деп аталатын тәсіл – міндеттемені нақты орындауды талап ету формасы – белгілі жағдайларда соттар арқылы мәжбүрлеп орындатуға қолданылады. Бұл тәсіл, мысалы, жалғыз және бірегей мүлік, жылжымайтын мүлік немесе басқа қайталанбайтын объектілерге қатысты шарттарда ерекше маңызға ие. Қазақстанда бұл тәсіл заңнамалық деңгейде тікелей көрініс таппаған, көбіне залал өндірумен немесе айыппұлмен шектеледі. Дегенмен, шарттық қатынастардың тиімділігін арттыру үшін міндеттемені нақты орындауға мәжбүрлеу нормасын құқықтық құрал ретінде бекіту қажет. Бұл тараптардың шартқа деген сенімін күшейтіп, келіспеушілік туындаған жағдайда балама құқықтық шешім ұсынар еді.

Сонымен қатар, шарттық айыппұл мен залал өндіру механизмдерінің тиімділігі де қайта қарауды қажет етеді. Қазіргі таңда шартта белгіленген айыппұл мөлшерінің әділеттілігі, залалдың нақты көлемін анықтаудың

күрделілігі, оның шарттық міндеттемелерге сәйкестігі секілді мәселелер сот тәжірибесінде жиі кездеседі [5]. DCFR құжатында бұл механизмдер өте нақты сипатталған: мысалы, залалдың түрлері, олардың дәлелдеу талаптары мен есептеу әдістемелері көрсетілген. Мұндай тәсілдер Қазақстанда да құқықтық реттеуге енгізілсе, тараптар арасында дауларды объективті шешуге мүмкіндік туар еді.

Жауапкершілікті шектеу немесе одан босату мәселесі де назар аударуды талап етеді. Халықаралық тәжірибеде тараптар шартта белгілі жағдайлар үшін жауапкершілікті шектеуге немесе алып тастауға келісе алады, бірақ бұл тұтынушылардың, әлсіз тараптардың немесе қоғамдық мүдденің есебінен болмауы тиіс. Мәселен, DCFR-де «жауапкершілікті шектеу келісімдері адалдық пен әділеттілік қағидаттарына сай келуі қажет» деп көрсетілген. Қазақстан заңнамасында мұндай шектеулер тек жекелеген салаларда көрініс тапқанымен, жалпы шарттық құқық саласында кеңейтілген, нақты құқықтық шекаралар қажет.

Жалпы алғанда, шарттық жауапкершілік институтын жетілдіру үшін Қазақстанда үш бағыт бойынша кешенді реформа қажет: біріншіден, міндеттемені нақты орындау механизмін құқықтық жүйеге толық енгізу; екіншіден, шарттық айыппұл мен залал өндірудің нақты және әділетті критерийлерін белгілеу; үшіншіден, тараптардың жауапкершілікті шектеу немесе босату шарттарын адалдық пен тепе-теңдік принциптері негізінде нақтылау. Бұған қоса, сот тәжірибесін жүйелеу, халықаралық модельдерге сүйене отырып нұсқаулықтар мен әдістемелік материалдар әзірлеу де – реформаның табысты жүруінің алғышарты. Мұндай шаралар Қазақстанның азаматтық құқығын нарық талаптарына бейімдеп, тараптар арасындағы сенімділікті арттыруға, экономикалық айналымда заң үстемдігін қамтамасыз етуге негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері) – ҚР нормативтік құқықтық актілерінің эталондық бақылау банкі
2. Қожахметова, Ж.С. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік институтының даму ерекшеліктері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2019.
3. Баймолдина, З.Ш. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы. Ерекше бөлім – Алматы: Норма-К, 2020.
4. Абдраимов, А.Н. Шарттық міндеттемелер және олардың орындалмауы салдарынан туындайтын құқықтық жауапкершілік. // ҚР Заңнама және құқық журналы, №4, 2021.
5. Шайкенов, Д.К. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік: қазіргі көзқарастар мен бағыттар // ҚазҰУ Хабаршысы. Құқық сериясы, №2(98), 2023.

ПРЕЗИДЕНТТІК БАСҚАРУ ФОРМАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Мұхтархан М.Б., Хасанбай Ж.Н., Шалқарбай М.Е., Закир Қ.М., Ахтаев Д.М.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаксылыков Н.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются конституционные основы и историческая эволюция президентской формы правления в Республике Казахстан. Создание института президентства стало важным шагом в укреплении государственности страны.

Summary: This article explores the constitutional foundations and historical evolution of the presidential form of governance in the Republic of Kazakhstan. The establishment of the presidency was a significant step in strengthening the country's statehood.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін президенттік басқару формасын таңдады. Бұл шешім елдің саяси тұрақтылығын, басқару тиімділігін және мемлекеттілікті нығайтуды көздеді. Президенттік институттың қалыптасуы мен дамуы Конституциялық нормалармен тығыз байланысты [1].

Қазақстанда Президенттік институттың қалыптасуы бірнеше эволюциялық кезеңдерді қамтыды.

1. 1990–1995 жж. – Қазақстан Республикасының саяси тарихында 1990 жылғы 24 сәуір - ерекше мәнге ие күн. Дәл осы күні Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің отырысында тұңғыш рет президенттік институт құрылып, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Президент болып сайланды. Бұл оқиға елдің мемлекеттілігін қалыптастыру мен егемендігін нығайту жолындағы маңызды қадам болды. Президенттік басқару нысаны Қазақстанның саяси жүйесінің негізін қалап, елдің даму бағытын айқындады. 1990 жылғы конституциялық реформалар аясында енгізілген өзгерістер президенттік басқару формасының құқықтық негізін қалады. Бұл өзгерістер:

- Мемлекет басшысының дербес мәртебесін бекітті. Президент биліктің ешбір тармағына жатпайтын, дербес конституциялық орган ретінде танылды. Бұл мәртебе оның елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудегі рөлін күшейтті.

- Атқарушы биліктің тиімділігін арттыруға бағытталды. Президенттің Үкіметті тағайындау, заң шығару бастамасын көтеру, халықаралық келісімдерге қол қою секілді өкілеттіктері басқару жүйесінің жедел әрі үйлесімді жұмыс істеуіне мүмкіндік берді.

- Халық пен билік арасындағы байланысты нығайтты. Президент халықтың тікелей сайлауымен тағайындалатын лауазым ретінде азаматтардың саяси өмірге қатысуын арттырды. Бұл демократиялық институттардың дамуына жол ашты.

1993 жылғы Конституцияда президенттік басқару формасы нақты бекітілмегенімен, іс жүзінде президенттің рөлі күшейе түсті.

2. 1995–2007 жж. – Жаңа Конституция қабылданып, президенттік басқару толық заңдастырылды. (КРК 40 бап.) [2]. Президенттің өкілеттігі кеңейтілді, екі

палаталы Парламент құрылды. 1995 жылғы 30 тамызда бүкілхалықтық референдум арқылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы президенттік басқару формасын нақты бекітті. Бұл құжатта:

- Президент мемлекет басшысы ретінде анықталды;
- Президент биліктің ешбір тармағына жатпайтын, дербес конституциялық орган ретінде танылды;
- Президенттің өкілеттігі кеңейтіліп, атқарушы билікке тікелей ықпал ету тетіктері заңдастырылды.

3. 2007–2019 жж. - президенттік басқару формасының қайта қаралып, билік тармақтарының теңгеріміне бағытталған реформалар жүргізілген маңызды кезең. Бұл уақыт аралығында Конституцияға бірнеше түзетулер енгізіліп, Парламенттің рөлі артты, саяси партиялардың ықпалы күшейді, ал Президенттің кейбір өкілеттіктері шектелді. 2007 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясына елеулі өзгерістер енгізілді. Бұл түзетулердің негізгі мақсаты - билік тармақтарының арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету және саяси жүйені демократияландыру болды. Атап айтқанда:

- Парламенттің өкілеттігі кеңейтілді, Мәжіліс депутаттарының саны артты;
- Партиялық тізім бойынша сайлау жүйесі енгізілді;
- Үкіметтің құрылу тәртібі өзгертіліп, оның Парламентпен өзара байланысы күшейтілді;
- Президенттің кейбір өкілеттіктері қайта қаралды, атап айтқанда, Үкіметті тағайындау мен қызметінен босату тәртібі өзгерді [3].

Бұл реформалар президенттік басқару жүйесінің авторитарлық сипатынан арылып, демократиялық элементтерді күшейтуге бағытталды.

2019 жылдан кейін Президенттік басқару формасы сақталғанымен, билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған реформалар жүргізілуде. 2019 жылдан кейін бұл басқару нысаны сақталғанымен, елде саяси жаңғыру үдерісі басталып, билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар реформалар жүзеге асырылды. Бұл өзгерістер демократиялық институттарды нығайтуға, азаматтардың құқықтарын кеңейтуге және мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыруға бағытталды. Президенттік басқару формасы конституциялық негізде сақталып қалды, себебі ол елдің саяси тұрақтылығы мен стратегиялық дамуын қамтамасыз ететін тиімді модель ретінде танылды. Президент мемлекет басшысы ретінде сыртқы саясатты жүргізу, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және мемлекеттік органдардың үйлесімді жұмысын ұйымдастыру рөлін атқаруды жалғастырды. 2019 жылдан кейінгі реформалар билік тармақтарының өзара тепе-теңдігін қамтамасыз етуге бағытталды. Атап айтқанда:

- Президенттің партияға мүшелігіне тыйым салынды, бұл оның бейтараптығын арттырып, барлық саяси күштерге тең қашықтықта болуын қамтамасыз етті;
- Парламенттің рөлі күшейтілді, заң шығару процесіне қатысу белсенділігі артты, Мәжіліс пен Сенаттың өкілеттіктері кеңейтілді;

- Конституциялық Сот қайта құрылды, азаматтарға тікелей конституциялық шағым беру мүмкіндігі пайда болды;
- Сайлау жүйесіне өзгерістер енгізілді, партиялық және мажоритарлық модельдердің үйлесімі арқылы өкілдіктің сапасы артты;
- Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі дамытылды, әкімдерді сайлау тәжірибесі енгізіліп, өңірлік деңгейдегі демократия нығая түсті [4].

Президенттік басқару жүйесінде ашықтық пен есептілік қағидаттары маңызды орын ала бастады. Мемлекеттік органдардың қоғаммен байланысы, цифрлық үкімет құралдарының дамуы, қоғамдық кеңестердің белсенділігі — осының бәрі билік пен халық арасындағы сенімді нығайтуға бағытталды.

4. 2022 жылғы референдум нәтижесінде Конституцияға енгізілген түзетулерге сәйкес, енді Қазақстан Республикасының Президенті ешбір саяси партияның мүшесі бола алмайды. Бұл норма:

- Президенттің барлық азаматтарға тең қашықтықта болуын қамтамасыз етеді;
- Мемлекет басшысының бейтараптығын заң жүзінде бекітеді;
- Саяси процестерге партиялық ықпалдың шектелуіне жол ашады.

Осылайша, Президенттің қызметі енді тек мемлекеттік мүдделерге бағытталып, партиялық мүдделерден тәуелсіз болады.

Президенттің партиядан тыс мәртебесі келесі артықшылықтарды береді:

- Саяси плюрализмді қолдау - барлық партиялар мен қоғамдық қозғалыстарға тең жағдай жасалады;
- Қоғамдық сенімді арттыру - халық Президентті белгілі бір партияның өкілі емес, бүкіл елдің көшбасшысы ретінде қабылдайды;
- Билік тармақтарының теңгерімі - атқарушы билік пен заң шығарушы орган арасындағы өзара бақылау мен тепе-теңдік күшейеді;
- Сайлау процесінің әділеттілігі - Президенттің бейтараптығы сайлау науқандарының ашықтығына оң әсер етеді.

2022 жылғы конституциялық реформа президенттік билікті жаңғыртудың жаңа кезеңін бастап берді. Бұл реформалар Қазақстанның заманауи, әділетті және ашық басқару моделіне көшу жолындағы маңызды қадам болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Сейдахмет Қ. Президенттік басқару формасының демократиялық даму жолындағы рөлі. — «Қоғам және құқық» журналы, 2020. 58 б.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл (19.09. 2022 өзгертулер мен түзетулер)
3. Кадыржанов Р.К. Роль института президентства в консолидации политической системы Казахстана // Институт президентства в новых независимых государствах. / Халықаралық конференция материалдары. Алматы, 6 сәуір 2001 ж. - Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФП МОН РК, 2001. - 261 б.
4. Касымбеков М.Б. Становление и развитие президентской системы правления в Казахстане // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Министерства образования и науки Республики Казахстан. — Астана, 2021. - № 2 с.26

ЗАҢНАМАНЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ РӨЛІ

Мырзагельды Д.Ж., Жаксылық Н.Б., Қыдырбай Д.Е., Жарқынбек Қ.Р., Турусбеков Н.О.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Жуматаева Ж.А.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Современные процессы реформирования законодательства и правоприменительной практики требуют не только правового, но и социологического анализа. В статье рассматривается роль социологических исследований в оценке эффективности правовых норм, выявлении проблем в реализации законодательства и повышении доверия населения к правовым институтам. Отмечается, что социология права становится основным инструментом понимания того, как нормы права действуют в конкретной социальной среде, насколько они удовлетворяют ожидания граждан и как влияют на формирование правовой культуры.

Summary: Modern processes of reforming legislation and law enforcement practice require not only legal, but also sociological analysis. The article examines the role of sociological research in assessing the effectiveness of legal norms, identifying problems in the implementation of legislation and increasing public confidence in legal institutions. It is noted that the sociology of law is becoming the main tool for understanding how legal norms operate in a particular social environment, how they meet the expectations of citizens and how they influence the formation of legal culture.

Қазіргі заманғы заң ғылымы құқықтық нормалар мен институттардың тиімділігін объективті талдау құралы ретінде әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтеріне көбірек жүгінуде. Құқық әлеуметтануы заңнаманы статикалық нормалар жиынтығы ретінде емес, қоғамдық қатынастармен, мәдени құндылықтармен және азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейімен тығыз байланысты динамикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі бағыттардың бірі заң жобаларын дайындау және бағалау кезінде эмпирикалық деректерді пайдалану болып табылады. Қоғамдық пікірді сұрау, тереңдетілген сұхбаттар, сараптамалық бағалаулар және құқық қолдану тәжірибесінің мазмұндық талдауы қабылданған нормалардың қоғамның күтулері мен қажеттіліктеріне қаншалықты сәйкес келетінін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, цифрлық қауіпсіздікті реттейтін заңдарды әзірлеу кезінде, экосфераға немесе еңбек саласы, бұл нормативтік құқықтық актілер мен азаматтардың нақты мінез-құлқы арасындағы қайшылықтарды анықтайтын әлеуметтанулық зерттеулер.

Әлеуметтанулық зерттеулер қолданыстағы құқықтық актілердің тиімділігін бағалау процесінде ерекше маңызға ие болады. Дәстүрлі түрде заңнаманың тиімділігі құқықтық критерийлер — істердің, шешімдердің, шағымдардың саны арқылы өлшенетін [1]. Дегенмен, бұл тәсіл әлеуметтік шындықты көрсетпейді. Әлеуметтанулық перспектива халықтың заңды

қабылдауын, құқықтық нигилизм дәрежесін, сот жүйесіне сенімін және қоғамның құқықтық реформаларға сезімталдығын талдауды қамтиды.

Құқық қолдану тәжірибесінде әлеуметтанулық әдістер жүйелі проблемаларды — бюрократияны, сот төрелігіне тең емес қолжетімділікті, мемлекеттік органдардың қызметіндегі формализмді анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, заңгерлер мен азаматтар арасында жүргізілген сауалнамалар көрсеткендей, құқықтық қақтығыстар көбінесе ресми рәсімдердің тиімділігіне деген сенімнің болмауына байланысты бейресми тәсілдермен шешіледі. Бұл тек заңнаманы ғана емес, сонымен бірге бүкіл құқықтық мәдениетті жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Сонымен қатар, әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері қоғам мен билік арасындағы сындарлы диалогқа негіз жасайды. Олар заң шығарушыларға халықтың нақты қажеттіліктерін ескеруге, ал азаматтарға олардың пікірлері шешім қабылдау процесіне әсер ететінін көруге мүмкіндік береді. Мұндай кері байланыс құқықтық институттарға деген сенімді қалыптастырады және биліктің заңдылығын нығайтады [2].

Осылайша, заңнаманы жетілдірудегі әлеуметтанулық зерттеулердің рөлі эмпирикалық дәлелдемелерді қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар реформалардың ғылыми негізделген негізін қалыптастыру болып табылады. Әлеуметтанулық көзқарас құқықтық жүйені бейімделгіш, әділетті және жеке тұлғаға бағдарлай отырып, құқықтық форма мен құқықтың әлеуметтік мәні арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге көмектеседі [3].

Заңнаманы әлеуметтанулық талдау құқықтық нормалар мен әлеуметтік процестер арасындағы байланысты анықтауға, сондай-ақ заңның қоғамдық күтулерге сәйкестік дәрежесін анықтауға бағытталған. Құқық әлеуметтік институт ретінде емес қоғамнан оқшау өмір сүреді: ол оның құндылықтарын, құрылымын және қарым-қатынас жүйесін көрсетеді. Сондықтан заңнаманың тиімділігін зерттеу әлеуметтанулық факторларды — құқықтық мәдениеттің деңгейін, институттарға деген сенімділікті, әділеттілікті қабылдауды және азаматтардың нормаларды сақтауға дайындығын ескерусіз мүмкін емес. Заң шығарушылық қызметте әлеуметтанулық әдістерді қолдану мыналарды қамтиды:

- қолданыстағы заңдар туралы қоғамдық пікірді талдау;
- құқықтық нормалардың практикалық салдарын зерделеу;
- азаматтардың сот жүйесі мен билік институттарына сенімін бағалау
- формальды нормалар мен әлеуметтік шындық арасындағы қайшылықтарды анықтау.

Мәселен, Қазақстанның қылмыстық және еңбек заңнамасын реформалау кезінде әлеуметтанулық сауалнамалар, сараптамалық сұхбаттар және құқық қолдану практикасының мониторингі белсенді қолданылады. Мұндай зерттеулер құқықтық нормаларды нақты әлеуметтік жағдайларға және халықтың күтулеріне бейімдеуге, формализм мен құқықтық нигилизм қаупін барынша азайтуға көмектеседі [4].

Әлеуметтанулық талдау сонымен қатар заңның орындалуына кедергі келтіретін факторларды — бюрократияны, азаматтардың нашар хабардар болуын, құқықтық бейхабарлықты және сот төрелігіне қолжетімділіктің төмен деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, құқық әлеуметтануы бар проблемаларды сипаттап қана қоймайды, сонымен бірге құқықтық реттеуді оңтайландыру жолдарын ұсына отырып, болжамдық функцияны орындайды.

Құқықтық нормалардың тиімділігі олардың мазмұнына ғана емес, сонымен бірге олардың іс жүзінде қалай жүзеге асырылатындығына да байланысты. Әлеуметтанулық көзқарас құқықтық шешімдердің нақты әлеуметтік салдарын талдай отырып, «заң әрпі» мен оның іс жүзінде қолданылуы арасындағы алшақтықты анықтауға мүмкіндік береді.

Құқық қолдану саласындағы әлеуметтанулық зерттеулер мемлекет пен қоғам арасындағы кері байланыс қызметін атқарады. Олар келеңсіз тенденцияларды дер кезінде анықтауға және тиімсіздіктен туындайтын әлеуметтік қақтығыстардың алдын алуға көмектеседі құқықтық реттеуді жетілдіру. Осылайша, құқық әлеуметтануы әлеуметтік тұрақтылық пен мемлекет институттарына деген сенімді қолдау тетіктерінің маңызды элементіне айналады. Қоғамдық пікір заңнаманың тиімділігі мен халықтың құқықтық сана деңгейінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ол азаматтардың құқықтық нормаларға деген көзқарасын, олардың мақұлдану немесе қабылданбау дәрежесін, сондай-ақ заңның орындалуын қамтамасыз ететін органдарға деген сенімін көрсетеді. Сондықтан қоғамдық пікірді жүйелі түрде зерделеу қазіргі құқықтық саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады.

Халықтың құқықтық санасы туралы мәліметтерді жүйелі түрде жинау және талдау қоғамның нақты қажеттіліктерін көрсететін және азаматтардың көпшілігінің моральдық-адамгершілік нормаларына сәйкес келетін заңдылықтарды қалыптастыруға көмектеседі. Демократиялық мемлекеттерде бұл үдеріс қоғамдық тыңдаулар, сараптамалық кеңестер, әлеуметтік сауалнамалар және азаматтық бастамалар арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстанда мұндай тәжірибелер барған сайын дамып келеді. Мысалы, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» реформасы аясында заң жобаларын қоғамдық талқылау тетіктері, онлайн-консультациялар және цифрлық кері байланыс платформалары белсенді түрде қолданылуда. Бұл әсіресе мемлекеттік қызметтерді цифрландыру, дербес деректерді қорғау және онлайн-ортада азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету саласында айқын көрінеді.

Қоғамдық пікір де құқықты заңдастырудың тетігі ролін атқарады. Егер қоғам заңды әділетті деп қабылдаса, азаматтар оны өз еркімен орындауға бейім, бұл құқықтық тәртіптің тұрақтылығын арттырады. Керісінше, заң нормаларымен келіспеушілік құқықтық нигилизм мен наразылық көңіл-күйдің күшеюіне алып келеді. Сондықтан заң шығарушылар мен әлеуметтанушылардың міндеті — қоғамдық көңіл-күйді дер кезінде анықтау және құқықтық саясатты қалыптастыруда оларды ескеру.

Әлеуметтанулық зерттеулер құқықтық жүйені дамытуда және жетілдіруде стратегиялық рөл атқарады. Олар заңнаманы реформалауға

ғылыми негізделген көзқарасты қамтамасыз етеді және эмпирикалық дәлелдер негізінде құқық қолдану тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Осының арқасында құқықтың нақты әлеуметтік ортада қалай жұмыс істейтіндігі, оның азаматтардың үміттеріне қаншалықты сәйкес келетіндігі және әділеттіліктің нығаюына ықпал ететіндігі туралы объективті көріністі қалыптастыруға болады. Әлеуметтанулық әдістерді заң тәжірибесіне интеграциялау ашықтықты арттыруға, азаматтардың билік институттарына сенімін нығайтуға және әділетті құқықтық мемлекетті қалыптастыруға ықпал етеді. Әлеуметтанушылардың, заңгерлердің, заң шығарушылардың және азаматтық қоғам өкілдерінің тығыз өзара іс-қимылы арқылы ғана халықтың мүддесін шынайы көрсететін және құқықтық нормалар мен әлеуметтік қажеттіліктер арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін құқықтық жүйені құруға болады.

Осылайша, әлеуметтанулық талдау құқықтық мемлекеттің үдемелі дамуын және демократиялық институттардың нығаюын қамтамасыз ете отырып, қазіргі заманғы заң шығару және құқық қолдану процесінің ажырамас бөлігіне айналады

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дюркгейм Э. Қоғамдық еңбекті бөлу туралы. — М.: Ғылым, 2019. — 432 б.
2. Вебер М. Шаруашылық және қоғам. — М.: ЕҚ, 2020. — 768 б.
3. Беляева Л.А. Құқық әлеуметтануы: цифрлық дәуірдің заманауи үрдістері мен сын-қатерлері // Әлеуметтанулық зерттеулер. — 2023. — № 4. — 22-31 беттер.
4. Ким А.Н. Заңнаманың тиімділігін эмпирикалық зерттеу // Ресей құқығының журналы. — 2021. — № 5. — 45-52 беттер.

ӨОЖ 94(574.1)

ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚАЗАҚ БИЛЕУШІЛЕРІ ТАРИХЫ (XVI–XVIII ҒҒ.)

Мырзахан Н.Е., Есентай Б.А., Ыбрай С.Е., Әбдіғаппарұлы Б., Кутанов Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) Абдухаймов Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается история казахских правителей XVI–XVIII веков на основе письменных источников. Период характеризуется формированием Казахского ханства, укреплением политической власти и развитием дипломатических отношений с соседними государствами, такими как Джунгарское ханство, Российская империя и Китай. Письменные источники, включая хроники, дипломатические документы и исторические летописи, помогают понять роль казахских ханов в защите независимости и единстве казахского народа. Особое внимание уделяется фигурам таких правителей, как Керей и Жәнібек, а также хан Абылай, который играл ключевую роль в внешней политике и укреплении государства.

Summary: This paper explores the history of Kazakh rulers in the 16th to 18th centuries based on written records. This period is marked by the formation of the Kazakh Khanate, the strengthening of political power, and the development of diplomatic relations with neighboring states such as the Dzungar Khanate, the Russian Empire, and China. Written sources, including chronicles, diplomatic documents, and historical annals, provide insight into the role of Kazakh

khans in defending the independence and unity of the Kazakh people. Special attention is given to leaders such as Kerei and Janibek, as well as Khan Abylai, who played a key role in foreign policy and state consolidation.

XVI–XVIII ғасырлар – қазақ халқының мемлекет болып қалыптасу және іргелі саяси құрылымдар құру дәуірі. Бұл кезеңде қазақ хандары өздерінің ықпалымен, билік жүргізу жүйелерімен және сыртқы-сырттай байланыстарымен ерекшеленді. Жазба деректер — қазақ билеушілері тарихын зерттеуде таптырмас көз, өйткені олар замандас дереккөздер ретінде тарихи оқиғалар, билеушілердің саясаты мен дипломатиялық байланыстары туралы нақты мәліметтер береді. XVI ғасырда қазақ хандығының қалыптасуы жазба деректерде алғаш рет көрініс табады. Мұндай деректерге қазақ хандарының аты аталған мұсылман ортағасырлық жазба көздері, Ресей патша деректері, сондай-ақ парсы, өзбек және басқа көрші халықтардың тарихнамалары кіреді.

Мысалы, Керей мен Жәнібек хандардың есімдері XVI ғасырдағы өзбек тарихнамаларында кездеседі. Олар қазақ халқының негізгі руларының бірлігін және тәуелсіздігін қамтамасыз еткен алғашқы билеушілер ретінде сипатталады. XVIII ғасырдағы ең көрнекті қазақ билеушілерінің бірі – хан Абылай (1711–1781). Орыс, парсы, қытай жазба деректерінде Абылай хан туралы мәліметтер кездеседі. Ресейдің мемлекеттік архивтеріндегі хаттар мен баяндамаларда Абылай ханның саяси шеберлігі, Ресей империясымен дипломатиялық қатынастары баяндалады [1].

Қытай деректерінде Абылай ханның Шыңғыс ұрпағы ретінде танылғаны, оның Жоңғар хандығымен күрестегі рөлі туралы ақпарат бар. Сонымен бірге, Абылай ханның Қазақ хандығын біртұтас мемлекетке айналдырудағы еңбегі жоғары бағаланады.

XVI–XVIII ғасырлар аралығында қазақ хандарының сыртқы саясатының ең басты бағыты – Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес болды. Жоңғар хандығының күшеюі қазақ жерлеріне қауіп төндіріп, көптеген соғыстарға себепші болды. Хан Тәуке мен кейінгі хан Абылай өздерінің билік ету кезеңінде Жоңғарларға қарсы соғыстарды ұйымдастырып, қазақ руларының бірлігін сақтап қалуға тырысты. Абылай ханның сыртқы саясатының басты мақсаты – Жоңғарларға қарсы бірлескен күшпен тұру және қазақ жерлерінің тұтастығын қорғау болды [2].

XVII–XVIII ғасырларда Ресей империясының ұлы өркениетке бет бұрып, шығысқа қарай кеңеюі қазақ билеушілерінің сыртқы саясатына әсер етті. Қазақ хандары Ресеймен дипломатиялық қатынастар орнатып, кейде одақтасуға, кейде қарсыласуға мәжбүр болды. Мысалы, Абылай хан Ресейге бірнеше рет елшілер жіберіп, сауда және әскери-стратегиялық ынтымақтастықты дамытты. Ресейдің қазақ жерлеріне ықпал етуі болашақта Қазақ хандығының Ресей құрамына кіруінің бастамасы болды.

Қытай империясы мен Орта Азия хандықтарымен де қазақ хандары тығыз қарым-қатынаста болды. Қытаймен дипломатиялық хат алмасу, сауда-саттық, шекара мәселелері қазақ билеушілерінің сыртқы саясатында маңызды орын алды. Қытай жазбаларында қазақ хандары Шыңғыс ұрпағы ретінде ерекше

мәртебеге ие болғаны айтылады. Сонымен бірге, Орта Азия мемлекеттерімен туыстық және сауда қатынастары қазақ хандарының сыртқы саясатын кеңейтуге мүмкіндік берді. XVI–XVIII ғасырларда қазақ хандары көрші елдермен, әсіресе Жоңғар, Ресей, Қытай және Орта Азия хандықтарымен қарым-қатынас орнатты. Бұл кезеңде қазақ билеушілерінің дипломатиялық хаттамалары, шарттары мен келісімдері жазба деректерде сақталған. Мысалы, 1730–1740 жылдардағы қазақ-жоңғар соғыстары туралы деректер Қытай мен орыс жазбаларында анық көрініс табады. Қазақ хандарының өзара одақтасу және бірігу әрекеттері осы құжаттардан айқын көрінеді [3].

XVI–XVIII ғасырлар – қазақ хандары үшін мемлекет қалыптастыру, ішкі бірлікті нығайту және сыртқы саясатты жүргізу дәуірі. Бұл кезеңде қазақ билеушілері көрші елдермен күрделі әрі нәзік дипломатиялық қатынастар орнатты. Олардың сыртқы саясаты негізінен Жоңғар хандығы, Ресей империясы, Қытай және Орта Азия мемлекеттерімен байланысты болды. Осы аралықтағы қазақ хандарының сыртқы саясаты қазақ мемлекеттілігінің тұрақтылығы мен тәуелсіздігін сақтауда маңызды рөл атқарды. Жазба деректер қазақ билеушілерінің әрекеттерін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Олардың ішінде Ресей патшалығының архивтеріндегі хаттар, Мұхаммед Хайдар Дулати мен Махмуд Қашқари сияқты тарихшылардың еңбектері бар. Бұл құжаттар қазақ мемлекетінің құрылуы, ішкі-сыртқы саясаттағы өзгерістер және билеушілердің тұлғалық қасиеттері туралы толық мәлімет береді [4].

XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ билеушілерінің тарихы жазба деректер арқылы жан-жақты ашылады. Бұл деректер қазақ хандарының саяси рөлін, дипломатиялық қатынастарын және қазақ мемлекетінің қалыптасу жолындағы күресін айқындайды. Қазақ хандары өз дәуірінің аса беделді тұлғалары ретінде тарихи хроникалар мен ресми құжаттарда есте сақталып, олардың қызметі қазақ халқының ұлттық тарихында айрықша орын алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахметов, Т. Ж. "Қазақ хандарының тарихы". Алматы, 2005. – 134-156 беттер.
2. Әбдіжаппар, Ә. "XVII–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы". Астана, 2010.
3. Дулати, М. Х. "Тарих-и-Рашиди" (тарихи хроника). – 45-78 беттер.
4. Мухамедхайдар Дулати. "Тарих-и-Рашиди". Алматы: "Ғылым", 1991. – 50-70 беттер.

ӘОЖ 347.95

АЗАМАТТЫҚ ІСТІ СОТТА ҚАРАУҒА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ниеталиев Е.Ж., Избасар Е.М., Рахымбек М.Б., Қуат Н.С., Нұрмахан Н.Н.
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Рахметова Г.Р.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Подготовка дела к судебному разбирательству представляет собой совокупность процессуальных действий судьи, сторон и других лиц, участвующих в деле,

которые должны быть выполнены в установленный законом срок и имеют цель обеспечить своевременное и правильное разрешение дела.

Summary: The preparation of a case for trial is a set of procedural actions by the judge, the parties and other persons involved in the case, which must be completed within the time limit prescribed by law and are aimed at ensuring timely and correct resolution of the case.

ҚР АПК-де, бірінші сатыдағы сотта іс жүргізуді реттейтін 2-бөлімде 16-тарау істі азаматтық процестің міндетті кезеңі болып табылатын сот талқылауына дайындауға арналған. Істерді оңайлатылған іс жүргізу тәртібімен қарау кезінде (бұйрық өндірісі, оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу) мұндай кезең жоқ екенін атап өту қажет.

Істі сот талқылауына дайындау судьяның, тараптардың және іске қатысатын басқа да адамдардың іс жүргізу әрекеттерінің жиынтығы болып табылады, олар заңда белгіленген мерзімде орындалуы тиіс және істің уақтылы және дұрыс шешілуін қамтамасыз ету мақсатына ие.

ҚР АПК-нің 163-бабының 2-бөлігінде көзделген азаматтық істі сот талқылауына дайындау міндеттері өзгеріссіз қалды: істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайларды нақтылау; тараптардың құқықтық қатынастарын және сот басшылыққа алуы тиіс заңды айқындау; іске қатысатын адамдардың құрамы туралы мәселені шешу және оларды сот отырысының уақыты мен орны туралы тиісінше хабардар ету; әрбір тарап өз талаптарын немесе қарсылықтарын негіздеуге ұсынуы тиіс дәлелдемелер, тараптарды татуластыруға жәрдемдесу болып табылады. Судьяның міндеті істі сот талқылауына дайындау сатысында тараптардың татуласуына ықпал ету болды, бұл іс жүзінде бұрын қолданылған, бірақ қазір бұл азаматтық процестің осы кезеңінің міндеттерінің бірі ретінде заңнамалық түрде бекітілген. Айтпақшы, тараптарды татуласуға қосымша ынталандыру үшін оларға сотқа талап қою кезінде төленген мемлекеттік баж қайтарылады [1].

2015 жылы қабылданған ҚР АПК-і адвокаттардың қатысуымен тараптарды татуластырудың бұрын-соңды белгісіз тәсілін енгізеді-бұл дауға қатысушыларға адвокаттардың белсенді қатысуымен келіссөздер жүргізуге мүмкіндік беретін партисипативтік рәсім. Азаматтық-құқықтық дауларды және адвокаттардың партисипативтік рәсімдерін сотқа дейінгі реттеу тәртібімен татуластыру рәсімдерін жүргізу Тараптар Татуластыру және партисипативтік рәсімдер арқылы қанағаттандыра алатын талап-арыздар мен талап-арыздар бөлігінен соттарды түсіруге ықпал етеді деп үміттенеміз.

Істі сот талқылауына дайындау мерзімі өтініш қабылданған күннен бастап 7 жұмыс күнінен 20 жұмыс күніне дейін ұлғайтылды. Сонымен қатар, егер бұрын ерекше күрделі істер бойынша ерекше жағдайларда судья дайындық мерзімін бір айға дейін ұзартса, енді мұндай жағдайлар үшін мерзім қосымша бір айға ұзартылуы мүмкін. Жаңа АПК сот талап арыз қабылдағаннан кейін судьяның және процестің басқа да қатысушыларының іс-әрекеттерін неғұрлым нақты регламенттеді (165-бап). Бұдан басқа, істі сот талқылауына дайындау барысында және бірінші сатыдағы сотта дәлелдемелерді ұсыну тәртібі бойынша талаптар күшейтілді (73-бап).

Осылайша, ескі АІЖК-нің 66-бабына сәйкес дәлелдемелерді тараптар және іске қатысатын басқа адамдар бірінші сатыдағы сотқа осы уақытқа дейін нақтыланбай ұсына алады, бұл іс жүзінде тараптардың сот жарыссөздеріне дейін дәлелдемелерді жиі ұсынуына әкелді. Енді жаңа АПК-нің 73-бабының 1-бөлігіне сәйкес дәлелдемелерді тараптар және іске қатысатын басқа да адамдар істі сот талқылауына дайындау сатысында бірінші сатыдағы сотқа ұсынады. Тараптарда бар дәлелдемелерді сотқа ұсынбау бұл дәлелдемелерді апелляциялық, кассациялық сатылардағы сотқа ұсыну мүмкіндігін болдырмайды.

Жаңа Кодекс дәлелдемелерді сот талқылауы сатысында да ұсынуға мүмкіндік береді, бірақ егер істі сот талқылауына дайындау сатысында оларды ұсынудың мүмкін еместігін оларды ұсынған адамдар негіздеген жағдайда ғана.

Осыған байланысты жаңа АПК-нің 165-бабының 4) тармақшасына сәйкес сотқа сот белгілеген мерзімде дәлелдемелерді уактылы ұсынбаудың және процестің негізсіз созылуының құқықтық салдарын тараптарға түсіндіру міндеті жүктелген.

Сондай-ақ, АПК-нің 404-бабының 2-бөлімінде көзделген жағдайда, дәлелдемелер апелляциялық сатыдағы сотқа да шағымда дәлелдемелерді бірінші сатыдағы сотқа ұсынудың мүмкін еместігі негіздемесімен, оның ішінде, егер адам бірінші сатыдағы сотқа іске қатысуға тартылмаған болса, сондай-ақ егер адам апелляциялық сатыдағы сотқа шағымдана отырып ұсынылуы мүмкін екенін атап өткен жөн. бірінші сатыдағы сотқа оларды зерттеу және (немесе) талап ету туралы өтініш берілді, бірақ ол қанағаттандырылмай қалды.

Тағы бір новелланы ерекше атап өткен жөн. Мәселен, егер бұрын судья істі дайындалған деп танып, оны сот отырысында талқылауға тағайындау туралы ұйғарым шығарса және тараптар мен процестің басқа қатысушыларына істің қаралатын орны мен уақыты туралы хабарласа, енді жаңа АПК-нің 172-бабының 1-бөлігіне сәйкес істі дайындау нәтижелері бойынша алдын ала сот отырысы өткізіледі. Осылайша, істі талқылауға дайындау кезеңінде хаттаманы жүргізе отырып, толыққанды сот отырысы пайда болды, оның мақсаты істі сот талқылауына дайындау кезінде жасалған тараптар мен іске қатысатын басқа адамдардың өкімдік әрекеттерін іс жүзінде бекіту болып табылады. Сот алдын ала сот отырысы барысында тараптармен істің мән-жайын талқылайды, сұрақтар қояды, қатысушы тараптар мен іске қатысушы басқа да адамдар тындауға тиіс [2].

Сонымен қатар, алдын ала отырыста сотқа жүгіну мерзімдерін және талап қою мерзімдерін өткізіп алу фактілері зерттелуі мүмкін. Талап қоюдың ескіру мерзімін немесе сотқа жүгіну мерзімін дәлелсіз себептермен өткізіп алған кезде судья іс бойынша өзге де нақты мән-жайларды зерттемей талап қоюдан бас тарту туралы шешім қабылдайды (172-баптың 6-бөлігі). Сот талап қоюды мойындауды қабылдаған жағдайда, судья іс бойынша мән-жайларды зерттемей, талап қоюды қанағаттандыру туралы шешім қабылдайды. Қосымша іс жүргізу әрекеттерін жүргізу немесе дәлелдемелерді зерттеу қажеттілігі болмаған

жағдайда сот мәлімделген талаптардың мәні бойынша шешім шығарады (172-баптың 7-бөлігі).

Сондай-ақ, АПК бойынша талапкер істі сот талқылауына дайындау аяқталғанға дейін жазбаша өтініш беру арқылы талап қоюдың негізін немесе нысанасын өзгертуге, талап қою талаптарының мөлшерін ұлғайтуға немесе азайтуға құқылы екенін атап өткен жөн. Мұны қосымша іс жүргізу әрекеттерін жүргізу қажеттілігі болмаған кезде сотты кеңесу бөлмесіне шығарғанға дейін де жасауға жол беріледі (169-бап). Салыстыру үшін бұрын талап қоюдың негізін немесе нысанасын өзгертуге, талап қою талаптарының мөлшерін ұлғайтуға немесе азайтуға іс мәні бойынша қаралғанға дейін жол берілген [3].

Жауапкер бастапқы талаппен бірлесіп қарау үшін талапкерге ұсынуға құқылы қарсы талапқа қатысты. Енді істі сот талқылауына дайындау аяқталғанға дейін қарсы талап қойылуы мүмкін. Қарсы талап-арыз сот талқылауы барысында қабылдануы мүмкін, бірақ егер жауапкер істі сот талқылауына дайындау уақыты мен орны туралы тиісінше хабарламау себебінен істі сот талқылауына дайындау сатысына қатыспаса ғана (153-бап).

Іске қатысушы тараптар мен басқа да адамдар алдын ала сот отырысының уақыты мен орны туралы хабардар етіледі. Шақырылған адамдардың біреуінің келмеуі алдын ала сот отырысын өткізуге кедергі болып табылмайды [41].

Азаматтық процестің тағы бір кезеңі – қолданыстағы азаматтық іс жүргізу заңнамасымен өкілеттіктері кеңейтілген апелляциялық сатыдағы сотта іс жүргізу азаматтық істі істі қарауға дайындаудың міндетті кезеңін қамтитыны кездейсоқ емес. Жаңа АПК-нің 414-бабы істі қарауға дайындық тәртібін регламенттейді және апелляциялық сатыдағы сотқа АПК-нің 165-бабында көзделген әрекеттерді жасауды жүктейді, оны бірінші сатыдағы сот да басшылыққа алады. Әділдік үшін, ескі АПК-де де осындай норма болғанын атап өткен жөн (ст. 348) және оның жаңа АПК-ге ауысуы істі сот талқылауына дайындау кезеңінің маңыздылығын тағы бір рет көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2023 берілген өзгерістер мен толықтырулармен). – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32683909.
2. Бексултанова Р.Т. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Казусная технология. Сборник казусов по гражданскому процессу и постановлений Верховного Суда РК по вопросам гражданского процессуального права: учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2014. – 440с.
3. Дүйсенова Ж. Сот отырысының хатшысы және оның сот жүйесіндегі рөлі [Электрондық ресурс] / Ж. Дүйсенова // «ALASH INFORM» қазақ ақпарат агенттігі. – Кіру режимі: <http://social.alashinform.kz/kz/zakonpravo/220-sot-otyrysny-hatshysy-zhne-ony-sot-zhyesndeg-rl.html>.
4. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. – Т. 1. Общая часть (Темы 1-15). Учебник. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 128 с. 5 Іске қатысушылардың құқықтары мен міндеттері [Электрондық ресурс] //Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты, 2024. – Кіру режимі: <https://zhmb.sud.kz/kaz/sub/moyinkum/iskekatysushylardyn-kukyktary-men-mindetteri>.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ КӘСІПкерлік ИНСТИТУТУНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нуралиев С.Б., Аббас Б.Н., Мадықұл Д.Ж., Усен Ж.Б., Шірінбек А.С.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сахарбекова А.Д.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Предпринимательская деятельность, как изложено в Предпринимательском кодексе Республики Казахстан, представляет собой: самостоятельную, инициативную деятельность граждан, кандасов и юридических лиц, направленную на получение чистого дохода путем использования имущества, производства, продажи товаров, выполнения работ, оказания услуг, основанную на праве частной собственности (индивидуальное предпринимательство) либо праве хозяйственного ведения или оперативного управления государственным предприятием (Государственное предпринимательство) предпринимательство. Предпринимательская деятельность осуществляется от имени предпринимателя, его риска и имущественной ответственности. Государственное регулирование наряду с предпринимательской деятельностью, инвестиционной политикой, политикой развития и инфраструктуры, человеческими ресурсами, финансово-кредитной политикой является частью общей политики экономического развития государства.

Summary: Entrepreneurial activity, as set out in the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, is: independent, initiative activity of citizens, candas and legal entities aimed at obtaining net income through the use of property, production, sale of goods, performance of works, provision of services, based on the right of private ownership (individual entrepreneurship) or the right of economic management or operational management of a state enterprise (State entrepreneurship) entrepreneurship. Entrepreneurial activity is carried out on behalf of the entrepreneur, his risk and property liability. State regulation along with entrepreneurship, investment policy, development and infrastructure policy, human resources, financial and credit policy is part of the general policy of economic development of the state.

Кәсіпкерлік қызмет, Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінде айқындалғандай, бұл: мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету есебінен таза табыс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (дара кәсіпкерлік) немесе мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпорын) негізделген тәуелсіз, бастамашыл қызмет кәсіпкерлік): анықтау бойынша кәсіпкерлік қызмет, Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік қызметі кәсіпкердің атынан жүзеге асырылады, оның тәуекелі мен мүліктік жауапкершілігі, делінген хабарламада. Мемлекеттік реттеудің мақсаттары көбінесе таза экономикалық саясаттың шеңберінен шығып, азаматтар мен қоғамның қауіпсіздігіне және мемлекеттің тұрақтылығына әсер ететіндіктен, кәсіпкерлік қызмет жалпы мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы керек, оның әсерін ескере отырып, қолданыстағы байланыстар мен мемлекеттік реттеу, оның құралдарынан айырмашылығы. Кәсіпкерлік қызметті қолданыстағы байланыстар мен мемлекеттік реттеудің әсерін ескере отырып, тұтастай алғанда мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі ретінде қарастырған жөн, дамыған индустриалды елдерде теңдестірілген мемлекеттік

саясатты сәтті әзірлеу және жүзеге асыру бірнеше бастапқы факторларға байланысты болатын құралдардан айырмашылығы [1]. Мұндай факторларға, ең алдымен, билік жүйесін басқару, оның тиімділігі мен кәсібилігі, мемлекеттердің жоғары басшылығының саяси бағытының сабақтастығы, азаматтық қоғам институттарының дамыған жүйесінің болуы, биліктің ашық есеп беруі мен бақылауының тиімді жүйесі, қолайлы орта құру жатады. Жеке кәсіпкерлікті дамыту және инвестицияларды тарту-бұл бұрынғы социалистік блоктың барлық елдерінің алдында тұрған міндет 1990 жылдардан бастап. Ол кезде жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға тиімді көшудің халықаралық тәжірибесі болған жоқ, Қазақстанда жаңа нарықтық жағдайларда кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу жүйесі құрылды. тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жеке меншіктің қызметін реттейтін құқықтық база құрылды. , азаматтық қоғам қатынастары және кәсіпкерлік еркіндігі. Мемлекеттік органдар бұл мәселелерді Жаңа реттеу құралдарын қолдану арқылы шешті. Рұқсаттар әкімшілендіру тұрғысынан ең оңай құрал болып табылады, бірақ олар жоғары сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне ұшырайды [2]. Сонымен қатар, кәсіпкерлер үшін реттеуші органдар ретінде рұқсаттарды енгізу нарыққа шығуға үлкен кедергі болады. Кәсіпкерлік қызметті реттеуді міндетті түрде енгізуді шектеу қажеттілігін түсіне отырып, мемлекет мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыруға бағытталған реформаларды жүзеге асырды. 2006 жылы мемлекеттік органдар жанынан сараптамалық кеңестер құруды көздейтін "жеке кәсіпкерлік туралы" Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Нәтижесінде, бұдан басқа, "жеке кәсіпкерлік туралы" Қазақстан Республикасының Заңы Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қорғау және қолдау қағидаларын, мөлшерлемені айқындау критерийлерін және тағы басқаларды көздейді:

2007 жылы "Лицензиялау туралы" Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, ол лицензияланатын қызмет түрлерінің толық тізбесін және лицензиялаудың жаңа Ережелерін бекітті. Сондай - ақ лицензия берудің бірегей мерзімі-15 жұмыс күні, ұсынылған құжаттардың тұтастығын тексеру үшін екі күндік мерзім белгіленді, құжаттардың міндетті нотариалды куәландырылуы жойылды. 2012 жылы барлық лицензияларды беру электрондық форматқа көшті, жоғары тәуекелдерден қауіпсіздікке әсер етпейтін азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіп-қатермен тікелей байланысты емес 2010 жылғы Ақпараттық рұқсаттар туралы хабарлау рәсімі енгізілді. 2011 жылы барлық лицензияларды беру электрондық форматқа көшті, азаматтарды өмірі мен денсаулығына байланысты емес ақпараттық рұқсаттар туралы хабардар ету рәсімі енгізілді. Мемлекеттік органдардың реттеуші қызметінің ашықтығын арттыру, Нормативтік құқықтық актілерге еркін қол жеткізу мақсатында, сондай-ақ бизнестің міндетті талаптарын бекітетін мемлекеттік органдардың ведомстволық актілерінің деңгейін арттыру үшін өзгерістер енгізілді.. Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары және Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары осы норманы іске асыру жөніндегі Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актісін белгілеу 251 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулыларының деңгейіне дейін көтерілді.

2013 жылы, мемлекеттік тіркелген күннен бастап үш жыл ішінде оларға шағын бизнесті жоспарлы тексеруден өткізуге тыйым салынды. 2010 жылы оларға жоспарлы тексерулер жүргізуге тыйым салынды. Жалпы, реформалардың нәтижесі реттеуші органдардың бизнеске қысымының төмендеуі болып табылады. Сонымен қатар, соңғы жылдары кәсіпорындар ашу, салық салу, инвесторларды қорғау сияқты салаларда реформалар жүргізілді. Жақында Қазақстанда қабылданған нормативтік құқықтық актілердің реттеуші әсерін талдаудың белгілі бір элементтері енгізілді [3]. Осылайша, нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу сапасын қамтамасыз ету, олардың реттелетін салаға әсерін бағалау және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайту мақсатында негізінен реттеуші әсерді талдау моделіне негізделген заңнамалық актілердің әзірленген жобаларының әлеуметтік-экономикалық салдарын бағалау әдістемесі енгізілді: бұл әдіс Ресей Федерациясы Үкіметінің 2009 жылғы 26 желтоқсандағы N 104 қаулысымен әзірленді-N. "Жеке кәсіпкерлік туралы" Қазақстан Республикасының Заңы нормативтік құқықтық актілердің енгізілуіне байланысты жеке кәсіпкерлік субъектілерінің шығыстарын есептеу қажеттілігін көздейді.

1) рұқсаттар беру жүйесінде-рұқсаттар берудің қолданыстағы жүйесін реттеу, Қазақстанды лицензиялау практикасында тәуекелдерді басқару жүйесін пайдалану, рұқсаттар санының бақылаусыз тұрақты өсуі, Лицензиялау туралы заңнаманың күрделілігі, берілген рұқсаттардың теріс салдары үшін лауазымды адамдардың жауапкершілігін орындамау, жүргізіліп жатқан реформаларды тиімсіз енгізу;

2) мемлекеттік бақылау және қадағалау-бұзушылықтардың жасалуының алдын алу мен алдын алудан гөрі бұзушылықтарды анықтау мен жазалаудың басымдығы; мемлекет тексеруге жататын көптеген талаптар; олардың көпшілігі іс жүзінде емес, қайталанатын, ескірген, қарама-қайшы, негізсіз. Тәуекелдерді бағалау жүйесін іске асырудың жеткіліксіздігі. Алайда, бұзушылық жағдайында қолданылатын санкциялар көп жағдайда айыппұл болып табылады, алдын-алу емес, сонымен қатар қайта тексеру. Айыппұлдарды қолданудың жоғары пайызы жақсарту туралы хабарламаны қолдану халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылғанымен, айыппұлдар кішігірім бұзушылықтар үшін де қолданылатындығын көрсетеді. Мұндай тәжірибе көрсеткендей, жазалау шаралары бұзушылықтың ауырлығына қолданылмайды;

3) кәсіптің өзін-өзі реттеуі өзін-өзі реттеу үшін жақсы негіз болып табылатын бизнес-ортада дамыған бәсекелестіктің болмауы, өзін-өзі реттеу элементтері бар салалардың толық көлемінде өзін-өзі реттеуге әлі дайын болмауы, Қазақстан Республикасының өзін-өзі реттейтін ұйымдар туралы заңнамасының жетілмегендігі;

4) ережешығармашылық - ережешығармашылық қызметте ұйымдастырылған талқылауға арналған алаңның болмауы, заң жобаларының әлеуметтік-экономикалық салдарын талдау ғана жүзеге асырылатын ғылыми экономикалық сараптама жүргізуге байланысты реттеушілік әсерді талдаудың қолданыстағы жүйесінің тиімсіздігі, Бизнестің ережешығармашылық іс-

жүргізуге қатысуының тиімсіздігі, сондай-ақ мемлекеттік органдардың (әзірлеушілердің) бизнес-қоғамдастықтың пікірін есепке алуға ресми қатынасы [4].

Жалпы соңғы кездегі бұл саланы қолдауға мемлекеттің тарапынан көрсетіліп жатқан түрлі бағдарламалар мен қаржыландырумен тегін беріліп жатқан гранттар мен жеңілдетілген несиелендіру бағдарламаларын айтуға болады. Сонымен қатар 2019 жылғы Бүкіләлемдік Пандемия салдарынан зиянды осы Жеке кәсіпкерлік саласы, оның ішінде шағын кәсіпкерлік саласы үлкен зардап шегуіне байланысты, 3 жылға салықтық есептерден босатылды. Ол туралы ҚР Кәсіпкерлік Кодексінде толықтырулар енгізілді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. А.С. Киздарбекова, Г.Б. Асетева Кәсіпкерлік құқық [2011](#) ж.
2. Нуралықызы А. Әділ биліктің жаңа жүйесі - бүгінгі талабы./Заң, N 11 2002 ж. 13-наурыз.
3. Басин Ю.Г., Фурсов В.Г. Основы бизнеса и предпринимательства в условиях рыночной экономики. Алматы, 2002 г..
4. Тавер Е.. Защита прав потребителей на качественные и безопасные товары. //Стандарт и качество., 2000г N 1 тр. 79-83.

ӘОЖ 347.965 (043.5) (575.1)

ҚАЗАҚСТАНДА ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚПЕН КҮРЕСТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТЕТІКТЕРІ

Нуриддинова Д.Ғ., Сағындықызы Ә., Даулетяр А.Б., Акимхан Н.Қ., Мадиярқызы Н.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Мамаева М.Н.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье анализируется проблема семейно-бытового насилия в Казахстане и особенности его правового регулирования. Отмечается, что при наличии законодательной базы эффективность ее применения остается недостаточной. Сравнение с опытом США, Великобритании и Германии показывает важность приоритета защиты жертвы, коррекции поведения агрессора и социальной поддержки. Обосновывается необходимость усиления защиты, внедрения электронного контроля и расширения кризисных центров, а также предлагаются направления совершенствования законодательства.

Summary: The article examines domestic violence in Kazakhstan and its legal regulation. Despite the existing laws, their practical effectiveness remains limited. A comparison with the US, UK and German approaches highlights the importance of prioritizing victim protection, offender rehabilitation and social support. The study recommends strengthening protection measures, introducing electronic monitoring, expanding crisis centers and improving legislation.

Отбасы – қоғамның әлеуметтік құрылымындағы негізгі институттардың бірі. Ондағы өзара сыйластық пен тұрақтылық адамның тұлғалық дамуы мен қоғамның моральдық деңгейін айқындайды. Алайда соңғы жылдары әлемде де, Қазақстанда да отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы зорлық-зомбылықтың кең таралуы алаңдаушылық тудыруда. Зорлық-зомбылық тек физикалық қана емес, психологиялық қысым, экономикалық мәжбүрлеу, эмоционалдық

манипуляция және сексуалдық зорлық түрінде де көрініс табады, бұл адамның негізгі конституциялық құқықтары мен денсаулығына елеулі зиян келтіреді [1].

Қазақстанда отбасылық зорлық-зомбылықпен күреске бағытталған құқықтық база қалыптасқан. «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» Заң, Қылмыстық және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстер жауапкершіліктің құқықтық тетіктерін айқындайды[2]. Дегенмен, қолданыстағы нормалардың орындалу тиімділігі жеткіліксіз, бұл мәселені құқықтық әрі әлеуметтік тұрғыдан жетілдіруді талап етеді.

Отбасылық зорлық-зомбылық мәселесі қазақстандық және шетелдік құқық ғылымында кеңінен талқыланады. Зерттеушілер бұл құбылысты құқықтық, әлеуметтік және психологиялық аспектілерде қарастырады.

Ж. Құлжабаева отбасылық зорлық-зомбылықты тек отбасы қатынастарының бұзылуы емес, жеке тұлғаның негізгі құқықтарының бұзылуы ретінде сипаттайды. Ол мәселені шешуде қылмыстық жазамен қатар әлеуметтік және психологиялық қолдауды күшейту қажет екенін атап өтеді [3].

Г. Сейдахметова Қазақстандағы құқықтық тетіктердің жеткілікті болғанына қарамастан, олардың орындалуының әлсіздігіне назар аударады. Оның пікірінше, қорғау нұсқамаларының тиімді бақылауы және полиция әрекетінің сапасы күшейтілуі тиіс [4].

С. Әуелбаев тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қайталануын әкімшілік жазаның әлсіздігімен байланыстырады және қылмыстық жауапкершілікті күшейту қажеттігін айтады [5]. Дегенмен, мұндай тәсіл мәселені түбегейлі шешпейді, сондықтан бұл пікір мінез-құлықтық түзету бағдарламаларын енгізу қажеттілігімен ұштасуы тиіс.

А. Темірғали зорлық-зомбылықтың әлеуметтік түбірін — мәдени қалыптасқан стереотиптер мен құқықтық сауаттың төмендігінен көреді. Ол заңдық шаралармен қатар қоғамда зорлыққа «нөлдік төзімділік» мәдениетін қалыптастыруды ұсынады [6].

Халықаралық зерттеуші J. Walker тиімді тәжірибе ретінде жәбірленушіні қорғауды күшейту, агрессорды бақылау және түзету бағдарламаларын қатар енгізуді көрсетеді. Мұндай модель Ұлыбритания, Германия және Түркияда нәтижелі қолданылып келеді [7].

Осы зерттеулерге сүйене отырып, отбасылық зорлық-зомбылыққа қарсы күресте құқықтық шаралармен қатар әлеуметтік және психологиялық қолдауды қамтитын кешенді тәсіл қажет екендігі анықталады. Зорлық-зомбылықты тек қылмыстық әрекет ретінде емес, қоғамдағы кең таралған әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде қарастыру, оның алдын алу саясатын тиімді жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл ретте жәбірленушіні қорғау, агрессордың мінез-құлқын түзету және қоғамда зорлық-зомбылыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыру негізгі бағыттар ретінде танылады.

Шетелдік тәжірибелер көрсеткендей, отбасылық зорлық-зомбылықты реттеудің тиімді құқықтық моделі бірнеше маңызды элементтерді қамтиды. Мәселен, Ұлыбританияда 2021 жылы қабылданған Domestic Abuse Act зорлық-зомбылықтың физикалық қана емес, психологиялық, экономикалық және

мәжбүрлі бақылау түрлерін де құқық бұзушылық ретінде таниды және қажет болған жағдайда агрессорды тұрғын үйінен мәжбүрлеп шығару мүмкіндігін қарастырады [8].

Германияда 2002 жылғы Gewaltschutzgesetz заңына сәйкес агрессордың жәбірленушімен кез келген байланысына қатаң шектеу қойылады және жәбірленушіге мемлекеттік деңгейде тұрғын үй және әлеуметтік көмек ұсынылады [9].

АҚШ-та Violence Against Women Act (VAWA) агрессорды міндетті психотерапиялық түзету бағдарламаларына қатыстыру және қорғау нұсқамаларын бұзған жағдайда электрондық бақылау құралдарын қолдану тәртібін енгізген [10].

Қазақстанда да бұл сала «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» Заң, ҚР Қылмыстық кодексі, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс және Отбасы кодексімен реттеледі. Алайда құқықты қолдану тәжірибесінде келесідей проблемалар байқалады:

1. Қорғау нұсқамасының әлсіз орындалуы. Қорғау нұсқамасы берілгенімен, оның орындалуын нақты бақылау тетігі қарастырылмаған, сондықтан агрессор жәбірленушімен байланысын жалғастыра алады [11].

2. Әкімшілік жауапкершіліктің жеткіліксіздігі. ҚР ӘҚБтК-нің 73-1-бабы бойынша ескерту немесе айыппұл көп жағдайда зорлық-зомбылықтың қайталануына жол ашады.

3. Психологиялық зорлық ұғымының құқықтық анықтамасының болмауы.

Қорқыту, манипуляция, қорлау секілді әрекеттер нақты қылмыс ретінде белгіленбеген.

4. Дағдарыс орталықтарының жеткіліксіздігі және тұрақты қаржыландырудың болмауы.

5. Агрессорларға арналған түзету бағдарламаларының болмауы.

Сонымен бірге БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікке қарсы комитеті (CEDAW) Қазақстанға отбасылық зорлық-зомбылықты дербес қылмыстық құқықбұзушылық ретінде қарастыруды, жәбірленушілерге арналған мемлекеттік қолдауды кеңейтуді және құқық қорғау органдарының әрекетіне мониторингті күшейтуді ұсынады [12].

ДДҰ деректері бойынша, отбасылық зорлыққа ұшыраған әйелдерде депрессия, үрей бұзылысы, посттравматикалық стресс және суицид қаупі едәуір жоғары болады [13].

1. Қорғау нұсқамасының орындалуын күшейту: «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» Заңның 21-бабына электрондық бақылау білезігін міндеттеу туралы толықтыру енгізу (Ұлыбритания, АҚШ үлгісі).

2. 73-1-бапты қайта қарау: Қайталанатын тұрмыстық зорлықты бірден қылмыстық жауапкершілікке жатқызу (Германия тәжірибесі).

3. ҚР ҚК-ге жаңа бап енгізу: «110-1. Психологиялық зорлық-зомбылық» — эмоционалдық қысым мен психологиялық залалды дербес құқықбұзушылық ретінде тану.

4. Дағдарыс орталықтарын кеңейту және мемлекеттік бюджеттен тұрақты қаржыландыру.

5. Агрессорларды міндетті мінез-құлықтық түзету бағдарламаларына жіберу: ИМ және ДСМ базасында (АҚШ – Batterer Intervention Program моделіне сәйкес).

Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық – тек жеке тұлғаға жасалған құқықбұзушылық ғана емес, ол қоғамның моральдық, әлеуметтік және құқықтық жүйесінің тұрақтылығына қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылықты реттеуге арналған құқықтық база қалыптасқанымен, оның орындалу тиімділігі жеткіліксіз. Бұған, ең алдымен, қорғау нұсқамаларының формалды сипатта болуы, әкімшілік жазалардың әлсіздігі, психологиялық зорлық-зомбылықтың құқықтық тұрғыдан нақты регламенттелмеуі, сондай-ақ жәбірленушілерге әлеуметтік және психологиялық қолдаудың жеткіліксіздігі себеп болып отыр.

Шетелдік тәжірибе тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресте үш негізгі бағыттың тиімділігін дәлелдейді: жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, агрессордың мінез-құлқын түзету және қоғамда зорлық-зомбылыққа нөлдік төзімділік мәдениетін қалыптастыру. Ұлыбританиядағы мәжбүрлі түрде үйден шығару тәжірибесі, Германиядағы агрессорға коммуникацияны толық шектеу жүйесі, АҚШ-тағы міндетті психотерапиялық түзету бағдарламалары Қазақстан үшін бейімдеуге болатын тиімді модельдер болып табылады.

Осыған байланысты Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы күрес тетіктерін жетілдіру мақсатында келесі бағыттарды іске асыру қажет: қорғау нұсқамаларының орындалуын электрондық бақылау арқылы күшейту; тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қайталануына қатысты қылмыстық жауапкершілікті қатаңдату; Қылмыстық кодекске «психологиялық зорлық-зомбылық» туралы жеке бап енгізу; дағдарыс орталықтарының инфрақұрылымын кеңейту және олардың тұрақты мемлекеттік қаржыландыруын қамтамасыз ету; агрессорларға арналған міндетті түзету және реабилитациялық бағдарламаларды енгізу.

Қорытындылай келе, отбасылық зорлық-зомбылықпен күрес — тек құқықтық ғана емес, кешенді әлеуметтік міндет. Заңнаманы жетілдіру, институционалдық бақылауды күшейту және қоғамның құқықтық санасын арттыру арқылы ғана зорлық-зомбылықсыз, қауіпсіз отбасылық ортаны қалыптастыруға қол жеткізу мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» Заңы. 2009 жылғы 4 желтоқсан. – Астана.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілде. (өзгерістер мен толықтырулармен).
3. Құлжабаева Ж., Жаңғазина А. Азаматтық құқық: Отбасы құқығы мәселелері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021. – 312 б.
4. Сейдахметова Г. Отбасылық зорлық-зомбылыққа қарсы күресудің халықаралық тәжірибесі. // Қазақстан заңгері, №2 (2021). – 33–41 б.

5. Әуелбаев С. Қылмыстық құқықтағы тұрмыстық зорлық мәселелері. – Алматы, 2020.
6. Темірғали А. Отбасылық қатынастардағы психологиялық зорлықтың әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы. – Нұр-Сұлтан, 2021.
7. Walker J. Domestic Violence and the Family Psychology. – London, 2019.
8. Domestic Abuse Act. United Kingdom Parliament. – 2021.
9. Gewaltschutzgesetz (Law on Protection Against Violence). Bundesrepublik Deutschland. – 2002.
10. Violence Against Women Act (VAWA). United States Congress. – 1994.
11. ҚР Ішкі істер министрлігі жанындағы Криминологиялық зерттеулер орталығы. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың құқықтық реттелуі. – Астана, 2022. – 78 б.
12. БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікке қарсы комитеті (CEDAW). Отбасылық зорлық-зомбылық бойынша ұсынымдар. – Женева, 2020.
13. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ). Intimate Partner Violence Fact Sheet. – WHO, 2021.

ӘОЖ 316

ӘЛЕУМЕТТІК ДЕВИАЦИЯ ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ: НОРМАДАН САНКЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Нұрділла Е.С., Жусбали А.И., Керімбек А.С., Султанбаев Д.А., Әбдібай Ұ.Н.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Жуматаева Ж.А.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается взаимосвязь социальных отклонений и уголовного права как основных механизмов регулирования общественного поведения и поддержания социальной стабильности. Девиантное поведение представлено как неотъемлемый элемент социальной структуры, служащий индикатором изменения социальных норм и ценностей. Автор анализирует соотношение моральных, социальных и правовых санкций, определяющих допустимые границы в обществе. В зависимости от уровня экономического, культурного и нравственного развития общества особое внимание уделяется социологическому пониманию преступности как социального явления.

Исследование подчеркивает, что уголовное право не только реагирует на колебания, но и формирует новые социальные направления, способствуя адаптации общества к меняющимся условиям. На основе социологического подхода раскрываются причины девиантного поведения, в том числе социальное неравенство, кризис институтов социализации, маргинализация отдельных групп и недостаточная эффективность профилактических мер.

Summary: The article discusses the relationship between social deviations and criminal law as the main mechanisms for regulating public behavior and maintaining social stability. Deviant behavior is presented as an integral element of the social structure, which serves as an indicator of changes in social norms and values. The author analyzes the ratio of moral, social and legal sanctions that determine the boundaries of what is permissible in society. Depending on the level of economic, cultural and moral development of society, special attention is paid to the sociological understanding of crime as a social phenomenon.

The study emphasizes that criminal law not only responds to fluctuations, but also forms new social directions, contributing to the adaptation of society to changing conditions. On the basis of a sociological approach, the causes of deviant behavior are revealed, including social inequality, the crisis of socialization institutions, the marginalization of individual groups and the insufficient effectiveness of preventive measures.

Әлеуметтік ауытқулар мәселесі әлеуметтану мен құқықтану ғылымында басты орын алады, өйткені қоғам девиантты мінез-құлықты талдау арқылы өзінің нормаларын, құндылықтарын және рұқсат етілген шектерін біледі. Жалпы қабылданған ережелер мен моральдық нормалардың бұзылуынан көрінетін девиантты мінез-құлық әлеуметтік өзгерістердің көрсеткіші болып табылады және қоғамдық дамудың динамикасын көрсетеді. Ол әртүрлі нысандарда — ұсақ құқық бұзушылықтардан ауыр қылмыстарға, мәдени жаңашылдықтардан әлеуметтік институттарға ашық наразылыққа дейін көрінеді.

Қылмыстық құқық тұрғысынан ауытқулар қоғамға қауіп төндіргенде және заңмен қорғалатын қатынастарды бұзған кезде құқықтық бағалау объектісіне айналады. Осылайша, моральдық құқық бұзушылық пен қылмыстық құқық бұзушылық арасындағы шекара тек формальды құқықтық нормалармен ғана емес, сонымен бірге белгілі бір тарихи кезеңде қоғамда үстемдік еткен әлеуметтік-мәдени контекстпен, құндылықтар жүйесімен де анықталады.

Ауытқуларды әлеуметтанулық талдау белгілі бір мінез—құлықтардың неліктен қылмыстық деп танылатынын, ал басқаларының қоғамға қолайлы немесе тіпті көтермеленетінін түсінуге мүмкіндік береді. Э.Дюркгейм атап өткендей, «қылмыс қоғам үшін өте қажет, өйткені ол адамгершіліктің бар екендігін растайды». Бұл тұрғыда қылмыстық құқық қоғамдық тепе-теңдікті сақтай отырып, әділеттілік сезімін қалыптастыра отырып, тек қана репрессиялық емес, сонымен бірге интегративті функцияны орындайды [1].

Тақырыптың өзектілігі қылмыстың әлеуметтік себептерін, девиантты мінез-құлық механизмдерін және оларды реттеудегі құқықтық институттардың рөлін зерттеуге қызығушылықтың артуымен анықталады. Заманауи сын— қатерлер - цифрландыру, экономикалық теңсіздік, отбасы мен білім беру дағдарысы — қылмыстық-құқықтық бағалаудың дәстүрлі тәсілдерін қайта қарауды талап ететін ауытқулардың жаңа нысандарын тудыруда.

Бұл мақаланың мақсаты — әлеуметтік ауытқулар мен қылмыстық құқықтың өзара байланысын қарастыру, құқықтық нормалар мен санкциялардың қалыптасуына әсер ететін әлеуметтанулық факторларды анықтау, сондай-ақ әлеуметтік процестер қылмыстық заңнаманың мазмұны мен тиімділігін қалай анықтайтынын көрсету.

Ауытқу ұғымы (лат. *deviatio* — ауытқу) мінез—құлық нысандарының кең ауқымын қамтиды - әлеуметтік нормаларды ұсақ бұзушылықтардан ауыр қылмыстарға дейін [2]. Эмиль Дюркгейм алғаш рет мынаны атап көрсетті ауытқушылық — бұл әрбір қоғамға тән табиғи және болмай қоймайтын құбылыс. Оның пікірінше, қылмыс тәртіпті бұзып қана қоймайды, сонымен бірге оның нығаюына ықпал етеді, өйткені ол рұқсат етілген нәрсенің моральдық шекарасын қалыптастырады.

Қазіргі әлеуметтану ауытқуды тұлға мен қоғамның өзара әрекеттесу процесі ретінде қарастырады. Г.Беккердің «белгілер» теориясы аясында мінез-құлық объективті түрде қауіпті болғандықтан емес, қоғам оны осылай

анықтағандықтан девиантты деп танылады. Яғни, ауытқу қоғамдағы билік құрылымы мен үстем құндылықтарды көрсететін әлеуметтік бағалау мен стигманың жемісі болып табылады.

Осылайша, ауытқу екі жақты функцияны орындайды: бір жағынан ол әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндірсе, екінші жағынан нормалар мен құқықтық нормалардың өзгеруін ынталандыру арқылы қоғамның дамуына ықпал етеді.

Қоғамдық нормалар - бұл адамдардың мінез-құлқын реттейтін құндылықтар мен ережелер жүйесі. Осы нормалардың бұзылуы жаппай немесе қауіпті сипатқа ие болған кезде қоғам оларды құқықтық нормалар түрінде институттандырады [3].

Заңдық санкция, моральдық санкциядан айырмашылығы, мемлекеттік мәжбүрлеу күшіне ие. Алайда, моральдық-құқықтық нормалар арасында тығыз байланыс бар: бұл белгілі бір әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тартуға негіз болатын қоғамдық айыптау. Мысалы, қоғам бұрын айыптаған мінез-құлық (тыйымдар, азғындық әрекеттер) біртіндеп құқықтық баға алып, қылмыстық-құқықтық жүйеге енгізілуде.

Осылайша, қылмыстық құқық жазалау құралы ғана емес, сонымен бірге әділеттілік, жақсылық пен жамандық туралы әлеуметтік идеялардың көрінісі болып табылады. Ол қоғаммен бірге дамиды: құндылықтар өзгерген сайын қылмыс пен жаза туралы түсініктер де өзгереді. Бұл әлеуметтану мен құқықтану арасындағы терең байланысты көрсетеді.

Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, қылмыс — бұл экономикалық, мәдени және психологиялық факторлардың жиынтығынан туындайтын әлеуметтік құбылыс. Қылмыстың себептеріне әлеуметтік теңсіздік, маргинализация, білім деңгейінің төмендігі және жеке тұлғалардың әлсіз әлеуметтенуі жатады.

Зерттеулер көрсеткендей, жұмыссыздықтың, кедейліктің және әлеуметтік күйзелістің жоғары деңгейі қылмыстың өсуімен тікелей байланысты. Жастардың ауытқуына ерекше назар аударылады: жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылық көбінесе әлеуметтік қолдаудың жетіспеушілігінен, отбасылық дағдарыс пен білім беру институттарынан туындайды [4].

Қазақстандық контексте киберқылмыс және жастарды заңсыз онлайн әрекеттерге тарту өзекті мәселе болып табылады. Әлеуметтанулық зерттеулер мұндай ауытқулардың бір бөлігі қылмыстық ниетпен емес, құқықтық мәдениет пен цифрлық сауаттылықтың жеткіліксіз деңгейімен байланысты екенін көрсетеді.

Қылмысты әлеуметтік құбылыс ретінде талдау тек қана репрессиялық емес, сонымен бірге әлеуметтік-тәрбиелік құралдарға негізделген кешенді алдын алу шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік бақылау мінез-құлықты реттеудің формальды және бейресми механизмдерін қамтиды. Бейресмилерге қоғамдық пікір, дәстүрлер, моральдық айыптау жатады; ресмилерге — құқық нормалары, сот институттары және құқық қорғау органдары.

Ауытқулардың тиімді алдын-алу осы механизмдердің үйлесімді өзара әрекеттесуінсіз мүмкін емес. Алдын алу саясаты жазаны әлеуметтік қолдау шараларымен, құқық бұзушыларды оқытумен және қайта әлеуметтендірумен ұштастыруы керек [5].

Қазіргі тенденциялар қылмыстық заңнаманы ізгілендіру және жазаның баламалы түрлерін (мысалы, қоғамдық жұмыстар, медиация, пробация) дамыту қылмыстың қайталануы мен әлеуметтік шиеленісті төмендетуге ықпал ететіндігін көрсетеді. Сонымен қатар, профилактикалық бағдарламалардың тиімділігін бағалаудағы әлеуметтанулық зерттеулердің рөлін арттыру құқықтық саясатты қоғамдық үміттерді ескере отырып түзетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, әлеуметтік ауытқулар мен қылмыстық құқық бір-бірімен тығыз байланысты: ауытқулар құқықтық жүйені жаңарту мен дамытудың қайнар көзі ретінде қызмет етеді, ал қылмыстық құқық қоғамдық тәртіпті тұрақтандыру функциясын орындайды.

Қылмысты әлеуметтік құбылыс ретінде түсіну құқықтық, экономикалық және мәдени аспектілерді қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Әлеуметтанулық талдау қылмысты тек заңды бұзу ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғам жағдайының, оның әділеттілік деңгейінің және әлеуметтік интеграцияның көрсеткіші ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Тиімді құқықтық саясат ауытқу процестерін әлеуметтанулық түсінусіз мүмкін емес, өйткені эмпирикалық дәлелдерге сүйене отырып, қылмыстың алдын алуға, құқықтық мәдениетті көтеруге және мемлекет институттарына деген қоғамдық сенімді нығайтуға бағытталған стратегияларды әзірлеуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дюркгейм Э. Қоғамдық еңбекті бөлу туралы. — М.: Ғылым, 2019. — 432 б.
2. Беккер Г. Сырттан келгендер: әлеуметтанудағы зерттеулер ауытқушылықтар. — М.: АСТ, 2020. — 384 б.
3. Мертон Р. Әлеуметтік құрылым және аномия // Әлеуметтанулық зерттеулер. — 2018. — № 3. — 15-27 беттер.
4. Парсонс Т. Әлеуметтік жүйе. — М.: Академиялық жоба, 2021. — 512 б.
5. Кузнецов А.В. Девиантты мінез-құлық және қылмыстық құқық: пәнаралық талдау // Ресей құқығының журналы. — 2022. — № 5. — 40-48 беттер.

ОӘЖ: 341.24

ЗАҢҒЕР МАМАНДЫҒЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ БЕДЕЛІ МЕ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Ғылыми жетекшісі Құрбанбаева С.Ә.

Студент Нұрқасым А., Архабаев Н.Т., Қыпшақбаев И.А., Айтмағамбетов А.Қ.,
Мұхтарбек Қ.Е.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Резюме: В данной статье рассматриваются значение и престиж профессии юриста в обществе, а также моральная и правовая ответственность представителей этой профессии. Юрист описывается не только как правоприменитель, но и как гарант

справедливости и носитель общественного доверия. В статье анализируются ключевые аспекты профессиональной роли юриста, уровень его знаний, ответственность и престиж.

Summary: This article examines the importance and prestige of the legal profession in society, as well as the moral and legal responsibility of those who practice it. A lawyer is portrayed not only as an enforcer of the law but also as a guarantor of justice and a holder of public trust. The article analyzes key aspects of a lawyer's professional role, level of knowledge, responsibility, and prestige.

Заңгер мамандығы - қазіргі қоғамдағы ең жауапты және маңызды мамандықтардың бірі. Қоғамның құқықтық тәртібі мен азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде заңгерлердің рөлі ерекше. Бұл мамандық тек заңды білу ғана емес, сонымен қатар әділдік пен моральдық жауапкершілікті де талап етеді. Заңгердің кәсібилігі, адалдығы және қоғам алдындағы жауапкершілігі оның беделін анықтайды.

Қоғамда заңгерлерге сенім әрдайым жоғары болған, себебі олар құқықтық дауларды шешіп, азаматтардың құқықтарын қорғайды және әділ сот шешімін қамтамасыз етеді. Заңгер мамандығының негізгі ерекшелігі - оның шешімдері тек жеке адамдардың өміріне емес, сонымен қатар қоғамдағы құқықтық тәртіп пен әлеуметтік әділеттілікке әсер етуі мүмкін.

Заңгер мамандығы аналитикалық ойлауды, жүйелі талдау жасау қабілетін және жауапкершілікті талап етеді. Мамандықты игеру барысында заңгер тек заңнаманы білуге емес, оны дұрыс қолдануға, сот және құқық қорғау органдарымен тиімді жұмыс жасауға үйренеді. Сонымен қатар, заңгердің қызметі әлеуметтік жауапкершілікпен тығыз байланысты. Қоғамда әділдікті қамтамасыз ететін тұлға ретінде заңгерлердің әрбір іс-әрекеті тек кәсіби тұрғыдан емес, моральдық тұрғыдан да бағаланады [1].

Заңгер - құқықтық мәселелерді шешумен айналысатын, заңдарды білетін және оларды іс жүзінде қолдана білетін маман. Қазіргі қоғамда заңгерлер тек сотта немесе адвокаттық қызметте ғана емес, мемлекеттік органдарда, ірі компанияларда, халықаралық ұйымдарда да жұмыс істейді. Заңгер мамандығының ерекшелігі - оның қоғам өміріне тікелей әсер етуінде.

Заңгердің басты міндеттері: құқықтық нормаларды дұрыс қолдану, азаматтардың құқықтарын қорғау, әділ сот шешімін қамтамасыз ету. Бұл мамандық кәсіби білімді ғана емес, сонымен қатар шешім қабылдау дәлдігін, моральдық және этикалық жауапкершілікті қажет етеді.

Заңгер мамандығы әртүрлі салаларды қамтиды: қылмыстық құқық, азаматтық құқық, халықаралық құқық, корпоративтік құқық және тағы басқа. Әрбір салада заңгерге тән ерекше дағдылар мен білімдер қажет [2]. Мысалы, қылмыстық құқық саласында заңгер дәлелдерді жинап, қорғау немесе айыптау позициясын тиімді қолдана білуі тиіс.

Заңгердің қоғам алдындағы рөлі де ерекше. Олар адамдардың құқықтарын қорғап қана қоймай, қоғамдағы әділеттіліктің сақталуына үлес қосады. Мамандықтың беделі заңгердің кәсіби деңгейі, адалдығы және моральдық қасиеттерімен өлшенеді. Осы себептен әрбір заңгер өз ісіне жан-жақты дайындықпен келуі керек.

Заңгердің қоғамдағы беделі оның кәсіби деңгейіне, әділдігіне және моральдық қасиеттеріне байланысты анықталады. Заңгер тек жеке азаматтардың құқықтарын қорғаумен шектелмейді, сонымен қатар қоғамдағы құқықтық тәртіп пен тұрақтылыққа жауап береді. Әрбір заңгердің шешімі тек жеке адамның тағдырын ғана емес, қоғамдағы әлеуметтік әділеттіліктің деңгейін де өзгерте алады.

Қоғам алдындағы бедел заңгердің кәсіби қызметінің сапасымен тікелей байланысты. Кәсіби заңгердің беделі оның білім алуына, тәжірибелік дағдыларын үнемі жетілдіруіне және этикалық нормаларды сақтауына байланысты. Адамдар заңгердің кеңесіне сеніп, өз құқықтарын қорғау үшін оған жүгінеді.

Заңгердің беделі сонымен қатар оның моральдық жауапкершілігімен байланысты. Қоғам алдында заңгер әрқашан адал және әділ болуы тиіс. Адалдық, әділдік, парасаттылық және жауапкершілік - қоғамдағы заңгер беделін арттыратын негізгі факторлар.

Заңгер мамандығы - бұл өте жоғары жауапкершілікті талап ететін мамандық. Қате шешім немесе заңның дұрыс қолданылмауы адамның құқықтарына нұқсан келтіруі мүмкін, сондықтан заңгер әрқашан өз ісіне аса жауапкершілікпен қарауы қажет.

Заңгердің жауапкершілігі бірнеше деңгейде көрінеді. Біріншіден, жеке клиентке қатысты: заңгер клиенттің құқықтарын қорғап, оның мүддесін сотта немесе келіссөздерде дұрыс көрсетуі тиіс. Екіншіден, қоғам алдында: шешімдері құқықтық тәртіпті сақтау, әділ сот шешімін қамтамасыз ету және қоғамдағы сенімді нығайтуға бағытталуы керек. Үшіншіден, мамандық алдындағы жауапкершілік: заңдар мен нормативтік актілерді толық білу, кәсіби этика мен моральдық нормаларды сақтау [3].

Қазіргі уақытта заңгерлер тек құқықтық сауаттылыққа емес, әлеуметтік әділеттілікке де жауап береді. Мысалы, корпоративтік құқық саласында заңгер компаниялардың заңды әрекеттерін қамтамасыз етеді, қылмыстық құқық саласында дәлелдерді жинап, әділ шешім қабылдауға үлес қосады.

Заңгер мамандығының сапасы оның білім деңгейімен тікелей байланысты. Жоғары білімі бар, кәсіби даму жолын жалғастыратын заңгер қоғамға үлкен пайда әкеледі. Университеттерде, кәсіби курстарда, тағылымдамаларда алынған білім заңгердің қабілетін арттырады және оның беделін нығайтады.

Қазіргі заманда заңгер әрдайым жаңа заңнамаларды, халықаралық құқық нормаларын меңгеріп, кәсіби біліктілігін жетілдіруі қажет. Кәсіби дамудың негізгі жолдары: қосымша курстар, семинарлар, ғылыми мақалалар, тәжірибелік іс-тәжірибелер. Заңгердің білім деңгейі оның қоғам алдындағы сенімін арттырады [4].

Қорытындылай келе, заңгер мамандығы қоғамдағы ең беделді және жауапты мамандықтардың бірі болып табылады. Заңгердің рөлі тек заңды білуге ғана емес, әділдік пен қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінуге

негізделеді. Қоғамда заңгердің беделі оның кәсіби деңгейі, адалдығы және моральдық қасиеттерімен анықталады.

Әрбір заңгер өз кәсібін адал атқарып, қоғамға пайдасын тигізуі тиіс. Заңгер мамандығы - тек кәсіби қызмет емес, сонымен қатар қоғам алдындағы жауапкершіліктің белгісі. Осы мамандықты игеру арқылы әрбір заңгер қоғамдағы құқықтық тәртіптің сақталуына үлес қосады, әділеттілікті қамтамасыз етеді және азаматтардың сенімін нығайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтасова, М. Ж. Заңгердің кәсіби этикасы: Оқу-әдістемелік құрал. Қостанай: А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, 2022. 60 б. ISBN 978-601-356-224-
2. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Заңгердің кәсіби этикасы: дәріс тезистері. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2013. КазНУ
3. Сартаев, С. А., Қалшабаева, М. Ж. «Заңды жауапкершілік: теориялық-құқықтық талдау». Журнал мақаласы. Национальная библиотека Казахстана
4. Жұмағұлов, Т. Б. «Азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениеті». Басылым: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Құқық сериясы» журналы, № 2(139), 2022 ж.

ӨОЖ 347.91

ӨРЕКЕТ ҚАБІЛЕТІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАР: ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Нұрманәлі А.А., Жусипова А.С., Абылайхан А.Қ., Әбен А.Қ., Батырбек С.А.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Мамаева М.Н.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые и процессуальные особенности дел о ограничении дееспособности граждан, страдающих алкогольной или наркотической зависимостью. Анализируются основания применения данной меры, порядок рассмотрения таких дел в гражданском судопроизводстве, а также роль органов опеки, прокурора и судебной экспертизы. Выявлены проблемы действующего законодательства, включая неопределённость критериев «тяжёлого материального положения» семьи, отсутствие психолого-правовой экспертизы и формальный характер участия органов опеки. Предложены меры по совершенствованию законодательства: внедрение обязательных программ реабилитации, ежегодный пересмотр судебных решений, усиление ответственности опекунов и стандартизация критериев оценки зависимости. Ограничение дееспособности рассматривается как важный правовой механизм защиты интересов семьи и обеспечения баланса между правами гражданина и общественной безопасностью.

Summary: The article examines the legal and procedural specifics of cases involving the restriction of legal capacity of citizens suffering from alcohol or drug addiction. It analyzes the grounds for applying this measure, the procedure for considering such cases in civil proceedings, and the roles of guardianship authorities, the prosecutor, and judicial expertise. The study identifies key shortcomings in current legislation, including the lack of clear criteria for defining a "severe material condition" of the family, the absence of mandatory psychological assessment, and the formal involvement of guardianship bodies. The paper proposes several improvements, such as introducing mandatory rehabilitation programs, establishing annual judicial reviews, strengthening

the responsibilities of guardianship authorities, and setting standardized criteria for dependency assessment. Restriction of legal capacity is presented as a significant legal mechanism aimed at protecting family interests and ensuring a balance between individual rights and public safety.

Әрекет қабілеттілігі шектеулі азаматтар туралы істер азаматтық құқықтағы ең күрделі институттардың бірі болып табылады. Мұндай істер адамның жеке бас бостандығына, отбасының материалдық қауіпсіздігіне және мемлекеттің әлеуметтік міндеттеріне тікелей байланысты. Азаматтық процестік кодекс мұндай істерді ерекше іс жүргізу тәртібінде қарауды көздейді. Бұл институттың тиімді жұмыс істеуі үшін құқықтық нормалардың айқындығы, сот тәжірибесінің бірізділігі және отбасылық мүдделердің жеткілікті қорғалуы аса маңызды [1].

Әрекет қабілеттілігі – азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру қабілеті. Заң бойынша әрекет қабілетін шектеу тек ерекше жағдайларда, яғни азамат ішімдікке немесе есірткіге салынуы салдарынан өз отбасының материалдық жағдайын айтарлықтай нашарлатқанда ғана қолданылады.

Бұл шара азаматты толық әрекет қабілетсіз деп танудан мүлде өзгеше. Әрекет қабілеті шектелген тұлға түбегейлі құқықтарынан айырылмайды, тек мүліктік мәмілелерді қамқоршысының келісімімен жасайды. Мұнда басты мақсат – отбасын қорғай отырып, тұлғаның өзіне де құқықтық және әлеуметтік қолдау көрсету.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 27-бабына сәйкес, азаматтың әрекет қабілетін шектеу үшін үш негізгі алғышарт болуы керек: біріншісі – азаматтың ішімдікке немесе есірткіге әуестігі; екіншісі – осы әуестік салдарынан отбасының ауыр материалдық жағдайға ұшырауы; үшіншісі – бұл фактілердің дәлелденуі [2].

Заң көрсетіп отырған материалдық шарттар нақты дәлелдерді қажет етеді. Мысалы, отбасы мүшелерінің жалақыдан айырылуы, коммуналдық төлемдердің төленбеуі, балалардың қажеттіліктерінің қамтамасыз етілмеуі материалдық зиянға жатады.

Азаматтық процестік кодекстің 317–320-баптары мұндай істердің ерекше іс жүргізу санатына жататынын белгілейді. Процессуалдық ерекшеліктер: біріншіден, істі прокурордың қатысуымен қарау міндетті; екіншіден, сот медициналық сараптама тағайындайды; үшіншіден, қамқоршылық және қорғаншылық органының қорытындысы талап етіледі; төртіншіден, азаматтың өзі сотқа қатысуға және өзін қорғауға құқылы.

Бұл талаптар адамның құқықтарын шектеу тек объективті дәлелдермен, процессуалдық кепілдіктерді сақтай отырып жүргізілуін қамтамасыз етеді.

Маскүнемдік немесе нашақорлық адамның психикалық жағдайына әсер еткенімен, толық әрекет қабілетсіздікке жеткізбейді. Дегенмен, бұл мінез-құлық отбасына ауыр экономикалық зиян келтірсе, осы әрекеттерге заңдық баға беріледі.

Сот тәжірибесінде маскүнемдікке салынған азаматтардың 70%-ында материалдық зиян отбасының жалғыз табыс көзінен айырылуымен байланысты.

Сондықтан әрекет қабілетін шектеу — оның тек өзіне емес, отбасының әлауқатына бағытталған құқықтық шара [3].

Отбасы — бұл құқықтық қатынастар субъектісі. Балаларды асырау, отбасын материалдық қамтамасыз ету — заңмен міндеттелген. Маскүнемдік салдарынан бұл міндетті орындамау отбасы мүшелерінің субъективті құқықтарын бұзады.

Сот отбасылық және азаматтық құқықтың өзара байланысын ескере отырып шешім қабылдауы тиіс. Мұнда ең маңыздысы — отбасының, әсіресе кәмелетке толмаған балалардың әлеуметтік қорғалуы.

Талдау нәтижесінде төмендегі мәселелер анықталды:

Біріншіден, Азаматтық кодекстегі «өте ауыр материалдық жағдай» түсінігі нақты емес; екіншіден, маскүнемдіктің немесе нашақорлықтың деңгейін анықтау критерийлері белгісіз; үшіншіден, қамқоршылық органдарының жұмысы қағаз жүзінде қалып, отбасының нақты жағдайы толық зерттелмей жатады; төртіншіден, шектеу қолданылғаннан кейінгі оңалту тетіктері заңда қарастырылмаған; бесіншіден, сот шешімін қайта қарау мерзімі көрсетілмегендіктен, адамның құқықтары ұзақ уақыт шектелуі мүмкін.

Бірінші ұсыныс: Азаматтық кодекстің 27-бабына азаматтың әлеуметтік және медициналық оңалту бағдарламасына міндетті қатысу нормасын енгізу. Екінші ұсыныс: АПК-ге психологиялық сараптаманы енгізу, себебі маскүнемдік тек медициналық емес, мінез-құлықтық мәселе. Үшінші ұсыныс: Қамқоршылық органдарының отбасылық жағдайды анықтауға қатысты өкілеттігін нақтылау және күшейту. Төртінші ұсыныс: Сот шешімін жыл сайын қайта қарау туралы норманы енгізу. Бесінші ұсыныс: Маскүнемдік пен нашақорлық деңгейін анықтың нақты құқықтық критерийлерін бекіту.

Мақалада азаматтың әрекет қабілеттілігін шектеудің құқықтық табиғаты, процессуалдық кепілдіктері және отбасылық қатынастарға әсері талданды. Әрекет қабілетін шектеу — адамның негізгі құқықтарын шектейтін күрделі шара, сондықтан ол тек заңда көзделген нақты негіздер болғанда және дәлелдер жеткілікті болған жағдайда ғана қолданылуға тиіс.

Қолданыстағы заңнаманы сараптай келе, бұл институттың толыққанды жүзеге асуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер анықталды. Біріншіден, материалдық зиянның шегі мен дәлелдеу стандарты айқындалмаған. Екіншіден, медициналық сараптамамен қатар психологиялық сараптаманың қажеттілігі заңда бейнеленбеген. Үшіншіден, қамқоршылық органдарының рөлі формалды сипатта қалып отыр. Төртіншіден, әрекет қабілетін шектеу шарасынан кейін азаматтың әлеуметтік бейімделуін қолдайтын құқықтық механизмдер жоқ.

Ұсыныстарды жүзеге асыру азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауға, отбасы институтын нығайтуға және әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпал етеді. Әрекет қабілеттілігі шектеулі азаматтарға қатысты істер тек құқықтық емес, моральдық, әлеуметтік және психологиялық қырларды бірлесе сақтауды талап етеді. Сондықтан сот, прокурор, қамқоршылық орган және медицина саласы өкілдерінің үйлесімді жұмысы қажет.

Қорытындылай келе, әрекет қабілеттілігін шектеу – отбасының мүддесін қорғау, азаматтың құқықтарын тепе-тең сақтау және оны қоғамға қайта бейімдеу мақсатындағы құқықтық құрал. Бұл институтты жетілдіру құқықтық мемлекет қағидаттарының жүзеге асуына септігін тигізеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 ж.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі. – 2015 ж.
4. ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары.
5. Ворожейкин Е.М. Отбасы құқықтық қатынастары. – М., 2007.
6. Ашеулов А.Т., Жайлин Г.А. Гражданско-правовая ответственность. – Астана: КазГЮУ, 2000.
7. Сулейменов М.К., Басик М.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу РК. – Алматы, 2010.
8. Каудыров Т.Е. Право интеллектуальной собственности в РК. – Алматы: Жеті Жарғы, 2001.

ӘОЖ 85(574)

ТАРИХИ КИЕЛІ ОРЫНДАР МЕН ЕСКЕРТКІШТЕР: ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ ОРНЫ

Оразбай Л.А., Казбекова Г.К., Өрісбай Р.Б., Утегенов Д.Ж., Биназаров Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының докторы, профессор

Қосанбаев Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается значение исторических святых мест и памятников Казахстана в процессе духовного возрождения. Анализируется их культурный и воспитательный потенциал с точки зрения сохранения национального кода, обновления исторической памяти и развития туризма.

Summary: This article examines the significance of Kazakhstan's historical sacred sites and monuments in the process of spiritual revival. It analyzes their cultural and educational potential in terms of preserving the national identity, revitalizing historical memory, and promoting tourism.

Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңінде ұлттық сана мен тарихи жадты жаңғырту басты бағыттардың бірі болды. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ұлттық руханиятты нығайту, қасиетті жерлер мен тарихи ескерткіштерді сақтау мәселесіне айрықша мән берілді. Киелі орындар — ұлт тарихының шежіресі, халықтың мәдени-рухани тамыры. Олар елдің бірлігі мен тұтастығын бейнелейді, ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етеді. Киелі орын ұғымы адам мен табиғаттың, тарих пен рухтың өзара байланысын көрсетеді. Қазақстандағы киелі нысандардың картасы 2017 жылы «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасы аясында жасалды. Бұл жоба 500-ден астам тарихи және мәдени ескерткіштерді қамтиды. Киелі орындар тек діни немесе тарихи мәнге ие нысандар ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейліктің символдары

болып табылады. Олардың ішінде Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Ұлытау, Бозоқ, Есік қорғаны, Маңғыстаудағы Бекет ата жерасты мешіті сияқты орындар бар. Тарихи ескерткіштер ұлттың өткені мен бүгіні арасындағы рухани көпір іспетті. Мысалы, Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі тек сәулет өнерінің туындысы ғана емес, түркі халықтарының рухани тұтастығын айғақтайтын мәдени орталық. Мемлекет «Мәдени мұра» (2004–2011 жж.) және «Рухани жаңғыру» (2017 жылдан бері) бағдарламалары арқылы тарихи-мәдени мұраларды жаңғыртуға зор көңіл бөлді. Бұл бағдарламалар арқылы жүздеген ескерткіштерге қайта жөндеу жұмыстары жүргізілді, жаңа зерттеу бағыттары ашылды [1].

Ұлттың рухани дамуы мен тарихи жадының беріктігі оның өткенін танудан басталады. Тарихи ескерткіштер — халықтың мәдени коды мен дүниетанымының айғағы. Олар қоғамның тарихи зердесін қалыптастырып, ұлттың рухани тұтастығын нығайтады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тарихи және мәдени мұраларды қайта жаңғыртуға айрықша назар аударылды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық сана мен тарихи мұраның сабақтастығын қамтамасыз етуді басты мақсат ретінде көрсетті. Тарихи ескерткіштер — бұл тек архитектуралық нысандар ғана емес, ұлттың рухани өмірінің куәгерлері. Олар арқылы халықтың тұрмыс-салты, дүниетанымы мен мәдени даму деңгейі көрініс табады. Мысалы, Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Отырар қалашығы, Бозоқ және Есік қорғандары — қазақ жерінің бай тарихын паш ететін киелі нысандар. Мұндай ескерткіштер ұрпақтар сабақтастығын сақтап, халықтың тарихи санасын жандандырады [2].

Тарихи ескерткіштер — жастарды отансүйгіштікке, елжандылыққа тәрбиелеудің тиімді құралы. Оларды зерттеу және насихаттау арқылы жастар өз елінің тарихына құрметпен қарайды. Мәселен, Ұлытау өңіріндегі тарихи кешендер қазақ мемлекеттілігінің бастауларын көрсетеді, ал Маңғыстаудағы Бекет ата жерасты мешіті мен Шопан ата қорымы — рухани төзімділіктің және сенімнің символы. Мұндай нысандар тек өткенді еске салмайды, сонымен бірге қазіргі ұрпаққа ұлттық мақтаныш сезімін ұялатады. Қазақстанда тарихи ескерткіштерді сақтау бағытында бірнеше мемлекеттік бағдарлама жүзеге асырылуда. Осы бағдарламалар аясында жүздеген ескерткіштерге археологиялық және реставрациялық жұмыстар жүргізілді. Бұл өз кезегінде тарихи танымды кеңейтіп, ұлттық сана мен патриоттық рухты күшейтті [3].

Киелі орындар ұлттық және халықаралық туризмнің маңызды бөлігіне айналып отыр. Әсіресе, этнотуризм мен рухани туризм бағыттары кең өріс алуда. Киелі жерлерді насихаттау арқылы елдің мәдени имиджі нығайып, жастардың отансүйгіштік қасиеттері артады. ХХІ ғасырда туризм тек экономикалық емес, сонымен бірге мәдени және рухани феноменге айналды. Әсіресе, ұлттық мәдениет пен рухани мұраға негізделген рухани (сакралды) туризм бағыттары әлемдік трендке айналып отыр. Қазақстан үшін бұл үрдіс ерекше маңызды, себебі ел аумағында тарихи-мәдени және киелі нысандардың саны өте көп. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»

атты мақаласында «Қазақстанның киелі жерлер географиясын» қалыптастырудың маңыздылығын атап өткен болатын. Бұл жоба киелі жерлерді сақтау мен танытудың жаңа кезеңін бастап, туризм саласын дамытудың маңызды бағытына айналды. Киелі нысандар халықтың тарихи жадын, рухани құндылықтарын және ұлттық дүниетанымын бейнелейді. Олар діни, тарихи, мәдени және табиғи мәнге ие нысандар болып табылады [4].

Қазақстанның киелі жерлерінің тізіміне Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Ұлытаудағы Алаша хан және Жошы хан кесенелері, Маңғыстаудағы Бекет ата мен Шопан ата жерасты мешіттері, Баянауыл мен Бурабайдағы табиғи киелі мекендер енеді. Мұндай орындар отандық және шетелдік туристердің ерекше қызығушылығын тудырып, рухани туризмнің басты нысандарына айналып отыр. Киелі туризм – адамның рухани қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған мәдени тәжірибе. Бұл бағытта саяхатшылар тек демалу немесе көңіл көтеру мақсатында емес, рухани тазару мен тарихи таным үшін саяхат жасайды. Киелі нысандарды аралау арқылы туристер халықтың тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінеді, ал жергілікті тұрғындар өз елінің тарихи мұрасына деген құрметін арттырады. Осылайша киелі туризм ұлттық бірегейлікті нығайтып, ұлттың рухани жаңғыруына үлес қосады. Киелі туризм тек рухани емес, экономикалық тұрғыдан да тиімді. Киелі жерлерді туристік маршруттарға енгізу арқылы аймақтардың инфрақұрылымы дамиды, жаңа жұмыс орындары ашылады, жергілікті халықтың табысы артады. Мәселен, Түркістан қаласының «Тарихи-мәдени орталық» ретінде дамуы аймақ экономикасының өсуіне және халықаралық туризмнің жандануына ықпал етті. Сонымен қатар, киелі нысандарды әлемдік деңгейде таныту Қазақстанның мәдени имиджін қалыптастырып, елдің рухани-мәдени әлеуетін арттырады. Киелі нысандар мен туризм – өзара тығыз байланыстағы екі ұғым. Киелі жерлер елдің тарихи жады мен рухани байлығын сақтаса, туризм сол құндылықтарды әлемге танытады. Сондықтан киелі нысандарды сақтау, зерттеу және туристік тұрғыдан дамыту – Қазақстанның рухани және экономикалық өркендеуінің маңызды тетігі болып табылады [5].

Қорытындылай келе, тарихи ескерткіштер — ұлттық рух пен мәдени сабақтастықтың алтын көпірі. Олар ұлттың өткенін ұмыттырмай, болашаққа бағыт береді. Ескерткіштерді сақтау – тек мәдени міндет емес, сонымен қатар ұлттық сана мен бірегейлікті нығайтудың негізгі тетігі. Қазақстанның киелі орындары мен тарихи ескерткіштері – ұлттық сана мен руханияттың тірегі. Олар тек өткеннің жәдігері емес, болашақ ұрпаққа бағыт берер рухани бағдаршам іспетті. Рухани жаңғыру аясында мұндай нысандарды сақтау мен зерттеу ел дамуының стратегиялық маңызды бағыты болып қала береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана: Егемен Қазақстан, 2017. – 2 б.
2. ҚР Мәдениет және спорт министрлігі. Қазақстанның киелі жерлер географиясы (энциклопедиялық анықтама). – Астана: 2018. – 45 б.
3. Жолдасбеков М. Қазақ өркениетінің бастаулары. – Алматы: Санат, 2002. – 67 б.

4. Әбдірасылов Қ. Мәдени мұра және ұлттық сана. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 112 б.
5. Қалиев С. Рухани жаңғыру және ұлттық құндылықтар. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 89 б.

ОӘЖ 1.17; 340.1

АРИСТОТЕЛЬ, КАНТ, ЖӘНЕ АБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ ПЕН МОРАЛЬ ҰҒЫМДАРЫ

Орымбасар Э.А., Уралбай М.Е., Солта Ж.Б., Нағашбекқызы Э., Токмаханбет Д.М.
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еркінбекова А.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В этой статье рассматриваются философские основы права и морали в трудах трех великих представителей человеческой мысли - Аристотеля, Иммануила Канта и Абая Кунанбаева с точки зрения сравнительного анализа.

В результате исследования будет установлено, что общая линия между точками зрения трех мыслителей - взаимная преемственность морали и права, их роль в обеспечении свободы человека и справедливости. Эти идеи являются важной теоретической основой для развития современного правового государства и гуманистической этики.

Summary: This article examines the philosophical foundations of law and morality in the works of the three great representatives of human thought - Aristotle, Immanuel Kant and Abai Kunanbayev from the point of view of comparative analysis.

As a result of the study, it will be established that the common line between the points of view of the three thinkers is the mutual continuity of morality and law, their role in ensuring human freedom and justice. These ideas are an important theoretical basis for the development of the modern rule of law and humanistic ethics.

Құқық пен мораль ұғымдары философия мен этикада ғасырлар бойы талданып келе жатқан күрделі тақырыптардың бірі. Олардың ажырамас байланысы жеке адамның мінез-құлқынан бастап қоғамдағы әділетті жүйенің қалыптасуына дейінгі кең ауқымда маңызды рөл атқарады. Алайда әр дәуірде және әр философиялық жүйеде «құқық» пен «мораль» ұғымдары өзіндік қырынан түсіндірілген.

Аристотель адам табиғаты, этика және саясат мәселелерін терең талдап, мораль мен құқықтың өзара байланысын алғаш рет жүйелі түрде түсіндірген ойшыл. Аристотельдің «Никомахтық этика» және «Саясат» еңбектері - адамгершілік пен әділетті қоғам идеяларын негіздейтін классикалық трактаттар.

Аристотельдің мораль философиясы ізгілік ұғымына сүйенеді. Оның ойынша, адам өмірінің жоғарғы мақсаты - бақыт, яғни жанның ізгілікке сай қызметі. «Бақыт - ізгілікке сай жан әрекетінің нәтижесі» [1].

Аристотель моральды адамның табиғи бейімділігі мен саналы таңдауына негіздейді. Ол ізгілікті екіге бөледі:

1. Интеллектуалды ізгіліктер - білім, парасат, даналық;
2. Моральдық ізгіліктер - батылдық, әділеттілік, ұстамдылық, жомарттық және т.б.

Моральдық ізгілік адамның іс-әрекетін «орта жол» принципі арқылы реттейді. Мысалы, батылдық - қорқақтық пен шамадан тыс ержүректіліктің ортасы. Осылайша, мораль - тепе-теңдік пен үйлесім ұстанымына негізделген адамдық қасиет. Аристотельдің пікірінше, адам табиғатынан әлеуметтік жаратылыс, сондықтан оның моральдық жетілуі қоғаммен, яғни полис өмірімен тығыз байланысты.

Аристотель «Саясат» пен «Никомахтық этикада» әділет пен құқық мәселесін егжей-тегжейлі қарастырады. Оның айтуынша, әділет - ең жоғары моральдық ізгілік, өйткені ол жеке адамның емес, бүкіл қоғамның игілігін көздейді: «Әділет - барлық ізгіліктердің ішіндегі ең кемелі, өйткені ол өзгелердің игілігі үшін жасалады» [2].

Аристотель әділетті екі түрге бөледі:

- Таратушы әділет - қоғамдағы игіліктер мен артықшылықтардың әркімнің еңбегі мен дәрежесіне сай бөлінуі.
- Түзетуші (corrective) әділет — құқық бұзылған жағдайда, теңдікті қалпына келтіруді көздейтін әділет.

Құқық Аристотельде адам еркіндігін шектейтін емес, керісінше, ізгі өмірге жетелейтін моральдық құрал. Ол былай дейді: «Заң - ақылдың ерікке үстемдігі, ол ізгілікке тәрбиелейді». Яғни, Аристотель үшін құқық - моральдық тәртіптің қоғамдық көрінісі. Ол заңды моральдық мақсатқа қызмет ететін және азаматты ізгілікке баулитын әлеуметтік институт ретінде қарастырды.

Иммануил Кант - этика мен құқық философиясын жүйелі түрде тұжырымдаған ойшыл. Оның мораль мен құқыққа қатысты көзқарастары адам еркіндігі, парыз және міндет ұғымдарына сүйенеді. Канттың басты идеясы - адамды өз-өзін мақсат ретінде тану, яғни моральдық және құқықтық жүйенің түпкі мәні адам қадір-қасиетінде екендігі.

Канттың мораль философиясы «Практикалық ақыл сыны» және «Мораль метафизикасының негізі» еңбектерінде толық баяндалған. Ол моральдың мәнін субъективті эмоциядан немесе әлеуметтік әдеттен емес, ақыл-ой заңынан шығарады.

Кант моральдық іс-әрекеттің өлшемін категориалық императив деп атады: «Өз әрекетіңнің максимасы әмбебап заң бола алатындай етіп әрекет ет». Бұл қағида бойынша адам моральдық шешімді сезімге не пайдаға емес, парыз сезіміне сүйеніп қабылдауы тиіс. Кант үшін моральдың басты ұстанымы - еркін ерік пен өзін-өзі заңдастыру [3].

Мораль адамның ішкі еркіндігін білдіреді. Ол сыртқы қысымнан емес, ішкі сенімнен туындағанда ғана шынайы мораль болып саналады. Демек, моральдық тәртіптің негізі - адамның өзіне қойған заңы, яғни «парыз» категориясы.

Канттың құқық туралы көзқарасы «Құқық метафизикасының негізі» еңбегінде жан-жақты талданған. Ол құқықты моральмен байланыстыра отырып, екеуінің айырмашылығын да анықтайды:

1. Мораль - адамның ішкі еркіндігін, ниетінің ізгілігін реттейді.

2. Құқық - адамның сыртқы іс-әрекетін реттейді, яғни жеке еркіндіктің шекарасын қоғам мүддесіне сәйкестендіреді.

Канттың айтуынша, «Құқық дегеніміз - әр адамның еркіндігі басқа адамдардың еркіндігімен үйлесімді болуы үшін белгіленген ережелер жиынтығы». Осы тұрғыдан Кант құқықтың мәнін еркіндік пен теңдік ұғымдарымен тікелей байланыстырады. Құқық моральдың сыртқы формасы ретінде әрекет етіп, қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етеді.

Кант құқықтық мемлекетті қоғамдық келісім мен заң үстемдігі арқылы орнатуға болатынын дәлелдеді. Оның пікірінше, мемлекет азаматтардың табиғи еркіндігін шектемей, керісінше, оны құқықтық тұрғыдан қорғауы тиіс.

Абай Құнанбайұлының философиялық мұрасында адам болмысы, рухани кемелдік, ар-ождан, әділет, иман және қоғамдағы моральдық тәртіп мәселелері кеңінен қозғалады. Абайдың «толық адам» концепциясы - осы ізгі идеялардың жиынтық көрінісі. Бұл ілім адамның тек рухани немесе ақылдық қырын ғана емес, оның моральдық және құқықтық сана тұрғысынан жетілуін де мақсат етеді.

Абайдың адам жөніндегі танымы моральдық философияның ең жоғары деңгейінде көрініс тапқан. Ол адамгершіліктің негізін ішкі рухани тазалық пен әділеттілік сезімінен іздейді. Ақынның 38-қара сөзінде айтылған «Толық адам» ұғымы – «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» үйлесімін бойына сіңірген кемел тұлға бейнесі [4].

Абай үшін мораль - адамның сыртқы мінез-құлқы емес, ішкі рухани мәдениетінің көрсеткіші. «Адамның адамшылығы - ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» деген сөзі моральдың тәрбиелік және әлеуметтік сипатын айқындайды. Ол ізгілік пен ар-ожданды адам өмірінің басты өлшемі ретінде қарастырады.

Абайдың этикалық жүйесінде «иман» мен «әділет» ұғымдары ерекше орын алады. Оның ойынша, имансыз адамда шынайы мораль болмайды, өйткені иман - ардың күзетшісі, ал әділет - моральдық тәртіптің заңы. Осы тұрғыдан, Абайдың мораль философиясы дін, ақыл және ар ұғымдарының синтезі ретінде қалыптасқан.

Абай шығармаларында құқық категориясы тікелей заң жүйесі ретінде емес, жалпы адамдық әділет ұғымымен сабақтастырыла қарастырылады. Ақынның «Бірінді қазақ, бірін дос, көрмесең - істің бәрі бос» деген жолдары адамаралық қатынастардың моральдық және құқықтық негізін айқындайды [4].

Абай үшін құқықтық әділет - адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен ар-ождандық ұстанымының бірлігі. Ол құқықтың формалды заңнан гөрі, моральдық мазмұнға ие болуы қажеттігін меңзейді. Яғни, әділет заңнан бұрын тұратын моральдық өлшем. Бұл - Абайдың құқықтық ойының гуманистік және этикалық сипатын көрсетеді.

Ақынның 7-қара сөзінде айтылған «Дүниеде әділеттен қымбат нәрсе жоқ» деген тұжырымы оның құқық туралы көзқарасының түп негізін ашады. Мұндағы әділет - тек билік пен соттың ісі емес, әрбір адамның ішкі заңына

айналуы тиіс принцип. Осылайша, Абай адамды құқықтық санасы жетілген тұлға ретінде тәрбиелеуді көздеді.

Абай философиясында мораль мен құқық өзара тығыз байланыста, тіпті бір-бірінен ажырамас ұғымдар ретінде көрініс табады. Мораль адамның ішкі еркіндігін қалыптастырса, құқық оның қоғам алдындағы жауапкершілігін реттейді. Толық адам осы екі өлшемнің теңгеріміне қол жеткізген тұлға болып есептеледі.

Абай іліміндегі бұл синтез қазіргі заманғы құқықтық мемлекет идеясына да жақын. Ол құқықтың шынайы мәні сыртқы жазалау немесе мәжбүрлеу емес, адамның өз еркімен ізгілік пен әділетке ұмтылуы деп түсіндіреді.

Кесте 1- Салыстырмалы талдау

Көрсеткіш	Аристотель	Кант	Абай
Моральдың мәні	Адамның мінез-құлқын жетілдіру, «орташылдық» қағидасы	Ішкі еркіндік пен міндет (категориялық императив)	Рухани кемелдену, иман мен әділет ұстанымы
Құқықтың мәні	Қоғамдық тәртіпті реттейтін формалды құрал	Сыртқы еркіндікті үйлестіретін мәжбүрлеу тетігі	Ішкі әділет пен адамгершілікке сүйенген әлеуметтік келісім
Қарым-қатынасы	Құқық моральға бағынышты	Құқық пен мораль еркіндік арқылы байланысады	Құқық моральдан нәр алады
Негізгі қағида	Әділет пен орташылдық	Еркіндік пен міндет	Әділет пен имандылық

Қорытындылай келгенде, Аристотель, Кант және Абайдың ілімдерін салыстыра отырып, құқық пен моральдың өзара байланысы - адам еркіндігі мен әділеттіліктің өзегінде жатқанын көреміз.

Аристотель үшін мораль - адамның мінезін жетілдіру жолы, Кант үшін - ішкі еркіндік заңы, ал Абай үшін - рухани-адамгершілік кемелденудің негізі. Үшеуі де құқықты қоғамның сыртқы тәртібі ғана емес, адамның ішкі моральдық мәдениетіне сүйенетін құндылық ретінде қарастырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нысанбаев Ә. Философия тарихы. - Алматы: Жазушы, 2014.
2. Ғабитов Т.Х. Философия және мәдениеттану негіздері. — Алматы: Қазақ университеті, 2012.
3. Нысанбаев Ә., Сыбанов Б. Батыс философиясы: негізгі бағыттар мен ұғымдар. - Алматы: Қазақ университеті, 2010.
4. Сегізбаев О. Абай және адамгершілік философиясы. - Алматы: Санат, 2015.

ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТАРДЫ БАСПАНАМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбай Е.А., Ордабек С., Көшкінбай А.У., Лесбек А.О., Далимбек Ә.Е.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Құрбанбаева С.Ә.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые особенности обеспечения жильем социальных групп населения. Проанализированы основные направления жилищной политики Республики Казахстан, государственные программы, направленные на поддержку социально уязвимых категорий граждан. Особое внимание уделено проблемам реализации права на жилье и путям совершенствования механизмов государственной поддержки.

Summary: The article examines the legal features of housing provision for social groups in Kazakhstan. It analyzes the main directions of the national housing policy, as well as state programs aimed at supporting socially vulnerable categories of citizens. Special attention is paid to the challenges in realizing the right to housing and to improving the mechanisms of state support.

Қазақстан Республикасында тұрғын үй – азаматтардың негізгі әлеуметтік құқықтарының бірі болып табылады. Конституцияның 25-бабы бойынша, әр азаматтың тұрғын үйге құқығы бар және мемлекет бұл құқықты іске асыруға жағдай жасауға міндетті [1].

Әлеуметтік жағынан әлсіз және аз қамтылған топтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету – мемлекеттің әлеуметтік саясатының маңызды бағыты болып саналады. Әлеуметтік топтар ұғымы және олардың құқықтық мәртебесі үлкен тақырыпты қамтамасыз етіді. Бірақ мен жалпы әлеуметтік топтарға кімдер жататынын мәнін ашып түсіндіруді жөн санадым.

Әлеуметтік топтар – қоғамдағы ортақ әлеуметтік белгілермен (табысы, әлеуметтік жағдайы, қызметі, мүмкіндігі шектеулігі және т.б.) біріктірілген азаматтар тобы.

Қазақстан заңнамасына сәйкес, баспанамен мемлекеттік қолдау негізінде қамтамасыз етілетін негізгі әлеуметтік топтар мыналар:

- көп балалы отбасылар;
- толық емес отбасылар;
- мүгедектігі бар тұлғалар және олардың отбасы мүшелері;
- жетім балалар мен ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар;
- мемлекеттік қызметкерлер, бюджеттік сала қызметкерлері;
- табысы ең төменгі деңгейден аспайтын азаматтар.

Тұрғын үй қатынастары «Тұрғын үй қатынастары туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен (1997 ж.) реттеледі [2].

Бұл заңда:

- азаматтардың тұрғын үй алу құқығын іске асыру тәртібі;
- тұрғын үйге мұқтаж деп тану шарттары;
- әлеуметтік тұрғын үйді беру кезегі мен шарттары;
- тұрғын үйді жекешелендіру ережелері анықталған.

Сонымен қатар, «Нұрлы жер», «Бақытты отбасы», «Шаңырақ», «Жайлы үй» сияқты мемлекеттік бағдарламалар арқылы әлеуметтік топтарға жеңілдетілген ипотекалық несие, жалдамалы пәтер және тұрғын үй сертификаттары беріледі[3,4,5].

Әлеуметтік тұрғын үйдің құқықтық ерекшеліктері

Әлеуметтік тұрғын үй – бұл мемлекет меншігіндегі тұрғын үй қоры есебінен азаматтарға жалдау құқығымен берілетін баспана түрі. Оның құқықтық ерекшеліктері:

- жекешелендіруге жатпайды (кейбір жағдайлардан басқа);
- жалға алу ақысы төмендетілген немесе мемлекет есебінен төленеді;
- берілу мерзімі шектеулі және келісімшарт арқылы рәсімделеді;
- мұқтаждық критерийі мен кезек тәртібі міндетті түрде сақталады;
- тұрғын үй беру кезінде әділдік пен ашықтық қағидалары басшылыққа алынады.

Қазіргі таңда әлеуметтік топтарды тұрғын үймен қамтамасыз етуде бірқатар қиындықтар бар:

- кезекте тұрған азаматтар санының көптігі;
- тұрғын үй құрылысының баяу қарқыны;
- кей өңірлерде әлеуметтік топтардың нақты тізімінің толық айқындалмауы;
- жалдамалы тұрғын үйдің жетіспеушілігі.

Бұл бағытта шешім ретінде:

- тұрғын үй құрылысына жеке инвесторларды тарту;
- әлеуметтік топтарға арналған бірыңғай электрондық кезек жүйесін жетілдіру;
- заңнамалық деңгейде әлеуметтік осал топтарға қосымша жеңілдіктер енгізу ұсынылады.

- Қорыта айта кететін болсақ әлеуметтік топтарды баспанамен қамтамасыз етудің құқықтық ерекшеліктері – мемлекеттің азаматтардың әлауқатын арттырудағы басты тетігі [6]. Тұрғын үй саясатын тиімді жүргізу тек заңнамалық қамтамасыз етуді ғана емес, сонымен қатар қаржылық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралардың үйлесімін қажет етеді. Әлеуметтік әділдік қағидасын ұстана отырып, мемлекет әр азаматтың лайықты баспанаға қол жеткізуін қамтамасыз етуге міндетті[7]. Қорытындылай келе, әлеуметтік топтарды баспанамен қамтамасыз ету – Қазақстан Республикасының әлеуметтік мемлекет ретіндегі басты міндеттерінің бірі. Азаматтардың тұрғын үйге деген конституциялық құқығын іске асыру тек заңнамалық шаралармен ғана емес, нақты әлеуметтік-экономикалық тетіктер арқылы жүзеге асырылуы қажет[8].

Мемлекет тарапынан қабылданып жатқан «Нұрлы жер», «Бақытты отбасы», «Шаңырақ» сияқты бағдарламалар әлеуметтік әлсіз топтарға қолжетімді тұрғын үй алуға мүмкіндік береді. Бұл бастамалар қоғамдағы әлеуметтік әділдікті нығайтып, халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған.

Сонымен қатар, тұрғын үймен қамтамасыз етудің тиімділігін арттыру үшін:

- тұрғын үй құрылысының көлемін ұлғайту;
- әлеуметтік топтарды анықтаудың бірыңғай өлшемдерін енгізу;
- тұрғын үй кезегінің ашықтығын қамтамасыз ету;
- аймақтық теңсіздікті азайту;
- жеке және мемлекеттік әріптестікті кеңейту қажет.

Болашақта тұрғын үй саясаты тек әлеуметтік қолдау шарасы ретінде емес, адам капиталының дамуына, отбасылық тұрақтылыққа, қоғамдық теңдікке бағытталған маңызды факторға айналуы тиіс. Осылайша, әрбір азаматтың баспаналы болуы – елдің тұрақтылығы мен дамуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (29.01.2025ж өзгерістер мен толықтырулармен).
2. «Тұрғын үй қатынастары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. (2025 жылғы 24 мамырдан өзгерістер мен толықтырулармен).
3. «Нұрлы жер» тұрғын үй-коммуналдық даму мемлекеттік бағдарламасы. – ҚР Үкіметінің 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 922 қаулысы.
4. «Бақытты отбасы» бағдарламасы бойынша тұрғын үй алуды несиелендіру қағидалары. – ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі, 2019 ж.
5. «Шаңырақ» пилоттық жобасы туралы ақпараттық материалдар. – Отбасы банк, 2021 ж.
6. Сапарғалиева, А.Т. Қазақстандағы әлеуметтік тұрғын үй саясатының құқықтық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2022.
7. Мұхамбетова, Л.Н. Әлеуметтік саясат және тұрғын үй қатынастарының дамуы. – Нұр-Сұлтан: Экономика баспасы, 2021.
8. Жоламан, Қ.Д., Баққожа, Е.С. Құқық негіздері: оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2020ж

УДК 343.23

КАТЕГОРИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Өтегенов Н.Н., Балжан Н.Р., Дуйсенбиев А.Ж., Шакиров А.Б., Жанзақова Ж.А.
Научный руководитель: к.ю.н., старший преподаватель Имашев Б.Е.
Университет «Мирас», г.Шымкент., Казахстан

Түйін: Қылмыс санаттары қылмыстық құқық жүйесінде ерекше орын алады және қылмыстық жауаптылық пен жаза тағайындауда маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, қылмыстар төрт санатқа бөлінеді: онша ауыр емес, орташа ауыр, ауыр және өте ауыр қылмыстар. Бұл жіктеу қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесіне, келтірілген зиянның сипаты мен салдарына байланысты анықталады.

Қылмыстарды санаттарға бөлу – заң қолдану тәжірибесінде әділдікті қамтамасыз етудің маңызды шарты. Ол қылмыстық жауаптылықтың көлемін, жаза түрі мен мөлшерін белгілеуге, сондай-ақ шартты түрде мерзімінен бұрын босату, рақымышылық, ескіру мерзімін есептеу сияқты институттарды қолдануда шешуші мәнге ие.

Қорыта айтқанда, қылмыс санаттарының дұрыс айқындалуы құқық қорғау органдарының және соттардың әділ шешім қабылдауына, сондай-ақ жазаның жеке тұлғаға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Summary: Categories of crimes occupy a special place in the system of criminal law and play an important role in the establishment of criminal liability and punishment. According to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, crimes are divided into four categories: minor, moderate, serious and very serious crimes. This classification is determined depending on the degree of danger of the crime to society, the nature and consequences of the damage caused.

The division of crimes into categories is an important condition for ensuring justice in the practice of applying the law. It is of decisive importance in establishing the scope, type and amount of criminal liability, as well as in applying such institutions as the calculation of parole, Amnesty, statute of limitations.

In summary, the correct definition of crime categories allows law enforcement agencies and courts to make fair decisions, as well as to ensure the compliance of punishment with the individual.

Преступление - это деяние, которое является общественно опасным деянием и запрещено законом. Одним из основных институтов уголовного права является категоризация преступления. Данная классификация играет важную роль в определении объема уголовной ответственности, вида наказания и его пределов. Категория преступления характеризует степень его общественной опасности, характер и последствия совершенного деяния.

В сфере уголовного права определение категорий преступлений занимает важное место в регулировании правоотношений и назначении справедливого наказания [1].

Категория преступления - это правовой показатель, характеризующий степень общественной опасности преступления, тяжесть совершенного деяния и его последствия. Категоризация преступлений направлена на обеспечение справедливости и законности уголовной ответственности. Эта категоризация является важным правовым инструментом, обеспечивающим последовательность в применении уголовного права. Категория преступления не только определяет вид наказания, но и способствует применению таких институтов, как амнистия, условно-досрочное освобождение и снятие судимости.

Категории преступлений играют важную роль в реализации одного из основных принципов уголовного права — принципов справедливости и индивидуализации. Поскольку каждое преступление представляет опасность для общества в разной степени, назначаемое им наказание также должно быть соответствующим.

Например, за менее серьезные преступления редко применяется наказание в виде лишения свободы, а за более серьезные и очень серьезные преступления предусматривается более строгое наказание.

Кроме того, категории преступлений позволяют учитывать в судебной практике личность, намерения и последствия деяния преступника. Это, в свою очередь, создает условия для соблюдения принципа гуманизма, обеспечения социальной справедливости наказания.

Правоохранительные и судебные органы при рассмотрении уголовных дел уделяют особое внимание правильному определению категории преступления. Категория преступления играет решающую роль при выборе вида наказания, смягчении или отягчении наказания, а также исчислении срока давности [2].

Например, часто используется институт примирения по менее серьезным и умеренно серьезным преступлениям, в то время как в особо тяжких преступлениях такая возможность не рассматривается.

Таким образом, понятие и сущность категории преступлений занимают особое место в системе уголовного права. Он направлен на обеспечение справедливости уголовной ответственности и укрепление законности и правопорядка. Правильное определение категорий преступлений – залог эффективной деятельности правоохранительных органов и принципа справедливости в обществе.

В соответствии со статьей 10 Уголовного кодекса Республики Казахстан преступления делятся на четыре категории [3]:

- Менее серьезные преступления;
- Преступления средней тяжести;
- Тяжкие преступления;
- Очень тяжкие преступления.

Это распределение отражает уровень общественной опасности преступления и серьезность причиненного вреда. Категория преступления определяет не только вид наказания, но и особенности его применения.

В назначении наказания важно, к какой категории относится преступление. Например, по менее тяжким и умеренно тяжким преступлениям в некоторых случаях существует возможность условного осуждения или смягчения наказания.

А в отношении лиц, совершивших тяжкие и очень тяжкие преступления, налагается строгое наказание. Кроме того, категория преступления также играет решающую роль в таких вопросах, как применение акта амнистии, условно-досрочное освобождение, исчисление срока снятия судимости.

Правоохранительные и судебные органы при рассмотрении уголовных дел уделяют особое внимание правильному определению категории преступлений. Потому что этот фактор обеспечивает справедливость наказания и позволяет реализовать один из основных принципов уголовной политики – принцип справедливости [4].

Например, поскольку уровень общественной опасности мелких краж и убийств различается, их категории преступлений также различаются. Этим закон создает условия для применения справедливого наказания в соответствии с каждым действием.

Таким образом, категории преступлений являются одним из важнейших понятий в уголовном праве. Он не только определяет степень общественной опасности, но и устанавливает пределы уголовной ответственности.

Правильное определение категорий преступлений-главное условие обеспечения законности, справедливости и правопорядка.

Список использованной литературы

1. Сапарғалиев Г. С., Ибраева А. С. Теория государства и права. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
2. Баймаханов М. Т. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. – Алматы, 2021.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.09.2025 г.)
4. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть. – Москва, 2019.

ОӘЖ- 343.1

КІНӘ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Пардабоева Г.Д., Оспан А.Б., Нұрғалиев Қ.А., Тортай С.С., Мұсай Д.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена понятию вины и её классификации в уголовном праве. Вина рассматривается как субъективная сторона преступления, отражающая психическое отношение лица к своему противоправному деянию и его последствиям. В работе выделены основные виды вины: умысел (прямой и косвенный) и неосторожность (легкомыслие и небрежность), а также упомянута возможность их смешанных форм. Анализ видов вины имеет практическое значение для квалификации преступлений, определения степени ответственности и выбора меры наказания. Подчеркивается, что правильное понимание и разграничение видов вины способствует справедливому применению уголовного законодательства и защите прав личности.

Summary: The article is devoted to the concept of guilt and its classification in criminal law. Guilt is considered as the subjective element of a crime, reflecting the mental attitude of an individual toward their unlawful act and its consequences. The main types of guilt are analyzed: intent (direct and indirect) and negligence (recklessness and carelessness), as well as the possibility of their mixed forms. The analysis of types of guilt is of practical importance for the qualification of crimes, determination of the degree of responsibility, and selection of appropriate punishment. It is emphasized that correct understanding and differentiation of types of guilt contribute to the fair application of criminal law and the protection of individual rights.

Кінә-адамның жасаған қылмысы үшін жеке жауапкершілігін анықтайтын қылмыстық құқықтың негізгі ұғымдарының бірі. Ол адамның өзінің заңсыз әрекетіне психикалық көзқарасын сипаттайды және қылмыс құрамының міндетті белгісі болып табылады. Заң ғылымында кінә қылмыстың субъективті жағы ретінде қарастырылады, ол адамның кінәсінің дәрежесін анықтайды және жазалау шарасына әсер етеді [1].

Кінә - қылмыстық құқықтың негізгі ұғымдарының бірі. Ол қылмыстың субъективті жағын көрсетеді және адамның өзінің заңсыз әрекетіне және оның салдарына психикалық көзқарасын сипаттайды. Кінәні анықтамай, адамның жауапкершілігін анықтау мүмкін емес, өйткені қылмыстық құқық жазаны тек белгілі бір дәрежеде сана мен өз іс-әрекеттерін бақылаумен әрекет еткен адамға

жүктейді. Заң ғылымында кінә адамның құқыққа қайшы әрекетке және оның салдарына психикалық қатынасы ретінде анықталады, ол заңсыздықты және зиянды салдардың туындау мүмкіндігін түсінуде, сондай-ақ оның әрекеттерін бақылаудың болуында көрінеді.

Шараптар екі негізгі аспектіні қамтиды [2]:

Танымдық аспект-адамның жасаған әрекеті заңсыз және зиян келтіруі мүмкін екенін түсіну;

Ерікті аспект-адамның өз әрекеттерін басқару, мінез-құлық әдістерін таңдау және зиянды салдардың алдын алу қабілеті.

Осылайша, кінә-бұл заңсыз әрекетті жасау фактісі ғана емес, сонымен бірге бұл әрекеттің салдарына саналы немесе бейсаналық көзқарас.

Кінә қылмыстық құқықта бірнеше негізгі функцияларды орындайды [3]:

Анықтаушы функция-бұл жасалған қылмыс үшін жеке жауапкершілікті анықтауға көмектеседі.

Біліктілік функциясы - кінәнің түріне байланысты қылмыстың біліктілігі мен жазалау шарасы анықталады.

Алдын алу функциясы – кінәлі әрекеттер үшін жауапкершіліктің болуы азаматтарды заңды сақтауға ынталандырады және қылмыстардың алдын алады.

Кінә-бұл адамның заңсыз әрекеттерге және олардың салдарына деген көзқарасын көрсететін қылмыстық жауапкершіліктің ажырамас сипаттамасы. Оның мәні мен түрлерін түсіну қылмыстарды саралауға, жазалау шараларын анықтауға және қылмыстық сот төрелігінде әділеттілікті қамтамасыз етуге саралап қарауға мүмкіндік береді. Кінә-бұл адамның жасаған іс-әрекетіне және оның салдарына қатысты көрінетін саналы немесе бейсаналық Заңсыз мінез-құлық. Кінә ұғымының негізінде екі аспект жатыр [4]:

- Танымдық аспект-адамның іс-әрекетті жасау фактісін және оның заңсыз сипатын түсінуі.

- Ерікті аспект-бұл сіздің әрекеттеріңізді басқару, зиянды салдардың алдын алу және шешім қабылдау қабілеті.

Шарап түрлері

Заң практикасында жауапкершіліктің сипатын анықтайтын бірнеше кінә түрлері бар:

- Ниет (Intentio)

- Ниет адамның қылмыс жасауға және белгілі бір зиянды нәтижеге қол жеткізуге деген саналы ниетімен сипатталады. Ол екі түрге бөлінеді:

- Тікелей ниет-адам өзінің іс-әрекетінің заңсыздығын түсінеді және белгілі бір зиянды салдардың басталуын қалайды.

- Жанама ниет-адам оның әрекеттері зиян келтіруі мүмкін екенін түсінеді, бірақ оның басталуына немқұрайлы қарайды.

- Абайсыздық (Negligentia)

Абайсыздық адам өзінің іс-әрекетінің немесе әрекетсіздігінің зиянды салдарының басталуын алдын-ала білмеген кезде пайда болады, бірақ оларды болжау керек және болуы мүмкін. Ол бөлінеді [5]:

Жеңілдік-бет оның салдарын болжады, бірақ оларды болдырмауға болады деп жауапсыз сенді. Немқұрайлылық - адам оның салдарын алдын-ала білмеді, дегенмен тиісті мұқият болған кезде оларды болжау мүмкін болды. Кейде тәжірибеде қасақана және абайсыздық элементтері бір уақытта болатын жағдайлар болады. Бұл әрекеттің біліктілігін және жазаны анықтауды қиындатады. Кінәні жіктеу қылмыстық процестің практикалық маңызы бар. Ол:

- тұлғаның жауапкершілік дәрежесін анықтауға көмектеседі;
- жазаны таңдауға әсер етеді;
- әр түрлі дәрежедегі кінәлілікпен жасалған қылмыстарға сараланған көзқарасты қамтамасыз етеді.

Кінә қылмыстық жауапкершіліктің негізгі элементі болып табылады. Оның түрлерін түсіну және ажырату құқық қолдану практикасы үшін де, заң ғылымы үшін де қажет. Ниет пен абайсыздық жауапкершілік дәрежесін анықтайды және жазаның әділдігіне әсер етеді, қоғамның мүдделері мен жеке құқықтар арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді [6].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Баранов, П.А. Уголовное право. Общая часть. – Москва: Норма, 2020. – 512 с.
2. Савельев, В.И. Общая теория уголовной ответственности. – Москва: Юрайт, 2018. – 368 с.
3. Устинов, С.В. Вина как субъективная сторона преступления. – Санкт-Петербург: Питер, 2017. – 224 с.
4. Щербаков, А.В. Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов. – Москва: Проспект, 2019. – 432 с.
5. Кудрявцев, М.А. Основы уголовного права: Учебное пособие. – Москва: Юрист, 2016. – 280 с.
6. Уголовный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: 2023.

ОӘЖ 342.4

КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ҮСТЕМДІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Пернебай Б.Б., Рабат А.С., Саттархан А.С., Раймбек Р.Р., Қонысбай М.Б.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Имашев Б.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается значение принципа верховенства Конституции как основополагающего элемента правового государства. Автор подчеркивает, что Конституция является главным источником права, определяющим основы государственного строя, систему органов власти, права и свободы человека и гражданина.

Особое внимание уделено тому, что верховенство Конституции обеспечивает единство и стабильность правовой системы, предотвращает произвол власти и гарантирует соблюдение законности. В статье отмечается, что все законы и иные нормативные акты должны соответствовать Конституции, а контроль за их конституционностью является важнейшей функцией судебной власти, в частности Конституционного суда.

Автор делает вывод, что без признания и реального обеспечения верховенства Конституции невозможно построение подлинно правового государства. Только при строгом соблюдении конституционных норм формируются демократические институты, укрепляется правопорядок и защищаются права личности.

Summary: The article examines the importance of the principle of the supremacy of the Constitution as a fundamental element of the rule of law. The author emphasizes that the Constitution is the main source of law that defines the foundations of the state system, the system of government, human and civil rights and freedoms.

Special attention is paid to the fact that the supremacy of the Constitution ensures the unity and stability of the legal system, prevents arbitrary rule of law and guarantees the rule of law. The article notes that all laws and other normative acts must comply with the Constitution, and monitoring their constitutionality is the most important function of the judiciary, in particular the Constitutional Court.

The author concludes that without recognition and effective enforcement of the supremacy of the Constitution, it is impossible to build a truly rule-of-law state. It is only with strict observance of constitutional norms that democratic institutions are formed, the rule of law is strengthened and individual rights are protected.

Конституция құқықтың негізгі көзі және мемлекеттің негізгі саяси-құқықтық құжаты болып табылады. Ол мемлекеттік жүйенің негіздерін бекітеді, билік органдарының қызметін реттейді және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын анықтайды. Құқықтық мемлекет құру жағдайында Конституцияның үстемдігі принципі ерекше рөл атқарады, өйткені ол бүкіл құқықтық жүйенің дәйектілігін және барлық билік органдарының заңға бағынуын қамтамасыз етеді.

Конституцияның үстемдігі оның ең жоғары заңды күшін тануды білдіреді. Бұл дегеніміз, барлық заңдар, заңға тәуелді актілер мен мемлекеттік органдардың шешімдері Конституцияға сәйкес келуі керек. Конституция нормалары мен басқа да нормативтік актілер арасындағы кез келген қайшылық Конституцияның пайдасына шешіледі [1].

Конституция тек заңды құжат қана емес, сонымен бірге ұлттық бірлік пен демократиялық құндылықтардың символы болып табылады. Оның нормаларын мемлекеттік органдардан бастап жекелеген азаматтарға дейін барлығы орындауға міндетті.

Конституцияның үстемдігі қағидатын нақты сақтамай, құқықтық мемлекет мүмкін емес. Бұл қағида мыналарды қамтамасыз етеді [2]:

- заңның үстемдігі және биліктің озбырлығына жол бермеу;
- жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау;
- құқықтық жүйенің тұрақтылығы мен болжамдылығы;
- демократиялық институттардың дамуы.

Құқықтық мемлекетте биліктің барлық тармақтары — заң шығарушы, атқарушы және сот — Конституция шеңберінде қатаң әрекет етеді. Ол олардың өзара әрекеттесу механизмдерін және билікті теріс пайдаланудың алдын алатын тежеу мен тепе-теңдік жүйесін анықтайды.

Конституцияның үстемдігі қағидатын іске асырудың негізгі құралдарының бірі конституциялық бақылау болып табылады. Оны

мамандандырылған соттар немесе Конституциялық кеңестер жүзеге асырады, олар заңдар мен басқа актілердің негізгі заңға сәйкестігін тексереді.

Конституциялық бақылау азаматтардың құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады, өйткені ол конституциялық кепілдіктерді бұзатын актілердің күшін жоюға мүмкіндік береді. Осылайша, сот билігі Конституцияның үстемдігі мен құқықтық тәртіптің тұрақтылығының кепілі болады.

Конституция азаматтық қоғамның құқықтық және моральдық негізі ретінде қызмет етеді. Оның нормалары жеке бас бостандығының шекараларын анықтайды, теңдік, әділеттілік және жауапкершілік принциптерін бекітеді. Азаматтардың Конституцияның маңыздылығын түсінуі және оны құрметтеуі қоғамның жетілуінің және құқықтық мәдениет деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Конституцияның үстемдігі азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуында шешуші рөл атқарады. Ол азаматтар өз құқықтарын еркін іске асыра алатын, пікір білдіре алатын және мемлекетті басқаруға қатыса алатын құқықтық және институционалдық жағдайларды қамтамасыз етеді [3].

Ең алдымен, Конституция адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ оларды қорғаудың кепілдіктерін бекітеді. Бұл азаматтық қоғам институттарының — қоғамдық бірлестіктердің, үкіметтік емес ұйымдардың, кәсіподақтардың және бұқаралық ақпарат құралдарының қызметіне берік құқықтық негіз жасайды.

Конституцияның үстемдігі принципі бірде-бір орган, бірде-бір шенеунік Негізгі заңға қайшы әрекет ете алмайтындығын білдіреді. Мұндай жағдай азаматтардың мемлекетке деген сенімін нығайтуға ықпал етеді, өз құқықтарын қорғауда қауіпсіздік пен сенімділік сезімін қалыптастырады [4].

Сонымен қатар, Конституцияның үстемдігі азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының дамуына ықпал етеді. Конституцияның ең жоғары заңды күш екенін түсіну азаматтарды заңдарды сақтауға, өз құқықтарын белсенді қорғауға және қоғамдық-саяси өмірге қатысуға шақырады.

Осылайша, Конституцияның үстемдігі тек заңды қағида ғана емес, сонымен бірге демократияны, тұрақтылықты және азаматтық жауапкершілікті нығайтудың маңызды факторы болып табылады. Ол әділ, құқықтық және ашық мемлекет құруға жағдай жасай отырып, мемлекет пен қоғам арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Конституцияның үстемдігі-құқықтық мемлекеттің өмір сүруі мен дамуының негізі. Конституциялық қағидаларды қатаң сақтамай, биліктің тұрақтылығын, адам құқықтарын қорғауды және заңның үстемдігін қамтамасыз ету мүмкін емес. Конституция демократияның, бостандық пен әділеттіліктің кепілі бола отырып, мемлекет пен қоғамды біріктіреді [5].

Осылайша, конституциялық заңдылықты нығайту және конституциялық бақылау тетіктерін дамыту-құқықтық мемлекет құрудың және оның орнықты дамуын қамтамасыз етудің маңызды шарттары.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями).
2. Назарбаев Н.А. Ключевые принципы Конституции – гарантия стабильности и развития государства. — Астана: Ел Орда, 2015.
3. Сапарғалиев Г., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. — Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
4. Алимбеков С.Т. Конституционное право Республики Казахстан. — Алматы: Norma-K, 2019.
5. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық негіздері. — Алматы: Жеті Жарғы, 2021.

УДК 343.721

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАЛОГОВЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СТРАНАХ СНГ

Позняк В.А., Сеница И.М.

Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины, г. Гомель, Республика Беларусь

Түйін: Мақала Беларусь Республикасы мен ТМД елдеріндегі салықтық қылмыстар үшін қылмыстық-құқықтық жауапкершілік модельдерін салыстырады, Беларуссияның неғұрлым сараланған жүйесін және ұрлықпен аражігін ажырату мәселелерін бөліп көрсетеді. Беларусь Республикасына салықтық алаяқтық құрамын енгізу, оны экономикалық қызметке қарсы қылмыстарға жатқызу және Беларусь Республикасы Жоғарғы Сотының тәжірибенің біркелкілігіндегі түсіндірмелерінің рөлі талданады.

Summary: The article compares the models of criminal liability for tax crimes in the Republic of Belarus and other CIS countries, emphasizing the more differentiated approach taken in Belarus and the challenges of distinguishing embezzlement cases. It analyzes the introduction of tax fraud in Belarus, classifying it as a crime against economic activity, and the role played by the Supreme Court of the Republic of Belarus in ensuring uniformity in practice.

В настоящий момент в Уголовном кодексе (далее – УК) Республики Беларусь система налоговых преступлений представляет собой совокупность нескольких однородных составов противоправных деяний:

- 1) уклонение от уплаты налогов, сборов (ст. 243 УК);
- 2) уклонение от исполнения обязанностей налогового агента по перечислению налогов, сборов (ст. 243-1 УК);
- 3) налоговое мошенничество (ст. 243-2 УК) [1].

Сложившаяся в белорусском уголовном законодательстве система налоговых преступлений в некоторой степени схожа с имеющейся в Российской Федерации, УК которой содержит пять составов, относящихся к данной сфере [2]. При этом в уголовном законодательстве большинства стран СНГ (например, Республики Казахстан, Республики Молдова, Республики Таджикистан, Республики Узбекистан) понятие «налоговые преступления» охватывается одним составом, предусматривающим наступление уголовной ответственности лишь за уклонение от уплаты налогов [3; 4; 5; 6]. Таким образом, в Республике Беларусь регулирование ответственности за налоговые преступления значительно расширено в сравнении с другими странами СНГ.

В то же время отметим, что УК Республики Беларусь не различает уголовной ответственности физических и юридических лиц, в то время как, например, кодексы Казахстана, Молдовы, Таджикистан и др. стран содержат для них отдельные статьи.

Вопросы разграничения налоговых составов с иными преступлениями в юридической теории, на наш взгляд, недостаточно проработаны, что порождает ошибки при применении этих норм. Так, в белорусской правоприменительной практике довольно часто нарушения в сфере налоговых правоотношений, особенно при возмещении НДС, квалифицируются как хищение в форме мошенничества; также встречаются попытки квалифицировать одни и те же действия и как налоговое преступление, и как хищение.

Если разные посягательства выглядят схожими, но одно из них подпадает под более узкое, специально описанное правило, а другое — под общее правило, применяется именно специальное. В нашем случае специальным считается правило, которое описывает уклонение от уплаты налогов юридическим лицом, тогда как общее правило заключается в том, что экономические преступления посягают на имущественные и производственные отношения, права граждан, юридических лиц, а также на государственную собственность.

Схожесть налоговых преступлений с иными общественно опасными деяниями обуславливает необходимость их системного изучения и выработки единых подходов для разграничения и предотвращения квалификационных ошибок. Эта проблема актуальна для каждого государства, стремящегося к обеспечению законности в уголовных правоотношениях.

Налоговое мошенничество, относительно новое для белорусского законодательства преступное деяние, является одним из наиболее сложных и наиболее дискуссионных видов налоговых преступлений. Например, существует мнение, в соответствии с которым хищения бюджетных средств в виде возмещения уплаченных налогов вообще не является налоговым преступлением.

Уголовное законодательство большинства стран предусматривает уголовную ответственность за мошенничество. Анализ уголовных законов стран-членов СНГ позволил установить, что государства, определяя содержание объективной стороны и предмета преступления, преимущественно придерживаются единообразного подхода [7].

Так в уголовных кодексах Республики Беларусь, Российской Федерации, Республики Казахстан, Республики Таджикистан предметами мошенничества выступают чужое имущество или право на него, а в качестве альтернативных способов завладения указаны обман и злоупотребление доверием.

Вместе с тем необходимо отметить, что все указанные государства единогласно относят мошенничество к преступлениям против собственности. Однако следует учесть, что в действительности совершением мошенничества может быть причинен существенный вред не только праву собственности, но и экономическим интересам государства.

Уголовно-правовая регламентация мошенничества с учетом указанного положения нашла отражение (хотя и по-разному) в уголовном законодательстве двух соседствующих стран – Российской Федерации и Республики Беларусь. Так в УК Российской Федерации предусмотрена ответственность за мошенничество в сфере кредитования (ст. 159.1) и мошенничество при получении выплат (ст. 159.2) [8].

В то же время отдельные составы аналогичного содержания в УК Республики Беларусь отсутствуют, поскольку применение уголовно-правовой нормы, устанавливающей ответственность за мошенничество (ст. 209 УК Республики Беларусь) предполагает в том числе обращение к официальному разъяснению Пленума Верховного Суда Республики Беларусь, касающемуся всех дел по хищениям [8]. Пунктом 12 указанного постановления предусмотрен случай, при котором, если лицо получает имущество под условием выполнения какого-либо обязательства (распространяется и на получение кредита), однако уже на момент завладения им имеет цель присвоить его и не собирается выполнять принятое на себя обязательство, необходимо оценивать как мошенничество [8].

Постановлением (п. 34) также учтен и тот случай, при котором использование лицом в целях хищения изготовленных им фиктивных документов не требует самостоятельной квалификации, поскольку охватывается составами хищения, в том числе и мошенничества [8].

Аналогичный подход прослеживается и в п. 13 названного постановления, из содержания которого следует, что любое незаконное получение пенсий, пособий, других выплат, умышленно полученных обманным путем или в результате злоупотребления доверием, необходимо квалифицировать как мошенничество [4].

То есть, исходя из логики белорусского законодателя, все возможные варианты мошеннических действий, согласно толкованиям применения уголовного закона, данным Пленумом Верховного Суда Республики Беларусь, охватываются и подлежат квалификации по одной статье УК Республики Беларусь – ст. 209 «Мошенничество» [8].

И если в УК Российской Федерации отдельных норм, устанавливающих ответственность за мошеннические действия в сфере налоговых отношений, не предусмотрено, то в УК Республики Беларусь Законом Республики Беларусь от 26.05.2021 № 112-З «Об изменении кодексов по вопросам уголовной ответственности» в Республике Беларусь введена уголовная ответственность за налоговое мошенничество, объективная сторона которого выражается в «представлении уполномоченному органу документов, содержащих заведомо ложные сведения, либо заведомо ложных сведений иным способом в целях необоснованного возврата налогов, сборов при отсутствии признаков более тяжкого преступления» [9].

Вместе с тем законодатель отнес настоящее преступление не в группу преступлений против собственности, а оценил его как преступление против порядка осуществления экономической деятельности. Это, по нашему мнению,

связано с тем, что, во-первых, совершением налогового мошенничества причиняется или создается возможность причинения существенного вреда налоговым правоотношениям, возникающим между субъектами общественных отношений по поводу уплаты налогов, сборов, иных платежей, и, во-вторых, в такого рода отношениях затрагивается не только право собственности государства, осуществляющего свои полномочия путем предоставления обоснованных возвратов налогов, сборов через наделенные обозначенными компетенциями соответствующие государственные органы, но и властные отношения, связанные с «установлением, введением, изменением, прекращением действия налогов, сборов (пошлин), и отношения, возникающие в процессе исполнения налогового обязательства» [10].

В целом по странам СНГ прослеживается единая тенденция к криминализации нарушений в налоговой сфере, но глубина и структура регулирования различаются: Беларусь и Россия используют более дифференцированные модели, тогда как Казахстан, Молдова, Таджикистан и Узбекистан, как правило, ограничиваются единым составом уклонения от уплаты налогов. На уровне правоприменения сохраняется проблема разграничения налоговых преступлений и хищений, где при конкуренции норм предпочтение отдается специальной, однако отсутствие унифицированных критериев ведет к квалификационным расхождениям.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : 9 июля 1999 г., № 275-3: принят Палатой представителей 2 июня 1999 г., одобрен Советом Республики 24 июня 1999 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 17 февр. 2025 г., № 61-3 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.
2. Уголовный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс] : 13 июня 1996 г., № 63-ФЗ: принят Гос. Думой 24 мая 1996 г., одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 г. : в ред. Закона от 15 октября 2025 г., № 378-ФЗ // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.
3. Бабий, Н.А. Преступления против бюджетной системы (комментарий к ст. 243 «Уклонение от уплаты сумм налогов, сборов» главы 25 «Преступления против порядка осуществления экономической деятельности» Уголовного кодекса Республики Беларусь) [Электронный ресурс] : / Н.А.Бабий // Онлайн-сервис готовых решений iLex / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2025.
4. Уголовный кодекс Республики Молдова [Электронный ресурс] : 18 апреля 2002 г., № 985-XV : принят Парламентом Республики Молдова 18 апреля 2002 г. : в ред. Закона от 10 июля 2025 г., № 255 // ИС «Континент. Законодательство». – Минск, 2025.
5. Уголовный кодекс Республики Таджикистан [Электронный ресурс] : 21 мая 1998 г., № 574 : принят Маджлиси Оли Республики Таджикистан 21 мая 1998 г. : в ред. Закона от 14 мая 2025 г., № 2169 // ИС «Континент. Законодательство». – Минск, 2025.
6. Уголовный кодекс Республики Узбекистан [Электронный ресурс] : 22 сентября 1994 г., № 1012-ХП: принят Олий Мажлисом Республики Узбекистан 22 сентября 1994 г. : в ред. Закона от 26 сентября 2025 г., № ЗРУ-1084 // ИС «Континент. Законодательство». – Минск, 2025
7. Бойко, С.Я. Мошенничество в уголовном законодательстве стран ближнего зарубежья [Электронный ресурс] : / С.Я.Бойко – Режим доступа:

<https://cyberleninka.ru/article/n/moshennichestvo-v-ugolovnom-zakonodatelstve-stran-blizhnego-zarubezhya/>. – Дата доступа: 27.10.2025

8. Белокопытов, В.В. Комментарий к постановлению Пленума Верховного Суда Республики Беларусь от 26.03.2015 № 1 «О практике применения судами законодательства по делам об уклонении от уплаты сумм налогов, сборов (статья 243 УК) [Электронный ресурс] : / В.В.Белокопытов // Онлайн-сервис готовых решений ilex / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2025.

9. Об изменении кодексов по вопросам уголовной ответственности [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь, 26 мая 2021 г., № 112-3: принят Палатой представителей 7 мая 2021 г., одобрен Советом Республики 7 мая 2021 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.

10. Хасаншина, Р. Г. Проблемы совершенствования компенсационных механизмов защиты прав потерпевших от преступлений в свете общепризнанных норм и принципов международного права / Р. Г. Хасаншина // Вестн. Удмур. ун-та, 2024. – Вып. 2-4.

ӘОЖ 347.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНДА АДАЛДЫҚ, ПАРАСАТТЫЛЫҚ, ӘДІЛЕТТІЛІК ҚАҒИДАТТАРЫ: АДАМГЕРШІЛІК НОРМАЛАРЫНЫҢ БАСТАУЫ РЕТІНДЕ

Полат Ұ.Д., Сағиданов Ә.Н., Оразбеков Б.Д., Нышан И.Н., Қуатбек Ж.У.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Сарсенова М.А.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются ключевые морально-этические принципы — добросовестность, разумность и справедливость — как фундаментальные начала, отражённые в гражданском законодательстве Республики Казахстан. Автор анализирует, каким образом эти ценности выполняют функцию мостика между правом и нравственностью, способствуя гуманизации правовой системы. Подчёркивается, что внедрение моральных начал в нормы гражданского права не только усиливает доверие общества к правосудию, но и обеспечивает устойчивость правовых отношений. Также рассматривается практика применения данных принципов судами и их роль в защите гражданских прав.

Summary: This article examines the core moral and ethical principles — good faith, reasonableness, and justice — as foundational values reflected in the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. The author analyzes how these principles serve as a bridge between law and morality, promoting the humanization of the legal system. It is emphasized that the integration of moral standards into civil law enhances public trust in the justice system and ensures the stability of legal relations. The article also explores the practical application of these principles by courts and their role in protecting civil rights.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында адалдық, парасаттылық және әділеттілік қағидаттары – тек құқықтық нормалар ғана емес, сонымен қатар адамгершілік бастаулардың негізі ретінде ерекше маңызға ие. Бұл қағидаттар Азаматтық кодекстің жалпы бөлігінде бекітіліп, азаматтық құқықтық қатынастарды реттеудің іргелі принциптері ретінде қарастырылады. Адалдық (добросовестность) – азаматтардың өз міндеттемелерін шынайы ниетпен орындауын, екінші тараптың сенімін теріс пайдаланбауын көздейтін этикалық-құқықтық ұстаным. Парасаттылық (разумность) – адамның

әрекеттерінде логикалық негіз, өмірлік тәжірибеге сай ойластырылған шешім болуы қажеттігін білдіреді. Ал әділеттілік (справедливость) – теңдік пен заң алдындағы бірдей жауапкершілікті, заң нормаларын қолданудағы әділдік қағидатын көрсетеді. Бұл қағидаттар Азаматтық кодекстің жалпы бөлігінде бекітіліп, азаматтық құқықтық қатынастарды реттеудің іргелі принциптері ретінде қарастырылады. Адалдық қағидасы тараптардың өз міндеттемелерін шын ниетпен және жауапкершілікпен орындауын талап етеді, бұл өз кезегінде келісімдердің сенімділігі мен құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді[1].

Парасаттылық қағидасы – шешім қабылдау мен әрекет жасау кезінде ақыл мен әділдікті басшылыққа алу, сондай-ақ құқықтық нормалар мен моральдық ережелерді үйлестіруді көздейді. Әділеттілік қағидасы барлық қатысушылардың құқықтары тең дәрежеде қорғалуы тиіс екенін және заң нормаларын біркелкі әрі адал қолдануды талап етеді. Бұл принциптер азаматтық құқықтық қатынастарда адамгершілік және құқықтық құндылықтардың сабақтастығын қамтамасыз етіп, Қазақстандағы құқықтық мемлекеттің негіздерін нығайтуға бағытталған маңызды құрал болып табылады. Сонымен қатар, аталған қағидаттар құқықтық мәдениетті қалыптастыруға, азаматтар арасындағы сенімділік пен өзара сыйластықты арттыруға ықпал етеді. Ол мемлекет пен қоғам арасындағы диалогты нығайтып, құқықтық тәртіптің тұрақтылығын және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының тиімді қорғалуын қамтамасыз етеді.

Әділеттілік қағидасы азаматтық қоғамның дамуына, әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық келісімнің орнауына маңызды негіз болып табылады. Бұл қағида қоғамдағы әрбір жеке тұлға мен топтың құқықтары мен мүдделерінің тең дәрежеде қорғалуын қамтамасыз етіп, әлеуметтік әділеттілік пен құқықтық теңдікті нығайтуға бағытталған. Әділеттілік принципі адамдар арасында өзара сенім мен сыйластықты қалыптастырып, қайшылықтар мен дауларды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді. Оның арқасында қоғамда құқықтық тәртіп пен заң үстемдігі қамтамасыз етіліп, азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігі артады. Сонымен қатар, әділеттілік қағидасы мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттар арасындағы тиімді ынтымақтастықтың негізін құрып, қоғамдық келісім мен әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады. Осылайша, әділеттілік қағидасы – азаматтық қоғамның тұрақты дамуы мен демократиялық құндылықтардың орнығуына қызмет ететін басты құқықтық және моральдық бағдарлардың бірі болып табылады[2].

Бұл қағида қоғамдағы барлық топтардың, оның ішінде әлсіз және қорғалмаған топтардың құқықтарының тең дәрежеде қорғалуы мен әділ орындалуын қамтамасыз етеді. Әділеттілік принципі қоғамдық сенімділікті арттырып, азаматтардың мемлекетке деген сенімін нығайтады, өйткені адамдар өз құқықтарының әділ қорғалатынына сенімді болған кезде ғана белсенді әрі саналы қатысушыға айналады. Әділеттілік қоғамдағы әлеуметтік шиеленістерді азайтып, түрлі топтар арасындағы қайшылықтарды шешудің негізі ретінде қызмет етеді. Бұл принциптің жүзеге асуы демократиялық басқарудың

тиімділігін арттырып, құқықтық мемлекет қағидаттарының орнығуына септігін тигізеді. Осылайша, әділеттілік қағидасы азаматтық қоғамның тұрақты дамуына, қоғамдағы құқықтық және моральдық нормалардың үйлесіміне, сондай-ақ қоғамдық келісім мен ынтымақтастықтың нығаюына жол ашады. Бұл ұғымдардың құқықтық мәтінге енуі азаматтық заңнаманың формализмнен гөрі моральдық-этикалық өлшемдерге сүйене бастағанын білдіреді. Азаматтық кодекс нормаларында көрсетілген адалдық пен парасаттылық – мәмілелер жасау, шарттарды орындау, құқықты жүзеге асыру мен қорғау сияқты көптеген құқықтық қатынастардың мазмұнында көрініс табады. Мысалы, келісімшарт жасауда адалдық қағидасын бұзу — оның күшін жоюға себеп болуы мүмкін. Мұндай нормалар тек заң талаптарын орындаумен шектелмей, құқық субъектілерінен ар-ождан мен адамгершілік өлшемдерін сақтауды да талап етеді. Осы қағидаттар арқылы азаматтық заңнама адам мен қоғам мүддесін үйлестіруге бағытталған құқықтық және моральдық тетіктерді байланыстырып отыр. Бұл құқық жүйесін формалды шеңберден шығарып, оның мазмұнына гуманистік сипат дарытады.[3]

Нәтижесінде, Қазақстандағы азаматтық құқық — жеке тұлғаның қадір-қасиетін қорғау мен әділетті қатынастар орнатуды мақсат ететін, адамгершілік негіздерге сүйенген құқықтық сала ретінде дамып келеді. Мұндай тәсіл құқықтық мәдениетті арттырып, қоғамда сенім мен әділетке негізделген тұрақты құқықтық тәртіпті орнықтыруға ықпал етеді. Азаматтық құқықтың негізгі функцияларының бірі — жеке тұлғаның құқықтары мен мүдделерін қорғау арқылы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету. Бұл салада құқықтық нормалар мен моральдық қағидаттар бірлесіп әрекет етіп, адамдар арасындағы қатынастардың әділ және теңгерімді болуына жағдай жасайды. Азаматтық құқық жеке бастың еркіндігін, меншік құқығын, келісімшарттық міндеттемелерді және жауапкершілікті нақтылай отырып, қоғамдағы құқықтық сана мен мәдениеттің даму деңгейін көтереді. Осылайша, азаматтық құқық тек құқықтық тәртіптің сақталуына ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы гуманизм мен әділеттіліктің терең орнығуына септігін тигізеді. Бұл Қазақстанның құқықтық мемлекетті дамытуындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Азаматтық құқық нормалары қоғам мүшелерінің өзара сенімділігі мен өзара құрметін нығайтып, әлеуметтік әділдік пен моральдық құндылықтардың құқықтық деңгейде бекітілуін қамтамасыз етеді. Осылайша, азаматтық құқықтың дамуы — қоғамдағы әділеттілік пен теңдік қағидаларын жүзеге асырудың маңызды факторы ретінде, Қазақстанның құқықтық мемлекетті әрі демократиялық қоғамды қалыптастырудағы басты ұстанымдарының бірі болып табылады[4].

Құқықтық мәдениеттің өсуі, заңның үстемдігі және азаматтардың құқықтық сауаттылығының артуы мемлекет пен қоғам арасындағы үйлесімділік пен сенімділікті арттырады. Соның нәтижесінде, азаматтық құқықтың гуманистік сипаты қоғамда әділеттілікті қамтамасыз ете отырып, әлеуметтік тұрақтылық пен өркендеуді нығайтуға бағытталған кешенді механизм ретінде қызмет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері). – Алматы: Юрист, 2023.
2. Баймаханов М.Т. Азаматтық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы: Norma, 2019.
3. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2020.
4. Алауханов Е.О. Құқық философиясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2018.

УДК 343.1

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ СОБИРАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Пупкова Анна Сергеевна

Цыкунова Ирина Николаевна

Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины, г. Гомель

Түйін: Қазіргі заманғы қылмыстық процесс цифрлық технологиялардың қарқынды дамуына және оларды қылмыстық іс-әрекетте белсенді пайдалануға байланысты дәлелдеудің дәстүрлі тәсілдерін түбегейлі қайта қарау қажеттілігіне тап болады. Қазіргі цифрлық қоғамның сын-қатерлері электрондық дәлелдемелерді жинау мәселелерін кешенді қарауды, құқық қолданудың негізгі проблемаларын анықтауды және процесстік реттеуді жетілдіру бағыттарын тұжырымдауды талап етеді.

Summary: The modern criminal process is facing the need for a fundamental revision of traditional approaches to proof, due to the rapid development of digital technologies and their active use in criminal activities. The challenges of the modern digital society require a comprehensive examination of the issues of collecting electronic evidence, identifying key problems in law enforcement, and formulating directions for improving procedural regulation.

На сегодняшний день в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Беларусь (далее – УПК) нет закрепленного определения электронных доказательств, как и нет четкой регламентации порядка их собирания. На наш взгляд, это является существенным упущением уголовно-процессуального законодательства, так как сегодня цифровизация и информатизация затронули все сферы жизнедеятельности человека, не исключая и уголовный процесс. Как следствие, сведения, имеющие значение для уголовного дела, могут быть представлены в иной форме. Примером тому могут служить скриншоты, аудио- и видеозаписи, записанные посредством мобильных телефонов, сообщения в прикладных программных обеспечениях Viber, Whatsapp, Telegramm [1, с. 1192].

Все чаще в уголовных делах доказательствами становятся электронные записи, файлы, сообщения, хранящиеся на электронных носителях. «Любое из обстоятельств, подлежащих доказыванию, в наше время может быть представлено в цифровой форме» [2, с. 108].

Электронные доказательства включают в себя информацию в цифровой форме, которая способна устанавливать обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу, хранящуюся на электронном носителе

информации и (или) представленную независимо от него. Такая информация может рассматриваться в статусе вещественных доказательств, а также иных документов и других носителей информации при условии соблюдения порядка их получения, установленного УПК. При этом в уголовно-процессуальном законодательстве (ч. 2 ст. 88 УПК) закреплён исчерпывающий перечень источников доказательств [3].

Вместе с тем, принципиальное отличие электронных доказательств от традиционных вещественных доказательств заключается в виртуальной природе, неосвязаемости, зависимости от технических носителей и программного обеспечения, а также в повышенной уязвимости к изменениям и уничтожению. Особенностью электронных доказательств является их способность хранить огромные объёмы информации, включая не только основное содержание, но и метаданные, которые могут содержать ценную информацию о времени создания, изменениях, авторстве и других характеристиках цифровых объектов. При этом электронные доказательства характеризуются высокой мобильностью – они могут мгновенно передаваться на большие расстояния, копироваться и распространяться через глобальные сети, что существенно усложняет процесс их идентификации и фиксации.

Сегодня электронные доказательства все чаще используются в уголовном процессе, особенно по делам о преступлениях в сфере компьютерной информации, мошенничестве с использованием электронных средств платежа, распространении запрещённых материалов через интернет и других составах, связанных с цифровыми технологиями. В качестве электронных доказательств принимаются: переписка из мессенджеров и социальных сетей, электронные письма, данные о денежных переводах, история интернет-браузеров, файлы с компьютеров и мобильных устройств, записи с камер видеонаблюдения и другие цифровые артефакты. В то же время правовое регулирование собирания электронных доказательств в уголовном процессе остается фрагментарным и несистемным. Как выше отмечено, действующий УПК не содержит специальных норм, посвящённых электронным доказательствам. В настоящее время электронные доказательства подпадают под общие категории вещественных доказательств или иных документов, что не учитывает их специфику. Отсутствие законодательного определения электронных доказательств, четкой регламентации порядка их собирания приводит к неоднозначности правоприменительной практики и создает риски нарушения прав участников процесса.

Процесс собирания электронных доказательств имеет существенные особенности по сравнению с традиционными видами доказательств. Основными способами их получения являются следственные действия: обыск, выемка и осмотр [4, с. 680]. При этом ключевая проблема заключается в том, что электронные доказательства, в отличие от материальных объектов, не могут быть непосредственно восприняты органами чувств без использования специальных технических средств.

Особую сложность представляет фиксация электронных доказательств, которая должна обеспечивать их неизменность и возможность последующей проверки. Традиционные способы протоколирования часто оказываются недостаточными для адекватного описания цифровых данных, что требует разработки специальных методик документирования. В качестве таких методик предлагается использование скриншотов экрана, видеозаписи действий с электронными устройствами, распечатки цифровых документов, заверения электронных копий цифровыми подписями, а также применение специального программного обеспечения, гарантирующего целостность и неизменность изымаемой информации. Критически важным является соблюдение принципа цепочки «custody», который предполагает документальную фиксацию всех лиц, имевших доступ к электронным доказательствам, времени и характера производимых с ними действий. Нарушение этого принципа может привести к утрате доказательственной ценности цифровых данных, так как электронная информация легко подвергается изменениям, которые могут остаться незамеченными. В этой связи особое значение приобретает использование криптографических методов защиты, позволяющих однозначно идентифицировать цифровые объекты и обнаруживать любые попытки их модификации.

Специфические проблемы возникают при работе с электронными доказательствами, размещенными в сети Интернет или хранящимися на удаленных серверах. В таких случаях традиционное изъятие носителя информации часто оказывается невозможным физически или требует значительных временных затрат. Это приводит к необходимости разработки специальных процедур осмотра интернет-ресурсов, которые должны обеспечивать фиксацию не только содержания веб-страниц, но и метаданных, подтверждающих их подлинность и неизменность. Судебная практика исходит из того, что сеть Интернет – это определенная совокупность веб-сайтов, каждый из которых является единым целым логично объединенных страниц, включающих рекламно-информационные ресурсы, связанные общей идеей и/или дизайном. Сайт может содержать документы в различных форматах, графические файлы, аудио-, видео- и мультимедийные данные и другие. Для того, чтобы информация, размещенная в сети Интернет, могла приобрести статус процессуального доказательства, она представляется в материалы дела в какой-либо объективированной форме [5, с. 149]. Есть вероятность, что простой распечатки веб-страниц или сохранения их в виде файлов будет недостаточно для придания таким материалам доказательственного значения, так как они легко могут быть оспорены защитой как неаутентичные. В этой связи предлагается проводить осмотр интернет-ресурсов с обязательным участием специалистов, использованием специального программного обеспечения для фиксации цифровых следов, а в некоторых случаях – с привлечением представителей интернет-провайдеров для подтверждения подлинности изымаемой информации. Особую сложность представляют случаи, когда электронные доказательства находятся на территории других государств, что

требует применения механизмов международной правовой помощи, которые часто оказываются слишком медлительными для оперативного реагирования в условиях быстротечности цифровых следов.

Таким образом, электронные доказательства становятся неотъемлемой частью современного уголовного процесса, и их значение будет только возрастать по мере дальнейшей цифровизации общества. Перспективы развития института электронных доказательств в уголовном процессе связаны с необходимостью комплексного правового регулирования. В первую очередь требуется законодательное закрепление понятия электронных доказательств и их видов. Далее необходимо детально регламентировать порядок их собирания, включающий изъятие, фиксацию и хранение с учетом специфики различных видов цифровых данных (сообщения, файлы, базы данных, интернет-контент и др.).

Однако эффективное использование цифровых доказательств требует не только создания правовой базы, но и развития специальных методик работы с ними и подготовки квалифицированных кадров. В этой связи необходима консолидация усилий законодателя, правоприменителей, научного сообщества для выработки сбалансированного подхода к правовому регулированию электронных доказательств, который обеспечивал бы и эффективность уголовного процесса, и надежные гарантии прав личности.

Список использованной литературы

1. Дёмин А. А., Ванчиков А. С. Электронное доказательство в гражданском и арбитражном процессах // Вопросы российской юстиции. – 2020. – № 9. – С. 1190–1197.
2. Орлов Ю. К. Современные проблемы доказывания и использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве: науч.-учеб. пособие / Ю. К. Орлов. – Москва: Проспект, 2016. – 213 с.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : принят Палатой представителей 24 июня 1999 г. : одобрен Советом Респ. 30 июня 1999 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.
4. Ложкин, Ю. А. О некоторых вопросах собирания электронных доказательств в рамках предварительного расследования уголовных дел // Пермский юридический альманах. Ежегодный научный журнал. – 2019. – № 1. – С. 678-686.
5. Отпущенникова, В. С. К вопросу об особенностях судебного осмотра веб-сайта // International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. – 2021. – № 5-4 (56). – С. 149-152.

БОЛМЫС ЖӘНЕ АДАМНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАЛУЫ: ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ТҮСІНІКТЕР

Расулбек Ш.А., Тұрсынбек Е.Н., Төлебек О.М., Абдугапфаров М.М., Абдураманов М.Г.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Танатарова М.К.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье анализируются онтологические основания человеческого существования и процессы самопознания в контексте современной философии. Исследуются классические и постклассические подходы к пониманию бытия, включая феноменологию, экзистенциализм, герменевтику и философскую антропологию. Особое внимание уделяется взаимосвязи между бытием, сознанием и личностной идентичностью. Рассматриваются механизмы формирования самосознания, роль языка, культуры и исторического опыта в конституировании человеческого Я. Работа будет полезна исследователям в области философии человека, студентам и оқытушыларға.

Summary: The article examines the ontological foundations of human existence and the processes of self-knowledge in contemporary philosophy. It explores classical and post-classical perspectives on being, including phenomenology, existentialism, hermeneutics, and philosophical anthropology. Special attention is given to the relationship between being, consciousness, and personal identity. The article analyzes the mechanisms of self-awareness and the role of language, culture, and historical experience in the constitution of the human self. This work is intended for scholars, students, and teachers interested in the philosophy of human existence.

Адамның болмысын философиялық тұрғыдан түсіндіру — адамзат ойының ең терең әрі күрделі бағыттарының бірі. Болмыс мәселесі тек онтологияның ғана емес, философиялық антропологияның, мәдениет философиясының, экзистенциализмнің, феноменологияның да өзегіне айналған. Қазіргі қоғамдағы рухани дағдарыс, ғылыми-техникалық үдерістің үдеуі және адамзаттың өзін-өзі тануындағы жаңа сұрақтар болмыс феноменін қайта зерделеу қажеттілігін тудырып отыр.

1. Болмыс туралы классикалық философиялық түсініктер

Антикалық дәуір философиясында болмыс әлемнің іргелі бастауы ретінде қарастырылды. Парменид болмысты өзгермейтін абсолют ретінде сипаттаса, Гераклит керісінше болмыстың мәнін үздіксіз қозғалыс пен өзгерістен көрді [1]. Платон үшін болмыс — идеялар әлемі, ал Аристотель оны заттардың мәні мен формасының бірлігі ретінде түсіндірді. Бұл көзқарастар кейінгі онтологиялық ізденістердің негізін қалады.

2. Болмыс және сана: феноменологиялық түсіндіру

XX ғасыр философиясында феноменология болмыс мәселесін адамның тәжірибесі арқылы түсіндіруге тырысты. Гуссерль сана әрқашан бір нәрсеге бағытталғанын — интенционалдық қасиетін атап өтті [5]. Хайдеггер болмысты адамның дүниеде-болу тәсілімен байланыстырды. «Dasein» ұғымы арқылы ол адамның болмысына сұрақ қою қабілетін ерекше қасиет ретінде қарастырды [1].

Феноменология болмыс пен сананың өзара байланысын адам тәжірибесінің тікелей көрінісі арқылы түсіндіруге бағытталған философиялық әдіс. Бұл бағыт XX ғасырда қалыптасып, онтология мен гносеологияның классикалық мәселелеріне мүлдем жаңа көзқарас ұсынды. Феноменологияның басты мақсаты — заттарды «өзіндік күйінде», яғни сананың оларға бағытталған интенционалды актілерінде қалай көрінетінін ашу.

Эдмунд Гуссерль феноменологияны «барлық ғылымдардың іргетасы» ретінде қарастырып, болмысты түсінудің басты жолы — сананы талдау деп есептеді. Оның негізгі идеялары:

Сана ешқашан бос күйде болмайды, ол әрқашан бір объектіге бағытталған. Бұл қасиет болмысты бізге әрдайым белгілі бір мағынада көрінетін құбылысқа айналдырады. Интенционалдық сана мен болмыстың арасындағы көпір қызметін атқарады.

Гуссерльдің пікірінше, болмысты объективті түрде түсіну үшін біз «табиғи ұстанымды» тоқтатып, құбылысты таза саналық тәжірибе ретінде қарастыруымыз қажет. Бұл әдіс болмыстың бізге қалай берілетінін, тәжірибеде қалай көрінетінін айқындауға мүмкіндік береді.

Гуссерль үшін болмыс — сыртқы әлемнің өзінде жатқан нәрсе ғана емес, ол сананың құрылымында көрініс табатын феномен. Демек, болмыс пен сана бір-бірінен бөлінбейді.

Мартин Хайдеггер Гуссерль идеяларын жалғастыра отырып, феноменологияны таза сана талдауынан болмысты түсіндіруге бағыттады. Оның негізгі ұғымы — Dasein («осында-болу»). Dasein — болмысты түсінетін және болмысқа өзі қатысты сұрақ қоя алатын жалғыз тіршілік.

Хайдеггер сана мен болмысты бөлек феномендер деп қарастыруға қарсы болды. Оның ойынша, адам әрдайым «дүниеде-болу» жағдайында өмір сүреді — яғни болмыс пен сана біртұтас тәжірибеде ашылады. Бұл қатынас адамның әрекеттері, қарым-қатынастары, алаңдаушылықтары және өмірлік жобаларында іске асады.

Сана болмысты «таным объектісі» ретінде қарастырмайды; керісінше, болмыс адамның күнделікті тәжірибесінде өзін «ашады». Қарапайым заттармен өзара әрекетте — құралды қолданғанда, әлемде бағыт алған кезде, қауіп-қатерді сезінгенде — Dasein болмыстың әртүрлі қабаттарын тани бастайды.

Шынайылық және бейшынайылық

Хайдеггер адамның болмысы екі деңгейде іске асады:

- бейшынайы болмыс — көпшілік пікірге еру, дайын нормаларды қабылдау, өзін жоғалту;
- шынайы болмыс — өз мүмкіндігін түсіну, өлімді еске алу, өз болмысына жауапкершілікпен қарау.

Экзистенциалдық ашылулар адамның болмысқа терең бойлауына, өзіндік сананың қалыптасуына әкеледі.

Феноменология болмысты адам тәжірибесінің мағыналық өрісі ретінде сипаттайды. Бұл жерде:

- Сана — болмысты мәнге айналдыратын күш;

- Болмыс — сананың тәжірибесінде ашылатын құрылым;
- Мағына — адам мен әлемнің өзара қатынасынан туындайтын феномен.

Феноменология болмысты сыртқы әлемнің физикалық күйі емес, адам өмірінің мәндік кеңістігі ретінде қарастырады.

Феноменологиялық әдіс қазіргі ғылымдарда кең қолданылады:

- психологияда — қабылдау, сезіну, эмоция феномендерін талдауда;
- когнитивтік ғылымдарда — сананың құрылымын модельдеуде;
- әлеуметтік философияда — адамның өмірлік әлемін (Lebenswelt)

зерттеуде;

- мәдениеттануда — символдар мен мағыналардың қалыптасуын түсіндіруде.

Феноменология болмыс пен сананы бір-бірінен ажыратпай, оларды өзара шарттас, тұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

«Болмыс және сана» мәселесін феноменологиялық тұрғыдан қарастыру адам тәжірибесінің терең құрылымдарын ашуға мүмкіндік береді. Феноменология болмысты сыртқы объективтік дүние деп емес, адамның әлеммен тікелей қатынасы барысында көрінетін мағыналық аймақ ретінде түсіндіреді. Сана болмыстың бейнесі емес — ол болмыстың ашылуының алаңы. Осылайша, феноменология болмыстың мәнін адамның өмірлік тәжірибесі арқылы түсінуге жол ашады, ал бұл тәсіл қазіргі философиялық антропология, онтология және таным теориясы үшін ерекше маңызға ие.

Экзистенциалистер адамды таңдау, еркіндік және жауапкершілік иесі ретінде сипаттады. Сартрдың пікірінше, «адамның мәні оның іс-әрекетінде» — адам өз-өзін жасайтын жаратылыс [2]. Камю өмірдің абсурдтық құрылымын талдай отырып, адам өз өміріне мағына бере алатын жалғыз субъект екенін атап өтті. Хайдеггер де адамның шынайылыққа жету жолын қарастырып, болмыспен қатынасты терең экзистенциалдық күй ретінде сипаттады [1].

Өзін-өзі тану адамның болмысын ашатын негізгі механизмдердің бірі. П.Рикер тұлғалық «Мен» тарихи тәжірибе мен мәдени контекст арқылы қалыптасатынын көрсетті [4]. Герменевтикалық философия бойынша, адам өзін мәтіндер, дәстүрлер, мәдени тәжірибелерді түсіндіру барысында таниды. Психологиялық, әлеуметтік және философиялық деңгейлер өзін-өзі танудың әртүрлі қырларын ашады.

Хайдеггер «тіл — болмыстың үйі» деп есептеді, яғни адам әлемді тіл арқылы түсінеді, ал тіл адамның дүниеге қатынасын қалыптастырады [1]. Тілдік құрылымдар тұлғалық тәжірибені ұғынуға мүмкіндік береді. Кассирердің мәдени-символдық теориясы бойынша, адам болмысының мәні оның символдармен әрекет ету қабілетінде жатыр [3].

Бүгінгі қоғамда адамның болмысы цифрлық технологиялар, жасанды интеллект, виртуалды кеңістік арқылы жаңа формаларға ие болуда. Постгуманистік теориялар адамның дәстүрлі мәнін қайта қарастыруға шақырады. Бұл жаңа жағдайлар философиялық антропология алдында адам болмысының өзгертілген модельдерін түсіндіру міндетін қояды [3].

Адам болмысының философиялық мәні — тұрақты бір мән емес, тарихи, мәдени, рухани үдерістер нәтижесінде үнемі өзгеріп, қайта анықталатын динамикалық құрылым. Болмысқа бағытталған адамның сұрағы — оның рухани ізденісінің және өзін-өзі тану жолының негізгі өзегі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Heidegger M. Being and Time. — Oxford University Press, 2011.
2. Sartre J.P. Being and Nothingness. — New York: Routledge, 2007.
3. Cassirer E. An Essay on Man. — Yale University Press, 1972.
4. Ricoeur P. Oneself as Another. — Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
5. Husserl E. Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology. — Springer, 2014.

УДК 343.1

О ПОНЯТИИ УСКОРЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Рудич Эмма Александровна

Цыкунова Ирина Николаевна (научный руководитель)

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, г. Гомель,
Республика Беларусь

Аннотация. Несмотря на наличие в действующем уголовно-процессуальном законодательстве Республики Беларусь отдельной главы, регулирующей порядок ускоренного производства, понятие этого вида производства не получило нормативного закрепления. Статья посвящена анализу понятия ускоренного производства с научной точки зрения, рассматриваются различные подходы, определяемые научными исследователями, раскрывающими сущность освещаемого понятия.

Summary. Despite the presence of a separate chapter in the current criminal procedure legislation of the Republic of Belarus regulating expedited proceedings, the concept of this type of proceedings has not been formally defined. This article analyzes the concept of expedited proceedings from a scientific perspective, examining various approaches developed by academic researchers to elucidate the essence of this concept.

Несмотря на то, что Республика Беларусь относится к романо-германской системе права, институт ускоренного производства был заимствован из англо-саксонской системы права (Англия, США) [1].

Основными целями института ускоренного производства являются:

- 1) максимальное приближение наступления последствий в виде уголовной ответственности к моменту совершения преступления, что повышает профилактическое значение уголовного законодательства;
- 2) быстрота и эффективность выявления фактических данных, имеющих значение для разрешения уголовного дела;
- 3) процессуальная экономия.

В Уголовно-процессуальном кодексе Республики Беларусь 1999 г. (далее — УПК Республики Беларусь) понятие ускоренного производства не нашло отражения ни в ст. 6, определяющей основные понятия и наименования, содержащиеся в УПК Республики Беларусь, ни в гл. 47, закрепляющей порядок

ускоренного производства. Это понятие исследуется в теории уголовного процесса. При этом можно отметить отсутствие единства мнений относительно рассматриваемого термина. Ускоренное производство понимается учеными как процедура расследования, сокращенный процессуальный порядок, дифференцированная форма уголовного процесса.

Так, например, российский правовед С. Л. Лонь в работе «Понятие протокольной формы досудебной подготовки материалов и ее соотношение с предварительным следствием и дознанием» рассматривает ускоренное производство как процедуру расследования, установленную в законодательном порядке, которая может выражаться в уменьшении количества стадий по различным категориям уголовных дел, в зависимости от степени сложности, объема деятельности по делу [2, с. 209-210]. То есть, в отличие от стандартных процедур, ускоренное производство согласно ч. 2 ст. 452 УПК Республики Беларусь предполагает изъятия из общих правил, что повышает оперативность, но требует строгого правового регулирования для обеспечения законности и достижения задач уголовного процесса.

М. С. Строгович определял ускоренное производство как процедуру, обладающую внутренним единством и существенно отличающуюся от оптимальной модели в сторону уменьшения объема процессуальных гарантий в целях достижения большей быстроты осуществления правосудия [3, с. 85].

Мы согласны со словами «в целях достижения большей быстроты осуществления правосудия», так как в соответствии со ст. 453 УПК Республики Беларусь ускоренное производство по делу должно быть завершено не позднее десяти суток со дня поступления в орган предварительного следствия заявления или сообщения о преступлении до передачи уголовного дела прокурору для направления в суд [4].

Близко по сути и определение, данное В. В. Шалухиным: «Ускоренное производство в современном законодательстве Республики Беларусь представляет собой сокращенный процессуальный порядок установления обстоятельств преступления, которому присущи изъятия из общих правил в виде сокращенных сроков и другие упрощения процессуальной формы» [5, с. 17].

Однако, наиболее точным, по нашему мнению, представляется понятие, приведенное А.А. Данилевичем и В.В. Шпаком, согласно которому ускоренное производство по своей сущности представляет дифференцированную форму уголовного процесса, которая предназначена для осуществления в наиболее сжатые сроки расследования очевидных преступлений, не являющихся тяжкими и сложными, по относительно упрощенным, а следовательно, оптимальным для таких категорий преступлений правилам [6].

Ч. 1 ст. 452 УПК Республики Беларусь определяет, что ускоренное производство возможно, когда в совершенном деянии содержатся признаки преступления, не представляющего большой общественной опасности или менее тяжкого. Для начала ускоренного производства необходимы также определенные условия, установленные ч. 1 ст. 452 УПК Республики Беларусь:

- очевидность преступления;
- известность лица, подозреваемого в совершении преступления;
- признание лицом своей причастности к совершению преступления.

На основании вышеизложенного, мы считаем целесообразным под ускоренным производством понимать дифференцированную форму уголовного процесса, направленную на быстрое установление обстоятельств преступления, возбуждение дела, привлечение лица в качестве обвиняемого и рассмотрение дела судом в короткие сроки, с целью максимально приближенного к моменту совершения преступления наказания и эффективного достижения целей уголовного правосудия по делам о преступлениях, не представляющих большой общественной опасности и менее тяжких, когда факт преступления очевиден, известно лицо, подозреваемое в совершении преступления, подозреваемое лицо не отрицает своей причастности к совершению преступления.

Список использованной литературы

1. Особенности производства по отдельным категориям уголовных дел: курс лекций для студентов юридического факультета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elib.gsu.by/bitstream/123456789/7149/1/Курс%20лекций.pdf>. – Дата доступа: 28.10.2025.
2. Лонь, С. Л. Понятие протокольной формы досудебной подготовки материалов и ее соотношение с предварительным следствием и дознанием / С. Л. Лонь // Актуальные вопросы государства и права в период совершенствования социалистического общества : сб. ст. / Томский ун-т ; отв. ред.: В. Ф. Волович. – Томск, 1987. – С. 209–210.
3. Строгович, М. С. Уголовно-процессуальная форма и обеспечение прав обвиняемого / М. С. Строгович // Развитие и совершенствование уголовно- процессуальной формы: сб. ст. / Воронежский ун-т ; редкол.: Л. Д. Кокорев [и др.]. – Воронеж, 1979. – С. 83–92.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь : принят Палатой представителей 24 июня 1999 : одобр. Советом Респ. 30 июня 1999г. : по состоянию на 21 мая 2025 г. – Минск : НЦПИ, 2025. – 536 с.
5. Шалухин, В. Ускоренное производство в досудебном процессе / В. Шалухин // Законность и правопорядок. – 2016. – № 2. – С. 16–19.
6. Данилевич, А. А. Ускоренное производство в уголовном процессе Республики Беларусь / А. А. Данилевич, В. В. Шпак. – Минск : БГУ, 2007. – 109 с.

ӘОЖ 101.5

АДАМ ЕРКІНДІГІ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ: ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ҚАРАПАЙЫМ ТҮСІНІКТЕР ТӘЛКІСІ

Сабир М.М., Ерметаев Ш.Б., Абдураман М.А., Қозыбай М.Қ., Ажикабылов А.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Танатарова М.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются ключевые философские подходы к проблеме человеческой свободы и ответственности. Анализируются классические концепции свободы, экзистенциалистские интерпретации, а также современные взгляды на свободу в контексте цифрового общества. Особое внимание уделено тому, как социальная среда, этика и технология влияют на автономию человека. Статья адресована студентам, исследователям и читателям, интересующимся философией человека.

Summary: This article explores major philosophical approaches to human freedom and responsibility. It examines classical concepts of freedom, existentialist interpretations, and modern views on autonomy within digital society. Special attention is given to how social structures, ethics, and technology shape or limit human freedom. The article is relevant for students, researchers, and general readers interested in the philosophy of human existence.

Еркіндік мәселесі адамзат тарихындағы ең өткір және ең күрделі философиялық сауалдардың бірі болып табылады. Адам болмысының мәнін, қоғамдағы орнын, моральдық таңдауларын түсіндіруде еркіндік ұғымы негізгі рөл атқарады. Еркіндік — адамның өзіндік әрекеті ғана емес, оның дүниемен, қоғаммен, өз санасымен қатынасын айқындайтын рухани өлшем. Осы тұрғыдан еркіндік мәселесі жауапкершілікпен тығыз байланыста, өйткені еркін таңдау жасай алатын адам сол әрекеттердің салдары үшін жауап беруге міндетті.

Антикалық дәуірде еркіндік көбіне адам табиғатының, оның моральдық мүмкіндігінің белгісі ретінде қарастырылды. Стоиктер шынайы еркіндікті ішкі рухани тыныштықпен байланыстырды, яғни адам сыртқы жағдайларға тәуелсіз бола алу арқылы еркіндікке ие болады деп есептеді.

Жаңа дәуір философиясында еркіндік адамның рационалды табиғатымен байланыстырылады. Кант еркіндікті моральдық заңды орындауға қабілеттілік деп түсіндіріп, «еркіндік — адамға қойылған моральдық талаптың шарты» деді. Бұл түсінікте еркіндік — жауапкершілікпен біртұтас құбылыс.

Еркіндік ұғымы философия тарихында ең терең әрі көпқырлы мәселелердің бірі болып саналады. Әр дәуірдің ойшылдары еркіндікті адам табиғатының, моральдық әрекеттің, әлеуметтік қатынастардың немесе рухани дамудың негізі ретінде қарастырды. Сондықтан еркіндік түсінігі біржақты емес, тарихи-көзқарастық өзгерістерге ұшыраған күрделі феномен ретінде сипатталады[1].

Антикалық дәуірде еркіндік адамның ішкі жан-дүниесімен және оның табиғи әлеммен үйлесімділігімен байланысты талданды. Стоиктер шынайы еркіндікті сыртқы жағдайларға тәуелсіз болу, эмоциялардан азат болу, ақылға сай өмір сүру деп есептеді. Олардың пікірінше, адам сыртқы әлемді өзгерте алмайды, бірақ оған деген ішкі қатынасын басқаруға қабілетті. Осы себепті шынайы еркіндік адамның өзіне билік етуінен басталады. Платон еркіндікті әділеттілік идеясы арқылы түсіндіріп, адам жанының үйлесімділігіне баса назар аударды. Еркін адам — өзінің құмарлықтары мен ақылын теңестіре алған тұлға.

Жаңа дәуір философиясында еркіндік рационализм мен гуманизм қағидалары аясында жаңаша түсіндірілді. Рене Декарт адамның еркіндігін оның ойлау қабілетімен байланыстырды: ойлай алатын субъект өз еркіне ие және өз болмысын анықтай алатын тәуелсіз күш. Ал Иммануил Кант еркіндікті моральдық заңмен байланыстырды. Оның ойынша, еркіндік — адамды адам ететін негізгі қасиет. Адам моральдық заңды ішінен сезіне отырып, оған ерікті түрде мойынсұна алады, сондықтан еркіндік моральдық әрекеттің шарты әрі негізі болып табылады. Кант үшін еркіндік — шексіздік емес, міндетті таңдау; еркін болу — мораль нормаларын қабылдай отырып, өз әрекетіңе жауап беру.

Философиялық дәстүрдің келесі маңызды кезеңі – XIX–XX ғасырдағы экзистенциализм. Бұл бағыт еркіндікті адамның өмірлік тәжірибесі арқылы түсіндіреді. Жан-Поль Сартр еркіндікті адамның тағдыры деп есептейді: адам өз болмысын алдын ала берілген мән арқылы емес, нақты таңдаулары арқылы қалыптастырады. Ол «адам – еркіндікке сотталған» деп жаза отырып, адамның кез келген әрекеті оның өзіне тиесілі жауапкершілік екенін көрсетеді. Камю еркіндікті адамның абсурд әлемдегі күресімен байланыстырады: өмірдің мәнсіздігіне қарамастан, адам өз еркімен мән бере алады, ал бұл – еркіндіктің ең биік көрінісі. Хайдеггер де еркіндікті адамның болмысқа ашықтығымен түсіндіреді. Адам дүниеде бола отырып, өзінің мүмкіндіктерін сезінуге қабілетті, ал сол мүмкіндіктердің ішінде таңдау жасау – еркіндіктің нағыз мәні[2].

XX ғасырдағы әлеуметтік философия мен психологияда еркіндікке қатысты жаңа түсініктер қалыптасты. Эрих Фромм еркіндікті әлеуметтік-мәдени контекстпен байланыстырып, заманауи адамның еркіндіктен қашатынын атап өтті. Тұлғаның еркіндігіне қоғамдағы нормалар, экономикалық жағдай, билік құрылымдары да ықпал ететінін көрсетті. Осылайша еркіндік тек ішкі рухани күй емес, әлеуметтік құрылымнан тәуелсіз болмайтын құбылыс ретінде қарастырылады.

Қазіргі заманда философиялық еркіндік мәселесі цифрлық технологиялар, ақпараттық манипуляциялар, алгоритмдік бақылау сияқты жаңа факторлармен күрделене түсті. Адам бұрынғыдай физикалық немесе саяси шектеулерден гөрі ақпараттық кеңістіктегі көрінбейтін ықпалдарға тәуелді бола бастады. Сондықтан бүгінгі қоғамда еркіндік мәселесі «өзіндік таңдау» немесе «дербестік» ғана емес, «цифрлық автономия», «ақпараттық тәуелсіздік», «медиа сауаттылық» сияқты жаңа ұғымдармен бірге қарастырылады.

Сонымен, философиялық дәстүрдегі еркіндік түсінігі адам болмысының терең құрылымдарын ашатын әмбебап категория ретінде қалыптасты. Еркіндік – бір мезгілде ішкі рухани күй, моральдық талап, әлеуметтік мүмкіндік және экзистенциалдық жауапкершілік. Философияның тарихи дамуы көрсеткендей, еркіндік адамның өзін-өзі түсінуі мен өмірінің мәнін табуға бағытталған үздіксіз рухани ізденісінің негізгі тірегі болып қала береді[3].

XX ғасырдағы экзистенциализм еркіндік мәселесін жаңа қырынан ашты. Сартр еркіндікті адам табиғатының өзегі деп таниды: «Адам — еркіндіктен сотталған». Оның пікірінше, адам өз өмірін өзі құрастырады және әрбір таңдауы арқылы өзінің кім екенін анықтайды. Демек, еркіндік — ауыр жүк, себебі ол толық жауапкершілікті талап етеді.

Хайдеггер еркіндікті адамның болмысқа ашықтығымен байланыстырды: адам өз мүмкіндіктерін түсіну арқылы шынайылыққа қадам жасайды. Бұл жерде еркіндік — таңдау ғана емес, өзінің болмысын түсіну процесі.

Бүгінгі цифрлық мәдениет еркіндікті бұрынғыдан да күрделі деңгейде қайта қарастыруды талап етеді. Бір жағынан, ақпаратқа қолжетімділік, әлеуметтік желілердегі өзін-өзі көрсету мүмкіндігі еркіндіктің жаңа формаларын ашады. Екінші жағынан, цифрлық қадағалау, алгоритмдердің

адамның әрекетін бағыттауы, ақпараттық манипуляция еркіндікке жаңа қауіп төндіреді.

Бұл құбылыстар еркіндікті тек құқықтық немесе моральдық категория ретінде емес, технологиялық және мәдени феномен ретінде қарастыру қажеттілігін туындатады. Қазіргі адам еркіндігі шексіздік емес, керісінше күрделі әлеуметтік-цифрлық жүйелердің ортасында жасалатын саналы таңдау.

Еркіндік мәселесі жауапкершіліксіз толық түсіндірілмейді. Еркін адам — өз әрекетінің авторы, сондықтан оның салдары үшін жауап беруге міндетті. Бұл қағида мораль философиясының һәм құқық философиясының негізінде жатыр.

Жауапкершілік тек қоғам алдында емес, адамның өзінің алдында да бар. Ішкі жауапкершілік — ар-ождан, өзін-өзі тану, өмірге деген шынайы қатынас арқылы көрінеді. Осылайша, еркіндік адамды өз болмысына адал болуға шақыратын рухани талапқа айналады[4].

Еркіндік пен жауапкершілік — адам болмысының ең терең өлшемдері. Олар адамның рухани дамуында, қоғамдағы орнын анықтауда және тұлғалық кемелденуде шешуші рөл атқарады. Қазіргі заманның әлеуметтік-цифрлық өзгерістері еркіндік мәселесін бұрынғыдан да маңызды етіп отыр. Еркіндік — шексіз мүмкіндік емес, саналы таңдау, ал жауапкершілік — сол таңдау үшін адами және моральдық деңгейде жауап беру қабілеті. Философияның міндеті — осы байланыстарды терең түсінуге көмектесу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Sartre J.-P. Being and Nothingness. — Routledge, 2021 (жаңа басылым).
2. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals. — Cambridge University Press, 2018.
3. Heidegger M. Being and Time. — Oxford Blackwell, 2020 (жаңа басылым).
4. Fromm E. Escape from Freedom. — Macmillan, 2019 (қайта басылған).

ӘОЖ 316

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР: ҚОҒАМДЫ БІРІКТІРЕДІ МЕ, АЖЫРАТАДЫ МА

Савулебек Н.Е., Садібек Д.Б., Карсыбай Р.А., Лесбай Е.Е., Канжарбеков К.Н.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Жуматаева Ж.А.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается двойная, неоднозначная роль социальных сетей в структуре современного общества. С одной стороны, социальные платформы выступают средством коммуникации, самовыражения и социальной интеграции, способствуют развитию гражданской активности, демократизации общественных процессов и формированию новых форм социального сотрудничества. Они обеспечивают мгновенный обмен информацией, способствуют самоорганизации сообществ, поддерживают волонтерские и протестные движения, расширяют доступ к культурным и образовательным ресурсам.

С другой стороны, социальные сети становятся источником социальных рисков и противоречий. Их развитие сопровождается ростом социальной раздробленности, поляризация общественного мнения, распространение дезинформации и усиление манипулятивных практик в цифровом пространстве. В результате процессы усиливаются

социальная изоляция и индивидуализация, что приводит к ослаблению традиционных форм сотрудничества и доверия между людьми.

Summary: The article examines the dual, ambiguous role of social networks in the structure of modern society. On the one hand, social platforms act as a means of communication, self-expression and social integration, contribute to the development of civic engagement, the democratization of social processes and the formation of new forms of social cooperation. They provide instant information exchange, promote community self-organization, support volunteer and protest movements, and expand access to cultural and educational resources.

On the other hand, social media is becoming a source of social risks and controversy. Their development is accompanied by increasing social fragmentation, polarization of public opinion, the spread of disinformation and the intensification of manipulative practices in the digital space. As a result, the processes increase social isolation and individualization, which leads to a weakening of traditional forms of cooperation and trust between people.

Соңғы екі он жылдықта әлеуметтік медиа күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне және қазіргі заманғы әлеуметтік құрылымның шешуші элементіне айналды. Олар интернетті коммуникацияның, өзін-өзі сәйкестендірудің және қоғамның қатысуының негізгі кеңістігіне айналдыра отырып, тұлғааралық және бұқаралық өзара әрекеттесу формаларын түбегейлі өзгертті. Бүгінгі таңда әлеуметтік платформалар ақпарат алмасу құралы ғана емес, дербес әлеуметтік институт ретінде әрекет ете отырып, саясатта, экономикада, білім беруде және мәдениетте маңызды рөл атқарады [1].

Дегенмен, олардың ықпалының күшеюімен қатар қарама-қайшы процестер де күшейді: қарым-қатынас пен инклюзия мүмкіндіктерінің кеңеюімен қатар, әлеуметтік оқшауланудың, алаңдаушылықтың, идеологиялық поляризацияның және кибербуллинг. Қазіргі заманның парадоксы туындайды: әлеуметтік желілер біріктіруге арналған, бірақ көбінесе бытыраңқылық пен сенімсіздіктің қайнар көзіне айналады. Бұл олардың қосарлы табиғаты мен цифрлық коммуникацияның әлеуметтік-психологиялық салдарын әлеуметтанулық талдауды өзекті етеді. М. Кастельс өз тұжырымдамасында *желілік қоғамның* заманауи әлеуметтілік физикалық кеңістіктердің айналасында емес, ақпарат пен қызығушылықтар желілерінің айналасында құрылғанын атап өтеді [2].

Интернет икемді, орталықтандырылмаған байланыстарға негізделген әлеуметтік интеграцияның жаңа формаларын жасайды. Е. Гидденс теория шеңберінде *құрылымдаулар* күшейтуге баса назар аударады рефлексивтіліктің қазіргі қоғам: адамдар цифрлық коммуникация арналары арқылы белсенді түрде қатыса отырып, әлеуметтік процестерді біледі және қайта қарастырады [3]. Б. Бурдье ұғымын енгізеді *әлеуметтік капиталдың*, ол әлеуметтік желілер контекстінде жаңа формаларға ие болады — ұнатулар, бөлісулер, жазылулар тану мен әлеуметтік мәртебенің символына айналады.

Сонымен бірге Р. Путнам жұмыста *«Bowling Alone»* әлеуметтік капиталдың төмендеу тенденциясын және қауымдық байланыстардың әлсіреуін көрсетеді. Цифрлық коммуникация, оның пікірінше, индивидуализм мен иеліктен шығаруды күшейтеді. Н. Постман және Ш. Түркл сондай-ақ, қарым-қатынасты адамгершіліктен шығару, нақты байланыстарды виртуалды

байланыстармен алмастыру және қоғамдағы эмпатияның төмендеуі атап өтіледі [4].

Осылайша, әдіснамалық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік желілерді біріктіруші және ажыратушы рөл мәселесі әлеуметтік капитал, коммуникация және цифрлық жаңғырту теорияларының объективі арқылы қарастырылады.

Әлеуметтік желілер ғаламдық интеграция функциясын орындайды. Олар географиялық шекараларды бұлдыратады, қарым-қатынасты жеңілдетеді, мәдени алмасуды жеңілдетеді және ақпаратқа қолжетімділікті арттырады. Сияқты платформалар арқылы Instagram, Facebook, TikTok немесе Twitter, әртүрлі ұрпақтарды, кәсіптерді және мәдениеттерді біріктіретін онлайн-қызығушылық қауымдастықтары құрылады. Әлеуметтік медиа да азаматтық белсенділік кеңістігіне айналды — мұнда волонтерлік қозғалыстар, экологиялық бастамалар, феминистік қауымдастықтар және жастар науқандары дамып келеді [5].

Алайда, біріктіруші әсермен қатар, әлеуметтік бытыраңқылық процестері күшейеді. Мазмұнды жекелендіру алгоритмдері деп аталатындарды қалыптастырады *ақпараттық көпіршіктер*, пайдаланушылар өздерінің сенімдеріне сәйкес келетін ақпаратты ғана алған кезде. Бұл идеологиялық поляризацияның күшеюіне және қоғамдық диалог деңгейінің төмендеуіне алып келеді.

Сонымен қатар, цифрлық ортада құбылыс байқалады *көрінетін қатысу кезінде әлеуметтік оқшаулану*: адам үнемі қарым-қатынаста болады, бірақ бұл қарым-қатынастың сапасы үстірт. Виртуалды байланыстар көбінесе шынайы қарым-қатынасқа айналмайды, ал ұнатулар мен мойындауларға тәуелділік алаңдаушылықты арттырады және өзін-өзі бағалауды төмендетеді.

Әлеуметтік желілердің негізінен цифрлық кеңістікте жеке басын қалыптастыратын жастарға әсеріне ерекше назар аудару қажет. Z буыны үшін желідегі қарым-қатынас өз ойын білдірудің негізгі әдісіне айналды, дегенмен, дәл осы ұрпақ ең көп ұшырайды кибербуллингке, шаршау және цифрлық шаршау.

Осылайша, әлеуметтік медиа күрделі және жан-жақты әсер етеді: олар қоғамды мүдделер мен құндылықтар деңгейінде біріктіреді, бірақ сонымен бірге дараландыруды, виртуалды бағалауға тәуелділікті күшейтеді және ынтымақтастықтың нақты формаларын әлсіретеді.

Әлеуметтік медианың қазіргі қоғамға әсері күрделі және екіұшты. Бір жағынан, олар қарым-қатынас, өзін-өзі ұйымдастыру және азаматтық ұстанымын білдіру үшін жаңа мүмкіндіктер ашатын әлеуметтік өзара әрекеттестіктің қуатты құралы болып табылады. Әлеуметтік платформалар адамдарға идеялармен алмасуға, ұжымдық бастамаларды қалыптастыруға, қоғамдық талқылауларға қатысуға және бұрын шектеулі әлеуметтік топтарға ғана қолжетімді болған процестерге қатысуға мүмкіндік береді. Осының арқасында әлеуметтік желілер қоғамдық өмірді демократияландырудың маңызды элементіне айналады және белсенді азаматтық қоғамның қалыптасуына ықпал етеді.

Екінші жағынан, дамыған цифрлық мәдениет болмаған және төмен деңгейде медиасауаттылық пайдаланушылар үшін олар айла-шарғы жасау, жалған ақпарат және әлеуметтік қақтығыстар кеңістігіне айналады. Жекелендірілген жаңалықтар арналарын құрайтын алгоритмдер пікірлес адамдардың шектеулі қауымдастықтарындағы адамдарды оқшаулау арқылы «ақпараттық көпіршіктердің» әсерін күшейтеді. Бұл пікірлердің поляризациясының артуына, қоғамдық сенім деңгейінің төмендеуіне және әлеуметтік ынтымақтастықтың дәстүрлі нысандарының жойылуына әкеледі.

Сонымен қатар, виртуалды коммуникацияға шамадан тыс тәуелділік нақты тұлғааралық байланыстарды цифрлық аналогтармен алмастыруға әкеледі, бұл эмоционалдық байланыстарды әлсіретеді және коммуникация сапасын төмендетеді. Цифрлық әлемде үздіксіз қарым-қатынастың көрінуі мен адамның нақты жалғыздығы арасында жаңа шиеленіс пайда болады.

Тек технологиялық прогрестің әлеуметтік жауапкершілікпен үйлесуі, сонымен қатар мемлекеттің, білім беру мекемелерінің және пайдаланушылардың өздерінің белсенді рөлі әлеуметтік желілерді ыдырау факторынан біріктіру, өзара түсіністік және әлеуметтік даму құралына айналдыра алады. Бұл ХХІ ғасырдағы цифрлық қоғамның негізгі миссиясы — технологиялық инновациялар мен гуманистік құндылықтарды үйлестіру.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кастельс М. Интернет галактикасы: Интернет, бизнес және қоғам туралы ойлар. – М.: ЭЖМ ММ, 2004.
2. Гидденс Е. Қазіргі заманның салдары. – М.: Праксис, 2011.
3. Путнам Б. Жалғыз боулинг: американдық қоғамдастықтың құлдырауы. – М.: ВЦИОМ, 2001.
4. Постман Н. Технология және қоғам: БАҚ мәдениетті қалай өзгертеді. – М.: Эксмо, 2010.
5. Түркле Ш. Екінші мен: компьютерлер және адам рухы. – М.: Альпина, 2019

ӘОЖ 316.74

«ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫ МЕН ТАРИХИ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР: ХХ–ХХІ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯ»

Сағынтай Н.С., Каршибоев И.Д., Ерлибеков М.Ш., Оразбай Е.М., Серікбай Д.Қ.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Талман А.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются особенности трансформации казахской этнографии и традиционных обычаев в XX–XXI веках. Исследование охватывает влияние советской модернизации, урбанизации, коллективизации и индустриализации на традиционный уклад жизни казахского народа. Особое внимание уделено изменению материальной культуры (например, использование юрты, традиционного убранства, угощений) и духовных обрядов (как то: кыз узату, беташар, сүндет той и др.). В постсоветский период наблюдается стремление к возрождению этнической идентичности, однако многие традиции подвергаются коммерциализации и утрате аутентичного

содержания. Работа также поднимает вопросы этнокультурной адаптации и роли традиций в современном казахстанском обществе.

Summary: This paper explores the transformation of Kazakh ethnography and traditional customs throughout the 20th and 21st centuries. The study analyzes the impact of Soviet modernization, urbanization, collectivization, and industrialization on the traditional lifestyle of the Kazakh people. Special attention is given to the changes in material culture (e.g., use of yurts, traditional household practices, hospitality rituals) and spiritual traditions (such as kyz uzatu, betashar, sünnet toi, etc.). In the post-Soviet era, there has been a revival of ethnic identity; however, many traditions have undergone commercialization and lost their original meaning. The paper also addresses issues of ethnocultural adaptation and the evolving role of traditions in modern Kazakhstanian society.

Қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр, тұрмыс-әдет, ру-тайпалық құрылым, қонақжайлылық, (қонақасы, ерлік салты) секілді мәдени элементтер — ұлттық болмыстың маңызды құрамдас бөлігі. XX ғасырда және ХХІ ғасырдың басында қоғамда өткір саясаттар, тұрмыс өзгерістері, индустриализация, урбанизация, глобалдық мәдени ықпалдар орын алғандықтан, осы этнография мен салт-дәстүрлердің мазмұны, қызметі, мәні өзгеріске ұшыраған. Бұл трансформацияны үш негізгі бағытта қарастыруға болады: материалдық тұрмыс-салт, рухани-мәдени құндылықтар және қоғамның ұйымдық құрылымы. Кеңестік кезеңде (мысалы, XX ғасырдың орта-соңы) ұжымдастыру, мал шаруашылығын қалыптасқан үлгіден өзгерту, ауылдан қалаға көшу, өндірістік еңбекке тартылу секілді үдерістер салт-дәстүрлерге тікелей ықпал етті. Мысалы, көшпелі мал шаруашылығы азайды, мал-қора айналасындағы қауымдық құрылым әлсіреді. Осылайша, дәстүрлі қонақасы, көшпелі үй (киіз үй) тәрізді материалдық мәдениеттің кейбір элементтері өзгеріске түсті немесе қала тіршілігіне бейімделді [1].

Бүгінгі таңда, тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстанда ұлттық стильдегі үй салу, той-томалақтың масштабын ұлғайту, кейде сыртқы коммерциялық-массалық үлгіге көшу тенденциялары байқалады. Мысалы: «қыз ұзату», «еркелік салты» бұрынғы кейбір ритуалдық мазмұнын өзгертіп, экономикалық және шоу-форматқа айналуға. Мұндай үрдіс «сәулет-мәдени тілмен айтқанда модернизациялау мен этнодеформациялау» контекстінде қарастырылады. Сонымен қатар, этнографиялық зерттеу көрсеткендей, аймақтық тұрмыстық әдет-ғұрыптардың жойылуы немесе азаюы байқалған: мысалы, далалық аудандарда еркін қонақ шақыру, ұзақ той-берекелер қысқарды, қалалық ортада ыңғайлы әрі экономикалық тиімді форматқа көшті.

Кеңестік кезең, әсіресе XX ғасырдың орта тұсынан бастап қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс салтына, этнографиялық мәдениетіне елеулі өзгерістер енгізді. Бұл өзгерістер ең алдымен ұжымдастыру (коллективизация), отырықшылыққа көшіру, қалаға жаппай көшу, индустрияландыру, жаппай еңбекке жұмылдыру сияқты саясаттар арқылы жүзеге асты. Ауыл халқы дәстүрлі көшпелі тұрмыстан ажырап, мал шаруашылығына негізделген қауымдық құрылым ыдырай бастады. Бұрынғы кездері мал шаруашылығы мен көшпелі өмір салтына тікелей байланысты болған киіз үй, асар жасау, қонақ күту, ертелік пен кең дастарқан дәстүрі тәрізді салт-дәстүрлердің мазмұны

өзгеріп, кейбірі мүлдем қолданудан шыға бастады. Мәселен, көшпенділікпен біте қайнасқан қонақ күту дәстүрі кеңестік кезеңде жаңа әлеуметтік форматқа бейімделді: ас берудің орнына зауыттағы ортақ асханаларда, ұжымдық мерекелерде стандартталған дастарқандар құрылды. Бұл — салттардың қоғамдық-мәдени ритуалдан әкімшілік-ұйымдық форматқа ауысуын көрсетеді [2].

Осы үдерістердің салдарынан рулық, ауылдық бірлестіктердің ішкі байланыстары әлсіреді, бұрын бір ауыл түгел жиналып өткізетін шілдеhana, бесікке салу, сүндет той сияқты жиындар тек жақын туыстар аясында немесе мүлдем ұмыт бола бастады. Мысалы, этнограф С. Қондыбайдың деректеріне сүйенсек, XX ғасырдың 50–70 жылдарында шілдеhana мен беташардың мәні төмендеп, тек формалды рәсімдерге айналған. Бұл дәстүрлердің қоғамдық ортадағы тәрбиелік әрі ұйымдастырушылық мәнінің төмендеуіне әкелді. Ал бүгінгі таңда, тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақ халқы ұлттық болмысына бет бұрып, дәстүрлі элементтерді қайта жаңғыртуға тырысып жатыр. Алайда бұл жаңғыру толық қалпына келу емес, керісінше жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімделген мәдени трансформация ретінде көрініс табуда. Мысалы, қазіргі таңда үйлену тойлары мен басқа да отбасылық салттар шоу форматта өтуде: қыз ұзату, беташар, келін түсіру сияқты рәсімдер бұрынғыдай тұрмыстық қажеттілік пен тәрбие құралы ретінде емес, инстаграмға арналған оқиға, жоғары мәртебе көрсеткіші немесе эстетикалық көрініс ретінде қабылданады. Бұл туралы көптеген зерттеушілер «этнодеформация» және «модернизацияланған дәстүр» деген ұғымдарды пайдаланады. Мысалы, киіз үйді қазіргі уақытта қалалық мейрамханалардың безендіру элементі ретінде қолдану немесе ұлттық киімді шоуға арналған костюмге айналдыру — дәстүрдің сыртқы пішіні сақталып, ішкі мазмұнының өзгергенін көрсетеді. Сонымен қатар, этнографиялық зерттеулер XXI ғасырдың алғашқы ширегінде аймақтық тұрмыс салттарының біртіндеп жойылып немесе унификацияланып жатқанын дәлелдейді. Бұрын әр аймақтың өзіндік той өткізу рәсімі, қонақ күту тәртібі, сәлем салу немесе күйеу жолдас рөліне қатысты ерекшеліктері болса, бүгінде бұл элементтер бір үлгіге келтіріліп, негізінен медиа арқылы тараған ортақ форматқа айналған. Мысалы, Жетісу мен Сыр бойы өңірлерінде бұрын үйлену тойларының 2–3 күнге созылатын дәстүрі бүгін қысқартылып, бір кеште өтіп жатыр. Далалық өңірлердегі еркін қонақ күту, төр ұсыну, табақ тарту дәстүрлері экономикалық тұрғыдан тиімсіз болуына байланысты ресторан мәзірімен алмастырылған. Бұл үрдістер қала мен ауыл арасындағы өмір салт айырмашылықтарын азайтып, салт-дәстүрді ыңғайлы тұтыну мәдениетіне айналдырып отыр [3].

Жалпылай айтқанда, кеңестік кезеңде саяси және әлеуметтік жүйенің өзгеруі салт-дәстүрлерді формалды сипатқа түсіріп, біршама әлсіретсе, ал қазіргі кезеңде салт-дәстүрлердің маңызын мойындау артқанымен, олар жаппай коммерциялану мен көркемдік бейімдеуге ұшырауда. Бұл — дәстүрдің бейімделуі мен өзгеруі табиғи үдеріс екенін, және оны сақтау үшін тек сыртқы формасын емес, ішкі әлеуметтік-мәдени мағынасын да жаңғырту қажет екенін

көрсетеді. Салт-дәстүрлер тек қана сыртқы түрде сақталмайды; олар адам орта-қатынасы, мораль, тәрбиелік функцияларды атқарады. ХХІ ғасырда, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде, ұлттық сана, мәдениетке деген қызығушылық артып, «рухани жаңғыру» парадигмасы айқын көрінді. Бұл кезеңде қазақ тілін, ұлттық киімді, ұлттық тағамды, ұлттық мерекелерді қайта бағалау басталды — яғни, салт-дәстүрлердің монументальды (жадты) функциясы күшейді [4].

Сонымен қатар, ғаламдану контекстінде салт-дәстүрлер жаңа формада «маркетингке» айналып, туристік және коммерциялық бағыттарда пайдаланылуда. Мысалы, «ұлттық той», «мәдени фестиваль» секілді форматтар бұрынғы қауымдық салттың орнына шығуда. Мұндай трансформация салт-дәстүрдің мәнін жұмсартады — яғни, салт-дәстүр бұрынғыдай әлеуметтік тәртіп пен қауымдық жауапкершілік күшімен емес, күңгірт мәдени бренд ретінде қызмет етуі мүмкін. Бұл мәселелер этнография ғылымында «дәстүр-трансформация» ұғымы арқылы талданады.

Тарихи тұрғыдан қазақ қоғамында ру-тайпа, аулалық қауым, ауылдық орта маңызды әлеуметтік құрылым болған. Салт-дәстүрлер осы құрылымның ішкі тәртібін қамтамасыз етіп, әлеуметтік бақылау мен тәрбие қызметін атқарған. ХХ–ХХІ ғасырларда урбанизация, білім деңгейінің көтерілуі, әлеуметтік мобильділік салдарынан дәстүрлі құрылымдардың ықпалы төмендеді, ал мемлекеттік институттар, заң, корпоративтік мәдениет басты рөлге шықты. Бұл өзгеріс салт-дәстүрдің алғаш рет қандай мақсатпен, қандай ортада қызмет еткенін қайта қарастыруды талап етеді. Мысалы, бұрын салт-дәстүр «кұрлықтық ортада» (ауру, қонақ, үйге келу, отбасылық келісімдер) жұмыс істесе, бүгінгі таңда салт-дәстүр қалалық ортаға, цифрлық ортаға, глобал медиаға бейімделуде. Нәтижесінде, көп жағдайда салт-дәстүр «оқиға» деңгейіне түсіп, күнделікті өмірдің өзі емес, той-мереке форматында орын алады [5].

Бұл өзгерістер салт-дәстүрді жойылып бара жатқан құндылық деп қараудан гөрі — оның динамикасын, бейімделуін, қайта құрылуын түсінуді талап етеді. Салт-дәстүр біздің қоғамымыздағы «өткенді бүгінмен жалғастыру» функциясын атқарады, бірақ бүгінгі жағдайларда ол біраз күтпеген формаларда көрініс табады. Алдағы зерттеу үшін келесі мәселелер маңызды болып көрінеді: салт-дәстүрдің жаңа форматтары мен олардың маңызы, дәстүр-мәдени элементтердің коммерциялық һәм туристік бағыттағы қолданылуын зерттеу, қала-ауыл аралығындағы айырмашылықтарды талдау.

Қорыта айтқанда, ХХ–ХХІ ғасырларда қазақ этнографиясы мен тарихи салт-дәстүрлері бірнеше деңгейде трансформацияға ұшырады: тұрмыстық-материалдық деңгейде, рухани-мәдени деңгейде және қоғамдық-ұйымдастырушылық деңгейде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Әбдуалиев, Е.Ш. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — Алматы: Санат, 2005. — 256 б. — Б. 45–89.

2. Тоқтабай, А. Этнология. Қазақ этнографиясының негіздері. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. — 384 б. — Б. 173–210.
3. Қалшабек, С. Ұлттық сана және дәстүр сабақтастығы. — Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ баспасы, 2020. — 192 б. — Б. 55–97.
4. Қойгелдиев, М.Қ. Алаш қозғалысы. — Алматы: Атамұра, 1995. — 304 б. — Б. 138–142.
5. Көбеев, А. Қазақ қоғамындағы дәстүр мен жаңғыру: тарихи-этнографиялық талдау // Қазақ тарихы. — 2021. — №2. — Б. 12–21.

УДК- 342.9

ВИДЫ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ВЗЫСКАНИЙ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ

Садуали Ә.Р., Серикбаев Р.Ж., Эргашева Ш.Д., Ибрагимов А.И.
Научный руководитель: доктор философии (PhD), ассоц.профессор (доцент)
Рахметоллов А.К.
Университет «Мирас», г.Шымкент., Казахстан
Дуйшемуратова А.
Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, г. Бишкек,
Кыргызстан

Түйін: Бұл мақалада әкімшілік жаза түрлері мен олардың қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Әкімшілік жаза — құқық бұзушылық жасаған тұлғаға қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде сипатталып, оның құқықтық табиғаты мен мақсаттары талданады. Автор Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне сүйене отырып, әкімшілік жазалардың негізгі түрлерін (ескерту, айыппұл, арнайы құқықтан айыру, әкімшілік қамау және т.б.) жүйелейді және олардың қолданылу тәртібін түсіндіреді. Сондай-ақ, әкімшілік жазаны қолданудағы заңдылық, әділдік және дараландыру қағидаттарының маңызы ашып көрсетіледі.

Summary: This article will consider the types of administrative penalties and the features of their application. Administrative punishment is characterized as a measure of state coercion applied to a person who has committed an offense, its legal nature and goals are analyzed. Based on the code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses, the author systematizes the main types of administrative penalties (warning, fine, deprivation of special rights, administrative arrest, etc.) and explains the procedure for their application. It also reveals the importance of the principles of legality, justice and individualization in the application of administrative penalties.

В данной статье рассматриваются виды административных наказаний и особенности их применения. Административное наказание описывается как мера государственного принуждения, применяемая к лицу, совершившему правонарушение, и анализируется его правовая природа и цели. Автор систематизирует основные виды административных взысканий и разъясняет порядок их применения на основании Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях. Также раскрывается значение принципов законности, справедливости и индивидуализации в применении административного наказания [1].

В настоящее время одной из главных особенностей правового государства является соблюдение законности и общественного порядка. В этих

целях среди институтов правовой ответственности особое место занимает административная ответственность. Административное наказание-это мера государственного воздействия, применяемая к физическому или юридическому лицу, совершившему правонарушение.

Правовые основы административного взыскания в Республике Казахстан устанавливаются «Кодексом об административных правонарушениях» (принятым 5 июля 2014 года, с изменениями и дополнениями). Данный кодекс четко определяет виды административных правонарушений, назначаемые за них наказания и порядок их применения [2].

Административное наказание-мера государственного принуждения, применяемая в целях наказания и дисциплинарного взыскания лица, совершившего административное правонарушение. Его главная цель-профилактика правонарушений, соблюдение правопорядка и формирование уважительного отношения граждан к закону [3].

Согласно Кодексу Республики Казахстан об административных правонарушениях существует несколько видов административных взысканий. Каждый из них имеет свое правовое содержание и специфику применения.

1) Примечание

Это самый легкий вид административного наказания. Предупреждение применяется в тех случаях, когда правонарушение, совершенное лицом, незначительно и часто носит профилактический характер. Он выдается правонарушителю с целью разъяснения незаконности его действий и недопущения такого правонарушения в будущем.

2) штраф

Штраф-наиболее часто применяемый вид административного взыскания. Это наказание материального характера и влияет на имущество или доход правонарушителя. Размер штрафа устанавливается в зависимости от тяжести правонарушения, причиненного ущерба и имущественного положения лица.

3) лишение специального права

Это наказание означает временный запрет на выполнение определенного вида деятельности или использование определенного права (например, вождение автомобиля, охота). Такое наказание применяется только по решению суда и только за неуголовное правонарушение.

4) административный арест

Административный арест-ограничение свободы физического лица на короткий срок (обычно до 15 суток, в некоторых случаях до 30 суток). Это наказание назначается только за особо тяжкие правонарушения и только по решению суда.

5) административное выдворение из Республики Казахстан

Это наказание распространяется на иностранных граждан и лиц без гражданства. Оно осуществляется в виде принудительного вывоза с территории страны и регулируется в соответствии с международными нормами.

6) конфискация имущества и прекращение деятельности

В некоторых случаях имущество, использованное в качестве средства совершения правонарушения, может быть конфисковано. А для юридических лиц-временное прекращение деятельности или отзыв административной лицензии [4].

В процессе применения административного наказания очень важно соблюдать принципы, установленные законом. Самые основные из них-принципы законности, справедливости и индивидуализации. Принцип законности-административное наказание должно быть назначено только в случаях и порядке, предусмотренных законом. Принцип справедливости заключается в том, что наказание должно соответствовать характеру правонарушения, тяжести и личности виновного. Принцип индивидуализации-в каждом конкретном случае наказание назначается с учетом индивидуальных особенностей (возраст, социальное положение, прежняя ответственность и др.).

Кроме того, при применении административного наказания учитываются смягчающие и отягчающие обстоятельства. Например, покаяние, добровольное возмещение ущерба-повторное правонарушение, если это смягчающее обстоятельство, или поведение группой – считаются отягчающими обстоятельствами [2].

Административные взыскания являются важным механизмом обеспечения правопорядка в обществе. Они не только учат граждан соблюдать закон, но и повышают авторитет государственных органов. При этом эффективность административного наказания напрямую зависит от его справедливого и разумного применения.

Административное наказание-одно из основных средств в поддержании порядка в обществе и профилактике правонарушений. Его виды и порядок применения четко регламентированы законодательством Республики Казахстан. Соблюдение принципов справедливости и законности при применении административного наказания является главной гарантией правового государства. Поэтому совершенствование института административного взыскания и развитие правоприменительной практики должны осуществляться в интересах государства и общества.

Список использованной литературы

- 1.Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. «Мемлекет және құқық теориясы». – Алматы: Жеті Жарғы, 2021.
- 2.«Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі». – 2020 ж.
- 3.Нұрғалиева А. «Әкімшілік құқық» оқу құралы. – Астана, 2023 ж.
- 4.Баянов Е. «Құқық негіздері». – Алматы: Зерде, 2020.

АРНАЙЫ КЕЛІСІМ-ШАРТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ МӘНІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ

Садуова Жібек Ернұрқызы
Ғылыми жетекші Калкаева Н.Б., з.ғ.к.
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

Резюме: В статье раскрываются проблемы, проявляемые в юридической науке, протекающие в том, что из-за отсутствия правового закрепления основных положений абонентского и рамочного договоров их очень часто путают с иными договорными конструкциями или вообще с общими договорами. Так, в определённых ситуациях рамочный договор отождествляется с договором с открытыми условиями или с предварительным договором, а абонентский договор часто путают с договором присоединения или вообще, результат его исполнения, квалифицируют в качестве возникновения факта неосновательного обогащения.

Summary: The article reveals the problems manifested in the legal science, resulting in the fact that due to the lack of legal consolidation of the basic provisions of subscription and framework agreements, they are very often confused with other contractual structures or even with general agreements. Thus, in certain situations, a framework agreement is identified with an open-ended agreement or a preliminary agreement, and a subscription agreement is often confused with an affiliation agreement or even the result of its execution is qualified as the occurrence of unjustified enrichment.

Азаматтық құқықтың мазмұны үнемі өзгеріп отырады, өйткені жеке субъектілер арасындағы қатынастар әр түрлі шарттық элементтерді немесе ережелерді бекіту арқылы жетілдіріліп, күрделене түседі.

Бүгінгі таңда шарттардың барлығына таныс моделі азаматтық-құқықтық қатынастарға түсудің жалғыз әдісі ретінде әрекет етпейді, өйткені олармен қатар біз нарықтық қатынастарды жүргізуді едәуір жеңілдететін арнайы келісім-шарттық құрылымдарды қолдана бастадық. Бұл конструкциялардың ерекшеліктері туралы мәселені В.В. Витрянский «сот төрелігі практикасында және нақты мүліктік айналымда Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінде бөлінген арнайы келісім-шарттық құрылымдар маңызды рөл атқарады» деп мәлімдеді[1].

Арнайы шарттық конструкцияларды қолдану арқылы құқық жеке субъектілерге тауарларды сатып алудың, жұмыс нәтижелерін берудің немесе қызмет көрсетудің әдеттегі тәртібінен ерекшеленетін ұйымдық модельге негізделген экономикалық тиімді құқықтық қатынастарға түсуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда отандық азаматтық құқық төрт арнайы шарттық құрылымды реттеуді бекітті, атап айтқанда: жария шарт, қосылу шарты, алдын ала шарт, үшінші тұлғаның пайдасына жасалған шарт. Өкінішке орай, бұл тізім өте қысқа, себебі, ҚР Азаматтық кодексінің ықпалында абоненттік, негіздемелік, опциондық шарттар және т.б. қалды. «Арнайы шарттық конструкция», «шарттық конструкция», «үлгілік шарттық конструкция» терминдері Қазақстан Республикасының азаматтық құқығында көрсетілмеген,

алайда бұл олардың әлі де заң ғылыми әдебиеті мен құқықтық практикадағы зерттеу нысанасы болып табылатындығын кемітпейді. Дәл сол жерде осы үш термин бір-бірімен сәйкестендіріліп, бір құбылысты-құқықтық шартты білдіреді. Соған қарамастан, заң ғылымында осы құрылымдарға қатысты біртұтас көзқарас қалыптаспағаны сөзсіз. Заңгерлердің бір бөлігі оларды «типтік шарттық құрылымдар» деп атайды. Басқа заңгерлер бұл шарттар «азаматтық-құқықтық құралдар» ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, оларды «жалпы шарттар» деп атайтын басқа көзқарастардың жақтаушылары бар. Алайда, нұсқалардың көптігіне қарамастан, заң доктринасында оларға «арнайы шарттық дизайн» деген жалпы термин бекітілген.

В.В. Витрянский арнайы шарттық конструкцияларға қатысты «заңнамалық модель» терминін қолданады, оның мақсаты: осы модельге сәйкес келетін барлық шартқа, тиісті арнайы келісім-шарттық дизайнға тән арнайы ережелерді қолдану. Осылайша, В.В. Витрянский бұл модельдерді Ресей Федерациясының қолданыстағы заңнамасымен анықтайды. Сонымен бірге, Р.Ф. Мустафин арнайы шарттық құрылымдарды құқықтық акт ретінде қарастыруды ұсынады. Тек осы акт азаматтық-құқықтық нормаларға негізделеді, ол шарттың тараптары арасында ұйымдастырушылық сипатта жасалған және негізгі міндеттеменің пайда болуының алғышарты болып табылады.

Р.Ф. Мұстафин үшін типтік дизайн-бұл типтік келісім-шарт, ал бұл өз кезегінде РФ Азаматтық кодексінің нормаларына негізделген құқықтық акт.

О.С. Юренкова екінші жағынан жақындай отырып және арнайы келісім-шарттық дизайн туралы кеңірек, бірақ егжей-тегжейлі түсінік береді, мұнда оны «нақты шарттардың сәйкестігіне қатысты біртекті белгілерді психикалық абстрактілі жалпылау нәтижесінде құрылған және осындай шарттардың заңнамалық моделінің әмбебап анықтамасын қамтитын реттеудің нормативтік схемасын білдірудің азаматтық-құқықтық нысаны» деп анықтайды. Олардың субъектілік құрамы мен мазмұнына, сондай-ақ оларды жасасудың және (немесе) орындаудың, бұзудың заңды рәсімдеріне қойылатын арнайы талаптар»[2]. Автордың осындай көзқарасына сүйене отырып, біз оның арнайы келісім-шарттық құрылымдарды азаматтық-құқықтық шарттар ретінде танымайтынын түсінеміз, өйткені оларда келісімшартқа тән емес контрагенттердің еркі жоқ. Тиісінше, шарттың бірнеше элементтерінің біріне ие болмай, арнайы келісімшарттық құрылымдар жеке азаматтық-құқықтық модель ретінде әрекет етеді.

Автордың көзқарасы қызықты, бірақ біз үшін мұндай анықтаманың тұжырымдамасы даулы болып қала береді, өйткені оған міндетті құқықта қамтылған шарттың кез-келген түрі немесе түрі түсуі мүмкін. Мысалы, егер біз заң шығарушы тұжырымдама берген және оның құрамына жылумен, электрмен, газбен жабдықтау шарттарын енгізген энергиямен жабдықтау шартын алсақ және жоғарыдағы анықтамаға жүгінетін болсақ, онда бұл шарттың субъективті құрамы бойынша талаптары бар екенін көреміз (өйткені, әрбір тұлға энергиямен жабдықтаушы ұйым бола алмайды), оның

ерекшеліктері, шартты жасасу, орындау және бұзу тәртібі реттеледі. Бұл ретте, біз білетіндей, энергиямен жабдықтау шарты әдебиетте де, заңнамада да арнайы шарттық құрылым деп аталмайды.

Біздің ойымызша, ең дұрыс және қысқа анықтама- В. В. Хохловтың ойы, онда ол арнайы шарттық құрылымдарды келесі тәртіпте түсінеді: «мұндай құрылымдардың өзі шарт емес, бірақ олардың көпшілігіне қолданылуы мүмкін, олар тек заңды әдістер, белгілі бір шарттарға қатысты қолданылатын әдістер»[3].

Қарастырылған доктриналарды, әртүрлі тәсілдер мен тұжырымдарды қорытындылай келе, біз арнайы шарттық конструкциялар Қазақстан Республикасында да, Ресей Федерациясында да шарттық құқықтың әлі толық зерттелмеген көзі болып табылады деген өз қорытындымызға келе аламыз, өйткені Қазақстан Республикасының құқығында да оларға аз көңіл бөлінеді. Алайда, қазіргі жағдайға қарамастан, біз арнайы келісім-шарттық құрылымдарды азаматтық айналымда қолданылатын тәуелсіз құрал ретінде қабылдау керек деген нақты пікірді ұстанамыз. Бұл ретте өз бетінше өмір сүре отырып, олар белгілі бір аталған шартты толтыруда ғана іске асырылуы мүмкін.

Авторлар жиі бөлетін бірінші маңызды элемент- бұл негізгі келісім-шарттық міндеттемеге қатысты арнайы құрылымдардың ұйымдастырушылық сипаты. Сонымен, Р.Ф. Мустафин типтік шарттардың басым функциясы ұйымдық болғандықтан, тиісінше, бұл шарттар енді айырбас емес, тұрақты сипатқа ие болады[4]. Мұндай көзқараспен келіспеу мүмкін емес, өйткені автор кең мағынада өзінің табиғаты бойынша арнайы шарттық құрылымдар экономикалық қатынастарды тікелей жасасуға емес, құқықтық қатынастардың өзін құру процедурасына/процесіне көбірек бағытталғанын айтқысы келеді. Тар мағынада, бұл олардың шартты жасасуға және орындау тәртібіне бағытталған міндеттемелерді құратынын және анықтайтынын білдіреді.

Екінші элемент-арнайы шарттық құрылымдар қажетті құқықтық белгілерге ие аталған шарттардың әртүрлі санына қатысты қолданылуы мүмкін. Мысалы, абоненттік шартты арнайы шарттық құрылым ретінде медициналық қолдау шартына киюге болады. Осылайша, бұл келісім ақылы қызмет көрсету шартына тән барлық қажетті шарттар мен белгілерді қамтиды, бірақ бұл ретте қызмет көрсету құқығы талап етілмеген жағдайда абоненттік төлем қызмет тапсырыс берушіге қайтарылмайтыны анық айқындалатын болады.

Үшінші элемент ретінде бұл конструкцияларда арнайы терминологиялық аппараттың болуы ерекшеленеді. М.Ю.Челышев заңды құрылым құрамдас элементтер ретінде терминологиялық аппаратты қамтуы мүмкін деп санайды, онда құқықтық құралдың анықтамасы, оның сорттарының жіктелуі, олардың жұмыс істеуі үшін қажетті құқықтық процедуралар мен құрылымдар, сондай-ақ дауларды шешу жолдары бекітіледі[5].

Мәселен, бірінші элемент үлгі шарттың нысанасы болды. Отандық және ресейлік құқық теориясында шарттың мәнін анықтауға бірыңғай тәсіл әлі әзірленбеген. Тиісінше, арнайы шарттық конструкциялар жағдайында олардың мәні тараптар арасында жасалған шарттың мәні болып табылатын қызметті

жүзеге асыру бойынша міндеттерді өзіне жүктейді деп болжауға болады, бұл арнайы шарттық конструкциялардың басым көпшілігі ұйымдастырушылық сипатта болады.

Екінші белгі-үлгі шартты жасасу тәртібі. Бұл жерде арнайы шарттық конструкциялар дербес шарттар ретінде танылмағанына қарамастан, 28-тарауда бекітілген шартты жасасу тәртібі (оферта, акцепт, шарт нысаны және т.б.) туралы айтылады. Ресей Федерациясының Азаматтық кодексі осы құрылымдарға да қатысты болады.

Келесі элемент үлгі шартты жасасу кезінде туындаған міндеттеменің мазмұны деп танылды. Мұнда біз «екінші құқық» деп аталатын нәрсе туралы айтып отырмыз, мұнда азаматтық айналым субъектісі шарттың ережелеріне немесе заңның ережелеріне сәйкес құқықтық қатынастарды біржақты түрде өзгерте немесе тоқтата алады. Осы белгіні ұсынған автордың өзі «жария шарт, қосылу шарты, алдын ала шарт, үшінші тұлғаның пайдасына жасалған шарт сияқты үлгілік шарттар жасасу нәтижесінде туындайтын міндеттемелер секундарлық құқықтарды іске асырудың салдары болып табылады» деп есептеді. Екінші құқықтың болуы арнайы шарттық құрылымдардың элементтеріне жатқызылуының себебі, шарт тараптарының бірі құқықтық қатынастарға түсуге дайын екендігін жариялаған кезде, ол өзінің субъективті құқығын жүзеге асырады, өйткені бұл ерік-жігер біржақты мәміле арқылы жүзеге асырылады.

Соңғы белгі- шарттың бағытын анықтады. Бұл жағдайда шарттың бағыты тек экономикалық нәтижеге бағытталған көптеген басқа келісімдерден айырмашылығы, арнайы шарттық құрылымдар тиісті міндеттеме жасау және экономикалық игілікке қол жеткізу түрінде заңды және экономикалық мақсаттарды көздейтінін білдіреді.

Жоғарыда айтылған және заңдық рәсімнің көрнекі үлгісін растау ретінде ҚР АҚ 389-бабында бекітілген қосылу шартымен мысал келтіруге болады. Осылайша, қосылу шарты деп шарттары тараптардың бірі формулярларда немесе өзге де стандартты нысандарда айқындаған және екінші тарап ұсынылған шартқа тұтастай қосылу жолымен ғана қабылдай алатын шарт танылады[6]. Норманың мазмұнына сүйене отырып, біз заң шығарушының оған қосылу шартының жасалу тәртібін көрсететінін, атап айтқанда, бір тарап формулярларда шарт жасау арқылы ұсыныс білдіретінін, ал екінші тарап шарттың өзіне қосылу нәтижесінде осы шарттарды қабылдау арқылы өзінің акцептін білдіретінін анық көреміз.

Осылайша, қорытындысына келе отырып, біз заң ғылымында белгілер туралы бірыңғай идеяның болмауына байланысты, арнайы шарттық конструкциялар анықталғандықтан, авторлардың әрқайсысының оларды толтыруда өзіндік көзқарасы бар екенін анықтадық.

Сонымен қарастырылғандардың барлығына сүйене отырып, біз бірнеше жалпы элементтерді бөліп көрсете аламыз. Біріншіден, арнайы келісім-шарттық құрылымдардың басым көпшілігі ұйымдастырушылық сипатта болады. Әрі қарай, арнайы шарттық құрылымдарды анықтайтын белгі ретінде олардың

икемділігі мен аталған шарттардың көп мөлшерін тиесілі қабілетін ажыратуға болады, өйткені олардың мазмұнында кейбір ережелер ашық болып қалады, бұл азаматтық құқық субъектілеріне олар үшін ыңғайлы толтыруларды анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, кейбір авторлар бөлетін басқа белгі бар, атап айтқанда белгілі бір арнайы шарттық дизайнның құқықтық бекітілуінің болуы, өйткені бұл факт болмаған жағдайда ол танылмайды. Белгілі бір терминологиялық аппараттың болуы арнайы шарттық құрылымдардың аражігін ажыратуға ықпал етеді, өйткені көбінесе олар тиісті құралдың анықтамасын, заңды процедураларды, дауларды шешу әдістерін және т.б. қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Витрянский В.В. Реформа российского гражданского законодательства: промежуточные итоги. М.: Статут, 2016
2. Юренкова О.С. Специальные договорные конструкции о предоставлении субъективного права требования заключения и исполнения гражданско-правовых договоров будущем: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М.: 2015. С.18
3. Хохлов В.А. Корпоративный договор как организационный договор гражданского права /В.А. Хохлов// Вестник Волжского университета им. Татищева. 2014. № 8 (81). С.6
4. Мустафин Р.Ф. Правовое регулирование типовых договоров российским гражданским правом в контексте реформы частного права. Автореф.: дис. на соиск. уч. ст. канд. юрид. наук. М.: 2014. С.11
5. Челышев М.Ю. О юридических конструкциях в проекте изменений и дополнений в Гражданский кодекс Российской Федерации. Сборник по итогам Всероссийской научно-практич. конференции «Изменения в Гражданском кодексе Российской Федерации: новеллы гражданского законодательства - 2012». М.: Юрист, 2012. С. 80-81
6. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім). 27 желтоқсан 1994 жылы № 268-ХІІІ. – «Әділет» АҚЖ

ОӘЖ 347.441

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІНЕ НЕГІЗДЕМЕЛІК ШАРТТЫҢ ЕРЕЖЕСІН ЕНГІЗУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Садуова Жібек Ернұрқызы
Ғылыми жетекші Калкаева Н.Б., з.ғ.к.
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

Резюме: В статье раскрываются проблемы, связанные с тем, что рамочный договор возник не как продукт теоретических построений, а как результат практических потребностей. Именно поэтому со стороны законодателя и научного сообщества требуется глубокий анализ данного явления и его отражение в действующем законодательстве. Игнорирование рамочного договора ставит под сомнение его значимость, а также указывает на недостаточную гибкость гражданского права Казахстана в восприятии и признании новых правовых конструкций, формирующихся в правовой системе. Отсутствие его нормативного регулирования уже приводит к ряду проблем. В частности, многие исследователи смешивают рамочный договор с предварительным договором или договором с открытыми условиями. Кроме того, остается открытым вопрос о содержании рамочного договора: что именно он должен

включать и всегда ли он налагает на стороны обязанность заключать договоры-приложения.

Summary: The article reveals the problems associated with the fact that the framework agreement arose not as a product of theoretical constructions, but as a result of practical needs. That is why an in-depth analysis of this phenomenon and its reflection in the current legislation is required from the legislator and the scientific community. Ignoring the framework agreement casts doubt on its significance, and also points to the lack of flexibility of Kazakhstan's civil law in the perception and recognition of new legal structures emerging in the legal system. The lack of regulatory regulation already leads to a number of problems. In particular, many researchers confuse a framework agreement with a preliminary agreement or an agreement with open conditions. In addition, the question of the content of the framework agreement remains open: what exactly it should include and whether it always imposes an obligation on the parties to conclude annex agreements.

Ең алдымен, негіздемелік шартты алдын ала шарттан ажырату керек. Отандық заңнамада негіздемелік шарттан айырмашылығы алдын ала шарт бекітіліп, оның анықтамасына мыналар кіреді: «алдын ала шарт - бұл келісім, онда тараптар болашақта алдын ала шартта көзделген талаптармен мүлікті беру, жұмыстарды орындау немесе қызметтер көрсету туралы шарт жасасуға міндеттенеді»[1]. Бір қарағанда, алдын-ала шарттың мазмұнына сүйене отырып, негіздемеге қатысты ешқандай проблема жоқ сияқты көрінуі мүмкін.

Алайда, шын мәнінде, оларды анықтау немесе тіпті бір-бірін алмастыру фактісін мойындау мәселесі теорияға алысқа кетті, өйткені бұл шарттық құрылымдардың екеуі де ұйымдастырушылық сипатта болады. Бірақ, біздің ойымызша, мұндай көзқарас қате, өйткені бұл шарттық құрылымдар бір-бірінен тәуелсіз өмір сүреді және келесі себептерге байланысты бір-бірін алмастырмайды.

Біріншіден, негіздемелік шарттың басты мақсаты- белгілі бір қызмет саласында тараптардың құқықтық қатынастарын ұйымдастыру болып табылады[2]. Сонымен, негіздемелік шарттың өзі негізгі шарт ретінде әрекет етеді және кейіннен қосымша шарттар жасасуды талап етеді. Өз кезегінде, алдын-ала шарттың мәні тараптардың болашақта негізгі шартты алдын-ала шартта бекітілген шарттарға сәйкес жасасу міндеттемесі болып табылады[3]. Мұндай жағдайда тараптар арасында жасалған алдын-ала шарттың өзі негізгі болып танылмайды, керісінше, негізгі шарт алдын-ала келісім-шарт негізінде қабылданады. Бұдан басқа, негіздемелік шарт әрқашан екі немесе одан да көп шарттарды жүйелі түрде жасасуды білдіреді, өйткені ол тұрақты сипатқа ие. Өз кезегінде, алдын-ала келісім-шарт мұндай қасиеттерге ие емес және оның негізінде тек бір негізгі шарт қабылданады, өйткені мұнда орындау бір реттік болып табылады. Сонымен қатар, негіздемелік және алдын-ала шарттарда келесі шарттарды жасасу міндеті туралы әртүрлі ережелер бар.

Сондай-ақ, шарттық құрылымдардың нысанына қойылатын талаптарды атап өткен жөн. Шынында да, негіздемелік шарттан туындайтын шарттар-қосымшалар үшін бірыңғай нысанды анықтау мүмкін емес, өйткені олар бір мөлшерде емес, бірнеше түрде пайда болады, мысалы, алдын-ала шартта жұмыс істемейді, өйткені ол заңнаманың талаптарына сәйкес негізгі шарт жасалатын нысанда жасалуы керек. Осы мәселеге, В. В. Витрянский алдын-ала шартта оның

нысаны негізгі шарттың нысанымен сәйкес келуі керек екенін және кейбір жағдайларда негіздемелік шартқа ұқсас ережелерді қолдану мүмкін еместігін көрсетіп, жүк тасымалдауды ұйымдастыру туралы шартты мысалға келтірді[4].

Негіздемелік және алдын ала шарт арасында туындаған ұқсас жағдай ашық шарттармен де туындайды.

Ең алдымен, мәселені мәні бойынша қарастырмас бұрын, біз осы екі шарттық құрылым, негіздемелік шарт (framework contract) және ашық шарттармен келісім-шарт (contract with open terms and conditions) алынған континентальды құқық жүйесінде мүлдем өзгеше екендігін тағы да атап өту орынды деп санаймыз[5]. Бірақ қандай да бір себептермен, посткеңестік елдерінің құқығында біреуі екіншісінің мазмұнына кіреді. Біз олар өз бетінше өмір сүруі керек деп санаймыз және төменде оның себептері келтірілген.

Бірінші себеп, шарттардың әрқайсысының сипатына байланысты. Біз негіздемелік шарттың ұйымдастырушылық сипатқа ие екенін бірнеше рет атап өттік, сондықтан ашық шарттармен бұл шарттың сипатын бөлек қарастырамыз. Ашық шарттармен жасалған шартта, негіздемелік шарттар сияқты, реттелмеген шарттар болуы мүмкін болса да, оны ұйымдық шарттық құрылым ретінде тану мүмкін емес, өйткені ол тек мүліктік сипатта болады.

А.С. Райниковтың пікірінше, ашық шарттармен жасалған шартта оның барлық ережелері анықталмауының себептері көбінесе тараптардың шарттың тиісті шарттарын анықтау мүмкін еместігінен немесе қиындықтарынан туындайды, сондықтан олар шартты орындау процесінде келісіледі[6]. Айтпақшы, бұл кішігірім факт айрықша элемент ретінде де әрекет етеді, өйткені негіздемелік шартта тараптар болашақта оларды нақты түрде анықтау үшін белгілі бір ережелерді ашық қалдырмайды. Сонымен қатар, тараптардың бірін міндеттемелерді орындауға мәжбүрлеу фактісіне назар аударған жөн. Негіздемелік шарт өзінің ұйымдастырушылық сипатына байланысты екінші тараптан міндеттемені заттай орындауды талап ету және оны міндеттемені бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту мүмкіндігін қамтымайды, ал ашық шарттармен жасалған шарт осы мүмкіндікті қамтиды, өйткені ол міндеттемені заттай орындауды көздейді, бұл бізді тағы да осы шарттың мүліктік сипатына сілтеме жасайды.

Негіздемелік шартта оның ұйымдастырушылық сипатына байланысты маңызды шарт анықталмауы мүмкін, өйткені ол болашақта тараптар арасында қандай шарттар жасалатынын білмейді, оның жалғыз маңызды шарты тақырып болуы мүмкін, ал жоғарыда аталған бөлімдерден білетініміздей, тақырып ұзақ мерзімді қатынастарды ұйымдастыруға бағытталған. Ашық шарттармен жасалған келісім - шарт, оны жасасудың бастапқы кезеңінде де маңызды шарттардың анықтамасын қамтуы керек, әйтпесе ол жасалмаған деп танылады.

Осылайша, осы үш шарт арнайы шарттық құрылымдар болғанына қарамастан, олардың әрқайсысы бір-біріне тәуелсіз тәртіпте әрекет етуі керек және бола алады. Сондықтан олардың арасындағы шекараны анықтау үшін біз ҚР Азаматтық кодексіне болашақта заң ғылымында шатасулар болмайтындай негіздемелік шарттың анықтамасын енгізуді ұсынамыз.

Дегенмен, негіздемелік шартты саралау қажеттілігі арнайы шарттық конструкциялармен ғана емес, сонымен қатар «негізгі шарт/қосалқы шарт» конструкциясына қатысты жағдайларда да туындайды. Қосалқы шарт негізгі міндеттемені орындау процесіне үшінші тұлғаны қосу болып табылады[7]. Үшінші тұлғалар кіретін шарттық қатынастар іс жүзінде өте кең таралған, бірақ негіздемелік шарт жағдайында мұндай үшжақты қатынастар нақты болып саналмайды. Л.Г. Ефимованың пікірі ең дұрыс деп санаған жөн, яғни қосымша шарттар негіздемелік шарттың тараптары болып табылатын тұлғаларға ғана қолданылады[8]. Сондықтан, негіздемелік шарт негізінде пайда болған қатынастарда қосалқы шартты қолдана отырып, шарттың құқықтық біліктілігі өзгертілмейді.

Алайда, негіздемелік шартты құқықтық бекітудің болмауындағы проблемалар мұнымен аяқталмайды, өйткені оны ҚР АҚ бекітпеген болсада, негіздемелік шартты қолданғаны үшін адвокат тәртіптік жауапкершілікке тартылған жағдай іс жүзінде ол орын алды. Қазіргі уақытта бұл негіздемелік шарттың бар екенін оның құқықтық бекітілмеуіне байланысты мойындамайтын жалғыз жағдай, дегенмен бүгінгі жағдай болашақта мұндай жағдайдың болмайтынына кепілдік бере алмайды. Біз кез-келген аталмаған шарттар келісім-шарт еркіндігі қағидатына сәйкес қолданылуы және өмір сүруі мүмкін екенін түсінеміз, бірақ негіздемелік шартты реттеу туралы мәселені неғұрлым ұзақ қалдырсақ, іс жүзінде басқа шарттар пайда болады, олар тек контрагенттерді ғана емес, құқық қолданушының өзін де адастырады, сонымен қатар барлық қолданыстағы шекараларды өшіреді, атап айтқанда, бір тараптан негіздемелік шартпен, екінші жағынан алдын ала шартпен және ашық шарттармен шартпен орын алады.

Негіздемелік шарт отандық іскерлік тәжірибеде кең таралған, бірақ онда заң шығарушы ешқашан жауап бермеген сұрақтар әлі де бар.

Нәтижесінде, әр түрлі авторлардың көзқарастарын қарастыра отырып, ең дұрыс тәсілді Л.Г. Ефимова ұсынды деп санаймыз, ол негіздемелік шартты ұзақ мерзімді іскерлік қатынастар ағынын ұйымдастыруға бағытталған және оған қол жеткізу үшін қосымша шарттар жасасу қажет болатын шарт ретінде анықтайды.

Сонымен қатар, негіздемелік шартты анықтайтын құқықтық сипаттамалар ретінде біз келесі ережелерді атап өттік:

1. Негіздемелік шарттың мәні қосымша келісімдер жасасу нәтижесінде пайда болуы мүмкін болашақ құқықтық қатынастарды ұйымдастыруға бағытталған тараптардың әрекеттері (ерік) болып табылады;

2. Негіздемелік шарт консенсуалды, ұзаққа созылатын, екі және көпжақты, өтеусіз шарттың сипаттамаларын қамтиды;

3. Азаматтық айналымның кез келген субъектілері негіздемелік шартта тараптар бола алады, ал оны жасасу нысаны басым көпшілігі жазбаша болып табылады;

4. Негіздемелік шарт әдеттегі жағдайларда тараптарды қарым-қатынасқа түсуге міндеттемейді, бірақ егер тараптардың өздері оны орындау міндеттілігін анықтаған жағдайда, онда қосымша шарттар да міндетті түрде жасалуы тиіс.

Сонымен, негіздемелік шартты практикада қолдануға қатысты, бұл өте тиімді және қажет деп қорытынды жасауға болады, өйткені азаматтық құқықтық қатынастар субъектілері оны банкинг, сақтандыру, көлік, нарық және биржа, энергетика және т. б. салаларда қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім). 27 желтоқсан 1994 жылы № 268-ХІІІ. – «Әділет» АҚЖ.
2. Пугинский, Б.И. Теория и практика договорного регулирования: учебное пособие. М.: Зерцало-М, 2015, С.134
3. Комментарий к Гражданскому Кодексу Республики Казахстан (Общая часть) (Ответственные редакторы: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г.) (Информационная система ПАРАГРАФ, 2022)
4. Витрянский В.В. Реформа российского гражданского законодательства: промежуточные итоги. М.: Статут, 2016
5. Подузова Е.Б. Рамочный договор (договор с открытыми условиями): первые итоги реформы гражданского права. Lex Russica. 2017. №6 (127). С.119
6. Райников, А. С. Проблемы применения рамочных договоров (договоров с открытыми условиями). Сибирский юридический вестник. 2018. № 3(82). С. 38
7. Гудовских Т.С. Механизм восполнения открытых условий гражданско-правовых договоров Дисс. ... канд.юр.наук. М. 2019. С.58
8. Ефимова Л.Г. Рамочные (организационные) договоры. М.:Волтерс Клувер, 2016.С.14

ӘОЖ 316

ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Саинова А.Б., Ходжин А.А., Али М.А., Қиянтай Н.Т., Умаров Д.Б.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются особенности формирования правосознания молодежи в условиях современного социокультурного и информационного пространства. Актуальность темы обусловлена наличием подрастающего поколения, являющегося носителем новых правовых норм и социально-нормативных моделей поведения, формирующих будущее правового государства. Правосознание молодежи отражает уровень развития правовой культуры общества в целом, степень усвоения ценностей законности, справедливости и гражданско-правовой ответственности.

Автор акцентирует внимание на социологических аспектах формирования правосознания — роли семьи, образовательных учреждений, средств массовой информации, а также цифровой среды. Отмечается, что Интернет и социальные сети становятся важными каналами правовой информатизации, но вместе с тем усиливают риски формирования поверхностного, фрагментированного восприятия права. В статье подчеркивается необходимость системного подхода к развитию правовой культуры, основанного на сочетании формальных правовых знаний и практического правового опыта.

Summary: The article discusses the features of the formation of legal consciousness of young people in the conditions of the modern socio-cultural and information space. The relevance of the topic is due to the presence of the younger generation, which is the carrier of new legal norms and models of socio-normative behavior that shape the future of the rule of law. The legal

consciousness of young people reflects the level of development of the legal culture of society as a whole, the degree of mastery of the values of legality, justice and civil law responsibility.

The author focuses on the sociological aspects of the formation of legal consciousness — the role of the Family, Educational Institutions, the media, as well as the digital environment. It is noted that the internet and social networks are becoming the most important channels of legal informatization, but at the same time exacerbate the risks of the formation of a superficial, fragmented perception of law. The article notes the need for a systematic approach to the development of a legal culture based on a combination of formal legal knowledge and practical legal experience.

Қазіргі жастар әлеуметтік өзгерістердің шешуші субъектісі болып табылады, өйткені ол қоғамдық дамудың бағытын айқындайтын жаңа мінез-құлық үлгілерін, дүниетанымдық бағдарлар мен құндылықтарды қалыптастырады. Олардың жеке заңды мінез-құлқы ғана емес, сонымен бірге заңдылықтың тұрақтылығы, демократиялық институттардың тиімділігі, сондай-ақ азаматтық қоғамның сапасы жас азаматтардың құқықтық сана деңгейіне байланысты.

XXI ғасырда жастардың әлеуметтену процесі цифрландыру, жаһандану және өзара іс-қимылдың коммуникациялық нысандарының трансформациясы жағдайында жүріп жатыр [1]. Әлеуметтік желілер, онлайн-платформалар мен медиа тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар нормалар мен құндылықтарды, оның ішінде құқық пен әділеттілікке деген көзқарасты қалыптастыру кеңістігіне айналуда. Осыған байланысты қоғамның әлеуметтік жетілу деңгейін көрсететін ең маңызды әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруды жан-жақты талдау қажеттілігі туындайды.

Әлеуметтану тұрғысынан құқықтық сана - индивидтер мен әлеуметтік топтардың құқыққа, оның институттарына, принциптері мен нормаларына қатынасын білдіретін қоғамдық сананың бір түрі. Бұл когнитивті (заңдар мен нормаларды білу), эмоционалды-бағалаушылық (құқық пен әділеттілікке деген көзқарас) және мінез-құлық (заңға сәйкес әрекет етуге дайын болу) компоненттерін қамтитын көп қабатты категория [2].

Осылайша, құқықтық сана құқықтық біліммен шектеліп қалмай, жеке тұлғаның ішкі құндылықтар жүйесін, оның әлеуметтік жауапкершілік дәрежесін және мемлекеттік мекемелерге деген сенім деңгейін көрсетеді.

Жастар ортасына құқықты қарама-қайшы қабылдау тән: бір жағынан, жастар идеализмге бейім, қабылдау құқық әділдік пен теңдік құралы ретінде; екінші жағынан— олар оның нақты өмірде қолданылуына сын көзбен қарайды. Сот жүйесіне, билік органдарына және құқық қорғау органдарына сенімсіздік кейбір жағдайларда құқықтық нигилизмге ұласатын құқықтық скептицизмнің белгілі бір деңгейін қалыптастырады.

Жастар жарияланған заңдар мен олардың орындалу тәжірибесі арасындағы сәйкессіздікті жиі көреді, бұл құқықтық нормалардың тиімділігіне деген сенімді әлсіретеді. Дегенмен, бұл ретте адам құқықтары, әлеуметтік әділеттілік және азаматтық қатысу тақырыптарына, әсіресе цифрлық кеңістікте қызығушылықтың артқаны байқалады.

Отбасы - жақсылық пен жамандық, жауапкершілік пен әділдік туралы негізгі түсініктер қалыптасатын алғашқы әлеуметтік орта [3]. Ата-ананың үлгісі шешуші рөл атқарады: ата-анасының заңға бағынатын мінез-құлқын бақылайтын балалар болашақта құқық пен әлеуметтік нормаларды құрметтейтін болады.

Сонымен қатар, авторитарлық немесе қайшылықты ата-аналық модельдер құқықтық нормалар мен билік құрылымдарына антагонистік қатынасты қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін.

Білім беру мекемелері құқықтық білімді жүйелі түрде меңгеруді қамтамасыз етеді. Дегенмен, қазіргі тәжірибеде құқықтық білім беруде бытыраңқылық байқалады: мектеп курстары теориялық біліммен, ал жоғары оқу орындарында құқықтық біліммен шектеледі. мәдениетке үстірт қарайды. Сонымен қатар, білім беру ортасында құқықтық жауапкершілік, азаматтық белсенділік, сыни тұрғыдан ойлау және өз құқықтарын заңды түрде қорғай білу сияқты қасиеттер қалыптасуы керек.

Қазіргі жастар цифрлық медиамен белсенді түрде айналысады, мұнда құқық пен әділеттілік көбінесе бұқаралық мәдениеттің объективі арқылы түсіндіріледі. Интернет құқықтық мәселелерді талқылау кеңістігіне айналды, сонымен бірге жалған ақпарат пен бұрмаланған идеялардың қайнар көзіне айналды [4]. Әлеуметтік медиа алгоритмдері «ақпараттық көпіршіктерді» қалыптастырады, онда рационалды ойлау емес, эмоционалды реакциялар басым болады. Нәтижесінде субъективті бағалаулар мен әлеуметтік тенденцияларға негізделген тұрақсыз құқықтық сана қалыптасады.

Отбасының материалдық жағдайы, тұрмыс деңгейі, білім мен мәдени ресурстарға қол жетімділігі құқықтық мәдениеттің қалыптасуына тікелей әсер етеді. Әлеуметтанулық зерттеулер көрсеткендей, ауқатты отбасылардан шыққан жастар көбінесе мыналарды көрсетеді құқыққа бағынушы мінез-құлық, өйткені олардың заң шеңберінде өзін-өзі жүзеге асыруға көбірек мүмкіндіктері бар.

Жастардың маргиналды топтары әлеуметтік теңсіздікке тап болған кезде, оларды қабылдау сирек емес құқық қорғаныс емес, шектеу құралы ретінде.

Құқықтық білім тек теориялық қана емес, сонымен бірге практикалық-бағдарлы болуы керек. Оқытудың интерактивті түрлерін — пікірсайыстарды, құқықтық ойындарды, соттарды модельдеуді және өзекті құқықтық жағдайларды талқылауды қосу маңызды. Бұл абстрактілі білімді жеке сенімге айналдыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, сыни құқықтық ойлауды дамыту — заңды формальды рәсімдерден гөрі қоғамдық мүдделер тұрғысынан талдау қабілетін дамыту ерекше маңызға ие.

Құқықтық сананы қалыптастырудың тиімділігі көп жағдайда азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сеніміне байланысты. Егер билік органдары әділ және ашық деп қабылданса, жастар заңды құрметтеуге бейім болады. Қоғамдық ұйымдар, құқық қорғау қозғалыстары, жастар

парламенттік клубтары және волонтерлік бірлестіктер құқықтық мәдениетті дамытуда, әсіресе осал топтардың құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтанулық деректер жастардың қоғамдық бастамаларға қатысу деңгейінің төмендігі сенімсіздік сезімімен және өз дауысының маңыздылығына сенімсіздікпен байланысты екенін көрсетеді. Азаматтық белсенділікті дамыту демократиялық институттарды нығайтуға ғана емес, сонымен бірге жеке жауапкершілік пен қатысуға негізделген жетілген құқықтық сананы қалыптастыруға ықпал етеді [5].

Цифрлық кеңістік құқықтық тәртіптің жаңа нысандарын қалыптастыру алаңына айналды. Жастар өздерінің құқықтары туралы ақпаратты әлеуметтік желілер арқылы алады, онлайн-акцияларға қатысады, электронды петицияларға қол қояды, блогтарда азаматтық ұстанымдарын білдіреді. Бұл ашықтық пен сыни көзқарасқа негізделген «цифрлық құқықтық сананы» қалыптастырады.

Анонимділік пен жазасыздық агрессияны жиі қоздырады, кибербуллинг, фейктердің таралуы және этикалық нормалардың бұзылуы. Виртуалды орта жауапкершіліктен босату елесін жасайды, бұл құқықтық мәдениеттің негізіне нұқсан келтіреді.

Бұл құбылыстарға қарсы тұру үшін цифрлық этиканы дамыту, арттыру қажет медиасауаттылық және Интернетте құқықтық қауіпсіздік бойынша білім беру бағдарламаларын енгізу.

Заманауи құқықтық тәрбие цифрлық дәуірдің ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Жастар онлайн-кеңістік «заңнан тыс» емес, сол құқықтық принциптер қолданылатын қоғамдық өмірдің бір бөлігі екенін түсінуі керек. Цифрлық құқықтық мәдениет — бұл желідегі жауапты мінез-құлықты қамтамасыз ететін білімдердің, дағдылардың және көзқарастардың жиынтығы.

Жастардың құқықтық санасын қалыптастыру — қоғамның құқықтық мәдениетінің, азаматтық белсенділігінің және әлеуметтік тұрақтылығының маңызды көрсеткіші болып табылады. Бұл тек танымдық деңгеймен шектелмейтін, эмоционалдық және мінез-құлықтық компоненттерді қамтитын көпқырлы процесс. Құқықтық сана тұлғаның ішкі моральдық бағдарларымен, әділеттілікке деген сенімімен және әлеуметтік жауапкершілік сезімімен тығыз байланысты [5].

Жастардың құқықтық мәдениетінің дамуында отбасы, білім беру мекемелері, бұқаралық ақпарат құралдары және цифрлық коммуникация кеңістігі шешуші рөл атқарады. Цифрлық дәуірде құқықтық сауаттылық тек заңдарды білумен ғана емес, сонымен қатар интернеттегі мінез-құлық нормаларын түсіну, ақпараттық қауіпсіздік пен жеке деректерді қорғау дағдыларымен айқындалады.

Құқықтық мәдениетті арттыру бағытында кешенді және жүйелі шаралар қажет.

- мектептер мен жоғары оқу орындарында құқықтық ағарту бағдарламаларын кеңейту;
- білім беру жүйесіне цифрлық құқықтар мен қауіпсіздік тақырыптарын енгізу;

- мемлекеттің, азаматтық қоғам институттарының және жастар бастамаларының өзара ынтымақтастығын күшейту;
- жастардың қоғамдық және саяси өмірге қатысуына жағдай жасау.

Сондықтан жастардың құқықтық санасын қалыптастыру – бұл мемлекет пен қоғамның ортақ миссиясы. Ол тек заңнамалық институттардың тиімділігімен емес, сонымен бірге әлеуметтік әділеттілік пен моральдық құндылықтарға негізделген тәрбиемен өлшенеді. Осындай үйлесімділік жағдайында ғана жаңа буын азаматтары құқықты құрметтейтін, әділетті, жауапты және демократиялық қоғамның тірегіне айналады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Б. Құқық теориясы. — М.: Норма, 2018. — 320 б.
2. Кастельс М. Ақпараттық дәуір: экономика, қоғам және мәдениет. — М.: ЭЖМ ММ, 2020. — 608 б.
3. Беляева Л.А. Құқық әлеуметтануы: цифрлық дәуірдің заманауи үрдістері мен сын-көзқарастары // Әлеуметтанулық зерттеулер. — 2023. — № 4. — 22-31 беттер.
4. Тюрина Е.В. Жастар және құқықтық сана: әлеуметтанулық талдау // Мәскеу университетінің хабаршысы. Серия 18. Әлеуметтану және саясаттану. — 2021. — № 2. — 48-56 беттер.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2023 жылғы жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен).

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ ҰҒЫМЫ

Заң ғылымдарының кандидаты Сайлибаева Ж.Ю.

Оқытушы магистр Жумабекова М.М.

Магистр Сарыпбеков Н.Ж.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

Мақалада кәсіпкерлік адам қызметі салаларының бірі болып табылады, ал кәсіпкерлік қызмет - бұл кәсіпкерлікті ұйымдастыру және іс жүзіне асыру бойынша орындалатын әрекеттер жиынтығы. Кәсіпкерліктің өркендеуінің алғышарты болып тауар-ақша қатынастары, ел және аймақ экономикасының орнықты дамуының экономикалық заңдылықтарын жанама түрге айналдыратын объективті экономикалық заңдар саналады. Кәсіпкерлік қызмет — бұл шаруашылық қызметтің кәсіпкерлік қызмет субъектісінің пайда (табыс) табуға бағытталған өз бетінше жүргізетін бастамашылық қызметі болып табылатын түрі. Өз кезегінде, шаруашылық қызмет - ол тауарлар өндіру, жұмыстар орындау, қызметтер көрсету бойынша мемлекеттік билік және басқару органдары, сонымен қатар шаруашылық жүргізуші субъектілер тағайындаған ережелерге сай жүзеге асырылатын экономикалық қызмет түрлерінің бірі.

In the article Entrepreneurship is one of the areas of human activity, and entrepreneurial activity is a set of actions performed to organize and implement entrepreneurship. Prerequisites for the development of entrepreneurship are commodity-money relations, objective economic laws, indirectly turning the economic laws of sustainable development of the economy of the country and the region. Entrepreneurial activity is a type of economic activity, which is an independent initiative activity of the subject of entrepreneurial activity aimed at making a profit (income). In turn, economic activity is one of the types of economic activity carried out in accordance with the rules established by state authorities and management, as well as economic entities for the production of goods, performance of work, and the provision of services.

Қазақстан Республикасы заңдарында «кәсіпкерлік қызмет» терминінің орнына «кәсіпкерлік» деген термин енгізілген (соған сәйкес мемлекеттік және жеке кәсіпкерлік деп ажыратылады). Сөйтіп, «мекеме кәсіпкерлік» деп жеке кәсіпкерлік субъектілерінің табыс табуға бағытталған, жеке кәсіпкерлік субъектілерінің өздерінің меншігіне негізделген және олардың тәуекелдері мен мүлктік жауапкершілігі үшін жеке кәсіпкерлік субъектілері атынан жүзеге асырылатын бастамашылық қызметін айтамыз.

Кәсіпкерлік адам қызметі салаларының бірі болып табылады, ал кәсіпкерлік қызмет - бұл кәсіпкерлікті ұйымдастыру және іс жүзіне асыру бойынша орындалатын әрекеттер жиынтығы. Кәсіпкерліктің өркендеуінің алғышарты болып тауар-ақша қатынастары, ел және аймақ экономикасының орнықты дамуының экономикалық заңдылықтарын жанама түрге айналдыратын объективті экономикалық заңдар саналады.

Кәсіпкерлік қызмет — бұл шаруашылық қызметтің кәсіпкерлік қызмет субъектісінің пайда (табыс) табуға бағытталған өз бетінше жүргізетін бастамашылық қызметі болып табылатын түрі. Өз кезегінде, шаруашылық қызмет - ол тауарлар өндіру, жұмыстар орындау, қызметтер көрсету бойынша мемлекеттік билік және басқару органдары, сонымен қатар шаруашылық жүргізуші субъектілер тағайындаған ережелерге сай жүзеге асырылатын экономикалық қызмет түрлерінің бірі. Экономикалық қызмет — бұл өндірісті, сауда-саттықты, көлік, қызметтер, тұрмыстық қызмет көрсету және т.б. ұйымдастыруға бағытталған экономика саласындағы кез келген қызмет. Экономикалық қызмет өндірісті, бөлуді, айырбастауды және тұтынуды қосқандағы материалдық және рухани игіліктер үдерісінен көрініс табады.

Меншіктің болуы кәсіпкердің өз қызметін жүзеге асыруының негізі болып табылады. ҚР Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес, кез келген адам өзінің мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін пайдалануға құқылы. Сонымен бірге белгілі бір мүлікті иелену кәсіпкерлік қызметпен айналысуға мүмкіндік береді, яғни кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға қажетті шарт болып табылады. ҚР Азаматтық кодексі айқын бекіткендей, меншік құқымен шаруашылық жүргізу немесе тікелей басқару үшін оқшау мүлкі бар ұйым заңды тұлға деп танылады (33-баптың 1-тармағы), сондықтан оқшау мүліктің болмауы қандай да бір ұйымның заңды тұлға, тиісінше кәсіпкерлік қызмет субъектісі деп танылмауына себеп болады.

Кәсіпкерлік қызметтің тәуекелдік сипаты нарықтық қатынастардың өзіндік ерекшеліктеріне негізделген. Кәсіпкерлік қызметтің тәуекелдігіне контрагенттің келісім-шарт міндеттерін орындамауы немесе қанағаттанғысыз дәрежеде орындауы сияқты, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін пайдаланылатын мүлікті құрту немесе бүлдіру де, кәсіпкерлік қызметтен мүмкіндігінше пайда, табыс ала алмау да жатады. Сол себепті кәсіпкерлік қызметті іс жүзіне асыру бойынша барлық жауапкершілік кәсіпкерге жүктеледі. Тәуекелдік ұғымы мүмкін болатын шығын түсінігіне байланысты, оның үстіне кәсіпкерлік қызметте мұндай шығындардың туу табиғатының ешқандай маңызы жоқ, яғни бұл шығындар кездейсоқ абайсызда пайда болды ма, біреудің жауапкершіліксіздігінен немесе қасақана әрекетінен туды

ма, оның бәрі есепке алынбайды. Келтірілген шығындардың орнын белгіленген тәртіппен толтыру мүмкіндігі тұрғысынан ғана бұл маңызды бола алады.

Кәсіпкерлік қызметтің маңызды белгісі пайда, табыс табу, өзара тиімді нәтижелерге қол жеткізу болып табылады. Пайда ақша қаражаттары түрінде де, басқадай материалдық және материалдық емес құндылықтар түрінде де болуы мүмкін. Бұл салынған капитал пайыздары, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудан түскен үлес немесе тұтас пайда болуы да мүмкін. Табыс табу кез келген түрдегі еңбекке қатысуға, оның ішінде өз капиталын да қатыстыруға байланысты болады. Бұл табыстарды пайдалану көлемін және мүмкіндіктерін ешкім де, ештеңе де шектей алмайды, кәсіпкер кәсіпкерлік қызметтен тапқан пайдасының салықтар және басқа да бюджетке төленетін міндетті төлемдерден қалған бөлігін өз бетінше пайдалануға құқылы.

Айтарлықтай маңызға ие (бірақ қолданыстағы заңдарда бекітілмеген) тағы бір белгісі ретінде кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың жүйелілігін атауға болады. Кәсіпкерлік қызметтің жүйелілігі аталған қызмет біржолғы сипатта емес және ұзақ мерзім немесе тіпті шектеусіз уақыт ішінде іске асырыла алады дегенді білдіреді. Ондай кезде кәсіпкерлік қызметтің мазмұнын құрайтын іс жүзіндегі нақты әрекеттер пайда табуға және мүлікті пайдалану, тауарлар сату, жұмыстар орындау немесе қызметтер көрсету болып табылатын түпкілікті кәсіпкерлік нәтижелерге жетуге бағытталуға тиіс.

Ақыр соңында кәсіпкерлік қызметтің белгісі деп оның жария (қарастырылған) сипатын, яғни кәсіпкерлік қызмет субъектісінің мемлекеттік органдарда кәсіпкердің: заңды тұлға немесе заңды тұлға құрмай азамат-кәсіпкер, жеке кәсіпкер ретінде тіркелуі нәтижесінде иеленетін ресми мәртебесі болуын айтуға болады. Кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік тіркеусіз де атқаруға болғанмен, алайда аталған тұлғалар солай-ақ кәсіпкер бола алмайды, керісінше, заңсыз кәсіпкерлік, яғни тіркеусіз немесе арнайы рұқсатсыз (лицензиясыз) жүзеге асырылған кәсіпкерлік үшін, мұндай рұқсат (лицензия) алу міндетті болып саналатын немесе лицензиялау шарттары бұзылған жағдайда немесе қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу, егер бұл әрекеттер азаматқа, ұйымға немесе мемлекетке ірі залал келтірсе немесе ірі көлемде табыс табуға немесе акцизді тауарларды елеулі көлемде өндіру, сақтау немесе сатуға байланысты болса, заңсыз әрекет ретінде жауапқа тартылуы мүмкін. (ҚР ҚК-нің 190-бабы).

Жеке және мемлекеттік кәсіпкерлік Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерліктің негізгі формалары болып табылады. ҚР Азамат кодексі меншік түріне қарай жеке және мемлекеттік кәсіпкерлік аражігін ажыратып көрсетеді - жеке кәсіпкерлік жеке меншікке мемлекеттік меншік мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылықпен басқару құқына негізделген (ҚР АҚ 10-бабының 1-тармағы). Мемлекеттік кәсіпкерлік деп мемлекеттің өзінің кәсіпкерлік қызметін емес, шаруашылық жүргізу құқы бар мемлекеттік кәсіпорындар іске асыратын кәсіпкерлікті түсіну керек. Мемлекет кәсіпкерлік қызмет субъектісі бола алады және екі қасиетте: кәсіпкерлік қатынаста реттеуші (сатылас қатынастар) және кәсіпкерлік қатынастардың қатысушысы (деңгейлес қатынастар) ретінде әрекет етуі

мүмкін. Соңғы жағдайда дәл сол мемлекеттік кәсіпкерлік туралы сөз болып отыр. Демек, мемлекеттік кәсіпкерліктің негізгі ұйымдық-құқықтық форм мемлекеттік кәсіпорын болып табылады.

Кәсіпкерлік қызметтің бастамашылығы мен дербестігі: кәсіпкердің жұмыс бағыттары мен әдістерін таңдау еркіндігі, шешімдерді тәуелсіз қабылдауы, әлдекімдердің жеке істерге жазықсыз араласуына жат бермеуі, құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруы, олардың сақталуын, сот арқылы қорғалуын қамтамасыз етуі дегенді білдіреді. Кәсіпкер кез келген заңға қайшы келмейтін келісім талаптарын өз қалауы бойынша айқындап алуға, өзінің құқылары мен міндеттерінің ауқымын белгілеуге құқылы. Оған қоса, кәсіпкердің бастамашылығы мен дербестігі оның жекелей тәуекелінде және ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес жоғары деп танылатын (себебі, кәсіпкердің кінәсіна байланыссыз орын алады) жеке мүліктік жауапкершілігінде көрініс табады. Кәсіпкерді жауапкершіліктен босататын жалғыз негіз жеңе алмайтын төтенше күш (форс-мажор) жағдайлары болып табылады. Ақыр соңында, кәсіпкердің қызметі заңмен (бірақ мемлекеттің дара құзырына жатқызылған мәселелер (конституциялық құрылыс негіздерін, басқа адамдардың адамгершілігін, денсаулығын, құқықтарын және заңды мүдделерін қорғау, елдің қорғанысын және мемлекеттік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ғана) шектелуі мүмкін.

Меншіктің болуы кәсіпкердің өз қызметін жүзеге асыруының негізі болып табылады. ҚР Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес, кез келген адам өзінің мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін пайдалануға құқылы. Сонымен бірге белгілі бір мүлікті иелену кәсіпкерлік қызметпен айналысуға мүмкіндік береді, яғни кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға қажетті шарт болып табылады. ҚР Азаматтық кодексі айқын бекіткендей, меншік құқымен шаруашылық жүргізу немесе тікелей басқару үшін оқшау мүлкі бар ұйым заңды тұлға деп танылады (33-баптың 1-тармағы), сондықтан оқшау мүліктің болмауы қандай да бір ұйымның заңды тұлға, тиісінше кәсіпкерлік қызмет субъектісі деп танылмауына себеп болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. Алматы, 1995ж 30тамыз. (1998 және 2007ж өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
2. ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994ж. 24 желтоқсан.
3. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015ж. 29 қазан
4. 4.Кәсіпкерлік (шаруашылық) құқық С.П. Мороз Алматы «Бастау» баспасы 2009ж
5. Кәсіпкерлік құқық А.С. Киздарбекова, Г.Б. Асетова. Алматы қаласы «Дәуір» баспасы 2011ж.
6. Кулагин М.И. Предпринимательство и право. опыт Запада. М., 2005 г.

ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТТІЛІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕНДІК: ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Самат А.Е., Зулпихар М.Ж., Шахизинда Ә.А., Абдиаким Е.А., Дәуренұлы Қ.
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Жуматаева Ж.А.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается взаимосвязь социальной концепции справедливости как фундаментальных категорий современного общества и правового принципа равенства. На основе социологического анализа выявляются основные противоречия между опубликованными правовыми нормами и конкретными социальными практиками, определяющими уровень равенства и справедливости. Особое внимание уделяется проблемам структурного неравенства, связанного с социально-экономическими, гендерными, этническими и культурными различиями, а также влиянию этих факторов на восприятие легитимности и доверие к государственным институтам.

В статье анализируются теоретические взгляды классиков и современных социологов — из идей Э. Дюркгейма и М. Вебера Дж. Рольза и П. Бурдьё, что позволяет проследить эволюцию понимания справедливости и равенства в контексте социальных изменений. Также рассматриваются эмпирические данные, показывающие рост социального неравенства и дифференциацию доступа к правам и ресурсам в различных социальных слоях.

Summary: The article examines the relationship between the social concept of justice as fundamental categories of modern society and the legal principle of equality. Based on the sociological analysis, the main contradictions between the published legal norms and specific social practices that determine the level of equality and justice are revealed. Special attention is paid to the problems of structural inequality related to socio-economic, gender, ethnic and cultural differences, as well as the impact of these factors on the perception of legitimacy and trust in State institutions.

The article analyzes the theoretical views of classical and modern sociologists based on the ideas of E. Durkheim and M. Weber. Rolse and P. Bourdieu, which allows us to trace the evolution of the understanding of justice and equality in the context of social change. Empirical data showing the growth of social inequality and the differentiation of access to rights and resources in different social strata are also considered.

Әлеуметтік әділеттілік пен құқықтық теңдік мәселесі қазіргі гуманитарлық білімнің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Құқықтық жүйелердің, демократиялық институттардың және адам құқықтарын қорғау тетіктерінің дамуына қарамастан, көптеген қоғамдар ресурстарға, сот төрелігіне және әлеуметтік мүмкіндіктерге қол жеткізудегі формальды теңдік пен нақты теңсіздік арасындағы қайшылықтарға тап болуды жалғастыруда. Бұл айырмашылықтар әсіресе жаһандану, цифрландыру және әлеуметтік стратификация мен теңсіздікті күшейтетін жеделдетілген әлеуметтік өзгерістер жағдайында айқын көрінеді [1].

Әлеуметтану құқық пен қоғамның өзара әрекеттесуін зерттей отырып, құқықтық нормалардың оқшау өмір сүрмейтінін атап көрсетеді. Олар белгілі бір мәдени және әлеуметтік ортада қалыптасады, қоғамдық қатынастарды бейнелейді және өз кезегінде оларға әсер етеді. Осылайша, әлеуметтік әділеттілікті талдау тек құқықтық көзқарасты ғана емес, сонымен бірге

әлеуметтік институттардың, құндылықтар мен мәдени дәстүрлердің теңдік пен әділеттілікті қабылдауға қалай әсер ететіндігін анықтайтын әлеуметтанулық тәсілді қажет етеді.

Әлеуметтік әділеттілік ұғымы ежелгі философиялық тамырларға ие — Платон мен Аристотельдің әділеттілікті үйлесімділік пен ізгілікпен байланыстырған идеяларынан бастап, қазіргі заманғы тұжырымдамаларға дейін, ол әлеуметтік келісімшарттың негізі ретінде қарастырылды [2]. XX ғасырда Джонның идеялары Рольза әділдік туралы адалдық және Пьердің көзқарасы ретінде Бурдые, әлеуметтік теңсіздікті капитал мен билік призмасы арқылы талдай отырып, осы категорияның заманауи әлеуметтанулық және құқықтық интерпретацияларының негізін құрады [3].

Әділеттілік қазіргі мағынада қоғамның барлық мүшелерінің тең құқықтарын, қадір-қасиетін және мүмкіндіктерін тануға негізделген қоғамдық қатынастар жүйесі ретінде түсіндіріледі. Құқықтық теңдік, өз кезегінде, конституциялар мен құқықтық актілерде заңның барлық азаматтарға бірдей қолданылуына кепілдік беретін қағида ретінде бекітілген. Дегенмен, әлеуметтанулық перспектива формальды теңдік көбінесе нақты әділеттілікті қамтамасыз етпейтінін көрсетеді — нақты әлеуметтік кедергілер, табыстағы, білім деңгейіндегі және мәртебедегі айырмашылықтар, тіпті теңдіктің құқықтық жағдайында да теңсіздіктің көбеюіне әкеледі [4].

Талдаудың теориялық негізін әлеуметтану классиктері — М.Вебер (үстемдіктің рационалды-құқықтық түрі туралы), Э.Дюркгейм (әлеуметтік ынтымақтастық және моральдық тәртіп туралы), Дж.Идеялары құрайды. Рольза (мүмкіндіктердің теңдігі ретіндегі әділеттілік туралы), сондай-ақ билік, нормалар мен әлеуметтік теңсіздіктер арасындағы байланысты ашатын сыни әлеуметтанудың ережелері [5].

Қазіргі қоғамдар әлеуметтік дифференциацияның жоғары деңгейімен және теңсіздік құрылымдарының күрделілігімен сипатталады. Заң алдындағы формальды теңдікке қарамастан, өмір сүру деңгейіндегі, білімге, денсаулық сақтауға және құқықтық қорғауға қолжетімділіктегі сәйкессіздіктер сақталуда. Нәтижесінде әлеуметтік әділетсіздік сезімі күшейеді, әсіресе осал және осал топтар арасында шеттетілгендер халық топтарының.

Әлеуметтанулық зерттеулер әділеттілікті қабылдау мемлекеттік және сот институттарына деген сенім деңгейімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Соттың тәуелсіздігіне және құқықтық қорғау тетіктерінің тиімділігіне сенім болмаған жағдайда, заң алдындағы теңдік ойдан шығарылған деп қабылданады. Мысалы, Дүниежүзілік банк пен БҰҰ-ның мәліметтері бойынша, заңдық кепілдіктер бірдей болғанымен, әйелдер, жастар, мигранттар және әлеуметтік жағдайы төмен адамдар өз құқықтарын жүзеге асыруда жүйелі кедергілерге тап болады. Бұл арасындағы терең айырмашылықтарды көрсетеді декларацияланатын теңдік бойынша және нақты әлеуметтік әділеттілікпен.

Осылайша, әділеттілікке қол жеткізу заңнаманы жетілдіруді ғана емес, сонымен бірге теңсіздіктің құрылымдық себептерін — экономикалық, білім беру, гендерлік және аумақтық мәселелерді шешуді талап етеді.

Әлеуметтану тұрғысынан әділеттілікті қабылдау әлеуметтік нормалардың, мәдени көзқарастардың және ұжымдық тәжірибенің әсерінен қалыптасады. Э.Дюркгейм әділеттілік әлеуметтік ынтымақтастықтың бір түрі екенін, онсыз қоғамдық тәртіпті және азаматтар арасындағы сенімді сақтау мүмкін емес екенін атап өтті. Заңдар бұдан былай әділ деп қабылданбаған кезде, қоғам алшақтыққа, ауытқулардың күшеюіне және наразылық сезімдеріне тап болады.

Заманауи эмпирикалық зерттеулер субъективті әділеттілік сезімі әлеуметтік мобильділік деңгейімен және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Адамдар «табысқа жету барлығына мүмкін» деп санайтын қоғамдарда заңға бағыну мен азаматтық белсенділіктің жоғары деңгейі байқалады. Керісінше, тұрақты теңсіздік жағдайында немқұрайлылық, мекемелерге сенімсіздік және әлеуметтік ауытқуларға бейімділік күшейеді.

Мемлекет құқықтық теңдікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады, бірақ азаматтық қоғам институттарының белсенді қатысуынсыз әділетті және инклюзивті қоғам құру мүмкін емес. Үкіметтік емес ұйымдар, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары, құқық қорғау бірлестіктері және қоғамдық қозғалыстар мемлекетке нақты проблемаларды көруге және әлеуметтік теңгерімсіздіктерді шешуге көмектесетін бақылау және кері байланыс функцияларын орындайды.

Түйінді бағыттардың бірі даму болып табылады құқықтық ағартушылықтың және халықтың құқықтық санасын арттыру. Азаматтардың өз құқықтары туралы хабардар болуы азаматтық белсенділіктің артуына, құқықтық жүйеге деген сенімнің қалыптасуына және қоғамдық ынтымақтастықтың нығаюына ықпал етеді. Осылайша, құқықтық мәдениет әлеуметтік әділеттіліктің ажырамас элементіне айналады.

Әлеуметтік әділеттілік пен құқықтық теңдік – қоғамның тұрақты дамуы мен азаматтық келісімінің негізін құрайтын өзара байланысты, бірақ мазмұны жағынан әртүрлі категориялар. Құқықтық теңдік ең алдымен әрбір азаматтың заң алдында тең болуын, құқықтары мен бостандықтарының қорғалуын білдіреді. Ал әлеуметтік әділеттілік ұғымы тереңірек мағынаға ие: ол қоғамдағы ресурстарды, мүмкіндіктерді және әлеуметтік игіліктерді әділ бөлуге, яғни нақты тең жағдай жасауға бағытталған.

Қоғамда формальды түрде заң алдындағы теңдік орнағанымен, егер әлеуметтік және мәдени кедергілер сақталса, бұл теңдік нақты өмірде жүзеге аспайды. Мысалы, білім мен денсаулық сақтау жүйесіндегі теңсіздік, аймақтық даму айырмашылықтары немесе гендерлік және әлеуметтік дискриминация формальды теңдіктің шынайы мазмұнын әлсіретеді. Осы тұрғыдан алғанда, әлеуметтік әділеттілік құқықтық нормалардың тиімділігін арттырып, олардың қоғамдық санада қабылдануына ықпал етеді.

Әділеттілікке қол жеткізу тек құқықтық шаралармен шектелмейді. Ол кешенді көзқарасты талап етеді — құқықтық, әлеуметтанулық және мәдени факторлардың өзара байланысын ескеру қажет. Азаматтық қоғам

институттарын дамыту, мемлекеттік билік пен сот жүйесінің ашықтығын қамтамасыз ету, адам құқықтары жөніндегі білімді кеңінен тарату — әділ қоғамның қалыптасуына ықпал ететін басты тетіктер.

Сонымен қатар, әлеуметтік әділеттілік тек заңнама деңгейінде ғана емес, қоғамдық санада да орнығуы тиіс. Құқықтық мәдениет пен әлеуметтік жауапкершілік бір-бірін толықтыра отырып, қоғамның моральдық тұтастығын қалыптастырады. Бұл тұрғыдан алғанда, әділеттілік тек формальды категория емес, ол әлеуметтік сенімнің, өзара ынтымақтастықтың және моральдық консенсустың нәтижесі болып табылады.

Тек осы жағдайда ғана заң реттеу құралы болудан шығып, қоғамның құндылықтық бейнесіне айналады. Әлеуметтік әділеттілік — тек тең құқықтар жүйесі емес, сонымен қатар адамға лайықты өмір сүру мүмкіндігін беретін әлеуметтік орта қалыптастыру үдерісі. Ол экономикалық тиімділік пен моральдық жауапкершіліктің үйлесіміне, билік пен азаматтардың өзара сеніміне негізделеді. Мұндай жағдайда құқық әлеуметтік прогрестің, тұрақтылық пен адамгершілік дамуының іргетасына айналады

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии. Общности // Экономическая социология. — 2017. — Т. 18. — №. 1. — С. 13-27.
2. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения // Социологические исследования. — 1991. — Т. 2. — С. 106-114
3. Ролс Б. Меншікті капитал теориясы. — М.: Баспа кітапханамен, 2010. — 356 б.
4. Бурдые П. Әлеуметтік кеңістік әлеуметтануы. — М.: Эксперименттік әлеуметтану институты, 2005. — 412 б.
5. Сен А. Әділдік идеясы. — М.: Жаңа баспа, 2012. — 384 б.

ӘОЖ 005(075.8)

ЖЕКЕ КӘСІПКЕРЛІК СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН БҰЗҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ

Сарсембек Д.Р.

М.Әуезов атындағы ОҚУ-дің «Заң» факультеті, «Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының магистранты

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., аға оқытушы Сайлибаева Ж.Ю,
М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қаласы

Резюме: В данной научной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты правовой ответственности, возникающие за нарушение прав и законных интересов субъектов частного предпринимательства. Анализируются механизмы правового регулирования предпринимательской деятельности, защиты прав предпринимателей, а также актуальные вопросы законодательной и правоприменительной практики.

Abstract: This scientific article examines the theoretical and practical aspects of legal liability arising from violations of the rights and legitimate interests of private business entities. The mechanisms of legal regulation of entrepreneurial activity, protection of the rights of entrepreneurs, as well as topical issues of legislative and law enforcement practice are analyzed.

Бұл ғылыми мақалада жеке кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзғаны үшін туындайтын құқықтық жауаптылықтың теориялық және тәжірибелік аспектілері қарастырылады. Кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеу, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау механизмдері, сондай-ақ заңнамалық және құқық қолдану тәжірибесіндегі өзекті мәселелер талданады. Қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жеке кәсіпкерлік – мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі тіректерінің бірі. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен басқа да заңнамалық актілер кәсіпкерлік еркіндігін, меншік құқығын және экономикалық белсенділікті қамтамасыз етуді мемлекеттің басты міндеттерінің бірі ретінде айқындайды. Алайда, кәсіпкерлік қызметтің дамуына кедергі келтіретін факторлардың бірі – кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы. Мемлекеттік органдардың шамадан тыс бақылауы, заңсыз әкімшілік әрекеттер, келісімшарттық міндеттемелердің орындалмауы немесе сот-құқықтық жүйедегі формализм – мұның бәрі жеке кәсіпкерлердің сенімін әлсіретеді және нарықтық ортаның тұрақтылығына теріс әсер етеді. Осыған байланысты жеке кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзғаны үшін жауаптылық институтын кешенді зерттеу өзекті мәселе болып табылады [1].

Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеудің негізгі қағидалары Конституцияда, Азаматтық кодексте және Кәсіпкерлік кодексте бекітілген. Кәсіпкерлік кодекс (2015 жылғы 29 қазан, №375-V) жеке кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын, міндеттерін және олардың мүдделерін қорғау тетіктерін нақтылай түседі. Бұл кодекс кәсіпкер мен мемлекет арасындағы өзара қатынастың құқықтық негізін белгілейді. Мұндай құқықтық негіздер кәсіпкерлік субъектілеріне белгілі бір қорғаныс берсе де, тәжірибеде олардың құқықтарының бұзылу фактілері жиі кездеседі.

Кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын бұзудың типтік жағдайларын бірнеше топқа бөлуге болады: мемлекеттік органдар тарапынан заңсыз іс-әрекеттер, шарттық қатынастардың бұзылуы, бәсекелестікке қарсы әрекеттер және қылмыстық сипаттағы құқық бұзушылықтар. Мұндай жағдайларда кәсіпкердің құқықтарын қалпына келтіру сот арқылы, сондай-ақ прокуратура немесе омбудсмен институттары арқылы жүзеге асырылады. Кәсіпкерлік қатынастарда қолданылатын жауаптылықтың негізгі түрлері — азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық жауаптылық. Азаматтық-құқықтық жауаптылық шарттық міндеттемелерді орындамау немесе зиян келтіру салдарынан туындайды. Әкімшілік жауаптылық кәсіпкерлікке қатысты жеңіл құқық бұзушылықтар үшін белгіленеді. Қылмыстық жауаптылық ауыр бұзушылықтарға, мысалы салықтан жалтару немесе алаяқтық әрекеттерге қолданылады. Кәсіпкерлер өз құқықтарын сот арқылы, прокуратураға шағымдану немесе кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жөніндегі уәкіл институтына жүгіну арқылы қорғай алады. Дегенмен, сот жүйесінің шамадан тыс жүктелуі, құқықтық сауаттылықтың төмендігі және әкімшілік шешімдердің ашық еместігі құқық қорғау тиімділігін төмендетеді.

Кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын қорғауды жетілдіру үшін заңнаманы тұрақтандыру, әкімшілік қысымды азайту, құқықтық мәдениетті арттыру және медиация институтын дамыту қажет. Сонымен қатар, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жөніндегі омбудсмен институтының өкілеттігін кеңейту маңызды [2].

Жеке кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау экономикалық дамудың негізгі шарты болып табылады. Қазақстанда бұл саладағы құқықтық база жеткілікті дамығанымен, оның тиімді жүзеге асырылуы құқық қолдану мәдениетіне және мемлекеттік аппараттың ашықтығына байланысты. Кәсіпкердің құқықтарын қорғау елдің инвестициялық тартымдылығын арттырудың кепілі болып табылады. Заңды әдебиет бірнеше рет экономикалық жауапкершіліктің тұжырымдамасы мен мағынасын анықтауға тырысты. Экономикалық (іскерлік) заңнамада «экономикалық жауапкершілік», ең алдымен, халықтың әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру және мемлекет ұсынатын ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету (өндіріс пен жеке қажеттіліктерін бағалау жүйесі, ресурстарды жүйелі пайдалану және оларды пайдалану). өндіруші шығарған); Екіншіден, бұл өндірушілердің тапсырыстары мен экономикалық жағдайларына, өнімдерді жеткізу жоспарларына, деңгейдегі экономикалық байланыстар жүйесіне, сондай-ақ тұтынушыларға олардың тауарлар мен қызметтердің тікелей жауапкершілігін білдіреді.

Сонымен бірге, «экономикалық жауапкершілік» тұжырымдамасы «құқықтық жауапкершілік» тұжырымдамасымен әлеуметтік жауапкершіліктің жиынтық тұжырымдамасы ретінде қаралмауы керек және «әсер етудің экономикалық шаралары» тұжырымдамасы «заңды (құқықтық) әсер ету шаралары» деген сөздермен алмастырылмайды. «іскерлік құқық» немесе «іскерлік құқық» жауапкершілігі туралы іскерлік заңнаманы бұзғаны үшін заңды жауапкершілікті негіздеу.

Заңды жауапкершіліктің бұл түрі азаматтық, материалдық, тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік секілді классикалық түрлерге жататын өнеркәсіп түрлеріне қолданылмайды. Дегенмен, жауапкершіліктің бұл түрлері қолданыстағы заңнаманы бұзатын адамдарға қатысты барлық тәсілдерді қамтымайды. Дегенмен, салалық мақсаттарға сәйкес міндеттердің бөлінуі шын мәнінде заңды саланың құрылымына (жауапкершілік түрлері емес, көп заңдық бөлімшелер, еңбек құқықтарына тән құқық салаларының бірінің материалдық және тәртіптік жауапкершілігі, құқықтық жауапкершіліктің бір түрі) сәйкес келмейді. . Ақыр аяғында, міндеттердің түрлерін дәстүрлі түрде таратуға ықпал ететін негізгі факторлардың бірі заңның іргелі (іргелі) саласы деп танылған азаматтық, әкімшілік және қылмыстық заңды әзірлеу және зерттеу болды.

Сондықтан жауапкершіліктің құқықтық нысандарының басым көпшілігі құқықтық құбылыс болып табылады және салалық түрлерден басқа белгілі бір жауапкершілік түрлері бар деп айтуға болады. Бизнестің және заңды жауапкершіліктің қатарында біз арнайы жауапкершілік түрлерін ұсынамыз:

салықтық жауапкершілік, экологиялық жауапкершілік, халықаралық құқықтық жауапкершілік, конституциялық құқықтық жауапкершілік және т.б [3].

Коммерциялық қызмет туралы заңнаманы бұзғаны үшін, атап айтқанда: Мемлекеттік бақылау, лицензиялау және мемлекеттік органдардың және олардың лауазымды тұлғаларының міндеттерін және жеке кәсіпкерлік субъектілерінің түрлерін есепке алу, сондай-ақ кәсіпкердің жекелеген міндеттерінің жауапкершілігін есепке алу жөніндегі шараларды іске асыру кезінде Қазақстан Республикасының кодексі . Заңнамалық актілер заңнамада бұзушылықтар мен санкциялардың белгілі бір түрлеріне қатысты қабылданған тәртіпке сәйкес, себебі азаматтық, тәртіптік, қаржылық, әкімшілік, құқықтық және қылмыстық жауапкершілік нормаларын қамтамасыз ететін және арнайы актілердің тәртібін белгілейтін ережелер жоқ (тиісінше, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Еңбек кодексі, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс және Қылмыстық кодекс).

Заңды жауапкершіліктің арнайы (мамандандырылған) құқықтық нысаны ретінде корпоративтік және құқықтық жауапкершілік: мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдану, қылмыскерді заңсыз деп тану және қолайсыз салдардың пайда болуы.

Бизнестің заңды жауапкершілігінің ерекшеліктері:

1) оның субъектілері - тек кәсіпкердің мәртебесі бар тұлғалар (яғни кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын және заңда белгіленген тәртіппен тіркелген адамдар);

2) бұл негізінен әкімшілік және заңды болып табылады (мысалы, кәсіпкердің лицензиясының қолданылуын тоқтату немесе қайтарып алу түрінде);

3) арнаулы құқықтық нормаларды бұзғаны үшін жеке кәсіпкерлік, бәсекелестік және т.б.

4) арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар (мысалы, лицензиялаушы орган).

Заңды міндеттерді жіктеудің басқа да тәсілдері бар, сонымен қатар, заңдық міндеттерді салалық және мамандандырылған бөлімдерге бөлу. Атап айтқанда, өтінімнің келесі мақсаттары - айыппұлдар мен айыппұлдар; санкциялар - сот және әкімшілік жауапкершілік; қылмыс субъектісінің жеке және ұжымдық жауапкершілігі қылмыс субъектісі; қылмыскердің кінәсінің болуы немесе болмауы салдарынан кінәлі немесе жазықсыз жауапкершілік (жазықсыз жауапкершілік). Осылайша, заң түрлерінің бұл түрлері міндетті емес (опциондық) ретінде сипатталуы мүмкін. Бұдан басқа, негізгі (негізгі) салалық және арнайы құқықтық жауапкершілікті тану қажет.

Мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды тұлғалары мемлекеттік бақылауды, лицензиялауды және тіркеуді жүзеге асыру кезінде мемлекеттік басқару мақсаттарының орындалмауы, сондай-ақ басқа да заңсыз іс-әрекет (әрекетсіздік) туындаған жағдайда олардың қызметтік міндеттерін орындамаған немесе қанағаттандырмайтын түрде орындамағаны үшін жауапты болады.

Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген мемлекеттік органдардың және олардың лауазымды тұлғаларының жауапкершілігі:

1) жеке кәсіпкерлік субъектісі туралы мәліметтерді таратады (оның ішінде жеке кәсіпкерлік субъектісіне өзінің рұқсатынсыз ақпараттың таралуынан келтірілген шығындар);

2) жеке кәсіпкерлікке араласу;

3) жеке кәсіпкерлікті тексерудің белгіленген тәртібін бұзу (негізсіз тексеру, заңсыз статистикалық органда құжаттарды заңсыз басып алу, құжаттарды заңсыз басып алу, материалдық құндылықтарды заңсыз түгендеу, өндірісті тоқтату, қажетсіз тергеулер жүргізу, негізсіз сұраулар және басқалар). Жеке кәсіпкерлік субъектілеріне шығындарды мәжбүрлеп өндіру кезеңінде жалақыны тексеру үшін материалдарды әзірлеу үшін тиісті тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) сатудан түсетін пайдаға, бірақ өндірісті тоқтатуға байланысты жоғалтуға болады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын тұлға Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен мемлекеттік органдардың немесе олардың лауазымды адамдарының әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) келтірілген зиян үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. А.С. Киздарбекова, Г.Б. Асетева Кәсіпкерлік құқық [2011](#) ж.

Нуралықызы А. Әділ биліктің жаңа жүйесі - бүгінгі талабы./Заң, N 11 2002ж. 13-наурыз.

2. Басин Ю.Г., Фурсов В.Г. Основы бизнеса и предпринимательства в условиях рыночной экономики. Алматы, 2002 г..

3. Тавер Е.. Защита прав потребителей на качественные и безопасные товары. //Стандарт и качество., 2000г N 1 тр. 79-83.

ОӘЖ 343.9:004.738.5

ҚАЗІРГІ ТАҢДА ӘЛЕМДІК ДЕҢГЕЙДЕГІ ИНТЕРНЕТ АЛАЯҚТЫҚПЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

Сейдуалы А.Б., Айдар Ә.М., Айтжан Ш.Б., Турлыбек Б.А., Егельді Д.Ғ.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Құрбанбаева С.Ә.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В современном мире интернет-мошенничество стало одной из наиболее актуальных глобальных угроз, наносящих значительный экономический и социальный ущерб. Для эффективной борьбы с кибермошенничеством применяются технические, организационные и правовые меры. Среди них — использование многофакторной аутентификации, систем шифрования данных, искусственного интеллекта для обнаружения подозрительных операций, а также обучение пользователей. На международном уровне важную роль играют сотрудничество между государствами, Интерполом, Европолом и ООН, а также Будапештская конвенция о киберпреступности.

Юридическая ответственность за интернет-мошенничество включает уголовные, административные и гражданско-правовые меры — от штрафов до лишения свободы. Несмотря на успехи, остаются проблемы юрисдикции, анонимности и недостаточной координации между странами. Для повышения эффективности противодействия

необходимо совершенствовать законодательство, усиливать международное взаимодействие и развивать киберобразование населения.

Summary: In the modern world, internet fraud has become one of the most pressing global threats, causing significant economic and social damage. Effective counteraction to cyber fraud requires a combination of technical, organizational, and legal measures. These include multi-factor authentication, data encryption systems, AI-based fraud detection tools, and public awareness programs. On the international level, cooperation between countries, INTERPOL, EUROPOL, and the United Nations, as well as the Budapest Convention on Cybercrime, play a vital role.

Legal liability for internet fraud includes criminal, administrative, and civil sanctions — ranging from fines to imprisonment. Despite certain progress, jurisdictional issues, anonymity, and weak international coordination remain key challenges. To improve efficiency, it is essential to harmonize legislation, strengthen global cooperation, and expand cyber literacy and prevention programs.

Интернет алаяқтықтары — фишинг, электрондық төлем алаяқтықтары, қаржы пирамидасы, бизнес-электрондық алаяқтық (BEC), зиянды бағдарлама (malware) және басқалар — ғаламдық масштабқа жетіп, мемлекеттер мен жеке тұлғаларға айтарлықтай экономикалық және әлеуметтік зиян әкелуде. Оларды тиімді түрде тоқтату технологиялық, ұйымдастырушылық және құқықтық құралдардың үйлесімді жұмысын талап етеді.

Техникалық және алдын алу шаралары

Көп факторлы аутентификация (MFA) — пайдаланушылардың аккаунттарын қорғауда негізгі құрал [1].

Шифрлау және қауіпсіз хаттамалар — деректердің жолдану кезінде ұрлануын азайтады (HTTPS, TLS).

Фишингке қарсы жүйелер (e-mail фильтрлері, домен-сканерлер, URL-анализ) және браузер қауіпсіздік қабаттары.

Антивирустық және EDR/endpoint шешімдері — зиянды бағдарламаларды анықтап жою.

KYC (Know Your Customer) және AML (Anti-Money Laundering) процедуралары — қаржы алаяқтықтарының жолын кесу үшін қаржы институттарында міндетті.

AI/ML-негізіндегі детекция — транзакциядағы аномалияларды, боттарды және жалған аккаунттарды автоматты тану.

Блокчейнде-proof жүйелері — цифрлық белсенділік пен транзакцияларды тексеру үшін кейбір салаларда қолданылады.

Пайдаланушыларды оқыту — фишинг пен әлеуметтік инженерияға қарсы ең тиімді жалпы шаралардың бірі: визуалдық нұсқаулықтар, тренингтер, әдеттегі қауіптер туралы хабарламалар.

Ұйымдастырушылық және мемлекеттік шаралар

Ұлттық киберқауіпсіздік және тергеу бөлімшелері (CERT/CSIRT, киберполиция) — шабуылдарды анықтау, инциденттерге жауап беру және тергеу жүргізу [2].

Халықаралық ынтымақтастық — Интерпол, Еурополылар кеңесі, БҰҰ және екіжақты келісімдер арқылы деректер алмасу, тергеуді үйлестіру, күдіктілерді экстрадициялау.

Жеке сектор + мемлекет ынтымақтастығы — банкарлар, провайдерлер және мемлекеттік органдар арасындағы ақпарат алмасу, тез шешім қабылдау үшін координация.

Құқықтық және нормативтік актілер — киберқылмыстарға қарсы ұлттық заңнамалар, қаржы институттарына арналған талаптар, тұтынушыларды қорғау нормалары.

Құқықтық жауапкершілік және санкциялар

Қылмыстық жауапкершілік

Алаяқтық, киберқылмыс және зиянды бағдарламалар тарату үшін қылмыстық жазалар: айыппұлдар, мүлкін тәркілеу, бас бостандығынан айыру.

Халықаралық іздеу және экстрадиция — егер күдікті басқа елде болса, экстрадиция, MLAT (mutual legal assistance treaties) арқылы тергеу жүргізіледі.

Азаматтық құқықтық жауапкершілік

Зиянды өтеу талаптары — компаниялар немесе жеке тұлғалар зардап шеккендерге қаржылық өтем сұрай алады [3].

Тұтынушыларға өтемақы және келісімшарттық жауапкершілік — егер қызмет көрсетуші қауіпсіздік талаптарын орындамаса.

Әкімшілік жауапкершілік

Реттеуші органдардың санкциялары — деректерді қорғау талаптарын бұзғаны немесе KYC/AML талаптарын орындамағаны үшін айыппұлдар (мысалы, GDPR шеңберінде деректерді бұзу салдары — аумақтық емес, бірақ біреуін мысал ретінде айтуға болады).

Халықаралық құқықтық құралдар (ережелер мен практика)

Киберқылмысқа қарсы Халықаралық конвенциялар (мысалы, Еуропа Кеңесінің «Будапешт конвенциясы» — Cybercrime Convention) — тергеуді, дәлел жинауды және халықаралық жәрдемдесуді үйлестіруге арналған.

Мемлекетаралық MLAT және экстрадиция келісімдері — куәгерлерді, дәлелдемелерді және күдіктілерді алмасуға мүмкіндік береді.

Халықаралық ұйымдар (Интерпол, Еурополициялық Одақ және т.б.) — шабуылдарды сақтау және алдын алу бойынша координация жасайды. Қиындықтар және шектеулер

Юрисдикция проблемалары — алаяқтар көптеген елдер бойымен әрекет етеді; заңдар әртүрлі, бұл тергеуді қиындатады.

Шифрлау және анонимділік — Tor, VPN және криптовалюталар іздеуді әрі дәлел жинауды қиындатады.

Ресурстардың шектеулігі — дамушы елдердің киберполициясы мен судьялары техникалық мамандану деңгейі төмен болуы мүмкін.

Заңнаманың артта қалуы — технология тез дамиды, заңдар жиі жаңартуды қажет етеді.

Ұсыныстар — тиімділікті арттыру үшін

Заңнаманы үйлестіру: киберқылмыстарға қатысты нормаларды халықаралық стандарттарға жақындату (терминдер, дәлел жинау, санкциялар).

Жылдам ақпарат алмасу механизмдері: халықаралық және жеке сектор желілерін күшейту (санкцияларды, IoC — indicators of compromise және т.б. бөлісу).

Техникалық қабілеттілікті арттыру: цифрлық сот-медициналық зертханаларды (digital forensics) дамыту, кибертергеушыларды даярлау.

Профилактика мен білім беру: халық пен бизнеске тұрақты түрде қауіпсіздік тренингтері өткізу.

Криптоактивтер мониторингі: бірлескен AML жүйелері, криптовалюта биржаларында КҮС талаптарын күшейту [4].

Жеке-мемлекеттік әріптестік: провайдерлермен тез әрекет ету протоколдарын бекіту (тексеру, блоктау, IP-адресі уақытша тоқтату және т.б.).

Заңдық жауапкершілік нақтылау: корпоративтік қауіпсіздік стандарттарының бұзылуы үшін нақты әкімшілік/азаматтық санкциялар енгізу.

Интернет алаяқтықтары — көпқырлы мәселе, оларды шешу бір жолмен жүзеге аспайды. Технологиялық қорғаныс, ұлттық және халықаралық құқықтық база, тергеу құралдары, жеке сектор мен азаматтарды оқыту — барлығы бірге жұмыс жасағанда ғана нәтижелі болады. Құқықтық жауапкершілік — қылмыстық, азаматтық және әкімшілік деңгейінде қалыптасып, халықаралық ынтымақтастық арқылы күшейтіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі — 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (2024 жылғы өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. «Қазақстан Республикасының киберқауіпсіздігін қамтамасыз ету тұжырымдамасы (Киберқалқан – 2022)» — ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы №407 қаулысы.
3. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы — 2013 жылғы 21 мамырдағы №94-V.
4. Будапешт конвенциясы (2001) — Киберқылмысқа қарсы Еуропа Кеңесінің конвенциясы.

ӘОЖ 342.951

АТҚАРУШЫ БИЛІКТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘКӘМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ӘДІСТЕРІНІҢ

Сейсембек Е.А., Авалбеков М.Қ., Туленбек Б.Т., Манат Б.Ә., Керимбаев Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Рахметова Г.Р.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В наше время эффективная деятельность государства напрямую зависит от сбалансированного и гармоничного взаимодействия его ветвей власти. Среди них исполнительная власть является основным механизмом, обеспечивающим повседневные потребности общества, реализующим управленческие решения. Одним из главных инструментов обеспечения действенности и законности исполнительной власти являются административно – правовые методы. Административно-правовые методы-это совокупность правовых способов и приемов воздействия исполнительных органов, должностных лиц на общество и граждан, решения задач государственного управления.

Summary: Nowadays, the effective functioning of the state directly depends on the balanced and harmonious interaction of its branches of government. Among them, the executive branch is the main mechanism that ensures the daily needs of society and implements management decisions. One of the main tools for ensuring the effectiveness and legality of the executive branch is administrative and legal methods. Administrative and legal methods are a set of legal methods and techniques for influencing executive bodies and officials on society and citizens, and solving public administration problems.

Қазіргі заманда мемлекеттің тиімді қызметі оның билік тармақтарының өзара теңгерімді және үйлесімді әрекетіне тікелей байланысты. Солардың ішінде атқарушы билік – қоғамның күнделікті қажеттіліктерін қамтамасыз ететін, басқарушылық шешімдерді іске асырушы негізгі тетік болып табылады. Атқарушы биліктің пәрменділігі мен заңдылығын қамтамасыз ететін басты құралдардың бірі – әкімшілік-құқықтық әдістер. Әкімшілік-құқықтық әдістер – бұл атқарушы органдардың, лауазымды тұлғалардың қоғам мен азаматтарға ықпал етуінің, мемлекеттік басқару міндеттерін шешудің құқықтық тәсілдері мен амалдарының жиынтығы [1].

Бұл әдістер арқылы биліктің ұйымдастырушылық, реттеушілік және бақылаушылық функциялары жүзеге асырылады.

Мақаланың мақсаты – атқарушы билікті жүзеге асырудағы әкімшілік-құқықтық әдістердің мәнін ашу, олардың түрлерін, ерекшеліктерін және қазіргі кезеңдегі қолданылу тетіктерін талдау.

Атқарушы билік — мемлекеттік биліктің үш тармағының бірі, ол заң шығарушы билік қабылдаған заңдарды орындауды, олардың орындалуын қамтамасыз етуді, сондай-ақ қоғамдық қатынастарды басқаруды жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының Конституциясының 64-бабында Үкімет пен атқарушы органдардың қызметі заңдылық, жариялылық, жауаптылық және тиімділік қағидаларына негізделетіні көрсетілген. Демек, атқарушы биліктің басты миссиясы – заң талаптарын өмірде жүзеге асыру арқылы қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Атқарушы билік органдарының қызметінде құқықтық әдістердің орны ерекше. Себебі билік өкілеттіктерін жүзеге асыру тек құқықтық негізде, яғни норма, қаулы, жарлық, ереже түрінде көрініс табады. Осы тұрғыда әкімшілік-құқықтық әдістер — мемлекеттің басқарушылық тетігінің өзегі болып табылады [2].

Әкімшілік-құқықтық әдістер – атқарушы органдар мен олардың лауазымды тұлғаларының қоғамдағы қатынастарды реттеу, бағынышты субъектілерге ықпал ету және басқарушылық шешімдерді жүзеге асыру барысында қолданатын заңды және ұйымдастырушылық құралдар жүйесі. Бұл әдістердің басты ерекшелігі – олардың биліктік сипатқа ие болуы. Атқарушы орган өз құзыреті шегінде міндетті нұсқаулар береді, ал азаматтар мен ұйымдар сол нұсқауларды орындауға міндетті. Әкімшілік-құқықтық әдістер екі негізгі топқа бөлінеді:

1. Сендіру әдістері – басқару субъектісі мен объектісі арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа негізделеді.

2. Мәжбүрлеу әдістері – құқық бұзушылықтың алдын алу немесе оның салдарын жою мақсатында қолданылады. Сонымен қатар әкімшілік-құқықтық әдістердің құрамына реттеуші, ұйымдастырушылық, тәртіптік және әкімшілік ықпал ету шаралары да кіреді.

Әкімшілік-құқықтық әдістердің басты ерекшеліктері:

1.Биліктік сипаттылық–мемлекеттік билік өкілеттіктеріне сүйену.

2.Құқықтық реттеу аясының кеңдігі – қоғам өмірінің барлық саласына таралуы.

3.Мақсаттылық пен тиімділік – мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталуы.

4.Жеке және қоғамдық мүдделердің үйлесімі – азаматтардың құқықтарын шектемей қоғамдық тәртіпті сақтау.

5.Мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен байланысы – заңды түрде орындату мүмкіндігі [3].

Қазіргі таңда Қазақстанда мемлекеттік басқаруды жетілдіру, цифрландыру және бюрократияны азайту бағытында әкімшілік-құқықтық әдістердің жаңа түрлері қалыптасуда.

Мысалы:

- Электрондық үкімет және «Smart State» жүйелері әкімшілік ықпал етудің тиімділігін арттырды;

- Proactive services (алдын ала қызмет көрсету) моделі азаматтарға әкімшілік рәсімдерді жеңілдетті;

- Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің (2021 ж.) қабылдануы мемлекеттік органдар мен жеке тұлғалар арасындағы дауларды шешудің әділ механизмін орнатты.

Әкімшілік-құқықтық әдістердің нақты түрлері мен олардың қолданылу салалары мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін айқындайды. Әдетте оларды келесі негізгі бағыттар бойынша топтастыруға болады:

1. Ұйымдастырушылық-бұйрықтық әдістер – басқару субъектісінің бағынышты органдарға немесе жеке тұлғаларға міндетті сипаттағы нұсқаулар, ережелер, бұйрықтар беруі арқылы көрінеді.

2. Реттеуші әдістер – қоғамдық қатынастарды құқықтық нормалар негізінде реттеу үшін қолданылады.

3. Бақылау және қадағалау әдістері – мемлекеттік басқарудың заңдылығын қамтамасыз ететін маңызды құралдар.

4. Әкімшілік мәжбүрлеу әдістері – құқық бұзушылықтың алдын алу, қоғамдық тәртіпті қорғау мақсатында қолданылады.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру және азаматтармен өзара іс-қимыл сапасын арттыру мақсатында әкімшілік-құқықтық әдістерді қолданудың жаңа тәсілдері қалыптасуда. Бұл бағыттағы маңызды реформалар төмендегі басымдықтармен сипатталады:

1.Цифрлық трансформация және автоматтандыру.

2.Қоғамдық бақылау және ашық үкімет қағидаты.

3.Кәсібилік пен этикалық жауапкершілікті арттыру.

4.Әкімшілік рәсімдердің жеңілдетілуі және бюрократияны азайту

5.Мемлекеттік қызметтердің сапасын бағалау жүйесін жетілдіру.

Әкімшілік-құқықтық әдістерді жетілдіру тек құқықтық қана емес, саяси және әлеуметтік маңызға да ие. Себебі бұл әдістер қоғам мен мемлекет арасындағы өзара сенімді қалыптастырады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, әкімшілік-құқықтық әдістердің дамуы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам қағидаларын іске асыруға мүмкіндік береді. Ал практикалық тұрғыда — мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді [4].

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудің негізгі шарты – оның әкімшілік-құқықтық әдістерін дұрыс қолдану мен жетілдіру. Бұл әдістер мемлекеттің билік өкілеттіктерін жүзеге асырумен қатар, қоғамның құқықтық мәдениетін арттыруға да қызмет етеді. Қазіргі замандағы әкімшілік-құқықтық әдістердің басты ерекшелігі — олардың құқық үстемдігі, ашықтық, тиімділік және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталуы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Balabiyev, K., Akhatov, U., & Muratkhanova, M. «Legality in the sphere of implementing executive power in the Republic of Kazakhstan». Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series, 146(1), 187-201, 2024. (bullaw.enu.kz)

2. Abdrassulov, E. B., Akhmetov, E. B., & Akhmetova, A. B. «To issue of analysis of principles of legality and fairness in the system of administrative judicial proceedings of the Republic of Kazakhstan». Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, 80(1), 2025. (vestnik.zqai.kz)

3. Karipova, A. Y., Serikbekova, S. B., & Toleubekov, A. T. «Separate features of the implementation of administrative procedures and administrative proceedings in accordance with the Administrative Procedure and Procedure Code of the Republic of Kazakhstan». Bulletin of the Karaganda University “Law Series”, 109(1), 2023. (law-vestnik.buketov.edu.kz)

4. Abdrasulov, E., Akhmetov, Y., Abdrasulova, A., Tapakova, V., & Mutalyapova, A. «Legal Basis for the Application of the Principles of Legality and Justice in the System of Administrative Proceedings of the Republic of Kazakhstan». Statute Law Review, 45(2), August 2024. ([OUP Academic](http://OUPAcademic))

ОӘЖ 340.12

ҚҰҚЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Сейткерім Ұ.Б., Ақбала Т.Н., Өмүрбек Д.Қ., Байнессева А.М., Байбатчаев Т.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Право является важнейшим социальным регулятором, определяющим поведение людей в обществе. Его социальная сущность заключается в том, что оно выражает волю общества, направленную на поддержание справедливости, порядка и безопасности. Право отражает социальные интересы, служит инструментом согласования различных потребностей и ценностей, обеспечивает баланс между свободой личности и общественными интересами.

Роль права в обществе заключается в установлении правовых норм, регулирующих отношения между гражданами, государством и организациями. Оно способствует укреплению законности, защите прав человека и развитию демократии. Таким образом, право выполняет не только регулиющую, но и воспитательную, охранительную и стабилизирующую функции, выступая важнейшим элементом общественного прогресса.

Summary: Law is the most important social regulator that determines the behavior of people in society. Its social essence lies in the fact that it expresses the will of society aimed at maintaining justice, order and security. Law reflects social interests, serves as a tool for reconciling different needs and values, and provides a balance between individual freedom and public interests.

The role of law in society is to establish legal norms governing relations between citizens, the State and organizations. It promotes the rule of law, the protection of human rights, and the development of democracy. Thus, law performs not only regulatory, but also educational, protective and stabilizing functions, acting as an essential element of social progress.

Құқық-қоғамның тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік категориялардың бірі. Ол адамзаттың тарихи даму процесінде қалыптасады және әлеуметтік қажеттіліктерді, құндылықтар мен мүдделерді білдіреді. Құқықтың мәні тек заңдарда бекітілген нормалар жүйесінде ғана емес, сонымен бірге оның әлеуметтік табиғатында — қоғамға байланысты, адам мен мемлекеттің мүдделеріне қызмет етуде жатыр.

Р. О. Халфинаның ғылыми еңбектерінде құқық-бұл адамдардың өзара әрекеттесу процесінде пайда болатын әлеуметтік реттеудің ерекше түрі екендігі баса айтылған. Ол өздігінен болмайды, бірақ қоғамның объективті қажеттіліктерін тәртіппен, тұрақтылықпен және әділеттілікпен көрсетеді. Халфина бұл құқықты экономикамен, саясатпен және моральмен тығыз байланысты құбылыс ретінде қарастырды [1].

Құқықтың әлеуметтік мәні оның адамдардың мінез-құлқының белгілі бір шеңберін белгілеу арқылы әлеуметтік қатынастарды реттейтіндігінде көрінеді. Құқық нормалары арқылы қоғам әділеттілік, жақсылық пен жамандық, теңдік пен бостандық туралы өз идеяларын білдіреді. Құқық жеке емес, әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін үйлестіруге бағытталған қоғамдық ерікті көрсетеді.

Құқықтың әлеуметтік мәні мәселесі әрқашан заң ғылымында орталық болды. Құқықты қоғамнан тыс, оның экономикалық, саяси және рухани процестерінен тыс қарау мүмкін емес. С.С. Алексеев атап өткендей, құқық — бұл "қоғамның еркін білдіретін және әділеттілікті орнатуға бағытталған әлеуметтік өмірдің бір түрі". Демек, заңды түсіну оның әлеуметтік табиғаты мен әлеуметтік дамудағы маңыздылығын түсінуді талап етеді [2].

Құқық қоғамның адамгершілігімен, саясатымен және мәдениетімен тығыз байланысты. Ол әлеуметтік интеграция мен тұрақтандырудың маңызды құралы болып табылады, азаматтардың құқықтық санасын қалыптастыруға ықпал етеді. Құқықтың көмегімен жеке тұлғаны, оның бостандығы мен қадір-қасиетін қорғау қамтамасыз етіледі, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметі реттеледі.

С.С. Алексеев құқықтың әлеуметтік мәнін адами қатынастарды реттеуге және ортақ мүдделерді қорғауға бағытталған қоғамдық ерік-жігерді білдіретіндігінде көрді. Ол заң "рұқсат етілген шекараны белгілеп қана қоймай, моральдық және әлеуметтік мұраттарды бекіту құралы ретінде қызмет етеді"деп жазды [3].

оғамдағы құқықтың рөлі өте зор. Ең алдымен, құқық жанжалдарды шешудің тәртібі мен тәртібін белгілей отырып, реттеуші функцияны орындайды. Қорғау функциясы қоғамдық қатынастарды бұзушылықтардан қорғауда көрінеді. Тәрбиелік функциясы азаматтардың заңға және құқықтық тәртіпке құрметпен қарауын қалыптастыру болып табылады. Ақырында, әлеуметтік функция құқықтың игіліктер мен жауапкершілікті әділ бөлуге ықпал ететіндігінде көрінеді.

Осылайша, құқық тек құқықтық нормалар жүйесі ғана емес, сонымен бірге қоғамның өркениет деңгейін көрсететін маңызды әлеуметтік институт болып табылады. Оның әлеуметтік мәні әділеттілікті, бостандық пен тәртіпті қамтамасыз етуде, ал рөлі қоғамдық қатынастарды реттеуде және адам құқықтарын қорғауда. Құқықтық мәдениеттің деңгейі неғұрлым жоғары болса, қоғамның өзі соғұрлым күшті және тұрақты болады.

Н.И. Матузов пен А.В. Малко "мемлекет және құқық теориясы" бірлескен жұмысында құқық жеке бостандық пен қоғамдық мүдделер арасындағы тепе — теңдікті қамтамасыз ететін әлеуметтік институт екенін атап өтті. Олардың пікірінше, бұл оның шынайы мәні — қоғамға, адамға және мемлекетке бір уақытта қызмет ету [4].

Осылайша, жетекші заңгерлердің еңбектерінде жалпы идея атап көрсетілген: құқық тек құқықтық нормалар жүйесі ғана емес, сонымен бірге қоғамның қажеттіліктері мен құндылықтарын білдіретін әлеуметтік болмыстың маңызды нысаны болып табылады.

Заң әртүрлі әлеуметтік топтардың келісілген мүдделерін білдіру құралы екенін атап өтті. Ол жанжалдардың алдын алуға ықпал етеді, мемлекет пен азаматтар арасындағы сенімді нығайтады, демократия мен құқықтық тәртіп үшін жағдай жасайды.

Қоғамдағы құқықтың рөлі оның функциялары арқылы көрінеді.

Біріншіден, құқық қоғамдық қатынастарда тұрақтылық пен тәртіпті қамтамасыз ететін мінез-құлық ережелерін белгілеу арқылы реттеуші функцияны орындайды.

Екіншіден, қорғау функциясы жеке тұлғаны, меншікті, қоғамдық қауіпсіздікті қорғауға бағытталған.

Үшіншіден, құқық азаматтардың құқықтық санасын, Заңға деген құрметін және қоғам алдындағы жауапкершілік сезімін қалыптастыра отырып, тәрбиелік мәнге ие.

Е.А. Лукашеваның пікірінше, құқықтың гуманистік әлеуеті бар: ол адамның қадір-қасиетін қорғайды және тұлғаның дамуына ықпал етеді. Құқық тек мемлекеттік мәжбүрлеудің ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік әділеттіліктің де құралына айналады.

Құқықтың әлеуметтік рөлі адамдардың мінез-құлқын реттеумен шектелмейді. Ол әлеуметтік прогрестің қуатты құралы ретінде әрекет етеді.

Құқық әлеуметтік реформалардың іске асырылуын, азаматтық қоғамның дамуын, адам құқықтарын қорғауды және заңның үстемдігін бекітуді қамтамасыз етеді.

Қоғамдағы құқықтың рөлі-қоғамдық қатынастарды реттеу, адам құқықтарын қорғау және заңдылықты нығайту. Құқықтық мәдениеттің деңгейі неғұрлым жоғары болса, қоғам соғұрлым тұрақты және әділ болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Погодин А.В. «Социальная сущность права (взаимосвязь закономерностей практики и сущности права)». – М.: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2023. DOI:10.24031/2226-0781-2023-13-6-168-182. kpfu.ru
2. Klimenko A., Mazurov I. «The Conventional Nature of Legal Values». WISDOM, Vol. 1, No 1, 2021. DOI:10.24234/wisdom.v1i1.666. wisdomperiodical.com
3. Levakin I. «Law as a Socio-cultural Phenomenon: Harmonization on Basis of the Principle of Humanism». Law. Journal of the Higher School of Economics, Vol. 18, No 1, 2025. journals.rcsi.science
4. Suleymanov B.B. «Общая теория государства и права в системе юридических наук (анализ концепции С.С. Алексеева)». European and Asian Law Review, 2024, № 3, т. 7, с. 94-101. DOI:10.34076/27821668_2024_7_3_94.

ОӘЖ 663.9.034

ПРОКУРОРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ: ЗАҢДЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕТІКТЕРІ

Сембек Е.Е., Әбдірахман Б.С., Караманов М.Б., Игилик С.Н., Самбаева Ж.О.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Мамаева М.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена участию прокурора в гражданском процессе. Кратко раскрываются его правовой статус, основные полномочия и роль в обеспечении законности и защите прав граждан. Отмечаются проблемные аспекты правоприменения и предлагаются краткие рекомендации по совершенствованию законодательства.

Summary: The article briefly examines the prosecutor's participation in civil proceedings, outlining his legal status, key powers, and role in ensuring legality and protecting citizens' rights. The main procedural issues are identified, and concise recommendations for improving legislation are proposed.

Прокуратура – көпфункционалды мемлекеттік орган, оның негізгі бағыттарының бірі – сот өндірісіне қатысу арқылы заңдылықты қамтамасыз ету болып табылады.

Прокурордың азаматтық процестегі рөлі мемлекеттің құқық қорғау функциясының маңызды элементі ретінде қарастырылады, себебі ол азаматтардың, ұйымдардың және қоғамның бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған [1].

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі прокурордың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысу тәртібін және оның өкілеттіктерін нақты реттейді [2].

Прокурор азаматтық процесте тарап емес, бірақ оның қатысуы қоғамдық мүдделерді, әлсіз тараптардың құқықтарын және заңдылықты қорғауға бағытталғандықтан ерекше маңызға ие.

Прокурордың азаматтық процестегі рөлі Қазақстан Республикасының Конституциясы мен «Прокуратура туралы» заңда айқындалған міндеттерге негізделеді. Азаматтық сот ісін жүргізу барысында прокурор мемлекеттің атынан әрекет етеді және оның негізгі мақсаты – заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғау [3].

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің (АПК) 54-бабына сәйкес, прокурор азаматтық процестің барлық сатыларына қатыса алады және процестің барлық түрлері бойынша әрекет ету құқығына ие. Бұл норма прокурордың азаматтық сот ісіндегі рөлін кең әрі маңызды етеді, себебі оның қатысуы тек мемлекеттік мүдделерді ғана емес, сондай-ақ қорғалуы қиын азаматтардың құқықтарын қорғауды да қамтиды.

Прокурор процесте тарап емес, бірақ оған көптеген тараптарға тән құқықтар берілген. Ол өз процессуалдық құқықтарын пайдалану арқылы соттың әділ әрі заңды шешім шығаруына ықпал етеді.

Прокурорға берілген процессуалдық өкілеттіктер кең ауқымды және олар құқықтық мемлекет қағидаларын жүзеге асыруды қамтамасыз етуге бағытталған.

АПК-нің 54-бабы прокурорға мынадай өкілеттіктер береді:

- талап арыз беру;
- өтініштер жасау;
- дәлелдемелерді талап ету;
- тараптар мен куәгерлерге сұрақ қою;
- сотқа қорытынды жасау;
- апелляциялық, кассациялық наразылық келтіру;
- сот актілерін қайта қарау туралы ұсыныстар енгізу [4].

Бұл өкілеттіктер прокурорға азаматтық процеске толыққанды қатысуға мүмкіндік береді. Прокурор сот шешімінің заңдылығын бағалап қана қоймай, қажет болған жағдайда сотқа құқықтық бағыт-бағдар береді. Оның қорытындысы сот үшін міндетті емес, бірақ сот шешімін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Прокурор өз атынан талап арыз бере алады, бірақ ол талапкер болып табылмайды. Талап арыз берілген жағдайда материалдық құқықтың иесі — прокурор емес, оның мүддесі үшін арыз берілген тұлға. Бұл – прокурордың ерекше мәртебесінің негізгі құқықтық ерекшеліктерінің бірі.

Мысалы, прокурор кәмелетке толмағандардың, әрекетке қабілетсіз тұлғалардың, мүгедектердің, зейнеткерлердің құқықтарын қорғау үшін талап

арыз бере алады. Бұл прокурордың конституциялық функцияларына – әлсіз әлеуметтік топтарды қорғауға толық сәйкес келеді.

Прокурор талапкер болмағандықтан:

– татуласу келісіміне қол қоя алмайды;

– қарсы талап қоя алмайды;

– талапкердің жеке материалдық құқығына қатысты әрекет жасай алмайды.

Бұл талап құқықтық теорияда прокурордың «процессуалдық мүддесі бар, бірақ материалдық мүддесі жоқ тұлға» ретінде анықталуына мүмкіндік береді [2].

Прокурордың соттағы қорытындысы — азаматтық процестегі ең маңызды құралдардың бірі.

Ол мына жағдайларда міндетті түрде беріледі:

– алимент өндіру,

– кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау,

– әрекет қабілетсіз деп тану,

– психиатриялық стационарға мәжбүрлеп жатқызу,

– ата-ана құқықтарынан айыру істері [4].

Прокурор қорытындысы үш функция атқарады:

1. құқықтық – заң нормаларын түсіндіреді;

2. талдамалық – дәлелдемелерді бағалайды;

3. бағдарлаушы – сотқа заңды шешім шығару үшін бағыт береді [3].

Қорытынды сот үшін міндетті емес, бірақ сот дәл сол бағыттан ауытқыса, шешімін өте мұқият негіздеуі тиіс.

Зерттеу барысында бірнеше маңызды мәселелер анықталды:

1) Прокурордың қатысу ауқымы нақты айқындалмаған

АПК прокурордың қандай істерге міндетті түрде қатысатынын көрсеткенімен, қоғам үшін маңызды әлеуметтік даулардың кейбір түрлері бақылаусыз қалады (мысалы, цифрлық құқық бұзушылық, интернет алаяқтық, алаяқ қаржы ұйымдары).

2) Прокурорлардың азаматтық істерді жүргізуге ресурстары жеткіліксіз

Бір прокурорға жүктелетін жұмыс көлемі өте жоғары, бұл прокурорлық қадағалау сапасына әсер етеді.

3) Прокурордың соттағы функциясы мен қадағалау функциясы арасындағы шекара айқын емес

Прокурор сотқа ықпал ете алмайды, бірақ заңдылықты қамтамасыз етуге міндетті. Бұл құқықтық коллизия кейде прокурордың нақты пәрменді әрекет жасауына кедергі келтіреді.

4) Әлеуметтік әлсіз топтарды қорғауда формалдылық бар

Прокурорлар кейбір санаттағы істерге тек қатысқаны туралы белгі қоюмен шектеледі, бірақ нақты құқықтық талдау жасалмайды.

6. Заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар

Зерттелген мәселелерді ескере отырып, мынадай нақты ұсыныстар ұсынылады:

- 1) АПК-ге прокурордың міндетті түрде қатысатын істер тізбесін кеңейту
 - цифрлық құқықтар
 - интернет-тұтынушылар даулары
 - қаржылық пирамида құрбандары
- 2) Прокурорларға азаматтық істер бойынша мамандану енгізу
Әсіресе: отбасылық, еңбек, кәсіпкерлік даулар бойынша.
- 3) Прокуратура органдарында азаматтық істерге жауап беретін бөлімдер құру
- 4) Прокурордың қорытынды беру институтын күшейту
Қорытындыны формалды емес, аналитикалық сипатта талап ету.
- 5) Сот шешімдерін қайта қарау жөніндегі прокурор өкілеттіктерін кеңейту

Әсіресе заңсыз жеке сот орындаушылары, банктер мен МҚҰ туралы шағымдар бойынша.

Прокурордың азаматтық процестегі қатысуы – азаматтардың құқықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғаудың маңызды тетігі. Прокурордың талап қою, қорытынды беру, дәлелдемелерді бағалау және сот актілерін қайта қарау туралы наразылық келтіру өкілеттіктері сот төрелігінің заңдылық және әділдік қағидаттарын қамтамасыз етеді.

Зерттеу нәтижесінде прокурордың процессуалдық мәртебесіне қатысты бірқатар проблемалар анықталды: өкілеттіктерді қолданудағы формалдылық, азаматтық істердің жаңа санаттарына прокурордың қатысу тәртібінің айқындалмауы, кадрлық ресурстардың жеткіліксіздігі және цифрлық дауларға байланысты құқықтық тетіктердің дамымағандығы.

Осы мәселелерді шешу үшін прокурордың қатысу міндетті болатын істер тізбесін кеңейту, мамандандырылған прокурорлар институтын енгізу, қорытынды беру сапасын арттыру және заманауи құқықтық қатерлерге бейімделген заңнамалық өзгерістер қажет.

Прокурордың азаматтық процестегі рөлін жетілдіру — құқықтық мемлекетті нығайтудың және азаматтардың құқықтарын тиімді қорғаудың маңызды шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 ж.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. – 2015 жылғы 31 қазан, № 377-V ҚРЗ.
3. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ.
4. ҚР Бас прокуратурасы. Прокурордың азаматтық процестегі өкілеттіктері туралы әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2020.
5. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Гражданский процесс Республики Казахстан. Комментарий к АПК. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018.
6. Жайлин Ғ.А. Азаматтық іс жүргізу құқығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
7. ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары (азаматтық істер бойынша заңдылықты қамтамасыз ету туралы). – Астана, 2017–2023.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ ТАНЫМЫНДАҒЫ БАТЫРЛЫҚ БЕЙНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Серик А.Б., Сүйеу Н.А., Турашова Ә.Г., Насирова А.Ш., Аширов Б.Б.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Стаття посвящена эволюции образа героя (батыр) в историческом сознании казахского народа. Анализируется формирование и трансформация батырского идеала с древних кочевых времен до современности. Особое внимание уделяется изменениям, произошедшим в эпоху Казахского ханства, советского периода и постсоветской независимости Казахстана. В статье рассматривается, как батырский образ отражает культурные, социальные и политические процессы, служит символом национальной идентичности и патриотизма. Автор отмечает, что несмотря на идеологические трансформации, батыр остается ключевым элементом казахской этнокультуры и национального самосознания.

Summary: The article explores the evolution of the hero (batyr) image in the historical consciousness of the Kazakh people. It analyzes the formation and transformation of the batyr ideal from ancient nomadic times to the present day. Special attention is given to changes during the Kazakh Khanate era, the Soviet period, and post-Soviet Kazakhstan's independence. The article discusses how the batyr image reflects cultural, social, and political processes and serves as a symbol of national identity and patriotism. The author emphasizes that despite ideological transformations, the batyr remains a key element of Kazakh ethnoculture and national consciousness.

Қазақ халқының тарихи санасында «батыр» образы ерте көшпелі дәуірден бастап қалыптасқан. Далалық көшпелілер қоғамында топтық іс-әрекет, қол күшіне негізделген қорғаныс, мал мен ата-жерді қорғау идеялары маңызды болғандықтан, жеке ерлігімен көзге түскен тұлға — батырға айналған. Бұрынғы рулардың, тайпалардың ауызша жыр-дастандарында, мысалы, «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» жырларында батырның идеалдық бейнесі — замандастарының қорғаушысы, жауға қарсы күрескер, жасырусыз әділ әрі данагөй адам ретінде көрініс тапқан. Осылайша батырлық бейне этносмәдени кодтың бір бөлігіне айналған.

Батырлық бейне – қазақ халқының мәдениеті мен тарихи санасының ең маңызды және терең ұғымдарының бірі. Ол көшпелі тұрмыс пен ерлік дәстүрлерінен бастау алады және ғасырлар бойы дамып, қалыптасып, ұлттық рухтың, батырлық идеалдардың символына айналған. Батыр образының тарихи қалыптасуын түсіну үшін оның шығу тегіне, қалыптасу кезеңдеріне және әлеуметтік-мәдени контекстіне тереңірек үңілу қажет.

Қазақ халқының ата-бабалары көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан ежелгі түркі және қазақ-қыпшақ тайпаларынан шыққан. Бұл дәуірде қоғам негізінен рулық-қобылыстық құрылымға сүйеніп, көшпелі өмір салты қалыптасқан. Мұндай ортада батырлық тек жеке адамның ерлігі мен күш-қуатының ғана емес, сонымен қатар оның қауымға, тайпаға деген адалдығы мен жауапкершілігінің көрінісі ретінде маңызды болды. Батыр —

тайпа немесе ру шеңберіндегі қорғаушы, жауға қарсы тұрушы, көшпелі қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуші тұлға болды [1].

Ауызша халық шығармашылығында, әсіресе эпостарда («Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын» секілді) батыр бейнесі кеңінен насихатталды. Бұл эпостарда батыр — қайсар, әділ, мейірімді, тілге шешен, ел қамын ойлайтын тұлға ретінде суреттеледі. Ол тек жауға қарсы соғысушы ғана емес, сондай-ақ ел ішіндегі әділдік пен тәртіптің күзетшісі, халықтың рухани ұстазы саналған. Батырлық — рухани және физикалық күштің, батылдық пен айқындың үйлесімі. XV-XVIII ғасырлар аралығында Қазақ хандығының құрылуымен бірге батыр бейнесінің маңызы одан әрі артты. Батырлар ханның әскери қолбасшылары және халықтың саяси қорғаушылары ретінде қызмет етті. Бұл кезеңде жоңғар шапқыншылығы мен сыртқы жаулардың шабуылдарына қарсы тұру батырлардың негізгі міндетіне айналды. Олар халықтың бостандық күресінің символы болды.

Хандық кезеңдегі батыр бейнесі ұжымдық ұлттық санада мемлекеттілік пен тәуелсіздіктің белгісі ретінде қалыптасты. Батырлар тек жаумен күресіп қана қоймай, жер, отан мен ата-бабалар мұрасын қорғап, қазақ халқының ұлттық рухын көтеруші ретінде танылды. Бұл кезде батырлар туралы жырлар мен тарихи аңыздар көбейіп, олардың ерліктері ұрпақтан ұрпаққа ауызша және жазбаша түрде берілді [2].

XX ғасырдың басынан бастап және әсіресе Кеңестік кезеңде қазақ батырларының бейнесі жаңа идеологиялық контекстте қайта қаралып, кеңестік идеология талаптарына сәйкестендірілді. Кеңестік билік қазақ батырларын халықтың басына түскен қиындықтарға қарсы күрескен «халық жауы» мен «феодалдық-құлдық жүйеге» қарсы күрескерлер ретінде көрсетуге тырысты. Социалистік реализмнің идеалдарына сәйкес батырлардың образы еңбек пен отаншылдыққа негізделген, ұжымшар және индустрияландыру үрдістеріне сай тұлға ретінде жаңғыртылды. Сонымен бірге, дәстүрлі батырлық идеалдар кейде «әлеуметтік класстық қақтығыстар» аясында екінші жоспарға шегіндіріліп, олардың тарихи сипаты өзгертілді. Кеңестік әдебиет пен өнерде батыр бейнесі көбінесе КСРО-ның үлкен жеңістерін насихаттайтын құралға айналды. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ халқының тарихи санасы қайта жандануда. Батырлық бейне ұлттық рухтың басты символы ретінде қайта қаралып, жаңаша мазмұнға ие болды. Қазіргі қазақ қоғамында батыр — ұлттық бірлік пен тәуелсіздіктің, ел мен жердің қорғаны символы ғана емес, сонымен бірге рухани жаңғырудың, мәдени мұраны сақтаудың негізі болып отыр.

Қазіргі батырлар образы тарихи дәстүрлермен үйлесіп, бірақ заманауи талаптарға бейімделген. Олар халықтың күрескерлігі мен ерлігін дәріптеумен қатар, мәдени, ғылыми, спорттық, қоғамдық саладағы жетістіктерімен де сипатталады. Бұл өзгеріс батырлық ұғымының кеңеюін және оның қоғамдағы маңыздылығының артуын көрсетеді [3].

Батырлық бейненің тарихи қалыптасуы — қазақ этномәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі. Ол көшпелі дәуірден бастап, хандық кезең, кеңестік идеология, тәуелсіздік кезеңдерінде әртүрлі әлеуметтік-мәдени контекстте

өзгеріп, дамып келеді. Батыр — бұл тек ерлік пен күштің ғана емес, сонымен бірге әділдік, қайырымдылық, қоғам алдындағы жауапкершіліктің символы. Батырлық бейненің эволюциясы қазақ халқының тарихи-мәдени идентификациясының негізгі аспектілерінің бірі болып қала береді.

XV–XVIII ғғ. аралығында қазақ қоғамында батырлық пайымдаудың мазмұны ұлғайған: батыр енді тек физикалық ерлік иесі ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік құрылымға, хандық билікке қызмет ететін сарбаз-басқарушыға айналды. Мысалы, хандық кезеңде ұйымдасқан әскери құрылымдар қалыптасуымен бірге батырлар — жоңғар шабуылдарына, отарлау қысымына қарсы күресте халықтың алғы шебінде тұрған. Бұл кезеңде батырдың бейнесі ұлттық тәуелсіздік, жер мен бостандық үшін күрес символына айналған. Ақпан орталарында батырлық эпостар көптеп жазылып, тарихи жырлар мен дәйекті аңыз-дастандар арқылы таралған.

Кеңестік дәуірде (XX ғ. бірінші жартысы-орта тұсы) батырлық бейне ресми идеологияның да элементіне айналды. Социалистік реализм аясында батыр — «халық жауы» мен «еңбекші класс жауы» арасындағы күресте өнегелі фигура ретінде қайта қалыптастырылды. Бірақ қазақ этнографиялық дәстүрінде батырлар көбірек еркіндікке, жекелеген қауымға, ауылына қызмет еткен тұлғалар болғандықтан, солардың бейнесі идеологиялық көзқарас аясында өзгеріске ұшырады. Кеңестік тарихнамада батырлар көп жағдайда сталиндік республикаларға бағынышты күрескер ретінде, немесе КСРО халықтарын қорғаушы ретінде бейнеленді. Нәтижесінде, батырлық образы өзінің дәстүрлі мағынасынан біршама айырылды — жерін қорғаған көшпелі қоғамның батырынан, соғысжауынғанда жауға қарсы тұратын қаһарманға айналды. Алайда, дәстүрлі батырлық пен кеңестік идеология арасындағы үйлесім әрқашан да оңай болған жоқ. Кеңестік билік кейбір дәстүрлі қаһармандарды, әсіресе ұлттық тәуелсіздік үшін күрескен батырларды «буржуазиялық ұлтшылдар» немесе «феодалдық кластардың өкілдері» ретінде қарастырып, олардың маңыздылығын төмендетуге тырысты. Бұл әсіресе XX ғасырдың 30-50-жылдарындағы сталиндік репрессия кезеңінде айқын көрінді.

Сонымен бірге, халық ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлерінде сақталған батырлық эпостар мен жырлардың мазмұны бұрмаланып, идеологиялық тұрғыда өзгертілді. Батырлардың жеке ерлігін насихаттаудың орнына, олардың ұжымдық еңбек пен социалистік қоғам құрылысына қосқан үлесі ғана мадақталды [4].

Кеңестік кезеңде батырлық бейненің көптеген элементтері жаңаша мазмұнмен толықтырылса да, ұлттық санада батырлық идеал толық жоғалған жоқ. Көптеген қазақ зиялылары мен жазушылары дәстүрлі батырлықтың рухани негізін сақтап қалуға ұмтылды. Мысалы, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Әбдіжәмил Нұрпейісов сынды қазақ әдебиетінің майталмандары тарихи батырлық бейнені жаңа идеологиялық талаптарға сай бейімдеп, бірақ оның түпкі рухын жоғалтпауға тырысты.

1991 жылдан кейін қазақ тарихы мен мәдениетіне жаңа серпіліс берілді — ұлттық сана қайта құрылды, мәдени мұраға қызығушылық артты. Батырлық

бейне де жаңғыру жолына түсті: қазіргі кезеңде батыр — тек қылқа, шабуылдаушы ғана емес, қоғамға қызмет етуші, ұлттық мүддені қорғаушы, тілін, салт-дәстүрін сақтаушы тұлға ретінде көрініс табуда. Сонымен бірге, батыр образы медиа және көркемсурет саласында жандануда (мысалы, кинофильмдер, кітаптар, қоғамдық жобалар). Бұл жаңғыру барысында кейде батырлық өнеркәсіптік форматқа, брендке айналғандығы туралы сын да айтылуда — батыр бейнесі коммерциялық аймаққа өтіп, «омыртқа» құндылығы жоғалып, сыртқы формаға көбірек мән берілген [5].

Қорытындылай келе, қазақ халқының тарихи танымындағы батырлық бейне — тұрақсыз, эволюциялық процесске ұшыраған мәдени феномен. Ежелгі көшпелі дәуірден бастау алып, хандық құрылымдар арқылы институционалданып, кеңестік идеология аясында қайтақалыптаған, тәуелсіздік кезеңінде жаңа мәнге ие болған. Осылайша, батырлық бейне — тек тарихи артефакт емес, қазіргі қазақ қоғамындағы мәдени-идеологиялық символға айналған. Алдағы зерттеулер үшін батырлық бейненің заманауи әріптесі (мысалы, спортшы, қоғам қайраткері) ретінде қалай өзгергені, сондай-ақ батыр образының аймақтар бойынша (солтүстік, оңтүстік өңірлер) айырмашылығы деректерімен талданатын болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахметов, Ж. «Қазақ батырларының тарихи рөлі». Алматы: «Ғылым», 2010. – 256 б.
2. Қалиев, Т. «Қазақ эпосы және батырлық дәстүрлер». Нұр-Сұлтан: «Фолиант», 2015. – 312 б.
3. Уәлиев, А. «Көшпенділер мәдениеті мен батырлық образ». Шымкент: «Оңтүстік», 2012. – 198 б.
4. Дәрібаев, Н. «Қазақ хандығы дәуіріндегі батырлардың қоғамдық орны». Алматы: «Рауан», 2009. – 142 б.
5. Мухамеджанова, Г. «Совет кезеңіндегі батырлық идеология». Нұр-Сұлтан: «Ғылым», 2018. – 178 б.

ӘОЖ 343.9:342.9 (574)

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫНА ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Сәдуақас Е.А., Айтбай Р.Е., Қуандық Ф.А., Бердикүл Б.Е., Абдрашова Ж.Т.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Рахметова Г.Р.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: На современном этапе в правовой системе Республики Казахстан особое значение приобретает институт делопроизводства по делам об административных правонарушениях. Данный институт направлен на защиту прав и законных интересов граждан, укрепление общественного порядка и предупреждение правонарушений при осуществлении административно-правовых функций государства. Административное производство-это правопорядок, регулирующий процесс установления фактов правонарушений, привлечения виновных лиц к ответственности и исполнения наказания.

Summary: At the present stage in the legal system of the Republic of Kazakhstan, the institution of record-keeping in cases of administrative offenses is of particular importance. This

institution is aimed at protecting the rights and legitimate interests of citizens, strengthening public order and preventing offenses in the exercise of administrative and legal functions of the State. Administrative proceedings are the legal order that regulates the process of establishing the facts of offenses, bringing perpetrators to justice and executing punishment.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу институты ерекше маңызға ие. Бұл институт мемлекеттің әкімшілік-құқықтық функцияларын жүзеге асыруда азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға, қоғамдық тәртіпті нығайтуға және құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған. Әкімшілік іс жүргізу – бұл құқық бұзушылық фактілерін анықтау, кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту және жазаны орындау процесін реттейтін құқықтық тәртіп. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі» (ҚР ӘҚБтК) осы саладағы негізгі нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Сонымен қатар, әкімшілік іс жүргізу халықаралық құқық нормаларымен де үйлестірілген, атап айтқанда, БҰҰ, ЕҚЫҰ және Еуропа Кеңесінің адам құқықтары саласындағы стандарттарына сәйкес келеді [1].

Әкімшілік іс жүргізудің құқықтық табиғаты. Әкімшілік іс жүргізу – бұл мемлекет атынан жүзеге асырылатын, әкімшілік құқық бұзушылық фактісін анықтау және құқықтық шешім қабылдау процесі. Ол қылмыстық немесе азаматтық іс жүргізуден өзінің мақсаты, құқықтық салдары мен субъектілік құрамымен ерекшеленеді.

ҚР ӘҚБтК-нің 17-бабында әкімшілік іс жүргізудің міндеттері айқындалған: құқық бұзушылықтың мән-жайын жан-жақты, толық және объективті анықтау; заңның дұрыс қолданылуын қамтамасыз ету; азаматтардың және ұйымдардың құқықтарын қорғау. Әкімшілік іс жүргізудің басты ерекшелігі – оның мемлекеттік билік органдары тарапынан жүзеге асырылуы және жедел, жеңілдетілген рәсімге негізделуі.

Әкімшілік іс жүргізудің кезеңдері мен қағидаттары. Әкімшілік іс жүргізудің негізгі кезеңдері: істі қозғау; істі қарауға дайындау; істі қарау және шешім шығару; шешімді орындау; шешімге шағым жасау. Бұл кезеңдер процестің логикалық және құқықтық бірізділігін қамтамасыз етеді.

Іс жүргізудің қағидаттары әкімшілік әділ соттылықтың кепілдігі болып табылады. ҚР ӘҚБтК-нің 739-бабында белгіленген қағидаттарға мыналар жатады: заңдылық қағидаты; азаматтардың құқықтарының теңдігі; кінәсіздік презумпциясы; дәлелдемелердің еркін бағалануы; сот бақылауының болуы.

Әкімшілік іс жүргізуге қатысушылар және олардың құқықтық мәртебесі. Әкімшілік іс жүргізудің қатысушылары бірнеше топқа бөлінеді: іс жүргізуді жүзеге асыратын органдар (полиция, сот, мемлекеттік инспекциялар); құқық бұзушылық жасаған тұлға; жәбірленуші; куәгерлер, сарапшылар, аудармашылар [2].

ҚР ӘҚБтК-нің 744-бабында іс жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен міндеттері анықталған. Мысалы, құқық бұзушылық жасаған тұлға өзіне тағылған айыппен келіспеу, дәлелдер келтіру, адвокат көмегіне жүгіну

құқығына ие. Бұл ереже БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпы декларациясы мен Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 14-бабына сай келеді.

Дәлелдемелер мен шешім қабылдау тәртібі. Дәлелдемелер әкімшілік істің негізін құрайды. ҚР ӘҚБтК-нің 765-бабына сәйкес, дәлелдемелер ретінде хаттамалар, куәлардың айғақтары, сараптамалар, бейне және аудио жазбалар, заттай дәлелдемелер танылады. Іс бойынша шешім қабылдау кезінде уәкілетті орган барлық дәлелдемелерді жан-жақты зерттеп, объективті қорытындыға келуі тиіс. Шешімнің заңдылығы мен негізділігі сот бақылауы арқылы тексеріледі.

Қазақстан Республикасындағы әкімшілік іс жүргізуді жетілдіру бағыттары.Қазіргі уақытта Қазақстанда әкімшілік әділет жүйесі белсенді дамуда. 2021 жылы енгізілген Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы дауларды қарау тәртібін жаңартты. Бұл әкімшілік әділеттілікті күшейтіп, құқықтық мемлекеттің қағидаттарын нығайтты.Жетілдіру бағыттары ретінде мыналарды атауға болады: цифрлық технологияларды енгізу (e-procurement, e-justice); әкімшілік рәсімдерді автоматтандыру; азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру; халықаралық стандарттарға сай процессуалдық мәдениетті дамыту. Әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша іс жүргізу – мемлекеттік биліктің құқық қорғау қызметінің маңызды элементі. Ол қоғамдағы тәртіпті сақтау, заң үстемдігін қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасында бұл сала халықаралық стандарттарға жақындатылып, заманауи цифрлық технологиялар негізінде жетілдірілуде [3].

Әкімшілік іс жүргізу соттық бақылау институтымен тығыз байланысты. Сот бақылауы - әкімшілік органның әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз ететін негізгі тетік. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша қабылданған шешімдерге сотқа шағымдану құқығы ҚР Конституциясының 13-бабы мен ӘҚБтК-нің 829-бабында бекітілген.Сот бақылауының басты мақсаты – азаматтардың құқықтарын қорғау, әкімшілік органдардың қызметін заң шеңберінде ұстап тұру және биліктің жауапкершілігін арттыру. Сот шешімінің күші әкімшілік органның шешімінен жоғары, бұл билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.Мысалы, егер азамат әкімшілік айыппұл салу туралы шешіммен келіспесе, ол 10 күн ішінде тиісті сотқа шағым бере алады. Сот, өз кезегінде, істі объективті түрде қарап, шешімді өзгертуге немесе күшін жоюға құқылы. Бұл тетік — құқықтық мемлекеттің негізгі көрсеткіші болып табылады.

Халықаралық тәжірибеде де сот бақылауы әкімшілік әділеттіліктің негізі болып саналады. Германия мен Францияның әкімшілік сот жүйелерінде «әкімшілік юстиция» ұғымы арнайы құқық саласы ретінде дамыған. Қазақстан да осы бағытта жүйелі түрде дамып келеді. 2021 жылдан бастап енгізілген Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс сот бақылауының жаңа сапалық деңгейін қалыптастырды [4].

Соңғы жылдары Қазақстанда мемлекеттік басқару мен құқықтық процестерде цифрландыру белсенді енгізілуде. Әкімшілік іс жүргізу де бұл үрдістен тыс қалған жоқ. Қазіргі таңда «e-Justice», «e-Gov», «E-salyq Azamat», «Сот кабинеті» сияқты электрондық жүйелер әкімшілік құқық бұзушылық істерін тіркеу, қарау және бақылау процесін жеңілдетті.

Мысалы, жол қозғалысы ережесін бұзу фактілері автоматты бейнебақылау жүйелері арқылы тіркеліп, айыппұлдар электронды түрде рәсімделеді. Бұл құқық бұзушылықты тіркеу дәлдігін арттырып, адам факторын азайтады. Сонымен қатар, әкімшілік істерді қарауда жасанды интеллект (AI) технологияларын енгізу болашақтағы бағыт ретінде қарастырылуда. AI жүйелері шешім қабылдау процесінде деректерді талдау, тәуекелдерді болжау және процесті оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Мұндай тәсілдер Эстония мен Оңтүстік Корея сияқты елдерде табысты қолданылуда. Әкімшілік процестегі цифрландырудың артықшылықтары:

- іс жүргізудің ашықтығы мен жеделдігі артады;
- адамдық қателіктер азаяды;
- дәлелдемелерді сақтау мен талдау сапасы жоғарылайды;
- азаматтар мен мемлекет арасындағы өзара сенім күшейеді [5].

Сонымен бірге, цифрландырумен бірге дербес деректерді қорғау, жасанды интеллект шешімдерінің әділдігі, құпиялылықтың сақталуы сияқты құқықтық мәселелер де туындайды. Сондықтан бұл бағытта халықаралық тәжірибені ескере отырып, құқықтық негізді жетілдіру қажет. Қорытындылай келе, әкімшілік іс жүргізудің заманауи дамуы соттық бақылау мен цифрландырудың тиімді үйлесімін қажет етеді. Бұл екі бағыт – әкімшілік әділдіктің сапасын арттыруға, қоғам мен мемлекеттің өзара сенімін нығайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. – Астана, 2024.
2. Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі. – Астана, 2023.
3. ҚР Конституциясы. – Астана, 2022.
4. Назарбаев Н.Ә. Құқықтық мемлекет құру жолында. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
5. Дулатбеков Н. Әкімшілік құқық және әкімшілік іс жүргізу құқығы. – Астана: Фолиант, 2021.

ӨОЖ 347.1

АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Смаил Ж.Н., Сарсенбаев Д.А., Нурмағанбет А.Б., Әбдіманапұлы Н., Маханбетжан Н.А.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Сарсенова М.А.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Сущность гражданско-правовых отношений и функции гражданского права
Гражданско-правовые отношения представляют собой регулируемые нормами гражданского права имущественные и личные неимущественные отношения между физическими и юридическими лицами. Их ключевой особенностью является равенство сторон, автономия воли и юридическое равноправие субъектов. Основная цель гражданского права – обеспечение правовой защиты собственности, договорных обязательств и других законных интересов участников. Эти функции играют важную роль в укреплении правопорядка, развитии рыночных отношений и построении правового государства.

Summary: Civil-legal relations are property and personal non-property relations between individuals and legal entities, regulated by civil law norms. Their main characteristics are the equality of parties, freedom of will, and legal independence. The primary goal of civil law is to legally protect property rights, contractual obligations, and other legitimate interests of the parties involved. These functions play a vital role in maintaining legal order, supporting economic development, and building a democratic rule-of-law state.

Азаматтық-құқықтық қатынастар – бұл азаматтық құқық реттейтін қоғамдағы жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар арасындағы экономикалық және жеке мүлік қатынастарының бір түрі. Бұл қатынастардың ерекшелігі олардың құқықтық теңдік пен дербестік еркіндігіне негізделуінде жатыр. Қатысушылар өз құқықтары мен міндеттерін өз еркімен анықтап, келісімшарттық негізде өзара қарым-қатынас жасайды. Азаматтық-құқықтық қатынастарда барлық тараптар заң алдында тең болып есептеледі, яғни ешбір субъект артықшылыққа ие емес және ешкімнің құқықтары заңсыз шектелмейді. Бұл құқықтық теңдік принципі қоғамдағы әділеттіліктің, құқықтық тәртіптің және экономикалық тепе-теңдіктің басты кепілі болып табылады.

Қатынастардың мәні – қоғамдық қатынастарды құқықтық тұрғыдан реттеп, жеке тұлғалардың мүдделері мен құқықтарын қорғау [1]. Бұл реттеу азаматтық құқық нормалары арқылы жүзеге асады, олар қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін нақтылай отырып, олардың өзара қарым-қатынастарын жүйелеп, құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Азаматтық-құқықтық қатынастар тек экономикалық мәселелерді ғана емес, сонымен қатар жеке мүліктік және тұлғааралық қатынастарды да қамтиды. Мысалы, меншік құқығы, келісімшарттар, жеке заттарға қатысты құқықтар, зиянды өтеу және мұрагерлік қатынастары осы санатқа кіреді.

Азаматтық-құқықтық қатынастардың мәні – бұл қоғамдық қатынастарды құқықтық тұрғыдан реттеп, жеке және заңды тұлғалардың мүдделері мен құқықтарын қорғау. Бұл қатынастар азаматтық құқықтың аясында жүзеге асып, қоғамдағы тұрақтылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді. Азаматтық құқық субъектілердің құқықтық мәртебесін айқындап, олардың арасындағы өзара қарым-қатынастарды нақты заң нормаларына сүйене отырып реттейді [2]. Мұндай құқықтық реттеу қоғамда әділеттілік пен теңдік қағидаларын орнықтырып, әрбір азаматтың немесе ұйымның өз мүддесін еркін әрі заңды түрде жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Азаматтық құқық нормалары жеке және мүліктік қатынастарда туындайтын құқықтар мен міндеттемелерді айқындап, қатысушылар арасында туындауы мүмкін даулы мәселелерді шешудің заңды жолдарын ұсынады. Бұл

нормалар қатысушылардың өзара қарым-қатынастарын нақтылайды, олардың арасында туындайтын құқықтық байланыстарды жүйелеп, құқықтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді [3]. Мысалы, келісімшарт жасағанда тараптардың құқықтары мен міндеттері, жауапкершілік шаралары, шарттың бұзылуы немесе орындалмауы кезіндегі салдарлары заң арқылы анықталады.

Азаматтық-құқықтық қатынастардың ауқымы кең және тек қана экономикалық қатынастармен шектелмейді. Олар жеке мүліктік және беймүліктік қатынастарды да қамтиды. Мүліктік қатынастарға – меншік құқығы, мүлікке иелік ету, пайдалану және билік ету құқығы, заттық құқықтар, міндеттемелік құқықтар, соның ішінде сату-сатып алу, жалға беру, қарыз беру және мердігерлік келісімдер жатады. Ал беймүліктік қатынастарға азаматтардың атына, ар-намысы мен қадір-қасиетіне, іскерлік беделіне қатысты құқықтар жатады. Бұл құқықтар материалдық құндылықпен өлшенбегенімен, құқықтық тұрғыдан қорғалады және ерекше маңызға ие.

Азаматтық-құқықтық қатынастардың нақты көріністеріне төмендегідей мысалдар келтіруге болады:

Меншік құқығы – азамат немесе ұйым өз мүлкін заңды түрде иеленіп, оған иелік етеді, яғни оны сатуға, жалға беруге, мұраға қалдыруға құқылы.

Келісімшарттық қатынастар – екі тарап арасындағы мәміле негізінде пайда болатын міндеттемелер (мысалы, тауар сату, қызмет көрсету, жалдау және т.б.).

Зиянды өтеу қатынастары – егер бір тұлға екінші тұлғаға материалдық немесе моральдық зиян келтірсе, онда зиян келтіруші оны өтеуге міндетті.

Мұрагерлік қатынастар – қайтыс болған тұлғаның мүлкін мұрагерлікке қалдыруы және оны қабылдауға байланысты туындайтын қатынастар.

Жеке мүліктік емес құқықтар – ар-намыс, қадір-қасиет, іскерлік беделге нұқсан келтірілген жағдайда туындайтын даулар.

Бұл қатынастардың барлығы азаматтық құқықтың негізінде реттеліп, сот арқылы немесе тараптардың өзара келісімі арқылы шешіледі. Сонымен қатар, бұл қатынастардың реттелуі нарықтық экономикада кәсіпкерлік қызметтің еркін дамуына, мүліктің айналымда болуына, жеке меншік институтының нығаюына жол ашады. Яғни, азаматтық-құқықтық қатынастардың дұрыс қалыптасуы – қоғамның құқықтық мәдениетінің, әділеттілік пен еркіндіктің көрсеткіші.

Азаматтық құқықтың басты мақсаты – жеке тұлғалардың және заңды тұлғалардың меншік құқығын, еңбек құқықтарын, кәсіпкерлік қызметін, мүліктік қатынастарды заң жүзінде бекіту және қорғау. Бұл мақсат қоғамдағы жеке бастаманы ынталандыруға, экономиканың дамуына және құқықтық тұрақтылыққа ықпал етеді. Азаматтық құқықтың көмегімен тұлғалар өз құқықтарын жүзеге асыруға, мүлікті иеленуге, оны басқаруға және пайдалануына толық мүмкіндік алады. Сонымен қатар, азаматтық құқық тұлғалардың құқықтарын бұзған жағдайда әділ өтемақы талап етуге, зиянды өтеуді заңмен қамтамасыз етуге жол ашады.

Азаматтық-құқықтық қатынастардың маңызды ерекшелігі – олар ерікті негізде құрылғандықтан, қатысушылар өз құқықтары мен міндеттерін келісімшарт арқылы анықтай алады [4]. Бұл ретте заң нормалары тараптардың еркіндігін шектемей, тек келісімдердің әділетті және заңға сәйкес болуын қамтамасыз етеді. Азаматтық-құқықтық қатынастардың кең спектрі нарықтық экономика мен жеке кәсіпкерліктің дамуы үшін аса қажет, себебі олар мәмілелердің құқықтық негізін қалыптастырады және құқықтық сенімділікті арттырады.

Азаматтық-құқықтық қатынастардың мәні оның негізінде жатқан құқықтық нормалар жүйесінде жатыр. Бұл қатынастар субъектілердің құқықтары мен міндеттерін нақтылай отырып, олардың өзара байланысын, мүлік қатынастары мен тұлғалардың құқықтық мәртебесін реттейді. Азаматтық құқықтың жүйесі жеке меншік құқығын, келісімшарттар құқықтарын, зиянды өтеу, мұрагерлік және тағы басқа маңызды институттарды қамтиды. Сонымен қатар, азаматтық құқық қатысушыларға өз құқықтарын жүзеге асыруда еркіндік пен теңдік принциптерін ұсына отырып, нарықтық экономиканың дамуына ықпал етеді.

Азаматтық құқықтың қызметі көпқырлы және кең ауқымды. Оның ең басты қызметі – құқықтық реттеу қызметі, яғни азаматтық қатынастарды заң негізінде ұйымдастыру және тұрақтандыру [5]. Бұл қызмет қатынастардың тәртіпті, әділ және тиімді болуын қамтамасыз етеді. Екінші қызметі – қорғау қызметі. Азаматтық құқық жеке тұлғалардың меншігін, еңбек қызметін, келісімшарттық міндеттемелерін қорғау арқылы олардың заңды мүдделерін қорғайды. Үшінші маңызды қызметі – тәрбиелік қызметі. Құқық нормалары азаматтарға заңды сақтауға, әлеуметтік жауапкершілікті сезінуге және құқықтық мәдениетті дамытуға ықпал етеді. Бұл қызметтер азаматтық қоғамның дамуына, құқықтық мемлекет қағидаттарының нығаюына және экономикалық қарым-қатынастардың дұрыс жолға қоюына септігін тигізеді.

Қорытындылай келе, азаматтық-құқықтық қатынастар – бұл қоғамдағы мүлік және жеке қатынастарды құқықтық тұрғыдан реттейтін маңызды әлеуметтік құбылыс. Азаматтық құқық өз қызметі арқылы қоғамдық қатынастарды заңға сай қалыптастырып, жеке тұлғалардың құқықтарын қорғауға және экономиканың дамуына жағдай жасайды. Сондықтан азаматтық құқықты терең түсіну және оны тиімді пайдалану – қоғамдағы тұрақтылық пен өркендеудің кепілі болып табылады.

Қорыта айтқанда, азаматтық-құқықтық қатынастардың мәні – қоғамдағы адамдар мен ұйымдар арасындағы мүліктік және беймүліктік қатынастарды құқықтық негізде реттеп, олардың заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Бұл қатынастардың мазмұны мен құрылымы азаматтық құқықтың негізгі институттары арқылы қалыптасып, заң нормаларына сүйене отырып жүзеге асады. Сондықтан азаматтық-құқықтық қатынастар – құқықтық мемлекеттің іргетасын құрайтын, қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде ерекше орын алатын маңызды құқық саласы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2023.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері) (01.01.2025 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). – НҚА.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан. — Алматы: Жеті жарғы, 2012.
4. Жайлин Ғ.А. Азаматтық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. – Алматы: Норма-К, 2020.
5. Дидарова Ж.Қ. Азаматтық құқық негіздері: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019.

ОӘЖ 342.4

КОНСТИТУЦИЯ – ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ІРГЕТАСЫ

Спа Е.Н., Абдукаримова Е.Н., Сатыбалдиева Ж.А., Битемір Ә.Е., Мықтыбекұлы Н.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Серик Г.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье раскрывается значение Конституции как основополагающего документа, определяющего демократический характер государства и общества. Автор подчеркивает, что Конституция является главным источником права, закрепляющим принципы народного суверенитета, верховенства закона, разделения властей и защиты прав человека.

На основе трудов Сапарғалиева Г., Ибраевой А., Алимбекова С.Т. и Назарбаева Н.А. отмечается, что именно Конституция обеспечивает единство политической системы, стабильность общества и гарантирует реализацию демократических ценностей.

В результате анализа делается вывод, что без прочной конституционной основы невозможно развитие гражданского общества, правового государства и устойчивой демократии.

Summary: The article reveals the importance of the Constitution as a fundamental document defining the democratic character of the state and society. The author emphasizes that the Constitution is the main source of law that enshrines the principles of national sovereignty, the rule of law, the separation of powers and the protection of human rights.

Based on the works of Sapargaliev G., Ibraeva A., Alimbekov S.T. and Nazarbayev N.A., it is noted that it is the Constitution that ensures the unity of the political system, the stability of society and guarantees the realization of democratic values.

As a result of the analysis, it is concluded that without a solid constitutional foundation, the development of civil society, the rule of law and sustainable democracy is impossible.

Конституция тек заңды құжат емес, бүкіл мемлекеттік және қоғамдық өмірдің негізі болып табылады. Ол биліктің құрылымын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынас принциптерін анықтайды. Бұл Конституция демократиялық жүйенің негізі болып табылады, өйткені ол заңның үстемдігін, халықтық егемендікті және жеке құқықтарды қорғауды бекітеді.

Г.Сапарғалиев пен А. Ибраеваның ("Мемлекеттік және құқық теориясы") еңбектеріне сәйкес, демократиялық қоғам биліктің қызметін реттейтін және азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ететін Конституциясыз мүмкін емес [1].

Конституция халықтың биліктің жалғыз көзі екенін және мемлекеттік органдардың заң аясында жұмыс істейтінін анықтайды. Бұл биліктің есеп беруіне кепілдік береді және озбырлықты жояды.

Сонымен қатар, Конституция биліктің бөліну принциптерін бекітеді — заң шығарушы, атқарушы және сот, бұл биліктің бір қолға шоғырлануына жол бермейді және олардың арасындағы тепе-теңдікке ықпал етеді.

Конституцияның негізгі функцияларының бірі-жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелеріне сәйкес адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ең жоғары құндылығы болып табылады [2].

С. Т. Әлімбеков ("Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы") атап өткендей, конституциялық нормалар әрбір азаматқа әлеуметтік жағдайына, ұлтына немесе нанымына қарамастан өз құқықтарын іске асыруға мүмкіндік беретін кепілдіктер жүйесін жасайды [3].

Конституцияда бекітілген Адам құқықтары азаматтық қоғам институттарын — үкіметтік емес ұйымдарды, бұқаралық ақпарат құралдарын және демократияны нығайтуға ықпал ететін қоғамдық қозғалыстарды дамытуға негіз болады.

Н. Ә. Назарбаев өз еңбектерінде Конституция тек заң актісі ғана емес, сонымен қатар жалпыұлттық келісімді білдіретін құжат екенін атап өтті. Ол қоғамды біріктіреді, мемлекеттің ортақ мақсаттары мен құндылықтарын анықтайды, саяси тұрақтылықтың кепілі ретінде қызмет етеді [4].

Демократиялық қоғам азаматтар мен билік арасындағы сенімге негізделген. Бұл сенім Конституция нақты әрекет еткенде ғана мүмкін болады және оның нормаларын мемлекеттік органдардан бастап әр азаматқа дейін барлығы құрметтейді.

Конституция-теңдікке, бостандыққа және әділеттілікке кепілдік беретін демократиялық қоғамның негізі. Ол құқықтық мемлекеттің негіздерін анықтайды, жеке тұлғаның құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді және халықтық биліктің құқықтық тетіктерін белгілейді.

Күшті және тиімді Конституциясыз шынайы демократия мен азаматтық қоғамды қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан конституциялық құндылықтарды нығайту, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру және Конституцияны мүлтіксіз сақтау қазіргі демократиялық мемлекеттің дамуының басты шарттары болып табылады.

Конституция құқықтың негізгі көзі және кез келген мемлекеттің негізгі саяси-құқықтық құжаты болып табылады. Ол демократия, халықтық егемендік, заңның үстемдігі және биліктің бөлінуі принциптерін бекітеді, бұл оны демократиялық құқықтық тәртіптің негізіне айналдырады.

Демократиялық құқықтық тәртіп адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын жоғары құндылық ретінде тануға негізделген. Конституция осы құқықтардың жүзеге асырылуын және қорғалуын қамтамасыз ететін құқықтық тетіктерді анықтайды. Ол барлық мемлекеттік органдардың қызметін реттейді, олардың құзыреті мен халық алдындағы жауапкершілігін белгілейді.

Г. Сапарғалиев атап өткендей, Конституция мемлекеттің құқықтық негізін қалыптастырып қана қоймай, қоғамдағы тұрақтылық пен заңдылықтың кепілі болып табылады. Конституциялық нормалардың арқасында биліктің озбырлығы алынып тасталады, барлығының заң алдындағы теңдігі қамтамасыз етіледі, азаматтардың саяси өмірге еркін қатысуы үшін жағдайлар жасалады [5].

Сонымен қатар, Конституция саяси жүйенің жұмыс істеу шеңберін белгілейді, заңдарды қабылдау және азаматтардың құқықтарын сот арқылы қорғау тәртібін анықтайды. Бұл биліктің барлық тармақтарының дәйектілігін қамтамасыз етуге, олардың арасындағы қақтығыстардың алдын алуға және құқықтық тәртіпті нығайтуға мүмкіндік береді [6].

Осылайша, Конституция демократиялық құқықтық тәртіптің негізі болып табылады, өйткені ол заңның үстемдігін белгілейді, жеке тұлғаның құқықтарына кепілдік береді және әділеттілік, бостандық және жауапкершілік негізінде мемлекеттің жұмыс істеу принциптерін анықтайды. Оның нормаларын нақты сақтау демократиялық және құқықтық мемлекет құрудың басты шарты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями).
2. Сапарғалиев Г., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. — Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
3. Алимбеков С.Т. Конституционное право Республики Казахстан. — Алматы: Norma-K, 2019.
4. Назарбаев Н.А. Конституция — основа стабильности и единства. — Астана: Ел Орда, 2015.
5. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. — Москва: Юрайт, 2019.
6. Решения Конституционного Суда Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — URL: <https://constsud.kz>.

ОӘЖ 342.72

ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ

Тағай Т.А., Мейірбеков Р.М., Қаныбек Д.Ә., Шалдарбек А.Ш., Аблазов А.О.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается актуальная проблема правовой грамотности молодежи в современном обществе. Особое внимание уделяется формированию у молодежи знаний о законах, их правах и обязанностях, а также развитию навыков правомерного поведения. Анализируются факторы, влияющие на уровень правовой грамотности, такие как образовательная среда, семейное воспитание и информационные ресурсы. На основе проведенного исследования предлагаются рекомендации по повышению правовой осведомленности молодежи через образовательные программы, просветительские мероприятия и использование современных цифровых технологий. Статья будет полезна педагогам, юристам, исследователям в области права и образования, а также всем, кто занимается вопросами формирования правовой культуры молодых людей.

Summary: This article addresses the pressing issue of legal literacy among youth in modern society. Special attention is given to the development of knowledge about laws, rights, and responsibilities, as well as the cultivation of skills for lawful behavior. The factors influencing the level of legal literacy, such as the educational environment, family upbringing, and access to information resources, are analyzed. Based on the research conducted, recommendations are proposed to enhance youth legal awareness through educational programs, outreach activities, and the use of modern digital technologies. The article will be useful for educators, lawyers, researchers in the fields of law and education, as well as anyone involved in fostering the legal culture of young people.

Құқықтық сауаттылық — бұл жеке тұлғаның заңдарды білуі, өз құқықтары мен міндеттерін түсінуі және заңды сақтау дағдыларының жиынтығы. Жастардың құқықтық мәдениеті қоғамның құқықтық тәртібін сақтауда маңызды рөл атқарады, себебі олар елдің әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуына белсенді қатысады. Қазіргі ақпараттық қоғамда заңдар мен құқықтық нормаларға деген түсініктің болмауы құқық бұзушылыққа әкелуі мүмкін, сондықтан жастардың құқықтық сауаттылығын арттыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Жастардың құқықтық білім деңгейі олардың жеке және қоғамдық өмірдегі белсенділігіне, шешім қабылдау қабілеттеріне және құқықтық нормаларды сақтауына тікелей әсер етеді. Құқықтық сауаттылық жастарға өз құқықтары мен міндеттерін түсінуге, заңды құрметтеуге және әлеуметтік жауапкершілік сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл олардың қоғамдағы қатығыстарды бейбіт жолмен шешуге, даулы жағдайларда заңға сәйкес әрекет етуге, сондай-ақ құқық бұзушылықтан аулақ болуға қабілетті болуына ықпал етеді [1].

Құқықтық мәдениеттің қалыптасуы жастардың әлеуметтік әділдікке деген түсінігін арттырады және қоғамдағы тұрақтылықты нығайтады. Құқықтық сауатты жастар қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтармен тиімді өзара әрекеттесуге, қоғамдық нормалар мен ережелерді сақтауға дайын болады. Сонымен қатар, олардың құқықтық мәдениеті олардың кәсіби өміріне де әсер етеді: жұмыс орнында заңдық нормаларды сақтау, этикалық қағидаларға сәйкес әрекет ету және қоғамдық өмірге жауапты қатысу қабілеттері дамиды.

Құқықтық сауаттылық тек білім беру процесімен шектелмейді, ол сондай-ақ отбасы тәрбиесі, әлеуметтік орта және ақпараттық ресурстар арқылы қалыптасады. Отбасы жастарға құқықтық нормаларды, заңға бағынуды және жеке жауапкершілікті үйретеді. Мектептер мен университеттер құқықтық білім берудің негізгі орталығы болып табылады, онда студенттер заңдардың мазмұны, құқықтық жүйенің құрылымы, адам құқықтары мен міндеттері туралы терең білім алады. Ақпараттық технологиялардың дамуы жастарға онлайн ресурстар, әлеуметтік желілер мен мобильді қосымшалар арқылы құқықтық білімді үйренуге және өз білімін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Сондықтан, жастардың құқықтық сауаттылығын қалыптастыру — бұл тек жеке тұлғаның дамуы үшін ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы құқықтық тәртіп пен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін де маңызды стратегиялық бағыт болып табылады. Құқықтық білім мен мәдениеттің жоғары

деңгейі жастарды жауапкершілікті, құқықтық тәртіпті құрметтейтін, қоғамға пайдалы тұлға ретінде қалыптастырады [2].

Жастардың құқықтық сауаттылығына әртүрлі әлеуметтік, білім беру және ақпараттық факторлар әсер етеді. Біріншіден, білім беру ортасы олардың құқықтық түсінігін қалыптастырудағы негізгі рөл атқарады. Мектептер мен университеттерде құқықтық білім беру бағдарламалары студенттерге негізгі заңдар, адам құқықтары, азаматтық міндеттер мен заңды мінез-құлық қағидаларын меңгеруге мүмкіндік береді. Оқу процесінде жасалған практикалық жаттығулар, кейс-талдаулар, құқықтық тренингтер мен симуляциялық сабақтар жастардың заңдарды түсіну деңгейін арттырады және олардың шешім қабылдау қабілеттерін жетілдіреді. Сонымен қатар, құқықтық пәндерді оқыту барысында студенттердің сыни ойлау, құқықтық нормаларды талдау және өз құқықтары мен міндеттерін бағалау қабілеттері дамиды.

Екіншіден, отбасы тәрбиесінің әсері ерекше. Отбасы – құқықтық мәдениеттің алғашқы мектебі болып саналады. Ата-аналар мен туыстар балаларға заңды құрметтеуді, жеке жауапкершілікті, әділдік пен әлеуметтік нормаларды ұғындыруы қажет. Баланың құқықтық сана-сезімінің қалыптасуы көбіне отбасының әлеуметтік-мәдени деңгейіне, ата-аналардың құқықтық білім деңгейіне және отбасындағы тәрбие әдістеріне байланысты. Мысалы, егер отбасыда заңдарды құрметтеу, құқықтық дауларды бейбіт жолмен шешу тәжірибесі бар болса, жас тұлғаның құқықтық сауаттылығы жоғары болады.

Үшіншіден, ақпараттық ресурстар мен медиа кеңістіктің рөлі зор. Қазіргі заманғы жастар көбіне интернет, әлеуметтік желілер, мобильді қосымшалар арқылы заңдар мен құқықтар туралы ақпарат алады. Бұл фактор екі жақты әсер етуі мүмкін: сапалы және сенімді ақпарат жастардың құқықтық білімін арттыра алады, ал жалған немесе бұрмаланған ақпарат құқықтық түсініктердің бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан ақпараттық кеңістікте құқықтық білім беру мазмұнының сапасы мен қолжетімділігі маңызды болып табылады.

Сонымен қатар, әлеуметтік орта мен достар ортасы да жастардың құқықтық мәдениетіне әсер етеді. Құқықтық нормаларды ұстанатын достар тобы мен әлеуметтік қауымдастықтар жастарды заңға сәйкес әрекет етуге ынталандырады, ал құқықтық мәдениеті төмен орта теріс үлгі көрсетуі мүмкін.

Осылайша, жастардың құқықтық сауаттылығы білім беру жүйесі, отбасы тәрбиесі, ақпараттық ресурстар мен әлеуметтік орта сияқты факторлардың өзара ықпалымен қалыптасады. Бұл факторларды тиімді пайдалану арқылы жастардың құқықтық мәдениетін жоғарылату және қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайту мүмкіндігі артады.

Жастардың құқықтық білімін көтеру және құқықтық мәдениетін қалыптастыру бүгінгі қоғам үшін стратегиялық маңызды міндет болып табылады. Бұл бағытта бірнеше тиімді жолдар мен тәсілдер қарастырылады.

Біріншіден, білім беру саласында құқықтық бағдарламаларды жүйелі түрде енгізу қажет. Мектептер мен университеттерде құқық негіздерін үйрететін пәндер мен курстарды оқыту маңызды, алайда білім беру тек дәстүрлі сабақтармен шектелмеуі керек. Қосымша құқықтық курстар, семинарлар,

тренингтер және практикалық сабақтар жастардың теориялық білімін нақты дағдылармен толықтыруға мүмкіндік береді. Мысалы, құқықтық кейс-талдау сабақтары, дебат клубтары немесе құқықтық рөлдік ойындар жастарға заң нормаларын нақты өмірлік жағдайларда қолдануды үйретеді.

Екіншіден, жастар арасында құқықтық мәдениетті насихаттау мақсатында ақпараттық кампанияларды ұйымдастыру тиімді. Бұл мақсатта әлеуметтік желілер, теле- және радиоарналар, бейне және мультимедиалық материалдар қолданылады. Құқықтық ақпаратты тартымды және қызықты форматта ұсыну жастардың назарын аударып, құқықтық санасын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, қоғамдық ұйымдар мен құқық қорғау мекемелерімен бірлескен акциялар мен тренингтер жастардың құқықтық мәдениетін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Үшіншіден, заманауи цифрлық технологияларды қолдану жастардың құқықтық сауаттылығын арттыруда тиімді әдіс болып табылады. Онлайн тренингтер, мобильді қосымшалар, виртуалды сабақтар және құқықтық білім беретін платформалар жастарға кез келген уақытта, ыңғайлы форматта заңдар мен құқықтар туралы білім алуға мүмкіндік береді. Мұндай технологиялық құралдар құқықтық ақпаратты интерактивті түрде жеткізіп, оқытуды қызықты әрі тиімді етеді [3].

Сонымен қатар, құқықтық сауаттылықты арттыруда отбасы мен әлеуметтік орта маңызды рөл атқарады. Ата-аналар мен педагогтар жастарға құқықтық нормаларды үйретіп, олардың жауапкершілігін қалыптастыруға ат салысуы тиіс. Жастардың құқықтық мәдениеті тек білім беру процесімен шектелмей, практикалық тәжірибе мен күнделікті өмірде құқыққа сүйену арқылы толықтырылады.

Қорытындылай келе, жастардың құқықтық сауаттылығын арттыру кешенді тәсілдерді талап етеді. Білім беру бағдарламаларын жетілдіру, ақпараттық кампаниялар мен цифрлық технологияларды қолдану, отбасы мен әлеуметтік ортаның ықпалын күшейту арқылы жастарды заңды құрметтейтін, өз құқықтары мен міндеттерін түсінетін, жауапты азамат ретінде қалыптастыруға болады. Бұл шаралар қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайтып, әлеуметтік тұрақтылыққа елеулі үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдірайымов Е.Б. Құқық негіздері: оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2020.
2. Нұрғалиева А. «Жастардың құқықтық мәдениеті – ел болашағының кепілі» // Қазақ университеті, №2, 2022 ж.
3. Мусин Ж. Құқықтық мәдениет және қоғамдағы заң үстемдігі. – Алматы, 2021 ж.

ҚАЛА СОЦИОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ УРБАНИЗАЦИЯ

Тажанова А.Т., Койлибай Қ.Б., Нұрғали С.М., Амангелди Ж.Ж., Райымов Р.Б.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются ключевые концепции и социологические подходы к изучению урбанизации и городской среды. Анализируются труды Г. Зиммеля, Л. Вирта, М. Кастельса и Д. Харви, освещающие природу социальных отношений в условиях мегаполиса. Особое внимание уделяется процессам урбанизации в Казахстане, связанным с экономическим ростом, миграцией и развитием цифровой инфраструктуры. Автор отмечает, что урбанизация не только способствует модернизации, но и обостряет проблемы социальной стратификации, экологического равновесия и культурной идентичности городских жителей. В заключении подчеркивается необходимость комплексного подхода к анализу городской среды как важнейшего фактора социальной трансформации.

Summary: The article examines the main sociological concepts and approaches to the study of urbanization and the urban environment. It analyzes the works of G. Simmel, L. Wirth, M. Castells, and D. Harvey, which reveal the nature of social relations within metropolitan life. Special attention is given to the urbanization processes in Kazakhstan, influenced by economic growth, migration, and the development of digital infrastructure. The author emphasizes that urbanization contributes to modernization but also intensifies issues of social stratification, ecological imbalance, and cultural identity. The article concludes that urban sociology plays a crucial role in understanding cities as dynamic systems of social transformation.

Қала әлеуметтануы – қоғамның урбанизациялану процесін, қалалық өмір салтының ерекшеліктерін және әлеуметтік құрылымдағы өзгерістерді зерттейтін әлеуметтанудың маңызды бағыты болып табылады. Урбанизация – бұл халықтың қалаға шоғырлануы және қалалық мәдениеттің ауылдық аймақтарға таралуы ретінде сипатталады [1].

Неміс социологы Г. Зиммель өз еңбегінде қалалық өмірдің ерекше белгілерін сипаттап, мегаполис тұрғынының психологиялық бейімделуін «рухани өмірдің рационализациясы» арқылы түсіндірді [1]. Зиммелдің пікірінше, қалада адамдар арасындағы қарым-қатынас көбіне формалды сипат алады, бұл әлеуметтік дистанцияның артуына және тұлғалық оқшаулануға әкеледі.

Л. Вирт қаланы әлеуметтік ұйымның ерекше типі ретінде анықтап, урбанизацияны индустрияландыру мен әлеуметтік байланыстардың жаңа формалары арқылы түсіндірді [2]. Оның «*Urbanism as a Way of Life*» еңбегінде қалалық өмірдің басты сипаттары – анонимдік, жеке индивидуализм және әлеуметтік рөлдердің көптүрлілігі деп көрсетілген. Қала тұрғындарының арасындағы қарым-қатынастар көбіне рационалды, уақытша және прагматикалық сипатта болады. Бұл құбылыс урбандық қоғамдағы әлеуметтік бақылаудың әлсіреуіне және тұлғалық автономияның артуына алып келеді.

Қалалық өмір салты адамдардың мінез-құлқына, құндылықтарына және әлеуметтік идентификациясына елеулі әсер етеді. Вирт атап өткендей,

урбанизация адамның өмір кеңістігін өзгертеді: ол дәстүрлі қауымдастық байланыстарынан алыстап, көпмәдениетті және көпқырлы ортада өмір сүруге бейімделеді [2]. Қаладағы көптүрлілік жаңа мәдени үлгілер мен субмәдениеттердің қалыптасуына, сондай-ақ әлеуметтік стратификацияның күрделене түсуіне ықпал етеді.

Қазақстандағы урбанизация үдерісі тәуелсіздік жылдарынан бері ерекше серпін алды. Нарықтық қатынастардың дамуы, еңбек миграциясы және аймақтық урбанизация процестері Алматы, Астана және Шымкент сияқты мегаполистердің қарқынды өсуіне себеп болды. Бұл қалалар бүгінде экономикалық белсенділіктің, инновация мен мәдени трансформацияның басты орталығына айналып отыр. Урбанизация тек инфрақұрылымдық дамуды ғана емес, сонымен қатар мәдени сәйкестік пен әлеуметтік теңсіздіктің жаңа формаларын қалыптастырады [3]. Мысалы, ірі қалаларда тұрғын үй бағасының қымбаттауы мен табыс деңгейіндегі айырмашылықтар әлеуметтік жіктелуді күшейтсе, ауылдық аймақтардан келетін жастар үшін жаңа мүмкіндіктер мен әлеуметтену алаңын ашады.

М. Кастельс өз еңбектерінде *«желілік қоғам»* тұжырымдамасын ұсынып, қазіргі қалалардың дамуы цифрлық коммуникациялар мен ақпараттық ағындарға негізделгенін атап өтеді [3]. Оның пікірінше, заманауи мегаполистер тек экономикалық немесе физикалық кеңістік қана емес, сонымен бірге цифрлық инфрақұрылымға тәуелді ақпараттық орталықтар ретінде қалыптасып келеді. Бұл жағдай урбандық кеңістіктің жаңа өлшемін – виртуалды урбанизмді тудырды. Яғни, тұрғындардың әлеуметтік байланыстары, жұмысы, білім алуы мен мәдени өзара әрекеттестігі интернет пен әлеуметтік желілер арқылы жүзеге аса бастады.

Бүгінгі таңда цифрландыру қалалық өмірдің барлық саласын қамтиды: электрондық үкімет қызметтерінен бастап, онлайн-білім беру мен қашықтан жұмыспен қамту жүйелеріне дейін. Бұл үрдіс әлеуметтік мобильділікті арттырумен қатар, цифрлық теңсіздік сияқты жаңа әлеуметтік мәселелерді де алға шығарады. Осы тұрғыдан алғанда, Кастельстің идеялары урбанизацияның қазіргі заманғы трансформацияларын түсіндіру үшін маңызды теориялық негіз болып табылады [3].

Қалалардың кеңеюі және тұрғындардың көбеюі экономикалық белсенділікті арттырғанымен, Д. Харви атап өткендей, урбанизация әлеуметтік теңсіздік пен капиталистік кеңістіктің қайта құрылымдалуына да әсер етеді [4]. Қала кеңістігі — тек физикалық инфрақұрылым емес, ол билік, капитал және әлеуметтік ресурстардың бөлінуін бейнелейтін әлеуметтік құрылым. Харви урбанизацияны капитализмнің кеңею тетігі ретінде сипаттап, қалалық даму процестерін әлеуметтік әділетсіздіктің жаңа формалары арқылы түсіндіреді. Мысалы, жылжымайтын мүлік нарығындағы бағаның өсуі, урбандық гентрификация және әлеуметтік бөліну — қазіргі мегаполистердің өзекті мәселелерінің бірі. Мұндай процестерде жоғары табысты топтар орталық аудандарды иеленіп, әлеуметтік әлсіз топтар қаланың шеткері аймақтарына ығыстырылып жатады [4].

Қалалардың әлеуметтік құрылымы тек экономикалық факторлармен емес, сонымен қатар кеңістіктік саясатпен де анықталады. Инфрақұрылымдық жобалар, көлік жүйесі мен тұрғын үй құрылысы қалалық өмір сапасына тікелей әсер етеді. Урбанизация үдерісінде «қолжетімді қала» тұжырымдамасы өзекті болуда, себебі тұрғындардың бір бөлігі тұрғын үй мен қоғамдық қызметтерге тең қол жеткізе алмай отыр.

Қазақстандағы урбанизация үдерісіне ішкі миграция, жастардың білім алу және еңбек ету мақсатында ірі қалаларға көшуі, сондай-ақ цифрландыру үдерістері тікелей әсер етеді. ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, 2024 жылы ел халқының 60%-дан астамы қалалық жерде тұрады [5]. Бұл көрсеткіш урбандық саясаттың маңыздылығын арттырып, әлеуметтік инфрақұрылымды жетілдіру, тұрғын үймен қамтамасыз ету және экологиялық тұрақтылық мәселелерін өзекті етеді. Сонымен қатар, цифрландыру урбанизацияның жаңа формаларын тудырып, «ақылды қала» (smart city) концепциясын енгізуге мүмкіндік беруде. Мұндай технологиялар қалалық қызметтерді оңтайландырып қана қоймай, әлеуметтік қатынастарды да жаңа деңгейге көтереді [5].

Осылайша, қала әлеуметтануы қазіргі қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың, мәдени динамиканың және кеңістіктік теңсіздіктің күрделі өзара байланыстарын түсіндіруге мүмкіндік береді. Урбанизация тек экономикалық құбылыс емес, ол – қоғамның әлеуметтік құрылымын өзгертетін терең мәдени және символдық процесс. Қала — әлеуметтік тәжірибелердің, мәдени алмасулардың және инновациялық идеялардың шоғырланған орталығы. Сондықтан урбандық кеңістікті зерттеу тек инфрақұрылымдық дамуды емес, сонымен бірге әлеуметтік әділеттілік, мәдени әртүрлілік және қоғамның тұрақты дамуы сияқты кешенді мәселелерді шешуге бағытталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. – 2002. – №3–4. – С. 23–34.
2. Wirth L. Urbanism as a Way of Life // American Journal of Sociology. – 1938. – Vol. 44, No. 1. – P. 1–24.
3. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010. – 597 p.
4. Harvey D. Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution. – London: Verso, 2012. – 187 p.
5. ҚР Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы урбанизация деңгейі туралы есеп. – Астана, 2024.

ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тастанов Б.К., Жуасбай Е.Н., Жумағали Д.Н., Молыққан Е.Ж., Ешетай Ж.М.

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье анализируются проблемы формирования системы управления отходами в Республике Казахстан. Отмечается, что действующие нормы Экологического кодекса регулируют сферу обращения с отходами лишь в общих чертах и не обеспечивают создание комплексной системы переработки и утилизации. Указывается на необходимость развития инфраструктуры, распределения полномочий между государственными органами, внедрения экологически безопасных технологий и принципа расширенной ответственности производителей. Подчеркивается, что совершенствование законодательства и стимулирование «зеленых закупок» являются ключевыми условиями перехода к устойчивой «зеленой» экономике.

Summary: The article examines the key issues of waste management system development in the Republic of Kazakhstan. It is noted that the current Environmental Code provides only general regulation and does not ensure the formation of an integrated system for waste processing and recycling. The study highlights the need to improve infrastructure, clarify responsibilities among state authorities, introduce environmentally safe technologies, and apply the extended producer responsibility principle. It concludes that legislative improvement and promotion of green procurement are essential for the transition to a sustainable green economy.

Қазақстан Республикасында қалдықтарды басқару саласындағы негізгі құқықтық акт — Экологиялық кодекс, онда қалдықтарды жинау, сақтау, тасымалдау, залалсыздандыру және кәдеге жарату қағидалары бекітілген [1]. Сонымен қатар, «Қазақстан – 2050» стратегиясында экологиялық қауіпсіздік пен ресурстарды үнемді пайдалануға көшу ұлттық даму бағыты ретінде айқындалған [2].

Алайда заңнамалық нормаларда қалдықтарды басқарудың кешенді, нақты және технологиялық тұрғыдан негізделген жүйесін іске қосуға мүмкіндік беретін толыққанды механизмдер жеткіліксіз. Әсіресе:

- қалдықтардың пайда болуынан бастап оларды қайта өңдеу және жоюға дейінгі жауапкершілікті нақты бөлу,
- инфрақұрылымды дамыту үшін тұрақты қаржыландыру көздерін бекіту,
- қайта өңдеу саласына инвестиция тарту тетіктері құқықтық деңгейде анықталмаған.

Бұл жағдай қалдықтарды басқару саласында жүйесіздік пен бақылаудың әлсіздігіне әкеледі.

Қазіргі Қазақстандағы қалдықтарды басқаруда кездесетін негізгі мәселелер:

1. Инфрақұрылымның жеткіліксіздігі

Еліміздегі полигондардың басым бөлігі санитарлық және экологиялық талаптарға сай келмейді, сұрыптау орындары аз, ал қалдықтарды тасымалдау

және өңдеу желілері барлық өңірде бірдей дамымаған. Өндірістік қуаты бар қайта өңдеу кәсіпорындары жеткіліксіз.

2. Қайта өңдеу деңгейінің төмен болуы

Қазақстанда қалдықтардың тек шамамен 15%-ы ғана өңделеді, қалған бөлігі полигондарға жіберіледі. Бұл ресурстар айналымынан миллиардтаған теңгелік қайталама шикізаттың шығып қалуына әкеледі.

3. Қалдықтарды сұрыптау мәдениетінің төмендігі

Халықтың басым бөлігінде:

- қалдықты бөлек жинау дағдысы жоқ,
- экологиялық жауапкершілік төмен,
- ақпараттық-түсіндіру жұмыстары жеткіліксіз.

4. Өкілетті органдар арасындағы жауапкершіліктің нақты бөлінбеуі

Техногендік минералдық түзілімдер, тұрмыстық қалдықтар және радиоактивті қалдықтарды басқару бойынша мемлекеттік және жергілікті органдардың функциялары толық жүйеленбеген, бұл бақылау мен мониторингтің тиімділігін төмендетеді [2].

Қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру үшін заңнамалық, ұйымдастырушылық және экономикалық сипаттағы бірқатар шараларды жүзеге асыру қажет.

Біріншіден, қалдықтарды бөлек жинау жүйесін енгізуді ынталандыру маңызды. Бұл тұрғындардың тұрмыстық қалдықтарды әйнек, пластик, қағаз және органикалық заттар ретінде бөлек жинауын көздейді. Бұл шара қалдықтардың едәуір бөлігін қайта өңдеуге бағыттауға мүмкіндік береді. Мұндай нормаларды Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне нақты бекітіп, азаматтар мен ұйымдарға арналған тарифтік жеңілдіктер мен ынталандыру тетіктерін қарастыру орынды.

Екіншіден, қалдықтарды қайта өңдеу кәсіпорындарының дамуын қолдау қажет. Қазіргі таңда өңдеу инфрақұрылымының жеткіліксіздігі және инвестициялардың аздығы саланың дамуын тежейді. Осыған байланысты мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін кеңейту, қайта өңдеу өндірісін ашатын кәсіпорындарға салықтық және кедендік жеңілдіктер беру ұсынылады[3].

Үшіншіден, өндірушінің кеңейтілген жауапкершілігі қағидасын күшейту қажет. Бұл өндірушіге тауарды нарыққа шығару ғана емес, оның кейінгі кәдеге жаратылуына да жауапкершілік жүктеуді білдіреді. Мысалы, пайдаланылған шиналарды, аккумуляторларды, батареяларды, пластик және электрониканы өндірушілер мен импорттаушылар оларды жинау және қайта өңдеу шығындарын өздері өтеуі тиіс[4].

Төртіншіден, «жасыл сатып алу» жүйесін енгізу ұсынылады. Мемлекеттік сатып алу барысында қайта өңделген шикізаттан өндірілген тауарларға басымдық берілуі тиіс. Бұл экологиялық қауіпсіз нарықты қалыптастыруға ықпал етеді және шағын және орта бизнес үшін жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызады[5].

Бесіншіден, жергілікті атқарушы органдардың өкілеттіктерін кеңейту қажет. Қалдықтарды басқару саласында инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыру, қайта өңдеу кәсіпорындарын қолдау және тұрмыстық қалдықтарды бөлек жинау жүйесін ұйымдастыру жергілікті деңгейде жүзеге асырылуы тиіс. Осыған байланысты «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы» Заңға тиісті өзгерістер енгізу ұсынылады.

Алтыншыдан, парниктік газдар шығарындыларын азайту жүйесін жетілдіру қажет. Қалдықтардың ыдырауынан пайда болатын метан бөлінуін азайту мақсатында биогаз өндіру қондырғыларын енгізу және жаңартылатын энергия көздерін қолдану ұсынылады.

Сонымен бірге қалдықтардан қоршаған ортаға келтірілген залалды бағалау және оны өтеу тетіктерін жетілдіру қажет. Бұл бағытта қалдықтардың қоршаған ортаға тигізетін әсерін экономикалық тұрғыдан есептеудің бірыңғай әдістемесін қолдану маңызды болып табылады [6].

Қазақстанда қалдықтарды басқару мәселесі тек экологиялық емес, сонымен бірге әлеуметтік және экономикалық маңызы жоғары стратегиялық міндет болып табылады. Қолданыстағы құқықтық база қалдықтарды басқару жүйесін толық көлемде реттей алмай отырғандықтан, саланы жүйелі реформалау қажет. Қалдықтарды бөлек жинау мәдениетін қалыптастыру, қайта өңдеу кәсіпорындарының санын арттыру, өндірушінің кеңейтілген жауапкершілігі қағидасын кеңінен іске асыру және жасыл экономикаға көшу — Қазақстанның экологиялық қауіпсіз болашағын қамтамасыз ететін шешуші бағыттар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 2007 жылғы 9 қаңтар № 212. (27.02.2020 ж. енгізілген өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 9 маусымдағы № 634 қаулысы «Қатты тұрмыстық қалдықтар жүйесін жаңғыртудың 2014–2050 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы».
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім). 1999 жылғы 1 шілде № 409-І. (10.02.2016 ж. енгізілген өзгерістер мен толықтырулармен).
4. «Химиялық өнімнің қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2007 жылғы 21 шілде № 302-ІІІ. (өзгертулер мен толықтырулармен).
5. Қазақстан Республикасының Су кодексі. 2003 жылғы 9 шілде № 481-ІІ (өзгерістер мен толықтырулармен).
6. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 27 маусымдағы № 535 қаулысы «Қоршаған ортаны ластаудан келтірілген залалдың экономикалық ережесін бекіту туралы».

Z ҰРПАҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: БОСТАНДЫҚ, МАНСАП НЕМЕСЕ ОТБАСЫ

Тиллабек Д.С., Әбдікерім М.Е., Нурунбек Е.Ә., Жаппар Ғ.С., Жандарбек Ж.Ғ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье подробно исследуются ценностные ориентации поколения Z, выросшего в условиях цифровой среды, глобализации и быстрых социальных изменений. Основное внимание уделяется тому, как молодые люди поддерживают баланс между стремлением к личной свободе, построением карьеры и построением семейных отношений. Анализируются социальные и культурные факторы, влияющие на приоритеты молодежи, включая роль социальных сетей, цифровых медиа, образовательной среды и экономической нестабильности.

Исследование раскрывает двойственный характер ценностей поколения Z: с одной стороны, он фокусируется на независимости, самореализации и профессиональном росте, а с другой—сохраняет интерес к семейным ценностям, социальному сотрудничеству и устойчивым межличностным отношениям. Проводятся социологические опросы и экспертные интервью, что позволяет определить степень влияния цифровой среды на самоидентификацию, профессиональные ожидания и социальные установки молодежи в Казахстане.

Summary: The article comprehensively examines the value orientations of Generation Z, which grew up in the conditions of the digital environment, globalization and rapid social changes. The emphasis is on how young people maintain a balance between striving for personal freedom, building a career and building family relationships. Social and cultural factors affecting youth priorities are analyzed, including the role of social media, digital media, educational environments, and economic instability. The study reveals the dual nature of Generation Z values: on the one hand, it focuses on independence, self—realization and professional growth, and on the other hand, it maintains an interest in family values, social solidarity and stable interpersonal relationships. Sociological surveys and expert interviews are conducted, which allows us to determine the degree of influence of the digital environment on the self-identification, professional expectations and social attitudes of young people in Kazakhstan.

Z буынының қазіргі жастары қарқынды цифрландыру, жаһандану, экономикалық динамика және әлеуметтік қайта құрулар жағдайында қалыптасуда. Әлеуметтанушылар үшін бұл ұрпақ үшін қандай құндылықтар басым болатынын түсіну өте маңызды: бостандық пен өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу, мансапқа бағдарлану немесе отбасылық қатынастарды сақтау мен дамыту. Бұл мәселелер жастар бір мезгілде жаһандық мәдени трендтерді қабылдайтын және ұлттық бірегейлік, дәстүрлер мен әлеуметтік контекст элементтерін сақтайтын Қазақстан үшін өзекті.

Z буынының жастары жоғары ұтқырлықты көрсетеді, коммуникация, білім беру және цифрлық технологияларды белсенді пайдаланады өзін-өзі жүзеге асыру. Сонымен бірге әлеуметтік желілер мен медиакөңістіктің табыс мұраттарын, сыртқы имиджін және әлеуметтік мәртебесін қалыптастыруға ықпалы байқалады. Осы факторларды түсіну әлеуметтік және мәдени жағдайлардың жастардың құндылық құрылымына қалай әсер ететіндігін анықтауға мүмкіндік береді.

1. Б. Инглхарт – материалистік бағыттан көшу постматериалистік құндылықтар жеке бас бостандығының, өз ойын білдірудің, толеранттылықтың және белсенді азаматтық ұстанымның маңыздылығының артуымен қатар жүреді [1].

2. А. Маслоу – өзін-өзі актуализациялау қажеттілігі адам қажеттіліктерінің ең жоғарғы деңгейі ретінде қарастырылады; Z буыны үшін бұл кәсіби өсуге, тұлғалық дамуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу арқылы көрінеді [2].

3. Ш. Шварц – құндылықтар еркіндік пен қауіпсіздік, дәстүр мен жаңашылдық тұрақты тепе-теңдікте болатын жүйе ретінде қалыптасады; Z буыны автономия мен жеке тәуелсіздіктің маңыздылығын көрсетеді, сонымен бірге әлеуметтік тұрақтылыққа деген қызығушылықты сақтайды [3].

Зерттеудің әдіснамалық негізіне әлеуметтанулық сауалнамалар, сараптамалық сұхбаттар, жастардың цифрлық мінез-құлқын талдау, сондай-ақ жаһандық және жергілікті контекстегі құндылықтарды салыстырмалы талдау кірді. Ақпараттық орта мен әлеуметтік желілердің өзін-өзі таныстыру үлгілері мен кәсіби күтулерді қалыптастыруға әсеріне ерекше назар аударылды.

1. Еркіндік пен өзін-өзі жүзеге асырудың құндылығы Z буыны үшін таңдау еркіндігі мен тұлғалық даму мүмкіндігі негізгі нұсқауларға айналады. Жастар оқуда, мансапта, хоббиде және әлеуметтік жобаларда бастамашылық таныта отырып, өмірдің өзіндік траекториясын қалыптастыруға ұмтылады. Әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар эксперименттер мен өзін-өзі таныстыру үшін кеңістікті қамтамасыз ету арқылы автономияның дамуына ықпал етеді [4].

2. Мансап тек материалдық қамтамасыз ету құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі көрсету және әлеуметтік тануға қол жеткізу құралы ретінде де қабылданады. Жастар икемді және креативті мамандықтарға деген ұмтылысын көрсетеді, еңбек пен тұлғалық дамуды үйлестіру мүмкіндігін бағалайды, жобалық және қашықтықтан жұмысқа орналасуға дайын.

3. Отбасылық құндылықтар және тұлғааралық қатынастар Бостандық пен мансапқа баса назар аударылғанына қарамастан, отбасына деген қызығушылық сақталады. Жастардың көпшілігі отбасын эмоционалды қолдаудың, психологиялық қауіпсіздіктің және әлеуметтік нормалардың қайнар көзі ретінде қарастырады. Сонымен бірге отбасының дәстүрлі рөлдері өзгереді: жыныстардың теңдігі артады, өзара түсіністіктің, эмоционалдық жайлылықтың және бірлескен дамудың маңыздылығы артады.

4. Цифрлық технологиялар табысқа, еркіндікке және сәйкестікті қабылдауға әсер ететін әлеуметтенудің жаңа үлгілерін жасайды. Әлеуметтік медиа сыртқы келбеттің, өмір салтының және кәсіби жетістіктердің стандарттарын қалыптастырады, бұл мотивацияны да, әлеуметтік салыстыруды да ынталандырады. Нәтижесінде, жастардың бір бөлігінде алаңдаушылық пен цифрлық мақұлдауға тәуелділікпен бірге өмірден өршіл, бірақ қарама-қайшы үміттер туындайды [5].

5. Z буыны еркіндік, мансап және отбасы құндылықтарының бірегей үйлесімін көрсетеді. Ол өзін-өзі жүзеге асыруға және дербестікке ұмтылады, бірақ сонымен бірге жақын қарым-қатынастар мен әлеуметтік қолдаудың маңыздылығын сақтайды. Жастардың құндылық құрылымы жаһандық тенденциялардың, жергілікті мәдениеттің, цифрландырудың және экономикалық жағдайлардың әсерінен қалыптасады. Әлеуметтанушылар мен практиктер үшін жастар саясатын, білім беру бағдарламаларын және әлеуметтік бастамаларды әзірлеу кезінде осы ерекшеліктерді ескеру маңызды. Тұлғаның үйлесімді дамуына ықпал ететін жағдайлар жасау қажет: кәсіби амбициялар, жеке бас бостандығы мен отбасылық құндылықтар арасындағы тепе-теңдікті сақтау, дамыту медиасауаттылық, сыни тұрғыдан ойлау және цифрлық ортадағы саналы мінез-құлық дағдылары. Жаһандық және жергілікті факторлардың өзара әрекеттесуін ескеретін кешенді тәсіл ғана Z ұрпағына өз әлеуетін жүзеге асыруға және қарқынды дамып жатқан әлемде тұрақты әлеуметтік сәйкестікті құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Инглхарт Р. Культурная эволюция. Как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир. – Litres, 2020.
2. Маслоу А. Мотивация и личность. – Питер, 2010.
3. Шварц Ш. и др. Уточненная теория базовых индивидуальных ценностей: применение в России // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2012. – Т. 9. – №. 2. – С. 43-70.
4. Тощенко Ж. Т. Социология молодежи. – 2001.
5. Кастельс М. Власть коммуникации. – ЛитРес, Издательский дом Высшей школы экономики, 2020.

ОӨЖ 340.12

ҚАЗАҚСТАНДА ЮРИСТ МАМАНДЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Тілепбек А.И., Оразбай С.А., Сағынтай Н.Ш., Әбдімүтәліп Е.Н., Оралбек С.А.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Алтаева М.О.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается развитие профессии юриста в Республике Казахстан, ее современные тенденции и перспективы на будущее. Особое внимание уделяется изменениям в законодательстве, системе юридического образования и профессиональной подготовке специалистов, а также влиянию цифровизации и глобализации на правовую сферу. Исследуются проблемы и возможности, с которыми сталкиваются юристы в условиях динамичного социально-экономического развития страны.

Summary: This article examines the development of the legal profession in the Republic of Kazakhstan, its current trends, and future prospects. Special attention is given to changes in legislation, the legal education system, and the professional training of specialists, as well as the impact of digitalization and globalization on the legal field. The article analyzes the challenges and opportunities faced by lawyers in the context of the country's dynamic socio-economic development.

Қазіргі заманғы Қазақстанда юрист мамандығы қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастыруда және құқықтық мемлекет құрудағы маңызды рөл атқарады. Елде құқықтық саланың дамуы заңнамалық реформалармен, сот жүйесін жетілдірумен және кәсіби кадрларды дайындаудың сапасын арттырумен байланысты. Сонымен қатар, цифрландыру мен халықаралық құқықтық стандарттардың интеграциясы юристтердің кәсіби қызметіне жаңа талаптар қойып, олардың біліктілігін үнемі жетілдіру қажеттілігін туындатады [1].

Юрист мамандығының болашағы білім беру жүйесінің тиімділігіне, құқық қорғау институттарының даму деңгейіне және нарықтағы құқықтық қызметке сұранысқа тікелей байланысты. Кәсіби даму перспективаларына заманауи құқықтық технологияларды меңгеру, халықаралық тәжірибе мен стандарттарды білу, сондай-ақ аналитикалық және коммуникативтік қабілеттерді жетілдіру жатады. Сонымен қатар, құқықтық қызметтің этикалық нормаларын сақтау және қоғамдық мүддені қорғауға бағдарлану мамандардың кәсіби беделін арттыруда шешуші рөл атқарады.

Осылайша, қазіргі кезеңде Қазақстандағы юрист мамандығы тек құқықтық қызмет көрсетуші ғана емес, сонымен бірге құқықтық мәдениетті қалыптастыратын және қоғамдағы әділдік пен заңдылықты қамтамасыз ететін стратегиялық маңызды кәсіби бағыт болып отыр.

Юрист мамандығының тарихы адамзат қоғамының құқықтық тәртіпке деген қажеттілігінен басталады. Ең алғаш заңды сақтап, оны түсіндіруге және қолдануға жауапты адамдар ежелгі Месопотамия, Египет және Қытай сияқты өркениеттерде пайда болды. Месопотамияда Хаммурапи заңдар жинағы арқылы құқықтық нормалар белгіленсе, Римде құқық ғылымы дамып, юристтер заңдарды зерттеп, түсіндірумен, нормативтік актілерді жобалаумен айналысты [2].

Антикалық Грецияда заңгерлер сот ісінде азаматтарды қорғаумен және дәлелдемелерді дайындаумен айналысқан. Орта ғасырларда Европа елдерінде құқықтық қызмет көбіне діни және патшалық билікке бағынған, ал университеттердің пайда болуымен құқықтық білім жүйелі түрде дамыған. Болонна университетінде ашылған құқық факультеттері юрист мамандығын кәсіби деңгейде қалыптастыруға үлес қосқан.

XV-XVIII ғасырларда юрист мамандығы кәсіби сипат алып, сот ісін жүргізу, заң жобаларын жасау және қорғау салаларында мамандар қалыптасты. Ресейде Петербург университетінде құқық факультетінің ашылуы заңгерлерді ресми түрде дайындайтын алғашқы мекеме болып саналады. XIX-XX ғасырларда құқық саласы университеттік деңгейде дамып, адвокат, прокурор, судья және құқықтық кеңесші сияқты нақты мамандықтар бөлінді. Қазіргі кезеңде юристтер мемлекеттік, корпоративтік және халықаралық құқық салаларында жұмыс істейді, ал цифрлық дәуір құқықтық технологиялар мен интернет-құқық сияқты жаңа бағыттарды ашуда.

Осылайша, юрист мамандығы ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін құқықтық білімнің ғылыми және практикалық деңгейде дамуы арқылы қалыптасқан [3].

Қазіргі кезеңде юрист мамандығы айтарлықтай кәсіби әрі көпсалалы сипатқа ие болды. Юристер тек қана сотта немесе заңды қорғауда емес, мемлекеттік басқару, кәсіпкерлік, халықаралық қатынастар және корпоративтік құқық салаларында да қызмет етеді. Құқықтық білім қазіргі таңда жоғары академиялық стандарттарға сәйкес дайындалады, ал мамандардың кәсіби біліктілігін растайтын сертификаттар мен лицензиялау жүйелері бар.

Сонымен қатар, ақпараттық технологиялардың дамуы құқық саласына жаңа бағыттар әкелді: интернет-құқық, киберқұқық, интеллектуалды меншік құқығы сияқты салалар пайда болды. Юристердің қызметі тек қағаз жүзінде емес, электронды құжат айналымы, цифрлық келісімдер және онлайн сот ісін жүргізу арқылы да жүзеге асады.

Қоғамдағы күрделі құқықтық мәселелерді шешу, халықаралық стандарттарға сәйкестік, жеке тұлға мен компанияның құқықтарын қорғау қазіргі заман юристінің негізгі міндеттеріне айналды. Осылайша, заманауи юрист мамандығы тек құқықты білу мен сотта әрекет етумен шектелмей, құқықтық кеңес беру, стратегиялық жоспарлау және жаңа технологияларды қолдану арқылы дамып келеді [4].

Болашақта юрист мамандығы жаңа бағыттармен толығатыны сөзсіз. Олардың қатарында киберқұқық, экологиялық құқық, халықаралық бизнес-құқық, интеллектуалдық меншік құқығы және цифрлық келісімшарттар салалары бар.

Жасанды интеллект пен үлкен деректердің (Big Data) құқықтық реттелуі де заңгерлер үшін жаңа кәсіби мүмкіндік болып саналады. Сонымен қатар, цифрландыру үдерісі құқықтық қызмет көрсету саласында тиімділікті арттыруға жол ашады.

Халықаралық қатынастардың кеңеюі шетелдік және халықаралық құқықты білетін заңгерлерге сұранысты арттырады. Әсіресе ағылшын тілінде еркін сөйлейтін, халықаралық келісімшарттарды жүргізе алатын мамандар болашақта жоғары бағаланады.

Сондықтан да заңгер мамандығы — уақытпен бірге дамып отыратын, қоғамға үнемі қажет сала. Кәсіби заңгерлер тек құқықтық нормаларды түсіндіруші емес, сонымен қатар қоғамның моральдық және әділеттік бағыт-бағдарын айқындаушы тұлға болып қала береді.

Қорыта айтқанда, юрист мамандығы — қоғамдағы әділдік пен тәртіпті қамтамасыз ететін ең маңызды мамандықтардың бірі. Қазақстанда бұл сала жылдан-жылға дамып, жаңа бағыттармен толықтырылып келеді. Құқық саласындағы өзгерістер мен халықаралық тәжірибені енгізу, ақпараттық технологияларды қолдану, интернет-құқық және киберқауіпсіздік сияқты жаңа бағыттардың пайда болуы заңгерлік қызметтің ауқымын кеңейтті. Сонымен қатар, құқықтық жүйені жетілдіру, сот және адвокаттық қызметтің сапасын

арттыру, заңдарды түсіндіру және қолданысқа енгізу – қазіргі заманғы заңгердің негізгі міндеттері болып отыр [5].

Құқықтық мәдениетті арттыру, азаматтардың құқықтық сауаттылығын көтеру және заң үстемдігін қамтамасыз ету — болашақ заңгерлердің басты мақсаты. Қазақстандағы юрист мамандары мемлекеттік органдарда, сот жүйесінде, жеке компанияларда, халықаралық ұйымдарда және қоғамдық ұйымдарда маңызды рөл атқарады. Олар құқықтық мәселелерді шешіп қана қоймай, қоғамдағы әділдік пен қауіпсіздікті сақтау үшін стратегиялық маңызды шешімдер қабылдайды.

Осылайша, Қазақстандағы юрист мамандығының болашағы зор. Заманауи біліммен қаруланған, кәсіби этиканы ұстанған заңгерлер мемлекеттің тұрақтылығы мен әділдігінің кепілі болмақ. Юрист мамандығы тек қана кәсіби біліктілікке емес, сондай-ақ азаматтық жауапкершілікке, моральдық құндылықтарға және қоғамдағы әділдікке деген адалдыққа негізделген. Осы себептен, құқық саласындағы мамандардың рөлі тек қана маңызды емес, сонымен қатар қоғамның дамуы мен мемлекетіміздің құқықтық мәдениетінің деңгейін анықтайтын басты фактор болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.«Құқық негіздері» оқулығы / ред. Е.Баянов. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
- 2.Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018.
- 3.Нұрмұхамедова А. Қазақстандағы заңгер мамандығының даму тенденциялары // ҚазҰУ хабаршысы. – 2021. – №3.
- 4.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2007 (өзгерістер мен толықтырулармен).
- 5.Тоқтарова Л. Құқықтық мәдениет және қоғам дамуы. – Нұр-Сұлтан, 2022.

ОӘЖ 347.72:35.072.5

КӘСІПКЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ИНСТИТУТТАРДЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

Тілеулес А.Т.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются правовые и организационные основы взаимодействия государственных и общественных институтов в сфере защиты прав предпринимателей. Автор отмечает, что эффективное развитие предпринимательства невозможно без создания сбалансированной системы правовой защиты бизнеса, основанной на партнерстве государства, институтов гражданского общества и самих предпринимателей.

Особое внимание уделено анализу деятельности таких институтов, как Национальная палата предпринимателей «Атамекен», общественные объединения, деловые ассоциации и омбудсмен по защите прав предпринимателей. Раскрываются основные направления их взаимодействия с государственными органами в контексте

совершенствования делового климата, снижения административных барьеров и предупреждения коррупционных рисков.

Summary: The article examines the legal and organizational foundations of interaction between state and public institutions in the field of protecting the rights of entrepreneurs. The author notes that the effective development of entrepreneurship is impossible without creating a balanced system of legal protection of business based on the partnership of the state, civil society institutions and entrepreneurs themselves.

Special attention is paid to the analysis of the activities of such institutions as the National Chamber of Entrepreneurs "Atameken", public associations, business associations and the Ombudsman for the Protection of Entrepreneurs' rights. The main directions of their interaction with government agencies in the context of improving the business climate, reducing administrative barriers and preventing corruption risks are revealed.

Қазіргі заманда экономикалық тұрақтылық пен әлеуметтік дамудың басты факторларының бірі – кәсіпкерлікті қолдау мен оның құқықтарын қорғау жүйесінің тиімді жұмыс істеуі. Мемлекет пен бизнестің өзара байланысы қоғамдағы экономикалық белсенділікті, инвестициялық тартымдылықты және инновациялық әлеуетті анықтайды. Осы тұрғыда мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы кәсіпкерлердің заңды мүдделерін қамтамасыз етудің негізгі элементіне айналып отыр.

Кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау тек құқықтық категория емес, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік мәнге ие құбылыс болып табылады. Ол бизнес ортасының тұрақтылығын қамтамасыз етеді және елдің инвестициялық имиджін қалыптастырады [1]. Сондықтан бұл бағыттағы институттардың тиімді өзара әрекеттестігі мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыты ретінде қаралады.

Қазіргі заманғы Қазақстан экономикасы кәсіпкерліктің еркін дамуынсыз және кәсіпкерлердің құқықтарын тиімді қорғаусыз өркендей алмайды. Нарықтық қатынастар жағдайында кәсіпкерлердің құқықтық және экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің басты стратегиялық бағыттарының бірі болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауда шешуші рөл атқарады [2].

Қазақстанда кәсіпкерлік қызметтің құқықтық негіздері «Кәсіпкерлік кодексінде» (2015 жылғы 29 қазанда қабылданған) және басқа да салалық заңнамалық актілерде бекітілген [3]. Бұл — ұлттық заңнама жүйесінің жаңаруы мен экономикалық қатынастардың күрделенуін ескерген заңнамалық эволюцияның көрінісі. Кодексте кәсіпкерлік еркіндікті қамтамасыз ету, мемлекеттік реттеу мен бақылау тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ кәсіпкерлердің құқықтарын қорғаудың институционалдық негіздерін күшейту мәселелері жүйелі түрде қарастырылған.

Кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау саласында мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттардың өзара іс-қимылының өзегі – билік пен бизнес арасындағы сенімді серіктестік. Бұл серіктестік нарықтық экономика тұрақтылығының кепілі бола отырып, құқықтық мемлекет қағидаттарын нақты іске асырудың тетігіне айналады. Мемлекет тарапынан кәсіпкерлік қызметті

құқықтық қолдау мен қорғауды қамтамасыз ететін негізгі институттар қатарында: Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы, Әділет министрлігі, Экономика және қаржы бақылау комитеті, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі және Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы бизнес-омбудсмен институты бар.

Бизнес-омбудсмен институты 2016 жылдан бастап тұрақты жұмыс істеп келеді және ол кәсіпкерлердің мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғау тетігінің маңызды элементіне айналды. Бұл институт шағымдарды қабылдап, кәсіпкерлердің құқықтарының бұзылу фактілерін талдап, қажет болған жағдайда мемлекеттік органдардың шешімдерін қайта қарауға ықпал етеді. Практика көрсеткендей, бизнес-омбудсменнің араласуымен жыл сайын мыңдаған кәсіпкердің құқығы қалпына келтіріледі.

Мемлекеттік құрылымдармен қатар, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғаудағы қоғамдық институттардың да рөлі айрықша. Солардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі – «Атамекен» Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасы. Бұл ұйым мемлекет пен бизнес арасындағы көпір іспетті болып, кәсіпкерлердің мүдделерін өкілетті түрде қорғайды, мемлекеттік саясат қалыптастыру процесіне қатысады және бизнес-ортаның сапасын жақсартуға бағытталған ұсыныстар береді.

Ұлттық кәсіпкерлер палатасының құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының «Кәсіпкерлік кодексімен» және «Ұлттық кәсіпкерлер палатасы туралы» заңымен айқындалған. Палата міндеттері қатарына кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, бизнес жүргізу жағдайларын жақсарту, әкімшілік кедергілерді азайту және бизнес субъектілерінің дауларын баламалы жолмен шешуге жәрдемдесу кіреді. Сонымен қатар, Палата мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық актілерінің жобаларына сараптама жасайды және кәсіпкерлердің пікірін билікке жеткізетін ресми арна ретінде әрекет етеді.

Мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы көбіне әлеуметтік әріптестік қағидатына негізделеді. Бұл қағидат — мемлекеттің, бизнестің және азаматтық қоғамның мүдделерін үйлестіру тетігі. Қазақстанда мұндай әріптестік экономикалық саясаттың ашықтығын арттыруға және кәсіпкерлердің құқықтық мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Мысалы, салық салу, лицензиялау, кедендік реттеу, экологиялық талаптар сияқты салаларда бизнес пен мемлекет арасындағы диалог үнемі жүріп отырады [4].

Мемлекеттік және қоғамдық институттар арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігі көбіне олардың функцияларының нақты бөлінуіне, ақпарат алмасудың ашықтығына және қабылданған шешімдердің жауапкершілік деңгейіне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік органдардың кәсіпкерлік субъектілерімен жұмыс істеуіндегі бюрократиялық кедергілерді азайту және шешім қабылдау процестерін цифрландыру ерекше маңызға ие. «E-licensing», «E-gov», «Business.gov.kz» сияқты электрондық платформалар

бизнеске қатысты әкімшілік рәсімдерді оңтайландырудың сәтті мысалы болып табылады.

Сонымен қатар, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау бағытында сот билігінің де рөлі ерекше. Экономикалық соттар мен мамандандырылған әкімшілік соттар кәсіпкерлер мен мемлекеттік органдар арасындағы дауларды қарау кезінде құқық үстемдігі қағидатын басшылыққа алады. Бұл институттар құқықтық мемлекет қағидаттарын нақты іске асырудың негізгі буыны болып табылады.

Дегенмен, қазіргі кезде мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы әлі де бірқатар проблемаларға тап болып отыр. Олардың қатарында: кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау бойынша функциялардың қайталануы, нормативтік актілердің жиі өзгеруі, кейбір мемлекеттік органдардың шешім қабылдауындағы жабықтық, сондай-ақ жергілікті деңгейдегі шенеуніктердің сыбайлас жемқорлық тәуекелдері бар. Бұл жағдайлар кәсіпкерлердің мемлекетке деген сенімін төмендетіп, бизнес жүргізу ортасының тартымдылығына әсер етуі мүмкін [5].

Осыған байланысты, сарапшылар кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жүйесін жетілдірудің бірнеше бағыттарын ұсынады. Біріншіден, мемлекеттік және қоғамдық институттар арасындағы өзара іс-қимылдың нормативтік-құқықтық негізін нақтылау қажет. Әсіресе, «Атамекен» палатасының мәртебесін конституциялық деңгейде бекіту мәселесін қарастыру орынды болар еді. Екіншіден, бизнес-омбудсмен институтының өкілеттіктерін кеңейтіп, оған мемлекеттік органдардың шешімдерін уақытша тоқтату құқығын беру тиімді болар еді. Үшіншіден, кәсіпкерлердің құқықтық сауаттылығын арттыру бойынша тұрақты білім беру және ақпараттық бағдарламаларды іске асыру қажет.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау саласында табысқа жеткен елдер (мысалы, Германия, Оңтүстік Корея, Сингапур) билік пен бизнес арасындағы тұрақты диалог пен институционалдық өзара іс-қимылдың тиімді жүйесін қалыптастырған. Қазақстан да осы бағытта дәйекті түрде ілгерілеп келеді: 2025 жылға дейінгі кәсіпкерлікті дамыту тұжырымдамасы мен цифрлық экономика саясаты шеңберінде кәсіпкерлікті қорғаудың заманауи құралдары енгізілуде.

Кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау – елдің экономикалық тұрақтылығы мен инвестициялық тартымдылығының маңызды көрсеткіші. Бұл міндетті іске асыруда мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы шешуші мәнге ие. Мемлекет кәсіпкерлік қызметті құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етсе, қоғамдық құрылымдар – оның тиімді орындалуын қоғамдық бақылау арқылы қолдайды.

Қазақстан жағдайында бұл өзара байланыс жүйесі біртіндеп жетіліп келеді: «Атамекен» ҰКП мен кәсіпкерлік омбудсмен институтының қызметі, қоғамдық кеңестер мен цифрлық платформалар – серіктестіктің нақты құралдарына айналууда. Алайда құқықтық айқындық пен жауапкершілік

деңгейін арттыру, қоғамдық ұйымдардың ықпалын күшейту және жергілікті деңгейдегі өзара іс-қимылды нақтылау бағытында қосымша шаралар қажет.

Мемлекеттік және қоғамдық институттар арасындағы тиімді серіктестік – кәсіпкерлердің құқықтарын қорғаудың негізгі кепілі және Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде орнығуының маңызды құрамдас бөлігі. Қорытындылай келе, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы – экономикалық тұрақтылықтың және құқықтық мемлекеттің қалыптасуының басты алғышарты. Бұл өзара әрекет тек заңнамалық реттеу мен әкімшілік тетіктер арқылы ғана емес, сондай-ақ қоғамдағы сенім мен серіктестік мәдениеті арқылы жүзеге асуы тиіс. Егер мемлекет пен бизнес арасындағы диалог ашық, сындарлы және тең құқықты сипатта болса, онда кәсіпкерліктің құқықтық кепілдігі де, экономикалық өсімнің қарқыны да тұрақты болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Веревкин Л.П. Роль и ответственность бизнеса: приоритеты в общественном мнении // Энергия: экономика, техника, экология. 2015. № 5. С. 68-75.
2. Гончарова О.Ю. Государственное регулирование развития малого предпринимательства в условиях экономического кризиса // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2016. № 2. С. 89-96
3. «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Кодексі (2025.11.10. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Сорочинский Я.Л. Государственный контроль предпринимательства / Я.Л. Сорочинский // В сб.: Инновации в экономике, науке и образовании: материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Калининград: Изд-во Балт. федерал. ун-та им. И. Канта, 2019. — С. 41–47.
5. Учаева Т.Л. Совершенствование государственного контроля за предпринимательской деятельностью / Т.Л. Учаева // Вестн. науки и образования. — 2017. — № 4. — С. 68–70.

ОӘЖ 342.41

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДЫ ДАМУДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Токсеитова А.Н., Асан М.М., Әділетшат А.Қ., Токтарбай А.Н., Құрманғали Д.М.
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Ағайдаров Т.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье анализируется роль Конституции в развитии фондов гражданского общества и рассматривается гражданское общество в понятии конституционного строя страны.

Summary: This article analyzes the role of the Constitution in the development of civil society foundations and examines civil society in the concept of the constitutional system of the country.

Қазақстан Республикасының Конституциясы – қоғам мен мемлекеттің құқықтық және саяси жүйесінің іргетасы, азаматтардың негізгі құқықтары мен

бостандықтарын қамтамасыз ететін басты құжат. Конституцияның мазмұны мемлекеттің демократиялық даму бағытын айқындай отырып, азаматтық қоғамды қалыптастыру мен нығайтудың негізгі тетіктерін белгілейді. Азаматтық қоғам – бұл мемлекеттің ықпалынан тәуелсіз, бірақ заң аясында әрекет ететін қоғамдық институттар мен ұйымдардың жиынтығы. Ол адамның еркіндігін, бастамашылдығын және әлеуметтік жауапкершілігін қорғауға негізделген әлеуметтік құрылым болып табылады. Сондықтан Конституция мен азаматтық қоғам өзара тығыз байланысты, бірін-бірі толықтыратын жүйелер ретінде қарастырылады.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алған сәттен бастап демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құру жолын таңдады. Бұл таңдаудың негізі 1995 жылғы Конституцияда бекітілді. Конституцияда мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екені көрсетілген. Осы қағидат азаматтық қоғамның дамуына құқықтық негіз қалап, оның басты мақсаты – адамның қадір-қасиетін қорғау екенін айқындайды. Азаматтық қоғам тек заң жүзінде ғана емес, нақты өмірде де адамның еркіндігі мен жауапкершілігін үйлестіретін әлеуметтік кеңістік болуы тиіс. Конституция осы кеңістікті қалыптастырудың басты кепілі ретінде әрекет етеді [1].

Азаматтық қоғамның дамуы үшін ең маңызды шарттардың бірі – құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі. Конституция азаматтарға өз құқықтарын білуге және оларды қорғауға мүмкіндік береді. Мәселен, сөз бостандығы, ар-ождан еркіндігі, бірлесу және бейбіт жиналыстар өткізу құқықтары азаматтарға өз көзқарасын ашық білдіруге жағдай жасайды. Бұл құқықтар қоғамда пікір алуандығын қамтамасыз етіп, билік пен халық арасындағы өзара сенімді нығайтады. Азаматтардың мемлекет істерін басқаруға қатысу құқығы олардың әлеуметтік және саяси белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл тұрғыдан алғанда Конституция тек құқықтық құжат емес, сонымен қатар азаматтық сана мен жауапкершілікті қалыптастыратын рухани бағдар ретінде де маңызды.

Қазақстандағы азаматтық қоғам институттары соңғы жылдары айтарлықтай дамып келеді. Үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық кеңестер, жастар және волонтерлік қозғалыстар мемлекеттің әлеуметтік саясатына өз үлесін қосып отыр. Бұл үдеріс Конституцияда бекітілген демократиялық қағидаттардың өміршеңдігін дәлелдейді. Конституция мемлекет пен азаматтардың өзара серіктестігін қамтамасыз ететін құқықтық алаң ретінде қызмет етеді. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы осы серіктестіктің жаңа деңгейін қалыптастырып, азаматтардың ұсыныстары мен бастамаларын ескеруге бағытталған. Мұның барлығы Конституцияда бекітілген құқықтар мен еркіндіктердің нақты өмірде жүзеге асуына мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, Конституция тек мемлекеттік билікті ұйымдастырудың құқықтық құжаты ғана емес, ол қоғамның құндылықтық жүйесін айқындайтын негізгі идеологиялық бағдар болып табылады. Конституциялық нормалар қоғамдағы өзара құрмет, толеранттылық, әлеуметтік әділеттілік пен жауапкершілік сияқты құндылықтарды орнықтырады. Мұндай қағидаттар

азаматтық қоғам институттарының тиімді қызмет етуіне және олардың мемлекетпен сындарлы диалог орнатуына мүмкіндік береді. Конституцияның тұрақтылығы мен оның қағидаттарының сақталуы азаматтардың құқықтық санасын нығайтып, ел ішіндегі қоғамдық келісім мен бірлікті қамтамасыз етеді.

Азаматтық қоғамның дамуы үшін Конституцияның ашықтығы мен бейімделгіштігі де маңызды. Қоғам өзгерген сайын құқықтық жүйе де жаңа талаптарға жауап беруі тиіс. Қазақстанда соңғы жылдары жүргізіліп жатқан конституциялық реформалар осы қажеттілікті ескеріп, демократиялық институттарды жетілдіруге бағытталып отыр. Бұл реформалардың мақсаты – билік пен қоғам арасындағы теңгерімді сақтау, азаматтардың мемлекетті басқаруға қатысу мүмкіндіктерін кеңейту және олардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктерін қалыптастыру. Мұндай өзгерістер азаматтық қоғамның рөлін арттырып, оның мемлекеттің серіктесіне айналуына жағдай жасайды [2].

Конституция азаматтардың мемлекет алдындағы жауапкершілігін де айқындайды. Азаматтық қоғам тек құқықтар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар ортақ мүдделер мен міндеттердің жүйесі. Әрбір азамат Конституцияға сәйкес өз еліне, қоғамына және заңға құрметпен қарауға, басқа адамдардың құқықтарын бұзбауға, қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты сақтауға міндетті. Осы жауапкершілік қағидаты азаматтық қоғамның мәдени және құқықтық деңгейін көтереді. Егер азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін тең дәрежеде түсініп, оны саналы түрде орындаса, қоғамда үйлесімділік пен тұрақтылық орнайды.

Қазіргі жаһандану жағдайында азаматтық қоғамның дамуы халықаралық стандарттар мен конституциялық қағидаттардың өзара үйлесімін талап етеді. Қазақстанның Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға танылған нормаларына сүйене отырып жасалған. Бұл елдің адам құқықтарын қорғау саласындағы міндеттемелерін күшейтеді және азаматтық қоғам институттарының қызметін халықаралық деңгейде тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Конституцияның нормалары адам мен азаматтың мәртебесін көтеріп, олардың әлеуметтік және саяси өмірге еркін қатысуына құқықтық жағдай жасайды.

Осы тұрғыдан алғанда, Конституция тек заңдық негіз емес, қоғамды біріктіретін рухани және моральдық құжат ретінде де маңызды рөл атқарады. Ол қоғамның даму бағытын айқындай отырып, ұлттың болашағына бағыт-бағдар береді. Конституцияда бекітілген қағидаттар – еркіндік, теңдік, әділеттілік және құқықтық тәртіп – азаматтық қоғамның тұрақты дамуының басты тіректері болып табылады. Сондықтан Конституцияның мазмұнын терең түсіну және оның нормаларын күнделікті өмірде жүзеге асыру әрбір азаматтың борышы деп санауға болады.

Сондықтан Қазақстан Республикасының Конституциясы – елдің құқықтық жүйесінің өзегі ғана емес, қоғамның даму стратегиясын айқындайтын басты құжат. Ол мемлекеттің барлық институттарының қызметін үйлестіріп, азаматтардың құқықтық және әлеуметтік мүдделерін қорғаудың сенімді кепілі болып табылады. Конституцияның тұрақтылығы мен оның қағидаттарына

адалдық – мемлекеттің тәуелсіздігі мен тұрақтылығының, сондай-ақ азаматтық қоғамның кемелденуінің басты шарты [3].

Қазіргі таңда Қазақстан қоғамы терең әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер кезеңін бастан өткеруде. Осындай жағдайда Конституция азаматтық бастамалардың өркендеуіне, қоғамдық келісімнің сақталуына және жаңа буын азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағыт-бағдар беретін жетекші құжат рөлін атқарады. Азаматтық қоғамның күшеюі мемлекеттің тиімділігін арттырып, оның қызметін ашық әрі жауапты етеді. Бұл – Конституцияның өміршеңдігін дәлелдейтін нақты көрсеткіш.

Азаматтық қоғамның дамуы мен Конституцияның беделі бір-бірінен ажырамайтын екі ұғым. Конституциясыз азаматтық қоғам қалыптаспайды, ал белсенді азаматтық қоғамсыз Конституцияның нормалары толық жүзеге аспайды. Демек, олардың үйлесімді дамуы – елдің демократиялық жаңғыруының негізі. Әрбір азамат Конституцияны құрметтеп, оның қағидаттарын өмірде жүзеге асыру арқылы өз елінің өркендеуіне үлес қоса алады.

Қорытындылай келгенде, Конституция – азаматтық қоғамның саяси және рухани тірегі. Ол қоғам мен мемлекетті байланыстыратын алтын көпір іспетті. Конституцияның құндылығын терең сезіну, оны қорғау және оның нормаларын күнделікті өмірде қолдану – әрбір қазақстандықтың азаматтық борышы. Тек осындай саналы және белсенді ұстаным ғана еліміздің болашағын айқындайтын әділетті, құқықтық және өркениетті қоғамның қалыптасуына жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А. С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
2. Нысанбаев Ә. Н. Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет. – Алматы: Жеті Жарғы, 2019.
3. Баянов Е. К. Мемлекет және құқық негіздері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018.

ӘОЖ 89(574)

ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XX ҒАСЫРДАҒЫ ЖАҒДАЙ

Токсаба А.Ә., Пирметова А.Н., Сайпиров Д.С., Жүрсінбек Ә.С., Ғалымжанұлы Д.

Ғылыми жетекшісі: тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) Абдухаимов Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается историческое развитие системы науки и образования в Казахстане в XX веке. Отмечается влияние политических и социальных изменений, таких как становление советской власти, индустриализация и массовая грамотность, на формирование образовательных учреждений и научных институтов. Особое внимание уделяется этапам массового образования в 1930–1940-х годах, становлению вузов, научных академий и развитию национальной науки. Анализируются трудности и вызовы, с которыми столкнулась система, включая репрессии и экономические

кризисы. В целом, XX век заложил прочный фундамент для современной науки и образования в Казахстане.

Summary: This paper examines the historical development of the science and education system in Kazakhstan during the 20th century. It highlights the impact of political and social changes such as the establishment of Soviet power, industrialization, and mass literacy campaigns on the formation of educational institutions and scientific research centers. Special focus is given to the period of mass education in the 1930s and 1940s, the foundation of universities and scientific academies, and the development of national science. The study also discusses challenges faced by the system, including political repression and economic crises. Overall, the 20th century laid a strong foundation for the modern science and education sectors in Kazakhstan.

XX ғасыр — Қазақстан тарихындағы аса күрделі әрі маңызды кезеңдердің бірі. Бұл кезеңде елдің саяси құрылымы түбегейлі өзгеріп, әлеуметтік-экономикалық жүйе қайта құрылды. Осындай тарихи өзгерістер ғылым мен білім беру саласына да зор ықпал етті. Кеңес өкіметінің орнауы, индустрияландыру, жаппай сауаттандыру саясаты, соғыстан кейінгі ғылымның дамуы — осының бәрі XX ғасырдағы Қазақстандағы білім мен ғылым жүйесінің қалыптасуына айрықша әсер етті. 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін кеңес өкіметі Қазақстанда білім беру жүйесін социалистік бағытта реформалауға кірісті. Бұл жылдары ең алдымен жаппай сауатсыздықты жою міндеті қойылды. 1920 жылдары «Сауат ашу» кампаниясы аясында ересектерге арналған курстар мен бастауыш мектептер ашыла бастады. 1924 жылы Қазақ АКСР-інің Халық ағарту комиссариаты құрылып, алғашқы ұлттық мектептер мен педагогикалық оқу орындары қалыптаса бастады. Ағарту жүйесі біртіндеп ұлт тілінде білім беруге көшті. Қазақ тілінде оқулықтар жазылып, мұғалім кадрлары даярлана бастады. 1930 жылдары Қазақстанда жалпыға бірдей бастауыш білім енгізу міндеті қойылды. Осы жылдары алғашқы институттар мен техникумдар ашылды. Мысалы, 1934 жылы қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің негізі қаланды [1].

Ғылым саласында да ілгерілеу байқалды. 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылды. Бұл академияның алғашқы президенті — белгілі ғалым Қ.И. Сәтбаев болды. Геология, агрономия, тіл білімі, тарих секілді ғылым салаларында алғашқы зерттеулер жүргізіле бастады. 1930–1940 жылдар — Қазақстанның тарихында білім беру мен ғылым саласында елеулі серпілістерге толы кезең. Кеңес өкіметінің индустрияландыру, сауаттандыру мен мәдениет салаларын кеңейту саясаты білім мен ғылым жүйесінің жаппай дамуына жол ашты. Осы кезеңде мектептер мен жоғары оқу орындары қарқынды құрылып, ғылым зерттеу инфрақұрылымы қалыптаса бастады. Бұл тарихи үдерістер Қазақстанның білім беру және ғылыми әлеуетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. 1930 жылы Қазақ АКСР-да мектепалды білім беру мен бастауыш оқу жүйесінің кеңеюі қолға алынды. 1930/1931 оқу жылында жалпыға міндетті бастауыш білім (всеобуч) оселген аудандарда, ал 1931 жылдан бастап көшпелі халықтар аудандарында да енгізілді. 1920–1930 жж. аралығында білім беру инфрақұрылымы нығайтылды — мектептер салынды, жөнделді. Сонымен қатар, сауатсыздықты жою мақсатында 1924 жылы «Долой неграмотность!» қоғамы

құрылды. Бұл шаралар республиканың еңбек жағдайына сай кадрлар даярлау міндетімен де тығыз байланысты болды.

1930–1940 жж. кезеңінде орта және ортаарнайы мектептер, техникумдар, институттар жүйесі құрылды. Мысалы: 1928 ж. Алма-Атада бірінші педагогикалық институт ашылды. 1929–1931 жж. аралығында Алма-Атада ветеринарно-зоотехникалық институт, 1930 ж. — Қазақ ауыл шаруашылық институты, 1931 ж. — медициналық институт ашылды. 1934 ж. Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі Қазақ ұлттық университеті) жұмысын бастады [2].

Білім саласының дамуына оқулықтар мен педагогикалық кадрларды даярлау да ықпал етті: 1920–30 жж. кезеңінде қазақ тіліндегі оқулықтар шығарыла бастады. Ғылым саласында да елеулі қадамдар жасалды. 1935 жылы Қазақ филиалы ретінде көптеген ғылыми институттар құрылып, тіл, әдебиет, халық шығармашылығы бағытында зерттеулер басталды. Ғылыми кадрлар даярлау мен зерттеу жұмыстарының жүйелі түрде ұйымдастырылуы Қазақстандағы ғылымның дамуына негіз қалады.

Білім мен ғылымның дамуы сол кезеңдегі индустрияландыру және жоспарлы экономика саясатына сәйкес жүзеге асты. Мысалы, кадрларды даярлау, еңбек резервтері жүйесі — 1940 жылдардың басында жұмысшы-инженерлерді даярлау мақсатында енгізілді. Сонымен бірге, білім беру саясаты ұлттық тілде білім беруді күшейтуге бағытталды: 1929 ж. латин графикасына өту, 1940 ж. кириллицаға көшу сияқты реформалар жүргізілді. Алайда бұл кезеңде қиындықтар да болды:

1. Көшпелі халықтар үшін білім беру жүйесін толық енгізу мәселелері.

2. Ағарту әдістерінің, оқулықтар мен кадрлардың жеткіліксіздігі.

3. Саяси репрессия, ашаршылық (1930–1933 жж.) және саяси өзгерістер білім мен ғылым дамуына кедергі келтірді [3].

1930–1940 жж. Қазақстандағы білім беру мен ғылым жүйесінде тарихи маңызды сәт болды. Жалпыға міндетті білім енгізіліп, мектеп пен жоғары оқу орындары кеңейіп, ғылыми институттар құрылған бұл кезең республикадағы интеллектуалдық әлеуеттің қалыптасуымен тікелей байланысты. Әрине, көптеген қиындықтар болғанымен, осы онжылдықта білім мен ғылым саласының іргетасы қаланып, кейінгі кезеңдердің дамуына жол ашылды.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанда ғылым мен жоғары білім қарқынды дами түсті. Индустрияландыру саясатына байланысты техникалық кадрларға деген сұраныс артып, инженерлік-техникалық мамандықтар даярлайтын жоғары оқу орындары ашылды. Сонымен қатар, гуманитарлық ғылымдарға да мән беріле бастады. Тіл, әдебиет, этнография, тарих салаларында іргелі еңбектер жарық көрді. Академик Ә.Марғұланның археологиялық зерттеулері, Ә.Қайдардың тіл білімі саласындағы еңбектері ұлттық ғылымның дамуына үлкен үлес қосты. 1980-жылдардың соңында Кеңес Одағының экономикалық және идеологиялық дағдарысы білім беру мен ғылым саласына да әсерін тигізді. Материалдық-техникалық база әлсіреді,

академиялық еркіндік шектелді, цензура күшейді. Дегенмен, 1985 жылдан кейінгі «Қайта құру» жылдары ғылымда жаңа серпіліс байқалды [4].

XX ғасырдағы Қазақстандағы білім беру мен ғылымның дамуы — тарихи, саяси және әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты. Кеңес кезеңіндегі жоспарлы саясаттың арқасында жаппай сауаттандыру жүргізіліп, алғашқы ұлттық ғылыми-зерттеу мекемелері құрылды. Ұлттық кадрлар қалыптасып, қазақ ғылымы мен білім беру жүйесінің негізі қаланды. Бұл тарихи тәжірибе қазіргі Қазақстанның білім мен ғылым саласындағы реформаларына іргетас болып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Абдуалиев, А. М. Қазақстандағы білім беру жүйесінің даму тарихы. Алматы: Ғылым, 2005. — 320 бет.
2. Баймұратова, Г. Т. Қазақ ғылымының қалыптасуы мен дамуы (XX ғасыр). Нұр-Сұлтан: Еуразия, 2018. — 276 бет.
3. Еркінбеков, С. Қ. Қазақстандағы ғылым және білім жүйесі: тарихи-әлеуметтік аспектілер. Алматы: Рауан, 2012. — 344 бет.
4. Қазақ КСР-інің 1930-1940 жылдардағы білім беру жүйесі туралы деректер. Алматы мемлекеттік архиві. Ф. 45, оп. 3, іст. 12. — бет 45-67.
5. Сүлейменова, А. Ж. Қазақстандағы жоғары оқу орындарының дамуы (XX ғасыр). Алматы: Қазақ университеті, 2010. — 198 бет.

ӘОЖ 316.344.3

ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУЫ: ЕРКІНДІК ПЕН ТӘУЕЛДІЛІК АРАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ДИЛЕММА

Турекул Ж.Е., Темиров А.Б., Айдаралы А.А., Тагаев Н.Н., Омар Н.Е.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Әлібекова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматривается влияние социальных сетей на молодежь с точки зрения социологического анализа свободы и зависимости в цифровом пространстве. С одной стороны, акцент делается на двойственном характере социальных сетей, позволяющих молодому поколению выражать себя, развивать критическое мышление, формировать социальную идентичность и участвовать в общественных инициативах, с другой. подверженность риску цифровой зависимости, социальной изоляции и потери рефлексивных способностей. Рассматриваются психологические и социокультурные аспекты влияния устойчивой онлайн-коммуникации на поведение, эмоциональное состояние и систему ценностей молодежи. В работе анализируются современные социологические и психологические концепции цифрового общества (М. Кастельс, Э. Гидденс, Ш. Терк, Дж. Бодрийяр), описывающий трансформацию социальных переживаний под влиянием виртуальных взаимодействий.

Summary: The article discusses the impact of social networks on young people from the point of view of sociological analysis of freedom and dependence in the digital space. On the one hand, the emphasis is on the dual nature of social networks, which allow the younger generation to express themselves, develop critical thinking, form social identity and participate in public initiatives, on the other hand. digital carries the risks of addiction, social isolation and loss of reflective abilities. The psychological and socio-cultural aspects of the impact of regular online

communication on the behavior, emotional state and value system of young people are considered. The work analyzes modern sociological and psychological concepts of digital society (M. Castels, E. Giddens, Sh. Baudrillard), describing the transformation of social experiences under the influence of virtual interactions.

XXI ғасырдағы әлеуметтік желілер онлайн-коммуникацияның қарапайым түрінен қазіргі қоғамның күнделікті өмірін, өзара әрекеттесу құрылымы мен құндылықтар жүйесін түбегейлі өзгерткен қуатты әлеуметтік-мәдени құбылысқа айналды. Олар әсіресе жастарға — интернетсіз және цифрлық технологияларсыз өмірді білмейтін ұрпаққа айтарлықтай әсер етеді. Жастар үшін әлеуметтік медиа өзін-өзі жүзеге асыру, жеке басын іздеу, әлеуметтік байланыстар орнату және өз пікірін білдіру кеңістігіне айналды. Мұнда қарым-қатынастың, ынтымақтастықтың және тіпті саяси қатысудың жаңа нысандары қалыптасып, цифрлық кеңістікті әлеуметтік динамиканың маңызды элементіне айналдырады.

Дегенмен, позитивті аспектілермен қатар — сөз бостандығы, ақпаратқа қолжетімділік және шығармашылық мүмкіндіктер — әлеуметтік желілер жаңа тәуекелдерді де тудырады. Соңғы жылдардағы ең көп талқыланған құбылыстардың бірі цифрлық тәуелділік — адам желіде өткізген уақытын бақылауды жоғалтатын және цифрлық өзара әрекеттесуге психологиялық тәуелділікті сезіне бастайтын жағдай. Жастар бұл мәселеге әсіресе жоғары белсенділік, эмоционалды қабылдау және әлеуметтік бейімділікке байланысты бейім мақұлданатын жағдайлардың.

Қазіргі цифрлық қоғамның парадоксы мынада: құрал ретінде құрылған әлеуметтік желілер қарым-қатынас және сөз бостандығы, әлеуметтік бақылау және манипуляциялар. Платформалардың назар аударуға бағытталған алгоритмдері «цифрлық тұзақтарды» қалыптастырады, онда пайдаланушылар ұнатуларға, пікірлерге және хабарландыруларға тәуелді болады. Осылайша, желідегі еркіндік көбінесе тәуелділікке, ал өзін—өзі көрсету табыстың цифрлық стандарттарына сәйкес келуге деген ұмтылысқа айналады.

Әлеуметтану тұрғысынан бұл құбылыс неғұрлым терең процестерді — әлеуметтік интеграция сипатының өзгеруін, екпіннің нақты қарым-қатынастан виртуалдыға ауысуын, сондай-ақ тұлғаның жаңа типтерін қалыптастыруды көрсетеді. Қазіргі жастар тұрақты өзара әрекеттесу жағдайында өмір сүреді виртуалды және нақты әлеуметтілікпен, мұнда олардың арасындағы шекаралар барған сайын айқындала бермейді.

Цифрлық технологиялардың адам мен қоғамға әсері мәселесі қазіргі әлеуметтанудың негізгі тақырыптарының бірі болып табылады. XX ғасырдың аяғында-ақ Мануэль Кастельс тұжырымдамасын ұсынды «желілік қоғамның», оның шеңберінде ол жаңа коммуникациялық технологиялар әлеуметтік ұйымның түбегейлі басқа нысанын жасайды деп тұжырымдады. Сәйкес Кастельске. әлеуметтік желілер қазіргі әлемнің инфрақұрылымына айналуға, мұнда ақпарат пен байланыс биліктің негізгі ресурсына, ал әлеуметтік байланыстар өзара байланыстардың икемді, үнемі жаңарып отыратын желісіне айналуға. Бұл әлеуметтік құрылымның иерархиялық болуын тоқтатып,

көлденең сипатқа ие болатынын білдіреді, бұл әсіресе цифрлық өзара әрекеттесудің ең белсенді қатысушылары болып табылатын жастар арасында байқалады [1].

Элвин Тоффлер, постиндустриалдар қоғам идеяларын дамыта отырып, ақпараттық дәуір қалыптасып жатқанын атап өтті тұлғаның жаңа типі, ол ұтқырлықпен, индивидуализммен және өзгерістерге бейімделудің жоғары жылдамдығымен сипатталады. Әлеуметтік медиа контекстінде бұл жастардың өзін-өзі таныстыруға, бірегей цифрлық имиджді қалыптастыруға және коммуникацияның көрнекі және мәтіндік нысандары арқылы жеке басын қалыптастыруға ұмтылуынан көрінеді [2].

Нил Постман, керісінше, қоғамның делдалдығы мыналарға әкелетінін көрсете отырып, сыни ұстанымын білдірді қабылдаудың үстірттігі және сыни тұрғыдан ойлаудың төмендеуі. Оның көзқарасы бойынша цифрлық мәдениет жеке тұлғаның дамуын емес, тұтынушылардың ақпарат пен коммуникацияға деген көзқарасын ынталандырады [3].

Осылайша, желілік қоғам және цифрлық мәдениет тұжырымдамалары аясында әлеуметтік желілер технологиялық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар қарастырылады жаңа әлеуметтік орта, ойлаудың, мінез-құлықтың және өзара әрекеттесудің ерекше түрін қалыптастырады. Бұл ортадағы жастар контенттің белсенді жасаушысы ретінде де, жаһандық цифрлық процестердің ықпал ету объектісі ретінде де әрекет етеді.

Заманауи әлеуметтанулық теориялар желідегі өзара әрекеттестіктің қосарлы сипатын атап көрсетеді: бір жағынан, ол өзін-өзі көрсету, шығармашылық және қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктерін кеңейтеді; екінші жағынан, бақылау мен тәуелділіктің әлеуметтік механизмдерін күшейтеді.

Сонымен, Антоний Гидденс тұжырымдамада «құрылымдаулар» заманауи технологиялар күнделікті өмірді ұйымдастыру тәсілдерін өзгертетінін және жаңа формаларды жасайтынын атап өтті рефлексивтіліктің, жеке тұлға өзінің мінез-құлқын және оны басқалардың қабылдауын үнемі талдап отырғанда. Әлеуметтік желілерде бұл әсерді басқаруға, мазмұнды таңдауға және үнемі өзін-өзі бақылауға ұмтылудан көрінеді.

Шерри Түрік. цифрлық коммуникация құбылысын зерттей отырып, интернет пен әлеуметтік желілер жақындық пен қарым-қатынас елесін беретінін, сонымен бірге ықпал ететінін көрсетті эмоциялық оқшаулану. Оның пікірінше, жастар көбінесе шынайы қарым-қатынасты виртуалды қарым-қатынасқа ауыстырады, бұл эмпатия деңгейін төмендетеді және тұрақты тұлғааралық байланыстарды қалыптастыруды қиындатады.

Сонымен бірге Жан Бодриллард цифрлық өзара әрекеттесуді модельдеу процесі ретінде қарастырды — құру гиперреалдылықтар, онда нақты мен виртуалды арасындағы шекара ажыратылмайтын болады. Әлеуметтік желілер, осы қисынға сәйкес, тұлғаны айналдырады медиабейне, мұнда шынайы «Мен» қоғамның мақұлдауына арналған мұқият құрастырылған түрде ығыстырылады.

Осылайша, цифрлық коммуникацияларды әлеуметтанулық талдау әлеуметтік желілерді келесідей қарастыруға мүмкіндік береді қайшылықтардың әлеуметтік-мәдени өрісі, мұнда сөз бостандығы қоғамдық күтулер мен технологиялық алгоритмдерге тәуелділікпен біріктіріледі. Жастар тек қолданушы ғана емес, сонымен қатар жаңа мінез-құлық нормаларын, жеке басын куәландыратын нысандарды және әлеуметтік инклюзия үлгілерін құру процесінің қатысушысы болады [4].

Әлеуметтік желілердегі еркіндік өз пікірін білдіру, қоғамдық бастамаларға қатысу, өзін-өзі тәрбиелеу және шығармашылықпен айналысу мүмкіндігі арқылы көрінеді. Жастар цифрлық платформаларды идеялармен алмасу, әлеуметтік жобаларды ілгерілету және жеке брендті қалыптастыру үшін белсенді пайдаланады. Осылайша, әлеуметтік желілер әлеуметтік мүмкіндіктерді кеңейту және ақпараттық кеңістікті демократияландыру құралына айналады.[5]

Дегенмен, цифрлық еркіндік сонымен бірге жаңа қауіптермен бірге келеді. Әлеуметтік желілерге тәуелділік қалыптасады, ол хабарландыруларды тексеруге деген обсессивті ықыласпен, ұнатулар мен пікірлерге ұмтылумен, сондай-ақ өзін-өзі бағалауды бұрмалаумен көрінеді.

«Цифрлық қысым» құбылысы қоғамдық қабылдау психологиялық қанағаттанудың негізгі көзіне айналған кезде пайда болады. Сауалнамаларға сәйкес, жас қолданушылардың 60% -дан астамы желіде белсенділік болмаған кезде мазасыздықты сезінеді, бұл сандық ортаның психоэмоционалды жағдайға терең әсерін көрсетеді.

Осылайша, әлеуметтік желілер беретін еркіндік алгоритмдер мен аудиторияның күтулеріне тәуелділікке айналуы ғажап емес. Жастар технологияға және әлеуметтік мақұлдауға «қос тәуелділік» жағдайына тап болады. Бұл өзін-өзі қамтамасыз етуге деген ұмтылыс пен мінез-құлықтың цифрлық стандарттарына сай болу қажеттілігі арасындағы шиеленісті тудырады.

Әлеуметтік желілер заманауи жастар мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады және сонымен бірге жеке тұлға мен қоғамға көп деңгейлі әсер ететін күрделі әлеуметтік—техникалық құбылыс болып табылады. Бір жағынан, олар өзін-өзі жүзеге асыруға, шығармашылықпен көрсетуге, өзін-өзі тәрбиелеуге және қоғамдық-саяси өмірге қатысуға кең мүмкіндіктер береді. Цифрлық платформалар арқылы жастар әртүрлі ақпарат көздеріне, өзін-өзі таныстыру құралдарына және жаһандық қауымдастықтарға қол жеткізе алады, бұл белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыруға және цифрлық құзыреттіліктерді дамытуға ықпал етеді.

Алайда, екінші жағынан, әлеуметтік медиа әлеуметтік және психологиялық тәуекелдердің тұтас спектрін тудырады. Олардың ішінде виртуалды ортаға тәуелділіктің қалыптасуы, зейінді шоғырландыру қабілетінің төмендеуі, алаңдаушылықтың артуы, сондай—ақ нақты әлеуметтік өмір мен тұлғааралық қатынастар туралы идеялардың бұрмалануы бар. Цифрлық тәуелділік жай ғана жеке мәселеге айналмайды, керісінше әлеуметтік сын-

қатермен, білім беру, мәдени және құқықтық институттардың назарын талап ететін.

Қазіргі әлеуметтану цифрлық платформалар беретін еркіндіктің бар екенін көрсетеді парадоксалды сипат: адам желіде өз ойын білдіруге неғұрлым көбірек ұмтылса, соғұрлым ол әлеуметтік бақылауға, алгоритмдерге және қоғамдық мақұлдауға көбірек ұшырайды. Осылайша, әлеуметтік желілер әлеуметтік шындықтың жаңа формасын қалыптастыру үшін еркіндік пен тәуелділік тоғысатын кеңістік жасайды — «цифрлық амбиваленттілік».

Цифрландырудың келеңсіз салдарын еңсеру үшін мыналарды қалыптастыру қажет әлеуметтік желілерді жауапкершілікпен пайдалану мәдениеті. Бұл дамуды болжайды медиасауаттылық, ұлдары тұрғыдан ойлау дағдылары, цифрлық гигиена және ақпаратқа саналы көзқарас. Білім беру мекемелері, отбасылар және мемлекеттік мекемелер жастардың цифрлық жетілуіне ықпал етуі керек, ол желідегі өзара әрекеттесулердің санына емес, олардың сапасына, мағынасына және әлеуметтік құндылығына негізделеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кастельс М. Власть коммуникации. – ЛитРес, Издательский дом Высшей школы экономики, 2020..
2. Тоффлер Э. Третья волна. – ЛитРес, АСТ, 2025.
3. Постман Н. Өлімге дейін көңіл көтеру: Шоу-бизнес дәуіріндегі қоғамдық дискурс. – М.: Эксмо, 2004.
4. Тапскотт Б. Цифрлық ұрпақ: Интернет балаларымызды қалай өзгертеді. – М.: Манн, Иванов және Фербер, 2012.
5. Түркле Ш. Жалғыздық бірге. Неліктен біз технологиядан көп нәрсені күтеміз, ал бір—бірімізден азырақ күтеміз. – М.: Альпина, 2017.

ОӘЖ 001.37.1

ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ ҚАҒИДАСЫ

Тұңғышбек Жансұлу Бекзатқызы

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Байбосынов М.П.

Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Свобода совести человека и свобода вероисповедания – неотъемлемая часть человеческой цивилизации и важнейшая составляющая общечеловеческих ценностей. Это понятие считается одним из основных прав, определяющих духовную природу человека и свободу индивидуального выбора. В мировом сообществе свобода вероисповедания рассматривается как одна из главных черт демократического общества.

Summary: Human freedom of conscience and freedom of religion are an integral part of human civilization and an essential component of universal human values. This concept is considered one of the fundamental rights that define a person's spiritual nature and freedom of individual choice. In the international community, freedom of religion is considered as one of the main features of a democratic society.

Адамның ар-ождан еркіндігі мен діни сенім бостандығы – адамзат өркениетінің ажырамас бөлігі және жалпыадамзаттық құндылықтардың

маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл ұғым адамның рухани болмысы мен жеке таңдау еркіндігін айқындайтын негізгі құқықтардың бірі саналады. Әлемдік қауымдастықта діни сенім бостандығы – демократиялық қоғамның басты белгілерінің бірі ретінде қарастырылады. Әр адамның өз дінін ұстануға, діни нанымын ашық білдіруге немесе ешқандай дінге сенбеуге құқығы бар. Бұл құқық халықаралық құқықтық нормаларда да, ұлттық заңнамада да бекітілген.

Қазақстан Республикасы – көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет. Мұнда ислам, христиан, иудаизм, буддизм сияқты дәстүрлі діндермен қатар түрлі діни ағымдар да қызмет етеді. Осындай алуандық жағдайында елдің ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ету, діни келісімді сақтау және азаматтардың діни сенім бостандығын құрметтеу – мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты. Осы тұрғыда Қазақстанның зайырлы мемлекет ретіндегі ұстанымы ерекше мәнге ие.

Зайырлы мемлекет қағидасы – дін мен мемлекеттің істерін ажырату, яғни мемлекет ешқандай дінді ресми немесе басым деп танымайды, ал дін өз кезегінде мемлекеттік саясатқа араласпайды деген қағидатқа негізделеді. Бұл принцип қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді, азаматтардың теңдігін қамтамасыз етудің кепілі болып табылады. [1].

Діни сенім бостандығы – әр адамның ар-ождан еркіндігі мен рухани таңдауының көрінісі. Бұл ұғым адамның діни наным-сенімін еркін білдіру, діни ғибадаттарды орындау, діни бірлестіктер құру және діни көзқарастарын жариялауға құқығын қамтиды. Сонымен бірге, ол дінге сенбеу немесе атеистік көзқарасты ұстану құқығын да қамтамасыз етеді.

Халықаралық деңгейде діни сенім бостандығы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының (1948 ж.) 18-бабында бекітілген:

«Әркімнің ойлау, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар; бұл құқық өз дінін немесе нанымын өзгерту еркіндігін және жеке немесе көпшілік алдында, жалғыз немесе басқалармен бірге, дінін уағыздау, ұстану, орындау және оқыту еркіндігін қамтиды».

Сондай-ақ, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (1966 ж.) 18-бабы да ар-ождан және дін бостандығын мойындайды. Бұл құжаттар мемлекеттердің өз аумағында діни сенім еркіндігін қамтамасыз етуге міндетті екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы да осы халықаралық міндеттемелерді орындай отырып, өзінің Конституциясында діни сенім бостандығын бекітті. Қазақстан Республикасының Конституциясының 22-бабында былай делінген:

«Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Діни сенім бостандығы мемлекетпен қамтамасыз етіледі. Діни сенімде болуға немесе болмауға, дінді ұстануға немесе ұстанбауға ешкім мәжбүрленбейді.»

Бұл қағида – азаматтардың діни еркіндігін ғана емес, сонымен қатар олардың мемлекет алдында теңдігін де қамтамасыз етеді. Мемлекет қандай да бір дінді немесе сенімді артық көрмейді және діни көзқарасына байланысты азаматтардың құқығын шектемейді [2].

«Зайырлылық» ұғымы – француз тіліндегі *laïcité* сөзінен шыққан, ол «діннен тыс», «дүниелік» деген мағынаны білдіреді. Зайырлы мемлекет – өзінің саясатын діни догмаларға емес, құқықтық және демократиялық қағидаттарға сүйеніп жүргізетін мемлекет. Мұнда дін мен мемлекет істері өзара ажыратылған, яғни дін мемлекеттік басқаруға араласпайды, ал мемлекет діннің ішкі ісіне қол сұқпайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында еліміздің ең басты сипаттарының бірі ретінде «зайырлы мемлекет» деп анық жазылған. Бұл қағида елдің құқықтық және идеологиялық жүйесінің негізін қалайды.

Қазақстандағы зайырлылық – дінге қарсы бағыт емес, керісінше, діннің қоғамдағы бейбітшілік пен рухани келісімге үлес қосуын қамтамасыз ететін жүйе. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің еңбектерінде атап өткендей:

«Зайырлылық – бұл дінсіздік емес, ол – әр дінге бірдей құрметпен қарау және діннің қоғам мен мемлекет істеріне араласпау қағидасы.»

Қазақстандық зайырлылық үлгісі – Батыс елдеріндегі қатал секуляризмнен өзгеше. Мұнда мемлекет дінді шеттетпей, керісінше, оның қоғамдағы рухани және мәдени рөлін мойындайды. Бұл модель халықтың тарихи, мәдени және діни ерекшеліктерін ескеруге негізделген.

Дін мен мемлекет арасындағы өзара қатынас – кез келген қоғамдағы күрделі және нәзік мәселе. Қазақстанда бұл қатынас теңгерімді саясатқа негізделген: мемлекет діни ұйымдардың қызметіне заң аясында жағдай жасайды, бірақ олардың саяси немесе экстремистік бағыт алуына жол бермейді.

Қазақстанда дін саласындағы негізгі заң – «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заң (2011 ж.). Бұл заң азаматтардың діни бостандығын қамтамасыз ете отырып, экстремистік және заңсыз діни қызметке шектеу қояды. Заңның мақсаты – дін мен мемлекеттің өзара ынтымақтастығын қамтамасыз ету және діни алауыздықтың алдын алу.

Мемлекет діни ұйымдарға тіркелу, ғибадат үйлерін ашу, діни әдебиетті тарату сияқты мәселелерде белгілі бір құқықтық тәртіп орнатқан. Бұл – діни саладағы заңдылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бір жолы [3].

Дін – адамзат мәдениетінің және рухани дүниесінің ажырамас бөлігі. Ол қоғамның моральдық-этикалық құндылықтарын қалыптастырып, адамдардың мінез-құлқын реттеуде маңызды рөл атқарады. Қазақстанда ислам және православие сияқты дәстүрлі діндер ғасырлар бойы ұлттық бірегейліктің қалыптасуына әсер еткен.

Дін қоғамдағы тұрақтылыққа да ықпал етеді. Әрбір діннің өзегінде ізгілік, қайырымдылық, бейбітшілік және адамгершілік қағидалары жатыр. Сондықтан мемлекет пен діни ұйымдардың өзара ынтымақтастығы рухани келісім мен ұлтаралық татулықты нығайтуға бағытталған.

Қазақстанда жыл сайын Рухани келісім күні атап өтіледі (18 қазан). Бұл күн – қоғамдағы дінаралық түсіністік пен төзімділікті арттырудың маңызды құралы. Сонымен қатар, Қазақстан бастамасымен 2003 жылдан бері Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі өткізіліп келеді. Бұл форум – елдің

халықаралық деңгейдегі дінаралық диалогты дамытудағы маңызды үлесін көрсетеді.

Қазіргі жаһандану дәуірінде діни экстремизм мен радикализм мәселесі бүкіл әлемде өзекті. Кейбір радикалды ағымдар дінді бұрмалап түсіндіріп, қоғамда алауыздық пен зорлық-зомбылықты тудыруға тырысады. Осындай қауіптің алдын алуда зайырлылық қағидасы ерекше маңызға ие.

Зайырлы мемлекет дінді саясаттан бөліп, оны жеке адамның рухани саласы ретінде қарастырады. Бұл ұстаным діни ұйымдардың саяси мақсатта пайдаланылуына жол бермейді. Қазақстанда дін саласындағы саясаттың басты мақсаты – діни сенім еркіндігін сақтай отырып, қоғамның қауіпсіздігін қорғау.

Мемлекет экстремизм мен радикализмнің алдын алу мақсатында түрлі бағдарламаларды жүзеге асырып келеді. Мысалы, «Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу жөніндегі 2023–2027 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама» қоғамда діни сауаттылықты арттыруға және жастар арасында радикалды идеологияның таралуына тосқауыл қоюға бағытталған.

Қазақстанда 130-дан астам этнос пен 18 конфессия өкілдері өмір сүреді. Республика аумағында 3500-ден астам діни бірлестік тіркелген. Олардың басым бөлігі – ислам (70%), православие (20%) және басқа дәстүрлі діндерге жатады.

Мемлекет діннің мәдени және рухани рөлін мойындай отырып, діни ұйымдардың қоғамдағы белсенділігін қолдайды. Әсіресе, әлеуметтік жобалар, қайырымдылық шаралары мен жастар тәрбиесіне бағытталған бастамаларға жағдай жасалған [4].

Сонымен бірге, мемлекет заңсыз миссионерлік қызмет пен шетелдік радикалды идеологиялардың таралуына қарсы қатаң шаралар қабылдайды. Бұл діни бостандықты шектеу емес, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету шарасы болып табылады.

Зайырлы мемлекет жағдайында білім беру жүйесі діни догмалардан тәуелсіз болуы тиіс. Бұл – ғылыми ойлау мен зайырлы құндылықтарды қалыптастырудың негізі. Дегенмен, рухани және моральдық тәрбие дінмен де байланысты болғандықтан, Қазақстан мектептерінде «Дінтану негіздері» пәні енгізілген. Бұл пәннің мақсаты – оқушыларға түрлі діндер туралы объективті, ғылыми тұрғыдан түсінік беру және діни төзімділікке тәрбиелеу.

Жастардың діни сауаттылығын арттыру – радикалды идеологияларға қарсы ең тиімді құралдардың бірі. Осы бағытта Дін істері агенттігі мен «Дін проблемаларын зерттеу орталықтары» кеңінен жұмыс жүргізуде.

Діни сенім бостандығы азаматтық қоғамның дамуына да ықпал етеді. Діни бірлестіктер әлеуметтік жауапкершілік, қайырымдылық, отбасылық құндылықтар сияқты бағыттарда белсенді жұмыс атқарады. Олар қоғамдағы моральдық тұрақтылықты нығайтуға үлес қосады.

Азаматтық қоғам институттарының бірі ретінде діни ұйымдар мемлекетпен өзара серіктестік негізінде әрекет етеді. Бұл серіктестік заң аясында және зайырлылық қағидаларына сүйеніп жүзеге асырылады.

Қорытындылай келе, діни сенім бостандығы мен зайырлы мемлекет қағидасы – қазіргі заманғы Қазақстанның құқықтық және рухани дамуының

негізі болып табылады. Бұл екі ұғым бір-біріне қарсы емес, керісінше, бірін-бірі толықтырады. Зайырлылық дінге еркіндік береді, ал дін өз кезегінде қоғамның рухани және моральдық тұтастығын сақтауға көмектеседі.

Қазақстан тәжірибесі көрсеткендей, дінаралық және конфессияаралық келісім – елдің тұрақтылығы мен өркендеуінің басты кепілі. Зайырлылық принципі мен діни сенім еркіндігі үйлесімді түрде жүзеге асқанда ғана қоғамда шынайы бейбітшілік пен татулық орнайды [5].

Сондықтан зайырлылық – біздің ұлттық қауіпсіздігіміздің, рухани бірлігіміздің және болашақ дамудың іргетасы. Әрбір азамат діни сенімге құрметпен қарап, өзге нанымға төзімділік танытқанда ғана қоғамымыз өркениетті, әділетті және тұрақты бола алады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана: Юрист, 2023.
2. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – Астана, 2011.
3. Назарбаев, Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Егемен Қазақстан, 2017, 12 сәуір.
4. Тоқаев, Қ. К. Әділетті Қазақстан – баршаға бірдей мүмкіндік елі. – Астана: Сарыарқа, 2022.
5. Абдрахманов, Е. Зайырлылық пен руханият үйлесімі. – Нұр-Сұлтан: Ел-шежіре, 2021.

ӘОЖ 349.6:504.062:004

МЕМЛЕКЕТ ТАРАПЫНАН ТАБИҒАТҚА ЗАЛАЛ ШЕКТІРМЕУ МЕН ТІРШІЛІК КӨЗІН ӨЗ ПАЙДАСЫНА ҚОЛДАНУ АҚПАРАТТЫҚ ҚАМСЫЗДАНДЫРУДАН ТУЫНДАҒАН ЗАЛАЛДАРДЫ ӨТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Уалбек Б.Д., Усербаев Н.К., Андарбек Д.Б., Аширбеков Б.Р., Темірбай С.
Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ.
Ғылыми жетекшісі: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
(доцент)

Ережепқызы Р.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В данной работе рассматриваются правовые аспекты ответственности государства за ущерб, причинённый окружающей среде в результате ненадлежащего информационного обеспечения при использовании природных ресурсов. Подчёркивается, что государство, выступая как пользователь и охранитель природных ресурсов, обязано обеспечивать открытость, точность и своевременность экологической информации. Нарушение этих обязательств может привести к экологическим катастрофам, ухудшению здоровья населения и экономическим потерям. В статье анализируются положения Экологического кодекса Республики Казахстан, Закона «О доступе к информации», а также международные обязательства страны, включая Орхусскую конвенцию. Также освещаются механизмы возмещения ущерба, включая судебную практику и ответственность государственных органов в случае сокрытия или искажения экологической информации.

Summary: This paper explores the legal aspects of state responsibility for environmental damage resulting from inadequate informational support in the use of natural resources. It

emphasizes that the state, acting as both a user and protector of nature, is obliged to ensure the transparency, accuracy, and timeliness of environmental information. Failure to fulfill these duties can lead to ecological disasters, health risks for the population, and economic losses. The article examines key provisions of Kazakhstan's Environmental Code, the Law "On Access to Information," as well as the country's international commitments such as the Aarhus Convention. Legal mechanisms for damage compensation are also discussed, including judicial practice and the liability of government bodies in cases of withholding or distorting environmental data.

Қазіргі заманда қоршаған ортаны қорғау – тек экологиялық мәселе ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, экономикалық және құқықтық маңызы зор мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі. Қазақстан Республикасында табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша мемлекеттік басқару кешенді түрде жүргізіледі. Бұл ретте мемлекет тек табиғатты пайдаланушы емес, сонымен қатар оны қорғаушы және қоғам алдында есеп беруші институт ретінде әрекет етуі тиіс. Мемлекет табиғи ресурстарды өз пайдасына тиімді қолдана отырып, қоршаған ортаға зиян келтірмеу, тіршілік көздерінің (су, ауа, жер, орман, биологиялық әртүрлілік және т.б.) қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөнінде нақты міндеттемелер жүктелген.

Экологиялық қауіпсіздік пен табиғатты ұтымды пайдалануда ақпараттық қамтамасыздандырудың рөлі ерекше. Экологиялық ахуалды бақылау, ластану деңгейін бағалау, табиғи ресурстардың қорын есептеу және оларды тиімді пайдалану – барлығы да сенімді, нақты және уақтылы ақпаратқа негізделеді. Мемлекет осы ақпаратты жинақтап, өңдеп және халыққа, сарапшыларға, шешім қабылдаушыларға ұсынуға міндетті [1]. Бұл міндеттемелер Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңында, сондай-ақ Орхус конвенциясында айқын бекітілген. Осы құқықтық актілерде мемлекет пен азаматтар арасындағы экологиялық ақпарат алмасудың негізгі қағидалары көрсетілген: ашықтық, сенімділік, қолжетімділік және уақтылылық.

Алайда, іс жүзінде ақпараттық қамтамасыздандырудағы олқылықтар мен заңбұзушылықтар экологиялық апаттарға, экожүйелердің бұзылуына және халыққа материалдық әрі моральдық залал келтіруге әкеп соғуы мүмкін. Мысалы, өндіріс орындарының шығарындылары немесе қалдықтарды көму туралы шынайы ақпараттың жасырылуы ауаның, судың, топырақтың ластануына әкеліп, ауыл шаруашылығы өнімінің сапасын төмендетуі, халықтың денсаулығына қауіп төндіруі ықтимал [2]. Осындай жағдайда мемлекет тарапынан қажетті экологиялық ақпарат дер кезінде берілмесе немесе бұрмаланса, бұл тікелей құқықтық жауапкершілікке әкеледі.

Қазақстан заңнамасы бойынша, ақпараттық қамтамасыздандырудан туындаған залалдарды өтеу құқықтық нормалармен реттеледі. Экологиялық кодекстің 167-бабына сәйкес, табиғи ортаға келтірілген залал толық көлемде өтелуі тиіс. Бұл жерде залалды өтеу тек жеке тұлғаларға ғана емес, мемлекет пен қоғамға келген зиянды да қамтиды. Егер мемлекет тарапынан берілген немесе уақтылы берілмеген ақпарат салдарынан экологиялық залал келсе, онда

тиісті мемлекеттік орган (немесе лауазымды тұлға) азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Мұндай жағдайда зардап шеккен тарап сотқа жүгініп, зиянның өтелуін талап ете алады.

Қазіргі кезде Қазақстанда экологиялық ақпараттың қолжетімділігіне қатысты бірқатар ілгерілеушіліктер байқалуда. Мысалы, ECO PORTAL сияқты платформалар арқылы халыққа өндіріс орындарының экологиялық есептері, эмиссия көлемі, мемлекеттік экологиялық сараптамалар туралы деректер қолжетімді. Дегенмен, бұл жүйелердің тиімділігі олардың нақты, толық және уақтылы жұмыс істеуіне байланысты [3]. Егер жүйе дұрыс жұмыс істемесе немесе ақпарат әдейі жасырылса, бұл экологиялық құқықты бұзудың нақты мысалына айналады.

Сонымен қатар, мемлекет өз тарапынан табиғатқа залал шектірмеу үшін экологиялық аудит, мемлекеттік экологиялық сараптама, қоғамдық тыңдаулар, экологиялық мониторинг сияқты құқықтық және институционалдық құралдарды пайдаланады. Бұл құралдар арқылы экологиялық шешімдер қабылданбас бұрын ақпараттық деректер тексеріліп, сараланып, халықпен талқылануы тиіс. Егер бұл кезеңдерде заң бұзылса – яғни қоғам ақпаратсыз қалса немесе жалған ақпарат берілсе – онда мемлекет өз міндетін тиісті деңгейде орындамаған болып есептеледі.

Осыған байланысты, экологиялық әділеттілік пен ақпараттық әділеттілік ұғымдары қатар жүруі тиіс. Халық тек ақпаратты алып қана қоймай, оны түсініп, сол негізде шешім қабылдау процесіне қатыса алуы қажет. Ақпараттың болмауы немесе оны бұрмалау – экологиялық тәуекелдерді күшейтеді және материалдық залалмен қатар, құқықтық тұрақсыздыққа да алып келеді.

Мемлекет – табиғат қорғау мен оны ұтымды пайдалану ісіндегі басты акторлардың бірі. Бұл рөл тек бақылаушы емес, сонымен бірге жауапты ақпарат таратушы ретінде де маңызға ие. Ақпараттық қамтамасыз етудегі заңбұзушылықтар тек табиғатқа ғана емес, адам өміріне, қоғамның әл-ауқатына кері әсер етеді [4]. Сондықтан мемлекет тарапынан ақпараттық әділдік, ашықтық және сенімділік қағидалары қатаң сақталуы тиіс. Құқықтық жүйе мұндай жағдайларда залалды өтеу мен жауапкершілікті қамтамасыз ететін тиімді құралдарды ұсынуы керек.

Мемлекет табиғатты қорғау және оны ұтымды пайдалану мәселелерінде ең басты әрі жауапты акторлардың бірі болып табылады. Бұл рөл тек бақылаушы функциясын атқарумен шектелмей, сонымен қатар қоғамға сенімді және дәлелді ақпарат жеткізуші ретінде де өте маңызды. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы ақпараттың дұрыстығы мен ашықтығы қоғамның экологиялық сауаттылығын арттырып, табиғат ресурстарын ұтымды пайдалану мен олардың сақталуын қамтамасыз етеді. Ақпараттық қамтамасыз етудегі кез келген заңбұзушылықтар, мысалы, шындыққа сай келмейтін деректердің таралуы, табиғатқа ғана емес, сонымен бірге адам өміріне, оның денсаулығына және қоғамның жалпы әл-ауқатына да теріс әсерін тигізеді [5]. Мұндай жағдайлар экологиялық жағдайдың нашарлауына, қоғамдық сенімнің төмендеуіне, сондай-ақ экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін. Сондықтан

мемлекет тарапынан ақпараттық әділдік, ашықтық және сенімділік қағидаларын қатаң сақтау өте маңызды. Бұл қағидалар заңнамалық деңгейде бекітіліп, олардың орындалуын қамтамасыз ету үшін нақты механизмдер қарастырылуы тиіс. Құқықтық жүйе, өз кезегінде, табиғатты қорғау саласында ақпараттық қамтамасыз етудегі заңбұзушылықтар болған жағдайда, залалды өтеу мен жауапкершілікті нақты және тиімді түрде іске асыратын құралдарды ұсынуы қажет. Бұл шаралар табиғат қорғау саласындағы сыбайлас жемқорлықты болдырмауға, экологиялық құқық бұзушылықтардың алдын алуға және қоғамның экологиялық тұрақтылығын нығайтуға ықпал етеді. Сонымен қатар, мемлекет ақпараттық саясатта қоғамдық бақылауды күшейтіп, азаматтардың қоршаған ортаға қатысты құқықтары мен мүдделерін қорғауда ақпаратқа тең және еркін қолжетімділік ұстанымдарын орнатуы тиіс. Мұндай тәсіл экологиялық білім мен мәдениетті арттырып, табиғатты сақтаудағы әр азаматтың жауапкершілігін нығайтуға мүмкіндік береді. Осылайша, мемлекет экологиялық ақпаратты басқарудағы рөлін күшейтіп, табиғатты қорғау мен оны ұтымды пайдалану ісінде сенімді, ашық және әділ ақпараттық кеңістік құруға бағытталған кешенді шараларды жүзеге асыруы тиіс.

Қазіргі заманда экологиялық қауіпсіздік – адамзат баласының басты басымдықтарының бірі. Табиғат ресурстарының шектеулі болуы, өндіріс пен ауыл шаруашылығының қарқынды дамуы, сондай-ақ қалалардың өсуі экологиялық ахуалға айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан табиғатты ұтымды пайдалану мен экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Бұл тұрғыда ақпараттық қамтамасыздандырудың рөлі аса маңызды және шешуші болып табылады.

Экологиялық ахуалды бақылау жүйелері табиғаттағы өзгерістерді үздіксіз қадағалап, ластану деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, атмосферадағы зиянды газдардың концентрациясы, су көздерінің ластануы, топырақтың деградациясы туралы нақты деректер экологияны қорғау шараларын тиімді жоспарлауға жол ашады. Мұндай мониторинг экологиялық дағдарыстарды алдын алуға, табиғи апаттардың алдын-ала болжам жасауға және тиісті шараларды уақтылы қабылдауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологиялардың дамуы табиғи ресурстардың қорын есептеуде де маңызды рөл атқарады. Геоинформациялық жүйелер (ГИС), сенсорлар мен спутниктер арқылы алынған деректер табиғаттағы қорлардың жай-күйі мен динамикасын нақты бағалауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде суды, орманды, жер ресурстарын және басқа да табиғи байлықтарды тиімді басқаруға және оларды сақтау стратегияларын құруға жағдай жасайды. Сенімді деректер болмаса, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қайта жаңғырту жұмыстары нәтиже бермей қалуы мүмкін.

Сонымен қатар, экологиялық ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігі қоғамның санасын арттыруда маңызды фактор болып табылады. Халық экологиялық жағдай туралы толық ақпаратқа ие болған сайын, табиғатты қорғау және экологиялық жауапкершілікті арттыру ісіне белсенді араласады. Бұл мемлекеттік органдар мен бизнес құрылымдарының экологиялық

стандарттарды қатаң ұстануына ықпал етеді. Яғни, ақпараттық қамтамасыздандыру қоғамдық бақылау мен экологиялық мәдениетті қалыптастырудың негізі болып табылады.

Қорытындылай келе, экологиялық қауіпсіздік пен табиғатты ұтымды пайдалануда ақпараттық қамтамасыздандыру – бұл тек техникалық құралдар мен жүйелер жиынтығы ғана емес, сонымен қатар экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің стратегиялық құралы. Сенімді, нақты және уақтылы ақпаратсыз экологиялық саясатты тиімді жүргізу, табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мүмкін емес. Сондықтан ақпараттық технологиялар мен деректерді жинау жүйелерін жетілдіру – болашақ ұрпақ үшін таза табиғат пен тұрақты даму кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі (2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI ҚРЗ). – adilet.zan.kz
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) – 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII.
3. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2015 жылғы 16 қарашадағы №401-V ҚРЗ).
4. Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңы (1997 жылғы 15 шілде № 160-I).
5. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік бақылау және қадағалау туралы» Заңы (2011 жылғы 6 қаңтар №377-IV).

ОӘЖ 321.7

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИНСТИТУТТАРДЫ НЫҒАЙТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Үсенхан С.Т., Жаутиков Б.Н., Қанжар И.О.Ш., Алибеков Б.С., Насиров Б.Қ.
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Серик Г.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются ключевые проблемы развития и укрепления демократических институтов в современном обществе. Отмечается, что демократия является основой политической стабильности, обеспечения прав человека и верховенства закона. Особое внимание уделяется роли гражданского общества, свободных выборов, независимых СМИ и судебной власти как основных элементов демократической системы.

Summary: The article examines the key issues of the development and strengthening of democratic institutions in modern society. It is noted that democracy is the foundation of political stability, ensuring human rights and the rule of law. Special attention is paid to the role of civil society, free elections, independent media and the judiciary as the main elements of the democratic system.

Қазіргі демократиялық институттар азаматтардың мемлекетті басқаруға қатысуын қамтамасыз ететін саяси және құқықтық тетіктердің жиынтығы болып табылады. Мұндай институттарға парламент, сайлау жүйесі, тәуелсіз сот, саяси партиялар және бұқаралық ақпарат құралдары жатады.

Демократиялық институттардың нығаюы биліктің ашықтығын қамтамасыз етумен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреспен, құқықтық мәдениет пен саяси плюрализмнің дамуымен тікелей байланысты. Азаматтардың белсенді қатысуынсыз, олардың құқықтық сауаттылығынсыз және мемлекеттік институттарға деген сенімсіз тиімді демократия мүмкін емес. Қазақстан Республикасында демократиялық институттарды нығайту процесі «Қазақстан – 2050 стратегиясы», «азаматтық қоғамды дамыту Тұжырымдамасы» және адам құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі Ұлттық жоспар сияқты стратегиялық құжаттарда көрініс тапты. Бұл бағдарламаларды іске асыру ашық үкіметті дамытуға, қоғамдық бақылауды кеңейтуге және биліктің саяси жауапкершілігін арттыруға бағытталған [1].

Алайда, қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, халықтың саяси белсенділігінің жеткіліксіздігімен, азаматтардың шешім қабылдау процестеріне қатысу деңгейінің төмендігімен, сондай-ақ сайлау жүйесі мен құқық қолдану практикасын одан әрі жетілдіру қажеттілігімен байланысты проблемалар сақталуда.

Демократиялық институттарды нығайту құқықтық сананы дамытуды, тәуелсіз БАҚ-ты қолдауды, үкіметтік емес ұйымдардың қызметі үшін мүмкіндіктерді кеңейтуді және мемлекет пен қоғам арасындағы диалог мәдениетін қалыптастыруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

Демократия-бұл түпкілікті мемлекет емес, қоғамды жетілдірудің тұрақты процесі. Демократиялық институттардың нақты жұмыс істеуі жағдайында ғана жеке тұлғаны, заңды және қоғамдық келісімді құрметтеуге негізделген құқықтық және әділ мемлекет құруға болады [2].

Қазіргі заманда демократиялық институттарды нығайту – мемлекеттің саяси және құқықтық тұрақтылығының басты кепілі болып табылады. Демократия – биліктің халыққа тиесілі екенін білдіретін басқару формасы. Оның тиімді жұмыс істеуі үшін қоғамда құқықтық мәдениет, саяси сананың жоғары деңгейі және азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысу тетіктері қалыптасуы тиіс. Қазақстан Республикасында да демократиялық жаңғыру процесі кезең-кезеңімен жүзеге асырылып келеді.

Демократиялық институттар – бұл қоғамның саяси жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін құрылымдар мен нормалар жиынтығы. Оларға Парламент, саяси партиялар, сайлау жүйесі, азаматтық қоғам ұйымдары және бұқаралық ақпарат құралдары жатады.

Осы институттар арқылы халық билікке өз еркін білдіреді, мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне қатысады және биліктің ашықтығы мен есептілігін бақылайды [3].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін бірқатар саяси және құқықтық реформаларды жүзеге асырды. 1995 жылғы Конституция азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бекітіп, билік тармақтарының бөліну қағидатын енгізді.

Соңғы жылдары елде саяси жүйені жаңғырту, партиялық бәсекелестікті арттыру, жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту және сайлау заңнамасын

жетілдіру бағытында маңызды қадамдар жасалды. 2022–2023 жылдардағы конституциялық реформалар Президент өкілеттілігін шектеу, Парламенттің рөлін күшейту және саяси плюрализмді қамтамасыз етуге бағытталды.

Демократиялық реформалардың қарқынына қарамастан, әлі де шешімін таппаған бірқатар мәселелер бар [4].

- Азаматтық қоғам институттарының белсенділігі жеткіліксіз деңгейде;
- Саяси мәдениеттің төмендігі мен азаматтардың құқықтық сауаттылығының әлсіздігі;
- БАҚ-тың тәуелсіздігін қамтамасыз етудегі қиындықтар;
- Мемлекеттік органдардың ашықтығын арттыру қажеттілігі.

Бұл мәселелерді шешу үшін билік пен қоғам арасындағы өзара сенімді диалог орнату, жастардың саяси өмірге қатысуын ынталандыру және демократиялық құндылықтарды білім беру жүйесіне енгізу маңызды.

Қазақстанның «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» тұжырымдамасы демократиялық мемлекет құрудың нақты бағытын айқындайды. Цифрландыру, қоғамдық кеңестердің қызметін кеңейту және ашық үкімет қағидатын іске асыру демократиялық институттардың тиімділігін арттырады.

Демократиялық институттарды нығайту – ұзақ мерзімді әрі үздіксіз процесс. Ол саяси ерік-жігерді, құқықтық мәдениетті және азаматтардың белсенді қатысуын талап етеді. Қазақстан қоғамының алдында тұрған басты міндет – демократиялық құндылықтарды іс жүзінде жүзеге асырып, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді дамуын қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен бірге елдің саяси және құқықтық жүйесінде демократиялық бағыттағы түбегейлі өзгерістер жүзеге аса бастады. Демократиялық даму – бұл мемлекет пен қоғамның өзара қатынастарын құқықтық негізде ұйымдастыру, биліктің халық алдындағы жауапкершілігін арттыру және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету процесі.

Демократиялық даму негіздері Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында бекітілген. Конституцияның 1-бабында еліміздің ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп айқындалған. Бұл қағидат демократиялық мемлекеттің құқықтық және саяси тірегі болып табылады.

Қазақстанда демократияландыру үрдістері біртіндеп және эволюциялық жолмен жүзеге асып келеді. Саяси жүйенің тұрақтылығын сақтай отырып, ел басшылығы демократиялық институттарды дамытуды басты бағыт ретінде белгілеп отыр.

Қазақстанның демократиялық дамуындағы маңызды кезеңдердің бірі – 2007, 2017 және 2022 жылдардағы конституциялық реформалар [5].

- 2007 жылғы реформалар Парламенттің рөлін күшейтіп, көппартиялы жүйені дамытуға серпін берді.
- 2017 жылғы өзгерістер билік тармақтарының теңгерімін қамтамасыз етуге, Үкіметтің дербестігін арттыруға бағытталды.

- 2022 жылғы реформалар «Екінші республика» ұғымын қалыптастырып, Президент өкілеттілігін шектеу, Мәжіліс пен мәслихаттар сайлауын аралас жүйеге көшіру сияқты демократиялық жаңашылдықтарды енгізді.

Бұл реформалар биліктің халық алдындағы ашықтығын арттыруға және азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуына жол ашты.

Қазақстандағы демократиялық даму азаматтық қоғам институттарының нығаюымен тығыз байланысты. Қоғамдық кеңестер, үкіметтік емес ұйымдар, еріктілер қозғалысы және бұқаралық ақпарат құралдары саяси өмірдің белсенді субъектілеріне айналууда.

Сонымен қатар, жастардың саяси мәдениеті мен құқықтық санасын арттыруға ерекше көңіл бөлінуде. «Ашық үкімет», «Электрондық үкімет» сияқты бастамалар билік пен қоғам арасындағы диалогты күшейтуге бағытталған.

Бүгінгі таңда Қазақстанда демократиялық процестердің жаңа кезеңі басталды. Мемлекет «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» қағидатын басшылыққа алуда. Бұл бағыт [6]:

- Саяси партиялардың бәсекелестігін арттыру;
- Азаматтардың сайлау белсенділігін күшейту;
- Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту;
- Сөз бостандығы мен БАҚ тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Қазақстандағы демократиялық даму – ұзақ мерзімді және кезең-кезеңімен жүзеге асатын процесс. Елде жүргізіліп жатқан саяси реформалар мен құқықтық өзгерістердің басты мақсаты – әділетті қоғам құру, биліктің халық алдындағы ашықтығын қамтамасыз ету және азаматтардың мемлекет басқаруына белсенді қатысуына мүмкіндік жасау.

Демократиялық құндылықтарды нығайту – елдің тұрақты дамуы мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуының негізгі шарты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. – Астана, 2014.
2. Тоқаев Қ. К. Әділетті Қазақстан – бәріміз үшін және әрқайсымыз үшін. – Астана, 2022.
3. Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А. С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
4. Баймаханов М. Т. Құқықтық мемлекет және демократиялық даму. – Алматы, 2021.
5. Дулатбеков Н. О. Құқық негіздері. – Астана, 2022.
6. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – University of Oklahoma Press, 1991.

ПРАВО НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ГАРАНТИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Фархадов Б.А., Симеофориди В.Г., Ниматулаева С.И.,
Құрманбеков Д.А., Рахматиллаев А.Ф.

Научный руководитель: к.ю.н., старший преподаватель Жаксылыков Н.Н.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасында тұлғаның негізгі конституциялық кепілдіктерінің бірі ретінде сот қорғауға құқығы қарастырылады. Конституциялық нормалар, аталмыш құқықты жүзеге асырудағы заңнамалық механизмдер, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз етудегі сот жүйесі мен Конституциялық Соттың рөлі талданады.

Summary: The article examines the right to judicial protection as one of the fundamental constitutional guarantees of the individual in the Republic of Kazakhstan. It analyzes the constitutional provisions, the legislative mechanisms for implementing this right, as well as the role of the judicial system and the Constitutional Court in ensuring the effective protection of citizens' rights and freedoms.

Право на судебную защиту является краеугольным элементом правового государства и отражает сущность конституционного принципа верховенства закона. В Республике Казахстан данное право закреплено на уровне Конституции и конкретизировано в отраслевом законодательстве. Эффективная судебная защита прав граждан не только обеспечивает восстановление нарушенных прав, но и формирует доверие общества к судебной системе, что является необходимым условием устойчивого развития демократического государства.

Право каждого на судебную защиту закреплено в статье 13 Конституции Республики Казахстан, где указано, что «каждый имеет право на признание его правосубъектности и на судебную защиту своих прав и свобод» [1].

Данное положение отражает универсальный характер судебной защиты и её распространение на всех лиц, находящихся под юрисдикцией Казахстана, включая граждан, иностранцев и лиц без гражданства.

Право на судебную защиту включает три ключевых элемента:

- Право на обращение в суд — возможность каждого лица защищать свои права и законные интересы в судебном порядке.
- Право на справедливое судебное разбирательство — включает принципы независимости суда, равенства сторон и гласности.
- Право на исполнение судебного решения — завершающий этап реализации судебной защиты.

Кроме того, статья 76 Конституции РК закрепляет, что судебная власть осуществляется от имени Республики Казахстан и направлена на защиту прав, свобод и законных интересов граждан.

Право на судебную защиту конкретизировано в ряде нормативных актов, в частности:

- Конституционный закон «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан»;
- Гражданский процессуальный кодекс РК (ГПК РК);
- Кодекс РК «Об административных правонарушениях» (КОАПРК);
- Уголовно-процессуальный кодекс РК (УПКРК).

Каждый из этих актов закрепляет процессуальные гарантии, обеспечивающие доступ к правосудию, равенство сторон и независимость суда.

Особое значение имеет Конституционный Суд Республики Казахстан, возобновивший работу с 2023 года. Согласно статье 71 Конституции, Конституционный Суд рассматривает обращения граждан о проверке конституционности нормативных правовых актов, если они затрагивают права и свободы заявителя. Таким образом, Конституционный Суд выступает важнейшим элементом механизма судебной защиты на конституционном уровне.

Создание Конституционного Суда в 2023 году стало одним из ключевых результатов конституционной реформы 2022 года. Его деятельность направлена на восстановление конституционной юстиции и расширение возможностей граждан для защиты своих прав.

В отличие от прежнего Конституционного Совета, Конституционный Суд обладает правом рассматривать индивидуальные обращения граждан, что значительно усиливает практическую реализацию права на судебную защиту.

На практике Конституционный Суд уже рассматривал дела, касающиеся прав граждан на социальное обеспечение, равенство и свободу собраний, что свидетельствует о его реальной роли в защите конституционных прав личности [2].

Несмотря на достигнутые успехи, в реализации права на судебную защиту остаются определённые проблемы:

- сложность доступа к правосудию для социально уязвимых категорий граждан;
- недостаточная информированность населения о возможностях обращения в суд;
- длительные сроки рассмотрения дел и перегруженность судов;
- необходимость повышения независимости судей и доверия к судебной системе.

Вместе с тем позитивные тенденции очевидны: активное внедрение цифровых технологий в судебную систему (электронное правосудие «E-Sot»), развитие административного судопроизводства, повышение открытости и прозрачности судов.

Современные реформы судебной системы Казахстана направлены на укрепление принципов справедливости, прозрачности и доступности правосудия [3]. Перспективными направлениями развития института судебной защиты являются:

- Расширение полномочий Конституционного Суда и развитие его практики.

- Укрепление независимости судей и обеспечение их процессуальной автономии.
- Повышение эффективности исполнения судебных решений.
- Развитие институтов бесплатной юридической помощи.
- Продолжение цифровизации судебных процессов и развитие механизмов онлайн-обращений.

Право на судебную защиту в Республике Казахстан представляет собой фундаментальную конституционную гарантию, обеспечивающую реализацию принципа верховенства закона и защиту прав личности. Конституционные и законодательные механизмы Казахстана формируют целостную систему судебной защиты, где центральное место занимает независимый и справедливый суд [4].

Введение Конституционного Суда, развитие административного судопроизводства и цифровизация судебной системы стали значительным шагом в укреплении правовых гарантий граждан. Однако для дальнейшего совершенствования института судебной защиты требуется комплексное повышение правовой культуры населения, укрепление доверия к судам и обеспечение реального исполнения судебных решений.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями, 2022 г.).
2. Кабжанов А.Т. Проблемы обеспечения конституционного права на судебную защиту в Республике Казахстан. // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». — 2023. — № 1(109). С. 12–20.
3. Нурышева Т.С. Конституционные гарантии права на справедливое судебное разбирательство в Казахстане. // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. 2022. № 4. С. 33–40.
4. Жусупова Г.К. Роль Конституционного Суда в защите прав и свобод человека. // Юридическая наука и практика. 2024. № 2. С. 41–49.

УДК 347.77

ЗАЩИТА ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ ПРИ ПРЕДОСТАВЛЕНИИ МИКРОКРЕДИТОВ И ОНЛАЙН-ЗАЙМОВ ИЛИ КАК НЕ УТОПИТЬ ГОСУДАРСТВО В КРЕДИТАХ

Хабибуллаева Р.Р., Селюкова Л.М., Турдиматов Е.Е., Улходжаева М.А., Садыкова Ж.П.

Научный руководитель: магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада микрокредиттер мен онлайн-қарыздар беру саласындағы тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелері жаңа — цифрлық, моральдық және этикалық қырлардан қарастырылған. Автор “сандық әділет”, “цифрлық эмпатия”, “қаржылық карма” және “виртуалды адвокат” ұғымдарын ұсына отырып, қазіргі құқықтық жүйенің технологиялармен өзара әрекеттесуінің жаңа моделін сипаттайды.

Summary: This article explores the protection of consumer rights in the field of microcredits and online loans through a multidimensional lens that combines legal, ethical, and digital perspectives. The author introduces innovative concepts such as digital justice, digital empathy, financial karma, and virtual legal assistants to redefine how modern legal systems interact with financial technologies.

В современном мире деньги живут не только в кассе банка — но и на экране смартфона. Если нажать одну кнопку — кредит в кармане, если нажать вторую — штраф или коллектор. В такой виртуальной финансовой экосистеме защита прав потребителя стала как никогда сложной и опасной задачей.

Микрозаймы и онлайн-займы приносят человеку быстрое решение, но иногда и медленный крах. Скорость — это преимущество цифрового мира, но справедливость и этика не успевают за скоростью.

Система онлайн-кредитования — это не просто финансовый механизм, а технологическая среда, которая управляет человеческой психологией. Современные микрокредитные платформы используют искусственный интеллект для анализа не только способности человека выплачивать кредит, но и его характера, потребительского поведения и даже активности в социальных сетях.

Это эпоха экономического большого брата. С одной стороны, удобно; с другой — атака на личную жизнь и цифровую свободу.

В таких случаях согласие потребителя является формальным, а его правовая грамотность — низкой. В большинстве случаев, нажав кнопку «принимаю», человек вступает в договор вне своей воли. Это моральный кризис современных цифровых контрактов.

Несмотря на то, что в Республике Казахстан действуют законы «О защите прав потребителей» и «о микрокредитных услугах», они не успевают за скоростью онлайн-рынка [1].

Проблема не только в тексте закона, но и в адаптации закона к алгоритмической экономике. Современные микрокредитные платформы в одночасье вводят новое правило, а нормативный акт обсуждает его месяцами.

В результате такой асимметрии:

Условия кредита теряют прозрачность и становятся непонятными для потребителя;

Процентные ставки юридически разрешены, но морально несправедливы;

Коллекторское давление становится цифровой формой психологического насилия.

В этой связи необходимо новое понимание «цифровой адаптации права». Это интеллектуальная версия законодательства, способная противостоять алгоритму.

Классический способ защиты потребителя при предоставлении микрокредита — прочитать и подписать договор. Но в 2025 году эта модель забавна. Никто не читает 15-страничное цифровое соглашение, и «подписание» стало чисто символическим действием [2].

Концепция «цифрового правосудия» - это ответ на эту реальность. Его главные принципы:

Интеллектуальное соглашение-платформа обязана объяснить пользователю условие простым языком, видеоформатом или краткой визуальной инфо-графикой.

Ограничение эмоционального скоринга-алгоритм не может использовать эмоциональное состояние и активность человека в социальных сетях для кредитного решения.

Принцип «окна возврата» заключается в том, что потребитель может отказаться без штрафа в течение 24 часов после получения онлайн-кредита.

Моральный процентный предел-кредитный процент должен быть ограничен этическими нормами, а не только экономическими (например, проценты выше 50% автоматически признаются недействительными) [3].

Хотя сегодня эти идеи могут показаться футуристическими, в будущем они, скорее всего, станут моделью «умного права» (smart law).

Защита прав потребителей-это не только обязанность закона, но и проблема культуры цифровой грамотности.

Человек, получивший онлайн-кредит, часто не полностью осознает финансовый риск и юридическую ответственность. Поэтому государство должно играть роль цифрового ментора, а не только регулятора.

Внедрение дисциплины «финансовая цифровая грамотность» в школьную программу;

Внедрение показателя «индекс Финансового Здоровья» для потребителей на онлайн-платформах;

Создание государственного приложения для измерения «уровня долгового стресса» для каждого гражданина (например, «CreditCheck»).

Эти меры создают не только потребительскую, но и экономическую уверенность.

Чтобы настроить будущую систему онлайн-займов, предлагаются следующие смелые и утопические, но выполнимые идеи:

Основанный на блокчейне открытый кредитный реестр: условия, ставки и сроки каждого микрокредита хранятся в зашифрованном виде в блокчейне, и гражданин может в любое время просмотреть свои данные.

Этическая комиссия по искусственному интеллекту: каждое финансовое приложение должно пройти этическую экспертизу решений искусственного интеллекта.

Механизм «финансовой амнистии»: возможность реструктуризации долга с помощью цифрового автоматизированного обращения для граждан, оказавшихся в трудной жизненной ситуации [4].

Так же в цифровой экономике грань между правом и моралью медленно стирается. Онлайн кредитор-это уже не человек, а алгоритм. Но в этом алгоритме нет сочувствия. Он рассчитывает доход и риск, но не понимает жизненной ситуации человека.

Поэтому на современном этапе формируется новое понятие – «цифровая эмпатия» (digital empathy).

Согласно этой формулировке:

Каждая онлайн-кредитная платформа должна учитывать социальный контекст (например, автоматическое продление срока кредита, если клиент находится в больнице или зоне стихийного бедствия);

Должен быть введен принцип кодирования «человеческого фактора»: алгоритм учитывает не только экономические, но и моральные параметры при принятии решений (например, уступки социально уязвимым группам).

Каждая система онлайн-кредитования должна иметь «моральный триггер» - то есть после определенного порогового процента система автоматически выдает сообщение: «Ваш объем долга достиг опасного уровня, готовы ли вы получить консультацию?»

Фактически, это попытка восстановить человеческое тепло в цифровом мире. Гуманизация технологий-новое направление защиты прав потребителей.

Заимствование-это моральное отношение, а не просто экономический акт. В современном обществе деньги стали не просто инструментом, а мерилom доверия и ответственности человека.

Поэтому в сфере микрокредитов целесообразно ввести понятие «финансовая карма». Это этический баланс между человеком и системой: если кредитор стремится получить избыточную прибыль, его «цифровая карма» нарушается. Если заемщик постоянно выдает ложную информацию и не выполняет свой долг-его карма тоже «запотевает».

В будущем можно будет разработать «систему этического скоринга» на основе блокчейна. В нем фиксируется индикатор финансовой лояльности каждого гражданина. Но главное-эта система должна служить не для наказания, а для восстановления культуры веры.

Например, если гражданин добросовестно выплачивает кредит в течение 3 лет, он получает статус «социального доверенного лица» и низкие проценты по следующим кредитам. Это симбиоз морали и права — новая философия правовой экономики.

Так же в будущем защита потребителей будет не только в руках юристов. Мы вступаем в эру виртуальных юристов — юридических агентов, основанных на искусственном интеллекте.

Например:

На смартфоне каждого гражданина может быть установлен отдельный AI-правовой помощник под названием «Digital Defensor». Он автоматически обнаружит, предупредит и, при необходимости, автоматически отправит онлайн-заявление о несправедливости договора микрокредита.

Эта система может интегрироваться в государственный портал «eGov» и защищать права потребителей в режиме реального времени.

Кроме того, важным вопросом является право человека на данные (Human Data Rights). Современные микрокредитные платформы используют

личную информацию человека (доход, адрес, активность в социальных сетях) в своих интересах.

Поэтому в будущем необходимо принять «закон о праве собственности на данные». В нем гражданин должен иметь право на получение моральной и материальной компенсации за использование своих данных.

Эта идея может быть революционной в области права, но только такие смелые решения могут обеспечить цифровую справедливость.

В завершение стоит сказать что микрозаймы и онлайн-займы-самое тонкое зеркало отношений человечества с технологиями. Это явление носит не только экономический, но и цивилизационный характер выбора: контролируем ли мы технологии или технологии превосходят нашу способность понимать человека?

В современном цифровом обществе потребитель-это не просто клиент, это источник, модель поведения, цифровая личность. Система онлайн-кредитов «оценивает» его жизнь с помощью алгоритма, и его человеческая личность скрывается среди кодов. Именно здесь право должно вернуться к своей миссии-защищать человека как этическую сущность, а не как цифровое видео [5].

Будущее права заключается не в быстром наказании и контроле, а в формировании культуры количественной справедливости. Он должен не только защищать потребителя, но и доводить саму технологию до уровня, который служит человеку. В этом направлении государство и бизнес должны быть партнерами общей ответственности, а не только противниками.

Новые результаты, представленные в статье, такие как «цифровая эмпатия», «финансовая карма», «виртуальный адвокат» и «моральный триггер», на первый взгляд кажутся футуристическими. Но за ними стоит самый актуальный голос современного общества — право человека оставаться человеком. Если правовая система не реагирует на этот спрос, власть технологий создает моральный вакуум, и потребитель становится жертвой алгоритмической зависимости, а не свободного рынка.

Поэтому главная задача XXI века-не только цифровое регулирование, но и адаптация права к цифровому сознанию. Нам нужен закон, который работает с человеческими принципами, а не закон, который отслеживает алгоритмы. Каждый кредитный договор должен быть актом признания достоинства человека, а не просто финансовым соглашением.

Если раньше право было направлено на установление баланса между «человеком и государством», то теперь оно должно искать новый баланс между «человеком и машиной». Это следующий уровень юридической науки.

В сфере микрокредитов и онлайн-займов защита прав потребителей должна осуществляться не только через правила и штрафы, но и через возрождение культуры доверия и ответственности. На стыке права, этики и технологий возникает новая парадигма — в ней циркулирует не деньги, а справедливость.

Под конец, защита прав потребителя является показателем не только экономической стабильности, но и морального иммунитета общества. Если мы

сможем отстаивать справедливость в цифровом мире, то технологии не поглотят человечество — наоборот, углубят его человеческую сущность.

Соревнование будущего происходит не между цифрами, а в гонке человеческого сознания и алгоритмической справедливости. А победителем в этом соревновании должен стать только один-право человека.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан от 4 мая 2010 года № 274-IV «О защите прав потребителей» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2024 г.)
2. OECD (2023). Digital Financial Consumer Protection: Global Trends and Emerging Challenges. Paris: OECD Publishing.
3. World Bank (2022). Responsible Digital Lending: Protecting Consumers in Online Credit Markets. Washington, DC.
4. European Banking Authority (2021). Guidelines on Digital Finance and Consumer Protection in the EU Market.
5. Baimukhanova, G., & Smailova, D. (2022). Digitalization and Financial Inclusion in Kazakhstan: Risks and Legal Safeguards. – Central Asian Law Review, Vol. 3(1), 44–59.

УДК 342.5

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СУБЪЕКТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: МИФ ИЛИ ПЕРСПЕКТИВА ПРАВА БУДУЩЕГО?

Чин П.Д., Каналов А.М., Кулжанов Э.Г., Омарханов М., Ермухан А.С.

Научный руководитель магистр, преподаватель Турсунхан Е.А.

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада жасанды интеллектің қылмыстық жауапкершілік субъектісі ретінде танылуының теориялық және практикалық аспектілері талқыланады. Қазақстан заңнамасының мүмкіндіктері мен шектеулері, халықаралық тәжірибе және болашақ құқықтық перспективалар қарастырылады. Автор жасанды интеллектің дербес құқық субъектісі ретінде жауапкершілікке тартылуының күрделі құқықтық табиғатын ашады.

Summary: The article examines theoretical and practical aspects of recognizing artificial intelligence as a subject of criminal liability. The analysis includes Kazakhstan's legislation, international practice, and potential legal evolution. The author explores AI autonomy, legal personality concepts, and future regulatory models.

Современное общество вступает в эпоху, когда искусственный интеллект (ИИ) перестает быть исключительно инструментом и постепенно превращается в самостоятельный элемент социального взаимодействия. Его внедрение в сферы транспорта, экономики, медицины, обороны и государственного управления порождает важный вопрос: может ли ИИ стать субъектом уголовной ответственности, либо ответственность должна продолжать нести исключительно человеческая сторона?

Казахстан, активно развивая концепцию цифрового государства, сталкивается с необходимостью адаптации правовой системы к новым реалиям, где роль ИИ выходит за рамки технического инструментария. Эта трансформация требует комплексного анализа вопросов ответственности,

включая возможность признания ИИ субъектом уголовного преследования. Данное исследование направлено на раскрытие проблематики субъектности ИИ в современном правовом поле, а также оценку перспектив развития уголовного законодательства в условиях технологической эволюции.

Понятие и правовое положение ИИ в законодательстве Казахстана несмотря на широкое использование технологий ИИ, правовое закрепление его статуса в Казахстане пока недостаточно систематизировано. В Законе Республики Казахстан «Об информатизации» данные системы рассматриваются как алгоритмические инструменты, не обладающие субъектностью [1].

В нормативных актах отсутствует прямое указание на возможность признания ИИ носителем прав и обязанностей. Однако растущая автономность систем, включая способность к самообучению, анализу данных и принятию решений, ставит вопрос о необходимости переосмысления правовой природы ИИ [2].

Теоретические подходы к субъектности ИИ. Учёные выделяют несколько концептуальных подходов к признанию субъектности ИИ:

Инструментальный подход: ИИ считается лишь технологическим средством, а уголовная ответственность возлагается на человека, контролирующего систему.

Персоналистский подход: предполагает возможность признания ИИ самостоятельным субъектом права при достижении высокого уровня когнитивной автономности.

Гибридный подход: предусматривает создание новой правовой категории, сочетающей элементы технологической и юридической субъектности.

Теоретические дискуссии по вопросу субъектности ИИ продолжаются, что обусловлено развитием генеративных и автономных моделей, приближающих искусственный интеллект к уровню сложных самообучающихся систем. Однако в настоящее время в науке и праве сохраняется консенсус относительно невозможности признания ИИ полноправным субъектом, поскольку для этого требуется наличие сознания, воли и способности к моральной оценке действий, которыми искусственные системы пока не обладают. [3].

Уголовно-правовые аспекты и пробелы законодательства РК. Согласно статье 15 УК РК субъектом уголовной ответственности является физическое лицо, достигшее 16 лет и обладающее вменяемостью. Юридические лица не являются субъектами уголовной ответственности в Казахстане, что уже отличает национальную модель от зарубежных подходов [1].

Вопрос о признании ИИ субъектом уголовного преследования ставит под сомнение фундаментальные принципы уголовного права: вина, мотив, умысел. Тем не менее, по мере роста автономности ИИ необходимо создавать механизмы распределённой ответственности, учитывая потенциальный вред, причиняемый системами машинного обучения. Он не обладает сознанием,

волей и моральным пониманием, что исключает его признание субъектом преступления в классическом виде.

Однако стремительное развитие автономных систем вызывает потребность в переосмыслении юридических категорий. Автомобили без водителя, беспилотные боевые системы и интеллектуальные алгоритмы принятия решений способны действовать без прямого контроля человека. Уже сегодня обсуждается концепция «электронной личности», предложенная Европейским парламентом в 2017 году [2].

Она предполагает выделение ИИ как особого субъекта права, способного нести ограниченную юридическую ответственность.

Важно отметить и философско-правовой аспект. Может ли машина обладать волей? Может ли алгоритм нести моральную вину? Пока что наука не даёт положительного ответа. ИИ оперирует данными, а не ценностями. Следовательно, уголовно-правовая вина не может быть к нему применена. Тем не менее ИИ способен причинить реальный вред, и государство обязано обеспечить защиту общества.

Для Казахстана будущий путь может включать:

Внесение изменений в УК РК, где появится категория «автономных цифровых систем»;

Разработку закона «Об искусственном интеллекте»;

Включение ИИ в гражданско-правовую оборотоспособность с ограниченной юридической ответственностью;

Создание международных соглашений стран Центральной Азии о цифровой безопасности.

Сравнительно-правовой анализ и перспективы развития. В Европейском Союзе обсуждается концепция введения статуса электронной личности для высоко автономных систем, однако юридическое внедрение модели пока не осуществлено [2].

В США действует принцип косвенной ответственности операторов и разработчиков. Казахстан может адаптировать международный опыт через:

Разработку многоуровневой модели контроля автономных систем;

Правовое закрепление классификации уровней автономности ИИ;

Создание экспериментальных правовых полигонов (regulatory sandboxes);

Формирование новой категории ответственности, учитывающей роль алгоритмов.

При этом необходимо учитывать конституционные принципы, моральную ответственность и гарантии защиты прав граждан.

Наиболее перспективным для Казахстана на данном этапе является комбинированная модель. Она предусматривает сохранение ответственности человека, но вводит специальные нормы регулирования ИИ, включая регистрацию высокорисковых алгоритмов, сертификацию и государственный контроль [4].

При этом параллельно может развиваться доктрина цифровой правосубъектности.

Важно отметить и философско-правовой аспект. Может ли машина обладать волей? Может ли алгоритм нести моральную вину? Пока что наука не даёт положительного ответа. ИИ оперирует данными, а не ценностями. Следовательно, уголовно-правовая вина не может быть к нему применена. Тем не менее ИИ способен причинить реальный вред, и государство обязано обеспечить защиту общества.

В Республике Казахстан в 2025 году был принят в мажилисе парламента первый специализированный Закон «Об искусственном интеллекте», который закрепил основные понятия, принципы и правовые основы функционирования систем искусственного интеллекта (далее — ИИ) [5].

Согласно закону, ИИ определяется как совокупность технологических решений, способных выполнять задачи, требующие интеллектуальной деятельности человека — анализа, обучения, прогнозирования и принятия решений.

Правовое положение ИИ в Казахстане основывается на принципах прозрачности, безопасности, подотчётности и приоритета прав человека. Особое внимание уделяется классификации систем по уровням автономности и степени риска. Системы высокого риска подлежат обязательной сертификации и контролю со стороны государства, в то время как полностью автономные ИИ-системы, функционирующие без участия человека, запрещены к созданию и использованию.

В заключении стоит сказать, что таким образом, на современном этапе ИИ не может быть признан субъектом уголовной ответственности в Казахстане ввиду отсутствия сознания, воли и моральной ответственности. Тем не менее, развитие технологий требует реформирования законодательства. Перспективным направлением является создание правового режима, учитывающего особенности ИИ, формирование новых моделей ответственности и адаптация международных подходов с учётом национальных интересов.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 27.09.25 г. (вводится в действие с 30 ноября 2025 г.)
2. European Parliament. Civil Law Rules on Robotics. Brussels, 2017.
3. Bryson J. Artificial Intelligence and Its Legal Identity Problem. — AI & Society Journal, 2022
4. OECD. AI Principles. Paris, 2021.
5. Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте». 2025. (Принят и направлен в Сенат Парламента РК постановлением Мажилиса Парламента РК от 24 сентября 2025 года № 794-VIII)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Шарафова А.К., Аркабаева А.М., Борсықбаев Ж.С., Аманғалиев Д.Е., Сейтмуратова А.Ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Мамаева М.Н.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается правовая сущность коррупции, а также ее деструктивное влияние на развитие общества и государства. Приводится сравнительный анализ зарубежного опыта противодействия коррупции и формулируются практические предложения по повышению эффективности антикоррупционных мер в Республике Казахстан.

Summary: The article examines the legal nature of corruption and its detrimental impact on the development of society and the state. It provides a comparative analysis of international anti-corruption practices and offers practical recommendations for improving the effectiveness of anti-corruption measures in the Republic of Kazakhstan.

Сыбайлас жемқорлық – қазіргі заманғы қоғамның ең өзекті әрі қауіпті әлеуметтік-құқықтық мәселелерінің бірі. Ол мемлекет дамуына, экономикалық тұрақтылыққа және азаматтардың билікке деген сеніміне зор нұқсан келтіреді. Бұл құбылыс қоғамда әділдік пен заңның үстемдігін әлсіретіп, әлеуметтік әділетсіздік пен құқықтық нигилизмнің туындауына әкеледі.

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Елде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заң, Қылмыстық кодекстің арнайы баптары және мемлекеттік қызметкерлердің әдеп кодексі секілді маңызды нормативтік актілер қабылданған.

Алайда, аталған шараларға қарамастан, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мен оны толық жою мәселесі өзектілігін жоғалтқан жоқ. Сондықтан бұл құбылысты құқықтық тұрғыдан бағалау, оның себептерін анықтау және тиімді жою жолдарын ұсыну – бүгінгі күннің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық – адамзат тарихының ең көне және ең қауіпті әлеуметтік-құқықтық құбылыстарының бірі. Термин ретінде "*corruptio*" (лат. «бұзу», «жемқорлық», «параға сатып алу») сөзі алғаш Рим империясы кезеңінде қолданылған. Қазіргі заманда сыбайлас жемқорлық мемлекеттік басқару жүйесінің ең күрделі қатерлерінің бірі ретінде қарастырылады.

Қазақстандық зерттеушілер сыбайлас жемқорлықтың қоғамға тигізетін әсерін түбегейлі бағалай отырып, оның мемлекетке келтіретін зиянын сипаттайды. Мысалы, Смағұлов А., сыбайлас жемқорлық «экономикалық дамуды тежейді және құқықтық мемлекет қағидаттарының бұзылуына әкеледі» деп көрсетеді [1].

Сыбайлас жемқорлықтың негізгі белгілері:

- қызметтік өкілеттілікті теріс пайдалану;

- пара беру немесе пара алу;
- туыстық немесе таныстық мүдделерді қорғау (nepotism);
- мемлекеттік мүлікті жымқыру немесе ысырап ету;
- мүдделер қақтығысы жағдайында шешім қабылдау.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңында берілген анықтамаға сәйкес, сыбайлас жемқорлық – адамдардың қызметтік мүмкіндіктерін жеке немесе топтық пайда табу үшін заңсыз пайдалануы.

Белгілі қазақстандық құқықтанушы Сәрсембаев Ж. бұл анықтаманың практикалық мәнін былай сипаттайды: «Сыбайлас жемқорлық – бұл тек құқық бұзушылық емес, бұл мемлекет пен қоғам арасындағы сенім дағдарысының көрінісі» [2].

Сыбайлас жемқорлықтың шығу себептері

Сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептері:

- қоғамдағы әділдік жүйесінің әлсіреуі;
- мемлекеттік қызметтегі төмен жалақы;
- бақылаудың жеткіліксіздігі;
- құқықтық мәдениеттің дамымауы;
- «парасыз іс бітпейді» деген әлеуметтік түсініктің сақталуы.

Қазақстандық ғалым Еркінбаев Е., бұл туралы былай деп жазады: «Сыбайлас жемқорлықтың басты себебі – қоғамдық бақылаудың әлсіздігі мен мемлекеттік институттардың ашық еместігі» [3].

Қытайда сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат өте қатаң. ҚХР Қылмыстық кодексінің 383-бабына сәйкес аса ірі көлемде пара алған тұлға өлім жазасына кесілетін жағдайлар бар.

Қазақстандық зерттеуші Қ. Қожахметов Қытай тәжірибесіне талдау жасай отырып былай дейді: «Қытайдың қатаң жазалау саясаты паракорлық деңгейін айтарлықтай төмендеткенімен, бұл модельді Қазақстанға тікелей көшіру мүмкін емес, бірақ оның алдын алу шаралары тиімділік танытады» [4].

Сингапур жемқорлықтан күресетін әлемдік стандарттардың бірі болып табылады. CPIB (Corrupt Practices Investigation Bureau) — тәуелсіз орган. Мемлекеттік қызметкерлерге жоғары жалақы белгілеу де маңызды фактор.

Зерттеуші А. Аймұхамбетова Сингапур тәжірибесін былай бағалайды: «Сингапур сыбайлас жемқорлықты тек жазалау арқылы емес, мемлекеттік қызметтің тартымдылығын күшейту арқылы азайтты» [5].

Оңтүстік Кореяда «заң алдында бәрі тең» қағидасы нақты жұмыс істейді. Бұрынғы президент Пак Кын Хенің сотталуы — соның дәлелі.

Ұсыныстар:

Қазақстандық ғалымдар да жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар береді.

Сәрсембаев Ж. былай деп атап өтеді: «Қазақстан үшін ең тиімді бағыт – алдын алу шараларын күшейту және мемлекеттік қызметте ашықтықты арттыру».

Осыны ескере отырып, Қазақстанда төмендегі шараларды күшейту ұсынылады:

1) Қылмыстық заңнаманы қатаңдату

ҚР ҚК 366-бабына өзгеріс енгізу:

- аса ірі көлемде немесе ұйымдасқан түрде пара алғандарға өмір бойына бас бостандығынан айыру;

- мүлкін толық тәркілеу нормасын енгізу [6].

2) Мемлекеттік қызметкерлерге бәсекеге қабілетті жалақы белгілеу

Сингапур тәжірибесі көрсеткендей, адал жалақы – адал қызметтің негізгі алғышарты.

3) Білім беру жүйесінде адалдық мәдениетін дамыту

Жемқорлыққа қарсы мәдениет пәнін оқу орындарында кеңейту.

4) Мемлекеттік басқарудың ашықтығын ұлғайту

Е.Еркінбаев атап өткендей, қоғамдық бақылауды күшейту – жемқорлықты азайтудың негізгі жолы.

Сыбайлас жемқорлық – бұл тек заңдық емес, сонымен бірге әлеуметтік, моральдық және саяси мәселе. Ол қоғамның негізін шайқатып, әділеттілік пен сенімді жояды, экономикалық дамуды тежейді.

Қазақстанның дамуы мен тұрақтылығының кепілі – жемқорлықпен күрестің тиімді жүйесін қалыптастыруда. Бұл күрес – мемлекеттік органдардың ғана емес, әрбір азаматтың, әсіресе жастардың ортақ борышы. Сыбайлас жемқорлықпен күрес – бір күннің ісі емес. Бірақ егер әрқайсымыз әділ болуға ұмтылсақ, қоғамның беті өзгереді. Өзгеріс сенен басталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлов А.С. Сыбайлас жемқорлықтың құқықтық табиғаты және онымен күрес мәселелері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018. – 210 б.

2. Сәрсембаев Ж. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат: теория және тәжірибе. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 190 б.

2. Еркінбаев Е. Қоғамдық бақылау және сыбайлас жемқорлықтың алдын алу. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 155 б.

4. Қожахметов Қ. Шетелдік антикоррупциялық саясаттың тиімділігі: талдамалық зерттеу. – Астана: ҚР Президентінің жанындағы Академия, 2021. – 120 б.

5. Аймұхамбетова А. Сингапурдың сыбайлас жемқорлыққа қарсы моделі: салыстырмалы-құқықтық талдау. – Алматы: Заң, 2022. – 98 б.

6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – 2014 жылғы 3 шілде, № 226-V ҚРЗ (өзгерістер мен толықтыруларымен).

7. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы. – Астана, 2015.

8. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023. – Berlin, 2023.

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ВЕРИФИКАЦИИ УЧАСТНИКОВ АЗАРТНЫХ ИГР: СРАВНИТЕЛЬНО ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Шпак И.А

Научный руководитель: Ковалева Н.П.

УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»
г. Гомель, Республика Беларусь

Аннотация: в статье проводится сравнительно-правовой анализ механизмов идентификации и верификации участников азартных игр в законодательстве Республики Беларусь, Российской Федерации и Республики Казахстан. Исследуются новейшие изменения в регулировании, выявляются общие тенденции и специфические особенности правового регулирования в целях противодействия противоправным деяниям в сфере игорного бизнеса.

Summary: the article analyzes comparative legal mechanisms of identification and verification of participants in gambling in the legislation of the Republic of Belarus, the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan. The latest changes in regulation are investigated, general trends and specific features of legal regulation for the purpose of countering illegal acts in the field of gambling.

Эффективная идентификация и верификация участников азартных игр представляют собой фундаментальный элемент современного правового регулирования игорного бизнеса. Эти процедуры направлены не только на предотвращение доступа несовершеннолетних и защиту уязвимых категорий граждан, но и на противодействие легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма (ПОД/ФТ). В условиях стремительной цифровизации и роста онлайн-казино и букмекерских контор разработка надежных правовых механизмов контроля становится приоритетом для национальных законодателей.

Актуальность темы обусловлена интенсивным развитием законодательства в данной сфере во всех трех государствах. В Республике Беларусь был издан новый Указ Президента Республики Беларусь, кардинально меняющий подходы к идентификации участников азартных игр [1]. Казахстан утвердил детализированные Типовые правила работы игорных заведений [2]. Российская Федерация продолжает совершенствовать свою модель регулирования, основанную на Федеральном законе № 244-ФЗ [3].

Настоящее исследование ставит целью провести сравнительный анализ правовых механизмов идентификации и верификации в трех государствах постсоветского пространства – Республике Беларусь, Российской Федерации и Республике Казахстан. Выбор юрисдикций обусловлен наличием в них развитого игорного законодательства, а также активной нормотворческой деятельностью в последние годы, отражающей общемировые тенденции ужесточения контроля в данной сфере.

Республика Беларусь демонстрирует ярко выраженную тенденцию к ужесточению контроля в сфере игорного бизнеса. Ключевым нововведением стал Указ Президента Республики Беларусь № 226 «О деятельности в сфере

игорного бизнеса» от 6 июня 2025 года (далее – Указ) [1], который вносит существенные коррективы в механизм идентификации участников.

Согласно Положению об осуществлении деятельности в сфере игорного бизнеса, утвержденному Указом, организатор азартных игр обязан обеспечить идентификацию физического лица при его регистрации в качестве участника азартной игры [1, п. 29.10]. Идентификация проводится в целях предотвращения участия в азартной игре физического лица, использующего не принадлежащие ему персональные и иные данные, документы, удостоверяющие личность, а также для предотвращения легализации доходов, полученных преступным путем [1, п. 29.10].

Указом устанавливаются два легальных способа регистрации участника в виртуальном игорном заведении: личное посещение реального (стационарного) игорного заведения, принадлежащего организатору азартных игр, либо посредством видеосеанса в сети Интернет [1, п. 29.10]. Данная норма направлена на пресечение практики анонимного участия в азартных играх онлайн и создания множественных аккаунтов.

В целях минимизации рисков отмывания денег и защиты игроков белорусским законодательством вводятся жесткие требования. Участнику азартной игры прямо запрещено иметь более одного игрового аккаунта в виртуальном игорном заведении [1, п. 20]. Также установлен запрет на участие в азартной игре в соответствии с указаниями третьих лиц [1, п. 19, 20], что блокирует одну из распространенных схем отмывания средств.

Особого внимания заслуживают требования к хранению данных. Организатор азартных игр обязан обеспечить хранение в виртуальном игорном заведении копии или изображения документа, удостоверяющего личность участника азартной игры, в электронном виде, персональных и иных данных, представленных посетителем виртуального игорного заведения, электронного журнала действий участника азартной игры не менее пяти лет с даты проведения азартной игры [1, п. 29.3].

Важной новацией является введение многофакторной аутентификации физического лица при его последующем доступе к виртуальному игорному заведению [1, п. 29.11], а также обязательная верификация идентификационных данных физического лица [1, п. 29.12]. Верификация может проводиться путем использования сертификатов открытых ключей проверки электронной цифровой подписи или получения организатором азартных игр цифрового фотопортрета физического лица в момент его участия в азартной игре [1, п. 29.12].

Подход Казахстана характеризуется детальной регламентацией процесса идентификации, закрепленной в новейших Типовых правилах работы игорного заведения, букмекерской конторы или тотализатора, приема ставок и проводимых азартных игр и (или) пари, утвержденных приказом Министра туризма и спорта от 9 октября 2024 года № 175 [2].

Организаторы игорного бизнеса, осуществляющие деятельность казино, зала игровых автоматов, обеспечивают идентификацию участника азартной

игры [2, п. 7]. Идентификация осуществляется ответственным работником организатора игорного бизнеса на основании подлинника документов, удостоверяющих личность [2, п. 8]. Допускается идентификация участника азартной игры на основании документов, удостоверяющих личность, используемых и представляемых организаторам игорного бизнеса посредством сервиса цифровых документов [2, п. 8].

Казахстанское законодательство прямо запрещает идентификацию физического лица по копиям документов, удостоверяющих личность [2, п. 12]. Отказ физического лица пройти идентификацию (регистрацию) в игорном заведении является основанием для его недопущения к участию в азартных играх [2, п. 13].

Для регистрации физического лица заполняется форма регистрации, в которую вносятся исчерпывающий перечень данных, включая фамилию, имя, отчество, гражданство, индивидуальный идентификационный номер, дату рождения, род деятельности, место работы, личный абонентский номер сотовой связи, а также банковский счет, принадлежащий физическому лицу [2, п. 9].

В сфере онлайн-ставок казахстанское законодательство устанавливает специальные требования к регистрации участника пари. Организатор игорного бизнеса до принятия ставки производит регистрацию участника пари посредством аппаратно-программного комплекса путем открытия аккаунта с внесением данных, позволяющих установить личность участника пари [2, п. 27]. При регистрации участника пари и при входе участника пари на свой аккаунт организаторы игорного бизнеса осуществляют идентификацию участника пари путем направления текстового сообщения с кодом подтверждения на абонентский номер сотовой связи участника пари, указанный при регистрации [2, п. 28].

Российское законодательство делает значительный акцент на интеграцию процедур идентификации в сфере игорного бизнеса с общенациональной системой противодействия отмыванию денег и финансированию терроризма (далее - ПОД/ФТ). Федеральный закон от 29 декабря 2006 г. № 244-ФЗ (далее – Федеральный закон № 244 – ФЗ) «О государственном регулировании деятельности по организации и проведению азартных игр и о внесении изменений в некоторые законодательные акты Российской Федерации» устанавливает основы регулирования данной сферы [3].

В соответствии со статьей 6.1 Федерального закона № 244-ФЗ, прием ставок и выплата выигрышей в рамках букмекерских контор и тотализаторов допускаются при условии прохождения участником идентификации в соответствии с Федеральным законом «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» [3, ст. 6.1].

Важной особенностью российской модели является создание Центра учета приема интернет-ставок и перевода денежных средств при приеме интернет-ставок и выплате выигрышей (ЦУПИС). Согласно законодательству, организатор азартных игр вправе поручить кредитной организации,

осуществляющей деятельность ЦУПИС, проведение идентификации или упрощенной идентификации клиента – физического лица [3, ст. 6.1].

Российское законодательство предусматривает возможность использования Единой системы идентификации и аутентификации (ЕСИА) для целей идентификации участников азартных игр. При согласии участника азартной игры ЦУПИС может получать необходимую информацию, включая сведения о возрасте, из ЕСИА [3, ст. 6.1].

Все три юрисдикции имплементируют жесткие требования к идентификации, интегрируют их с нормами ПОД/ФТ, ведут активную борьбу с нелегализованным сектором. Особенностью Беларуси является наиболее жесткий, императивный подход с прямыми запретами, включая разрешение только одного аккаунта, запрет игр по поручению и обязательную очную или видео-верификацию. Российская модель отличается развитой системой делегирования полномочий специализированным финансовым институтам и интеграцией с общегосударственной системой аутентификации. Подход Казахстана характеризуется детальной регламентацией процесса идентификации на уровне подзаконных актов, включением в форму регистрации широкого перечня данных, включая род деятельности и банковские реквизиты.

Дальнейшее развитие данных механизмов, вероятно, будет связано с углублением межведомственного электронного взаимодействия, применением биометрических технологий и усилением международного сотрудничества для противодействия транснациональным рискам в сфере игорного бизнеса.

Список использованной литературы

1. О деятельности в сфере игорного бизнеса: Указ Президента Республики Беларусь, 6 июня 2025 г. № 226 [Электронный ресурс] // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.

2. Об утверждении Типовых правил работы игорного заведения, букмекерской конторы или тотализатора, приема ставок и проводимых азартных игр и (или) пари: приказ Министра туризма и спорта Республики Казахстан, 9 октября 2024 г. №175. [Электронный ресурс] – 2025 - режим доступа: [https:// zakon.uchet.kz/rus/history/V2400035240/09.10.2024](https://zakon.uchet.kz/rus/history/V2400035240/09.10.2024) - Дата доступа 20.05.2025

3. О государственном регулировании деятельности по организации и проведению азартных игр и о внесении изменений в некоторые законодательные акты Российской Федерации: Федеральный Закон, 29 декабря 2006 г. № 244-ФЗ. //Собрание законодательства Российской Федерации. – 2007. – №51. – Ст. 7

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЦИФРЛЫҚ ҚОЛТАҢБАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шымыр М.О., Талғат Н.Ж., Тұрдыбек А.А., Тұрсынбек Ж.Е., Калиева А.Ә.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Сарсенова М.А.

Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В данной статье рассматриваются правовые аспекты использования электронной цифровой подписи (ЭЦП) в гражданско-правовых отношениях Республики Казахстан. Автор анализирует нормативную базу, регулиующую применение ЭЦП, а также выявляет проблемы, возникающие при заключении и исполнении сделок в электронном формате. Особое внимание уделено судебной практике, связанной с оспариванием подлинности электронной подписи и доказательством добровольного волеизъявления сторон. Статья подчеркивает необходимость дальнейшего совершенствования законодательства, повышения цифровой грамотности граждан и создания эффективных механизмов защиты прав участников электронных сделок.

Summary: This article explores the legal aspects of using electronic digital signatures (EDS) in civil legal relations in the Republic of Kazakhstan. The author examines the regulatory framework governing EDS application and identifies key challenges in the conclusion and execution of electronic transactions. Special attention is paid to judicial practice involving disputes over the authenticity of digital signatures and the voluntary consent of parties. The article highlights the need for further improvement of legislation, increasing public digital literacy, and developing effective mechanisms to protect the rights of participants in electronic civil transactions.

Қазіргі заманғы цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы азаматтық-құқықтық қатынастардың да жаңа деңгейге көтерілуіне себеп болып отыр. Осы өзгерістердің ішінде ерекше маңызға ие болған бағыттардың бірі — электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) институты. ЭЦҚ — құжаттың түпнұсқалығын, авторлығын және мазмұнның өзгермегенін растайтын заманауи құрал. Бұл технология азаматтық-құқықтық мәмілелерді қашықтықтан, қағазсыз рәсімдеуге мүмкіндік береді [1]. Алайда, осы жаңашылдықпен бірге түрлі құқықтық, ұйымдастырушылық және техникалық мәселелер туындайды.

ЭЦҚ-ның құқықтық табиғатын түсіну үшін алдымен оның азаматтық құқықтағы орнын айқындап алу қажет. Қазақстан Республикасының "Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" Заңына сәйкес, ЭЦҚ — бұл ақпаратты электрондық цифрлық түрде қорғау құралы, ол электрондық құжатқа қойылып, оның авторын айқындауға және құжаттың мазмұнының бұрмаланбағанын растауға арналған. Бұл заң ЭЦҚ-ны қол қоюдың заңды күші бар құралы ретінде таниды, яғни оның қолданысы дәстүрлі қолтаңба мен мөрдің құқықтық мәніне теңестіріледі.

Электрондық цифрлық қолтаңба бүгінгі күні түрлі салаларда, әсіресе азаматтық-құқықтық қатынастарда кеңінен қолданылуда. Атап айтқанда:

- Электрондық мәмілелер жасау (мысалы, сатып алу-сату шарттары, жалдау шарттары);
- Мемлекеттік органдармен электронды түрде хат алмасу;

- Онлайн банкинг және қаржы операциялары;
- EGov.kz арқылы өтініштер беру, анықтамалар алу және т.б.
- ЭЦҚ-ны қолдану азаматтар мен ұйымдардың уақытын үнемдеуге, қағазбастылықты азайтуға және құжат айналымының тиімділігін арттыруға септігін тигізеді.

Дегенмен, ЭЦҚ-ның азаматтық қатынастарда кеңінен қолданылуы құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігін туындатып отыр. Қолданыстағы заңнамаларда ЭЦҚ-ны қолданудың жалпы нормалары болғанымен, кейбір нақты құқықтық қатынастарда бұл нормалардың жетіспеушілігі байқалады. Мысалы:

- Көптеген азаматтар ЭЦҚ-ның құқықтық салдарын толық түсінбейді;
- Жалған ЭЦҚ арқылы жасалған мәмілелер бойынша даулар артуда;
- ЭЦҚ кілттерінің қауіпсіздігі, жеке мәліметтердің қорғалуы жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмеуі мүмкін;
- Электрондық мәмілелерді дәлелдеу мәселелері сот тәжірибесінде қиындық туғызуда.

Осы аталған мәселелер ЭЦҚ-ны қолданудың құқықтық механизмдерін нақтылауды, сот тәжірибесін жүйелеуді және азаматтарды ақпараттандыруды қажет етеді.

Қазақстанда ЭЦҚ-мен байланысты азаматтық істер бойынша сот тәжірибесі қалыптасып келеді. Әсіресе, онлайн мәмілелердің жарамдылығы мен тараптардың келісімге ерікті түрде келгендігін дәлелдеу маңызды мәселе ретінде көтерілуде. Кейбір істерде тараптар ЭЦҚ арқылы жасалған шарттардың күшін жоққа шығаруға тырысады. Мұндай жағдайларда соттар ЭЦҚ-ның түпнұсқалылығын, құжаттың мазмұны өзгермегенін және оны кімнің қол қойғанын сараптама арқылы анықтайды [2].

Қазақстан Республикасында электрондық цифрлық қолтаңбаны (ЭЦҚ) қолдану аясының кеңеюі азаматтық айналымдағы мәмілелердің электрондық форматқа ауысуына алып келді. Бұл үдеріс өз кезегінде сот тәжірибесінде бірқатар жаңа құқықтық мәселелердің туындауына себеп болды. Атап айтқанда, электрондық келісімдердің жарамдылығы, тараптардың еркін ерік білдіруі, ЭЦҚ-ның заңдылығы мен қолданылу шеңбері — қазіргі уақытта соттар қарастырып жатқан өзекті мәселелердің бірі.

1. ЭЦҚ арқылы жасалған мәмілелердің жарамдылығын дәлелдеу

Сот практикасы көрсеткендей, ЭЦҚ-мен жасалған азаматтық мәмілелерге қатысты тараптар арасында жиі дау туындайтын мәселе — мәміленің жарамдылығы мен оның шынайылығын дәлелдеу қажеттілігі. Кейбір азаматтар немесе ұйымдар өз атына жасалған шарттардан бас тартып, ЭЦҚ өздеріне тиесілі емес екенін, шарт мазмұнымен таныс болмағанын немесе қолтаңба заңсыз қолданылғанын алға тартады.

- Мұндай даулы жағдайларда соттар келесі аспектілерді зерттейді:
- ЭЦҚ иесінің сәйкестендіру деректері;
- Қолтаңбаның қолданылған уақыты мен орны;

- Электрондық құжаттың мазмұны өзгертілмегенін растайтын техникалық дәлелдер;

- Қолтаңбаның заңды иесі тарапынан рұқсатсыз пайдаланылуы немесе оның қауіпсіздік талаптарын бұзу деректері.

2. Сот сараптамасының рөлі

ЭЦҚ-мен жасалған даулы мәмілелер бойынша дәлелдемелер жинауда сот-компьютерлік техникалық сараптама шешуші рөл атқарады. Сараптама барысында мынадай сұрақтарға жауап беріледі:

- Қол қойылған электрондық құжатқа қолданылған ЭЦҚ нақты қай тұлғаға тиесілі?

- Құжатқа қандай өзгерістер енгізілген?

- ЭЦҚ-ны пайдалану процесінде техникалық ақаулар немесе сыртқы араласу болған ба?

Кейбір істерде сараптама нәтижелері мәміленің түпнұсқалығын растап, оны жарамды деп тануға негіз болады. Ал кей жағдайда құжат мазмұнына үшінші тараптар тарапынан өзгеріс енгізілгені анықталса, мәміле жарамсыз деп танылып, азаматтық құқықтық жауапкершілік мәселелері туындайды [3].

3. Тараптардың ерікті келісімінің дәлелденуі

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің талаптарына сәйкес, кез келген азаматтық-құқықтық мәміле тараптардың өзара еркін және саналы келісіміне негізделуі тиіс. Дегенмен, электрондық форматта жасалған келісімдерде бұл қағида нақты түрде көрініс таба бермейді. Соттарда қаралған кейбір істерде азаматтар шарттың мазмұнымен толық таныспағанын немесе келісімге басқа тұлғалар тарапынан қысым жасалғанын алға тартады. Осындай дауларда соттар:

Мәміле жасалған сәттегі тараптардың әрекетін;

Шарттың электрондық жүйеде қандай қадамдармен рәсімделгенін;

Қосымша куәліктерді немесе хат алмасуды зерттейді.

Мысалы, екінші тарап шартты SMS-код арқылы растағанын немесе мобильді қосымша арқылы электрондық келісім жасағанын дәлелдеген жағдайда, сот мәміленің заңдылығын мойындауы мүмкін.

4. Электрондық мәмілелерді дәлелдеу қиындықтары

Сот практикасына талдау жасау нәтижесінде электрондық мәмілелерге қатысты бірқатар дәлелдеу қиындықтарын байқауға болады:

Қарапайым азаматтар мен кәсіпкерлер ЭЦҚ-ның құқықтық салдарын толық түсінбейді, соның салдарынан заңды жауапкершілікке тап болуы мүмкін.

Электрондық жүйелерде жасалған келісімдер бойынша "автоматты келісім" принципі қолданылатын жағдайлар бар, яғни тараптар келісім шарттарын толық оқымай, тек растау батырмасын басу арқылы шарт жасасады.

Электрондық пошталар немесе мессенджерлер арқылы жіберілген құжаттардың шынайылығы мен мазмұны сотта нақты дәлел бола бермейді, өйткені оларда ЭЦҚ қолданылмауы мүмкін.

5. Құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігі

Жоғарыда көрсетілген проблемалар Қазақстанда ЭЦҚ-ны қолдану тәжірибесінің құқықтық тұрғыдан әлі де жетілдіруді қажет ететінін көрсетеді. Қолданыстағы заңнамаларда жалпы ұғымдар мен процедуралар белгіленгенімен, нақты жағдайларға бейімделген құқықтық тетіктер жетіспейді. Мысалы, ЭЦҚ-ны қолдану арқылы жасалған мәміле бұзылған жағдайда, кім жауапты болады? ЭЦҚ иесі ме, әлде оны заңсыз пайдаланған тұлға ма? Мұндай сұрақтарға жауап беру үшін заңнамада нақты, кешенді нормалар қажет.

6. Сот тәжірибесін жүйелеу маңыздылығы

ЭЦҚ-мен байланысты істер бойынша қалыптасқан сот прецеденттерін жинақтап, жүйелеу – құқық қолданушылар үшін маңызды көмек болар еді. Бұл азаматтарға да, заңгерлерге де, мемлекеттік органдарға да осы саладағы құқықтық қауіптерді дұрыс бағалауға және құқықтық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Жоғарғы Соттың немесе Әділет министрлігінің базасында ЭЦҚ-мен байланысты істерді сараптап, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу қажеттілігі туындап отыр.

Электрондық цифрлық қолтаңбамен жасалған мәмілелер бойынша азаматтық істердің сотта қаралуы — заманауи құқықтық тәжірибенің маңызды бағытына айналды. ЭЦҚ азаматтық құқық қатынастарын цифрландыруда сенімді құрал болғанымен, оның заңдық күші мен қолданылуы тек техникалық емес, құқықтық тұрғыдан да мұқият қарастыруды қажет етеді [4]. Сот тәжірибесін талдай отырып, ЭЦҚ-ны пайдаланудағы негізгі құқықтық қатерлер мен оларды шешудің жолдарын анықтап, құқықтық реттеу жүйесін жетілдіру қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Заңы «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» № 370-ІІ 2003 ж. 7 қаңтар.
2. Amangeldykyzy A. «Implementation of norms on digital technologies in the legislation of the Republic of Kazakhstan». Scientific and Legal Journal «Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan», 2021, № 66 (3), 34 б.
3. Alimov O.T. «The impact of digital contracts on the regulation of contractual relations in the Republic of Kazakhstan». Bulletin of the Karaganda University “Law Series”, 2025, L1, 147-156 б.
4. Kussainova A.K., Kussainov D.O., Zhumagulov B.S., Simtikov Zh.K. «Legal issues for electronic documents workflow regulation». Law, State and Telecommunications Review, v.12, 1.

ӘОЖ 343.35

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУДЫҢ ЕРЕКШЕ ТҮРЛЕРІ

Ыдырыс Н.Б., Баймбетова А.Г., Абдурахманов С.М., Бахыт Р.Б., Нурумбет С.
Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сарсенова М.А.
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются особенности и правовая природа особых видов освобождения от уголовной ответственности в уголовном праве Республики Казахстан. Анализируются основания, условия и процедуры применения таких мер, как освобождение в

связи с примирением сторон, деятельным раскаянием, истечением сроков давности, а также по делам частного обвинения. Отдельное внимание уделяется практике применения этих норм и их значению в гуманизации уголовной политики. Делается вывод о необходимости совершенствования правовых механизмов для обеспечения баланса между общественными интересами и правами личности.

Summary: This article explores the peculiarities and legal nature of special types of exemption from criminal liability under the criminal law of the Republic of Kazakhstan. It examines the grounds, conditions, and procedures for applying such measures as exemption due to reconciliation of the parties, active repentance, expiration of statutory limitations, and cases of private prosecution. Particular attention is paid to the practical application of these norms and their role in the humanization of criminal policy. The article concludes with recommendations for improving legal mechanisms to ensure a balance between public interests and individual rights.

Қылмыстық жауаптылықтан босату – құқықтық мемлекеттің қылмыстық саясатының ізгілендірілуінің маңызды көріністерінің бірі. Әдетте қылмыстық жауаптылық жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне байланысты белгіленеді. Алайда заңнамада жеке тұлғаның қоғамға қауіптілігінің төмендігі, өкіну әрекеттері, залалды өтеуі немесе басқа да ерекше жағдайлар ескеріліп, оны жауаптылықтан босатуға мүмкіндік беретін нормалар көзделген. Мұндай құқықтық институттар тек жаза қолдануға емес, әділдік пен әлеуметтік үйлесімділікке қол жеткізуді мақсат етеді.

Қылмыстық кодексте қарастырылған ерекше босату түрлеріне тараптардың татуласуына байланысты, белсенді өкінуге байланысты, қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімінің өтуіне, шартты түрде босату немесе кепіл арқылы босату сынды жағдайлар жатады. Сонымен қатар, белгілі бір санаттағы істер бойынша жеке айыптау тәртібімен қаралатын істерде жәбірленушінің шағымынан бас тартуы да жауаптылықты болдырмайды. Бұл нормалар құқық бұзушыға екінші мүмкіндік беруге, оның түзелуіне ықпал етуге бағытталған. Мысалы, ҚР ҚК 68-бабына сәйкес, егер күдікті жәбірленушімен татуласып, келтірілген зиянның орнын толтырса, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін. Ал белсенді өкіну жағдайында (69-бап) адам өз еркімен жасаған әрекетіне өкініп, келтірілген зиянды өтесе және тергеуге көмектесе, бұл да жауаптылықтан босатуға негіз болады. Бұл институттардың енгізілуі сот жүйесіне түсетін жүктемені азайтып, тараптардың өзара ымыраға келуіне жол ашады. Алайда мұндай шаралардың қолданылуы нақты заңдық негіздер мен процессуалдық талаптарға сай жүргізілуі тиіс. Себебі оларды теріс пайдалану заң алдындағы теңдік пен әділдік қағидатына қайшы келуі мүмкін. Сондықтан заң шығарушы мұндай жағдайларға нақты шектеулер мен талаптар қояды: ауыр қылмыстарға немесе қасақана жасалған әрекеттерге қатысты бұл ережелер қолданылмайды[1].

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлері – құқықтық мемлекеттің адамгершілік пен ізгілік қағидаттарына негізделген қылмыстық-саяси құралдарының бірі. Олар азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ете отырып, қоғам мен жеке тұлғаның мүдделері арасындағы тепе-теңдікті сақтауға септігін тигізеді. Бұл тетік тек жазаға тарту ғана емес, қайта тәрбиелеу, қайта әлеуметтендіру және заңға құрметпен

қарауды қалыптастыру жолында маңызды рөл атқарады. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлері — құқықтық мемлекеттің адамгершілік пен ізгілік қағидаттарына негізделген қылмыстық-саяси құралдарының бірі. Бұл институттардың мақсаты — қылмыстық заңның жазалаушы ғана емес, тәрбиелеуші, қалпына келтіруші қызметін де жүзеге асыру[2]. Қылмыс жасаған тұлғаны заң жүзінде жауапкершіліктен босата отырып, қоғамда бейбіт өмір сүруге және заңға сай әрекет етуге ынталандыру — осы тетіктердің негізгі міндеті. Азамат өз әрекетінің салдарын түсініп, қоғаммен қайта байланыс орнатуға тырысқанда, оны міндетті түрде бас бостандығынан айыру арқылы жазалау әрқашан тиімді бола бермейді. Кейде, керісінше, оны жауапкершіліктен босата отырып, оның заңға деген құрметін күшейту, тәрбиелік әсерін арттыру әлдеқайда тиімді болуы мүмкін. Бұл тетік — құқықтық саясаттағы баланстың, әділдік пен гуманизмнің үйлесімін қамтамасыз ететін маңызды құқықтық механизм[3]. Ол қылмыстық саясаттың прогрессивті бағытын білдіріп, азаматтарды заңға бағынуға, қылмыстан бас тартуға және қоғамның толыққанды мүшесі болуға ынталандырады.

Қылмыс жасаған тұлғаны заң жүзінде жауапкершіліктен босата отырып, қоғамда бейбіт өмір сүруге және заңға сай әрекет етуге ынталандыру — бұл тетіктердің негізгі міндеті ғана емес, сонымен қатар құқықтық мемлекеттің гуманистік ұстанымдарының көрінісі болып табылады. Мұндай тәсілдер жазалауға емес, тұлғаны оңалтуға және оны қайтадан қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптастыруға бағытталған. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлері қоғам мен жеке тұлғаның мүдделерін үйлестіруді, қылмыстық әрекеттің салдарын ескеріп, оған сәйкес құқықтық шара қолдануды көздейді. Мұндай тәсілдер жазалауға емес, керісінше, тұлғаны оңалтуға, қайта әлеуметтендіруге және оны қоғамға пайдалы азамат ретінде қалыптастыруға бағытталған. Бұндай механизмдер адамның жасаған әрекетіне өкінуін, келтірілген зиянды өтеуін, жәбірленушімен татуласуын немесе түзелу жолына түскенін ескере отырып, оған екінші мүмкіндік беруді көздейді. Бұл — тек гуманизм емес, сонымен бірге құқықтық саясаттың тиімділігіне бағытталған амал[4]. Себебі, барлық жағдайда жаза қолдану тиімді нәтиже бермейді. Керісінше, қылмысқа барған адамның мінез-құлқын, жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып, оны түрмеден емес, қоғам ішінде түзету әлдеқайда нәтижелі болуы мүмкін.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлеріне мысал ретінде татуласуға байланысты босату, белсенді өкініш білдіру негізінде босату, шартты түрде босату, мерзімнің өтуіне байланысты немесе денсаулық жағдайына байланысты босату сияқты нұсқаларды атауға болады. Бұл жағдайларда адам заңмен белгіленген тәртіпке сәйкес өз кінәсін мойындап, заңға құрметпен қарап, қоғамға зиян келтірмеуге уәде береді. Мұндай шаралар тұлғаның құқықтық сана-сезімін нығайтады және заңға бағынуға тәрбиелейді. Сондай-ақ, бұл тетіктер түрме жүйесіндегі шамадан тыс жүктемені азайтуға және қайталама қылмыстың алдын алуға ықпал етеді. Мемлекет қылмыс жасаған тұлғаны толық оқшаулаудан бұрын, оның қоғамға қайта бейімделуіне

жағдай жасап, әлеуметтік жауапкершілігін арттыруды көздейді. Бұл – құқықтық мемлекеттің тек жазалаушы емес, тәрбиелеуші, әділетті және адамгершілікке негізделген сипатта дамуының көрінісі. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлері — тек заңдық механизм емес, сонымен бірге әлеуметтік тұрақтылық пен құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталған кешенді құқықтық-саяси құрал болып табылады. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлері — тек заңдық механизм ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрақтылық пен құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталған кешенді құқықтық-саяси құрал болып табылады[5]. Бұл институттың басты мақсаты – тұлғаның жасаған әрекетіне құқықтық баға бере отырып, оның қоғамға қайта бейімделуіне мүмкіндік жасау. Мұндай тәсіл құқықтық мемлекеттің гуманистік қағидаттарын жүзеге асырып, адам тағдырына жанашырлықпен қарайтын құқықтық саясаттың үлгісі бола алады. Аталған тетіктер арқылы мемлекет тек жазалаумен шектелмей, құқық бұзушыны түзету, оны қоғамға қайтару, қылмыстың әлеуметтік салдарын азайту және жәбірленуші мен қоғам алдындағы зиянның өтелуін қамтамасыз етуге тырысады. Сонымен бірге бұл шаралар қылмыстық әділет жүйесіне деген сенімді арттырып, азаматтардың заңға деген құрметін қалыптастырады.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлерін қолдану кезінде соттар мен құқық қорғау органдары тұлғаның мінез-құлқын, жасаған әрекетіне деген көзқарасын, келтірілген зиянды өтеуін, жәбірленушімен татуласу фактілерін, сондай-ақ оның түзелу жолындағы алғашқы қадамдарын ескереді. Бұл ретте, жазалаудан гөрі қайта әлеуметтендіру басымдылыққа ие болады. Осылайша, бұл институт қылмыстық саясаттың ізгілендірілуіне, заңның әділеттілік пен теңдікке негізделуіне және құқықтық мәдениеттің жоғарылауына нақты үлес қосады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату институттары, әсіресе ерекше түрлері (мысалы, татуласуға байланысты босату, шартты түрде жауаптылықтан босату, мерзімнің өтуіне байланысты босату және т.б.) адамның жасаған ісіне өкінуі, келтірілген зиянды өтеуі, жәбірленушімен татуласуы сияқты әрекеттерін ескеріп, оны заң шеңберінде жаңа мүмкіндікпен қамтамасыз етеді. Бұл – заңның тек жазалау емес, тәрбиелеу және ескерту құралдарына сүйенетіндігін көрсетеді[6]. Қылмыстық жауаптылықтан босату тұлғаның қылмыстық жолдан қайта оралуына, қоғамға пайдалы әрекет етуіне жағдай жасайды. Бұл тетік әсіресе алғаш рет, жеңіл немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасаған адамдарға қолданылады. Мұндай мүмкіндік арқылы мемлекет оларға екінші мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде азаматтардың мемлекетке және заңға деген сенімін арттырады. Мұндай босату түрлері азаматтың жеке жағдайын, әрекетіне өкінуін, келтірілген зиянды өтегенін, жәбірленушімен татуласқанын немесе қоғамға қауіптілігінің төмендігін ескере отырып, заң шеңберінде жүзеге асырылады. Бұл ретте мемлекет қатаң жазалаудан гөрі әлеуметтік әділдік пен қайта әлеуметтендіруге басымдық береді. Әсіресе алғаш рет қылмыс жасаған, жеңіл және орта ауырлықтағы әрекеттер үшін жауаптылықтан босату қоғамдағы құқықтық мәдениетті нығайтуға, азаматтардың заңға деген сенімін

арттыруға сеп болады. Сонымен қатар, мұндай тәсілдер сот жүйесіне түсетін ауыртпалықты азайтады, ресурстарды ауыр және аса ауыр істерге бағыттауға мүмкіндік береді. Дегенмен, бұл институттарды қолдану нақты процессуалдық тәртіпке бағынуы тиіс және қылмыстың мән-жайы мен тұлғаның жеке мінез-құлқына байланысты әділ бағалануы қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – 2014 ж. 3 шілде. № 226-V ҚРЗ (өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. – 2014 ж. 4 шілде. № 231-V ҚРЗ.
3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
4. Накипов Б.С. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: Академиялық курс. – Алматы: Norma-K, 2019.
5. Уваров С.Ю. Освобождение от уголовной ответственности: Монография. – Москва: Юрайт, 2021.
6. Жұмағұлов Қ. Қылмыстық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы: Заң, 2022.

УДК 347.68

НАСЛЕДОВАНИЕ ПРАВ СОБСТВЕННИКА УНИТАРНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Ясько А.Д.

Научный руководитель: Ковалева Н.П.

УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»
г. Гомель, Республика Беларусь

Аннотация: проводится исследование проблем наследования частного унитарного предприятия, сопоставляются интересы наследников в получении наследства, увеличении своей собственности и интересы сохранения предприятия как имущественного комплекса. В результате анализа условий для признания преимущественного права на получение предприятия в счет своей наследственной доли, вносятся рекомендации по совершенствованию законодательства.

Summary: A study of the problems of inheritance of a private unitary enterprise is conducted, the interests of heirs in obtaining inheritance, increasing their property and the interests of preserving the enterprise as a property complex are compared. As a result of the analysis of the conditions for the recognition of the preferential right to receive an enterprise due to its hereditary share, recommendations are made to improve the legislation.

Унитарное предприятие как вид юридического лица является для Республики Беларусь наследием государственной формы собственности СССР.

Согласно статье 113 Гражданского кодекса Республики Беларусь (далее – ГК Республики Беларусь), унитарное предприятие – это коммерческая организация, которая не наделена правом собственности на закрепленное за ней собственником имущество. ГК Республики Беларусь допускает создание унитарных предприятий не только государством и его административно-

территориальными единицами, но и физическими и юридическими лицами, что является частным унитарным предприятием.

Соответственно имущество частного унитарного предприятия может находиться в частной собственности как физического лица, так и в совместной собственности супругов [1]. Законодатель Республики Беларусь исключает возможность существования общей долевой собственности нескольких лиц на имущество унитарного предприятия. Анализируя правовую природу данной организационно-правовой формы, следует подчеркнуть, что унитарное предприятие представляет собой обособленное имущество, которому придан статус юридического лица. Иными словами, собственник (физическое лицо) выделяет часть своего имущества и на её основе учреждает самостоятельное юридическое лицо.

Имущество унитарного предприятия принадлежит его учредителю. Согласно статье 276 Гражданского кодекса Республики Беларусь, предприятие владеет имуществом на праве хозяйственного ведения, однако собственником остаётся учредитель - физическое либо юридическое лицо. Унитарное предприятие в гражданско-правовых отношениях выступает одновременно как субъект (юридическое лицо) и как объект (имущественный комплекс). Закреплённое за ним имущество не подлежит распределению на доли или паи, что принципиально отличает его от хозяйственных обществ. Такая особенность значительно осложняет процедуру наследования, особенно при наличии нескольких наследников.

Как выяснилось, вопросы о том, что делать в случае смерти собственника имущества (учредителя) частного унитарного предприятия законодательством четко не урегулированы. С одной стороны, в свидетельстве о праве на наследство должно прописываться конкретное имущество, на которое к наследнику переходит право собственности, скажем так, на конкретные вещи или имущественные права. С другой стороны, согласно статье 1033 ГК Республики Беларусь по умолчанию право членства (участия) в коммерческих организациях не может входить в состав наследства (за исключением случаев, если это прямо не предусмотрено в уставе унитарного предприятия). Поэтому право учредительства в свидетельстве о праве на наследство нотариусами не прописывается. Представляется, что наследник получает в наследство исключительно имущество и имущественные права.

В результате оформления наследственных документов к нему переходит право собственности на материальные объекты - такие как, оборудование, товарные знаки и иные имущественные активы. Однако право учредителя унитарного предприятия к наследнику не переходит, если такая возможность прямо не закреплена в уставе предприятия.

В соответствии с положениями статьи 1075 ГК Республики Беларусь отказ от наследства допускается только в целом, а не в отношении его отдельных частей.

Наследник обязан либо принять наследство в установленных долях совместно с другими наследниками, либо отказаться от него полностью в

пользу другого наследника. Следовательно, при отказе необходимо учитывать последствия утраты права на всё наследственное имущество. Выделить имущество унитарного предприятия и отказаться исключительно от него невозможно. Таким образом в течение срока для приятия наследства, который составляет шесть месяцев предприятие остаётся без собственника (учредителя).

В силу этого, наследники прибегают к нотариальному заключению договора доверительного управления наследственным имуществом. В законодательстве Республики Беларусь отсутствует закреплённое понятие доверительного управления наследственным имуществом. Однако, опираясь на общее определение договора доверительного управления, такой договор можно рассматривать как особую форму управления имуществом, оставшимся после смерти гражданина и нуждающимся в охране и надлежащем распоряжении.

Исследование правовой природы унитарного предприятия в Республике Беларусь позволяет сделать вывод о том, что существующая модель наследования прав его учредителя не обеспечивает должной правовой определённости и рациональности. Особенности организационно-правовой формы унитарного предприятия - отсутствие деления имущества на доли, невозможность автоматического перехода права учредительства к наследникам, а также пробелы в законодательстве относительно доверительного управления наследственным имуществом – создают правовой вакуум в период после смерти собственника.

Исходя из этого, мы считаем, что существующих мер, которые предлагает законодатель, недостаточно и поэтому предлагаем: 1) закрепить в законодательстве специальное понятие доверительного управления наследственным имуществом; 2) разработать правовой механизм передачи прав собственника предприятия наследникам с учётом необходимости сохранения хозяйственной деятельности и защиты интересов работников; 3) ввести институт временного управляющего (аналог конкурсного или антикризисного управляющего), назначаемого нотариусом или судом до момента окончательного принятия наследства.

Список использованной литературы

1. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218–З [Электронный ресурс]: принят Палатой представителей 28 октября 1998 г.: одобр. Советом Респ. 19 ноября 1998 года : в ред. Закона Респ. Беларусь от 17 февраля 2025 г., № 62–З // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2025.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / TABLE OF CONTENTS

ҚҰҚЫҚТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ / LAW AND SOCIAL SCIENCES

Абай Ж.Т., Бахыт С.Б., Курбан М.А., Пирназарова Қ.М., Сұлтанова Б.С., Серик Г. ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ	4
Абдимадиева Н.Д., Жақыпбек С.Н., Төребай А.Н., Бакчиева В.В., Мамаева М.Н. НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ЛИЦАМИ, СОВЕРШИВШИМИ СЕКСУАЛЬНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	7
Абдувахап П.Д., Баходир Е.Ж., Әбдіқадыров Е.Н., Айтбаев Р.Б., Сағат А.А. Тленшин Т.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ҚОРҒАЛУЫ:ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАР	12
Абдукарим Н.З., Досымбек Ә.А. Айдархан Н.Ж., Әбдібекқызы А. Тұрарбек С.Н., Еркінбекова А.С. БИ-ШЕШЕНДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ	15
Абдуллаев Ш.А., Жаналиева А.Ж. ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ШЕҢБЕРІНДЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ШАРАЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	18
Абдильменов А.Р., Альхожаұлы Н., Даужанова А.С., Усманов Э.А., Қонусбек А.С., Қосанбаев Қ. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫ: МӘДЕНИ ЖӘНЕ САУДА ОРТАЛЫҚТАРЫ (X–XIV ғғ.)	22
Абылай А.Ж., Бугенбаева Р.Н. ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП	25
Адилов М., Какимжанова М.К. ГУМАНИЗМ КАК ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ В XXI ВЕКЕ	27
Азаматқызы Н., Айтеке К.А. ҚҰМАР ОЙЫНДАРҒА ТӘУЕЛДІЛІКТЕН (ЛУДОМАНИЯДАН) ЗАРДАП ШЕГЕТІН АДАМДАРҒА ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ ШАРАЛАРЫ	29
Айтмағанбетова А.И., Жағфар Н., Мухаммед Н.Ю., Сейтжан Г.С., Шинтаева Ф.Е., Токсобаев Б.Т. ФОРС-МАЖОР И ИЗМЕНЕНИЕ ДОГОВОРА В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ	32
Алишер Н.А., Марат Е.Ж.Ж., Амангелді Е.Н., Қалдыбаев А.Қ., Асқаров Р.М., Серик Г. КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ	35
Алсеева Г.И., Аймбетова Г.К., Атабай Ә.Т., Асылхан Б.Қ., Амирбек Д.М., Еркінбекова А.С. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭМИГРАЦИЯСЫНЫҢ АЙРЫҚША БЕЛГІЛЕРІ	38
Алтынбек Н.Б., Төрехан А.А., Худайберган Н.А., Сарсен Ж.А., Ермахан Ә.Н. Әлібекова А.Н. МЕГАПОЛИС ӘЛЕУМЕТТАНУШЫНЫҢ КӨЗІМЕН: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИФТ НЕМЕСЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТҰЗАҚ	40
Анваржанова М.А., Жаналиева А.Ж. УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	44

Асилбеков Ж.У., Амангельди Н.Р., Пардабоева Г.Д., Қалжан С.Е., Аманкелді Б.Ж., Талман А.С.	
РЕПРЕССИЯ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ	48
Сланбеков А.Б., Жаналиева А.Ж.	
ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫНТАЛАНДЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ	51
Асқарбек Ф.О., Айтеке К.А.	
АЛАЯҚТЫҢ ЗАМАНАУИ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАР	55
Атамуратова М.М, Оразалиев Б.С., Маратқызы А., Ирназаров Ш.Ф., Пархатова Э.Р., Турсунхан Е.А.	
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДИСТАНЦИОННОЙ ТОРГОВЛИ И ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В ОНЛАЙН-СРЕДЕ	58
Аширметов А.Т., Серікбайұлы А., Оңдасын Н.А., Нысанханұлы Е., Жұмабек Қ.С., Алтаева М.О.	
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МАҢЫЗЫ	63
Багисбаев Т.Ж., Карахан І.Е., Султанали Р.Т., Амангельдиев С.Н., Бухаров Б.Э., Сахарбекова А.Д.	
АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ПРОКУРОРДЫҢ ҚАТЫСУЫНДАҒЫ ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	66
Байдабек Ә.Н., Сейдилда Е.Қ., Глазунов В.А., Байдабек Т.Н., Калсабаев М.А., Шинтаева Ф.Е.	
ПРИМЕНЕНИЕ МЕР АДМИНИСТРАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ К ИНОСТРАННЫМ ГРАЖДНАМ И ЛИЦАМ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	69
Байырбек Н.Н., Орақбай С.К., Мухтархан Д.Н., Абай А.Ж., Абдуллаев Б.Х.Ж., Сахарбекова А.Д.	
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ АЗАМАТТЫҚ СОТ ПРОЦЕССІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ	72
Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ., Озенбаева А.Т.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ МЕН ТАБИҒАТТЫ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ТУРАЛЫ ЗАҢДАРДЫ БҰЗУ САЛДАРЫНАН КЕЛТІРІЛГЕН МАТЕРИАЛДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	75
Балтабай А.Б., Бөрібай Ә.М., Сәдуақас Е.А., Әжібек Д.Н., Сәтілхан Е.Қ., Сахарбекова А.Д.	
ҚОҒАМДЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ҒЫЛЫМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ОРНЫ	78
Бармаков Т.М., Деханов И., Муидинова А.И., Джафаров К.И., Есенаманова Э., Турсунхан Е.А.	
ПРОБЛЕМА ЛЕГИТИМНОСТИ ВЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ПРАВА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН	80
Батиркулов Д.Т., Шкурлиев О.М., Сатымкулова Н.С., Аккулова А.С., Чучуладзе Л.А. Имашев Б.Е.	
ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И НАКАЗАНИЯ	85
Батырхан Ө.М., Умитали Н.Ғ., Өлімжан Б.С., Бекенов Ш.М., Мұқтар Б.Е. Қосанбаев Қ.	
ТӘУКЕ ХАННЫҢ «ЖЕТІ ЖАРҒЫСЫ» МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ	88

Бауыржанова А.С., Тураев Р.Б., Нұрмаханбет Д.С., Биназарова Ж., Сансызбай Д.Қ. Ағайдаров Т.С.	
ҚҰҚЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	91
Баясова А.Б., Жаналиева А.Ж.	
ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ	96
Бегдолла Б.С., Жаналиева А.Ж.	
САЙЛАУ ПРОЦЕСІНДЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ҚАТЫСУЫ	99
Бейсен И.Б., Төлебай Н.Ғ., Шайназаров Ш.Р., Серікұлы Е., Тас Қ.Қ., Әлібекова А.Н.	
БЛОГЕРЛЕРДІҢ ЖАСТАРҒА ЫҚПАЛЫ: ЖАҢА ТРЕНД НЕМЕСЕ ҚЫСЫМ БА	102
Бекасыл Ә.М., Бекасыл Е.С., Исахан Е., Болатбекқызы А., Байғара Е.Е., Абдрасилова Г.З.	
АДАМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ	105
Бекболат Т.А., Исамидтинов Т.Д., Абдукаримова А.Н., Шарипбаев Д.Д., Ким Я.С. Алтаева М.О.	
УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ: БАЛАНС МЕЖДУ СВОБОДОЙ СЛОВА И БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА	107
Бекболыс Н.Г., Қалдарбеков Е.С., Асанов Н.А., Шарап А.Г., Түзел Е.М. Еркінбекова А.С.	
ҚАЗАҚТЫҢ КИІЗ ҮЙІ – МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ СИМВОЛЫ: СЕМНИОТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	111
Бекмухаметов А.С., Жапир Б.Б., Сапар Б.П., Майлыш Н.Б., Асильбаев Р., Сахарбекова А.Д.	
ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	115
Бектүре К.Б.	
КОЛЛЕКТИВНО-ДОГОВОРНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ РАБОТНИКОВ	117
Белесов Ә.Е., Исаев Р.И., Ергеш М.Қ., Аманбек Б.Ж., Тұрлыбай Д.Ғ., Танатарова М.К.	
АҚИҚАТ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯДА БІЛІМНІҢ РӨЛІ	121
Бондарь А.Р., Ковалева Н.П.	
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ АВИАПЕРЕВОЗЧИКА И ЗАЩИТА ПРАВ ПАССАЖИРОВ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ	124
Бөтенбай Н.Н., Жаналиева А.Ж.	
МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІШТЕСТІКТІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	127
Бурханова Л.Ж., Альжанова А.Г., Есенғалиева С.С., Асанов Ж.Қ., Мухаметғалиев И.К., Ағайдаров Т.С.	
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ СТАТУС НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ	131
Бустанжанов О.А., Ғабитұлы Е., Умерқұл Е.Т., Токаев Р.Я., Ергеш А.А. Құрбанбаева С.Ә.	
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САНКЦИЯЛАР: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗ ЖӘНЕ САЯСИ МАҚСАТ	133
Вороненко А.В., Ковалева Н.П.	
ПРАВОВАЯ ОСНОВА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ЕЖЕМЕСЯЧНОГО СОЦИАЛЬНОГО ПОСОБИЯ В СФЕРЕ АДРЕСНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ	136

Гани Е.А., Бегалы Е.Б., Балташ Р.Н., Абдулкаиров А.Б., Сансызбай А.Қ., Рамазанова Л.А.	
САНАНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРДЕГІ РӨЛІ	138
Даминова С.А., Кадыров И.А., Иззатов Н.И., Асқарбек А.Е., Сулейманов А.З., Алтаева М.О.	
УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ: БАЛАНС МЕЖДУ СВОБОДОЙ СЛОВА И БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА	142
Даминова С.А., Рахманкулова С.Л., Мададова Ж.М., Султан Ж.М., Хаитходжаева С.Б. Турсунхан Е.А.	
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПРИЧИНЕНИЕ ВРЕДА ВСЛЕДСТВИЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НЕДОСТОВЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИНТЕРНЕТЕ	145
Джанасова Г.А., Жаналиева А.Ж.	
ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ФОРМЫ СДЕЛКИ И ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	150
Егемкулова А.К., Тасмұрат А.А., Турдукулова Ш.Г., Нурумов Н.Т., Абдрахмани М., Турсунхан Е.А.	
ПРОБЛЕМА СОУЧАСТИЯ В ПРЕСТУПЛЕНИЯХ, СОВЕРШАЕМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА	154
Елібай М.Ғ., Айтеке К.А.	
ОТБАСЫ ІШІНДЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ: ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН АЛДЫН АЛУ НЕГІЗДЕРІ	159
Еркінбек Е.Қ., Сапаралы Б.Г., Орынбай Б.У., Бекжигит Д.Б., Бухаров А.Э. Жаналиева А.Ж.	
ЖАРНАМА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	162
Есболған Н.Н., Абдинасир Е.Ш., Досаева Н.Н., Жамбұл С.Н., Жарылқасын Е.Е., Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ., Озенбаева А.Т.	
МЕДИАЦИЯ ПРОЦЕДУРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕЛЕРІ	166
Есениязұлы К., Култай Н.Т., Базарбек Н.Н., Саду Б.М., Бәкіржан М.С. Сахарбекова А.Д.	
МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	169
Ескермес Г.М., Канапьянова А.Т., Ким А.Р., Жәнібекова А.М., Амантай К.М., Шинтаева Ф.Е.	
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА	172
Еспосынов Р. Е., Сағатбек С.А., Хасанзаева Ә.Х., Исаков К., Оралбаев Б.Б. Жаналиева А.Ж.	
АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	175
Әбдікерім Т.Ә., Абдулла А.С., Бейсенбаев Н.Е., Батырбек М.У., Нұрлыбек Ә.Б., Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ., Озенбаева А.Т.	
ЖЕКЕШЕ МЕН ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ОРНЫ	178

Әбдімәлік Н.А., Аширбек С., Адилхан Н.Т., Лес Ә.М., Тиышбай Н.М., Абдрасилова Г.З.	
ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ АДАМНЫҢ РУХАНИ БОЛМЫСЫ	181
Әбдіхан Ә.М., Алимжанов Д.А., Шинасилова Ж.А., Шамшидин Ә.М., Аббаров И.Р. Турсунхан Е.А.	
ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУТА ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ВЫЗОВЫ ДЛЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА РК	184
Әбілтай А.Е., Бугенбаева Р.Н.	
БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГ ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК	190
Әбутәліп М.С., Әлімбек Л.Б.	
ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІК МӘСЕЛЕЛЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮРҒЫДАН РЕТТЕУ	193
Әділ Ж.Қ., Сенгирбаев Д.Т., Исраилов М.И., Дуйсебай А.Б., Тасболат Ә.Ж., Жаналиева А.Ж.	
МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ	197
Әділбек Е.Е., Бакберди Р.А., Пернебек Е.Н., Қадыркүл С.Е., Мырзағали Е.Е. Құрбанбаева С.Ә.	
НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС АЛИМЕНТ ТӨЛЕУ ТӘРТІБІ	199
Әріпхан М.Ш., Айтбек Н.Н., Жақыпбек И.С., Алікүл М.С., Ибраев Ж.Ғ., Шинтаева Ф.Е.	
САҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	202
Құрбанбаева С.Ә., Әуесхан Ә., Кеңесова Ә.М., Жексенбі Д.Б., Шалхар А.Д., Абдуллаева Х.П.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ҚАЗІРГІ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ	206
Жаксылық Д.Б., Мусаев Б.А., Елеусіз Ұ.Е., Абдуали М.Қ. Абсамат Ж.Е., Еркінбекова А.С.	
ТРЕНД ПЕН ДӘСТҮР АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫС: ЖАСТАРДЫҢ МӘДЕНИ ТАҢДАУЫ	209
Жақсыбай Е.Б., Қаратаев Ж.Н., Мұхтар Б.М., Мұқатай А.А., Бейсенов А.А., Талман А.С.	
ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ДӘСТҮРІ	212
Жақсылық Б.М., Темірхан А.А., Ағабек О.С., Амандосов Б.А., Құмайылхан С.Ж. Султанов С.А.	
САЯСИ РЕЖИМДЕР МЕН АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ ДЕҢГЕЙІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	214
Жақсылықова Д.Н., Қадыр Ә.А., Абдугалиев Р.Р., Муратов Ұ.Н., Болатова Е.Ж., Алтаева М.О.	
АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ҮШІНШІ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ РӨЛІ	218
Жанұзақ Д.Қ., Айтеке К.А.	
ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕШЕНДІ ТӘСІЛДЕРІ: ҚҰҚЫҚТЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	221
Жасұзақ А.Б., Жаналиева А.Ж.	
ЗИЯТКЕРЛІК ҚҰҚЫҚТАР АЗАМАТТЫҚ АЙНАЛЫМ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ	224
Жумадуллаева А.О., Жаналиева А.Ж.	
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР	227

Жунисали Ә.А., Уралбаева М.Т., Байрбеков Н.Ж., Оралбай С.Г., Абдрахманов И.Б. Шинтаева Ф.Е.	
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ОРНЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	230
Жүсіп Е.Н., Турсунбек Н.А., Абдурахманов К.Х., Әлімжан С.С., Қамбарұлы М. Шинтаева Ф.Е.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫ: АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ РӨЛІ	233
Жұмабай Е.Н., Сайлыбай Б.Б., Турсыналы Н.О., Дүйсенбек Б.С., Ордабек А.Қ. Талман А.С.	
ҚАЗАҚ КСР-ІНІҢ ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ КЕЗЕҢІ: ТАРИХИ МАҢЫЗЫ МЕН САЛДАРЫ	236
Иманбекова М.М., Жылқыбек Н.Н.	
СУҒА БАТЫРЫП ТҮНШЫҚТЫРУ – АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН ЖАСАУДЫҢ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ	240
Зулфукарова А.И.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ ФИДУЦИАРЛЫҚ МӘМІЛЕЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	243
Зұлпұхар Ұ.Қ., Әмір А.Н., Ахмет Ә.Қ., Исакова А.Т., Өсер Ә.Б., Бақберді Ж.Б., Әмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ., Озенбаева А.Т.	
АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТА МОРАЛЬ МЕН АДАМГЕРШІЛІК НОРМАЛАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ПАЙДА БОЛУЫ НЕГІЗДЕРІ	247
Иманбекова М.М., Жадигерова А.К.	
ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ЗАҢНАМАНЫҢ ТӘЖІРИБЕДЕ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ ҚАТЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛУЫ	250
Иманбекова М.М., Жадигерова А.К.	
СОТ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ: АРТЫҚШЫЛЫҚТАР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР	253
Иманбекова М.М., Жылқыбек Н.Н.	
СУҒА БАТЫРЫП ТҮНШЫҚТЫРУ – АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН ЖАСАУДЫҢ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ	255
Иманбекова М.М., Куралбек И.С.	
БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	259
Иманбекова М.М., Оразымбет Д.Ж.	
АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ РЕГРЕСТІК ТАЛАПТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН ОНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	262
Исаев А.Е., Нұрланұлы Е., Асанбаев Д.Р., Оразымбет О.С., Тулендиева А.А. Еркинбекова А.С.	
КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДӘСТҮРІ	265
Исакова М.Б., Қазтай Е.А., Каналқұл Б.О., Абдулл Н.Ш., Бәйтiк А.Б., Абдухаимов Е.	
ҮЙСІНДЕР МЕН ҚАҢЛЫЛАР: САЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН КӨРШІЛЕС ХАЛЫҚТАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ	270
Исатай С.Қ., Жаналиева А.Ж.	
МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ЕРІКТІ ТҮРДЕ ТОҚТАТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ	273

Исмаилов Н.У., Жаналиева А.Ж.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕ ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ	276
Кабыкен А., Какимжанова М.К.	
АГНОСТИЦИЗМ КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПОЗИЦИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	279
Каленов Е.Б., Юльчибеков Б.Р., Шаймерден Д.Ф., Мамытбек А.Е., Жұмабай А.А.	
Агайдаров Т.С.	
АЗАМАТТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНІҢ САТЫЛАРЫНДА ІСТЕРДІ ҚАРАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	281
Капланов М.Б., Рахимбай Ж.А., Қасымхан И.Б., Жақсыбек Ә.Ә., Сатыбалды Р.Ә.	
Имашев Б.Е.	
ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП ҰҒЫМЫ	284
Каржаубай Д.Н., Алтынбек А.К., Басынбек М.А., Естай Д.А., Нұржапар Н.Р.	
Жаналиева А.Ж.	
ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМАЛАР АРҚЫЛЫ КӨРСЕТІЛЕТІН ҚЫЗМЕТТЕР БОЙЫНША АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	287
Кемелова К.Б., Ергали А.Б., Төрехан Б.О., Жумакул М.Б., Маратұлы А.	
Алтаева М.О.	
КИБЕРҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ӨСУІ ЖӘНЕ ОЛАРМЕН КҮРЕСУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ	291
Кенжебай А.А., Алшынбаев Ж.Е., Ясан Н., Ерікұлы Е., Абдрахманов М.Б.	
Жаналиева А.Ж.	
СУРРОГАТ АНА ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	295
Кенжесейт Д.М., Мауленбай Б.Е., Рахмберди Н.Ғ., Құлан М.А., Кәрімов Б.Б., Абдухаимов Е.	
ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ САЯСАТЫ	299
Кибраев Н.Е., Жаналиева А.Ж.	
КЕПІЛДІК ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	302
Кобзев К.Д., Қиясов А.Н., Зыяханов А.У., Агзамбекова С., Құрал Ұ.Д., Исатаева Б.Т.	
СМАРТ-КОНТРАКТЫ И БЛОКЧЕЙН В ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ИСПОЛНЕНИЯ	304
Коновков Н.В., Караваева Е.М.	
ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ СОЦИОЛОГИЯ: ЭФФЕКТИВНОСТЬ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ	309
Кравцов В.В., Чиж А.С., Парукова Е.В.	
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТРЕТЕЙСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ	313
Кудайкул Ә.М., Тоқтар Т.К., Явар М., Еркинбай Е.Ж., Бегалы М.Ә., Сарсенова М.А.	
ЛАУАЗЫМДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ	318
Құралбай Б.Н., Шакамалова А.Р., Аязбаева Д.С., Югай А.П., Некрасова Д.И.	
Ережепқызы Р.	
ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЖИЛИЩНЫХ ПРАВ ГРАЖДАН В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	321
Қурманбаев Б.Ж., Бүртебаев М.Е., Әбдіқалық А.Ш., Махматәлі С.Б., Құрбанәлі А.А.	
Мамаева М.Н.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КЕПІЛ ИНСТИТУТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	326

Курманбек Б.Д., Махкам Г.Б., Асхар А.Р., Сексен А.Т., Қабланбек Ш.А., Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ., Озенбаева А.Т.	
МҮЛІК ҚҰҚЫҒЫ МЕН МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖАҢА ТҮРЛЕРІ: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	330
Күмісбек Г.Н., Каракузиев А.Т., Тажибаев Н.Т., Еркінбек П.А., Нишанали Н.С., Өлібекова А.Н.	
БІЛІМ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МОБИЛЬДІЛІК	333
Қадырұлы А., Айгулов Д.Н., Избасар Н.Қ., Бауржан М.Ә., Нарходжаев Ш.И., Рахметоллов А.К.	
РОЛЬ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	335
Қайбылдаш М.К., Жолдасбек Р.Н., Жұмахан Б.С., Сман Н.С., Темирбек Е.Б., Еркінбекова А.С.	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫ: МӘДЕНИ МАЗМҰН ЖӘНЕ ЖАСТАРҒА ӘСЕРІ	339
Қайсар Ж.Е., Оналбайұлы Д., Қуанышбек М.Қ., Усипбекова Г.И., Тенгильбаев Ғ.Ж. Султанов С.А.	
САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ РӨЛІ	343
Қалмаханбет Г.Н., Ергешбай Ж.Т., Зұлпықаров Ә.Х., Сарсенбек Д.Қ., Өбітханов Н.Ы. Рахметоллов А.К.	
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ АДАМЗАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БОЛМЫСЫ: САНДЫҚ ӨРКЕНИЕТ ПЕН РУХАНИ ТАҢДАУДЫҢ ТОҒЫСЫНДА	346
Қолдасбекова Ә.Б., Сатыбалды Н.С., Ахмет Д.Т., Үсен Т.Е., Арапбай Б.Б. Рахметова Г.Р.	
ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҒАЛЫҚТАР МЕН АЛҒЫШАРТТАР	349
Қуанышбек Б.Қ., Мәшіріп К.А., Жолдасбеков Ә.Т., Абдухалилов Н.Ж., Омар П.А. Абдухайимов Е.	
КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ	353
Құдайберген А.Ә., Нұралы Д.М., Тәліпхан А.Б., Танирберген Б.Р., Сарсенбай М.Ш. Еркінбекова А.С.	
ЖАҢАДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ КОДТЫ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	357
Құрманбек М.М., Жақаш Б.Б., Жамбыл А.Ш., Оразбек Р.А., Алтынбек М.М. Имашев Б.Е.	
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	359
Лес Ш.М., Антонов А.И., Есенова А.Б., Шаим Н.Ғ., Валишин Д.Р., Мамаева М.Н.	
ПРАВОСОЗНАНИЕ МОЛОДЁЖИ В ЭПОХУ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ	363
Лесной В.В., Турдимуратов Н.Ш., Балабиева Д.Ж., Хокимова С.У., Аблай Д.Д., Исатаева Б.Т.	
ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДИЯ ИЛИ МОЖЕТ ЛИ РОБОТ БЫТЬ СУДЬЕЙ	365
Мамасадиқова С.С., Жәнібек Е.Б., Төлбасы Б.Т., Тулепбаева Г.Г., Пердебек Н.А. Өлібекова А.Н.	
ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ ТҰЛҒАНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІ	369
Манатов С.М., Амиралиев А.Н., Орынбай Д.А., Қиянтай Н.Т., Ирисбеков Н.Б. Еркінбекова А.С.	
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕРІ (1993, 1995, 2017, 2022 ЖЖ. ӨЗГЕРІСТЕР)	372

Манапова А.А., Нарымбаева А.Б., Хусанов М.Т., Намазбаев Р.Р., Пангереева М.С. Алтаева М.О.	
УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ: БАЛАНС МЕЖДУ СВОБОДОЙ СЛОВА И БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА	379
Марат А.С., Аманкүл А.А., Қоныс Е.Б., Сайлаубек Н.Е., Ескендір Р.Б., Ағайдаров Т.С. ҚР АЗАМАТТАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ	382
Махамбет Е.Д., Айтеке К.А. ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ. МІНЕЗ -ҚҰЛЫҚ ЕРЕЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ АТА-АНА БАҚЫЛАУЫ	385
Махамбет Н.Ы., Салхудинова А.А., Сыдық Р.А., Бердікүл Н.Б., Манап Ж.Ж. Тленшин Т.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ БОЛДЫРМАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	388
Мәлік Е.С., Бахидин Д.Қ., Серіков О.Н., Турдиев Д.Е., Хайтметов Ш.Ш., Исатаева Б.Т. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҢ ҮСТЕМДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ РӨЛІ	391
Мирзабек М.Е., Қайм Т.Ғ., Өмірбай Б.Қ., Мақсұтхан З.Ғ., Тұрсынқұлова Г.К. Жаксылыков Н.Н. ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТТЕГІ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	396
Мұратбаев М.Ш., Шухратов У.Д., Сабыров Д.Б., Нарымбетова Ж.Н., Бочаров Х.М. Тұрсунхан Е.А. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В КАЗАХСТАНЕ И СТРАНАХ ЕАЭС	399
Муртаза Р.М., Тұрсынбеков Р.Р., Келдібай Б.Ө., Ахаев Н.Б., Аубақір Е.Н. Сарсенова М.А. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТА ШАРТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ	405
Мұхтархан М.Б., Хасанбай Ж.Н., Шалқарбай М.Е., Закир Қ.М., Ахтаев Д.М. Жаксылыков Н.Н. ПРЕЗИДЕНТТІК БАСҚАРУ ФОРМАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	409
Мырзагельды Д.Ж., Жаксылық Н.Б., Қыдырбай Д.Е., Жарқынбек Қ.Р., Тұрусбеков Н.О. Жұматаева Ж.А. ЗАҢНАМАНЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ РӨЛІ	412
Мырзахан Н.Е., Есентай Б.А., Ыбрай С.Е., Әбдіғаппарұлы Б., Кутанов Б.Б. Абдухаимов Е. ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚАЗАҚ БИЛЕУШІЛЕРІ ТАРИХЫ (XVI–XVIII ҒҒ.)	415
Ниеталиев Е.Ж., Ізбасар Е.М., Рахымбек М.Б., Қуат Н.С., Нұрмахан Н.Н. Рахметова Г.Р. АЗАМАТТЫҚ ІСТІ СОТТА ҚАРАУҒА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	417
Нұралиев С.Б., Аббас Б.Н., Мадықұл Д.Ж., Усен Ж.Б., Шірінбек А.С., Сахарбекова А.Д. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ КӘСІПКЕРЛІК ИНСТИТУТУНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	421

Нуриддинова Д.Ғ., Сағындыққызы Ә., Даулетяр А.Б., Акимхан Н.Қ., Мадиярқызы Н. Мамаева М.Н.	
ҚАЗАҚСТАНДА ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚПЕН КҮРЕСТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТЕТІКТЕРІ	424
Нұрділлә Е.С., Жусбали А.И., Керімбек А.С., Султанбаев Д.А., Әбдібай Ұ.Н. Жуматаева Ж.А.	
ӘЛЕУМЕТТІК ДЕВИАЦИЯ ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ: НОРМАДАН САНКЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТРАНСФОРМАЦИЯ	428
Құрбанбаева С.Ә., Нұрқасым А., Архабаев Н.Т., Қыпшақбаев И.А., Айтмағамбетов А.Қ., Мұхтарбек Қ.Е.	
ЗАҢГЕР МАМАНДЫҒЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ БЕДЕЛІ МЕ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ	431
Нұрманәлі А.А., Жусипова А.С., Абылайхан А.Қ., Әбен А.Қ., Батырбек С.А. Мамаева М.Н.	
ӘРЕКЕТ ҚАБІЛЕТІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАР: ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР	434
Оразбай Л.А., Казбекова Г.К., Өрісбай Р.Б., Утегенов Д.Ж., Биназаров Б.Б. Қосанбаев Қ.	
ТАРИХИ КИЕЛІ ОРЫНДАР МЕН ЕСКЕРТКІШТЕР: ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ ОРНЫ	437
Орымбасар Ә.А., Уралбай М.Е., Солта Ж.Б., Нағашбекқызы Ә., Токмаханбет Д.М. Еркінбекова А.С.	
АРИСТОТЕЛЬ, КАНТ, ЖӘНЕ АБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ ПЕН МОРАЛЬ ҰҒЫМДАРЫ	440
Орынбай Е.А., Ордабек С., Көшкінбай А.У., Лесбек А.О., Далимбек Ә.Е. Құрбанбаева С.Ә.	
ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТАРДЫ БАСПАНАМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	444
Өтегенов Н.Н., Балжан Н.Р., Дуйсенбиев А.Ж., Шакиров А.Б., Жанзақова Ж.А. Имашев Б.Е.	
КАТЕГОРИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ	446
Пардабоева Г.Д., Оспан А.Б., Нұрғалиев Қ.А., Тортай С.С., Мұсай Д.Ж., Серик Г.	
КІНӘ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ	449
Пернебай Б.Б., Рабат А.С., Саттархан А.С., Раймбек Р.Р., Қонысбай М.Б., Имашев Б.Е.	
КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ҮСТЕМДІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ	451
Позняк В.А., Сеница И.М.	
СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАЛОГОВЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СТРАНАХ СНГ	454
Полат Ұ.Д., Сағиданов Ә.Н., Оразбеков Б.Д., Нышан И.Н., Қуатбек Ж.У. Сарсенова М.А.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНДА АДАЛДЫҚ, ПАРАСАТТЫЛЫҚ, ӘДІЛЕТТІЛІК ҚАҒИДАТТАРЫ: АДАМГЕРШІЛІК НОРМАЛАРЫНЫҢ БАСТАУЫ РЕТІНДЕ	458
Пупкова А.С., Цыкунова И.Н.	
О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ СОБИРАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ	461
Расулбек Ш.А., Тұрсынбек Е.Н., Төлебек О.М., Абдугапфаров М.М., Абдураманов М.Г., Танатарова М.К.	
БОЛМЫС ЖӘНЕ АДАМНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУЫ: ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ТҮСІНІКТЕР	465

Рудич Э.А., Цыкунова И.Н.	
О ПОНЯТИИ УСКОРЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА	468
Сабир М.М., Ерметаев Ш.Б., Абдураман М.А., Қозыбай М.Қ., Ажикабылов А.Ж. Танатарова М.К.	
АДАМ ЕРКІНДІГІ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ: ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ҚАРАПАЙЫМ ТҮСІНІКТЕР ТӘЛКІСІ	470
Савулебек Н.Е., Садібек Д.Б., Карсыбай Р.А., Лесбай Е.Е., Канжарбеков К.Н., Жуматаева Ж.А.	
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР: ҚОҒАМДЫ БІРІКТІРЕДІ МЕ, АЖЫРАТАДЫ МА	473
Сағынтай Н.С., Каршибоев И.Д., Ерлибеков М.Ш., Оразбай Е.М., Серікбай Д.Қ. Талман А.С.	
«ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫ МЕН ТАРИХИ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР: XX–XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯ»	476
Садуали Ә.Р., Серикбаев Р.Ж., Эргашева Ш.Д., Ибрагимов А.И., Рахметоллов А.К., Дуйшемуратова А.	
ВИДЫ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ВЗЫСКАНИЙ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ	480
Садуова Ж.Е., Калкаева Н.Б.	
АРНАЙЫ КЕЛІСІМ-ШАРТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ МӘНІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ	483
Садуова Ж.Е., Калкаева Н.Б.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІНЕ НЕГІЗДЕМЕЛІК ШАРТТЫҢ ЕРЕЖЕСІН ЕНГІЗУ ҚАЖЕТТІЛІГІ	487
Саинова А.Б., Ходжин А.А., Али М.А., Қиянтай Н.Т., Умаров Д.Б., Әлібекова А.Н.	
ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ КӨЗҚАРАС	491
Сайлибаева Ж.Ю., Жумабекова М.М., Сарыпбеков Н.Ж.	
КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ ҰҒЫМЫ	495
Самат А.Е., Зулпихар М.Ж., Шахизинда Ә.А., Абдиаким Е.А., Дәуренұлы Қ., Жуматаева Ж.А.	
ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТТІЛІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕНДІК: ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ	499
Сарсембек Д.Р., Сайлибаева Ж.Ю.	
ЖЕКЕ КӘСІПКЕРЛІК СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН БҰЗҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ	502
Сейдуалы А.Б., Айдар Ә.М., Айтжан Ш.Б., Турлыбек Б.А., Егельді Д.Ғ. Құрбанбаева С.Ә.	
ҚАЗІРГІ ТАҢДА ӘЛЕМДІК ДЕҢГЕЙДЕГІ ИНТЕРНЕТ АЛАЯҚТЫҚПЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК	506
Сейсембек Е.А., Авалбеков М.Қ., Туленбек Б.Т., Манат Б.Ә., Керимбаев Б.Б. Рахметова Г.Р.	
АТҚАРУШЫ БІЛІКТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘКӘМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ӘДІСТЕРІНІҢ	509
Сейткерім Ұ.Б., Ақбала Т.Н., Өмүрбек Д.Қ., Байнесса А.М., Байбатчаев Т.Ж., Серик Г.	
ҚҰҚЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ	512
Сембек Е.Е., Әбдірахман Б.С., Караманов М.Б., Игилик С.Н., Самбаева Ж.О., Мамаева М.Н.	
ПРОКУРОРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ: ЗАҢДЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕТІКТЕРІ	515
Серик А.Б., Сүйеу Н.А., Турашова Ә.Г., Насирова А.Ш., Аширов Б.Б., Серик Г.	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ ТАНЫМЫНДАҒЫ БАТЫРЛЫҚ БЕЙНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	519

Сәдуақас Е.А., Айтбай Р.Е., Қуандық Ф.А., Бердикүл Б.Е., Абдрашова Ж.Т., Рахметова Г.Р.	
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫНА ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ	522
Смаил Ж.Н., Сарсенбаев Д.А., Нурмағанбет А.Б., Әбдіманапұлы Н., Маханбетжан Н.А., Сарсенова М.А.	
АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚЫЗМЕТІ	525
Спа Е.Н., Абдукаримова Е.Н., Сатыбалдиева Ж.А., Битемір Ә.Е., Мықтыбекұлы Н., Серик Г.	
КОНСТИТУЦИЯ – ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ІРГЕТАСЫ	529
Тағай Т.А., Мейірбеков Р.М., Қаныбек Д.Ә., Шалдарбек А.Ш., Аблазов А.О., Алтаева М.О.	
ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ	531
Тажанова А.Т., Койлибай Қ.Б., Нұрғали С.М., Амангелди Ж.Ж., Райымов Р.Б., Әлібекова А.Н.	
ҚАЛА СОЦИОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ УРБАНИЗАЦИЯ	535
Тастанов Б.К., Жуасбай Е.Н., Жумағали Д.Н., Молыққан Е.Ж., Ешетай Ж.М., Жаналиева А.Ж.	
ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	538
Тиллабек Д.С., Әбдікерім М.Е., Нурунбек Е.Ә., Жаппар Ғ.С., Жандарбек Ж.Ғ., Әлібекова А.Н.	
З ҰРПАҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: БОСТАНДЫҚ, МАНСАП НЕМЕСЕ ОТБАСЫ	541
Тілепбек А.И., Оразбай С.А., Сағынтай Н.Ш., Әбдімүтәліп Е.Н., Оралбек С.А., Алтаева М.О.	
ҚАЗАҚСТАНДА ЮРИСТ МАМАНДЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН БОЛАШАҒЫ	543
Тілеулес А.Т., Жаналиева А.Ж.	
КӘСІПКЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ИНСТИТУТТАРДЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ	546
Токсеитова А.Н., Асан М.М., Әділетшат А.Қ., Тоқтарбай А.Н., Құрманғали Д.М., Ағайдаров Т.С.	
АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДЫ ДАМУДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ РӨЛІ	550
Токсаба А.Ә., Пирметова А.Н., Сайпиров Д.С., Жүрсінбек Ә.С., Ғалымжанұлы Д., Абдухаимов Е.	
ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XX ҒАСЫРДАҒЫ ЖАҒДАЙ	553
Турекул Ж.Е., Темиров А.Б., Айдаралы А.А., Тагаев Н.Н., Омар Н.Е., Әлібекова А.Н.	
ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУЫ: ЕРКІНДІК ПЕН ТӘУЕЛДІЛІК АРАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ДИЛЕММА	556
Тұңғышбек Ж. Б., Байбосынов М.П.	
ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ ҚАҒИДАСЫ	560
Уалбек Б.Д., Усербаев Н.К., Андарбек Д.Б., Аширбеков Б.Р., Темірбай С., Бақберді Ж.Б., Өмірзақ Ә.Б., Исаков Ж.А., Шыңғысбек Б.Қ., Төлбасы Ө.Ғ., Ережепқызы Р.	
МЕМЛЕКЕТ ТАРАПЫНАН ТАБИҒАТҚА ЗАЛАЛ ШЕКТІРМЕУ МЕН ТІРШІЛІК КӨЗІН ӨЗ ПАЙДАСЫНА ҚОЛДАНУ АҚПАРАТТЫҚ ҚАМСЫЗДАНДЫРУДАН ТУЫНДАҒАН ЗАЛАЛДАРДЫ ӨТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	564
Үсенхан С.Т., Жаутиков Б.Н., Қанжар И.О.Ш., Алибеков Б.С., Насиров Б.Қ., Серик Г.	
ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИНСТИТУТТАРДЫ НЫҒАЙТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	568

Фархадов Б.А., Симеофориди В.Г., Ниматулаева С.И., Құрманбеков Д.А., Рахматиллаев А.Ф., Жаксылыков Н.Н.	
ПРАВО НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ГАРАНТИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	572
Хабибуллаева Р.Р., Селюкова Л.М., Турдиматов Е.Е., Улходжаева М.А., Садыкова Ж.П., Турсунхан Е.А.	
ЗАЩИТА ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ ПРИ ПРЕДОСТАВЛЕНИИ МИКРОКРЕДИТОВ И ОНЛАЙН-ЗАЙМОВ ИЛИ КАК НЕ УТОПИТЬ ГОСУДАРСТВО В КРЕДИТАХ	574
Чин П.Д., Каналов А.М., Кулжанов Э.Г., Омарханов М., Ермухан А.С., Турсунхан Е.А.	
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СУБЪЕКТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: МИФ ИЛИ ПЕРСПЕКТИВА ПРАВА БУДУЩЕГО?	579
Шарафова А.К., Аркабаева А.М., Борсықбаев Ж.С., Амангалиев Д.Е., Сейтмуратова А.Ж., Мамаева М.Н.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	583
Шпак И.А., Ковалева Н.П.	
ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ВЕРИФИКАЦИИ УЧАСТНИКОВ АЗАРТНЫХ ИГР: СРАВНИТЕЛЬНО ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ	586
Шымыр М.О., Талғат Н.Ж., Тұрдыбек А.А., Тұрсынбек Ж.Е., Калиева А.Э., Сарсенова М.А.	
АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЦИФРЛЫҚ ҚОЛТАҢБАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	590
Ыдырыс Н.Б., Баймбетова А.Г., Абдурахманов С.М., Бахыт Р.Б., Нурумбет С., Сарсенова М.А.	
ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУДЫҢ ЕРЕКШЕ ТҮРЛЕРІ	593
Ясько А.Д., Ковалева Н.П.	
НАСЛЕДОВАНИЕ ПРАВ СОБСТВЕННИКА УНИТАРНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ	597

ЖАС ЗЕРТТЕУШІ- 2025

*атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ*

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции
МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ - 2025

IV ТОМ

Оргкомитет не несет ответственности за материалы, не содержащие научной новизны
или оформленные с нарушением грамматики.

Подготовка оригинал-макета: Т.С. Митрошенко

ISBN 978-601-82400-6-5

